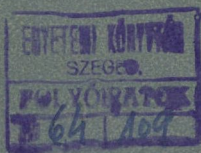

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1963 JUN 11

VOL. 90.

1963. 1. SZÁM

90. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

90. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda.
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180—850. Csekkszámla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Makkay János</i> : Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléseihez	3
<i>Mócsy András</i> : A markomann háborúk savariai pusztításai	17
<i>Csallány Dezső</i> : A kuturgur-bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása	21
<i>F. Vattai Erzsébet</i> : Az esztergomi latinok kettőspecsétje	39

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bándi Gábor</i> : Középső bronzkori lószerszám-szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében	46
<i>Klejn, L. Sz.</i> : Bronzkori agyagkerék modellek a Fekete tenger északi partvidékéről	61
<i>Patay Pál</i> : Adatok egy késő vaskori fazekasműhely termékeinek elterjedéséhez	64
<i>Szabó Miklós</i> : A badaacsony-ládbi kettősfej kérdéséhez	69
<i>Balla Lajos</i> : Savaria invalida	75
<i>Borzák Erzsébet</i> : A legio III Augusta újabb felirata Pannóniában	81
<i>Ferenczy László</i> : A váchartyáni avarkori temető	84
<i>Dienes István</i> : Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről	108
<i>Cs. Tompos Erzsébet</i> : A „fanyüvő” Sámson	113

SZEMLE

<i>Alföldy Géza</i> : Az Aquincumi Múzeum új kiállítása	119
<i>Erdélyi István—Ferenczy László</i> : Jelentés az 1962. évi mongóliai expedíció munkálatairól	120
<i>Kádár Zoltán</i> : A mingórai (Pakisztán) olasz ásatások eredményeiről	126

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

90. kötet 1963.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Makkay János : Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléseihez	3
Kemenczei Tibor : Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez	169
Mócsy András : A markomann háborúk savariai pusztításai	17
Szilágyi János György : Megjegyzések az új szentendrei vereses feliratról	189
Csallány Dezső : A kuturgur-bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása	21
Zádor Mihály : A pécsi székesegyház ún. Ádám és Éva oszlopfőjéről	195
F. Vattai Erzsébet : Az esztergomi latinok kettőspecsétje	39
Parádi Nándor : Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények	205

KÖZLEMÉNYEK

Bándi Gábor : A középső bronzkori lószerszám-szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében	46
Klejn, L. Sz. : Bronzkori agyagkerék modellek a Fekete tenger északi partvidékéről	61
Mozsolics Amália—Hegedűs Zoltán : Két nagyállói depotlelet és a telékdoldali bronzlelet vizsgálata	252
Patay Pál : Adatok egy késő vaskori fazekasműhely termékeinek elterjedéséhez	64
Szabó Miklós : A badacsonyi-ládbi kettősfej kérdéséhez	69
Balla Lajos : Savaria invalida	75
P. Buocz Terézia : Savaria épületeinek topográfiája	263
Borzsák Erzsébet : A legio III Augusta újabb felirata Pannóniában	81
Ferenczy László : A váchartyáni avarkori temető	84
Dienes István : Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről	108
Cs. Tompos Erzsébet : A „fanyűvő” Sámson	113
Méri István : Árpád-kori szabadban levő kemencék	273
Valter Ilona : Az ácsi református templom feltárása	282

SZEMLE

Alföldy Géza : Az Aquincumi Múzeum új kiállítása	119
Erdélyi István—Ferenczy László : Jelentés az 1962. évi mongóliai expedíció munkálatairól	120
Kerek József : Beszámoló a VI. Nemzetközi Óskori és Koratörténeti Kongresszusról	290
Nagy Tibor : Az 1962. évi IV. bécsi Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszus	291
Radocsay Dénes : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1962. évi működéséről	293
B. L. : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1962. évben	294
Kádár Zoltán : A mingórai (Pakisztán) olasz ásatások eredményeiről	126
B. Thomas Edit : Külföldi régészeti hírek	294
Archäologische Forschungen im Jahre 1962	295

IRODALOM

Szilágyi János : Acta Archaeologica ASH. XIII. kötet	128
Castiglione László—Nagy Emese : Folia Archaeologica XIII. kötet	130
Cennerné Wilhelm Gizella : Acta Historiae Artium VI. kötet	133
Soproni Sándor : Budapest Műemlékei II. kötet	134
Oroszlán Zoltán : Görög művészet világa I—II. Szerk. Szilágyi János György	135
Oroszlán Zoltán : Castiglione L., Görög művészet	136
Bóna István : D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
Cs. Sós Ágnes : Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
Koválovskí Júlia : Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., A kisvárdai vár története	313
Bóna István : Alt-Thüringen V. kötet	142
Vértes László : A. Rust—G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
Bóna István : H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
Makkay János : J. R. Braidwood—Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
Szilágyi János György : E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
Oroszlán Zoltán : A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
Szeniléléky Tihamér : F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
Alföldy Géza : V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
Soproni Sándor : R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
Kádár Zoltán : A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
Alföldy Géza : E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
B. Bónis Éva : H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
Alföldy Géza : Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
Alföldy Géza : Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
Kaba Melinda : Ä. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
Erdélyi István : Руденко, С. И., Культура хуннов и ионинлинские курганы.	319
Gazdapusztai Gyula : Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
Holl Imre : E. Wagner—Z. Drobáná—J. Durdik, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322
Füzes F. Miklós : W. La Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
Németh Endre : Magyar régészeti irodalom 1962	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Я. Маккаи: Данные к религиозным представлениям носителей пещельской (баденской) культуры	3
Т. Кеменцеи: Данные к истории поздней бронзовой эпохи в Северной Венгрии	169
А. Мочи: Опустошения в Саварии, причиненные маркоманскими войнами	17
Дь. Я. Силади: Замечания по поводу надписи, в стихах, недавно обнаруженной в г. Сентендрэ	189
Д. Чаллань: Определение археологического наследия кутургурских болгар	21
М. Задор: О так называемой капители Адама и Евы Печского собора	195
Э. Ф. Ваттаи: Двойная печать эстергомских латинов	39
Н. Паради: Средневековые керамические сосуды, содержавшие монеты, найденные на территории Венгрии	205

СООБЩЕНИЯ

Г. Банди: Вопрос о костяных ременных бляхах от конской упряжи среднего бронзового века в Карпатском бассейне	46
Л. С. Клейн: Глиняные модели колес эпохи бронзы в Северном Причерноморье	61
А. Можолитч — З. Хегедюш: Два клада из Надькалло и анализ клада бронзовых вещей из Телеколдала	252
П. Патаи: Данные к распространению изделий одной керамической мастерской позднего железного века	64
М. Сабо: К вопросу о двойной голове из Бадачонь-Лабды	69
Л. Балла: Savaria invalida	75
Т. П. Буоц: Топография построек Саварии	263
Э. Боржасак: Новая надпись а legio III Augusta из Паннонии	81
Л. Ференци: Вацхартянский могильник аварского времени	84
И. Диенеш: Об одном элементе угорской эпохи погребального обряда венгров-завоевателей родины	108
Э. Ч. Томпош: Самсон, «вырывающий дерево»	113
И. Мери: Печи открытого типа эпохи Арпадов	273
И. Вальтер: Раскопки реформатской церкви в Аче	282

ОБОЗРЕНИЕ

Г. Алфёльди: Новая выставка в Аквинкумском музее	119
И. Эрдейи — Л. Ференци: Отчет о работе монгольской экспедиции 1962 года	120
Й. Корек: Отчет о VI-ом Международном Конгрессе по древней истории	290
Т. Надь: IV-ый Венский Международный конгресс по греко-латинской эпиграфике, состоявшийся в 1962 году	291
Д. Радоцаи: Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1962 году	293
Л. Б.: Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1962 году	294
З. Кадар: О результатах итальянских раскопок в Миноре (Пакистан)	126
Э. Б. Томас: Зарубежные археологические вести	294
Археологические исследования в 1962 году	295

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: XIII-ый том Acta Archaeologica ASH	128
Л. Кастильонэ — Э. Надь: XIII-ый том Folia Archaeologica	130
Г. Ценнернэ Вильгельмб: VI-ой том Acta Historiae Artium	133
Ш. Шопрони: II-ой том Budapesti Műemlékei	134
З. Орослан: Görög művészet világa (Мир греческого искусства) I—II. Редактор Дьёрдь Янош Силади	135
З. Орослан: Castiglione L., Görög művészet (Л. Кастильонэ, Греческое искусство)	136
И. Бона: D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
А. Ч. Шош: Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
Ю. Коваловски: Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., A kisérdai vár története (И. Бона—И. Диенеш—И. Ери—Н. Калиц, История замка в Кишварде)	313
И. Бона: V-ый том Alt-Thüringen	142
Л. Вертеш: A. Rust-G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
И. Бона: H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
Я. Маккаи: J. R. Braidwood—Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
Дь. Я. Силади: E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
З. Орослан: A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
Т. Сентилеки: F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
Г. Алфёльди: V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
Ш. Шопрони: R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
З. Кадар: A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
Г. Алфёльди: E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
Е. Б. Бонши: H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
Г. Алфёльди: Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
Г. Алфёльди: Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
М. Каба: A. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
И. Эрдейи: Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы	319
Дь. Газдапустаи: Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
И. Холл: E. Wagner—Z. Drobná—J. Durdik, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322
М. Ф. Фюзеш: W. La Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1962 год	152

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

J. Makkay : Données relatives aux conceptions religieuses du peuple de la civilisation de Pécel (Baden)	3
T. Kemenczei : Données relatives à l'histoire du Bronze final du Nord de la Hongrie	169
A. Mócsy : Les dévastations à Savaria pendant les guerres marcomannes	17
J. Gy. Szilágyi : Réflexions sur la nouvelle inscription en vers de Szentendre	189
D. Csallány : La définition de l'héritage archéologique des Bulgares-Koutourgoures (Huns)	21
M. Zádor : Sur le chapiteau dit d'«Adam et Ève» de la cathédrale de Pécs	195
E. F. Vattai : Le double sceau des «Latinus» d'Esztergom	39
N. Parádi : Poteries médiévales hongroises contenant des monnaies	205

NOTES ET DOCUMENTS

G. Bándi : Le problème des plaques d'os distributeurs de courroies d'harnachement du Bronze moyen, dans le Bassin des Carpathes	46
L. Sz. Klejn : Modèles de roues d'argile de l'âge du Bronze, provenant du littoral nord de la Mer Noire	61
A. Mozsolics—Z. Hegedűs : Deux dépôts de bronze de Nagykovács et l'analyse des objets de bronze de Telekoldal	252
P. Patay : Données relatives à la diffusion des produits d'un atelier de céramique de l'âge du Fer tardif	64
M. Szabó : Contribution à la question du monument bicéphale de Badaesony-Lábdli	69
L. Balla : Savaria invalida	75
T. P. Buocz : La topographie des édifices de Savaria	262
E. Borzsák : Une nouvelle inscription de la légion III Augusta, en Pannonie	81
L. Ferenczy : Le cimetière avar de Váchartyan	84
I. Dienes : Sur un élément des coutumes funéraires des conquérants hongrois à l'époque ougrienne	108
E. Cs. Tompos : Samson «déracinant un arbre»	113
I. Méri : Fourneaux en plein air de l'époque arpadienne	273
I. Valter : Le dégagement de l'église protestante d'Ács	282

CHRONIQUE

G. Alföldy : La nouvelle exposition du Musée d'Aquincum	119
I. Erdélyi—L. Ferenczy : Rapport sur les travaux effectués par l'expédition de 1962 en Mongolie	120
J. Korek : Compte rendu du IV ^e Congrès International de Préhistoire et de Protohistoire	290
T. Nagy : Le IV ^e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, organisé à Vienne en 1962	291
D. Radocsay : Compte rendu de l'activité en 1962 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	293
L. B. : L'activité archéologique en 1962 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	294
Z. Kádár : Sur les résultats des fouilles italiennes de Mingora (Pakistan)	126
E. B. Thomas : Nouvelles archéologiques de l'étranger	294
Archäologische Forschungen im Jahre 1962	295

LIVRES

J. Szilágyi : Acta Archaeologica ASH. Vol XIII.	128
L. Castiglione—E. Nagy : Folia Archaeologica. Vol XIII.	130
G. Cenner-Wilhelm : Acta Historiae Artium. Vol VI.	133
S. Soproni : Budapest Műemlékei (Les monuments historiques de Budapest). Tome II.	134
Z. Oroszlán : Görög művészet világa (L'univers de l'art grec). I—II. Rédigé par János György Szilágyi.	135
Z. Oroszlán : Castiglione L., Görög művészet (L'art grec)	136
I. Bóna : D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
Á. Cs. Sós : Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
J. Kovalovszki : Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., A kisvárdai vár története (Histoire du château fort de Kisvárd)	313
I. Bóna : Alt-Thüringen. Vol V.	142
L. Vértes : A. Rust—G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
I. Bóna : H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
J. Makkay : J. R. Braidwood — Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
J. Gy. Szilágyi : E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
Z. Oroszlán : A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
T. Szentilékely : F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
G. Alföldy : V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
S. Soproni : R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
Z. Kádár : A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
G. Alföldy : E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
É. B. Bónis : H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
G. Alföldy : Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
G. Alföldy : Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
M. Kaba : A. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
I. Erdélyi : Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы.	319
Gy. Gazdapusztai : Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
I. Holl : E. Wagner—Z. Drobná—J. Durdik, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322
M. Füzes F. : W. la Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
E. Németh : Littérature archéologique hongroise 1962	152

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAanz	= Archäologischer Anzeiger
AAu	= Archaeologia Austriaca
Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
BCO	= Bibliotheca Classica Orientalis
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch—Germanischen Kommission
ČMSS	= Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen Múzeumának ... évi működéséről
DMÉ	= A Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EPFÉ	= Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉTK	= Értekezések a történettudományok köréből
Etn	= Ethnographia (= Népélet)
FA	= Folia Archaeologica
FFC	= Folklore Fellow Communications
Germ	= Germania
HK	= Hadtörténeti Közlemények
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IEJ	= Israel Explorations Journal
ILN	= Illustrated London News
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	= Journal of Hellenic Studies
JJÉ	= Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MCC	= Mitteilungen der k. k. Central-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MGH.SS.	= Monumenta Germanicae Historica Scriptores
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM	= Magyar Múzeum
MNy	= Magyar Nyelv
MSFOu	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, Régészet
MV	= Magyarország Vármegyéi és Városai
NÉ	= A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
NK	= Numizmatikai Közlöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
OIC	= Oriental Institute Communications
OIP	= Oriental Institute Publications
PA	= Památky Archeologické
PBMÉ	= A Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PW	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PWRE	= " " " " " "
RDolg	= Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum)
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)
RTÉ	= Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
RVM	= Rad Vojvodjanskijh Muzeja
SA	= Slovenské Archeologia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sz	= Századok
SzSz	= Székesfehérvári Szemle
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TT	= Történelmi Tár
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VREJ	= A Vasmegyei Régészeti Egylet Jelentése
VSz	= Vasi Szemle
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift

ИЗВ. АН	= Известия Академии Наук
КС	= Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
КСИИМК	= Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МАР	= Материалы по археологии России
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР
СА	= Советская археология
СЭ	= Советская этнография
Труды ТКАЭ	= Труды Тувинской Комплексной Археологической Экспедиции
Труды ИИАЭ	= Труды Института Истории Археологии и Этнографии
ВДИ	= Вестник Древней Истории

50007

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 90

1963.

90. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

ADATOK A PÉCELI (BADENI) KULTÚRA VALLÁSOS ELKÉPZELÉSEIHEZ

A magyar kutatók mindig mutattak érdeklődést az őskori vallás megismerése iránt, de az mindmáig csak harmadrangú szerepet játszott. Ennek okait keresni most felesleges lenne. Eredménye viszont az, hogy szinte kizárólag csak a temetkezési szokások vizsgálatára szorítkoztak.¹ Kétségtelen, hogy ez az egyik legfontosabb eleme a csak a régészet adatai alapján megismerhető, legkülönbözőbb egykori vallásoknak. Különös figyelemben nyilvánvalóan azért részesült, mert egyetlen forrása, a temetkezések a régészeti feltárások jelentős részét alkotják. Ezekből rendkívül gazdag adatanyag gyűlt össze, mely még összefoglaló munka elvégzésére is lehetőséget adott.² Előmozdította a temetkezési szokások vizsgálatát az is, hogy igen hagyományhű természetűek. Ennek egyik oka az lehet, hogy a főbb temetkezési formák (hullatemetés, hamvasztás) az idők folyamán szinte alig változtak. Nagy általánosságban a fenti két formán belül maradtak. Így az ősi temetkezési formák és szokások csökevényei számos népnél egészen a közelmúltig éltek. Ez a körülmény rendkívül megkönnyíti megmagyarázásukat.

A vallásos hit más területei azonban csaknem teljesen feltáratlanok maradtak. A kutatók tettek ugyan megállapításokat egyes leletek vagy jelenségek közlésekor. Ezek azonban általában a „megérzés” keretei között maradtak, inkább az egyéni megítélésre vonatkoztak. Ez természetesen nem egy esetben igen szerencsés eredményeket is hozott. De a régészet történeti studium voltának megfelelően szükséges konkrét megállapítások és tényszerű bizonyítások hiányoznak.

A legutóbbi években a vallástörténeti kutatások világszerte különös hangsúlyt kaptak. Egyre általánosabb a régészeti leletek ilyen irányú értékelése is. Hasonló munka elvégzésére a magyarországi leletanyag is gazdag lehetőségeket ad. Ezek alkalmasak arra, hogy az ötletszerű megoldások vagy találgatások helyett konkrét következtetéseket vonhassunk le. Ehhez a megnövekedett leletanyag mellett az egyes kultúráknak az utóbbi években egyre tisztábban kiala-

kított időrendi helyzete és más területekkel való kapcsolatainak feltárása adja meg a kiindulópontot.

Éppen e körülmények miatt választottuk ki a fenti célra a péceli (badeni) kultúra körét. Az utóbbi években végzett fontos ásatások mellett a kultúra monográfiájának Banner János tollából való megjelenése lehetővé teszi azt, hogy gyakorlatilag az egész eddig talált leletanyagot áttekintsük.³ Legutóbb pedig Kalicz N. a kultúra időrendjével és kialakulásával kapcsolatban tett fontos megállapításokat. Ezek közül a leglényegesebbek, melyek az eredet kérdéseire vonatkoznak.⁴ Így már adva vannak számunkra azok a tényezők, melyek a kultúra vallásának a megismeréséhez a legszükségesebbek: a leletanyag széles körű ismerete, és a más területekkel való kapcsolatainak története. Amennyiben ezek mellé a vallás (ábrázolások, szokások) területéről vett párhuzamokat is sikerül felsorakoztatni, az nem csak a péceli kultúra emberének behatóbb megismerését, hanem a kultúra eredetének a további megvilágítását is szolgálja.

Úgy gondoljuk, hogy a legkülönbözőbb irányú elemzésekkel ma már annyi vallási jellegzetességet lehet kimutatni a péceli kultúra köréből, hogy azok általános következtetések levonására is alkalmasak. Így nemcsak egy-egy jelenséget lehet önmagában meghatározni, hanem körvonala-
lazni lehet a kultúra vallásának egészét, jellegét is. A következőkben e célból az alábbi részletekkel kívánunk röviden foglalkozni:

az áldozati gödrökkel és a bothrosokkal meglevő kapcsolatukkal, az agyag állatszobrokkal, egyes nőábrázolásokon látható átlós dísszel, az Omega alakú plasztikus minták jelentőségével, végül a budakalászi kocsimodellel, illetve a vele helytelenül kapcsolatba hozott állattemetkezésekkel.⁵

1. A péceli kultúra ausztriai lelőhelyén Ossarnban a lakóteleptől távolabb különös gödröket találtak. Ezek kisméretűek voltak, szigorúan hengeres formájúak, fenekük teljesen vízszintes. Méreteik megegyezőek. Mélységüktől függően egy vagy több szintben vannak bennük a leletek.

¹ Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. (Bp. 1954) 2425., 2432., 2440., 2444., 2445., 2449., 2452., 2453., 2468., 2470. stb.

² Banner J., Dolg 3 (1927) 1—122.

³ Banner, J., Die Pécelier Kultur. AH 35 (Bp. 1955).

⁴ Anatólia és a péceli (badeni) kultúra. Studia Archaeologica, sajtó alatt.

⁵ Csalog J., Arch. Ért 88 (1961) 12—13.

Egyes rétegeiket teljesen steril föld választja el egymástól.

A rétegekben előforduló leletek zöme teljesen ép edény és eszköz. Az egész edények általában a *szájukra voltak fordítva*.⁶ A VI. gödör legfelső részén átégett agyagtapasztás és égett föld volt, egykori tüzelés nyoma. Fenekén összeállítható edénytöredékek és egy teljesen ép, szájára állított fazék volt. A cserepek között égett és szét tört embercsontok voltak. Egy másik gödörben 30 kilónyi elszenesedett búzaszem volt, négy ép, füles tálkával és egy nyílására állított edénnyel. A gabona a középső részén vékony, rosszul kiégetett agyaglapokkal volt letakarva. A körülményekből J. Bayer jogosan következtetett arra, hogy itt áldozati gödrökkel és gabonaáldozattal állunk szemben.⁷ Erre utalnak a következő körülmények: szigorúan kötött a gödrök formája; a teleptől távol fekszenek, tehát élelemtárolók nem lehettek, tartalmuk pedig rituális jellegű. Arról sem lehet szó, hogy élelemtartó gödröket másodlagosan használtak volna fel más célra.

Az anatóliai-ékei korabronzkor és a péceli kultúra között Kalicz N. olyan kapcsolatokat mutatott ki, melyek csak az utóbbi jelentős elemeinek déli származásával magyarázhatók meg.⁸ Ez a tény feljogosít arra, hogy a fenti áldozati gödröket az Early Helladic kor ún. *bothrosaival* hasonlítsuk össze.

Kétségtelen, hogy az EH kor eme jellegzetes gödreihez igen hasonlóak már a korai bronzkor előtt is voltak. A Lerna-i ásatásokon neolithikumból származó gödröket találtak, melyek agyagréteggel voltak bélelve.⁹ Közülük némelyek állatsontokkal és cserepekkel voltak tele, másokban csak föld volt. Az is biztos viszont, hogy a bothrosok az EH korban a leggyakoribbak. Problémájukat az orchomenosi ásatások vetették fel, ahol nagy számban kerültek elő.¹⁰ Az itt találtak két típusra oszthatók. A korábbiak nem voltak agyaggal kitapasztva, és nagy részben hamut tartalmaztak, kevés cseréppel. A felsőbb rétegekben levők U alakúak, 5–8 cm vastag agyagtapasztással. Tartalmuk sok hamu mellett állatsontok, cserepek és kőszeközök.¹¹ H. Bulle arra következtetett, hogy ezek a bothrosok a chthonikus isteneknek adott égő áldozatok hamuját őrizték meg. Ezt a felfogást a további kutatás nem mindig fogadta

el. Főleg azért nem, mert más lelőhelyeken igen nagy számban kerültek elő ilyen gödrök, Thermben például 72. Itt általában a házak padlójába voltak ásva, agyaggal kitapasztva. Mivel soknak a tapasztása nem volt kiegészítve, el kellett vetni azt a lehetőséget, hogy föld alatti kemencék, illetve főzésre szolgáló gödrök voltak.¹² Nem lehet arra sem gondolni, hogy nagy esőzések alkalmával a bezúduló vizet voltak hivatva elnyelni,¹³ aminek következtében az agyagréteg lerakódott volna a gödrök oldalára. W. Lamb végül megállapítja, hogy a probléma egyelőre nincs megoldva. Valószínű, hogy a megtalált formák már nem az eredeti rendeltetéssel függnek össze.¹⁴

Asineben¹⁵, Zygouriesben¹⁶ és Hagios Kosmasban¹⁷ főleg sziklába vájt bothrosok voltak. Más esetekben nem agyaggal, hanem kőlapokkal volt kibélelve a gödör. A Hagios Kosmas-i bothrosokban nem volt hamu, így G. E. Mylonas elveti azt a lehetőséget, hogy kemencék lehettek. Az egyik, Trójában talált bothros alján 15 cm vastagon finom, égett anyag volt, fekete színű.¹⁸ Hasonló volt egy Malthiban talált gödör töltelke is.¹⁹

Eddig a következő vélemények merültek fel a bothrosok rendeltetését illetően: élelemtároló gödrök, főzőgödrök, földalatti kemencék, nagy edények (pithosok) számára készített tárolóhelyek, víztároló gödrök a fölös csapadék befogadására, kenyér elhelyezésére szolgáló helyek, végül áldozati gödrök. Végeredményben egyik vélemény helytálló voltát sem sikerült eddig beigazolni. Valószínű, hogy általános érvényű megoldást nem is kereshetünk. A fenti vélemények is csak akkor vannak ellentmondásban egymással, ha feltételezzük, hogy az összes bothrosok valamilyen azonos rendeltetésűek voltak. Erre azonban semmi lehetőség és semmi szükség nincsen. Nemcsak formájukban, hanem elhelyezésükben is sok különbség van közöttük. Lakóházakon belül, de azokon kívül is lehetnek. Eutresis-ben pedig EH II kori szentélyben is találtak bothrost. Valószínű, hogy ez, a kutatók részéről eddig figyelembe nem vett körülmény hozzásegít a kérdés megoldásához. A szentély középső részén agyag oltárlap volt, melyen égésnyomok között néhány állatsont hevert. Az oltár mellett agyagba rakott kövekből épített pad állt. A pad és az oltár között egy both-

⁶ Bayer, J., Die ossarner Kultur, eine äneolithische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa. Eiszeit und Urgeschichte 5 (Leipzig 1928) 62–64.

⁷ Uo., 65.

⁸ I. m.

⁹ Caskey, J. L., Excavations at Lerna: 1956. Hesperia 26 (1957) 154–160.

¹⁰ Bulle, H., Orchomenos I. Die ältere Ansiedlungsschichten. Abhandlungen der Phil.-Hist. Klasse d. Kön. Bayerl. Akademie der Wissenschaften 24 (München 1907) 25–34.

¹¹ Uo.; Hutchinson, R. W., Bothroi. JHS 55 (1935) 2–3.

¹² Mylonas, G. E., É neolithiké epokhé én Helládi. (Athén 1928) 161–164.; Ua., Excavations at Hagios Kosmas. AJA 38 (1934) 263.; Ua., Aghios Kosmas. An

Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica. (Princeton 1959) 16–20.

¹³ Lamb, W., Excavations at Thermi in Lesbos. (Cambridge 1936) 63.; Hutchinson, R. W., i. m.

¹⁴ Lamb, W., i. m. 61–63.

¹⁵ Frödin, O.—Persson, A. W., Svenska Asine Expeditionen. Results of the Swedish Excavations 1922–1930. (Stockholm 1938) 42., 91., 212.

¹⁶ Blegen, C. W., Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae. (Cambridge, Mass. 1928) 28.

¹⁷ Mylonas, G. E., i. m.

¹⁸ Blegen, C. W.—Caskey, J. L., és mások, Troy. General Introduction, The First and Second Settlements. (Princeton 1950) 84.

¹⁹ Valmin, N., The Swedish Messenia Expedition. (Lund 1938) 25.

ros volt. Ez törött edényekkel, főleg kis tálakkal volt tele. A pad egyik végénél bika alakú edény nagyobb töredéke feküdt. Mindezek alapján H. Goldman jogosan következtetett szentélyre. Szerinte az égő áldozatot az oltárlapon mutatták be. A kis tálak az italáldozatokban szerepeltek, és eltörésük vagy egyszeri használatuk után a bothrosba kerültek. Más lelőhelyek tanúsága szerint a pad bálványképek, idólok, edények elhelyezésére szolgálhatott.²⁰

Egy másik, valamivel későbbi eutresisi házban két bothros is volt, egyik agyaggal kitapasztva. Goldman szerint ez a két gödör a parázssal kevert hamu, tehát a tűz megőrzésére szolgált. Ez a körülmény indokolná szerinte a bothrosnak tulajdonított vallásos jelentőség eredetét. (H. Bulle lényegében ugyanerre gondolt.)

Egyébként egy Elateia közelében folytatott ásás alkalmával neolithikus gödört találtak a közelmúltban, mely egy szentély szolgálatában állott, az onnan kikerülő töredékeket és hulladékokat fogadta be.²¹

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy nem lehet minden bothrosnak azonos rendeltetése. Többségük kétségtelenül élelemtartó (főleg gabonátartó) helyként, hombárként szolgálhatott.²² Éppen ez a körülmény tehetett lehetővé, hogy a gabonatermést biztosító termékenységisteneknek, a chthonikus isteneknek rendezett áldozatok is ilyen gödrök közbeiktatásával zajlottak le. Az élelemtartó gödröknek a termékenység kultuszával való kapcsolata érthető. Mezopotámiában például a termékenység egyik istenét, Ninurtát, azaz Ninibét a „hombár istenének” mondták.²³ Hammurabi pedig hivatkozik arra, hogy az isten hombárait megtöltötte.²⁴

Az ossarni jelenségek közül az égett gabona jelenléte és a gödör tetején levő agyagtapasztás tűznyomokkal, illetve a gyengén átégett agyaglapok, minden jel szerint gabonaáldozattal kapcsolatos. A péceli kultúra körében még egy másik lelőhelyről ismerünk hasonló jelenségeket. Az Űny községben talált leletről jegyezték fel, hogy a talált sok és részben nagy edény egy ledöngölt agyaglapon állt. Az agyaglap körül azonos távolságban kis gödrök voltak, tűznyomokkal.²⁵ Utóbbiak talán az áldozat alkalmával elégetett növények csekély maradványait őrizték meg.

Bizonyos neolithikus leletek arra mutatnak, hogy a földistennőnek gödrökben bemutatott áldozat már az EH kor előtt is szokásban volt.²⁶ Valószínű, hogy ez az áldozási mód az EH korban átvette az akkor általánosan használatba került gazdasági jelentőségű gödrök, a bothrosok formáját és a továbbiakban ezeket használták a vallásos áldozat céljaira is. Ezért nehéz az előkerülő bothrosok rendeltetését meghatározni.

Magának a földbe való áldozásnak a lefolyására nézve a későbbi időkből igen jó bizonyítékokkal rendelkezünk. Odüsszeusz például Kírké tanácsára az alvilágban a következőképpen mutat be áldozatot:

ἐνθ' ἱερῆμα μὲν Περιμήδης Εὐρύλοχός τε ἔσχον· ἐγὼ δ' ἄορ ὅξ' ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ βόθρον ὄρουξ' ὅσσον τε πυγούσιον ἐνθα καὶ ἐνθα ἄμφ' αὐτῷ δὲ χοῖν χερόμην πᾶσιν νεκύεσσιν, πρῶτα μελικρήτω, μετέπειτα δὲ ἡδέϊ οἶνω, τὸ τρίτον αὖθ' ὕδατι· ἐπὶ δ' ἄλφιστα λευκὰ πάλυνον. τοὺς δ' ἐπεὶ εὐχολῆσι λιτῆρὶ τε, ἔδνεα νεκρῶν, ἐλλισάμην, τὰ δὲ μῆλα λαβὼν ἀπεδειροτόμῃσα ἐς βόθρον, ὅέε δ' αἷμα κελανεφές· αἶ δ' ἀγέροντο ψυχαὶ ὑπὲξ ἐρέβερς νεκρῶν κατατεθηγῶτων.²⁷

Odüsszeusz tehát a kardjával ásott kisméretű gödörbe előbb italáldozatot önt, majd árpadarát hint, és végül a leölt kos és juh vérért csorgatja bele. Áldozatának ez az első, minden jel szerint az ősi eredetű része.

Valószínű, hogy az ilyen áldozási mód a halottak tisztelésén kívül ősidők óta elsősorban Démétér istennővel volt kapcsolatban. A homéroszi kor véres áldozatai helyett azonban a korábbi időkben (a neolitikum és EH kor alatt) a növényi termékek feláldozása lehetett általános. Az ilyen, gödrökbe hozott növényi áldozatoknak Démétér-rel való összekapcsolására különböző jeleken kívül itáliai adatok adnak lehetőséget. Innen általában az i. e. 1. évezredből ismerünk adatokat, melyek igen közel állnak a bothrosnak mint áldozati gödörnek a fogalmához.²⁸ Ezt a gödört, a „mundus”-t egy felirattöredék alapján Ceres istennővel, Démétér itáliai másával hozzák kapcsolatba.²⁹ Ovidius szerint ilyen áldozattal indult meg a város alapítása is:

²⁰ Goldman, H., Excavations at Eutresis in Boeotia. (Cambridge, Mass. 1931,)19—20., L. ház, EH II. kori.

²¹ Weinberg, S. S., A Neolithic Site at Elateia. AJA 65 (1961) 193.

²² Általában erre következtetnek a kutatók.

²³ Barton, G. A., Semitic and Hamitic Origins. (Philadelphia 1934) 269.

²⁴ Törvények, III. 16—24. ANET 1955. 165.

²⁵ Mozsolics, A., WPZ 19 (1942) 35.; Banner, J., Die Pécelér Kultur. 41.

²⁶ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozom „Az áldozati gödör kialakulása” c. tanulmányomban.

²⁷ Od. XI. 24—28. és 34—37.

²⁸ Studniczka, Fr., JÖAI 6 (1903) 149.; Thulin, C. O., Die etruskische Disziplin. III. Die Ritualbücher und zur Geschichte und Organisation der Haruspices. Göteborgs

Höghskolas Årsskrift (1909) 17—24.; Fowler, W. W., Mundus Patet. JRS 2 (1912) 28—32.; Frothingham, A. L., Circular Templum and Mundus. AJA 18 (1914) 302—320; Täubler, E., Roma Quadrata und Mundus. RM 41 (1926) 212—226.; Weinstock, St., Mundus Patet. RM 45 (1930) 111—123.; Täubler, E., Terramare und Rom. Sitzungsber. der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse 22 (Heidelberg 1933) 43—63.; Banti, L., Il culto del cosiddetto „Tempio dell'Apollo” a Veii e il problema delle triadi etrusco-italiche. Studi Etruschi 17 (1943) 197—201.; Latte, K., Römische Religionsgeschichte. (München 1960) 141—142.; Gjerstad, E., Early Rome III. (Lund 1960) 121.; Strossetzki, N., Antike Rechtssymbole. Hermes 86 (1958) 9—10.

²⁹ CIL X 3926.

„Apta dies legitur, qua moenia signet aratro. Sacra Palis suberant: inde movetur opus.

Fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima et de vicino terra petita solo.

Fossa repletur humo, pleneaque imponitur ara, et novus accenso fungitur igne focus.”³⁰

Különösen feltűnő az a hasonlóság, ami az ossarni VI. és II. gödörnél megfigyelt jelenségek és az Ovidius által elmondottak között van, a gödör fenekén levő gabonától a tetején rakott áldozati tűzig.

Az ossarni leletek között érdekesek még a szájjukkal lefelé fordítva talált ép edények. Banner J. Bodzásparton talált ilyeneket.³¹ Maga a szokás ugyancsak a déli területeken vehette eredetét. Krétán több helyen is találtak a szentélyekben így elhelyezett edényeket. A beléjük gondolt gonosz szellemeket igyekeztek így fogvatartani.³² A Pandora-edény képzete világosan mutatja, hogy ilyen hit széles körben el volt terjedve a mediterraneumban.³³ Arra vonatkozólag, hogy szellemeket (?) edénybe zárva lehet megfékezni, hettita írásos forrásunk is van. Ez a következőket mondja: vasból készült palhi-edényeket kell a földre állítani; fedelük A-BÁR-ból van. Ami ezekbe az edényekbe bemegy, abból többet nem tud kijönni.³⁴

A szokás egyik változata, amikor halottakat, illetve az őket rejtő nagy edényeket (pithosos temetkezések esetében) takarják le tállakkal.³⁵ Éppen ezért várható, hogy a péceli kultúra temetőiben pithosos temetkezések is előkerülnek. A rokon anatóliai-épei korabronzkor ugyanis ismerte ezt a temetkezési formát. Görögországtól északabbra viszont csak az EH kornál későbbi korai bronzkortól kezdve lép fel, mindig szórványosan.³⁶

2. Agyag állatszobrocskák a péceli kultúra ózdi telepén kerültek elő.³⁷ Ezeknek a rendeltetésére nézve a következő elgondolások merülhetnek fel:

Egy részük a votív kocsikhoz tartozhatott. Több elő-ázsiai kocsimodellel együtt előfordulnak kis állatszobrok is, mint a kocsit húzó állatok modelljei.³⁸

Lehetnek önálló votív tárgyak. Jelképezhetik az isten, istennő kedvenc állatát, vagy helyette-

síthetnek felajánlott áldozati állatot, mintegy „pia fraus”-ként. Éppen anatóliai forrásból ismeretes, hogy Ištarnak egy alkalommal két bikafigurát ajánlottak fel.³⁹

Épületek falaiba vagy alapjaiba is helyezhettek állatszobrokat, elsősorban kutyákat, hogy azok szimbolikusan őrizzék az épületet.⁴⁰ Kalicz N. hívta fel a figyelmet arra, hogy a jászódzsai Kápolnahalom korai bronzkori lakóházának falában Gallus S. két kutya csontvázát találta meg.⁴¹ Az előforduló kis kutyaszobrok ilyen építési áldozatok pótlására is szolgálhattak. A befalazott kutyatest, illetve szobrocska az akkori ember hite szerint nemcsak védelmezte a házat és lakóit a gonosz szellemek ellen, hanem az épület bonyodalom nélküli felépítését is hivatva volt biztosítani.

Egyes szobrocskák munkaábrázolások részei is lehettek. Itt főleg a korai bronzkori időben már viszonylag gyakori, ekét húzó állatpárra gondolunk.⁴²

Ebben a korban talán nem elképzelhetetlen az sem, hogy egyes kisplasztikák célja a lakóház díszítése volt.

A már régebben előkerült leletek esetében a fenti rendeltetések nem állapíthatók meg, mert nem ismerjük a pontos körülményeket. A következő ásatások során már alaposabb megfigyeléseket lehet majd tenni. Valószínű, hogy a fenti megoldások valamelyike az esetek legnagyobb részében alkalmazható lesz.

Itt említjük meg, hogy a péceli kultúra leletei között miniatűr, agyagból készült baltákat is találtak.⁴³ Ebből arra következtetünk, hogy a megfelelő formájú eszköz nemcsak a gyakorlati életben volt használatos, hanem mint hatalmi jelvény is szerepelt. Egyben az akkori emberek az általuk tisztelt isten attributumának tarthatták. A kis másolatokat amulettként viselték, mintegy annak az istennek a védelme alá helyezve magukat, akinek a balta a szent fegyvere volt.⁴⁴

3. A péceli kultúra nőábrázolásainak mellrészén nem egy esetben egymást keresztező bekarcolások láthatók. Kalicz N. kimutatta ezeknek anatóliai eredetét, ill. analógiáit. Ugyanakkor kifejezte azt a véleményét, hogy ez minden bizony-

³⁰ Fasti IV. 819–824. sorok.

³¹ Banner, J., Die Péceli Kultur. 209.

³² Marinatos, Sp., Some General Notes on the Minoan Written Documents. *Minos* 1 (1951) 39–40.

³³ Hésziodosz, Munkák és Napok. (Bp. 1955) 190–198. Trenesényi-Waldapfel I. tanulmánya.

³⁴ Otten, H., Die Gottheit Lelvani der Boğazköy-Texte. *Journal of Cuneiform Studies* 4 (1950) 131.

³⁵ Marinatos, Sp., i. m.; Kéziratban levő tanulmányunkban — Az edénybetemetés szokásának eredete és története — az edénybe való temetési mód egyik indítékának éppen azt tartjuk, hogy a visszajáró halott gonosz szellemét igyekeztek edénybe zárni és így ártalmatlanná tenni.

³⁶ Lásd előbb említett tanulmányomat!

³⁷ Banner, J., Die Péceli Kultur. 170., LXVIII. t. 3–6.

³⁸ Legutóbb a szíriai Tell Chuérán került elő négykerekű votív agyagkocsi, kis állatszobrokkal. *Moortgat*,

A., Tell Chuéra. *Les Annales Archéologiques de Syrie* 10 (1960) 82., 86. A leletek akkádkoriak.

³⁹ Hirsch, H., Untersuchungen zur altassyrischen Religion. *Archiv für Orientforschung Beiheft* 13–14 (Graz 1961) 19.

⁴⁰ Ilyenről ékírások szövegek is megemlékeznek: Pritchard, J. B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. (Princeton 1955) 356.; Lásd Különös agyagtárgyak a Jósza András Múzeumban c. tanulmányomat. Sajtó alatt a Nyíregyházi Múzeum Évkönyve 3. kötetében.

⁴¹ Gallus S., *JJE* 1938–43. 38.

⁴² Makkay J., *Arch. Ért.* 86 (1959) 134.

⁴³ Novotna, M.—Stefanícova, T., *Sborník filozofickéj Fakulti Univerzity Komenského. Historica* 9 (Pozsony 1958) 283.

⁴⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Mezopotámiai istenek sarlófegyverrel és európai kapcsolataik c. tanulmányomat. *Acta Arch. Hung.* szerkesztés alatt.

nyal a vallásos élettel kapcsolatos ábrázolás volt, talán éppen az anyaistennő egyik jellegzetessége.⁴⁵ Ennek az ábrázolásnak a péceli kultúra kulturális hovatartozása és vallásos életének megismerése szempontjából igen nagy jelentősége van.

Más kutatók is azon a véleményen vannak, hogy az elő-ázsiai—anatoliai idólok látható átlós dísz az anyaistennő egyik attribútuma. Du Mesnil szerint Ištar, a szíriai Atargatis, Cybele, Aphrodite, Venus ábrázolásain egyaránt látható. Általában elől a mellen és a háton is kereszteződik.⁴⁶ Az ábrázolás eredetét ő is a susai és kishi leletekben keresi, amelyek az i. e. 3. évezred első századaiba tartoznak. Kétségtelen, hogy ebben az időben Dél-Mezopotámiában viszonylag gyakori az átlós díszű nőalak. Közéjük tartoznak a khafajahi edényfüleken látható, átlós díszű nőábrázolások is.⁴⁷ Ez a vallásos jelentőségű minta Du Mesnil szerint a 2. évezredben Indiáig és a Földközi-tengerig elterjed, időben pedig egészen a római korig él. Ugyanő az ábrázolás értelmét abban keresi, hogy egy esetben az átlós díszre amulettyszerű függők vannak szerelve, amelyek a szemmelverés ellen szolgálhattak. Hivatkozik arra is, hogy az átlós dísz a Venus csillag jelképe, tehát asztrális szimbólum is lehet. Végül hozzáteszi, hogy az átlós dísz önmagában is mágikus erejű, képes megvédeni az oltalmába helyezkedőt.⁴⁸

Sem Du Mesnil, sem az e kérdéssel foglalkozó egyetlen kutató nem idézi azonban azokat a leleteket, melyek az anyaistennő mellén látható átlós dísz szempontjából a legfontosabbak. A legkorábban tartott kishi és susai leleteket korban messze megelőzve, az arpachiyahi telep Halaf-kori időljai között is van egy, amelynek mellén félreérthetetlenül a később gyakori átlós dísz láthatjuk. (1. kép 1.).⁴⁹ Az idól nőt ábrázol. Ugyanitt előkerült egy sematikus, nő alakú amulett is (1. kép 2.).⁵⁰ Mellén ugyancsak látható az átlós dísz. Du Mesnil alighanem helyes úton járt, amikor ezt a mintát apotropeikus rendelteté-

sűnek, az amulettekkel kapcsolatban állónak tartotta.

Ezek a korai leletek megerősítik azt a felfogást, hogy az átlós dísz eredetileg is az anyaistennő alakjához tartozott. Egyben kétségtelenné teszik a mezopotámiai eredetet is, sőt sokkal korábbi időre helyezik azt, mint azt eddig gondolták a kutatók. A minta eredetére és rendeltetésére nézve azonban a fentieknél többet egyelőre nem tudunk mondani. A Halaf kor és a khafajahi, kishi leletek közötti időszak anyagából ilyen mellédíszű idólokat egyelőre nem tudunk említeni. Azonban egyes európai leletek éppen erre az időszakra keltezhetők, így a díszítés léte mégis folyamatosan kimutatható az elő-ázsiai—dél-európai körön belül. Erre a közbeeső időre tehető egy Alishar Hüyük-i átlós díszű idól is.⁵¹

Igen érdekes jelenség, hogy a nőidólok ilyen díszítése már a korai bronzkor, ill. a péceli kultúra ideje előtt is eljutott Krétára, Görögországba, valamint Dél-Európába. A krétai leletről csak annyit tudunk, hogy a neolithikumba tartozik (1. kép 5).⁵² Görögországban Korynthosban került elő ilyen idól, a neolithikumból.⁵³ Északabbra haladva, Bulgáriában egy Jassza Tepe-i idól,⁵⁴ majd Vinčan (1. kép 9—11, 13),⁵⁵ Csókán (1. kép 7)⁵⁶ és Tordoson (1. kép 8)⁵⁷ talált példányok mutatják a típus elterjedését. Utóbbi lelőhelyeken a tisztai kultúrával, vagy legalább annak időszakával kapcsolatosak. Az egyik vincai lelet ún. kettős idól (1. kép 13). Egy ehhez hasonló kültepei kettős idól is keresztdíszű (1. kép 12).⁵⁸ Ugyanebből a korból származik egy horoztepei márványidól is.⁵⁹ Kappadokiából más keresztdíszű, korai bronzkori nőidól is ismert (1. kép 14).⁶⁰ Trójából (2. kép 4).⁶¹ és Máltáról (2. kép 12)⁶² is említhetünk példákat. Egy Kinneretből (Palesztina, i. e. 2600—2300., 2. kép 10) származó aranylemezen⁶³ és az Alaça Höyüki királýsírok 2300 körülre keltezhető aranydíszein is ezt a mintát láthatjuk (2. kép 8, 9).⁶⁴ A széles körű elterjedést mutatja, hogy egy

⁴⁵ I. m.; A legszebb korabronzkori keresztdíszű idólt Lerman találták: *Caskey, J. L.*, *Hesperia* 24 (1955) 22. t. j és k.

⁴⁶ Du Mesnil, du Buisson, *Le sautoir d'Atargatis et la chaîne d'amulettes. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui. I. kötet, Études d'Iconographie Orientale I.* (Leiden 1947) passim.

⁴⁷ *Frankfort, H.—Jacobsen, Th.—Preusser, C.*, *Tell Asmar and Khafaje. The first Season's Work in Eshnunna, 1930—31. OIC 13* (Chicago 1932) 99., 46. kép.; *Frankfort, H.*, *Progress of the Work of the Oriental Institute in Iraq, 1934—35. Fifth Preliminary Report of the Iraq Expedition. OIC 20* (Chicago 1936) 45., 34. kép d.

⁴⁸ *Du Mesnil, i. m.* 11., 22—24.

⁴⁹ *Mallowan, M. E. L.—Rose, J. Cruikshank*, *Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. Iraq* 2 (1935) 45. kép 2.

⁵⁰ *Uo.*, 50. kép 6.

⁵¹ *Osten, H. H. von der*, *The Alishar Hüyük. III OIP 30* (Chicago 1937) b 751. kép.

⁵² *Hutchinson, R. W.*, *Cretan Neolithic Figurines. JPEK 12* (1938) 31. t. 1a.

⁵³ *Weinberg, S. S.*, *A Cross-section of Corinthian Antiquities. Excavations of 1940. Hesperia* 17 (1948) LXXX. t. 2.

⁵⁴ *Deter, P.*, *Matériaux de la Préhistoire de Plovdiv. L'Annuaire du Musée National Archéologique Plovdiv* 3 (1959) 50., 72. kép.

⁵⁵ 1. kép 6.; *Todorovics, J.—Cermanovics, A.*, *Banyica. Siedlung der Vinča-Gruppe. (Beograd 1961) VIII. t. 7—8.; 1. kép 9—11. és 13.; Vasić M.*, *Preisztoriszka Vinca. II. (Beograd 1936) 330., 455., 549a. kép XXVII. t. 138a.* A kötetben még más keresztdíszű idólokat is közöl: 467., 484., 486., 580. képek.

⁵⁶ *Banner, J.*, *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) XXXII. t., XXXIII. t. 10.

⁵⁷ *Schroller, H.*, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens. (Berlin 1933) VII. t. 1.*

⁵⁸ *Özgüç, N.*, *Marble Idols and Statuettes from the Excavations at Kültepe. Belleten* 21 (1957) 16. kép.

⁵⁹ *Özgüç, T.*, *ILN* 1959. 6252. sz. 572—573.

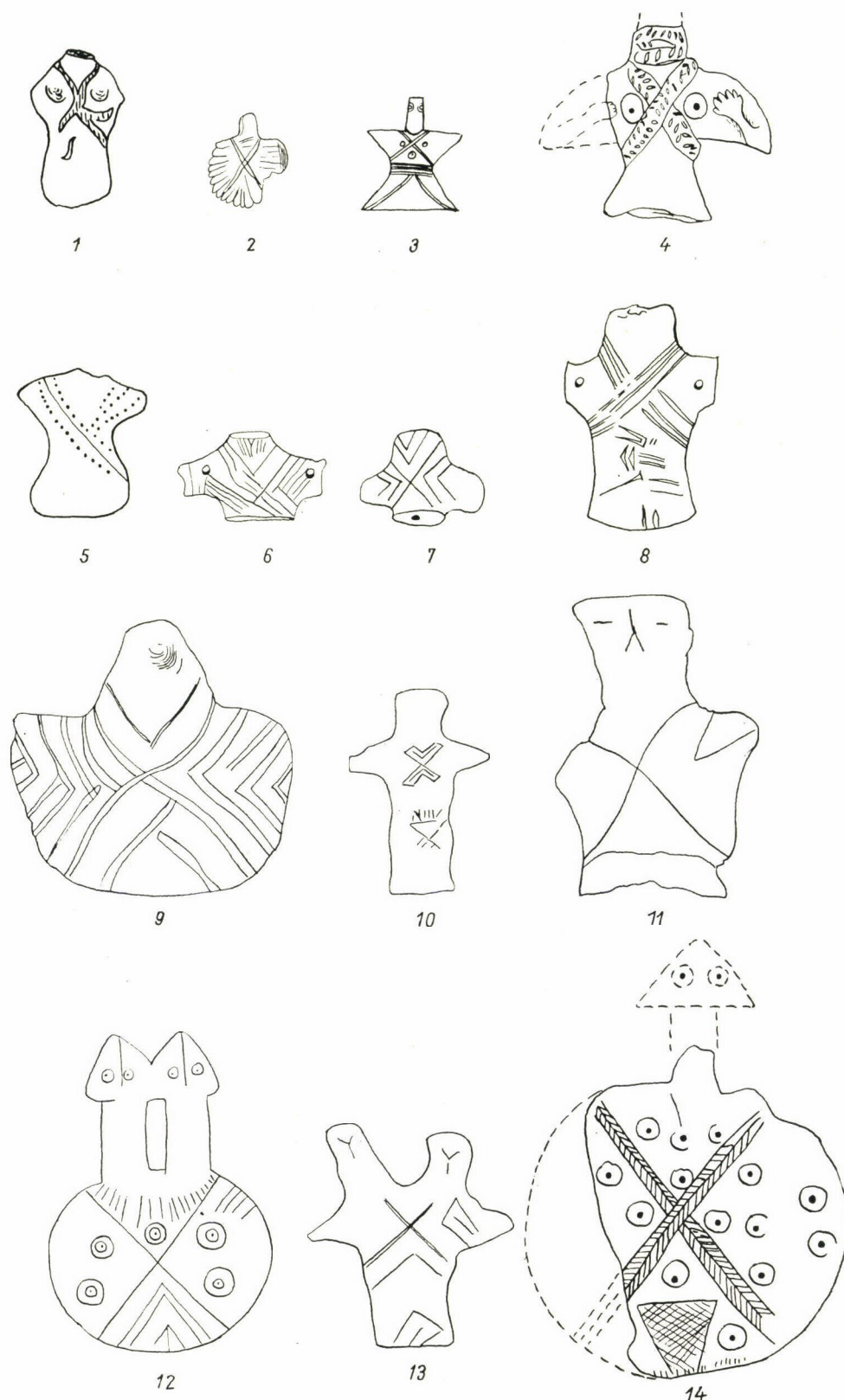
⁶⁰ *Du Mesnil, i. m.* 5a kép.; *Syria* 8 (1927) XLV. t. e.

⁶¹ *Du Mesnil, i. m.* 14. kép.

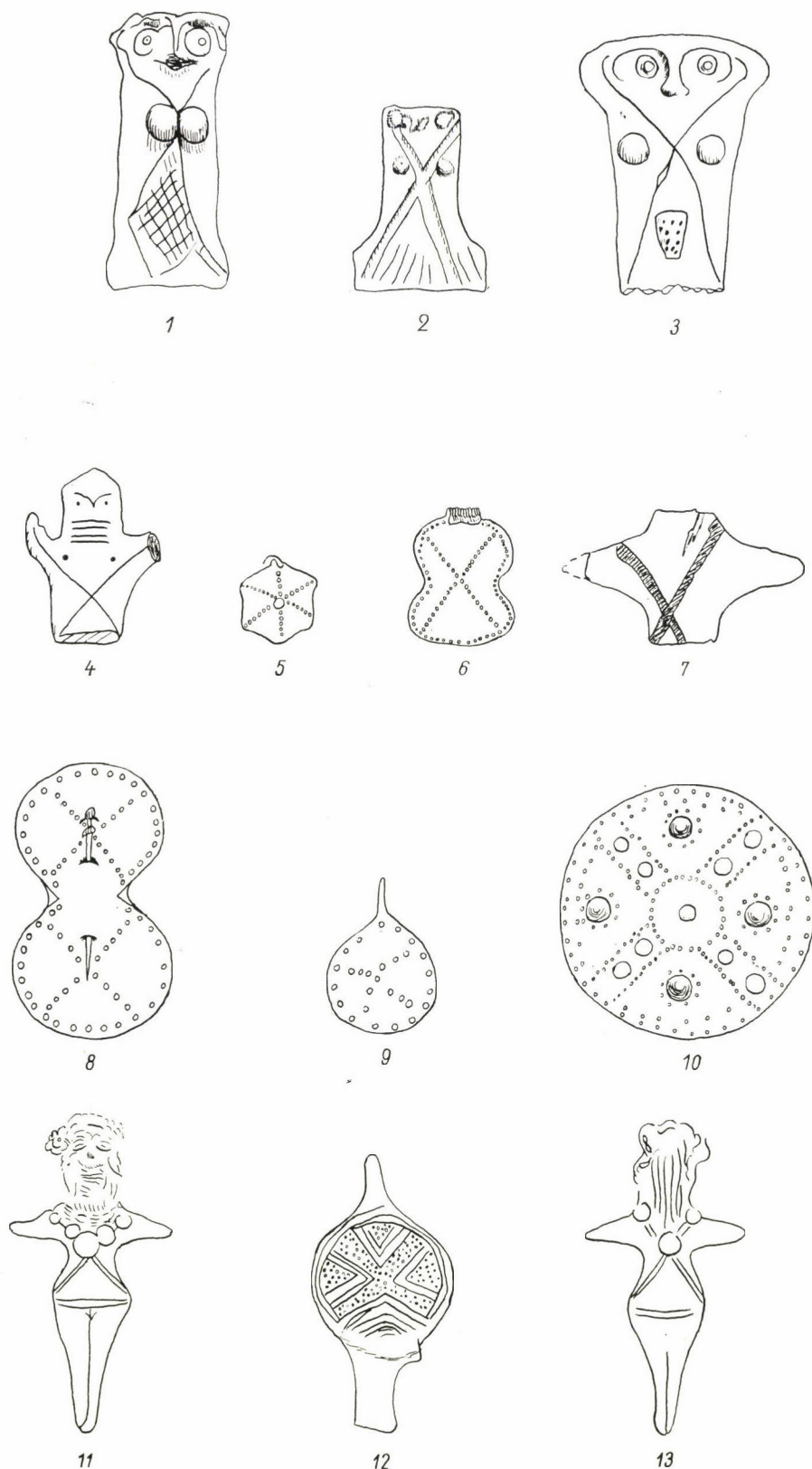
⁶² *Uo.*, 5b. kép.

⁶³ *Amiran, R. B. K.*, *Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. IEJ* 2 (1952) VI. t. A.

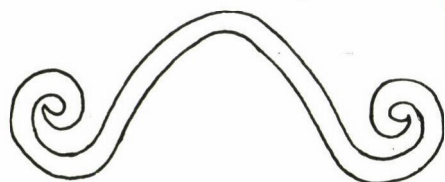
⁶⁴ *R. O. Arik*, *Les Fouilles d'Alaca Höyük. Rapport Préliminaire sur les travaux en 1935. Publ. de la Soc.*

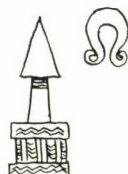
1. kép. Kőkori és bronzkori idólok keresztdíszítéssel. 1-2. Arpachiyah. 3. Susa. 4. Hama. 5. Kréta. 6. Vinča. 7. Csóka. 8. Tordos. 9-11. Vinča. 12. Kültepe. 13. Vinča. 14. Kappadókia.
 Рис. 1. Идолы новокаменного и бронзового века с крестовидными украшениями. — 1-2. Арпахийах. 3. Сузы. 4. Хама. 5. Крит. 6. Винча. 7. Чока. 8. Тордош. 9-11. Винча. 12. Кюль—Тепе. 13. Винча. 14. Каппадокия.
 Fig. 1. Idoles à décor de croix, de l'âge de la Pierre et de l'âge du Bronze. 1-2. Arpachiyah. 3. Susa. 4. Hama. 5. Crète. 6. Vinča. 7. Csóka. 8. Tordos. 9-11. Vinča. 12. Kültepe. 13. Vinča. 14. Cappadocia.

2. kép. Bronzkori idólok és korabronzkori dísz tárgyak. 1. Susa. 2. Kish. 3. Susa. 4. Trója. 5-6. Minet el Beida. 7. Sari Dheri. 8-9. Alaca Höyük. 10. Kinneret. 11. Peshawar. 12. Málta. 13. Peshawar
 Рис. 2. Идолы бронзового века и украшения раннебронзового века. 1. Сузы. 2. Киш. 3. Сузы. 4. Троя. 5-6. Минет ель Бейда. 7. Сари Дхери. 8-9. Алака Хююк. 10. Киннерет. 11. Песхавар. 12. Мальта. 13. Песхавар
 Fig. 2. Idoles de l'âge du Bronze et objets décoratifs du Bronze ancien. 1. Susa. 2. Kish. 3. Susa. 4. Troie. 5-6. Minet et Beida. 7. Sari Dheri. 8-9. Alaca Höyük. 10. Kinneret. 11. Peshawar. 12. Malte. 13. Peshawar

1

2

3

4

5

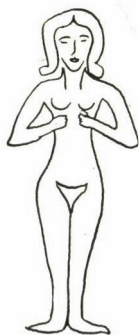
6

7

8

9

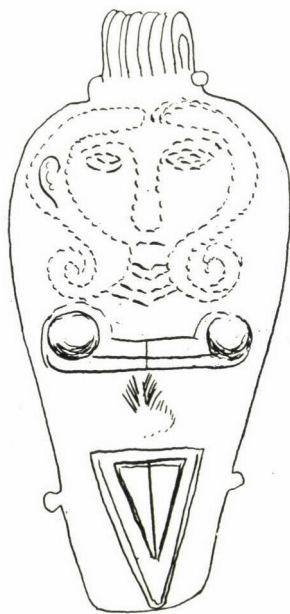
10

11

12

13

14

15

16

3. kép. Az omega-szimbólum ábrázolásai. 1. Bulgária. 2. Mezopotámia. 3. Ur. 4. Mezopotámia. 5. Nimrud. 6-7. Szíria. 8-11. Mezopotámia. 12. Chagar Bazar. 13. Minet el Beida. 14-15. Mezopotámia. 16. Kréta.
Рис. 3. Изображения символов-омег. 1. Болгария. 2. Месопотамия. 3. Ур. 4. Месопотамия. 5. Нимруд. 6-7. Сирия. 8-11. Месопотамия. 12. Харап Базар. 13. Минет эль Бейда. 14-15. Месопотамия. 16. Крит.
Fig. 3. Représentations du symbole «omega». 1. Bulgarie. 2. Mésopotamie. 3. Ur. 4. Mésopotamie. 5. Nimrud. 6-7. Syrie. 8-11. Mésopotamie. 12. Chagar Bazar. 13. Minet el Beida. 14-15. Mésopotamie. 16. Crète

spanyolországi csontidől mellén is felfedezhetjük az átlós díszet.⁶⁵

A 2. évezredben is mind Indiából, mind Palesztinából említhetünk analógiát. Így Sari Dheriből (2. kép 7)⁶⁶ és Hama-ból (1. kép 4)⁶⁷ agyag nőidólok formájában. A Minet el Beida-ban talált aranylemezek Astartet ábrázolják. Egyik-másik ilyen schematikus lemezen az átlós dísz látható, minden más testrész jelölése nélkül (2. kép 5–6).⁶⁸ Érdekes az Indiában, Peshawar mellett talált kis szobrocska. Ezen jól látható, hogy az átlós övet kerek lemezekkel vagy gombokkal díszítették, illetve rögzítették (2. kép 11 és 13).⁶⁹

Az átlós díszű nőidólok tehát már a neolithikum, ezen belül legkésőbb a tiszai kultúra idejében ismertek voltak Délkelet-Európában. Ismerve az idólpasztika előázsiai eredetét, felesleges hangsúlyoznunk, hogy ennek az európai elterjedésnek a kiindulópontja csak a Halaf-kor említett nőábrázolása lehetett. Biztosra vehetjük azonban, hogy a péceli kultúrában megfigyelt ilyen díszítés nem a helyi neolithikus (Csóka, Vinča stb.) közép-európai elemek továbbéléséből ered. Közvetlen anatóliai származású ez, a kultúra annyi más elemével együtt. Hogy Anatóliában a Halaf kortól esetleg helyben meglevő motívum autochton öröklődésével kell-e számolnunk, vagy újabb, az i. e. 3. évezred vége felé lejátszódó mezopotámiai hatásokkal, az jelenleg még nem dönthető el. Az köztudomású, hogy Sargon akkád király Anatólia egy részére is kiterjesztette hatalmát. Ezzel esetleg együtt járt Istar kultuszának az elterjesztése is. Akkád és óbabilóniai pecséthenyomokon láthatjuk is Istart, mellén az átlós díszű övvel (3. kép 14, 15).⁷⁰ Lehetséges tehát, hogy mind az anatóliai, mind a magyarországi, péceli kultúrába tartozó leletek, átlós díszű idólok Istart, ill. a neki megfelelő, vele csaknem mindenben rokon helyi istennőt igyekeztek ábrázolni.

Ha viszont az anatóliai ilyen idólok a helyi ősibb előzmények mintájára és nem, vagy csak részben készültek akkád hatásra, akkor az ábrázolt istennőben az anyaisztennőnek még ősibb alakját kell látnunk, akit Anatóliában valószínűleg Kubaba személyesíthet meg. Mint idéztük, klasszikus kori ábrázolásokon Kubaba mellén is látható az átlós díszű öv.

Az akkád Istar is megőrizte az ősi, egész Elő-Ázsiában sokban közös jellegű anyaisztennő sok vonását. Ezek mellé azonban új tulajdonságokat is nyert. Így elsősorban azt, hogy ő egyben a háború istennője, akinek a votív kocsi-modellek és fegyverek jelentős részét dedikálni szokták. Elképzelhető, hogy további leletek előkerülése és fokozott részletességű vizsgálatok révén a budakalászi kocsimodellt, valamint az említett miniatűr baltaleleteket is az ő kultuszához kapcsoljuk.

Campbell Bonner a keresztőv késői, görög és római kori történetét követi nyomon.⁷¹ Bebizonyítja, hogy Homérosz néhány sora az istennőnek erre az övére vonatkozik. Azt olvassuk, hogy Héra hatni akar Zeusra, és ezért Aphroditétől kölcsönkéri annak övét, a szerelmi varázs birtokosát. Az istennő oda is adja:

”ἥ καὶ ἀπὸ στήθεσφιν ἐλύσατο κροσσὸν ἱμάντα ποικίλον, ἔνθα δὲ οἱ θελκτῆρια πάντα τέτυκτο· ἔνθ' ἐνὶ μὲν φιλότῃσιν, ἐν δ' ἱμερὸς, ἐν δ' ὀαριστὸς πάροφασις, ἥ τ' ἐκλεψε νόον πύκα περ φρονεόντων. τὸν ὅα οἱ ἔμβαλε χερσίν” ἔπος τ' ἔφατ' ἔκ τ' ὀνόμαζεν. ”τῇ νῦν, τοῦτον ἱμάντα τεῷ ἐγκάτθεο κόλπῳ ποικίλον, ᾧ ἐνὶ πάντα τετεύχεται· οὐδὲ σέ φημι ἄπρηκτόν γε νέεσθαι, ὃ τι φρεσὶ σῇσι μενοινᾷς.”

Miután hímzett övről van szó, következtetnünk kell textilből készült keresztővre. Ez elsősorban a szerelemmel kapcsolatos varázscselekményekben játszott szerepet. Nem kell feltétlenül a ruházaton viselni, hiszen Héra elrejtja a kebelébe. Más összefüggések alapján is biztos, hogy itt nem derékon hordott övről van szó, mert Aphrodite magasan, a mellén viseli.⁷²

Az istennő övének viselési módjával elsősorban Du Mesnil foglalkozott.⁷³ A magunk részéről eltekintünk a legkülönbözőbb felfogások ismertetésétől. A korai bronzkori, azaz minket most legjobban érdeklő átlós díszű övek viselési módjára nézve ui. kétségtelen bizonyítékkal rendelkezünk. A bizonyítékot egy Ankara mellett, Hasanoğlan lelőhelyen talált, i. e. 2000 körülre keltezhető szobor szolgáltatja. Nőt ábrázol, teste ezüsből van, nyaka és feje azonban maszkyszerűen, aranyból. A szobor mellét aranyszalagból készített átlós öv díszíti. A lelet olyan jó állapotban maradt

d'Hist. Turque V. 1 (Ankara 1937) CLXXV. t. Al. 246–253.; *Koşay, H. Z.*, Allgemeines über die Schmucksachen der älteren Bronzeperiode, Alaça Höyük. The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman. (Locust Valley 1956) 13., 36–38., II. t. 13.

⁶⁵ *Rydh. H.*, On Symbolism in Mortuary Ceramics. Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities 1 (Stockholm 1929) 91.

⁶⁶ *Corbiau, S.*, New Finds in the Indus Valley. Iraq 4 (1937) 3., III. t. 1–2., III. t. 3.

⁶⁷ *Ingholt, H.*, Rapport Préliminaire sur la première campagne des fouilles de Hama, 1934. (Kjøbenhavn 1939) II. t. 3.

⁶⁸ *Du Mesnil, i. m.* 2. kép 6–7. Részletes irodalommal.

⁶⁹ *Corbiau, S.*, i. m. 2. kép 1–2.

⁷⁰ 3. kép. 14: *Barrelet, M.-Th.*, Une peinture de la Cour 106 du palais de Mari. Studia Mariana (Leiden 1950) 16–17., 4. kép., 3. kép. 15.; *Frankfort, H.*, Cylinder Seals A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East. (London 1939) XXVI. t. 1.; *Chiera, E.*, Sie schrieben auf Ton. (Zürich–Leipzig 1941) 171., 33. kép.

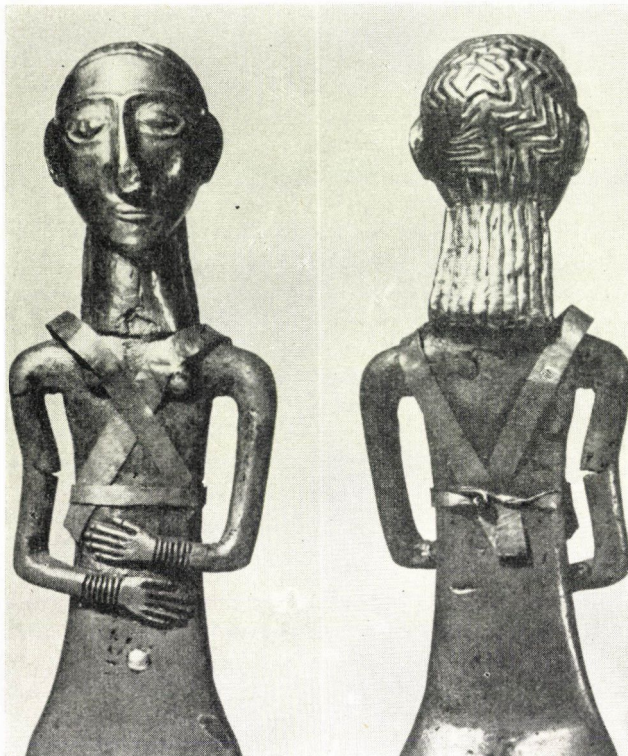
⁷¹ *Kesztoşz imasz and the Saltire of Aphrodite. American Journal of Philology* 70 (1949) 1–6.

⁷² II. XIV. 214–221. sor. V. ö. Od. V. 231., X. 544, továbbá „Moschos”, Epitaph. Adon. v. 60: Σοὶ δ' ἄμα κροσσὸς ὄλωλε.

⁷³ I. m.

meg, hogy az öv viselési módja könnyűszerrel megfigyelhető (4. kép).⁷⁴

Az összes fenti bizonyíték alapján látható, hogy a keresztöv a termékenység és szerelem istennőjének a legkorábban kimutatható, egyben

4. kép. A hasanoglanli korabronzkori ezüst szobrocska
Рис. 4. Хасаногланская серебряная статуэтка раннебронзового века

Fig. 4. La statuette en argent du Bronze ancien de Hasanoğlu

a legtovább élő attribútuma. Rendkívül feltűnő Európában való igen korai megjelenése. A neolithikus európai leleteket egyelőre nem is kötjük meghatározott istennő-alakhoz. Az viszont elképzelhető, hogy az anatóliai és égei korai bronzkori, valamint a péceli kultúrába tartozó átlós övet utánozó díszű idólok esetében Aphrodite legkorábban kimutatható, a későbbi istennőalak közvetlen

előzményének tekinthető ábrázolásokkal, ill. istennővel állunk szemben.⁷⁵

4. Kalicz N. rendkívül fontos vizsgálatai foglalkoznak az Omega alakú plastikus mintával is. Ez eddig csak a péceli kultúra egy közöletlen, nagy edényének a vállán ismert.⁷⁶ Viszont a Glina III. és Cotofeni kultúrákban gyakori, éppúgy, mint a péceli kultúrát követő alföldi leletanyagunkban. Erről a mintáról megállapítja Kalicz N., hogy az átlós díszű nőábrázolásokkal teljesen azonos utat jár be, és kerül el a fenti kultúrák leletanyagába. Kiindulását ennek is az anatóliai korai bronzkorban keresi, és úgy látja, hogy maga az Omega-minta az anyaisztennő tiszteletével kapcsolatos szimbólum⁷⁷ (3. kép 1.).⁷⁸

Az Omega alakú dísz különböző formáit az előáziai leletekkel foglalkozó kutatás valóban mint vallásos szimbólumot ismeri, és éppen az anyaisztennő, Ninhursag egyik emblémájának tartja.⁷⁹ E. D. van Buren foglalkozott legrészletesebben a kérdéssel.⁸⁰ Szerinte és mások szerint is a III. Uri dinasztia (i. e. 2044–1936) idejében jelent meg először.⁸¹ Ha azonban ezt a véleményt elfogadjuk és irányadónak tartjuk, akkor az anatóliai korai bronzkorban már szereplő szimbólumot aligha vezethetnénk le a Ninhursaggal kapcsolatos Omega-formából. Sőt, ellenkező irányú hatásra kellene következtetnünk!

Megállapítható azonban, hogy egy jóval korábbi ábrázolás is kapcsolatba hozható az Omega-díszszel. Az Urban talált pecsétlőhengerek egyikén sematikus ház tetején, kétségtelenül ezt az Omega-emblémát fedezhetjük fel. (3. kép 3)⁸²

Egyébként is világos, hogy egy Ninhursag-gal kapcsolatos szokás vagy attribútum a III. Uri dinasztia idejében aligha alakulhatott ki. Hiszen éppen ez az istennő a legősibb szinte minden mezopotámiai isten között, és a fenti időben a kultusza már hanyatlóban volt. Őt tartották a fő-isten, Enlil feleségének, de ebben az időben ezt a szerepét is új istennő, Ninlil vette át. Az idézett uri ábrázolás viszont Jemdet Nasr kori. Ennek időpontja már alkalmas arra, hogy bizonyítsa az Omega-szimbólum mezopotámiai eredetét, ha magának a motívumnak a megértéséhez nem is visz közelebb.

A minta maga a későbbiekben pecsételőkönyv és határjelző köveken, valamint egyéb dombor-

⁷⁴ Akurgal, E.—Hirmer, E., Die Kunst der Hethiter. (München 1961) 111., VIII. t.

⁷⁵ J. L. Caskey még ennél korábbi, neolithikus időlát is a későbbi Aphrodite-ábrázolásokhoz hasonlít: ILN 230., No. 6136., 1957. jan. 12. 68–71., 3–4. kép; A közbeeső mykenéi korból is ismerünk keresztdíszű nőidólokat: Müller, V., Frühe Plastik..., Augsburg, 1929) XII. t. 230 (Kréta), XVII. t. 257 (Lalysos).

⁷⁶ Ez a Pápai Ref. Gimn. gyűjteményében van, és Hetényből származik. A leletre Bóna István volt szíves felhívni a figyelmemet.

⁷⁷ I. m.

⁷⁸ Mikov, V.—Dzsambazov, N., Devetaskata pescesera. (Sofia 1960) 125., 95. kép.

⁷⁹ Van Buren, E. D., A Clay Relief in the Iraq Museum. Archiv für Orientforschung 9 (1934) 165–171;

Frankfort, H., A Note on the Lady of Birth. Journal of Near Eastern Studies 3 (1944) 198–200.; Van Buren, E. D., Symbols of the Gods in Mesopotamian Art. Analecta Orientalia 23 (Roma 1945) 106–108.; Parker, B., Excavations at Nimrud, 1949–1953. Seals and Seal Impressions. Iraq 17 (1955) 112–113.; Bobula, I., The Symbol of the Magna Mater. AJA 62 (1958) 221–222., etc.

⁸⁰ I. m.

⁸¹ Parker, B., i. m. 112.

⁸² Legrain, L., Ur Excavations. III. kötet Archaic Seal-Impressions. (Oxford 1936) 23., LIV. t., 14. o.; Egyébként H. Frankfort (i. m. 198.) az uri királysírok korában már ismert kettős spirálist is az Omega alakú szimbólum egyik változatának tartja. Ez a kor már jóval közelebb van a Jemdet Nasr periódushoz, mint a III. Uri dinasztia.

műveken stb. viszonylag gyakran előfordul (3. kép 2, 5–7).⁸³

Az embléma kialakulása és magyarázata vég-eredményben egy kérdést jelent. A különböző fel-fogások szerint a Ninhursag istennővel kapcsola-tos Omega-jel mérleget, jármot, fejszalagot, a Hathor-fejdiszhez hasonló parókát, köldökzsinórt akart jelölni.⁸⁴ E. D. van Buren viszont alapos összehasonlítások és írásos adatok elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy, mivel Nin-hursag a szülés istennője, az Omega-jel az új-szülött gyermek pólyáját, pólyazsinórját ábrá-zolja.⁸⁵ A kutatás jelenlegi állása szerint ennél megfelelőbb megoldást aligha találhatunk.

Olyan vélemény is van, hogy a Ninhursaggal kapcsolatos Omega-jel kialakulása is a Hathor-fejdisz, ill. haj analógiájával magyarázható meg. Valóban, vannak olyan ábrázolások (3. kép 4, 8–13, 16),⁸⁶ amelyen a ruhátlan istennőt (de nem Ninhursagot!) az Omega-jelhez hasonló hajjal ábrázolták. Sőt! Palesztinai leleten előfordul, hogy az istennő teste (Astartéről van szó) már egészen csökevényes, és csak egyes részei láthatók, különösen az emblémára emlékeztető haja. (3. kép 13 első sorban.) Ezek az ábrázolások azonban általában az i. e. 2. évezred közepére keltezhetők, és a legjobb esetben sem korábbiak az I. óbabi-lóniai dinasztianál.⁸⁷ Az Urban talált Jemdet Nasr kori ábrázolás, de a III. Uri dinasztia korába tartozó Omega-szimbólumok ezzel tehát aligha magyarázhatók meg. A Ninhursag-embléma a Hathor-hajdísszel közvetlen kapcsolatban nem lehet. Arra vonatkozólag pedig, hogy attól füg-getlen, de hasonló fejlődés eredménye, semmi bizonyítékunk nincs.

A Jemdet Nasr kori pecsételön látható Omega-dísz mindenestre világosan mutatja, hogy az anatóliai korai bronzkorban felbukkanó ilyen szimbólumot kapcsolatba hozhatjuk a Ninhursag-emblémával, sőt, abból is származtathatjuk. Ana-tóliába való elkerülésének az útja eddig még nincs feltárva. Lehet, hogy ugyanazon az úton jutott oda, mint az átlós melldísz akkád-kori vál-tozata. Lehet azonban, hogy sokkal régibb idő óta helyben élt Anatóliában. Hettita hieroglif jelek között előfordul az Omega-szimbólumra rendkívül emlékeztető formájú is. Ezek a jelek

éppen Kubaba istennő nevében találhatók, a -ba-ba szótagok helyén.⁸⁸ Arra gondolhatunk tehát, hogy az anatóliai Omega alakú ábrázolások Kubaba istennőnek a szimbólumai lehettek. Kubaba való-színűleg ősi anatóliai istennő, akinek a mezopo-támiai anyaistennővel való kapcsolata minden bizonnyal még a neolithikum régészeti összefüg-géseivel magyarázható meg. Feltételezhetjük tehát, hogy a délkelet-európai leletek között megtalált, omega-alakú plasztikus mintával díszített edé-nyek is Kubaba tiszteletével lehettek kapcsola-tosak. Erre kell gondolnunk, mert Istarral az Omega dísz semmi módon nem lehet összefüggésbe hozni.

5. Befejezésül még a budakalászi temetőben előkerült kocsimodell kérdésével is foglalkozni szeretnénk.⁸⁹ Ennek gazdasági és kulturális jelen-tőségét magától értetődő volt. Felmerült azonban a kérdés, hogy milyen szerepet töltött be a péceli kultúra vallásában maga a kocsimodell. Véle-ményünket egy külön tanulmányunkban részle-tesen kifejtettük.⁹⁰ Ismét szükséges azonban ezzel foglalkozni, mert legutóbb újabb vélemények lát-tak napvilágot.⁹¹ A következőket kell hangsú-lyozni. A lelet régészeti összefüggései minden körülmények között Elő-Ázsia felé mutatnak. Ezek az összefüggések azzal a ténnyel vannak kapcsolatban, hogy a kocsi készítése és haszná-lata ott kezdődött el, és onnan került a péceli kultúra körébe is. Ezért a modell rendeltetését, készítésének okát, a hozzá fűződő szokásokat is csak az elő-ázsiai adatok segítségével kereshetjük. Súlyos tévedés lenne, ha az életben használt tárgy-tól elválasztanánk a vallásban játszott szerepének a problémáját. Mezopotámiában viszont a leg-különbözőbb kocsi- és harcikocsi-modellek mint votív tárgyak voltak ismeretesek. Azaz a kocsi, mint a gazdasági életben és a katonai cselekmé-nyekben rendkívül fontos eszköz, a termékenysé-gisten és a háború istennője szimbóluma volt, főleg Ninurtaé és Istaré. A hívők a szimbólumokat agyagból (stb.) elkészítve az isten vagy istennő templomában helyezték el. Erre nemcsak a meg-talált leletek, hanem írásos források is utalnak. Egy Ninurtaéhoz szóló himnusz például a követ-kezőket mondja: „Az én égi kocsim, amely ott van a templomban.”⁹² Inannáról pedig feljegyezték,

⁸³ 3. kép. 2: Jean, Ch.—F., *Revue d'Assyriologie* 21 (1924) 94., 2. ké.; 3. kép.; 5: Parker B., i. m. 112., 3. kép, i. e. VII. sz.; 3. kép: 6–7. Barrelet, M.—Th., *Deux déesses syro-phéniciennes sur un bronze du Louvre. Syria* 35 (1958) 33., 5. kép, további irodalommal.

⁸⁴ Van Buren, E. D., *Symbols of the Gods* . . . 106.; Parker, B., i. m.

⁸⁵ Van Buren, E. D., i. m. 106–108.

⁸⁶ 3. kép: 4: Du Mesnil du Buisson, i. m. 1. kép, A 407.; 3. kép: 8: Uo., 1. kép, A 393.; 3. kép, 9: Barrelet, M.—Th., i. m. 33., 4. kép a.; 3. kép: 10–11: Uo., 4 b. és 4c.; 3. kép: 12: Mallowan, M. E. L., *Excavations at Braq and Chagar Bazar. Iraq* 9 (1947) LV. t. 8., XLII. t. 5.; 3. kép: 13: Barrelet, M.—Th., i. m. 7. kép b.; 3. kép: 16: X.—Sakellariou, A., *Les cachets minoens de la Coll. Giamalakis. Études Crétoises* 10 (Paris 1958) IV. t. 109b.

⁸⁷ Parker, B., i. m. 112.

⁸⁸ Deroy, L., Kubaba, déesse crétoise. *Minos* 2 (1952) 38–43.

⁸⁹ Közzölte Soproni S., FA 6 (1954) 29–36., 198–199. Vö. még: Childe, V. G., *Ethn. Arch. Forschungen* 2 (1954) 1–17.; Foltiny, St., *AJA* 63 (1959) 53–58.; Bóna, I., *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) 109.

⁹⁰ Mi volt a budakalászi rézkori agyag kocsimodell. Alba Regia, a Székesfehérvári István Király Múzeum Évkönyve, 3. Sajtó alatt.

⁹¹ Csalog J., *Arch. Ért.* 88 (1961) 12–13.; Sümeghy V., *Die Wagengefässe und das Daidala-Fest. Atti del settimo Congr. Int. di Arch. Class.* Vol. III. (Roma 1961) 123–133.

⁹² Jestin, R., *Textes religieux sumériens. Revue d'Assyriologie* 35 (1938) 173.; Vö. Reiner, E., *Le char de Ninurta et le prologue du Mythe de Zû. Revue d'Assyriologie* 51 (1957) 107–110.

hogy maga hajtja a hét oroszán által vont kocsi-ját.⁹³

A mezopotámiaiakhoz hasonló votív tárgy volt tehát a budakalászi modell is. Egyben azonban edényként is szolgált. Ilyen kocsira épített edény például a khafajahi kultusztárgy is.⁹⁴ A budakalászi leletnek, mint az isten és szentélye számára felajánlott votív tárgynak egyben az italáldozatok bemutatásában is volt szerepe. Amikor eltört, tehát használhatatlanná vált, behelyezték egy szimbolikus sírba: egy ilyen sír halottja számára esetleg a törött edény is megfelelt?!

Köztudomású, hogy a kocsival való temetkezés ebben a korban és mindig is a halott társadalmi méltóságát és gazdagságát jelképezte. Gondoljunk csak arra, hogy az Urban és Kishben a sírba helyezett kocsik nem szegény embereknek jártak ki. Elképzelhetetlen, hogy egy, a társadalmi életben halála előtt vezető szerepet játszott férfi vagy nő hatalmát, gazdagságát, előkelő voltát éppen egy törött edénnyel akarták volna jelképezni. Még akkor is elképzelhetetlen, ha ez az edény történetesen kocsit ábrázol. Szegény ember sírjába téve pedig azért nem lehetett valóságos kocsit pótoló szimbolikus szerepe, mert annak meg kocsitemetkezés nem járt. Csak óvatosan kockáztatjuk meg azt a lehetőséget, hogy talán papi személy halála miatt ázott szimbolikus sírba került ez az edény, amely korábban minden jel szerint kultusztárgy volt.

Természetesen a péceli kultúra állattemetkezéseit is meg kell valahogy magyarázni. Erre a legjobb megoldás az lehet, hogy ez a nép az emberek közötti társadalmi és vagyoni különbséget a temetkezések során állatok temetésével is kifejezte. Európa különböző, neolithikus vagy rézkori lelőhelyein ez a szokás egyáltalában nem volt ismeretlen, mint azt a szarvasmarha-csontvázak vagy csak koponyák mutatják.⁹⁵

Mint a fentiekből látható, a felvázolt részletek egyértelműen azt mutatják, hogy a péceli kultúra népének vallásos elképzelései az Égeikum és Anatólia korai bronzkorának emlékeivel, és ezen keresztül Elő-Ázsia vallásaival igen szoros kapcsolatban voltak. Ezek ugyanazt bizonyítják, mint a leletanyag egésze: a péceli kultúra kialakulásának legtöbb tényezőjétőlünk délre fekvő területekről kell származtatnunk. Világos ugyanis, hogy a fentebb tárgyalt kapcsolatok nem véletlen hasonlóságok, hanem nagyon is szerves rokonságok. Ezek azonban könnyen megmagyarázhatók, ha legalább bizonyos fokig közös népi hátterüket feltételezzük. Valószínű, hogy ennek során délről, legalább Anatóliából kiinduló népmozgással kell számolnunk, melynek legszélső hullámai hazánkat

is elérték.⁹⁶ Mindenesetre, csakis olyan lakosság beköltözésével lehet számolnunk, amely előző lakterületen, Anatóliában vagy a mai európai Törökország és Bulgária területén falusi jellegű életet élt. Azért kell ezzel a kérdéssel foglalkoznunk, mert az i. e. 3. évezred végén Anatóliában az akkád hódítás nyomán a városi életforma fokozott fejlődésnek indult. Ennek során gazdasági és társadalmi változások zajlottak le, amiknek következtében az ősi, anyajogú társadalommal kapcsolatban levő vallásos hit, az anyaistennő abszolút szerepének gondolata is háttérbe szorult. A falusi jellegű, szegény települések azonban aligha kapcsolódtak bele ebbe a fejlődésbe. Csak így tudjuk megmagyarázni, hogy a péceli kultúrában nem kerültek el olyan elemek, amelyek a férfiisten kultuszával kapcsolatosak. Ha ilyenek egyébként el is jutottak volna ide, akkor is rendkívül hamar feledésbe merültek volna. A péceli kultúra gazdasági formái és társadalmi viszonyai ugyanis szerintünk nem tükröznék kezdeti osztálytársadalmat, amely feltétele annak, hogy a pantheon felett uralkodó férfiisten képzete kialakuljon.⁹⁷ Az erre utaló legfőbb források, a férfiakat ábrázoló idólok, a férfiisten képmásai, hiányoznak is a péceli kultúrából. A leletanyagban található, a vallással kapcsolatban álló jelenségeket tehát csak az anyaistennő egyeduralkodó kultuszával kapcsolatban lehet értelmezni.

Következtetni lehet elsősorban arra, hogy ennek a kultusznak jól kialakult, szinte megkövesedett rendszere volt. Ezzel minden bizonnyal együtt járt a kultuszeselekményeket végző papság megléte. A péceli kultúra „papjai” nem a fejlődésben elmaradt népek varázslóira vagy éppen a sámánokra emlékeztető személyek voltak, hanem olyanok, mint pl. a krétai istenek szolgálatában álló papok vagy papnők. Valószínű, hogy közülük egyesek már a termelő munkában sem vettek részt, hanem a társadalom tartotta el őket.

Számolnunk kell azzal, hogy a péceli kultúra emberek szentélyeket épített. Elsősorban az eutresisi szentély példája nyomán a többi lakóházhoz teljesen hasonló építményre gondolhatunk. Megjegyezzük, hogy a péceli kultúra egyik lakóháza, amelynek maradványait Szerencs mellett, Hajdúréten találták meg, formájában az eutresisi házra emlékeztet. Ebben a házban 110 cm átmérőjű, peremes, letapasztott agyagtűzhelylap volt.⁹⁸ Ez az eutresisi szentélyben talált oltárlap jó analógiája. A párhuzamosság értékét még növeli, hogy lényegében hasonló jellegű, oltárnak tartható agyaglapok a Kárpát-medence területén a péceli kultúra időszakában vagy attól nem távol eső időben máshol is megjelennek. Így gondolunk pl.

⁹³ Thureau-Dangin, F., Chars divins. Revue d'Assyriologie 24 (1927) 203—204.

⁹⁴ Lloyd, S., Mesopotamia. Excavations on Sumerian Sites. (London 1936) 93.

⁹⁵ Gandert, O.—F., Neolithische Gräber mit Rinderbeigaben und Rinderbestattungen in Mitteleuropa. Actes

de la IIIe Session, Congrès Int. des Sciences Préhist. et Prot. hist. Zürich, 1950. (Zürich 1953) 201.

⁹⁶ Kalicz N., i. m.

⁹⁷ Lásd a 48. jegyzetben említett tanulmányomat.

⁹⁸ Banner J., Die Péceli Kultur. 105.

a sághegyi agyaglapra, amelynek méretei kb. meg-
egyeznek a fentivel. Felszínén három koncentrikus
csatorna fut körbe.⁹⁹ Ennél valamivel későbbi a
Wietenberg-kultúrába tartozó erdélyi oltárlap,
de a déli területekkel való összefüggése kétség-
telen.¹⁰⁰

A péceli kultúra egykori szentélyét tehát csak a
berendezése különböztette meg a lakóházaktól.
Így az eljövendő ásatások feladata lesz, hogy az
épületmaradványokat ebből a szempontból is
megvizsgáljuk. Kisebb házi oltárok bizonyára
voltak az egyes lakásokban is, valamint a védő-
isteneket ábrázoló kis szobrocskák is.

Természetes, hogy a péceli kultúra népe ismert
a világ teremtéséről, az istenek születéséről, az

ember teremtéséről szóló történeteket. Ezeket
alapjában véve olyan formában és rendszerben
ismerhette, mint azt az előázsiái, i. e. 2000 körül
már lejegyzésre került források mutatják. Felfo-
gásuknak megfelelően mindennek alapja az anya-
istennő tisztelete volt. Az őt dicsőítő vallásos
zenére és táncra is következtetnünk kell.

Mindezek további bizonyításához azonban igen
szerencsés újabb leletek és jelenségek szükségesek.
Szerencsére ebben a korban a művészeti alkotások
legnagyobb része a vallással a lehető legszorosabb
kapcsolatban volt. Így bízást reménykedhetünk
olyan újabb leletekben, melyek alátámasztják és
kibővítik az itt kialakított összképet.

Makkay János

ДАННЫЕ К РЕЛИГИОЗНЫМ ПРЕДСТАВЛЕНИЯМ НАСЕЛЕНИЯ ПЕЦЕЛЬСКОЙ (БАДЕНСКОЙ) КУЛЬТУРЫ

Резюме

Автор анализирует пять характерных явлений пе-
цельской (баденской) культуры позднемедного века:
жертвенные ямы, глиняные фигурки животных, кресто-
видные нагрудные украшения, видимые на некоторых
женских изображениях, символическое значение пла-
стических украшений в форме омеги и, наконец, сущ-
ность глиняной модели повозки, найденной в Будакалесе.
Анализ этих явлений и находок указывает на то, что
истоки их происхождения следует искать в памятниках
неолита и ранней бронзы Передней Азии и Эгей-
ского культурного круга. Естественно, что и истоки

связанных с ними религиозных представлений также
следует искать на упомянутых территориях. Вместе с
памятниками и населением пецельской культуры они
во всем своем своеобразии попали на территорию Венгрии
из Анатолии и приморских районов Юго-восточной
Европы (Болгария, европейская часть Турции).

В отношении религиозной жизни населения пецель-
ской культуры можно отметить, что центральное место в
ней занимает поклонение великой богومатери.

Я. Маккау

DATA TO THE RELIGIOUS BELIEFS OF THE PÉCEL (BADEN) CULTURE

Summary

N. Kalicz derives numerous elements of the men-
tioned culture from the Anatolian-Aegean Early Bronze
Age.⁴ As a parallel to his results, several important
phenomena of the culture's religion may be explained by
the ancient religions of the Mediterranean and the Near
East. The author establishes several such connexions
in the following, showing the place of the treated pheno-
menon in religious history as well.

1. *Sacrificial pits and bothroi.* At Ossarn, Austria, pits of uniform measures were uncovered. Most of them contained entire vessels, often turned over on their mouths. One yielded a large quantity of burnt cereals. The top of one pit was mud-plastered, showing traces of fire.⁶⁻⁷ All these we compare with the bothroi of the Early Helladic age. Pits of a bothros character are occurring earlier too,^{8, 21} but they become general in the mentioned age only. Their purpose admits several explanations.¹⁰⁻¹⁹ Since they show great variety in situation and form, they have probably served more than one purpose. They have doubtless played a role in religious cult as well, partly in a manner shown by the bothros found in the Early Helladic "E" house at Eutresis.²⁰ Nevertheless, most of them may have been pits serving as storages of food. As such they might easily have been connected with the gods of fertility, just as Ninurta used to be regarded as "the god of the tankards".²³

In fact the custom of sacrifice in pits dug into the earth is more ancient than the Early Helladic age, proved

in the Neolithic already.²⁶ This age-old rite of sacrifice of Neolithic origin was probably linked to the form of bothroi, generally extended in the Early Helladic age. Thus we may regard some bothroi, among them the Ossarn and Uny²⁵ types as sacrificial pits. At the latter site the bothroi were grouped around a clay altar slab. The question, however, whether a bothros may be regarded as a sacrificial pit, can be decided in the respective cases only.

We are informed on the ways of the sacrifice in a pit through the rite performed by Odysseus in the *Nether World*²⁷ and especially by the lines of Ovid.^{30, 28-29} The description of the founding of Rome reminds one especially of the Ossarn phenomena: in the first place the burnt cereals as the first fruits of the crop and the altar erected above the pit. The parallel of the latter may be found in the mudplastering at Ossarn.

The vessels turned with their mouths downwards, uncovered at Ossarn, reveal a southern custom too. The idea of closing evil spirits in a vessel was a feature of the Mediterranean.³²⁻³³ On Crete *e. g.* the vessels were turned upside down on the floor, and a similar idea was familiar with the Hittites too.³⁴

2. *Clay animal figurines.* Few such objects are known from the Pécel culture so far. They may have had various destinations: they might belong to votive cars, might be figures substituting or saving living sacrifices, or representing offerings in connexion with building

⁹⁹ Lázár Jenőnek a Magyar Nemzeti Múzeum Törté-
neti Múzeumban levő fényképes naplója után. A leletre
Kalicz Nándor hívta fel a figyelmet, akinek ezúton is

köszönetet mondok.

¹⁰⁰ Horedt, K., *Dacia* 4 (1961).

activity. In view of the symbolical role of the dog as a guard, we may attribute also such a purpose to the objects.³⁷⁻⁴¹

3. *Female idols with diagonal pectoral ornaments.* N. Kalicz has proved their Anatolian origin and established their connexion with the person of the Mother Goddess. At variance with the view hitherto accepted we state that the earliest idols with such ornaments are dated from the Halaf era⁴⁹⁻⁵⁰ (Fig. 1, nos 1-2). It is interesting that such female idols make their appearance in South Eastern Europe before the Early Bronze Age already, evidently as the signs of Near Eastern impacts. Such objects were found among other sites on Crete (Fig. 1 no. 5),⁵² at Corinthos,⁵³ at Yassa Tepe in Bulgaria,⁵⁴ at Vincsa (Fig. 1 nos 6, 9-11, 13),⁵⁵ Csóka (Fig. 1 no. 7)⁵⁶ and Tordos (Fig. 1 no. 8).⁵⁷ All these belong to the level parallel with the age of the Tisza Culture. The diagonally decorated idols of the Pécel Culture, however, are not connected with the local Neolithic specimens, they do not represent a heritage of the latter age. They are in an immediate genetical connexion with the Early Bronze Age specimens of Anatolia. The type is found on a large area at the beginning and in the course of the second millennium.⁵⁸⁻⁶⁹ As we have seen, the type started to its career in Mesopotamia. This decoration is applied for portrayals of women also after the Halaf era, e. g. in Kish or Khafajah.⁴⁶⁻⁴⁷ It cannot be doubted that the type or the religious belief represented by it reached Early Bronze Age Anatolia equally from Mesopotamia. The appearance of these diagonally decorated Anatolian idols may be attributed also to the Akkadian extension at the end of the third millennium B. C. In this case they ought to be connected, similarly to the others, with the goddess Ishtar (Fig. 3 nos 14-15).⁷⁰ But these Anatolian specimens may also be the heirs of ancient, Neolithic traditions. In this case the form originated in Mesopotamia may have become familiar in Anatolia through the extension of Halaf culture. We must reckon with this possibility, though we do not know a diagonally decorated Neolithic idol from Asia Minor yet. On the other hand, the Early Bronze Age Anatolian idols with diagonal ornaments, inherited from the local Neolithic, are probably the earliest identifiable portraits of the autochthonous goddess Kubaba. For the rest, the same consequence must be drawn from the most recent finds at Hacilar. As it is generally known, female idols were uncovered here, showing a strong resemblance to the *potnia theron*, the "Mother of Animals". But this was the first attribute of the Minor Asian Kubaba, as it is generally known.

Further we have to consider the fact that diagonally decorated idols were produced much later too.⁷¹ The ornament itself may have an especially close relation to the saltire of Aphrodite, figuring in the Iliad.⁷²⁻⁷³ One might easily imagine that the diagonally decorated idols of the South East European Early Bronze Age or the Pécel Culture respectively are the earliest ascertainable portraits of Aphrodite's immediate ancestor. Thus this problem may present an important element for researches both in the prehistory of the respective areas and in Early Greek religious history.

In all probability the diagonal ornament visible on the Early Bronze Age idols is fashioned after a belt. The best proof of this statement is presented by a marvellously fine find at Hasanoglan (Anatolia). Here a diagonal belt, made of a golden band, embellishes the breast of a female figure. One may easily observe the way in which the belt was worn (Fig. 4).⁷⁴

4. *The omega-shaped symbol.* This is known from a single vessel of the Pécel Culture so far.⁷⁵ On the other hand, it is frequent in the material of the Glina III and Cotofeni Cultures, having arisen from a common root

with the Pécel one, and also in the Hatvan Culture following the same. As stated by N. Kalicz, this symbol progressed on an identical route with the diagonally decorated female portraits and it came to the material of the named cultures equally from Anatolia (Fig. 3 no. 1).⁷⁸

As a matter of fact, researches on the Mesopotamian finds classify the omega-shaped ornament as a religious symbol, regarding it as the emblem of Ninhursag, the Mother Goddess herself.⁷⁹ We have connected the plastic ornaments mentioned above⁷⁶⁻⁷⁸ with this emblem of Ninhursag. At variance with the view hitherto accepted we state, however, that the omega symbol did not appear in the era of the Third Ur Dynasty or (as supposed by H. Frankfort) in that of the royal tombs of Ur, but in the Jemdet Nasr era already (Fig. 3 no. 3).⁸⁰⁻⁸² Here we find it among the pictographic signs. This is a fact of great importance; we are able to deduce the Early Bronze Age Anatolian omega-shaped ornaments as symbols from the mentioned signs, whereas the finds from the age of the Third Ur Dynasty would be too late for this. Just the application of the sign in the Jemdet Nasr era makes the connexion between the Ninhursag emblem and the Hathor headdress improbable.⁸⁶⁻⁸⁷

According to the various opinions the omega sign connected with Ninhursag might represent a balance, a yoke, a band, a wig, or a navel string.⁸⁴ As Ninhursag is the goddess of birth, E. D. van Buren reached the conclusion that the omega sign depicts the swaddle or the swaddling band of the newborn child.⁸⁵ We cannot suggest a better solution so far. A part of the Homeric Hymn of Apollon deserves a mention here. Lines 120-122 relate that the new-born Phoibos was enveloped in a swaddle by the goddesses and decorated with a golden band outside.

Another way of development may be possible as well. Anatolian Hittite hieroglyphic inscriptions have this omega sign in the name of Kubaba, standing for the syllables "ba-ba".⁸⁸ In our judgment these omega-shaped hieroglyphs are strongly schematic human portrayals. This may be very important as to the origin of Kubaba and her connexion with the ancestral Mother Goddess, Ninhursag. Anyway, the person of Kubaba becomes especially prominent here, as no relation could be established so far between the omega-symbol and Ishtar. Thus, in this case, it was the symbol of the Mother Goddess connected with the immediate forerunner of Kubaba that appeared in South Eastern Europe.

5. *The Budakalász Waggon Model.* It is a find familiar all over the world. In our judgment it is a votive object, manufactured on the pattern of the Near Eastern votive waggon models. At the same time it was a vessel attached to a waggon, in a manner shown by the find uncovered in the Khafajah Sin shrine.⁹⁴ Votive cars are related especially to Ishtar, as the goddess of war, and to Ninurta. This is borne out both by finds and written sources.⁹²⁻⁹³ The Budakalász find itself was no symbolical object representing waggon burial but was placed in the grave as grave furniture, since it was broken and became unsuitable for religious cult.

Summing up: the outlined details confirm the southern origin of the Pécel Culture. In its religion the cult of the Mother Goddess reigned supreme, therefore idols portraying men are not known at all.¹¹⁰ This cult had a petrified system with priests and well equipped shrines. The connexion between the finds and phenomena respectively in Hungary and in Greece is sufficiently proved also in this matter. In the first place this statement is valid for the large-sized, round altar-slabs made of clay, a specimen of which was found at Futresis, in the sanctuary mentioned above.⁹⁸⁻¹⁰⁰

J. Makkay

A MARKOMANN HÁBORÚK SAVARIAI PUSZTÍTÁSAI

Savaria és környéke kőemlékeinek feldolgozása során¹ feltűnt, hogy sok sírkövön a halottak életkorát nem írták ki; az *an* (*norum*) rövidítés után a számnak fenntartott hely üresen maradt. E körülménynek nem kellene nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk akkor, ha szórványosan, egymástól térben és időben távolálló sírkövekről lenne szó. E sírkövek azonban mind a II. sz.-ra keltezhetők, csekély kivétellel mind Szombathelyről valók, és ami talán a legfontosabb, az összes II. sz.-i savariai és savariakörnyéki sírkövek tekintélyes hányadát képezik. A hiányos életkor-adatokkal fennmaradt savariai feliratok száma 18, míg Szombathelyről és Vas megyéből eddig mintegy 80 sírfelirat (stélé, sírtábla, szarkofágfelirat stb.) ismert.² Ebből 40 biztosan nem II. sz.-i, tehát még a leglazább datálási módszereket követve is e hiányos feliratok a II. sz.-i sírköveknek csaknem felét teszik ki. Ha pontosabb datálásra vállalkoznánk, amit sok felirat töredékessége miatt nem tehetünk, ez az arány valószínűleg még inkább a hiányos sírfeliratok javára billenne.

A következőkben adjuk azon sírfeliratokat, amelyeken egyes halottak életkorának megjelölése elmaradt, bár a szöveg felvésésekor helyet hagytak neki. A lelőhelyet csak akkor adjuk meg, ha az nem Szombathely. A hiányzó életkor helyén kérdőjel áll.

1. CIL III 4181. *M. Aem. Marcel(l)inus v. f. s. et Sensisiate (sic) co. p. et Aemi. Urs(a)e f. p. an. XX et Aem. Dign(a)e an. ? et Aem(i)l. Venator mil. leg. XIII Gem. — G. Iu[l] — — —] anu[s] — — —] opt[io] — — —] G. I[ul] — — —] etc.*

2. CIL III 4184, Schober 239 sz. *Comminia Valagenta an. ? v. f. s. et Tartonio Secundi[no mil. leg.] XIII G. de[fun]cto in expeditione incomparabili pietate an. XXV mater infelicissima et Tar. Finitiano daiberi (sic) vet. an. LXX et Com. Optato mil. l. XIII an. ?*

3. CIL III 4187. Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien (Bp. 1959) 90/2 sz. *D. [M.] C. Iul. Iuliani vet. leg. XIII Gem. an. LX et*

Tulliae Florentinae an. ? Iulia Flora filia et heres fac. cur.

4. CIL III 4191. Bevölkerung 90/1 sz. *L. Val. L. f. Cl. Censorinus dec. c. C. S. item vet. leg. I ad. ex bf. cos. an. ? v. f. s. et Flaviae Insequentinae con. an. LX et Valerius Censoriniano an. ? Florentino an. ? Venerio an. ? Veterano an. ? et Censorinillae an. ? filiis itemque lib. lib. eius.*

5. CIL III 4194. Bevölkerung 90/29 sz. *Q. Mullius Sex. f. Cl. Florentinus an. ? v. f. sibi et Caenatiustae (= Caeniae Iustae?) con. an. ? et Q. Mullio Marcello sevir. c. C. S. an. XX et Mulliae Marcellinae fil. nep.*

6. CIL III 4196. Bevölkerung 90/50 sz. Schober 70 sz. *L (ucius) Maximi fil. dom. Emon. an. ? v. f. sibi et suis et Saloniae Marcellae con. pie an. XXX.*

7. CIL III 4202. Bevölkerung 90/22 sz. *[Tib. Iu]l. Ursus v. f. [sibi et] Iul. Verin(a)e [coni. a]n. ? et Tib. Iul. [Ursin]o fi. an. ? et Tib. Iul. [Ursinian]o fil. an. ? et Iul. Ver. [fil. an. ...] temp. Brige avi (a)e an. ?*

8. CIL III 4204. Bevölkerung 90/21 sz. *AP. an. ? v. f. sibi et Iuliae Iuli f. Silvi . . . ae an. XXXV co. et Caiae f. an. ?*

9. CIL 4208. Schober 26 sz. Bevölkerung 90/25 sz. *Marcia Marcel (l)ina an. ? v. f. s. et Ulpiae Maximinae an. ? et Ulpio Sabiniano an. XXII et Flaviae Sabinae an. XXX et Ulpio Titiano an. XXIII et Ulpio Dubitato an. XXVII filis pientis (s)i (mis) et Ulpiae Dubitatae sorori an. LXX et Fla. Leonii an. XV parteru m. c. (sic)*

10. CIL III 4209. Bevölkerung 90/32 sz. *T. Pomp[onius] Cupitus — — — an. ? si[bi et] — — —]ae Avitae c[on]iugi ca[rissimae] an. ? [— — — et] Pomponi (i)s — — —*

11. Ják, a románkori templom tornyában. CIL III 4211. *nurui et L. Sept. Severo an. ? et L. Sept.*

¹A készülő kötetet Balla Lajos, Buócz Terézia, Kádár Zoltán, Szentlélek Tihamér és Mócsy András állítják össze.

²Azért adjuk e számot csak hozzávetőlegesen, mert nem minden felirattöredékről állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy sírfelirat volt-e.

Ausonio an. ? et Sept. Sperantio an. ? et L. Sept. Severae an. ? filiis an. ? pientissimis. (sic)

12. Oberkohlstätten (= Felsőszénégető). CIL III 4224. Bevölkerung 97/1 sz. *Barb. A., Vasi Szemle* 5(1938)218 —. *Samuc(onia) Respecta an. ? viva f. si(bi) et Vannio Vivibi an. L. co.*

13. CIL III 13421 (= 4214). Bevölkerung 90/36 sz. — — — *[L]icinius — — — us — — — [s]ibi es — — — Ticiniae — — — niae coi. [pientis]-simae an. ?*

14. CIL III 14066. Bevölkerung 90/4 sz. *D. M. Q. Val. Restutus v. f. sib. et Billieniae Donatae con. an. ? et Val. Ingenuo militi leg. XIII G. fil. an. ? et Val. Restutae fil. an. XX*

15. Kádár Z., Arch. Ért. 88(1961)249 —. *D. M. C. Sempronius C. fil. Cl. Cl. Marcellinus an. ? v. f. sibi et Sempr. Marcelliano fil. an. XXV et Sempr. Marcello fil. an. XXI et Sempr. Passeri frat. an. XXX et Sempr. Florentino fratr. an. ? Claudiae Spectatae coniugi annor. ?*

16. publikálatlan, említi *Paulovics I., Lapidarium Savariense* (Szombathely, 1943) 41. *C. Calp. Secu[n]dinus sexvir. c. C. S. [v.] f. s. et Ant. Bonof. . . . a]nn. LX et C. . . . m. . . . fil. an. ? et Iul. Ursin[ae] nuru[fi] etc. a továbbiakból csak néhány betű vehető ki.*

17. publikálatlan. *Iul. Priscilla v. f. s. et Q. Cl. Martiniano con. an. XXX et Claud. Decriano an. ? et Martino an. ? fili (i)s.*

18. publikálatlan. *D. M. C. Vicer. Mesor an. ? Cl. Val. an. XI Vicerilliae . . . [a]n. XV Vicer. M. . . .*

E sírkövek a II. sz. különböző szakaszaira tehetők, datálásuk azonban természetesen csak a sírkő létrejöttére és esetleg még az első aljategetett halott halála idejére vonatkozik, hiszen mind családi sírkövek, amelyek alá több nemzedék is temetkezett. A sírkövek többsége két nemzedék, egy pedig (5. sz.) három nemzedék számára készült. Ilyen esetekben az utolsó halott eltemetése és életkorának felvétele a sírkő felállítása után sok évvel később következhetett.

A felsorolt sírköveken a halottak egy részének életkora már ki van írva, ami arra enged következtetni, hogy a sírkövet felállították, s az hosszabb-rövidebb ideig használatban is volt. Egyedül a II. sz. felirat kivétel ez alól. Ezen a sírkövön egyetlen halott életkora sincs megadva. Nagyon valószínű, hogy ezt a követ nem állították fel, ennek oka pedig a szöveg hibás vétele lehetett. Septimia Severa megkapta a nőknél nem szokásos

praenoment, neve után pedig értelmetlen az *an(norum) ? filiis an(norum) ? [pi]entissimis.*

Az életkor megjelölésének elmaradása azt mutatja, hogy az illető halottat nem temették a sírkő alá, annak ellenére, hogy a családi temetkezőhelyen ki volt a helye jelölve vagy — mint a feliraton való megnevezésük bizonyítja — megvolt az odatemetkezési joga.³

Hogy a családtag nem a neki szánt temetkezőhelyen temetkezett, azt egyes, elszigetelt előfordulásoknál magyarázhatjuk a családjogi viszonyok (öröklési rend) megváltozásával, házasággal, esetleg távoli helyre való költözéssel. De ha azonos korú sírköveken, még hozzá a hasonló korból való összes sírkőnek nagy részén megfigyelhető ez a jelenség, akkor általánosabb, nem családi vagy magánjogi okot kell mögötte keresnünk. Járványra azért nem gondolhatunk, mert az nem zárta ki a családi sírhelyre való temetkezést, mint ezt a szomszédos Noricumból tanúsítja egy ismert sírkő.⁴ Olyan katasztrófára gondolhatunk csak, amelynek következtében igen sokan elmenekültek, eltűntek, elhurcolták őket vagy tömegesen elpusztultak úgy, hogy holttesteik nem voltak többé felismerhetők. Ezekben az esetekben is fennállt azonban még a lehetősége annak, hogy az életben maradt családtagok elhalt hozzátartozóikat kenotáfiumszerűen megemlítik a családi sírkövön. Ha ez nem történt meg, az arra mutat, hogy egész családok tűntek el; senki sem maradt, aki az elhaltakról megemlékezett volna.

Olyan nagy katasztrófa, amely — mint a sírkövek említett aránya mutatja — a lakosság nagy részére végzetesen kihatott, csak a markomann háború lehetett. Ennek csak a II. sz. sírkő mondana ellent, amely legkorábban Septimius Severus alatt készülhetett. De már utaltunk rá, hogy a sírkő kivétel, mert hibás vétele miatt valószínűleg soha sem került felhasználásra. Így nincs időbeli akadálya annak, hogy a feltételezett katasztrófát a markomann háborúk idejére tegyük. A II. sz.-ban egyetlen más háború sem járt komolyabb pusztulással a tartomány belsejében.

Egy további lehetőséget is meg kell azonban vizsgálnunk. A nagybirtokrendszer kialakulása Savariában épp a II. sz.-ra esik,⁵ s e folyamatnak szükségszerű kísérőjelensége volt egyes rétegek elszegényedése, ami elvándorlást eredményezhetett. Az elszegényedés másik következménye volt az, hogy sok savariai jelentkezett a II. sz.-ban katonának.⁶ Gondolhatnánk tehát arra is, hogy az elvándorlás következtében sok savariai új lakóhelyen temetkezett. Ez ellen szól azonban az, hogy a családi temetkezőhely használata máshová szakadt embereknel is folytatódott, és ez nem is ütközött különösebb technikai nehézségbe sem a

³ Ismeretes, hogy a római jog milyen szigorúan megsabta a sírok használatát. Az illetéktelen beletemetkezések elleni szankciók, az örökösök és libertusok részletetése vagy kizárása a temetkezési helyből a sírfeliratok nagy részén — akár csak egy rövidített formulában — meg-

találhatók.

⁴ CIL III 5567

⁵ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 39.

⁶ Mócsy, A., i. m. 119.

halotthamvasztás idején.⁷ De ismerünk arra is esetet, hogy más tartományokba szállítottak halottakat.⁸ A savariai származású legionáriusoknak is otthonukban jelölte ki családjuk a sírhelyet (1., 2., 14. sz.).

Kérdés mármost, hogy a markomann háború mely szakasza hozta meg azt a katasztrófát, amely a sírkövek tanúsága szerint Savaria lakosságát erősen megtizedelte.

Forrásaink megcsönkulása következtében a csaknem másfél évtizedes háború legtöbb eseménye ismeretlen számunkra. Olyan részletekre, hogy mely várost vagy vidéket mikor, milyen támadás ért, nincsenek adataink. A kutatás azonban ma már legalább a háború menetének fővonalát meg tudja rajzolni és komolyabb véleménykülönbségek csak az első évek eseményeinek időrendjét illetően állnak fenn.

Az első nagy betörés, amely a savariai pusztulást okozhatta, az a betörés lehetett, amely egészen Opitergiumig (Oderzo) hatolt el s e várost felegette.⁹ Időpontját nagy valószínűséggel 167 második felére vagy 167–168 fordulójára tehetjük.¹⁰ Mivel egy Itáliába érkező betörés legvalószínűbb útja a borostyánút volt, gondolhatnánk arra, hogy útközben — természetesen inkább visszafelé — rohanták le a betörő csapatok Savariát. A kutatás e betöréshez szokta kapcsolni a vita Marci egy kiragadottan említett epizódját, amely szerint a zsákmánnyal megrakott markomannokat Marcus visszatérésükkor verte meg és a zsákmányt visszaadta a provincia lakosságának (SHA v. Marci 21, 10). Akármikorra is tesszük ezt az eseményt,¹¹ a savariai pusztulással nem hozható összefüggésbe, mert a megvert barbároktól visszacserezték a zsákmányt, azaz a foglyokat is. Fennáll azonban a lehetősége annak, hogy a pusztulás 167-re esett, s a vita Marci epizódja más betörésre vonatkozik. Ez ellen szól azonban az, hogy a két új savariai éremlelet tanúsága szerint 167-ben és az utána következő években a pénzforgalom Saviariában még normális volt,¹² s a csaknem ezerda-

rabos éremleletet¹³ is csak egy évtizeddel később rejtették földbe.

Nehéz azonban elképzelni, hogy Savaria egészen 177-ig minden veszélytől megmenekült volna. A 169–171 évek eseményeit forrásainkból alig rekonstruálhatjuk, de minden jel amellett szól, hogy ez volt a háború talán legkritikusabb szakasza.¹⁴ Amikor a megindult római ellenoffenzíva sikerei alapján a quadoknak feltételeket lehetett már szabni, azok 50 000 elhurcolt római visszaadását ígérték meg. Ezt Cassius Dio töredéke őrizte meg.¹⁵ Tőle tudjuk azt is, hogy a quadok — legalábbis akkor még — a legtöbb foglyot visszatartották, különösen azokat, akiket el lehetett adni vagy munkára lehetett fogni. Sőt, a quadok arra is számítottak, hogy a visszatartott foglyokhoz elengedett hozzátartozóik visszaszöknek. A jazigokkal folytatott tárgyalásokban is nagy szerepet játszottak a foglyok.¹⁶ A jazigok 100 000 foglyot adtak vissza, holott sokakat már eladtak, sokan meghaltak vagy elmenekültek. Cassius Dio számadatait valószínűleg erősen felkerekítette. Az általa említett részletek azonban így is borzalmas veszteségekre engednek következtetni. Nem túlzás nyilván Eutropius megfogalmazása, hogy Marcus a szolgaságtól szabadította meg mindkét Pannoniát.¹⁷ Akár a 170-es évek elejére tesszük a savariai pusztulást, akár nem, a sírköveken életkoruk megjelölése nélkül szereplők sorsa is az lehetett, mint a quadok és jazigok foglyaié.

A pusztulás ideje azonban így sincs még meghatározva. A 2. sz. sírkövön szereplő egyik családtag hadjáratban esett el. Mivel 167 előtt az utolsó komolyabb hadjárat, amelyben a legio XIV Gemina is részt vett, a 140/144-ben a quad király beiktatásával lezárult hadjárat volt,¹⁸ azt pedig mintegy negyedszázad választja el a markomann háborúktól, talán feltehető, hogy a 2. sz. sírkő halottja a 173-ban megindult római offenzíva egyik expedíciójában lelte halálát. Ebben az esetben a savariai pusztulást a 177. évre kell tennünk.

⁷ Pl. CIL III. 4060 (= 10869) = AIJ 260 sz.: *hic est cremata ossa relata domi* (Poetovio).

⁸ Mócsy, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 412.

⁹ E betörésről mindössze két forráshelyből értesülünk Lukianus, pseudom. 48; *Amm. Marc.* XXVIII 6, 1.

¹⁰ Degrossi, A., Il confine nord-orientale dell'Italia. Diss. Bern. I. 6 (Bern 1954) 116. — Kimutatta, hogy az Itália védelmére rendelt *praetentura Alpium*-ot (ILS 8977) 168-ban állították fel. Erre vonatkozik a vita Marci-ban (14,6) Marcus intézkedése *quae ad munimen Italiae atque Illyrici pertinebant*. Ezeket az intézkedéseket Marcus 168-ban tette: 168 elején utaztak el a császárok Rómából (frg. Vat. 195). Mármost nem valószínű, hogy az oderzói betörés a praetentura felállítását követelte be, sőt, a praetentura felállítását elsősorban Itália több évszázada először bekövetkezett megtámadása tette szükségessé. A kutatás többször összekapcsolta Furius Victorinus praefectus praetorio halálát e betöréssel. Azonban a vita Marci 14 és vita Veri 9 előadásából kideríthető, hogy Victorinus a pestis áldozata lett. Ugyanis Verus érvelése a hazatérés mellett csak akkor lehetett hatásos, ha a járvány és nem a háború okozta vereségekre hivatkozik. Háborús veszteségek inkább

maradásra készítették volna Marcust. A járvány Aquileiában 168 végén tört ki; nem sokkal később kerekedett fel a két császár, hogy Rómába visszatérjen. A *compositum bellum* (v. Veri 9, 10) a nagy betörés visszaverésére vonatkozik. Nagy T. legutóbb kifejtett időrendi feltevése nem meggyőző (Budapest Műemlékei II, 1962, 42—). A *vir resistente Marco* kitétel Ammianusnál (i. h.) a legáltalánosabban értelmezendő, nem szabad Marcus tényleges jelenlétére következtetnünk belőle, különösen akkor, amikor Marcus hadi vállalkozásait — főleg az első időkben — per legatos hajtotta végre.

¹¹ Az epizód kiragadottsága miatt aligha datálható pontosan. Az opitergiumi betöréssel hozza összefüggésbe Nagy T. i. h. 43.

¹² Sey, K. B., FA 12 (1960) 75—; *Ozeglédý I.*, NK 60—61 (1961—62) 21.

¹³ Sey, K. B., i. h.

¹⁴ Legutóbb lásd PW. Suppl.-Bd. IX (1962) s. v. Pannonia Abschn. III 6 b-c.

¹⁵ LXXI 13 (Boiss. III p. 258).

¹⁶ LXXI 16 (Boiss. III p. 263).

¹⁷ VIII 13, 1.

¹⁸ PW—RE i. h. III 5 e.

Az új savariai éremlelet csakugyan nagyobb veszélyre mutat ebben az időben. A markomann háborúk második szakaszának legkritikusabb éve a 177. volt: elesett a praefectus praetorio s végül a császárok is újra megjelentek Pannoniában.¹⁹ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy Savariában a pénzforgalom 177 után egy időre megszakadt.²⁰

A savariai pusztulás pontos korát így még nem sikerült tisztáznunk, de a pusztulás ténye nem vitatható. Cassius Dio idézett helyei fogalmat adnak arról, hogy mi történt az elhurcolt provinciálisokkal. Sokan nem tértek vissza otthonukba, mert a fogságban pusztultak el. Sokan lehetnek olyanok is, akiket a békekötések után visszatartottak, eltagadtak a barbárok, mert egy 198–211

között kelt császári rescriptumban egy olyan nőről van szó, aki fogoly római szülőktől Sarmatiában született.²¹ A sírkövek az egy felsőszénetői kivételével (12. sz.) mind savariai lelőhelyűek, ami talán arra mutat, hogy a vidék jobban átvészelte a válságos időket. A városban azonban igen nagy lehetett legalább is emberanyagban a veszteség, ha a II. sz.-i sírkövek mintegy felén találni olyanokat, akik sosem térhettek vissza városukba. A háború utáni idők erősen megesáppant feliratos anyagában nehéz lenne számszerű pontossággal megállapítani a veszteség arányait. A régi savariai lakosság egy része azonban úgy látszik, átvészelte a pusztulást.²²

Mócsy András

ZU DEN VERWÜSTUNGEN DER MARKOMANNENKRIEGE IN SAVARIA

Auszug

Aus Savaria und Umgebung sind uns etwa 40 Grabinschriften des 2. Jh.-s bekannt. Unter diesen 40 Inschriften läßt sich für 18 eine Besonderheit feststellen, daß nämlich das Lebensalter einiger Familienmitglieder nicht angegeben ist: nach *an (norum)* folgt eine Lücke auf dem Stein. Daraus darf der Schluß gezogen werden, daß manche Savarienser nicht von der Familie begraben worden sind, weil sie entweder verschollen waren oder die ganze Familie irgendwie umgekommen war. Da die Lücke nach *an(norum)* nur auf den Inschriften des 2. Jh.-s, aber in der Hälfte der Grabinschriften anzutreffen ist, haben wir an eine katastrophale Verwüstung während der Markomannenkriege zu denken. Die Inschrift Nr. 11. frühestens aus der Severerzeit scheidet aus, da sie wegen des fehlerhaften Textes nicht in Ge-

brauch genommen wurde (bei keiner der angeführten Personen ist das Lebensalter angegeben). — Cassius Dio berichtet zweimal (LXXI 13. 16) über Massen von Provinzialen, die von den Quaden und Jazygen verschleppt teils gestorben oder verkauft worden sind. Dies mag das Schicksal auch dieser savarienser Familien gewesen sein. Die Verwüstung von Savaria läßt sich vorderhand nicht genau datieren. In Frage kämen das Jahr 167 (Einbruch bis Opitergium), die Jahre 169–171 (die kritischen Jahre vor der großen Offensive des Marcus) und das Jahr 177, als ein großer Münzschatz in Savaria vergraben wurde (s. K. B. Sey, Folia Arch. 12 [1960] 75).

A. Mócsy

¹⁹ Uo. III 6 d. A kelet-pannóniai pusztulásokhoz Nagy T., i. h. 45.

²⁰ Czeglédy I., i. h. 21. Sajnos egy 58 darabból álló éremlelet még nem elég biztos támpont ennek megállapítására.

²¹ Cod. Iust. VIII 51, 1: *ex duobus captivis Sarmatia*

nata . . . A rescriptum címzettje Ovinus, aki neve után ítélve inkább nyugat-pannóniai, esetleg sirmiumi ember lehetett.

²² Mócsy, A., Acta Ant. Hung. 4 (1956) 231—; Barkóczi L., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 167—.

A KUTURGUR-BOLGÁROK (-HUNOK) RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK MEGHATÁROZÁSA

A debreceni Déri Múzeumban egy érdekes avarkori sírlelet keltette fel az érdeklődésemet. A leletegyüttest Zoltai Lajos múzeumigazgató mentette meg Kabán 1928-ban és tette közzé a múzeum 1929. évi kiadványában.¹ Az 1961. évben lebontott régészeti kiállításon a kabai lovassír több darabja szerepelt, köztük az ezüst övszíjvég is. Az előkerült nagy- és kisszíjvégekről azt írta Zoltai Lajos, hogy „a szíjvégek minden díszítést nélkülöző, sima kettős lemezből készültek; a nagyobbak falemezzel béleltek és keskeny fémszalagból való perem veszi körül azokat”. Mivel a nagyszíjvég mindkét lemezén mintázatot vettem észre, a darabokat a rozsdától megtisztítottam. A sírlethez fűződő problémánál fogva szükségem láttam a vele való foglalkozást és a folytatólagos ismertetést.

Zoltai Lajos közlésére hivatkozással, a lelet-körülményeket nem ismétlem, csupán a legszükségesebbeket hangsúlyozom ki.

A leletegyüttes képét (1. kép 1–20) újra bemutatom. A tárgyak egy része ma már hiányzik, elpusztult vagy kisebb töredékekben maradt meg. Ez főként a lemezes ezüstsíjvégekre vonatkozik.

A kabai lovassír mélysége 240 cm, a lónál 180–190 cm. A férfi csontváza lábbal D-nek, fejjel É-nak feküdt, hossza 176 cm volt. Az alacsony növésű ló zsugorított csontváza fejjel D-nek, a jobb oldalára helyezve, a férfi csontváz nyugati oldala mellett feküdt.

A férfi csontváz mellékletei: 1. Préselt, gömbös *aranyfülbevaló* a bal halántékról; granulált díszítésű, csüngőrésze négy kisebb és egy nagyobb gömböcsből áll (1. kép 1). — 2. A bal kar belső oldalánál *vaskés* (1. kép 13). — 3. A derékon elül *vascsat* (1. kép 15). — 4. A jobb kézfejnél kisebb kampós *vasdarab* (1. kép 14), csat töredékének látszik. — 5. Trapéz alakú *vascsat* (1. kép 20), helye nem tisztázott. — 6. A csontváz bal oldalán egyenes, *kétélű* (nem egyélű, mint a közlés mondja), keresztvas nélküli *vaskard* (1. kép 16) húzódott a fejtől a kézfejig; H. 95 cm. 7–16. A derékvén *ezüstsíjvégei* és *veretei* a csípő felett, többnyire bal felül, úgy elül mint hátul, a gerinc felett és

megett. A kisszíjvégek egyike a jobb oldali két alsó borda között hevert. Számuk: négy nagyobb és hat kisebb. A kisszíjvégek minden díszítést nélkülöző sima, kettős lemezből készültek; a nagyobbak falemezzel béleltek és keskeny fémszalagból való perem veszi azokat körül.

Az ezüst *nagyszíjvég* (1. kép 2), H. 12,3 cm, Sz. 2,4 cm. Csak töredékes állapotban maradt meg (2. kép 1, 1a), fabélése hiányzik. Köpüs részét két szögcs rögzítette a bőrszíjhoz, torkolatszegélye ráforrasztott, barázdált díszű. A nagyobb méretű *kisszíjvégekből* (1. kép 3–4) csak egy töredékes fedőlap maradt meg. H. 6,8 cm, Sz. 2,2 cm. A többi kisszíjvég csak az első publikációból ismert (1. kép 5–6, 7–12); H. 5 cm, Sz. 2,1 cm, illetőleg H. 2,2 cm, Sz. 1,4 cm. A kisebb szíjvégek méretbeli változatai szokatlanok egy garnitúrán belül. De előfordulnak.² 17–18. A gerincoszlop alatt, szélein bordázott, 2,2 × 2,2 cm nagyságú *fémpánt* (1. kép 10–11). — 19–22. Ugyanonnan egy *félgömb* alakú préselt veret és négy verethez tartozó bronz *nittszeg* (1. kép 8–9). — 23. Nincs ábrázolva egy rosszezüst szalagbújtató, nyitott végekkel; H. 3, Sz. 1,3 cm. — 24. A lábfejnél valamilyen kisebb *emlőállat* csontjai voltak.

A lócsontváz mellékletei: 25. Csuklós *vaszabla* töredéke (1. kép 18). — 26. *Kengyelvas* tagolt nyakkal és négyszögű fejjel, lapított talppal, kerekített szárral (1. kép 17). Párja nem került elő, valószínűleg elpusztult. A hevedercsatot az ábrázoltak valamelyikével lehet esetleg azonosítani. Erősen élegült bronzszögcskék, apró vasdarabok kétségtelenül a lószerszám tartozékai voltak.

*

A kabai nagyszíjvég (1. kép 1) nagyított méretű képét, megtisztított állapotban, mindkét felületén láthatóvá vált mintázatával együtt mutatom be (2. kép 1, 1a), természetes nagyságú rekonstrukciós rajza 2. kép 2–2a. alatt van.

A kabai nagyszíjvég felső fedőlapján három állatalak vehető ki, jobbra néző (a köpüs rész felé irányított) elhelyezésben. Az állatalakok meghatározása nehéz, mert rajzuk primitív formákat mutat. Ezüst nagyszíjvégen ábrázolt figurális

¹ Zoltay L., Régészeti ásatásaink 1928-ban. I. Kabán: egy hun-avarkori lovas sír. DJ 23 (1929) 38–40, 52, 9. kép.

² Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III (Braunschweig 1905) 202. t. 1a, 2a (Cikó, 51. sír).

minták nem gyakoriak, csupán az ún. martinovkai kör (Pontus vidéke) geometrikus mintázatahoz, valamint az avarkori csontmégmunkálás állatalapjaihoz lehet kötni ezeket. A griffes-indás jellegű préselt és öntött bronzszióvégek előzményét figyelhetjük meg rajtuk, de nem sorban elhelyezett, a köpü felé néző, három, azonosan megmintázott griff formájában, hanem mozgásban levő három különböző állat alakjában. Az állatok rajzát és a geometrikus mintákat előzetesen karcolták rá a lemezre, tehát megtervezték kivitelezés előtt.

Az állatalakok zoomorf jellegűek, csupán feltelesen lehet közelebbi meghatározásukat adni.

Az első állat hátrahajló két szarva, rövid farka, összevontan ábrázolt vaskos lába, rövid nyaka, szögletes feje, előre hajló orra: *bikát* mutat. A test felületét tört- és egyenesvonalak tagolják, amelyek rekeszes, kőberakásos előzményekre mennek vissza.

A második állatalak, az előzőhöz rokon, jobbra néző állatábrázolást mutat. Az állat, futó benyomását kelti. Lábai jobban megnyúltak, nyaka hosszú, két szarva ívesen összeborul, feje kosfej-szerű. Testét tört- és egyenesvonalak rekeszekre osztják. Az állatalak *szarvasnak* tartható.

A harmadik állatalak ugyancsak jobbra tart, mozgásban van. Feje kampós csört mutat, két lába hármaskarmú, begye erősen hangsúlyozott, farka keskenyedő, de lezáródását a szióvég rongáltsága miatt nem lehet megállapítani. A test felületét függőleges vonalak tagolják, a szárnyat ágszerű vonalkázás jelzi. A lábszár egy-egy vonal, ellentétben a másik két állat összevont, kettős vonalú lábábrázolásával. A madáralakot ragadozónak vehetjük: *sasnak* tarthatjuk.

A három állatalak rekonstrukciós rajzát 2. kép 2 alatt mutatom be. A szióvég jobb oldali részén üres mezőréz maradt. Nem tudjuk megállapítani, hogy volt-e még rajta ábrázolás vagy lezárt mező, mert az ezüstlemez vége hiányosan maradt meg. A két szeghely és a barázdált szegélypánt meglete megállapítható az eredeti publikációs rajzból (1. kép 2).

A nagyszióvég hátulsó fedőlapján *geometrikus* mintát látunk (2. kép 1a, 2a). A közepén hosszában léckeret húzódik, két vége vonallal lezárt, felületét törtvonalminta tölti ki. Ennek két oldalán két-két, a szióvég végein egy-egy félhold alakú minta látható (hat helyen), rajtuk három vonaldísz. A szióvég két végén, a léckeret folytatásában, egy-egy rozetta alakú díszítés van, amelyből négy-négy

szarvminta ágazik ki. Bár a szióvéglemez két vége részben rongált, részben hiányos (2. kép 1a), mégis mintázata jól rekonstruálható (2. kép 2a).

A nagyszióvég mindkét mintázata (2. kép 1—1a) traszirozott; apró, külön-külön kivitelezett, szaggatottan futtatott, de láncszerűen összeérő, félholdszerű vonalakkal tevődik össze, nem pedig folyamatos vonalkából áll. A vonalkázás nyomai a lemez hátsó oldalán nem látszanak, nem préseléssel készültek. Ezért is kerülte el a mintázat az első publikáló figyelmét.

Az első közlésen túl, találkozunk az 1. képen újra hozott leletdarabok képével a Déri Múzeum Vezetőjében is.³

A kabai övszióvég figurális és geometrikus mintázatával azonos ábrázolást az avarság régészeti emlékanyagában nem találunk.

A három zoomorf állatalak: feltehetően bika, szarvas, sas együtt bizonyára szimbolikus jelentőségű, az erőt, a gyorsaságot jelképezhetik. A rajz egyéni, primitív kivitelezésű, tehát azonos mintákat nem várhatunk. Az ábrázolási mód népi vonást mutat, így megjelölhetjük azt a régészeti kört, ahonnan figurális mintáink származnak.

László Gyula állatalakokat közöl különböző csonttárgyakról,⁴ ahol megtaláljuk az állatok párhuzamos lábábrázolását, elnagyoltan, finomabb kidolgozás nélkül, de nem találjuk meg avarkori analógiáikon a test törtvonallal díszítését, a lábízletek tagoltságát vonalakkal hangsúlyozva. Ez a törtvonallal kivitelezési mód kétségtelenül a hun kori polichrom-stílusra megy vissza, ahol színes kövek díszítették a test felületét, háromszögű vagy más alakú rekeszekbe foglaltan. Elég, ha Fettich Nándor által közölt keresi állatalakra utalok,⁵ ahol még az egybeolvadt, kövekkel díszített állatláb-párok eredetét is joggal kutathatjuk. A kabai figurális ábrázolásnál a test vonalakkal és törtvonalakkal lezárt mezőcskéi, kőberakást, fénytörést kívánnak kifejezni, tehát kétségtelenül a pontusi hun fémművességi kör késői örökségének tekinthetjük.

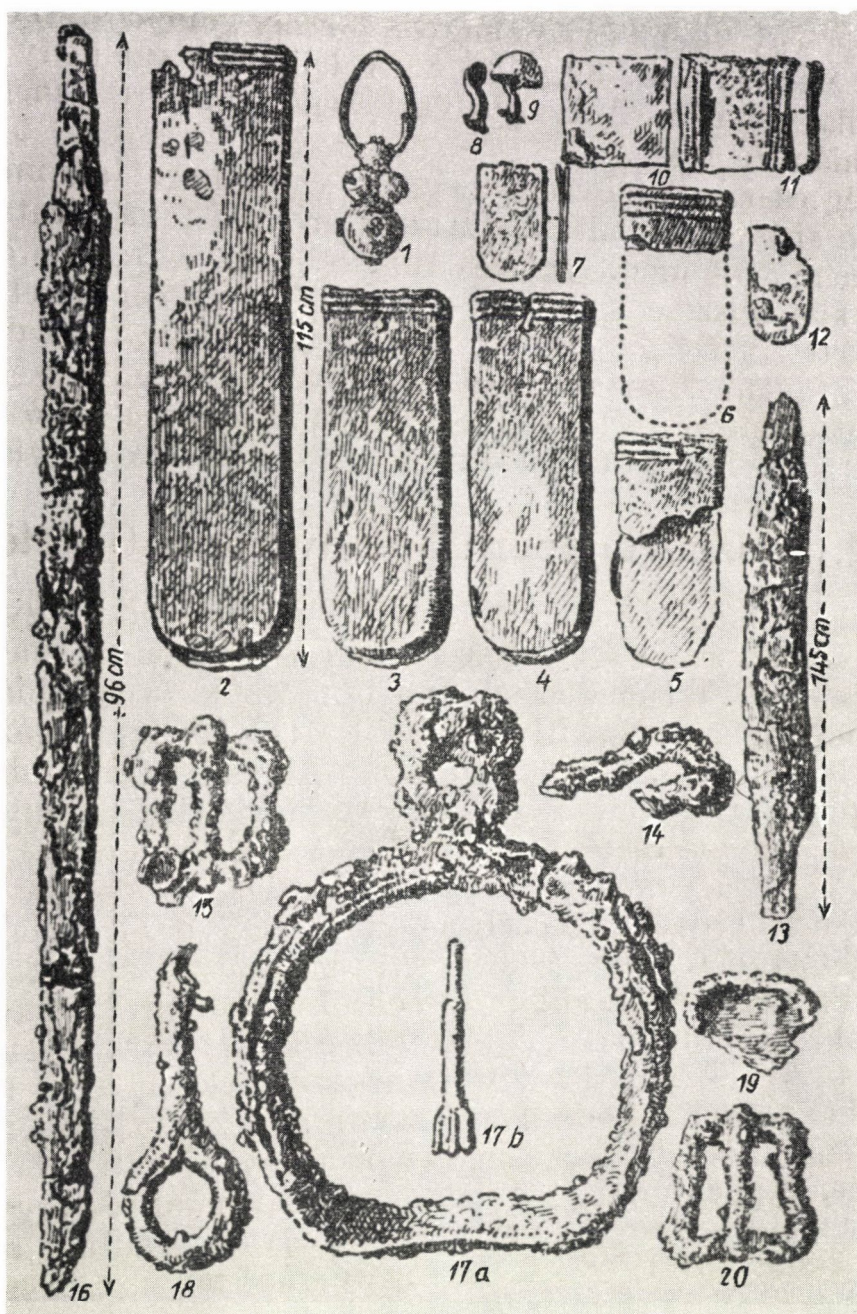
Három állat, nagyszióvégen, előfordul az avar kori fémművesség későbbi szakaszában, ahol öntött fémszióvég felületén egyik oldalon a három kilépő griff,⁶ a másik oldalán pedig a növényi vagy geometrikus minta jelenik meg.⁷ A kabai szióvég mintázata mindkét lemezfelületen egymással összhangban jelentkezik, mert a testet kitöltő vonalas és törtvonalas rekeszek nemcsak a figurális ábrázolásnál, de a geometrikus mintán is ismétlődnek,

³ Vezető Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumában. (Debrecen 1930) 72.; Aranyfülbevaló került elő Kabáról: Arch. Ért. 35 (1915) 131.; Ld. Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Bp. 1956) 133., 419—420. sz.

⁴ László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34 (1955) 154., 39. kép (mokriini csont-esörgöszár állatalakjai); 40. kép, XXIV. t. (futó állatok a tiszaujfalusi csontlapon); 41. kép, 42. kép (alpári és pécsi ajzószarvak (az íjhoz) állatdíszítései); a jutasi 125. sír szarvasa, vaddisznója és egyéb zoomorf állatalakjai már jobb mester alkotásait mutatják: uo. 43. kép.

⁵ Fettich Nándor, Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. AH 31 (1951) XXIV. t. 9.

⁶⁻⁷ Rhé, Gy.—Fettich, N., Jutas und Öskü: Skythika 4 (Prag 1931) XII. t. 1, 13.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II. (Nyíregyháza 1960) XXIV. t. 3, 3a (Tiszaeszlár, Kunsírpárt, 7. sír).

1. kép. A kabai avarkori lovassír (Zoltai L. után, 1929)
 Рис. 1. Погребение с конем аварского времени из Каба (по Л. Золтаи, 1929)
 Fig. 1. La tombe de cavalier avar de Kaba (D'après L. Zoltai, 1929)

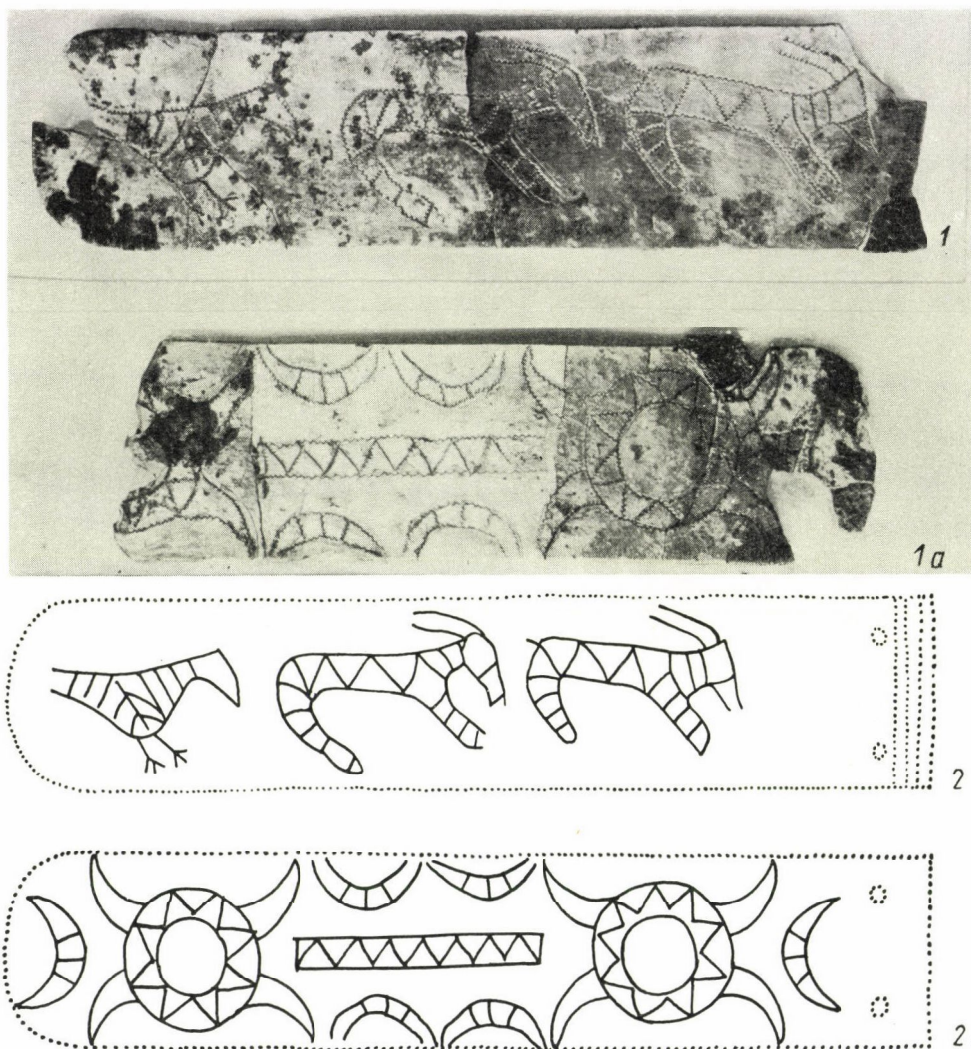
annak jeléül, hogy ezek is kőberakásos díszítési módra mennek vissza.

Az állatviaskodási jeleneteken is a három állat közül a középső a szarvas, a másik kettő közül az egyik vagy mindkettő a szarvast marcangoló griff.⁸ Lehet, hogy a hármas szám és a szereplő állatok között valamilyen összefüggés van.

A čadjavicai lelet ezüst nagyszíjvégei szoros rokonságot mutatnak a kabai szíjvéggel és mintázatával.⁹ Három, szintén traszizozott állatpár, szarvakkal, geometrikus stílusban jelenik meg az egyik példányon (3. kép 4). A másik, rongált szíjvég felületén gravírozott állatalak vehető ki a felső végén. Lehet hogy a felületet borító vonalkázá-

⁸ Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ... XXV. t. 6. (Kemece, 7. sír).

⁹ Fettich N., Régészeti tanulmányok ... X. t. 3, 2.

2. kép. 1–1a. A kabai lovassír övszíjvége kettős ezüstlemezből, figurális és geometrikus dísszel két lapján. 2–2a. Ugyanaz, rekonstrukciós rajz. Debrecen, Déri Múzeum. 5:4, 1:1

Рис. 2. 1-1а. Наконечник пояса из двойной серебряной пластины с фигурным и геометрическим орнаментом на обеих сторонах. Каба, погребение с конем. 2-2а. То же, реконструкция. Дебрецен, Музей им. Дери. 5:4, 1:1

Fig. 2. 1-1a. Le passe-courroie en double plaque d'argent de la tombe de cavalier de Kaba, avec sur les deux faces un décor à personnages et géométrique. 2-2a. Le même, dessin de reconstitution. Debrecen, Musée Déri. 5:4, 1:1

sokban a kabaival és az említett čadjavicai figurális ábrázolás három állatalakjával rokon állatsor lappanghat (i. m., X. t. 2.). Az eredeti szíjvég-példány alaposabb megvizsgálása, a kabai ábrázolás ismeretében, bizonyára eredményt adna.

A kabai szíjvég geometrikus rajza (2. kép 2a) nem áll egyedül az avarkori régészeti motívumkincsben. A cikói temető 51. sírjában lelt nagyszíjvég ezüstlemezből készült, belsejét ugyancsak falemezbélés töltötte ki, felületén hosszában futó, keretbe foglalt szalagfonat húzódik közepén, két végén négy ívvel tagolt korongdísz, belőle kiágazó

négy-négy szarvminta (3. kép 2) látható.¹⁰ Ezek a díszítőelemek rokonok a kabai mintával. A szíjvég technikai kivitele, a fabélés, a két szöggel való rögzítés azonos. A hosszában futó léckeretet nem törtvonal, hanem szalagfonat tölti ki. A korong díszítése sem törtvonal, hanem négy félhold, mint Kabán a két szélén. A traszírozás, a geometrikus minta rokonsága, a temető egyéb leletanyagán keresztül is törzsi és időbeli kapcsolatot mutat. A szögletes fülű, tagolt nyakú cikói kengyelvasak¹¹ azonos csoportúak a kabai példánnyal.¹² Ez a kengyelvastípus található a čadjavicai körhöz

¹⁰ Uo. XXII. t. 10.; Hampel, J., III, 202. t. 3a—b (nagyszíjvég), 1a, 2a (kisszíjvégek két méretváltozatban).

¹¹ Hampel J., III, 205. t. 2a, 1a (kengyel), 7,4 (kopja,

zabla); 208. t. 1a (hosszú fülű kengyelvas) 6 (kopja maradvány: 172. sír); 212. t. 1a—2a (kengyelvas: 228. sír).

¹² I. tábla 17a.

tartozó eszéki lovassírban.¹³ A kabai körhöz tartozó debrecen-halápi lovassírban, bár későbbi alakjában, ugyancsak a szögletes fülű, tagolt nyakú kengyelvaspár lép fel.¹⁴

Jellemző, hogy Kabán és Debrecen-Ondód temetőiben a nép vonás embertani szempontból tiszta mongol rassz-sajátságokat mutat.¹⁵

A kabai geometrikus minta díszítőmotívumai (2. kép 1a, 2a.) megtalálhatók a zalesiei lelet egyik ezüst torquesének központi és két mellékdíszítésének kör alakú mintázataiban, amelyekhez négy-négy szarvminta csatlakozik.¹⁶ Ezek vonalkázása és pontozással való kitöltése jellemző vonás (4. kép 5).

A kabai lovas sírlelet figurális és geometrikus mintázatú szíjvége és kísérő leletdarabjai, így magukhoz fűzik Debrecen vidékét a mongol rassz-vonásokkal együtt, Čadjavicát a Dráva—Száva közével, Zalesiet a késői hun fémművességi körrel,¹⁷ Cikót Tolna megyével, valamint a geometrikus stíluson át a martinovkai kör dél-országi darabjait (IV. kép 1—4).¹⁸ A Duna—Tisza közén a kiskőrösi 9. sír ezüst nagyszíjvégét a szarvdíszítéssel (3. kép 3) és kísérő darabjaival. Kiegészíthetjük sorozatunkat egy magyarországi eredetű példánnyal (Fettich, i. m., XXII. t. 16), az egyik čadjavicai szíjvéggel (3. kép 5) és a sadoveci szíjvégekkel.¹⁹

Az említett magyarországi, horvátországi és dél-országi régészeti kapcsolatokon kívül találkoznak nyugati összefüggésekkel is.

A nemrégben publikált linz-zizlaui bajuvár temetőből²⁰ számos olyan sírleletdarab került elő, amellyel behatóbban foglalkoznunk kell.

1. A 7. sírban, 20—30 éves bajuvár férfi feküdt, akinek a koponyáján 6,4 cm hosszú és 0,3 cm széles vágásforradás látszott. A jellegzetes bajuvár fegyverzettel ellátott harcos, koponyasebéből ugyan felépült, de fiatalon halt meg. A sír a temető DK-i szélén volt. A férfi ezüst tauszorású övvereteket hordott. A felső combcsontok között lemezes ezüst *nagyszíjvég* feküdt, melynek belsejét kőrisfa-lemez töltötte ki (3. kép 1a) (i. m., 30—32. l., 32. t. (szíjvég), 33. t. (tauszorású övgarni-

túra), 1. t. (fegyverek). A szíjvég H. 12, Sz. 2, 8, V. 0,3 cm.

A szíjvég ezüst lemeze figurális ábrázolású, a vonalakat traszírozták és finom beütögetésekkel vitelezték ki. A szíjvéget a szakemberek keleti befolyás termékének, bevitt, idegen, bajuvár sírba helyezett darabnak tekintették (i. m., 86. l.).

A linzi nagyszíjvég képét ismét közlöm az említett publikáció táblája után (3. kép 1, 1a). A bajuvár emlékanyagban ez a figurális, ezüstlemezes nagyszíjvég kétségtelenül idegen. Technikai kivitele, mérete, falemezzel való bélelése, a torkolat kanelírozott ezüstszalaggal való erősítése a tárgyalt kabai övszíjvég körével függ össze. Megtaláljuk a linzi nagyszíjvégen (3. kép 1), a cikói példányon (3. kép 2) látható kördísz a négy félköríves küllővel, mely a kabai szíjvégen törtvonalként jelentkezik (2. kép 3a). De a két nagyméretű, félhold alakú díszítménye is a tárgyalt körbe sorozandó. A felső rész négyágú cirádáját a szarvmintával: Martinovkával, Kiskőrössel, Cikóval, pontozását pedig Zalesiével (i. m. VIII. t. 3) (4. kép 5) vethetjük össze.

A linzi 7. sír ezüstlemezes nagyszíjvégének és figurális, geometrikus díszítésének forrását, a kabai—cikói kuturgur-bolgár(-hun) régészeti emlékesort körében találjuk meg.

2. A linzi 36. sírban (i. m. 35—36. l.) fiatal bajuvár férfi csontváza feküdt. Tauszírozott övgarnitúrája (i. m. 34. tábla) ezen népi hovatartozandóságot igazolja. A jobb lába mellett fekvő *vaszabla* (5. kép 2) (i. m. 35. tábla), valamint a 36. férfisírhoz tartozó 40. számú *lósír* hosszú fülű, tagolt nyakú *kengyelvasa* (5. kép 1) (i. m. 35. tábla), nem bajuvár hagyaték (i. m. 86. l.) hanem bajuvár sírba került, jellegzetesen kuturgur-bolgár hosszú fülű kengyelvas és zabla. Ezek kétségtelen kísérői az ezüstlemezes övszíjvégeinknek, a kabai—cikói művelődési körnek. Elég ha a kabai (1. kép. 17a) és a cikói avarkori temető hosszúfülű kengyelvasát és zablját (*Hampel*, III. 208. t. 1a, 9—10), valamint a vonatkozó irodalmi kapcsolatokat említem,²¹ besorolásuk a magyarországi kuturgur-bolgár (-hun) régészeti hagyatékba nem két-

¹³ Csallány, D., Arch. Denkmäler, 112., 264—265. sz. (Eszék); 95., 140a. sz. (Čadjavica); 96., 147. sz. (Cikó).

¹⁴ Zoltai L., Régészeti ásatásaink 1928-ban. I. Pusztá-Halápon: hun-avarkori temető. Debreceni Múzeum Kiadványa, XXIII (1929), 40—42, 52—53. l., 10. kép 8a, 9a. — Csallány D., Arch. Denkmäler ... 102., 204. sz. (Haláp).

¹⁵ Csallány, D., Arch. Denkmäler ... 103., 205. sz. (Ondód); Nemeskéri J., AH 34 (1955) 208. (kép). Középszerűi típusú, mongol jellegű: Kaba, Ondód, 209.

¹⁶ Fettich N., Régészeti tanulmányok ... VIII. t. 3.

¹⁷ Uo. XXII. t. 1—7.; László, Gy., Études arch ... 169., 52. kép.

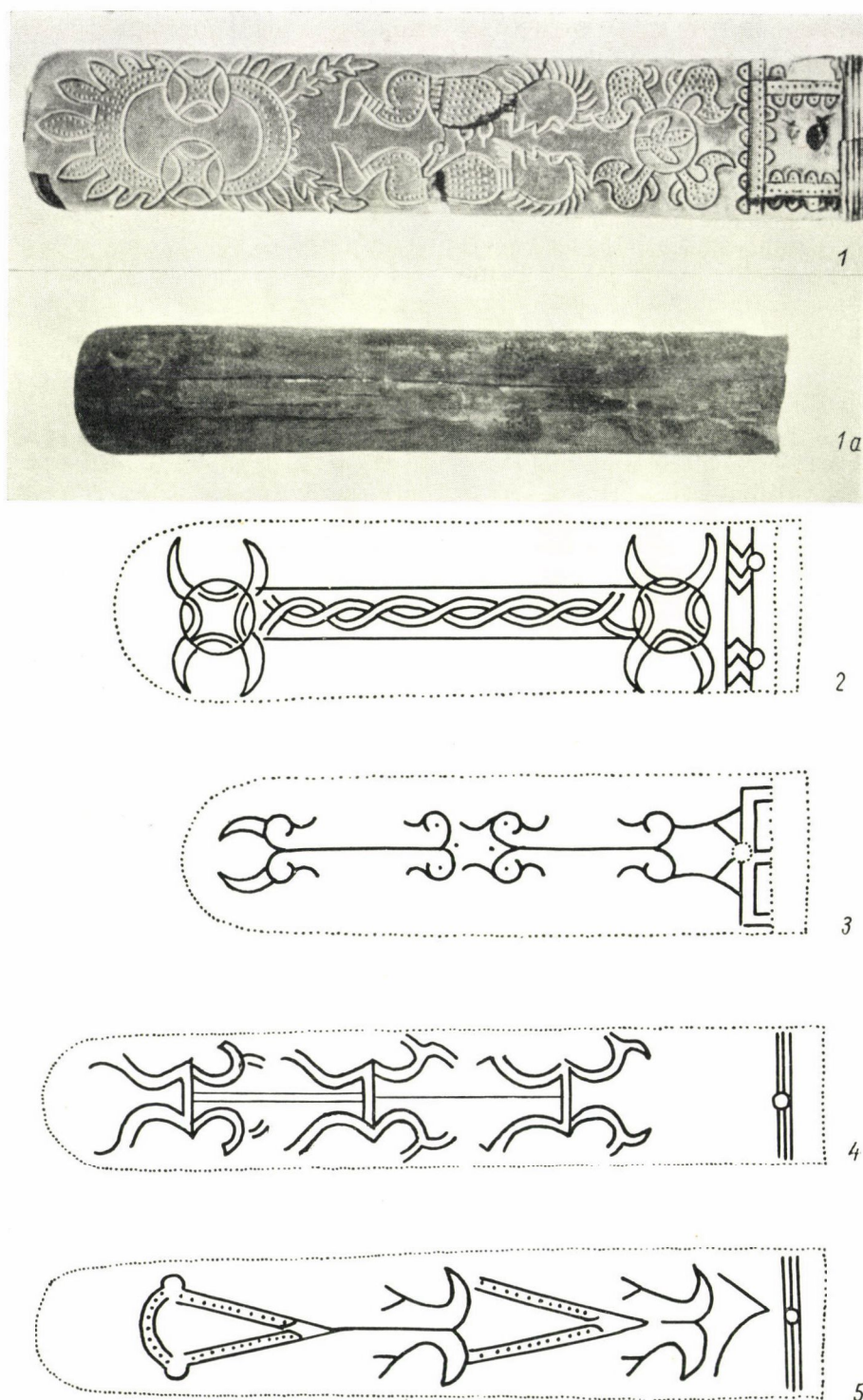
¹⁸ Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935), XXIV. t.; Fettich N., Régészeti tanulmányok ... XXII. t. 11—15, 9. sír.; László, Gy., Études Arch ... 165., 48. kép; Csallány D., Arch. Denkmäler ... 140—141., 475. sz. (Kiskőrös, Város alatt).

¹⁹ Fettich N., Régészeti tanulmányok ... XXII. t. 16.

(Magyarország); László, Gy., Études Arch ... 50. kép (Magyarország, Sadovec).

²⁰ Ladenbauer-Orel, Hertha, Linz-Zizlau. Das bairische Gräberfeld an der Traunmündung. (Wien—München 1960); Csallány, D., Arch. Denkmäler ... 152—153., 566. sz.; 236—237.; 243.

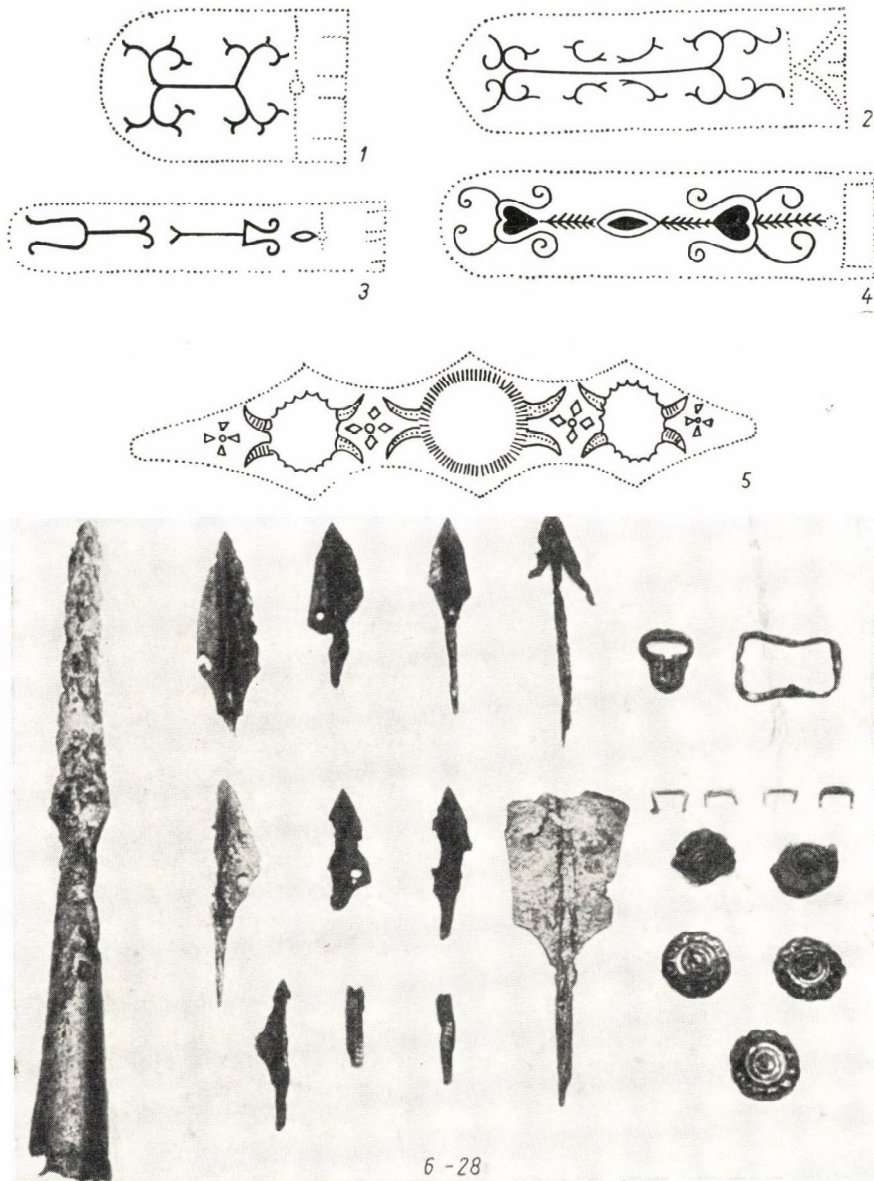
²¹ Csallány D., FA 1—2 (1939), 129.—152—153., II., VII. t., VIII. t. 1—5, 5—6. kép.; Csallány D., Arch. Ért. 1946—1948, 350—361.; Csallány D., Arch. Ért. 80 (1953), 133—141.; L. Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 30—44.; Ua., Acta Arch. Hung., 6 (1955), 163—192.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár Szemle 1956., 39—48.; Csallány D., Archäologische Denkmäler ... Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ... 64—86.; Csallány D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568. u. Z.). AH 38 (1961) 346., 26—27. kép.; Fettich, N., VHAD 22—23 (1941—1942) 55—61.; Fettich N., Régészeti tanulmányok ... László, Gy., Études arch...

3. kép. 1-1a. A linz-zizlaui bajuvár temető 7. sírjának ezüstlemezes nagyszíjvége és falemezbélése. Wien, Bundesdenkmalamt — 2. A cikói avarkori temető 51. sírja ezüst övszíjvégének mintázata. Budapest, MNM. — 3. A kiskőrösi avar temető 9. sírja ezüst övszíjvégének mintázata. Budapest MNM. — 4-5. A čadjavicai ezüst övszíjvégek mintázata. Zagreb, Múzeum. 1 : 1

Рис. 3. 1-1a. Большой наконечник пояса из серебряной пластины и его деревянный вкладыш из могилы № 7 могильника в Линц-Цицлау. Вена, Bundesdenkmalamt. — 2. Орнамент серебряного наконечника пояса из могилы № 51 могильника аварского времени из Цико. Будапешт, Венгерский Национальный Музей — 3. Орнамент серебряного наконечника пояса из могилы № 9 аварского могильника в Кишкёрёше. Будапешт, Венгерский Национальный Музей. — 4-5. Орнамент серебряного наконечника пояса из Саджавицы. Загреб, Музеум. 1:1

Fig. 3. 1-1a. Le grand passe-courroie et le blindage de bois de la sép. n° 7 du cimetière bayouvar de Linz-Zizlau. Vienne, Bundesdenkmalamt. — 2. Le dessin du passe-courroie en argent de la sép. n° 51 du cimetière avar de Cikó. Budapest, Musée Nat. Hong. — 3. Le dessin du passe-courroie en argent de la sép. n° 9 du cimetière avar de Kiskőrös. Budapest, Musée Nat. Hong. — 4-5. Le dessin des passes-courroie en argent de Čadjevica. Zagreb, Musée. 1 : 1

4. kép. 1-4. Martinovka. Kijevi Múzeum. — 5. Zalesie, nyakperek részlete. Wien, Kunsthistorisches Museum. — 6-28. Linz-Zizlau, 74. sír. Kopja, nyílhegyek, tegezrozetták, csatok. Wien, Bundesdenkmalamt
 Рис. 4. 1-4. Мартыновка. Киевский Музей. — 5. Залесье, деталь шейной гривны. Вена, Kunsthistorisches Museum. — 6-28. Линц-Цицлау, могила № 74. Копье, наконечники стрел, розетки от колчана, пряжки. Вена, Bundesdenkmalamt

Fig. 4. 1-4. Martinovka. Musée de Kiev. — 5. Zalesie, détail d'un torques. Vienne, Kunsthistorisches Museum. — 6-28. Linz-Zizlau, sép. n° 74. Pique, pointes de flèche, rosaces de carquois, boucles. Vienne, Bundesdenkmalamt

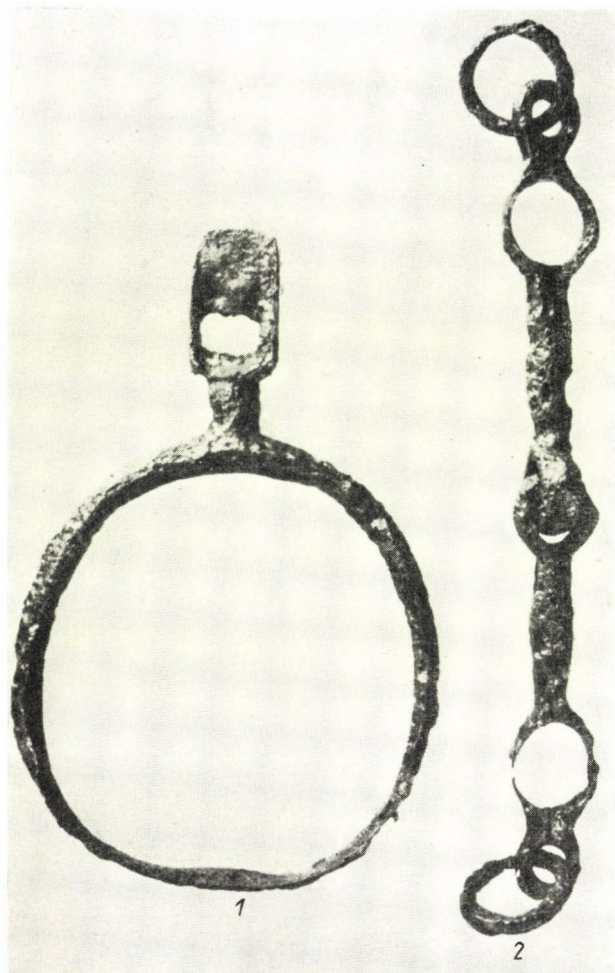
séges. A linzi 36. sír a temető DNY-i szélén feküdt.

3. A linz-zizlaui 74. sírban bajuvár férfi feküdt. A jobb felső combcsontja mellett, *nyíltartó tegezben* 11 darab háromszárnyú és egy csapottvégű, kétélű *vasnyílhegy* feküdt. A tegezt 11 *ezüstrozetta*, 12 bronz fülecskével ellátva, díszítette. A jobb medencében külön volt még egy bajuvár jellegű, kétélű, szakállas *vasnyílhegy*. A jobb váll mellett

vas *kopjahegy* húzódtott. A jobb térdnél avar jellegű *bronzcsat*. A vasmaradékok taúsírozottak. A háromélű nyílhegyek, a rozettadíszes tegez, a keskeny pengéjű kopjahegy, bronzcsat jellegzetesen az avarsághoz tartoznak (i. m., 43–44. l., 6, 16, 21 és 47. tábla). A kutatók nem vonják kétségbe a keleti származást, sőt a tegez nyílhegyeinek számából alvezérre következtetnek.²²

²² Ladenbauer-Orel, H., i. m. 86.; Mitscha-Märheim, H., Avarisch-bairische Wechselbeziehungen im Spiegel der Bodenfunde. AAu 4 (1949) 125–131. Az ezüst rozetták és a háromélű nyílhegyek bajuvár leletekben idegenek.

Zsákmány vagy ajándék formájában kerülhettek bajuvár sírba.; Kalmár J., Arch. Ért. 1944–45, 283–294.; László, Gy., Études arch. . . 80. kép.

5. kép. 1-2. Linz-Zizlau, 36. és 40. sír, hosszú fülű kengyelvas és zabla. Wien, Bundesdenkmalamt

Рис. 5. 1-2. Железное стремя с длинным ушком и удила из могил №№ 36 и 40 в Линц-Цизлау. Вена, Bundesdenkmalamt

Fig. 5. 1-2. Linz-Zizlau, sép. n°s 36 et 40, étrier à long oeil et mors. Vienne, Bundesdenkmalamt

Az avar területről való származtatása a díszített nyíltartótegeznek, háromlú és csapott végű nyílhegyeknek, bronzesatnak, (4. kép 7–28) nem vitatott. Ellenben Mitscha-Märheim a kopjahegygel kapcsolatban (4. kép 6) megjegyzi,²³ hogy a lándzsahegy az egyidejű frank és bajuvár sírokban ismert (i. m. 128. l.). Miként a hosszú fülű kengyelvas, úgy a vas kopjahegy is formájánál fogva tökéletesen megegyezik a kuturgur-bolgárok hasonló

fegyverével.²⁴ Tehát nemcsak hogy az avarok hagyatékához tartozik, de közelebbről meghatározva kuturgur-bolgár régészeti örökség. A linzi temető többi lándzsája ezzel a kopjaformával nem egyezik (i. m., 47. t., 82 és 137. sír, 15. t. FP. 20a. sír).

A linzi 74. sír a temető É-i szélén volt.

4. A 95. sírban két darab háromlú, *vasnyíl-hegy* volt; az egyiknél a szárny áttört (i. m., 8. t. 2). Bajuvár nyílhegyek társaságában, tüstént látszik rajtuk az avar eredet. A sír a temető K-i szélén húzódott (i. m., 4. kép).

5. A 94. *bajuvár sírból* préselt, ezüst, rojtos végű lószerszámdísz és egy szíjvég alakú préselt ezüst veret (i. m., 48. l. 39. t.) került elő. A rojtos végű lószerszámdísz az avarság VII. század első felébe tartozó garnitúráira jellemző.

A sír a temető DNY-i szélén volt.

6. Préselt ezüst övveret-garnitúra (egy nagy-szíjvég, két kisszíjvég, négy övveret) volt a 97., *férfisírban*, a medencecsont körül (i. m. 49–50. l. 9, 26, 46. t.). A sírt a temető K-i szélén vágták. A vékony préselt ezüstlemez alá bronzlemez helyeztek, a szegélyrészt visszahajtották. A garnitúra hármaskörű mintázata bizánci eredetű ugyan, de az avarság régészeti emlékanyagában szépen képviselt. Így a fönlaki préselőminták közt,²⁵ préselt ezüsből a klárafalva-kukutyini ásatásból,²⁶ újabban Sági Károly és Barkóczi László ásatásából Fenékpusztáról,²⁷ valamint Aradkáról (Aradacról)^{27a} említhetjük meg. A garnitúra eredete tehát nem kétséges, magyarországi környezetből került ki.

De számos más linz-zizloui sírból is látunk olyan leletdarabokat, amelyeknek kapcsolatát a magyarországi avarkori emlékanyagban találjuk meg. Így a 4. és 151. sírban egy-egy bizánci eredetű bronzesatot (i. m. 29. t.), melyek főként a keszt-helyi és a pécsi avarkori síranyagban gyakoriak.²⁸

A 139. sír gömbös aranyfülbevalójának (i. m. 22. t.) granulált párját Csepel szigetéről említhetjük.²⁹ A 88., 132., 80., 131., 73. és 76. sírokban a VII. századi korá-avarkori emlékanyagunkra is jellemző színes szemes gyöngyök fordulnak elő nagy számban (i. m. 24., 25., 12., 5., 6. t.). Példá rá ugyancsak Csepelről.³⁰ Bár ez a gyöngytípus nyugaton is gyakori a VII. században,³¹ figyelemmel a temető legszélső soraiban való előfordulására, mégis a magyarországi származását kell feltételeznünk.

²³ Uo. 64., 47. t. 1 (74. sír).

²⁴ Csallány D., Arch. Ért. (1953) 137.; L. Korrig I., Arch. Ért. (1955) 30., IX. t. 3–5, 8. X. t. 4–6.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ... XV. t. 1–3.

²⁵ Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon AH I (Bp. 1926) IV. t. 7–13.; Csallány, D., Arch. Denkmäler ... 115., 293. sz.

²⁶ Szeged, Múzeum.

²⁷ Keszthely, Múzeum.

^{27a} Nadj Š., RVM 8 (1959) 45–, XXII. t. 16–19, XXIII. t. 1a, 1b (övesat), 2–6, 8–11, 12. /85. sír; 62. II. sír, Tiberios II. Konstantinos (578–582) bronzérmével datált, XXV. t. 6.

²⁸ Fettich, N., Régészeti tanulmányok ... XLIII–XLV. t., Csallány D., AT 1 (1954), 2 (1957).

²⁹ Cs. Sós Á., Arch. Ért. 88(1961) 32., 11. kép 2–3 (14. sír).

³⁰ Uo. 7. kép 5, 11. kép 5.; Nadj, Š., RVM 8 (1959) II. t. 14–15, III. t. 3, 13, 17, VI. t. 15, VII. t. 12, IX. t. 1, X. t. 10, XI. t. 13, XXVII. t. 2–3, XXXI. t. 5.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ..., XIX. t.

³¹ Werner, J., Münzdatierte austrasische Grabfunde; Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. III (Berlin–Leipzig 1935).

³² Arch. Ért. 83. (1956) 34., 3. kép 3–4.; Csallány D., Arch. Denkmäler ... 167., 681. sz. (Nagybecskerek).

A 83. sír ezüst- és az 5. sír bronzkarpereceire (i. m. 26. t.) ismét Csepelről hozunk fel példát.³²

Szokatlan jelenség, hogy a linz-zizlaui bajuvár temetőből eddig felhozott avar vonatkozású tárgyak kivétel nélkül mind, körös-körül a temető legszéléről valók.

A zizlaui temetőt a 132. sír Herakleios Konstantinos bizánci ezüstérméje datálja. Az érme felezett, osztozkodás nyomait viseli (Típus: British Museum Coins, I(XXIII)19. tábla, 630 körül datált, konstantinápolyi veret). A sír ugyancsak a temető NY-i legszélén helyezkedik el (i. m. 4. kép), tehát a bajuvár temető legszélére, legkésőbbi rétegére nézve a 630. körüli veretű ezüstérme datáló értékű. Jellemző, hogy a felsorolt avar kapcsolatos (szűkebb értelemben kuturgur-bolgár) régiségek kivétel nélkül mind a temető legszélő sírjaihoz tartoznak (139., 132., 131., 151. sír (nyugaton); 88., 83., 80. sír (északnyugaton); 76., 74., 73., 70. sír (északon); 97., 95. sír (keleten); 7., 5., 4., 94. sír (délen); 36. és 40. sír (délnyugaton)). Tehát ezeknek a síroknak avar vonatkozású tárgyai egyidejűek a 132. sír bizánci érmével, vagy ennél egy-két évtizeddel fiatalabbak. A temető bajuvár jellegű, avar sírok nincsenek, csupán avar vonatkozású, szűkebb értelemben kuturgur-bolgár származású tárgyak, amelyeknek ideje 630. körüli bizánci éremmel alátámasztott. A felsorolt tárgyaknak bajuvár sírokba való bekerülését nem lehet a két birodalom szomszédságával megmagyarázni. Figurális ezüst övszíjvég (7. sír); ezüst övgarnitúra (97. sír); ezüst lószerszámdíszek (94. sír); 12 ezüst rozettával díszített nyíltartó tegez, 11 háromszárnyú és egy csapott végű vasnyílhegy, keskeny pengéjű vaskopja, jellegzetes bronzcsat (74. sír); ismét háromélű nyílhegy (95. sír); hosszú-fülű, tagolt nyakú kengyelvas és száraz zabla (36. és 40. sír); színes szemes gyöngyök (88., 132., 80., 131., 76., 73. sír); préselt ezüstlemez és kürtősvégű ezüst karperecpár (83. sír); karperecpár bronzból (5. sír); gömbös és félhold alakú aranyfülbevalók (139. és 83. sír); bronzcsatok (4, 151. sír), valamint a 73. sír avar jellegű agyagbőgréje.

A nyíltartó tegez (12 nyílheggyel) és a kuturgur-bolgár jellegű kopja, nem volt vásári portéka, mert egyúttal a nyílhegyszámnak rangjelző szerepe is volt. Tehát csak zsákmány révén juthatott egy bajuvár harcos tulajdonába. A 7. sír harcosa is zsákmány révén juthatott a figurális ezüst övszíjvéghez, hiszen koponyáján kardvágás forradásos nyomai maradtak vissza. Így az életkorát tekintve, legfeljebb 10 évvel élte túl a 630-as érméjű 132-es számú csontvázas sírt. A kuturgur-bolgár jellegű hosszú fülű kengyelvas és száraz zabla (36. és 40. sír) sem vásári áruként került bajuvár harcos sírjába, mivel ez a kengyelvasforma bajuvár lovasokra nem volt jellemző; használatuk évszázadokon át csak a kuturgur-bolgároknak korlátozott. Az avaroknak hurkos fülű kengyelvasuk volt. Tehát a 36. és 40. sír kengyelvasa és zablája is hadizsákmány volt lóval együtt. De miként került a sok avar vonatkozású női ékszer

a bajuvár nők sírjaiba? És csak a temető legszélőbb, 630–640. évekre datálható sírjaiba?

A linz-zizlaui figurális ezüst nagyszíjvég (7. sír), a cikói és a kabai ezüst nagyszíjvégek mintázatával és kísérő darabjaival hitelesen összefügg. Közelebből már nem avar, hanem a késői hun fémművességgel és a martinovkai kultúrkörrel is összefüggő, magyarországi eredetű kuturgur-bolgár hagyatéka.

A keskeny pengéjű kopja, a 12 nyíllal töltött és ezüst rozettákkal díszített nyíltartó tegez tanúsága szerint, előkelő kuturgur-bolgár férfitől zsákmányolt hadiemi (74. sír).

A hosszúfülű kengyelvas (36, 40. sír) sem az avarokra, sem pedig a bajuvároknak, hanem a magyarországi szimbolikus vagy égetett lótemetéssel kísért avarkori régészeti emlékeanyag figyelembevételével: az avarság egyik népi komponensére, a kuturgur-bolgároknak (-hunokra) jellemző.

A felsorolt többi használati tárgy, ékszer, ezüst övveretgarnitúra is tágabb értelemben a kuturgur-bolgárokhöz kapcsolódik.

De miként kerültek kuturgur-bolgár tárgyak a bajuvárok férfi és női sírjaiba?

A linz-zizlaui bajuvár temető térképének tanúsága szerint (i. m., 80. l. 4. kép), a 132. sír 630. körüli időre datáló érme adja meg az időbeli alapot. A temető felsorolt sírleletei, a temetkezések legfiatalabb rétegét, a temető legszélőbb sorát adják. Így vagy egyidejűek a 132. sírral, vagy pedig ennek korától rövid időtartam választja el. A temető ezen emlékrétegét tehát 630–640 körüli évekre tehetjük. Miután az avarsághoz tartozó csontvázas sírok a temetőben nincsenek, kereskedelmi kapcsolatokkal a bajuvár sírokba került tárgyakat indokolni nem lehetett, a kuturgur-bolgár szomszédság Linz környékére nem állt fent, így a zsákmányolás lehetőségét kell felvetnünk.

De milyen esemény folytán került ilyen mennyiségű avarkori, közelebből meghatározva kuturgur-bolgár régészeti anyag bajuvár temetőbe? A felvetődött problémának nemcsak régészeti, de történeti magyarázata van.

„Fredegarius a VII. század közepén elbeszéli, hogy I. Dagobert uralkodásának harmadik évében, tehát a 631–632. évben Avarországban harc tört ki az avarok és a bolgárok között azon, hogy avar vagy bolgár ember legyen-e a kagán. Miután a küzdelemben az avarok lettek a győztesek, 9000 bolgár család kénytelen kiköltözni. A menekülő bolgárok I. Dagobert frank királyhoz fordulnak, aki letelepíti őket Bajorországba. Amikor már elosztottak szállásaikon, Dagobert kiadta a parancsot bajorjainak, hogy gyilkolják le a bolgár vendégeiket. Mindössze 700 család tudott elmenekülni, akik Alceicus-Alcik vezetése alatt a vendek (karinthiai szlávok) hercegénél találtak védelmet, ahol Alcik sok évig élt övéivel. E bolgárok további sorsáról néhány évtizeddel későbbi időre találunk egy adatot Paulus Diaconusnál. Az utóbbi a 663 és 668 közötti években elbeszéli, hogy „ebben az

időben" Alzece bolgár herceg, nem tudni, mi okból, otthagya népét s békésen Itáliába jött seregével Grimuald királyhoz, felajánlva, hogy szolgálatába áll s letelepszik országában. Grimuald elküldte fiához, Romualdhoz Beneventbe, hogy jelöljön ki szállást Alzeceonak és népének. Romuald szívesen fogadta s addig lakatlan helyeket, Sepinum, Bovinum, Isernia és más városokat jelölt ki szállásul, magát Alzecot pedig dux helyett »gastaldius«-nak nevezette. Ezek a bolgárok az említett helyeken laknak máig is s bár beszélnek latinul, nem felejtették el a maguk nyelvét sem — írja Paulus Diaconus.³³

Theophanes-Nikephoros szerint, Kurt ötödik fia a Pentapolisba (= Ravenna) vezette népét.³⁴

Az avarok 630 körül nem úzték ki az összes bolgárokat, hanem még Theophanes és Nikephoros forrása is tud Pannóniában lakó bolgárokról, tehát Pannóniának még a VIII. század első felében is volt bolgár lakossága.³⁵

Közelebbről, az Alziocus (Alzece) vezetése alatt álló 9000 kuturgur-bolgár családnak a mai Linz városától északra fekvő vidéken jelölték ki a lakóhelyüket, amely vidéket E. Schwarz a helynevek alapján „Pulgarn“-nak igazolt.³⁶

Az elmondottak után, joggal kereshetjük és láthatjuk a kuturgur-bolgárok régészeti hagyatékát a Linz-Zizlau-i bajuvár temetőben, a 630-as évek után.

A Linz környéki szálláshelyeiken elhelyezkedett és legyilkolt 9000 kuturgur-bolgár családot bizonyára nem temették el egyenként külön-külön sírba egy bajuvár temetőn belül, hanem tömegsírokba temették őket. Holmijaik, ékszereik, egyéb használati tárgyaik, ruházatuk a bajuvár katonák kezébe kerültek, akik megosztottak a zsákmányon. Ilyen zsákmányolt kuturgur-bolgár rész-hagyatékunk vagyunk szemtanúi a linz-zizlaui bajuvár temetőnél is, ahová a 631–632. évi tömegmészárlás kuturgur-bolgár áldozatainak holmijai, ékszerei stb. bajuvár tulajdonként, az új bajuvár tulajdonosokkal együtt lassan a föld alá vándoroltak.

A felsorolt tárgyak már a 630-as évek előtt kuturgur-bolgárok használatában voltak, ezüstkultúrát képviselve. A 631–632. évi tragédia után pedig másodlagosan, újra használatba kerültek a bajuvár férfiaknál és női hozzátartozóiknál, mind addig, amíg új tulajdonosukkal együtt sírba nem kerültek.

A kuturgur-bolgár tárgyak (tágabb értelemben avar régiségek), a linzi temető bizánci (megosztott) érmén át (630. év körül) pontosan datálhatók.

Korábbi és későbbi *használatuk nagyrészt a 610–640. évekre tehető*. Anyagban, technikai kivitelben tökéletesen beilleszthetők ezen időkeretbe.

A történeti forrásadat és a linz-zizlaui kuturgur-bolgár régészeti hagyaték együttesen döntő fontosságú tényező az avarkori régészeti emlékanyag elbírálásánál. A griffes-indás jellegű bronzöntvények teljes hiánya a linz-zizlaui temető vonatkozó sírjainál: kizárja ennek az emléksorozatnak (emlékrétegnek) használatát a VII. század első felében. Tehát kora-avarkori hagyaték a griffes-indás bronzöntvények csoportja nem lehet. A népi kapcsolatok elbírálásánál is döntő fontosságú szerepe van, mert a linz-zizlaui, a kapcsolatos magyarországi, és dél-országi vonatkozó régiségek segítségével: a kora-avarkori régészeti emlékanyagot, avar, valamint kuturgur-bolgár (-hun) hagyatékra választhatjuk szét. Évtizedek óta tart kutatók közt a vita, hogy az avarkori régészeti emlékanyagban, a temetési rítusok és a hozzájuk fűződő sírletek közül, melyik rész tekinthető avarnak, melyik pedig kuturgur-bolgárnak (-hunak). Szerencsére a linz-zizlaui temető hivatkozott ezüstsíjvége, kengyelvasa és kopjahegye, valamint a kapcsolódó jellemző darabok, végérvényesen eldöntik, hogy Kaba, Cikó, Čadjevica, Martinovka, Linz stb. leletanyaga és a hozzájuk fűződő avarkori régiségek: a kuturgur-bolgárok (-hunok) kora-avarkori régészeti hagyatéka.

*

Mióta Hampel József a magyarországi népvándorlaskori II. emléksorozatját (Keszthely-kultúra) *szarmatának*, a III. emléksorozatját pedig a bizánci érmekkel datált vezérletek alapján *avar-nak* határozta meg, (1905)³⁷ a II. és III. emléksorozat megítélése tekintetében fejlődést figyelhetünk meg.

Alföldi András 1926-ban bizonyította be, hogy a Hampel-féle magyarországi nagy emléksorozat (II. emléksorozat), amelyet a griffek, indák, állatviaskodási jelenetek ornamentikája jellemez, nem más, mint az avarok ázsiai ízlésű hagyatéka. A Hampel-féle III. emléksorozat pedig nem más, mint bizánci áru, amely egyidejűleg Justinianus hódításaival az európai piacot elárasztotta. A Keszthely-kultúra temetőiben található, kizárólagosan öntött, vagy kizárólagosan préselt garnitúrák csak annyit jelentenek, hogy elég ízlésük volt ahhoz, hogy az ősi módon, vagy a bizánci ízlés után díszítsenek.³⁸

Alföldi egy későbbi dolgozatában is megismétli, hogy nemcsak a bizánci színezetű lelet-

³³ Fehér G., Sz. 69 (1935) 538.; MGH. SS. Rerum Langob. et Ital. S. VI–IX. 154.

³⁴ Fehér G., i. m., 539.

³⁵ Fehér G., i. m. 541.; Alföldi, A., ESA 9 (1931) 293—.; Fredegarii chron. 4, 72 = p. 157, 4 Krusch; Gesta Dagoberti ebd. p. 408, 15. 411, 1; Paul. diac. 5, 29. Dazu K. Zeuss, Die Deutschen . . . 716.; Fehér G., Bulgarisch-ungarische Beziehungen, 36. — Moravcsik Gy., = Ung.

Jahrbücher, 10 (1930), 79, stb.

³⁶ Kollautz, A., Die Awaren, Kny. Saeculum 5 (1953) 140.

³⁷ Hampel, J., i. m. I–III.

³⁸ Alföldi, A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II. Ungarische Bibliothek, 12 (Bp. 1926). 16–17.

csoport és a fémveretek, amelyeket a bádóg technika jellemez s amelyet már régóta erre a korszakra határozhattunk meg, tartoznak az avar hagyatékba, hanem az ún. Keszthely-kultúrába tartozó nehéz, öntött szelvények is, melyeket az állatviaskodási jelenetek, indák és griff-ábrázolások jellemeznek.³⁹

A griffes-indás jellegű öntvények besorolásán kívül, az ezen korszaki többi leletesoportok etnikai besorolását is megpróbálta. Az irodalmi források új felülvizsgálatával tisztázódott, hogy az avarok két népkomplexumból állottak; először a valódi avarokból, akik Közép-Ázsiából menekültek, másodsorban török törzsekből (elsősorban kuturgurokból), amelyeket az avarok Dél-Oroszországból magukkal ragadtak. Az avarok a kelet-ázsiai plasztikus állatstílus-fölfogásnak voltak hordozói, míg a hosszabb idő óta a bizánci kultúrbehatás alatt álló pontusvidéki kuturgur-bolgárok pedig a bizánci befolyásos emlékesoportnak.⁴⁰

Alföldi a griffes-indás jellegű bronzöntvények csoportját belső-ázsiai eredetűnek és korai avarnak gondolta, a préselt díszekkel jellemzett, bizánci befolyás alatt álló emlékesoportot pedig pontusvidéki kuturgur-bolgárok egyidejű hagyatékának vélte.

Fettich Nándor helyesen állapítja meg, hogy az arany-ezüstlemez művesség és a bronzöntvények művészete nem egykorú, az idősebb lemez csoport elemei azonban folytatódhatnak a bronzöntvények korszakában, melynek kezdetét a VII. század utolsó három évtizedére teszi.⁴¹

A tiszántúli fülkesírok, rátemetkezések, a kísértő régészeti leletanyag alapján döntően bizonyítani tudtam, hogy az eddig kora-avarnak gondolt griffes-indás öntvények csak késői régiségek, melyeknek csak préselt előzményei jelennek meg a 670–700-as évek körüli átmeneti periódusban, ellenben virágkoruk a VIII–IX. századra esik. A griffes-indás öntvények csoportja tisztán avar hagyatékának már nem mondható, mert ezen magyarországi kultúra kialakításában már nemcsak az avarok, hanem a többi bevándorolt népek, a bennszülött őslakosság is részt vett.⁴²

A meginduló, avar bronzöntés korszakát, egy későbbi munkámban, a felsorolt tipológiai és kronológiai támpontok segítségével a 720 utáni időre határoztam meg, és a belső fejlődéssel hoztam összefüggésbe.⁴³

László Gyula az avar bronzöntés korszakának megindulását a 670-es évekhez köti és újabb külső bevándorlással hozza összefüggésbe.⁴⁴

Alföldi András griffes-indás jellegű öntvényekre vonatkozó teóriájából tehát csak annyi maradt meg, hogy ez: az *avarság* uniformizálódott, magyar-

országi születésű, 720 utáni emlékanyaga, nem pedig korai avar, közép-ázsiai kapcsolatokkal. Így a Hampel-féle III. emlékesoportból, a bizánci eredetű, préselt övdíszekkel jellemzett leletekből kellett a korai avarok és a korai kuturgur-bolgárok régészeti hagyatékát kiválasztani.

A Deszk–Kiszombor vidéki fülkesíros lovas temetkezések (lábbal DNy-nak) és sima ezüstlemez övgarnitúrái, a hurkos fülű kengyelvasakkal, valamint ezzel a csoporttal szembe helyezve: a Duna–Tisza köze, melynek jellemzője a szeged-csegelei sírlelet, hosszú fülű kengyelvassal, kopjával, a vele összefüggő bócsai, kecei kardfajtákkal, öntött és préselt álcasatokkal, álfibulákkal, a fogazásos-szalagfonatos leletek Madarásról, Nagymányokról, Farkasrétről, Szeged-Zákányról stb. A Tiszántúl és a Duna–Tisza köze egymással szembe állítva megadták az alapot a két zárt csoportú kora-avarkori emlékanyag: a *kora-avar* (Tiszántúl) és a korai *kuturgur-bolgár* (Duna–Tisza köze, Dunántúl) szétválasztásához.⁴⁵

A bizánci eredetű préselt fémdíszítmények alapján, amelyekhez nagy részben a vezérleleteket is sorozhatjuk, csak időrendet, de nem népi vagy törzsi hovatartozandóságot lehetett megállapítani.

Az avar és a kuturgur-bolgár (-hun) emlékanyag különbözőségét, nem a préselt és öntött díszítmények egymáshoz való viszonyai határozzák meg, hanem bizonyos zárt csoportban mutatózó és egymással szembe álló tárgyi fölfogásbeli és rítusbeli különbségek, irányzatok, külföldi összefüggések komplexumai, amelyek más-más népi kultúrákat és kultúrszínvonalakat eredményeznek.

A kuturgur-bolgárok (-hunok) Duna–Tisza közti szimbolikus lótemetése mellett, a szertartási edények köré csoportosulva, kialakul egy olyan kultúra képe, amely a kőbetétes, granulációs, fogazásos, álcasatos, álfibulás irányzatokra és az avarokétól elütő temetési rítusokra támaszkodva, megadja az alapját egy magyarországi avarkori kuturgur-bolgár emlékanyagnak.⁴⁶

Bácsújfalusi és Szeged-Csegele, az avarokétól elütő, jelképes, égetett lótemetési leletanyaga: egy újabban megismert temetési rítussal gazdagította megfigyeléseinket. Ezek alapján, a velük összefüggő hosszúfülű kengyelvasak, a keskenypengéjű kopják, és a kísértő és a velük összefüggő sírleletek segítségével megállapíthatjuk a kuturgur-bolgárok (-hunok) emlékanyagát, lelőhelyeit, megrajzolhatjuk az avarság településtörténeti képét.⁴⁷

Az avarság régészeti emlékanyagának bizánci emlékretege törvényszerűségeket mutat és meghatározza a bizánci befolyás korát (568–679).

³⁹ Alföldi, A., Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. ESA 9 (1934) 285.

⁴⁰ Alföldi, A., Germ. 16 (1932) 135.

⁴¹ Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek, AH 18 (Bp. 1936) 97.

⁴² Csallány, D., Kora-avarkori sírleletek FA 1–2

(1939) 150–153.

⁴³ Csallány D., Arch. Ért. 1946–1948, 357.

⁴⁴ László, Gy., AH 34 (1955) 289.

⁴⁵ Csallány D., FA 1–2 (1939) 121–153.

⁴⁶ Csallány D., Arch. Ért. 1946–1948 259.

⁴⁷ Csallány D., Arch. Ért. 80 (1953) 137–140.

A bizánci történeti tudósítások, aranyérmek és vásári portékák (régiségek) beáramlásának elmaradása maga után vonta a nyugati orientáció állandósulását és új irányzatok elindítója lett.⁴⁸

A kuturgur-bolgárok (-hunok) településtörténeti képét több alkalommal vázlatosan rajzoltam meg.⁴⁹

A késői hun fémművességi és a martinovkai összefüggésekre Fettich Nándor és László Gyula mutattak rá.⁵⁰

L. Kovrig Ilona tagadja, hogy az eddigi leletanyag alapján a kuturgur-bolgárok hagyatékát és elhelyezkedését az avar birodalmon belül meg lehetne határozni. Amint mondja, 631–32. évi, a kutrigurokra végzetes események után nem számolhatunk területünkön leleteik legszebbjeivel. A szimbolikus lótemetésre nézve Kelet- és Közép-Ázsiából azonban értékes adatokat hoz fel, amelyeket ő az avarokkal, nem pedig a kuturgur-bolgárokkal (-hunokkal) hoz összefüggésbe.⁵¹

Simonyi Dezső tanulmánya az V. századi bolgárokról, a magyarországi avarkori régészeti emlékeket etnikai és időrendi megítélését tekintve, alapján téves elmélet, régészetileg rá építeni nem lehet.⁵²

*

Összefoglalva az eddig elmondottakat, történeti adatok igazolják, hogy az avarság két nagy népi összetevője: az avarok és a kuturgur-bolgárok (-hunok), dinasztikus érdekből szembekerültek egymással s ennek következtében 9000 bolgár család kénytelen volt a bajuvárokhöz menekülni, ahol 631–632-ben legyilkolták őket. Holmijaik, ékszereik a bajuvárok kezébe kerültek. A letelepülés közelebbi helye Linz környéke volt.

A linz-zizlaui bajuvár temető publikálása után (1960) kitűnt, hogy ott számos, tágabb értelemben avar vonatkozású és eredetű sírleletdarab van a temető legkülső, tehát legfiatalabb sorában húzódó bajuvár sírokban, a nélkül, hogy avar temetkezést találjunk. Az egyik szélső sori sírban, fél bizánci ezüstérem is volt, amely 630. év körüli datálásával, a szélső sírokra nézve időhatározó értékű. Tehát ezek a temetkezések az ezt követő idő után történtek. Szűkebb értelemben a temetőben három tárgyat találunk, amely nem az avar népre, hanem az avarsághoz tartozó kuturgur-bolgár (-hun) népességre jellemző. Ilyenek a figurális ezüst nagyszíjvég (3. kép. 1, 1a), a hosszú fülű kengyelvas (5. kép. 1), valamint a keskenypengéjű kopja (4. kép. 6). A felsorolt többi tárgy, bár az avarságra

jellemző, de a bolgárokról nézve nem kizárólagos. Mivel az említett tárgyak mind zsákmány révén kerültek a bajuvárokhöz a 630 utáni években, kétségtelen, hogy ezek a régiségek azonosak azokkal a holmikkal, ékszerekkel, amelyek a 631–632. évben legyilkolt bolgároktól kerültek bajuvár tulajdonba, majd az évek során át a bajuvár sírokba, az adott esetben a linz-zizlaui bajuvár temetőbe.

Szerencsére mindhárom említett zizlaui tárgytípusnak megvan az avarkori régészeti emlékeanyagban a szoros népi és időbeli kapcsolata, így ezeknek a tárgyaknak besorolása a kuturgur-bolgár (-hun) népréteg régészeti hagyatékába, hiteles.

A linz-zizlaui figurális ezüst *nagyszíjvég* (3. kép. 1) belétartozik abba a régészeti csoportba, amelyet Kaba (1–2. kép), Čadjavica (3. kép. 4–5), Čikó (3. kép. 2), Kiskőrös (3. kép. 3), Martinovka (4. kép. 1–4), Zalesie (4. kép. 5) stb. ezüst övgarnitúrái és egyéb tárgyformái képviselnek.

Ezek kapcsolatai egy avarkori lovasnéppel — amely a kuturgur-bolgárokkal (-hunokkal) azonosítandó — nem vonható kétségbe, mert összefüggéseik a késői hun fémművességgel, Martinovkával, Dél-Oroszországgal, a Pontus vidéki korábbi szállásterületeikre is utalnak. Ezen ezüst szíjvégek Pontus vidéki összefüggéseire más kutatók is rámutattak.⁵³

Mikor a szimbolikus vagy égetett lótemetés ritusára, ennek elterjedésére, tárgyi kapcsolataira, különösen a hosszú fülű kengyelvasak és keskenypengéjű kopják kihangsúlyozásával rámutattam,⁵⁴ kiderült, hogy itt egy nagy, körülhatárolható népcsoport, törzs temetkezési szokását és jellemző régészeti hagyatékát ismerhettük meg, mely szembe állítható a tiszántúli avarok fülkesíros, részleges és teljes lótemetéses ritusával, hurkos fülű kengyelvasával és régészeti hagyatékával.

Településtörténeti szempontból is megfigyelhettem, hogy a tiszántúli és erdélyi gepida településekre: Baján avarjai rétegződtek, a szövetséges szarmaták lakóterületén pedig a kuturgur-bolgárok (-hunok) telepedtek meg. Így az avarok a Körös–Tisza–Maros vidékét, az erdélyi „Hinterlandot” és a bécsi medencét birtokolták. A kuturgur-bolgárok (-hunok) a szarmaták országai közül: a Bánátban (az Arankától délre eső területeken), a Hajdúságban és Nyírségben (a Szolnok megyei Tisza vidékét kivéve) laktak. Ezek a területek avar politikai uralom alatt és avar rítushatás alatt állottak. A Duna–Tisza közén már tisztán, kuturgur-bolgár (-hun) törzsi önállóságot és zárt

⁴⁸ Csallány, D., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 235–250.; Csallány D., A bizánci fémművesség emlékei, I, II. AT 1 (1954) 101–128., 4 (1957) 250–274; Ua. Acta Ant. Hung. 2 (1954) 311–348., 4 (1956) 261–291.

⁴⁹ Csallány D., Arch. Ért. 80 (1953) 137–140.; Csallány D., Arch. Denkmäler ... 10–12.; Csallány D., Szabolcs-Szatmári Szemle (1956) 39–48.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ... 64–86.; Csallány, D., Arch. Denk. d. Gepiden ... 26–27. kép.

⁵⁰ Fettich N., Régészeti tanulmányok ... , László, Gy., Études Arch ...

⁵¹ L. Kovrig I., Arch. Ért. 82, (1955) 43.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye ... 64–77.

⁵² Simonyi, D., Acta Arch. Hung. 10 (1959) 227–250.

⁵³ Csallány D., Dolg. 9–10 (1933–1934) 206–214. (Némedi, Pápa, 1. sír); Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar ... 43–99.; Horváth Tibor, Az üllői ... 116–124.; Fettich N., A honfoglaló magyarság ... 122–133., CXIX–CXXIX. t.; Fettich N., Régészeti tanulmányok ... László Gy., Études arch. ... (1955).

⁵⁴ Csallány D., Arch. Ért. 80 (1953) 133–141.

emlékesoportot figyelhettünk meg. A Dráva—Száva közén ugyancsak ezek hagyatéka van többségben. Az avar birodalom többi részének átvételére, csak a longobárdokkal kötött szerződés után lehet gondolni. A letelepülés véglegességének bizonytalansága folytán, Pannóniában is főként csak a bolgár emléktárgy túlsúlyával találkozhatunk.⁵⁵

Hogy melyik területéről menekültek el a bolgárok Linz vidékére, ma még nehéz lenne erre feleletet adni. A Dráva—Száva vidékén mindenestre feltűnő a VII. századi jellegű bolgár sírletek kevés száma.

A hosszú fülű kengyelvasak és keskeny pengéjű kopják együttes, vagy külön-külön való előfordulása, akár szimbolikus lótemetés mellett, akár lovassírban, többségénél fogva jellemző a kuturgur-bolgár (-hun) emléktárgyra és településterületre. Előfordulási helyeikre már rámutattam.⁵⁶ Kibővítette ezeket az adatokat L. Kovrig Ilona,⁵⁷ megtoldva kora-avarkori rojtmintás lószerszámokkal, mely utóbbiak csak abban az esetben sorozhatók a bolgár hagyatékhhoz, ha díszítményeiket fogazásos-szalagfonatos minta kíséri. A rojtmintás lószerszámok, a préselőminták lószerszám-dísz mintái, csak időrendi, nem pedig népi meg-

határozók. Kovrig kétségbe vonja a tiszántúli fülkesíros csoportnak az avarokkal való azonosítását, s ugyanakkor a megoldást a kuturgur-bolgárokkal való összekapcsolásban látja (i. m., 1955, 43. l.). A gepida emléktárgy és településterület összefonódása a fülkesíros csoporttal és az avar néppel, kizárja a fenti elgondolását a kuturgurokkal kapcsolatban.⁵⁸

Kiegészítve a hosszú fülű kengyelvasak és kopják lelőhely-adatait, területi csoportosításokban, a következőkben adom.

Dráva—Száva köze :

Észék,⁵⁹ Brodski Drenovac.⁶⁰

Duna—Tisza köze :

Bácsújfalú,⁶¹ Bácsfeketehegy,⁶² Bácsszentiván,⁶³ Kishégyes,⁶⁴ Dávod,⁶⁵ Bátmonostor,⁶⁶ Baja,⁶⁷ Szeged-Óthalom,⁶⁸ Csengele,⁶⁹ Csengele-Péteri tó,⁷⁰ Csongrád,⁷¹ Csölyospálos,⁷² Kiskunmajsa-Pálos,⁷³ Gátér,⁷⁴ Csengőd,⁷⁵ Fülöpszállás,⁷⁶ Mórúgy,⁷⁷ Soltszentimre,⁷⁸ Kecskemét,⁷⁹ Bugyi-Úrböpuszta,⁸⁰ Kiskunlacháza-Pereg,⁸¹ Mikebuda,⁸² Nagykőrös,⁸³ Szigetszentmiklós-Lakihegy,⁸⁴ Szigetszentmiklós-Dunára-dűlő,⁸⁵ Tiszavárkony,⁸⁶ Jászapati,⁸⁷ Csánádféregyháza,⁸⁸ Jászberény,⁸⁹ Budapest-Káposztásmegyer,⁹⁰

⁵⁵ Csallány, D., Arch. Denkmäler ... 10—12.; Csallány D., Szabolcs-Szatmár megye. ... 64—86.; Csallány, D., Arch. Denk. d. Gepiden ... 309—361., 26—27. kép.

⁵⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 137—140.; Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 30—44., 1—2. kép, VI—XII. t. (hosszú fülű kengyelvasak, keskeny pengéjű kopják, rojtmintás veretű lószerszámok leletek lelőhelyei).

⁵⁷ Arch. Ért. 82 (1955) uo.

⁵⁸ Csallány, D., Arch. Denk. d. Gepiden ... 346—359.

⁵⁹ Csallány, D., Arch. Denkmäler ... 112., 265. sz.; Arch. Ért. 80 (1953) 137.

⁶⁰ Vinski-Gasparini, Ksenija—Erdegovic, Slavenka, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (1958) 129—161.

⁶¹ Arch. Ért. 80 (1953) 133.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 85., 60. sz.

⁶² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Gubitz K., Arch. Ért. 28 (1908) 420.; Arch. Denkmäler ... 84., 55. sz.

⁶³ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Hampel J., II., 843—844.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 85., 59. sz.

⁶⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Gubitz K., Arch. Ért. 27 (1907) 357.; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmäler 138., 458. sz.

⁶⁵ Arch. Ért. (1953) 137. Gubitz K., Arch. Ért. 28 (1908) 420. (két kopja, 4 hurkosfülű kengyelvassal); Arch. Denkmäler ... 102. 197. sz.

⁶⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 140.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 86., 66. sz.

⁶⁷ Arch. Ért. 80 (1953) 137. Hampel J. II., 840—842.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 83., 45. sz.

⁶⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Hampel J., III., 94. t. 8.; Arch. Ért. 82 (1955) 37., Arch. Denkmäler ... 192., 866. sz.

⁶⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Csallány D., FA 1—2 (1939) 146. VIII. t. 1, 4—5.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler 98. 162. sz.

⁷⁰ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Szeged, Múzeum.; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmäler ... 98., 160. sz.

⁷¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 100., 179. sz.

⁷² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmäler ... 101., 186. sz.; A kiskunfélegyházi múzeumban 4 db hosszú fülű kengyelvas és 2 db keskeny pengéjű kopjával van, közelebbi lelőhelymegjelölés nélkül.

⁷³ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmäler ... 142., 490. sz.

⁷⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Kada E., Arch. Ért. 26 (1906) 210., a/4. 1908, 331., a/3, 239. sír; a/1—2; 1906, 210. sz., 193. sír; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmäler ... 116—117., 303. sz.

⁷⁵ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Kovrig I., MM 1945. okt., 12., 2. kép; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 98., 65. sz.

⁷⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 26.; Arch. Denkmäler ... 116., 296. sz.

⁷⁷ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmäler ... 166., 673. sz.

⁷⁸ Arch. Ért. 82 (1955) 37.

⁷⁹ Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler 135, 437. sz.

⁸⁰ Arch. Ért. 82 (1955) 35.; Arch. Denkmäler ... 94., 135. sz.; Bóna I., Arch. Ért. 84 (1957) 155. XXXI. t. 7. XL. t. 1.; Arch. Denkmäler ... 94., 135. sz.; Lipták, P., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 201—;

⁸¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Hampel J., II., 346—348., I, 508. kép.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 177., 759. sz.;

⁸² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Hampel J., II., 348.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 163., 652. sz.

⁸³ Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 168., 690. sz.

⁸⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; Arch. Denkmäler ... 200., 939. sz.

⁸⁵ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 200., 940. sz.

⁸⁶ Arch. Ért. (1955) 35.; Arch. Denkmäler ... 208., 1005b. sz.

⁸⁷ Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 132., 409. sz.

⁸⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Hampel J., II., 628—629. kép; Arch. Denkmäler ... 109., 244. sz.

⁸⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmäler ... 132., 411. sz.

⁹⁰ Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 94., 133. sz.

Dunántúl:

Szentendre-Nagykürt,⁹¹ Pilisborosjenő,⁹² Budapest-Békásmegyér,⁹³ Esztergom,⁹⁴ Bajna,⁹⁵ Bánhida,⁹⁶ Környe,⁹⁷ Csabdi,⁹⁸ Bicske,⁹⁹ Csákvár,¹⁰⁰ Zámoly,¹⁰¹ Iszka-szentgyörgy,¹⁰² Bodajk,¹⁰³ Fejér megye,¹⁰⁴ Csolnok,¹⁰⁵ Székesfehérvár,¹⁰⁶ Jutas,¹⁰⁷ Füle,¹⁰⁸ Dunaújváros (Dunapentele),¹⁰⁹ Igar,¹¹⁰ Tolna megye,¹¹¹ Előszállás-Öreghegy,¹¹² Előszállás-Bajcsihegy,¹¹³ Simontornya,¹¹⁴ Böleske,¹¹⁵

⁹¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Hampel J.*, III, 265. t. 1—2, 3, 4.; Arch. Ért. 82 (1955) 35.; *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. Bp. Tört. I (1942) 785—786.; Arch. Denkmler... 195., 890. sz.

⁹² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 179., 776. sz.

⁹³ Arch. Ért. 82 (1955) 37., 28. sz.; Arch. Denkmler... 92., 113b. sz.

⁹⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137., Arch. Ért. 20 (1900) 113.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 112., 267. 268. sz.

⁹⁵ Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 83., 46. sz.

⁹⁶ Arch. Ért. 82 (1955) 36., X. t. 3, XII. t. 2.; Arch. Denkmler... 86., 63a. sz.

⁹⁷ Arch. Ért. 82 (1955) 35.; Arch. Denkmler... 147., 528a. sz.

⁹⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Múzeumi jelentés. (Székesfehérvár 1912) 36.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 97., 150. sz.

⁹⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; SzSz 3 (1933) 63.; Arch. Ért. 82 (1955) 36., X. t. 1, XII. t. 3, 3a. Arch. Denkmler... 88., 81. sz.

¹⁰⁰ Arch. Ért. 80 (1953) 140.; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmler... 97., 155. sz.

¹⁰¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137—138.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 218—219., 1080. sz.

¹⁰² Arch. Ért. 82 (1955) 36, 100.; Arch. Denkmler... 131., 401a. sz.

¹⁰³ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 89., 91. sz.

¹⁰⁴ Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 114., 278—280. sz.

¹⁰⁵ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; IX. t. 1—2, 3—5. Arch. Denkmler... 99., 175. sz.

¹⁰⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; *Marosi A.*, SzSz 6 (1936) 111—112.; Arch. Denkmler... 200., 936. sz.

¹⁰⁷ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Rhé, Gy.—Fettich N.*, Jutas und Öskü. Skythika 4 (1931) IV. t. 4, 4a, 11; 30, 31, 31a.; Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmler... 132., 418. sz.

¹⁰⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Börzsönyi A.*, Arch. Ért. 28 (1908) 183.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 116., 294. sz.

¹⁰⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 140.; *Marosi A.—Fettich N.*, Dunapentelei avar... II. t. 31.; V. t. 5, 11—12 (hurkos-fülűbőlalakítva); Arch. Denkmler... 108., 234, 234a. sz.

¹¹⁰ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Fettich N.*, Arch. Ért. 43 (1929) VIII. t. 2—3.; Arch. Denkmler... 126., 383. sz.

¹¹¹ Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 209., 1008. sz.

¹¹² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Marosi A.—Fettich N.*, Dunapentelei avar... 5. kép 13, 13a.; Arch. Ért. 82 (1955) 34., 11. sz.; Arch. Denkmler... 111., 256. sz.

¹¹³ Arch. Ért. 82 (1955) 34.; Arch. Denkmler... 111., 255. sz.

¹¹⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Wosinszky M.*, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. II (Bp. 1896) 1010.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 186., 818. sz.

¹¹⁵ Arch. Ért. 82 (1955) 33.; Arch. Denkmler 91., 106., 107. sz.

¹¹⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 11 (1891) 120., Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 88., 83., 84. sz.

¹¹⁷ Arch. Ért. 80 (1953) 140.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 108., 232. sz.

Bikács,¹¹⁶ Dunakömlőd,¹¹⁷ Szárazd,¹¹⁸ Varsád,¹¹⁹ Kölesd,¹²⁰ Sióagárd,¹²¹ Bonyhád,¹²² Nagymányok,¹²³ Cikó,¹²⁴ Szécsény,¹²⁵ Pécs,¹²⁶ Boly,¹²⁷ Palotabozsok,¹²⁸ Vörösmart,¹²⁹ Mohács,¹³⁰ Somogyvár,¹³¹ Nagyberki-Szalacsapuszta,¹³² Csoma,¹³³ Visnye,¹³⁴ Keszthely,¹³⁵ Csabrendek,¹³⁶ Pókaszeptek,¹³⁷ Sümeg,¹³⁸ Lesencetomaj,¹³⁹ Győr,¹⁴⁰ Ménfőcsanak-Ménfő,¹⁴¹ Töltéstava,¹⁴² Bággyog-Gyűrhegy,¹⁴³ Tét-Szentkút, Pókpuszta.^{143a}

¹¹⁸ Arch. Ért. 82 (1955) 37., 2. kép; Arch. Denkmler... 190., 851. sz.

¹¹⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; *Wosinszky M.*, i. m. 1016.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler 212., 1034. sz.

¹²⁰ Arch. Ért. 80 (1953) 140.; Arch. Ért. 82 (1955) 35., Arch. Denkmler... 147., 528. sz.

¹²¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137., Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 186., 819. sz.

¹²² Arch. Denkmler... 90., 97. sz. (hurkosfülű kengyelvas csikózáblával).

¹²³ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Hampel J.*, III, 271. t. 1—3.; Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmler... 168—169., 695. sz.

¹²⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Hampel J.*, III, 208. t. 1, 205. t. 2 és 1, 7 212. t. 1—2.; Arch. Ért. 82 (1955) 33—34. 1., VIII. t. 1—5, IX. t. 7—8.; Arch. Denkmler 96., 147. sz.

¹²⁵ Arch. Ért. 82 (1955) 35.; Arch. Denkmler... 191., 854. sz.

¹²⁶ Arch. Ért. (1955) 35.; *Marosi A.*, MKE III (1909) 103—111.; Arch. Denkmler... 179., 771. sz. — A múzeumi kiállításon; négyélű, hosszú fülű kengyelvas. A régi városi múzeumi anyagból, 1403/2 alatt ugyancsak hosszú fülű kengyelvas. Az 54.14.1, 16.1, 17.1, 20. 1. 21.1 lelt. sz. alatt hosszú fülű kengyelvasak, 54.18.1 alatt kopjahegy.

¹²⁷ Boly (Németboly) (1960). 6—7 lovassír, elpusztult, 2 kard, hosszú fülű kengyelvas. Pécsi múzeum. — Ld. Arch. Denkmler... 170., 705a.

¹²⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmler... 176., 746. sz.; *Márton L.*, MNM 1909, 164.,

¹²⁹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Hampel J.*, III, 499. t. 1—2.; Arch. Denkmler... 216., 1063—1064. sz.

¹³⁰ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; MKÉ 6 (1912) 171.; Arch. Denkmler... 164., 662. sz.

¹³¹ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmler... 187., 826. sz.

¹³² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmler... 190., 847. sz.

¹³³ Gölle ut (1956). Hosszú fülű kengyelvas. Kaposvári múzeumban.

¹³⁴ Hosszú fülű kengyelvas (1925). Kaposvári múzeumban.

¹³⁵ A keszthelyi múzeumban 3 db hosszú fülű kengyelvas.

¹³⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Darnay K.*, Arch. Ért. 13 (1893) 74—78.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmler... 97., 151. sz.

¹³⁷ A zalaegerszegi múzeumban: hurkos fülű kengyel-pár keskeny pengéjű kopjával; 13. sír; négyélű, hosszú fülű kengyel-pár; 34. sír: hosszú fülű kengyel-pár; 2 lándzsahegy, egyiken rovátkolt gyűrű (1956). — Arch. Denkmler... 180., 780b. sz.

¹³⁸ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; *Hampel J.*, I. 528. kép; Arch. Denkmler... 189., 840. sz.

¹³⁹ A keszthelyi múzeumban, ezüstberakásos, hosszú fülű kengyelvaspár. — Arch. Denkmler... 151., 558. sz.

¹⁴⁰ *Fettich N.*, Győr a népvándorlaskorban. (Győr 1943) V. t. 5—6.; Arch. Denkmler... 119., 325. sz.

¹⁴¹ Arch. Ért. 82 (1955) 37.; *Fettich N.*, i. m., V. t. 7, 8.; Arch. Denkmler... 162., 649. sz.

¹⁴² Arch. Ért. 82 (1955) 37.; *Fettich N.*, i. m., I. t. 6—7, 5.; Arch. Denkmler... 209., 1013. sz.

¹⁴³ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; *Lovász E.*, Arch. Ért. 43 (1929) 248., 119. és 121. kép.; Arch. Ért. 82 (1955) 30—., Arch. Denkmler... 85., 61—62. sz.

^{143a} Arch. Ért. 82 (1955) 37., 37. sz.

Bánát :

Boesár,¹⁴⁴ Aradka.¹⁴⁵

Hajdúság—Nyírség :

Tiszaszentimre,¹⁴⁶ Kaba,¹⁴⁷ Debrecen-Haláp,¹⁴⁸ Debrecen-Ondód,¹⁴⁹ Balmazújváros-Hortobács, Árkus,¹⁵⁰ Egyek,¹⁵¹ Nagykunság,¹⁵² Kunszentmárton-Péterszög,¹⁵³ Szeghalom,¹⁵⁴ Csökmő,¹⁵⁵ Nyírtura,¹⁵⁶ Nyíregyháza,¹⁵⁷ Tiszavasvári-Koldusdomb,¹⁵⁸ Kótaj,¹⁵⁹ Tiszalök-Hajnalos,¹⁶⁰ Tiszadob-Urkondülő.¹⁶¹

Felföld :

Heves,¹⁶² Tarnabod,¹⁶³ Ároktő-Pélypuszta,¹⁶⁴ Tard,¹⁶⁵ Tiszaluc,¹⁶⁶ Cserépfalu,¹⁶⁷ Hejce,¹⁶⁸ Vác,¹⁶⁹ Dunaradvány-Zsitvatő,¹⁷⁰ Dévényújfalú,¹⁷¹ Turócszentmárton.¹⁷²

Az avarság településterületén, a felsorolt lelőhelyeken hangsúlyozódik ki legjobban a hosszú fülű, tagolt nyakú kengyelvas és a keskeny pengéjű, többnyire rovátkált szegélyű kopjvas használat. A temetési rítusok és a kísérő régészeti

leletanyag alapján nemcsak a törzsi tagozódásokra következtethetünk, hanem az avar, valamint a kuturgur-bolgár (-hun) népcsoport elhelyezkedésére is.

Megjegyezni kívánom, hogy a reichenhalli bajuvár temetőben is találunk avar vonatkozásokat. Többek között irdalt köpűszegélyű lándzsahegy is fordult elő.¹⁷³

A Castel Trosino-i longobárd temető 41. sírjában talált hosszú fülű, tagolt nyakú kengyelvas,¹⁷⁴ rokon a cikói 109. sír egyik kengyelvasával.¹⁷⁵

A cikói 109. sír hosszú fülű kengyelvasának Dél-Oroszország felé is megvan a kapcsolata, a Malaja Perescsepina-i fejedelmi leletben.¹⁷⁶ Ez utóbbi, a kuturgurbolgárok (-hunok) két hazáját köti össze. Kibővíti a kört a Dnyeper mellékéről előkerült hosszú fülű kengyelvasak,¹⁷⁷ a saraji példány.¹⁷⁸

A hosszú fülű kengyelvas alakját megtaláljuk az ismert Tai Cong kínai császár síremlékén,¹⁷⁹ előkerült ez a típus Mongóliában: Uburhangaj

¹⁴⁴ Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 89., 89. sz.

¹⁴⁵ *Nadj, S.*, RVM 8 (1959) XIII. t. 2–3 (hosszú fülű kengyelvaspár), 4 (kopja) (lósírban).

¹⁴⁶ Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 208., 1003. sz.

¹⁴⁷ Arch. Ért. 82 (1955) 36.; *Zoltai L.*, i. m. 9. kép 17.; Arch. Denkmäler ... 133., 420. sz.

¹⁴⁸ *Zoltai, L.*, i. m. 10. kép 8, 9.; Arch. Denkmäler ... 102., 204. sz.

¹⁴⁹ Arch. Denkmäler ... 103., 205. sz. (Hosszú fülű kengyelvas, Debrecen, Múzeum).

¹⁵⁰ Hosszú fülű kengyelvaspár, lovassírból, Debrecen, Múzeum.

¹⁵¹ Hosszú fülű kengyelvaspár, lovassírból. (1957) Debrecen, Múzeum.

¹⁵² Arch. Ért. 82 (1955) 37.; Arch. Denkmäler ... 168., 691. sz.

¹⁵³ Hosszú fülű kengyelvaspár, lovassírból. Szentes, Múzeum; Arch. Denkmäler ... 149., 541. sz.

¹⁵⁴ Arch. Ért. 82 (1955) 35.; *Szeghalmy Gy.*, Arch. Ért. (1913) 139., 9. kép 17.; Arch. Denkmäler ... 193., 867. sz.

¹⁵⁵ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; *Hampel J.*, I. 504. kép, III, 273. t. 1–2.; Arch. Ért. 82 (1955) 36.; Arch. Denkmäler ... 101., 188. sz.

¹⁵⁶ Arch. Ért. 80 (1953) 138.; Arch. Ért. 82 (1955) 37. A 2. képen téves helyen szerepel. Arch. Denkmäler ... 210., 1021. sz.; *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 43. XXII. t. 1–6.

¹⁵⁷ Arch. Denkmäler 172., 175. sz.; *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 49–50., 3. sír (1936), VIII. t. 1.; 49. 1., sírlelet (1937), VIII. t. 3–4. —

¹⁵⁸ *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 51–59. XIV. t. 2. (hosszú fülű kengyelvas), 3 (hurkos fülű kengyelvas), 1 (zabla), XV. t. 1 (kopja), 1. sír; XIV. t. 5–6 (hurkos fülű), 4 (zabla), XV. t. 2 (kopja), 21. sír.

¹⁵⁹ *Csallány D.*, Arch. Denkmäler ... 146., 526. sz.; *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 41., XV. t. 3 (kopja), XXIII. t. 1–2 (hurkos fülű kengyelvasak), 3 (zabla).

¹⁶⁰ Arch. Denkmäler ... 207., 994. sz.; *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 44., 3 sír, hosszú fülű kengyelvaspár (egyik elpusztult), XXI. t. 11.

¹⁶¹ Arch. Denkmäler ... 206., 884. sz.; *Csallány D.*, Szabolcs-Szatmár megye ... 43. XXIII. t. 5. 4 (utóbbi hurkos fülű).

¹⁶² Arch. Ért. 80 (1953) 137.; Arch. Denkmäler ... 122., 353. sz.

¹⁶³ Arch. Denkmäler ... 204., 973a. sz.

¹⁶⁴ Arch. Ért. 82 (1955) 30.; Arch. Denkmäler ... 179., 775. sz.

¹⁶⁵ Homokbánya (1955). Hosszú fülű kengyelvaspár. Miskolc. Múzeum.

¹⁶⁶ Arch. Denkmäler ... 207., 997. sz. — Vasúti aluljáró (1952). Hosszú fülű kengyelvaspár

¹⁶⁷ Hosszú fülű kengyelvas. Miskolc. Múzeum.

¹⁶⁸ Arch. Denkmäler ... 122., 349a. sz.

¹⁶⁹ Arch. Ért. 82 (1955) 37.

¹⁷⁰ *Budinský-Křička, V.*, SA 4 (1956) X. t. 3–4; XIII t. 21–22; XIV. t. 6–7, XV. t. 2–3, XX. t. 16 (kopja); XXIII. t. 15–16, 17 (kopja); XXIV. t. 11 (kopja); XXVI. t. 9–10; XXXIII. t. 20–21; XXXV. t. 1, 3; XXXVI. t. 10 (hurkosfülű kengyelvas); XXXVII. t. 12–13 (hosszúfülű kengyelvasak).

¹⁷¹ Arch. Ért. 82 (1955) 34., 36.; *Eisner, J.*, Devinská Nová Ves (Bratislava 1952) VIII. t. 2, 7 (hurkos fülűből tagolt fülűre alakítva); XIII t. 12; XV. t. 11; XXIX. t. 14 (hosszú fülű); XLVII. t. 11., 13; LXXI. t. 9, 11 (hurkosfülűből alakított); LXXIV. t. 15 (hurkos fülűből alakított); LXXXIX. t. 14–15 (hurkos fülűből alakított); CVIII. t. 9–10 (hosszú fülű) 11 (kopja); CX. t. 5 (kopja); CXIII. t. 12, 15 (hurkos fülűből alakított); Arch. Denkmäler ... 105–106., 219–221. sz.

¹⁷² Arch. Denkmäler ... 211., 1023. sz.; *Nagy G.*, Arch. Ért. 33 (1913) 252.

¹⁷³ *Csallány D.*, Arch. Denkmäler ... 183., 802. sz.; *Chlingensberg-Berg, M.*, Das Gräberfeld von Reichenhall in Oberbayern. (Reichenhall 1890) VIII. t., 153., 324. sír.

¹⁷⁴ Arch. Denkmäler ... 95., 143. sz.; *Mengarelli, R.*, La Necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno. Monumenti Antichi. 12 (1902) 146–, 100. kép, 41. sír.

¹⁷⁵ *Hampel J.*, A régibb középkor emlékei Magyarhonban. II. (Bp. 1897) CCIX. t. 2, 109. sír.

¹⁷⁶ *László, Gy.*, Études arch ... 278–284., 83, 85. kép.; Arch. Ért. 82 (1955) 41; MAP 34 (1914), 111–120. l., VII. t. 15–16.

¹⁷⁷ *L. Kovrig J.*, Arch. Ért. 82 (1955) 41., 129. j.

¹⁷⁸ *Pósta B.*, Régészeti tanulmányok az Oroszféldön. II. (Budapest—Leipzig 1905) 325–, 200. kép; Arch. Ért. 82. (1955) 41.; *Csallány D.*, A X. századi avar továbbélés problémája: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956, 1–4. sz., 39–48. l., 2. kép 1–2 (Saraj), 2. kép (Preslav, Bulgária). Utóbbi hosszú fülű formája igazolja, hogy a dunai bolgár népcsoport kengyelvasfajtája rokon a kuturgur-bolgár (-hun) kengyelvasfajtaival.

¹⁷⁹ Arch. Ért. 82 (1955) 41., 131. j., XI. t.

ajmak, Burkhin gol területén¹⁸⁰ ismerjük Észak-Mongóliából, a Tola folyó mellékéről,¹⁸¹ Kazahsztánban a Csu folyó völgyében,¹⁸² az Altaj vidékéről, a kuraji III. 6 és IV. 1 és 3. számú kurgánból,¹⁸³ a Minuszinszk körzetből, a hakassziai Kapcsala-Csataszból,¹⁸⁴ a dél-szibériai tasebai kurgánokból,¹⁸⁵ stb.

Észak-Mongóliában a Tola folyó mellékén nemcsak hosszú fülű kengyelvasak, de jelképes lovassírok is voltak.¹⁸⁶ az újbati kengyellel kapcsolatban tudjuk, hogy a síron kívül ástott gödröskében helyezték el a halott legfontosabb holmiját és a lószerszámokat. Rejtekhelyet ismerünk a kuraji ásatásokból. A Tujakta 2. számú kurgánjánál, a Kopjena-csatasz 2. kurgánjában szintén volt rejtekhely. Tehát Észak-Mongólia, Altaj, Dél-Szibéria nemcsak leletanyagban, de a lószerszámok elrejtésének módja tekintetében is kapcsolatot mutat az európai avarság kuturgur-bolgár (-hun) népcsoportjának temetési szokásaival és leletanyagával.¹⁸⁷ Ennek a népnek szállásterületét, őshazáját kell keresnünk az Altaj vidékén és Észak-Mongóliában. A Pontus-vidéki megtelepedésük csak közbenső állomásuk volt Magyarország felé.

A kuturgur-bolgárok (-hunok) hagyatékához kell sorolnunk a szertartási edényeket, mint rájuk jellemző tárgytípusokat. Ide tartozik Malaja Perescsepina, Bócsa, Ozora, Szeged-Átokháza rhytonja.¹⁸⁸

Előkelőik álcasatos övvereteket hordtak: Kelegeiskija Chutory (chersoni korm.), Perescsepina, Bócsa, Kiskunfélegyháza-Ferencszállása, Bágyog, Pápa-Úrdomb, 1. sír, Tépe (másodlagos helyen elrejtett 1/4 zsákmányrész), Martinovka stb.¹⁸⁹

Alfibulás övvereteik is hagyatékukhoz tartoznak: Čadjavica, Kiskőrös.¹⁹⁰

Temetőiket jellegzetes „ujjas” fibulatípus kíséri: Martinovka, Gátér, Pápa, Tiszabura, Szigetszentmiklós-Háros, 14. sír.¹⁹¹

A fogazásos-szalagfonatos díszítményeikre példák: Szigetszentmiklós-Háros, 8. sír (nagyshíjvég), Bócsa (kardfűl), Madaras (kardpántok és (shíjvégek), Kelegeiskija Chutory (chersoni korm.) (shíjvég)¹⁹² stb.

A karikás végű kardok: Bócsa, Kecel, Szeged-Csengele, Perescsepina¹⁹³ nemcsak az előkelők

fegyverzetéhez tartozik, hanem dél-oroszországi eredetű bolgár hagyaték is.

A kuturgur-bolgárokról (-hunokról) jellemző tárgytípusok felsorolását tovább lehetne folytatni, de ennek a dolgozatnak keretében nem lehet kékkel kísért rendszerezést adni. Elég, ha a kapcsolatos publikációkra hivatkozom. Elegendőnek tartottam itt vázlatosan az összefüggésekre rámutatni, Linztől — a Közép-Dunamedencén át — a Pontus vidékén keresztül — Altajig és Mongóliáig. A szoros összefüggés rítusban és leletanyagban kétségtelen. A linzi kapcsolatok eldöntik, hogy nem az avarok, hanem a kuturgur-bolgárok (-hunok) régészeti hagyatékát látjuk magunk előtt. Hogy ez csakugyan így van, igazolható a hiteles embertani adatokkal is.

A kabai lovassírlelet figurális és geometrikus mintázatú ezüst nagyszíjvége, hosszú fülű kengyelvasa régészeti jellegzetes kuturgur-bolgár (-hun) hagyaték, amely a Közép-Dunamedence számos sírleletét, de a Pontus-vidéket és Közép-, Kelet-Ázsiát is magához fűzi. Embertani szempontból, Kaba, Debrecen-Ondód: közép-ázsiai mongoloid rasszjellegét képvisel. De ez a mongol jelleg nem áll egyedül az avar kori emlékekben. Ide sorozhatjuk még Harkát, Nemesvölgyet, Dunaacsut, Mosonszentjánost, Győrt, Bakonykoppányt, Mórt, Ösküt, Csepelt, Budapest-Néptadiont, Váchartyánt, Üllő I-t, Tatárszentgyörgyöt, Tiszakécskét, Dunaegyházát, Cebepusztát, Kiskőrös-Vágóhidat, Madarast, Öcsödöt és Körösladányt. Számos lelőhelyen szerepel még az avar kori temetőkben mongol elem.¹⁹⁴ Öcsödöt kivéve, valamennyi lelőhely egybeesik a kuturgur-bolgárok (-hunok) településterületével és régészeti hagyatékának elterjedésével.

A régészeti és az embertani adatok összevetéséből megállapítható, hogy a kuturgur-bolgárok (-hunok) egy része a mongoloid jelleg különböző típusait képviseli. Miként a temetési rítusuk jellemzői, s régiségeik formái is összeköthetők Közép- és Kelet-Ázsiával, úgy az emberanyag is magán viseli a keleti eredet különböző vonásait: Sinid, Bajkal-típus, Tungid, Jenisej-típus, Közép-Ázsia-i jellegű stb.¹⁹⁵ Tehát a kuturgur-bolgárok (-hunok) embertani képe részben mongoloid: Közép- és

¹⁸⁰ Gábori M., Arch. Ért. 87 (1960) XXVI. t. 1 (hosszú fülű kengyelvas), 2 (kézzel formált agyagbögére), türk kori sírlelet.

¹⁸¹ L. Kovrig J., Arch. Ért. 82 (1955) 341., 124. j.

¹⁸² Uo. 126. j.

¹⁸³ Uo. 40., 119. j.

¹⁸⁴ Uo. 40., 120—121. j.

¹⁸⁵ Arch. Ért. 82 (1955) 40., 123. j.; Pósta B., i. m., 328—330.

¹⁸⁶ L. Kovrig J., Arch. Ért. 82 (1955) 41. 1., 124. 1.

¹⁸⁷ Uo. 42., 140—141. j.

¹⁸⁸ Csallány D., Arch. Ért. 1946—1948, 350—, LXXVIII—LXXIX. t. (Nagyszentmiklós, Szeged-Átokháza, Bócsa, Perescsepina, Ivókörtök).

¹⁸⁹ Fettich N., A honfoglaló magyarság . . . CXXIX. t. 39—40; CXXVIII. t. 1, 1a. (Kelegeiskija Chutory). — MAR, 34 (1914), 111.; Fettich N., AH, XXI (1937), (Az „álcasatok” kultúrköre), 122—133. 1., Malaja Peresc-

sepina: 123. 1., CXIX. t. 6.; László AH, 34 (1955), 278—284. 1. 83. kép. — AH, (1937), CXIX. t. 1; AH, 1955, XXXV. t. 1—18, XXXVI. t. 1—18. (Bócsa). — AH, 1955, LXIX. t. (Ferencszállása). — AH, 1937, CXIX. t. 7 (Bágyog), 8 (Pápa), 2 (Tépe), CXXII. t. 3, 3a (Martinovka).

¹⁹⁰ AH, 1951, 17., X. t. 5, 5a, XXII. t. 15; AH, 1955, 165. 1., 48. kép.

¹⁹¹ AH, 1937, CXXIV. t. 1; Cs. Sós Á., Arch. Ért. 1961, 50. 1. 11. kép 1; Arch. Denkmäler . . . 205—206. 1., 980. sz.; 116—117. 1., 303. sz.

¹⁹² Arch. Ért. 88 (1961) 37., 7. kép 1; AH 34 (1955) XLIX. t. 7; LXV. t. 1—5; AH (1926) I. t. 4, 6 stb.; AH 18 (1936) 22. kép 3, 59.; AH 21 (1937) CXXIX. t. 4.

¹⁹³ AH 34 (1955) XLIV., XLV., XLVI., LI., LII. t., 264. lap 80. kép, 279. lap 83. kép.

¹⁹⁴ Nemeskéri J., AH 34 (1955) 208—209.; Lipták, P., Acta Arch. Hung. 10 (1959) 251—279.

¹⁹⁵ Lipták, P., i. m., 254—.

Kelet-Ázsia-i eredetű, a régészeti hagyatékuk egy része is ugyanonnan származik.

A mongol embertani jelleg a hunokkal került el először keletről Európába.¹⁹⁶ Az avarok európai előnyomulásakor ismét mongoloid vonású néphullám sodródott velük együtt a Közép-Dunamedencébe: a kuturgur-bolgárok (-hunok) népe. Nyilvánvalóan ezek részben hunokból tevődtek össze, hiszen a Pontus-vidéki kuturgur népalakulat részben hun maradékokból állt. Hogy kuturgur-bolgárok vagy kuturgur-hunok voltak-e végeredményben, még ma sem eldöntött nyelvi kérdés. Régészeti-embertanilag úgy látszik, hogy ezek egy része mongoloid vonású, hun nyelvű és fajú

népesség lehetett, mely részben korábbi, részben pedig későbbi hun néphullámmal került Kelet- és Közép-Azsiából a Pontus vidékére, innen pedig az avarokkal együtt a Közép-Dunamedencébe.

A kabai lovas sírlelet és régészeti kapcsolatai az avarkori emlékanyaggal, a Linz-Zizlau-i bajuvár temető vonatkozó darabjaival, a történeti, régészeti és embertani összefüggések segítségével végre lehetővé tették, hogy az avarkori nagy régészeti emlékanyagból kiválaszthassuk a kuturgur-bolgárok (-hunok) hagyatékát és emlékanyaguk képét meghatározhassuk.

Csallány Dezső

DIE BESTIMMUNG DER ARCHÄOLOGISCHEN HINTERLASSENSCHAFT DER KUTURGUR-BULGAREN (HUNNEN)

Auszug

Zu dem awarenzeitlichen Fundmaterial des Debrecener Museums gehört der veröffentlichte Reitergrabfund aus Kaba. Beim Reinigen der silbernen Riemenzunge – innen mit einem flachen Holz ausgefüllt – bemerkte ich, daß beide Seiten ein trassiertes Muster zierte: auf der einen Seite ziehen sich zoomorphe Tiergestalten hin (Stier, Hirsch, Adler), die rückseitige Deckplatte hingegen wird von einem geometrischen Muster ausgefüllt: Als Charakteristikum ergänzt den Fundkomplex: das gepreßte, kugelige Ohrgehänge, die Gürtelgarnitur aus Silberblech, das gerade Schwert ohne Parierstange, das Zaumzeug und der Steigbügel mit gegliedertem Hals und viereckigem Kopf (Abb. 1–3.).

Es ist bezeichnend, daß in dem awarischen Gräberfeld von Kabán und Debrecen-Ondód die völkischen Züge, vom anthropologischen Gesichtspunkt aus betrachtet, rein mongolische Rasseneigenschaften aufweisen.

Die Art der bruchlinigen Ausführung auf dem geometrischen Muster der großen Riemenzunge geht zweifellos auf den hunnenzeitlichen Polychromstil der Pontusgegend zurück, bei welchem die Oberfläche des Gegenstandes mit farbigen Steinen verziert wurde, in dreieckige oder andersförmige Zellen gefaßt. Die den Körper ausfüllenden linienförmigen und bruchlinienförmigen Zellen erscheinen auch bei der figuralen Darstellung.

Drei Tiere sind auf einer großen Riemenzunge aus der späteren Periode der awarenzeitlichen Metallkunst sichtbar. An der Oberfläche der gegossenen metallenen Riemenzunge erscheint auf einer Seite der ausschreitende Greif, auf der anderen Seite jedoch ein geometrisches oder Pflanzenmuster. Bei den Tierkampfszenen sind von den drei Tieren das mittlere der Hirsch, eines von den beiden anderen ein der Hirsch zerfleischender Greif und das zweite vielleicht auch.

Die silbernen Riemenzungen des Fundes von Čadjavica zeigen enge Verwandtschaft mit der Riemenzunge aus Kaba in ihrem Muster: Das geometrische Muster zeigt Ähnlichkeit mit der silbernen großen Riemenzunge des 51. Grabes vom awarenzeitlichen Gräberfeld in Cikó, die ebenso Holzfüllung aufwies. Das Horn- und andere Muster, die Trassierung, das übrige Fundmaterial des Gräberfeldes, die viereckige Öse mit gegliedertem Hals sind dem Fund von Kaba ähnlich. Diese Steigbügelform findet man in dem zur Gruppe von Čadjavica gehörenden Reitergrab von Eszék, in dem Reitergrab von Debrecen-Haláp, zur Gruppe von Kaba gehörend, obwohl einer späteren Form angehörend. Die geometrischen Ziermotive von Kaba finden sich ebenfalls in

dem Muster eines silbernen Torques vom Fund aus Zalosie.

Die Riemenzunge mit figuralem und geometrischem Muster und die Begleitfunde des Reitergrabes von Kaba sind verknüpft: mit der Gegend von Debrecen – einschließlich ihrer mongolischen Rasseneigenschaften – Čadjavica mit dem Zwischenstromland Drau-Save, Zelesie mit der späthunnischen Metallkunst, Cikó mit dem Komitat Tolna, ferner durch den geometrischen Stil die südrußländischen Stücke des Martinovkaer Kulturkreises, die silberne große Riemenzunge mit Hornverzierung und Begleitstücke aus Grab 9 von Kiskörös im Zwischenstromland Donau–Theiß. Wir können unsere Stücke mit anderen Angaben und den Riemenzungen von Sadovec ergänzen. Aber wir finden auch außer den ungarischen, kroatischen, südrußländischen Zusammenhängen auch solche mit westlicher Beziehung.

Auch die vor kurzem veröffentlichten zahlreichen Fundstücke des bajuwarischen Gräberfeldes von Linz-Zizlau müssen wir hierher einreihen. Die große silberne Riemenzunge (Eschenholzfüllung) mit Hornmuster aus Grab 7 können wir mit jenen von Martinovka, Kiskörös, Cikó und Zalesie vergleichen. Den Ursprung der silbernen Riemenzunge aus Linz Grab 7 finden wir in Kaba und Cikó, bei der archäologischen Denkmalgruppe der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen). Das Zaumzeug aus Grab 36 und der gegliederte, viereckig langösig Steigbügel aus dem dazugehörenden Grab 40 sind nicht bajuwarischen Ursprungs. Der mit 11 silbernen Rosetten verzierte Köcher für die dreiflügeligen Pfeilspitzen und die Spieße aus Grab 74 waren keineswegs Handelsware, welche durch die Nachbarschaft der Awaren zu erklären ist, sondern persönliches Eigentum eines vornehmen Mannes. Wir zählten auch viele solcher Grabbeigaben auf, welche nicht mit den Bajuwaren, sondern mit dem Awarentum, genauer mit den Kuturgur-Bulgaren zusammenhängen. All diese Gegenstände lagen am äußersten Rande des Gräberfeldes. Chronologisch werden sie durch die byzantinische Silbermünze des Herakleios Konstantinos aus Grab 132 in die Zeit um 630 datiert. Das Gräberfeld von Zizlau ist bajuwarisch, hier gibt es keine awarischen Gräber, nur solche Gegenstände, die mit den Awaren, im engeren Sinne mit den Kuturgur-Bulgaren in Zusammenhang stehen. Vor allem ist das Vorhandensein der silbernen Riemenzunge, des langösig Steigbügels, des Spießes mit schmaler Klinge und des Köchers charakteristisch. Im weiteren Sinne sind die übrigen aufgezählten Gebrauchsgegenstände, Schmuck, silberne Gürtelgarnitur usw. für sie charakteristisch.

¹⁹⁶ Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956).

Die Denkmalschicht dieses Gräberfeldes können wir ungefähr in die Jahre 630–640 setzen. Nachdem diese Grabbeigaben auf keinerlei Handelsbeziehungen weisen, gelangten sie nur als Beute zu den Bajuwaren. Dies bezeugt der in den Jahren 631–632 ausgebrochene Kampf zwischen den Awaren und Kuturgur-Bulgaren, weswegen 9000 bulgarische Familien nach Bayern und in die Gegend von Linz fliehen mußten. Diese wurden auf Befehl des fränkischen Königs Dagobert niedergemetzelt und geplündert, nur 700 Familien konnten sich zu den Wenden, später zu den Langobarden nach Italien retten.

Nach dem oben Erwähnten können wir die Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren im bajuwarischen Gräberfeld Linz-Zizlau mit Recht nach 630 suchen und finden. Schmuck und Habe der Opfer des Massenmordes wanderten langsam als bajuwarisches Eigentum gemeinsam mit den neuen bajuwarischen Besitzern unter die Erde.

Auf Grund der Datierung für 630 kann das Material in bezug auf seine technische Ausführung vollends in den Zeitraum von 630–640 eingereiht werden.

Die geschichtliche Quelle und die archäologische Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren von Linz-Zizlau bilden gemeinsam einen entscheidenden Faktor bei der Beurteilung des archäologischen Denkmalmaterials.

Das gänzliche Fehlen von Bronzegüssen mit Greifen- und Ranken-Charakter bei den in Betracht kommenden Gräbern in Linz-Zizlau schließt den Gebrauch dieser erwähnten Denkmalschicht für die erste Hälfte des VII. Jhd gänzlich aus. Also kann die Gruppe der Bronzegüsse mit Greifen- und Ranken-Muster nicht als frühawarenzeitliche Hinterlassenschaft angesehen werden. Bei der Beurteilung der völkischen Zusammenhänge spielt das oben erwähnte Fundmaterial eine ausschlaggebende Rolle, weil wir dadurch das frühawarenzeitliche Material mit Hilfe der archäologischen Fundstücke aus Linz-Zizlau, den zusammenhängenden ungarländischen, kroatischen, südrußländischen usw. Fundstücken einerseits in awarische, andererseits in kuturgur-bulgarische (-hunnsche) Hinterlassenschaft zu trennen vermögen. Glücklicherweise bestimmen die betreffenden Stücke Linz-Zizlau: silberne große Riemenzunge, Steigbügel, Speiß und die übrigen charakteristischen Stücke endgültig, daß das Fundmaterial und die dazu gehörenden awarenzeitlichen archäologischen Stücke von Kaba, Cikó, Čadjavica, Martinovka usw. als frühawarenzeitliche archäologische Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen) anzusehen sind.

Die in die Awarenzeit einschlägige archäologische Literaturentwicklung trennt langsam auf Grund des Fundmaterials und des Ritus die Hinterlassenschaft, die für die Awaren und Kuturgur-Bulgaren charakteristisch ist. Neben der letztgenannten symbolischen Pferde-

bestattung im Donau-Theiß-Zwischenstromland entwickelt sich das Bild einer solchen Kultur (in Verbindung mit dem Zeremoniengeschirr), welches sich auf die Stilrichtungen mit Steineinlage, Granulation, Zahnschnitt, Pseudoschnalle, Pseudofibel und auf solche Bestattungsriten, die von denen der Awaren abweichen, stützend, die Grundlage zu einem ungarländischen awarenzeitlichen Denkmalmaterial gibt. All dies, mit den zahlreichen Fundortangaben der langösigen Steigbügel und Speiße ergänzend, führte ich eine große Anzahl archäologischer Fundorte an.

Der langösige Steigbügel aus Grab 109 von Cikó hat auch Zusammenhang mit Südrußland, in dem fürstlichen Fund von Malaja Perestschepina. Letzterer verbindet die beiden Heimatländer der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen). Diese langösigen Steigbügel aus der Gegend des Dneprs erweitern den Kreis der Fundorte.

Die Form der langösigen Steigbügel finden wir in Ostasien, wo nicht nur die langösigen Steigbügel, sondern auch jene Verstecke für das Pferdegeschirr vorkommen, welche in Ungarn für das Donau-Theiß-Zwischenstromland charakteristisch sind. Die Zusammenhänge im Ritus und Fundmaterial zeigen, daß man nicht nur das Ansiedlungsgebiet, sondern auch die Urheimat der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen) im Gebiet des Altai und in der Nordmongolei suchen muß. Ihre Ansiedlung in der Pontusgegend war nur eine Zwischenstation auf dem Wege nach Ungarn.

Die archäologischen und anthropologischen Angaben der bulgarischen Ansiedlungen während der Awarenzeit in Ungarn decken einander, miteinander verglichen vollkommen. Es ist festzustellen, daß ein Teil der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen) in der Awarenzeit die verschiedensten Typen mongoloiden Charakters vertrat. Dieses anthropologische Bild mongoloiden Charakters ist mittel- und ostasiatischen Ursprungs. Ein Teil ihrer archäologischen Hinterlassenschaft stammt von ebendort. Die anthropologisch gesehenen mongolischen Züge kamen erstmals durch die Awaren von Osten nach Europa. Bei dem Vordringen der Awaren innerhalb Europas wurde neuerdings ein Volk mit mongoloiden Zügen ins Mitteldonaubecken mitgerissen, dieses war das Volk der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen). Offenbar setzte sich dieses zum Teil aus Hunnen zusammen.

Das Reitergrab von Kaba und seine archäologischen Beziehungen zum awarenzeitlichen Denkmalmaterial sowie zu den Fundstücken des erwähnten bajuwarischen Gräberfeldes Linz-Zizlau machte es uns mit Hilfe geschichtlicher, archäologischer und anthropologischer Zusammenhänge endlich möglich, aus dem großen Denkmalmaterial der Awarenzeit die Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren (-Hunnen) zu sondern und ihr Gesamtbild bestimmen zu können.

D. Csallány

AZ ESZTERGOMI LATINOK KETTŐSPECSÉTJE

Az esztergomi latin polgárok kettős pecsét-nyomója (1–2. kép) nemcsak a magyarországi, hanem az európai középkori várostörténetnek is érdekes emléke. Az esztergomi városi levéltárban rejtőző értékes műtárgy 1814. január havában került a Nemzeti Múzeumba,¹ miután József nádornak a múzeum részére felajánlották. Ebben az időben ugyanis a múzeum ügyeit a nádori hivatal intézte. Korábbi, kalandos történetére Varjú² hívta fel a figyelmet Podhradezky Józsefnek az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött kiadatlan kéziratai³ nyomán, amelyekben a szabad királyi városok címereivel, címer és pecsét adományozó leveleivel foglalkozik. Podhradezky eredeti oklevelek alapján elbeszéli, hogy a pecsétnyomó, amely valamikor régen elveszett, a XVIII. század elején Esztergomtól elég messze, Gyöngyös vidékén került ismét elő. Az értékes leletet az esztergomi tanács megszerezte és III. Károly királynak bemutatta. A város címerét még I. József 1708. február 18-án kelt levele megerősítette. 1725. február 20-án III. Károly a régi, I. József féle kiváltságlevelet átírta és a régi pecsétnyomó használatát is engedélyezte. Az esztergomi tanács igen óvatosan a visszaélések megakadályozására, a pannonhalmi konvent előtt ünnepélyesen nyilvánkoztatta, hogy mindazokat az okiratokat,

amelyeket előzőleg ezzel a pecséttel hitelesítettek, érvénytelennek nyilvánítja. Nem tudjuk, mi lett a pecsétnyomó további sorsa, mikor került a városi levéltárba, ahol végül muzeális értékét felismerték.

A 7,1 cm (fülekkel együtt 9,4 cm) átmérőjű aranyozott bronz⁴ kettős pecsétnyomó (typarium) előlapján középen mérműves ablakokkal díszített hármasszoros épület emelkedik, elől négy bástyatornyos fal övezi, középen díszes, vasveretes kapuval. Körirata majuszkulákkal: SIGILLVM LATINORVM CIVITATIS STRIGONIENSIS. A hátlapot kilencszer vágott⁵ háromszögű pajzs díszíti, SECRETVM LATINORVM CIVITATIS STRIGONIENSIS körirattal.

Az esztergomi latinok a kettős pecsétnyomót már a XIII. században használták. Legrégibb viaszlenyomata 1269-ből maradt fenn.⁶ A felül sérült barna viaszpecsét az oklevél felhajtott alsó részén (*plica*-n) átfűzött zöld selyemszálakon függ. Ezen a pecséten még látható, hogy a városkép az előoldal, mert a pecsét nem csavarodik annyira, mint később a sodrott zsinór alkalmazásánál. 1272. szept. 28-i oklevélén⁷ lilászöld szálakon fejjel lefelé függ az oldalán sérült viaszpecsét. Az esztergomi latinok kettőspecsétjüket a XIV. században is használták.⁸ 1389-ben,⁹ 1390. jan.

¹ Cimelioteca Musei Nationalis Hungarici. (Budae 1825) Sec. I., V. 3.; Vereinigte Ofner-Pester Zeitung 1814. 619.; *Baranyay, Fr.* Disquisitio notitiarum antiquarum liberae regiaeque civitatis Strigoniensis et arcis archiepiscopalis. (Pesthini 1823); *Knauz, F.*, Mon. Eccl. Strigoniensis. I (Strigonii 1874) 64–65., 687.; *Schönherr Gy.*, Városi életünk emlékei. [*Czobor B.*–*Szalay I.*, Magyarország történeti emlékei (896–1896). II (é. h. n.)] 255.; *Forster Gy.*, III. Béla magyar király emlékezete. (Bp. 1900) 185., 188.; *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) CCXXIX. t. 5–6., 213.; *Domanovszky S.*, Magyar művelődéstörténet. I (é. h. n.) 200–201., 624.; *Dercsényi D.*–*Zolnay L.*, Esztergom. (Bp. 1956) 13.

² *Varjú E.*, Turul 20 (1902) 77–78.

³ Fol. lat. 2230. II., 216–234.; Quart. lat. 188. 235–243.; Quart. lat. 189. 51–53. A címeket Varjú közli, i. m. 73.

⁴ A pecsétkészítést ismerteti *Czakó E.*, Turul 24 (1906) 10.

⁵ Nem pólyás, mert a vágó vonalak száma páratlan, tehát az első és utolsó tag színei nem azonosak. Vö. *Áldásy A.*, Címertan. (Bp. 1923) 15.

⁶ DL 687.; *Iványi B.*, Turul 29 (1911) 17. Képét közli *Nyáry A.* A heraldika vezérfonala. (Bp. 1886) VII. t. 64.

ábra. *Tagányi K.*, Magyarország címertára. (Bp. 1880) 55.; *Bárczay O.*, A heraldika kézikönyve. (Bp. 1897) 21; Az 1269-i pecsétről közölt rajz sok tévedést tartalmaz, Nyáry az eredeti példányt nyilván nem látta és ezért nem állapíthatta meg, hogy a pecsét és a pecsétnyomó azonos. (i. m. 77–78) Vö. *Schönherr Gy.* i. m. 256.

⁷ DL 812.

⁸ 1331. máj. 8-i oklevélén (DL 2655) lilászöld és zöld selyemszálakból sodrott zsinóron függ az oldalán és alján sérült, barna foltos viaszpecsét. Ugyanez év júl. 13-i oklevélén (DL 2670) zöld selyemszálakból sodrott zsinóron függ az alján sérült viaszpecsét. Okt. 19-i oklevélén (DL 2691) vörös és zöld selyemszálakból sodrott zsinóron függ a nagyrészt megbarnult viaszpecsét, amelynek alsó része hiányzik. Csaknem teljesen ép példányt láthatunk egy 1332-ből származó oklevélén (DL 2698), amelyen vörös és nyersszínű szálakból sodrott zsinóron függ a pecsét. 1341. aug. 15-i oklevélén (DL 3412) sárga és kékes-szürke szálakból sodrott zsinóron függ a csaknem teljesen ép pecsét. Még 1375. aug. 1-i oklevélén (DL 6292) is ugyanezt a pecsétet használták; vörös-zöld selyemszálakból sodrott zsinóron függ az igen hiányos pecsét.

⁹ DL 7532, zöld sodrott zsinóron függ.

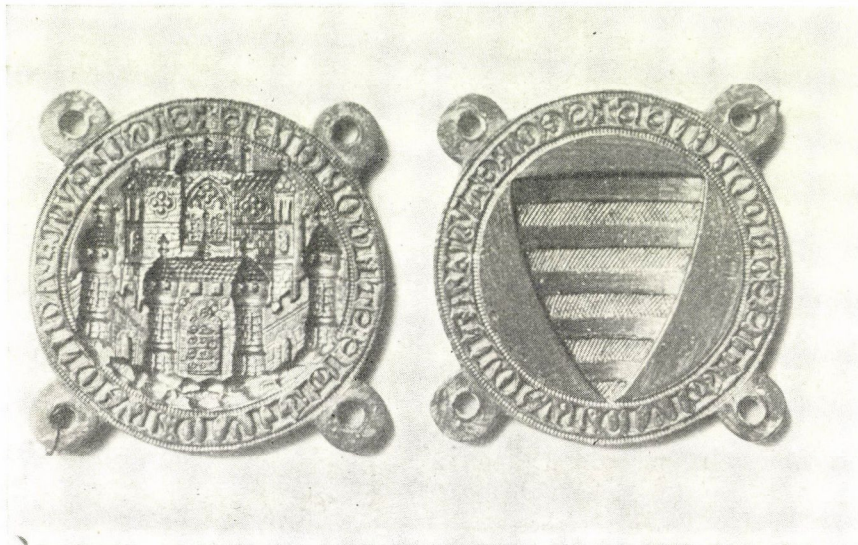
17-én¹⁰ és 1427. ápr. 22-én¹¹ kelt oklevelekre azonban a kisebb viaszpecsétet függesztették. Az egyoldalas kisebb pecséten a városkép és a hétszer vágott címerpajzs összevont ábrázolását láthatjuk. Ez utóbbi a városkép alá került. A kisebb pecsétet a főpecsét mellett, kevésbé fontos ügyekben használták, ezért feltűnése nem jelenti azt, hogy a kettős pecsétnyomó már ebben az időben elveszett.

Az esztergomi latinok kettőspecsétje, ha oklevélen csak 1269-ben szerepel is először, typariuma jóval korábban készülhetett. 1255-ből származó legrégibb oklevelüket már kettőspecsétjükkel hitelesítették.¹² Vörös selyem szálakon függött, idők

de részben fennmaradtak az okleveleken függő eredeti pecsétek.

A városok viaszpecsétet használtak, amelyhez a pecsétnyomó bronzból vagy ezüsből készült. A keményebb vasverőtőt csak a fémpecsétéknél használták.

A városoknál a kettőspecsét külföldön is, nálunk is viszonylag ritkábban, inkább csak a korábbi pecsétek között fordul elő. A kettőspecsétnek¹⁶ mindkét oldalára — mint a pénzeknél, érmeknél — azonos nagyságú különböző kép került, ezért érempecsétnek is nevezik. Ez utóbbi elnevezés azonban inkább a viaszpecsétet jelöli. A fém (ólm, arany) kettőspecségeket általában

1. kép. Az esztergomi latinok kettős pecsétnyomója
Рис. 1. Двойная печать эстергомских латинов
Fig. 1. Le double sceau des «Latinus» d'Esztergom.

folyamán azonban elveszett. Tehát a pecsétnyomó nem készülhetett 1256-ban, annak emlékére, hogy a latin polgárok a várból elköltöztek.¹³ A középkorban a pecséteket rendszerint hosszú ideig használták, különösebb ok nélkül nem változtatták. Készítésük hosszabb időt vett igénybe.¹⁴ Az esztergomi latin polgárok pecsétjén még a XIII. század első felére jellemző sajátságokat ismerhetünk fel. Korának meghatározása több pecsét és címertörténeti problémát vet fel.

A középkori városoknál a pecséthasználat a XII. századba nyúlik vissza.¹⁵ Magyarországon a legrégibb városi pecsétek a XIII. századból származnak. A pecsétnyomók többnyire elvesztek,

bullának hívják. A bulla eredetileg a rómaiaknál a nyakban viselt amulett neve volt. Általános szóhasználat szerint a bulla nemcsak a fém kettőspecsét, hanem a pecséttel megerősített okirat neve is. A kettőspecséttel kevésbé lehetett visszaélni, mint az egyoldalas nagypecséttel, amit főként a két pecsétnyomó külön kézben és helyen őrzése tett lehetővé.

A kettőspecsét a bizánci bullák hatása alatt a XI–XII. században terjedt el Európában. Magyarországon a legkorábbi fennmaradt ércbulla Péter király (1038–41, 1044–46) ólombullája,¹⁷ utána II. Géza 1156-i ólombullája következik. II. Gézától származik az első arany-

¹⁰ DL 7556, vörös, sárgászöld és zöld szálakból sodrott zsinóron függ, igen sérült.

¹¹ DL 11.905, kékesszürke szálakból sodrott zsinóron függ. A kisebb pecsét körirata: S. MINUS. CIVITATIS STRIGONIENSIS.

¹² Nos Jakmynus, maior ville ceterique ciues de vico Strigoniensi duplicis nostri sigilli munimine roboratas. *Knauz F.*, i. m. I. 431. 562. sz.

¹³ *Schönherr Gy.*, i. m. 256.

¹⁴ *Hóman B.*, *Turul* 36 (1918–1921) 6.; *Szentpétery*

I., *Magyar Oklevéltan.* (Bp. 1930) 113.

¹⁵ *Seyler, G. A.*, *Geschichte der Siegel.* (Leipzig 1894) 302.; *Berchem, E.*, *Siegel.* (Berlin 1923) 152.

¹⁶ *Seyler, G. A.*, i. m. 118.; *Szentpétery I.*, i. m. 15.; *Kumorovitz L. B.*, *A magyar pecséthasználat története.* (Bp. 1944) 60.

¹⁷ Kecskemét környékén találták, 1940-ben került a Nemzeti Múzeumba. *Huszár L.*, *MM* 1947., 13.; vö. *Jakubovich E.*, *Turul* 47 (1933) 65.

bullát említő oklevél¹⁸ is, de a legrégibb fennmaradt aranybulla III. Bélaé (1172–1196). Az aranybullák újabb formáját Imre király vezette be. 1202-ből származó aranybullája¹⁹ (3. kép) hátlapján alkalmaztak először magyar pecséten címeralakot: a vágásos magyar címet. II. András 1213-ból fennmaradt viasz kettőspecsétjét,²⁰ amely a legrégibb érempecsét, a hátlapon szintén a vágásos címer díszíti. (Az első, kétségtelenül hiteles királyi, egyoldalas viaszpecsétet Szent László (1077–1095) korából ismerjük.)

Az esztergomi latinok pecsétje nyilván a királyi fém és viasz kettőspecsétek hatását tük-

— amely töredezett példányokból rekonstruálható — a hátlapon szintén kilencszer vágott pajzsot találunk, viszont 1221.- és 1223-i aranybulláján, 1235 óta előforduló második viasz kettőspecsétjének hátlapján a pajzs már csak hétszer vágott.²² A lépő oroszlánok II. András-kori pecséteken sem hiányoznak, csupán számuk és elrendezésük változik a vágások alakulása szerint.

Donászy hívta fel a figyelmet arra, hogy a vágásos címeren a lépő oroszlánok aragon hatásra tűntek fel.²³ Imre király ugyanis 1198-ban II. Alfonz aragóniai király leányát Konstanciát vette nőül. Ebben az időben pedig Spanyolországban

2. kép. Az esztergomi latinok kettős pecsétnyomójának lenyomata

Рис. 2. Отпечаток двойной печати Эстергомских латинов

Fig. 2. L'empreinte du double sceau des «Latinus» d'Esztergom.

rözi. Hátlapjára Imre és II. András kettőspecsétjeihez hasonlóan a vágásos királyi címer került. A királyi címer használata a királytól nyert kiváltságok bizonyossága. Külföldön is gyakori, hogy a városi pecséten a városalapító címere is szerepel. A német birodalmi városok pecsétjein a birodalmi címer, az egy- vagy kétfejű sas jelenik meg.²¹ Imre király 1202. évi aranybullájának hátlapján — mint az esztergomi latinok pecsétjén is — kilencszer vágott pajzs van, a vágások között azonban lépő oroszlánokat is elhelyeztek. II. András 1213 óta használt viasz kettőspecsétjén

Kasztília és Leon királyai az okleveleken pecsét helyett jelmondatos gyűrűbe zárt lépő oroszlános rajzot használtak. Továbbá szerinte a spanyol bullákkal körülbelül egy időben jelenik meg Imre bullájának hátlapján is a címeralak, eltérően az általános európai gyakorlattól.²⁴

Rámutattak azonban arra is, hogy a magyar címeralakulás idején francia hatással is számolhatunk.²⁵ Továbbá a franciáknál is viszonylag korán megjelenik a címer a királyi ellenőrző pecséteken.²⁶ A vágásos, oroszlános címernél tehát francia-aragon hatás egyaránt kimutatható, nem

¹⁸ Fejérpataky L., Turul 10 (1892) 134.; Bartoniek E., Turul 38 (1924–1925) 12. 18.; Szentpétery I. i. m. 69–70. 3. j.

¹⁹ Fejérpataky L., Az Árpádok címerei. [Csánki D., Árpád és az Árpádok. (Bp. é. n.)] 342–343.; Bartoniek E., i. m. 20–23., Donászy F., Az Árpádok címerei. (Bp. 1937) 3.

²⁰ Szentpétery I., i. m. 112.; Ua, Turul 34 (1916) 7–11.; Donászy F., i. m. 4.

²¹ Berchem E., i. m. 154.; vö. Bárczay O., i. m. 21.

²² Szentpétery I., Turul 34 (1916) 11.; Donászy F., i. m. 5.

²³ Uo. 20–22.

²⁴ Uo. 24.

²⁵ Nyáry A., i. m. 48.; Donászy F., Turul 52 (1938) 8.

²⁶ Bartoniek E., i. m. 22.; Ewald, W., Siegelkunde. (München u. Leipzig 1914) 197.

tudjuk azonban, hogy a királyi pecséten megjelenő címernek mi volt nálunk a heraldikai előzménye.

A címerek keletkezését a keresztes hadjáratokkal hozzák kapcsolatba. A résztvevőket jelvényeik különböztették meg egymástól. Ekkor elsősorban a hadi zászlónak volt fontos szerepe. A címer alakulását a lovagi élet fejlődése, a tornaviadalok is nagymértékben befolyásolták. A jelvényt a címerpajzsra, sisakon viselték.

A kilenceszer vágott háromszögletű pajzs, amely Imre király 1202-i arany bullájának hátlapján tűnik fel először, a XII–XIII. században használt pajzs formáját követi. A vágások színeit külföldi leírásokból, ábrázolásokból a XIII. század végétől,²⁷ magyar forrásokból csak a XIV. század második feléből²⁸ ismerjük. Következésképpen mindig vörös és fehér csík váltja egymást, tehát szívosan továbbélő hagyománnyal számolhatunk. Miután a címer a zászló függvénye,²⁹ feltehető, hogy már Imre vörös-fehér csíkos, lobogó szalagokkal³⁰ díszített zászlót használt és ez szolgált a címeralakításnál is mintaképül.

Nem világos a vágásos címeren alkalmazott oroszánok szerepe. A lépő oroszánok a bizánci szöveteknek is kedvelt motívumai, de címertani előzményük Donászy kutatásai alapján a spanyol oroszános rotákon ismerhetők fel. Már Donászy is felvetette,³¹ hogy az oroszán nem címerregyesítés folytán került-e a vágásos címerre. Imre felesége, Konstancia révén, de közvetlen adatot nem talált arra, hogy Leon és Kasztíliai kívül az Aragon királyi ház is címeréül oroszánt használt volna. Konstancia későbbi pecsétje³² erre nézve szintén nem ad útmutatást. Címertani szempontból pedig elfogadható lett volna, mert címerregyesítések már a XIII. században előfordulnak.³³ Indokolná továbbá azt is, hogy miért tűnnek el olyan hamar az oroszánok a vágásos címeréről.

Újabban a királyi címerrel Győrffy³⁴ foglalkozott a magyar állam kialakulásának tör-

téneti kérdéseit vizsgáló, széles körű anyagot felölelő tanulmányában. A vágásos pajzs oroszánjait Anonymus nyomán a „hét ország” uralkodója jelképének tartja. Néhol ugyanis a későbbi címereken a tartományokat oroszánokkal jelölik. Az oroszánok száma azonban nem minden esetben 7, néha 9 és 11. Az utóbbiakat heraldikai variánsoknak tartja. Feltevése meggyőzőbb volna, ha az oroszánok hasonló vonatkozásban a későbbi magyar címeren is szerepelnének és nem tűnnének végleg el. Kétségtelen, hogy csupán díszítő céllal nem alkalmazták a címeren. Már régebben is utaltak arra, hogy az oroszánok, mint a királyi méltóság jelképei kerülhettek a vágásos címerre.³⁵ Túlságosan messzire vezetne ebben a témakörben az oroszán részletes ikonográfiai vizsgálata. Az oroszán mint az erő és hatalom jelképe egyaránt él a régi lovasomád hagyományban és a középkori vallásos szemléletben is. Az eleinte uralkodói jelkép egyre szélesebb körben vált általánossá. Hasonló folyamat játszódott itt le, mint amit pl. a korona használatánál is megfigyelhetünk.

A vágásos címerpajzs a pénzekben is oroszánok nélkül jelenik meg. A pénz kicsinysége miatt a verőtőn az oroszánok jelölése lehetetlen volt.³⁶ A vágásos címer egy időben tűnt fel Imre pecsétjén és öccsének, András hercegnek szlavóniai dénárján.³⁷ András uralkodása alatt vert pénzekben is gyakori. Az esztergomi pecséten a vágásos címernek a pénzek által népszerűsített, leegyszerűsített formáját alkalmazták.

A magyar királyi címer XIII. századi alakulását követve azt látjuk, hogy a heraldika kezdeti korszakában a kettőskereszt és a vágásos címer külön-külön jelenik meg. A kettőskeresztet bizánci hatásra III. Béla vette fel és verette pénzeire.³⁸ Uralkodása végén pénzein a kettőskereszt pajzsban valódi címerként megjelent,³⁹ de pecsétjén nem használta. Utódai Imre és II. András az oroszános vágásos címet vették fel. Igaz ugyan,

²⁷ Villani krónikája 1295. évi feljegyzése szerint Martell Károly firenzei bevonulásakor a kíséretében levő lovagok pajzsát arany lilium borította, amelyet vörös és ezüst szegély, Magyarország címere (L'arme d'Ungheria) vett körül. A XIV. század első feléből származó zürichi címertekeresen a vörös-fehér vágásos magyar címer, a Manesse-kodexben (1300 után) a vörös-fehér csíkos magyar zászló látható. Vö. *Fejérpataky L.*, i. m. 348–349. Ilyennek ismeri a magyar színeket a XIII–XIV. század fordulóján élt cseh Dalimil is, aki krónikája egyik helyén III. István és II. Ulászló cseh király egyik háborújáról beszél. Itt Jurik Stanko kitüntette magát, ezért a cseh királytól engedélyt kapott, hogy a pajzsán a magyar színeket viselje. *Chaloupeczky, V.*, O znaku Slovenska, 161.; közli *Kumorovitz L. B.*, Hadtörténeti Közl. 1954. 3–4 sz. 28.

²⁸ A Képes Krónika miniatúráin az 1360-as évek végén, illetve 1370-ben. Vö. *Berkovits I.*, Sz 87 (1953) 74., A magyar címer első okleveles leírása Nagy Lajosnak 1369-i Kassa város részére szóló új címet adományozó oklevelén maradt fenn. *Áldásy A.*, i. m. 42., 62.; *Kemény L.*, Turul 23 (1905) 168.

²⁹ *Kumorovitz L. B.*, Hadtörténeti Közl. 1954. 3–4 sz. 26.

³⁰ A XI–XIII. században vágott, szalagos zászlót használtak. *Parmantier, A.—Lavisse, E.*, Album historique I. (Paris 1896) 162., 176.

³¹ *Donászy F.*, Az Árpádok címerei ... 35–36.

³² *Szilágyi S.*, A magyar nemzet története II. (Bp. 1896) 391.

³³ *Berchem, E.*, i. m. 54.

³⁴ *Győrffy Gy.*, Sz 92 (1958) 605. Feltevése azért sem meggyőző, mert az oroszánok száma előbb 9–11 volt, csak később lett 7. (Imre király 1202. évi aranybulláján 9, II. András 1213 óta használt első kettős viaszpecsétjén 11, a huszas években aranybulláján 7, 1235 óta előforduló második kettős viaszpecsétjén ismét 9. Vö. *Donászy F.*, Az Árpádok címerei ... 4–5.) II. András korában oly gyakori változtatásokra a pecsét hamisítások miatt volt szükség. Vö. *Szentpétery I.*, Turul 34 (1916) 1.

³⁵ *Donászy F.*, i. m. 36.; *Allenburger G.*, Sz 6 (1872) 102.

³⁶ *Áldásy A.*, i. m. 62. Az oroszán mint önálló motívum éppen úgy, mint az Agnus Dei vagy a sas stb. XIII. századi pénzekben előfordul.

³⁷ *Hóman B.*, i. m. 5.

³⁸ Uo. 8., 10.

³⁹ Uo. 6.

hogy a kettőskereszt sem tűnt el teljesen. Imre nagypecsétjén kettőskeresztes országalmát tart kezében, továbbá II. András pénzein a kettőskereszt és a vágásos címer egyaránt előfordul, de a nagy fontosságú királyi bullák hátlapjára a vágásos címer került. IV. Béla visszatért a III. Béla-kori merevebb, szigorúbb kettőskereszt használatához. Utódai szemében a kettőskereszt a

a királyi hatalom birtokosát megillető kettőskeresztet vette fel.

Egyes országos méltóságok (nádorok, ország-bírák, vajdák) a XIII. században részben — családi címerükkel egyesítve — vagy teljesen a királyi címet használták. A címerükön alkalmazott vágások, illetve kettőskeresztek nem a saját családi címerük, hatalmi állásukat jelzik.⁴¹ II.

3. kép. Imre király 1202. évi aranybullája
Рис. 3. Золотая булла 1202 года короля Имре
Fig. 3. La Bulle d'Or de 1202, du roi Emeric

királyi hatalom jelképévé vált. A két címer közötti különbség a királyi koronára sokáig váró fia István (1270—1272), de még inkább az oldalági származású III. András (1290—1301) előtt vált tudatossá. István lovaspecsétjén⁴⁰ a stíriai párducot láthatjuk a lovas pajzsán és szalagos zászlaján. Ifjabb királyi pecsétjén ugyan a kettőskereszt is előfordul,⁴¹ de mint uralkodó pecsétjének hátlapján a koronás bástyán nyugvó kettőskeresztet használta.⁴² A külföldön élő András herceg családi származásának bizonyságául a vágásos címet viselte,⁴³ de a trón elnyerése után

András uralkodása idején a vágásokat vették fel, IV. Béla korában itt is a kettőskereszt került előtérbe. A XIII. század második felében — amikor az uralkodók következetesen a kettőskeresztet használták — az országos méltóságok pecsétjein a kettőskereszt, illetve a vágásos címer egyaránt előfordul.⁴⁵

II. András uralkodása alatt Pat nádor 1213-ból származó egyoldalas pecsétjén⁴⁶ állítólag az Árpádok vágásos címerét használja. Kán-nembeli Gyula nádor 1224-i viasz kettőspécsetjén a hátlapon, mint Varjú⁴⁷ a fennmaradt töredékből meg-

⁴⁰ DL 538.; *Döry F.*, Turul 35 (1917) 30.

⁴¹ 1258. febr. 24-i oklevélén (Forgách lev.) *Döry F.*, Turul 36 (1918—21) 36.

⁴² *Kumorovitz L. B.*, A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. (Gödöllő 1942) 21.

⁴³ 1286. jún. 6-án Duinoban kelt közjegyzői oklevélén függ. *Döry F.*, Turul 35 (1917) 30.

⁴⁴ *Csoma J.*, Turul 11 (1893) 52.

⁴⁵ A vágásokat láthatjuk Miklós erdélyi vajda (1280), István alországbíró (1280), Demeter pozsonyi gróf és sárosi főispán (1299) pecsétjein. *Csoma J.*, i. m. 52.

⁴⁶ *Erdélyi L.*, A pannonhalmi Szent Benedek rend története I., (Bp. 1902) 627. — Csóka Lajos közlése szerint a pecsétnek csak a felső fele van meg: a mandorlaalakú címerpajzs megmaradt felső felében három dőlt pólva látható, oroszlánok nincsenek rajta. (Levéltári közlésért ezúton mondok köszönetet.) E leírás szerint ez a pecsét a vágásos királyi címerrel nem hozható kapcsolatba.

⁴⁷ DL 111.; *Varjú E.*, Turul 22 (1904) 98. vö. *Csoma J.*, Sz 38 (1904) 775—776.; *Donátsy F.*, Turul 52 (1938) 9. Képét közli *Kumorovitz L. B.*, Turul 50 (1936) 15., 18. kép.

állapította, háromszor vágott oroszlános pajzs volt. Gyula nádor pecsétje sok tekintetben rokon az esztergomi pecséttel. Szintén kettőspecsét, és a királyi pecsétek mintájára a hátlapját címer díszíti. Kőiratán az esztergomi latinok pecsétjéhez hasonlóan a secretum kifejezés is előfordul, amely az ellenpecsétként is használt, magánjellegű, kisebb pecsétek hatására utal. Gyula nádor lovas érempecsétjének töredékén a secretum kifejezésre Kumorovitz⁴⁸ hívta fel először a figyelmet és hozta az esztergomi pecséttel párhuzamba. Európai viszonylatban is korai megjelenését francia-aragon hatásra vezeti vissza.

Gyula nádor érempecsétjének typariuma 1224 előtt készülhetett.⁴⁹ A királyi pecsétek oroszlános, vágásos címerének közvetlen hatását tükrözi. A vágások között, éppenúgy, mint a királyi pecséteken oroszlánokat is alkalmaztak. Az esztergomi latinok pecsétjén viszont a pénzék által népszerűsített vágásos címet, oroszlánok nélkül vették át, de a címer a királyi címernek még a korábbi, kilencszer vágott alakját követi.

Az esztergomi latinok pecsétnyomójának keltezéséhez az alsó határt tehát Imre király 1202-i aranybullája szabja meg, mert a kilencszer vágott címet először ekkor alkalmazták. Felső határként az 1255. évet kell tekintenünk, mivel az esztergomi latin polgárok fennmaradt legrégebbi oklevelét, amelyet már kettőspecsétjükkel hitelesítettek ebből az évből ismerjük. A keltezés alsó határa azonban 1217-ig eltolódik, ugyanis jóllehet II. András 1213 óta használta első viasz kettőspecsétjét, a sigillum duplex csak 1217 óta szerepel a királyi okleveleken említve is, következetesen.⁵⁰

Több érv mellett szólna, hogy a pecsétnyomó készítését a huszas-harmincas évek között tételezzük fel. A legrégebbi nádori kettőspecsétek is a huszas évek körül jelennek meg. Pat nádor — mint láttuk — 1213-ban még egyoldalas pecsétet használt. Gyula nádor már említett kettőspecsétjén kívül Miklós nádor (1220) és Dénes nádor (1227) kettőspecsétjéről tudunk.⁵¹ Az esztergomi latinok pecsétje a secretum kifejezés előfordulása miatt Gyula nádor 1224. évi pecsétjével hozható párhuzamba leginkább. Lényeges különbséget nem jelent, hogy az egyiken kilencszer, a másikon hét-

szer vágott címerpajzs van, mert mind a kettő a királyi pecséteknél is párhuzamosan szerepel. Ugyanis jóllehet az aranybullákon a huszas évektől a hétszer vágott címet alkalmazták, II. András a kilencszer vágott címerrel ellátott viasz, kettőspecsétjét még 1234-ig használta. Tudjuk továbbá, hogy II. András 1224-ben engedélyezte a pecsét használatát az erdélyi szászoknak mint kiváltságos testületnek.⁵² Nyilván az esztergomi latin polgárok is II. András uralkodása alatt nyertek pecsételési jogot és pecsétjük készítőjét feltehetőleg az esztergomi latinok között kereshetjük.

A magyarországi latinokkal, a Latinus elnevezéssel régebben is foglalkoztak.⁵³ A Latinus, Gallicus főként az észak-franciaországi és flandriai vallonok megkülönböztető neve a franciákkal szemben. Az újabb kutatások⁵⁴ hangsúlyozzák, hogy nálunk a Latinus, majd az ezt felváltó Gallicus név is a latin származású, de különféle nemzetiségű, bevándorolt hospesek gyűjtőneve. A Gallicus jelentésbővüléssel már a XIII. században, a hetvenes évek előtt gyűjtőnévként szerepel.⁵⁵ Az esztergomi latin polgárok között is vallon, spanyol, olasz származásúakkal egyaránt számolhatunk.⁵⁶

1230-ban okleveles adatból Lőrinc aranyverő⁵⁷ özvegyéről tudunk: „Almanda nomine, filia Danielis, uxor quondam Laurencij latini, auri malliatoris de Strigonio”. A malliator pénzverőt jelent, viszont ebben az időben arany pénzt Magyarországon még nem vertek.⁵⁸ Kérdés azonban, hogy az auri malliator ötvös volt-e, vagy csupán aranylapverő mester, aki az aranyozáshoz szükséges vékony aranylemezeket készítette.

Az esztergomi latinok pecsétnyomójának keltezéséhez még egy szempontot figyelembe kell vennünk. Az esztergomi latinok nyilván II. András korában nyertek pecsételési jogot, valószínűleg ekkor készült pecsétjük, de vajon a fennmaradt pecsétnyomó azonos-e a II. András korival? Heraldikai szempontból ugyanis kifogásolható, hogy ugyanakkor, amikor a II. András-kori pecsétek címerein a vágások között az oroszlánok sohasem hiányzanak, még Gyula nádor pecsétjén sem, miért nincsenek felvéve az esztergomi latinok pecsétjének királyi címerére. Igaz ugyan, hogy a II. András-kori pénzekben is hiányzanak

⁴⁸ Uo. 56.; Kumorovitz L. B., A magyar pecsételési ... 54.

⁴⁹ Kán-nembeli Gyula két ízben töltötte be a nádori méltóságot: 1215–1218 és 1222–1226 között. Wertner M., Turul 23 (1905) 121.

⁵⁰ Szentpétery I., Turul 34 (1916) 8.

⁵¹ Szentpétery I., Magyar oklevéltan ... 142., 2. j.; Kumorovitz L. B. A magyar pecsételési ... 47.

⁵² „Insper eisdem concessimus, quod unicum sigillum habeant, quod apud nos et magnates nostros evindenter cognoscatur” II. András 1224. nov. 30-i oklevele. Eredetije a nagyszombati levéltárban. Zimmermann, Fr.—Werner, C., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. (Hermannstadt 1892) 35.; vö. Nyáry A., i. m. 78.; Kepeczi Sebestyén J., Turul 35 (1917) 34.

⁵³ Szalay J., Sz 14 (1880) 546.; Hóman B., A magyar városok az Árpádok korában. (Bp. 1908) 47–48.; Ke-

mény L., Turul 25 (1907) 88.; Auner M., Sz 50 (1916) 28–41.; Pleidell A., Sz 68 (1934) 200.; Bárczi G., Sz 71 (1937) 399.

⁵⁴ Bárczi G.—Pais D., MNy 53 (1957) 450–454.; Székely Gy., MNy 54 (1958) 100–103.

⁵⁵ A spanyol, aragon Simon comest az okleveles adatok 1240 előtt néhol Latinus-nak, halála után 1269-ben Gallicusnak nevezik. Vö. Meggyes Kl., MNy 56 (1960) 362. — Simon ispán Latinus, Gallicus elnevezésére már Szentpétery Imre is rámutatott. [Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I (Bp. 1923) 565. Simon ispán].

⁵⁶ Az esztergomi latin családokat veszi számba Zolnay László [Az esztergomi latinokról. Annales Strigienses I (1960) 158.].

⁵⁷ Knauz F., i. m. I., 273, 310 sz.; Zolnay L. i. m. 160.

⁵⁸ Uo. 160.

a vágások között az oroszánok, de azokon a felvételnek technikai akadálya volt a pénz kicsinyisége miatt. Lehetne arra is gondolni, hogy a pecsétnyomó talán pénzverő-ötvös műve, de arra is következtethetünk, hogy a pecsétnyomó esetleg később, IV. Béla uralkodása alatt készült, amikor az András-kori vágásos oroszános címeres királyi pecsétek már feledésbe merültek és a címernek csak a pénzek által népszerűsített egyszerű, vágásos változata élt tovább. Az utóbbi esetben természetesen egy korábbi II. András-kori talán elvesztett pecsét — amire a régi kilencszervágott címer alkalmazása is utalna — újravágásával kellene számolnunk, a tatárjárás után. Jóllehet IV. Béla korában vágásos címet a kettőskereszt váltja fel, a pecsétnyomóra éppen a korábbi kiváltság bizonyítékeként, egy korábbi pecsét ismétlésével, a II. András-kori kilencszer vágott címer felkerülhetett. Behatóbb paleográfiai vizsgálattal —

amennyiben ilyen rövid időközben írásbeli eltérések felmutathatók — talán választ lehetne adni arra, hogy a fennmaradt pecsétnyomó a huszasharmincas években II. András vagy valamivel később a tatárjárás után, IV. Béla korában készült-e. Mindenesetre az 1255-i elvesztett kettős-pecsét nyilván az 1269-ből fennmaradt pecséttel azonos lehetett és az esztergomi pecsétnyomó készítése ideje 1255 előtti időszakra esik.

Az esztergomi latinok pecsétnyomóján az előoldalon látható vár, illetve városkép igen gyakori a városi pecséteken. Ezek az ún. topografikus ábrázolások⁵⁹ néha egészen sematikusak, máskor viszont feltehetőleg a város egyik jellemző részletét, épületét mutatják be. Az esztergomi latinok pecsétjén a bástyatornyos fal mögötti épület nem lehetetlen, hogy egykorú előkép után készült.⁶⁰

F. Vattai Erzsébet.

DAS DOPPELSIEGEL VON ESZTERGOM

Auszug

Das Doppelsiegel aus Esztergom ist ein interessantes Dokument der ungarischen mittelalterlichen Städte- und Siegelgeschichte. Auf der Vorderseite des Typariums (Abb. 1–2. Bronze, vergoldet) von 7,1 cm Durchmesser (mit dem Rand zusammen: 9,4 cm) erscheint ein dreifach gegliedertes Gebäude in der Mitte, die Fenster sind mit Maßwerk verziert, vorne ist es von einer Mauer mit vier Basteitürmen umgeben, in deren Mitte ein reichverziertes Tor mit Eisenbeschlägen zu sehen ist. Die Umschrift lautet: SIGILLVM LATINORVM CIVITATIS STRIGONIENSIS. Die Rückseite zeigt das königliche Wappen: das neunfach geteilte dreieckige Schild mit der Umschrift SECRETVM LATINORVM CIVITATIS STRIGONIENSIS.

Das neunfach geteilte Wappenschild erscheint zuerst auf der Rückseite der von König Imre im Jahre 1202 erlassenen Goldenen Bulle (Abb. 3). Auch sein Nachfolger, András II, bediente sich des geteilten Wappens. Auf seinem ersten Wachssiegel, der zwischen 1213–1234 benutzt wurde, erscheint auf der Rückseite das neunfach geteilte Wappen. Auf den Goldenen Bullen der Jahre 1221 bzw. 1223, wie auch seinem ab 1235 benutzten zweiten Doppelsiegel ist der Schild nur mehr siebenfach geteilt. Auf den Siegeln der Könige wurden zwischen den Teilungen des Schildes auch schreitende Löwen untergebracht. Am erwähnten Petschaft der Einwohner von Esztergom fehlen die Löwen.

Das Petschaft kam Anfang des 18. Jh.-s. in der Umgebung von Gyöngyös zutage. Sein ältester Abdruck ist uns von einer Urkunde aus dem Jahre 1269 bekannt. Die älteste aus Esztergom stammende Stadt-Urkunde, die uns bekannt ist, stammt aus dem Jahre 1255; auch diese wurde bereits mit einem Doppelsiegel versehen, der aber im Laufe der Zeit abhanden gekommen ist, lediglich die zu seiner Befestigung dienenden roten Seidenfäden sind erhalten geblieben.

Die unterste Grenze zur Datierung des Doppelsiegels von Esztergom ist von der Goldenen Bulle König Imres aus dem Jahre 1202 angegeben, da das geteilte Wappen hier zum erstenmal verwendet wurde. Als oberste Grenze dürfte man das Jahr 1255 betrachten, jenes früheste Datum, zu dem das Doppelsiegel zum erstenmal urkundlich erwähnt wird. Doch verschiebt sich die untere Grenze bis 1217: obwohl nämlich König

András II ab 1213 sein erstes Doppelsiegel aus Wachs benutzte, wird das *sigillum duplex* erst ab 1217 auch in den Urkunden immer erwähnt. Mehrere Argumente ließen sich anführen, denen zufolge man die Herstellung in die Zeit zwischen den 20er–30er Jahren des Jahrhunderts ansetzen könnte. Seit den 20er Jahren benutzen auch die Palatine Doppelsiegel. Auf dem Fragment des Doppelsiegels des Palatins Gyula aus dem Jahre 1224 wird der Ausdruck »secretum« ebenfalls benutzt. 1224 gestattete András II auch den Sachsen in Transylvanien, ein Siegel zu benutzen. Annehmbarerweise verlieh er dieses Recht auch den Bewohnern von Esztergom, die das Petschaft wahrscheinlich zu dieser Zeit herstellten. Fraglich ist aber, ob das auf uns verbliebene Petschaft mit jenem aus der Regierungszeit des Königs András II identisch ist. Von heraldischer Seite könnte man nämlich den Einwand erheben, daß hier die Löwen fehlen, obwohl auf den übrigen Siegeln dieser Zeit — auch auf jenem des Palatins Gyula — auch Löwen zwischen den Teilen untergebracht sind. Allerdings erscheint auf den Münzen des András II das geteilte Wappen ebenfalls ohne Löwen, doch mochten hier technische Gründe mitgespielt haben: die Münzen waren zu klein. Man könnte auch daran denken, daß das Petschaft das Werk eines Münzers ist, doch wäre auch jene Schlußfolgerung berechtigt, nach welcher das Petschaft eventuell erst später, während der Regierungszeit des Königs Béla IV (1235–1270) hergestellt worden war, als die Andrászeitlichen königlichen Siegel mit Löwenwappen bereits vergessen waren und nur jene Form der Wappen fortexistierte, die von den Münzen her bekannt war: die einfache, bloß geteilte Variante. In diesem letzteren Falle dürfte man annehmen, daß ein früheres Petschaft aus der Zeit des Königs András II, das eventuell verlorengegangen war, nach dem Tatarensturm (1241–1242) neu graviert wurde; die Anwendung des früheren neunfach geteilten Wappens ließe diese Annahme zu. Jedenfalls dürfte das im Jahre 1255 benutzte doch verlorene Doppelsiegel offensichtlich mit jenem aus dem Jahre 1269 auf uns verbliebenen Siegel einer Urkunde identisch gewesen sein, und die Herstellung des Petschaftes darf in die Zeit vor dem Jahre 1255 angesetzt werden.

E. F. Vattai

⁵⁹ Kubinyi A., TBM 14 (1961) 114–117. A magyarországi városi okleveles gyakorlat kialakulását, az oklevelek formáit is vizsgáló cikkében az esztergomi latinok pecsétjének városképehez későbbi párhuzamot is említ. Az osztrák Klosterneuburg pecsétjén hasonló bástya-

tornyos oldalfalakat láthatunk. (Kubinyi A., i. m. 116.) Vö. Kletler P., Die Kunst im österreichischen Siegel. (Wien 1927) 49. kép.

⁶⁰ Gerevich T., i. m. 213.

KÖZÉPSŐ BRONZKORI LÓSZERSZÁM-SZÍJELOSZTÓ CSONTLEMEZEK KÉRDÉSE
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Az 1959. évi Duna-kanyari ásatások keretében feltárt Nyergesújfalu-téglagyári bronzkori telepen egy igen érdekes csontlemez került elő.¹ A VIII. szelvény 3. ábrájában (20—40 cm), hiteles rétegben találtuk az alábbi szarvasagancsból készült leletet (1. kép 1).

1. Nyergesújfalu-Téglagyár. Az agancs kettős elágazásánál a hengeres csonttest hosszanti szétfűrészelésével egy lapos, körszelet alakú alapformát készítették. Ebből alakították ki faragással és csiszolással az ívelt, két ágánál kimetszett, háromszög alakú csontlemezt. Közepén egy nagyobb kerek lyuk, két nyúlványán egymás fölött két-két kisebb nyílás látható. A lemez domború csiszolt felületén a középső nagy lyuk körül és körben a széleken, egy vagy két sorban vésett farkasfog díszítés látható. Valószínűleg ez a darab nem volt használathoz, készítés közben törhetett el. Kopásnyom nem látszik rajta.²

E kronológiailag jól meghatározható, hiteles lelet kapcsán lehetőség kínálkozik az eddig ismert és mind ez ideig közöletlen hasonló csontlemezek vizsgálatára.

Középső bronzkori telepeink anyagában a következő darabokat ismerjük. A leírás mellett megemlíti a leletek kulturális hovatartozását is. A legtöbb csontlemez pontos rétegtani viszonya sajnos már nem tisztázható.

2. Füzesabony (MNM. Ltsz: 46.1948.43).³
A hatvani és füzesabonyi kultúra telepén került elő. Alakja hatszögletű. Domború oldala és szélei csiszoltak. Közepén két nagylyuk van egymás fölött (1. kép 2). A lemez alsó részén a peremhez közel két kisebb nyílás látható. E négy lyuk között szabályosan elhelyezve három kicsiny nyílás van.

3. Füzesabony (MNM. Ltsz: 46.1948.42).⁴
Együtt került elő az előző darabbal. Ívelt oldalú, háromszög alakú lemez (1. kép 3). Felülete simított, díszítetlen. Közepén egy nagy lyuk, egy-egy kisebb nyílás pedig két ágán látható.

4. Füzesabony (MNM. Ltsz: 8.1949.1).
A már idézett hatvani—füzesabonyi kultúrához tartozó telep anyagából ismert, közöletlen darab (1. kép 4). Találási körülményei ismeretlenek. Nagyságban és alakban teljesen megegyezik a 3. füzesabonyi csontlemezzel. A lyukak elhelyezkedése is teljesen azonos az előbbitel. Valószínűleg párba tartozhattak.

5. Füzesabony (MNM. Ltsz: 8.1949.2).
Mind ez ideig közöletlen darab a már említett tell területéről (1. kép 5).

Oldalai erősen íveltek. Az egész mintegy három ágból áll, találkozásuknál középen egy nagy kerek nyílással. Két nyúlványának végén egymás fölött két-két kis lyuk van. Felülete csiszolt, díszítetlen.

6. Tószeg-Laposhalom (MNM. Ltsz: 52.33.120).⁵
A találás körülményei ismeretlenek. Valószínűleg a telep

hatvani vagy füzesabonyi kultúrához tartozó rétegéből került elő. Egy oldalon egyenesre vágott, szabálytalanul kör alakú csontlemez (1. kép 6). Közepén egy nagylyuk van, az egyenesre vágott oldal két sarkánál egy-egy kis nyílás látható. A darab erősen töredékes, szélei újra-csiszoltak. Mindkét oldala természetes fényű, sima csontfelület. Díszítetlen.

7. Tószeg-Laposhalom (MNM. Ltsz: 52.33.121).⁶
Találási körülménye és stratigráfiai helyzete az előbbihez hasonlóan bizonytalan. Alakja egy egyenes oldalú, szabálytalan körszelet (2. kép 1). Közepén egy nagy, néyszögletes nyílás van. Egyenes oldalának két sarkán két-két kicsiny lyuk helyezkedik el. Hátlapja durva, hasított. Szélein erősen töredékes.

8. Tószeg-Laposhalom (Szolnoki Múzeum).⁷
A Laposhalom területéről ismert szórványos darab. Ívelt oldalú, háromszög alakú csontlemez. Közepén egy nagylyuk, két ágán egy-egy kisebb nyílás látható. Felülete csiszolt. Töredékes.

9. Tiszafüred-Ásotthalom (MNM. Ltsz: 38.1939.2).
Találási körülményei bizonytalanok. Valószínűleg a hatvani vagy füzesabonyi kultúra rétegeiből került elő. Ívelt oldalú, aszimmetrikus háromszög alakú csontlemez. Külső oldala enyhén domború, hátlapja durva a csont belső szivacsállományának megfelelően (2. kép 2). Közepén egymás alatt két nagy lyuk, két keskenyebb, nyúlványszerű oldalán két-két kis nyílás látható. Az oldalak végei tompára faragottak. Díszítetlen.

10. Tiszafüred-Ásotthalom⁸ (Tiszafüredi Múz. Ltsz: 52.506.1). Találási körülményei hasonlóak az előbbi tárgyalta darabéhoz (2. kép 3). Szabálytalan kör alakú, agancsból készült csontlemez. Külső simított felülete kissé domború. Hátlapja kidolgozatlan. Közepén egy nagy kerek lyuk látható. Mellette egyik oldalon egy ugyancsak nagyobb, ovális nyílás, másik oldalon két-két kisebb lyuk látszik. Ez az oldal töredékes. A lemez enyhén csúcsosodó részén két kicsi nyílás van. Ezek felett egy kiugró, félkör alakú fülecs ül, melyet hasonlóan az előbbiekhöz átlukasztottak.

11. Pákozd-Várhegy (Székesfehérvári Múzeum).
A darab a vatyai kultúra erősített telepén került elő. Hasonlóan a Nyergesújfalu-Téglagyár-i példányhoz agancs elágazásából hasított. Alakja ívelt oldalú aszimmetrikus háromszög (2. kép 4). Közepén egy nagy, erősen kopott lyuk látható. A két keskenyebb nyúlvány végén egy-egy téglalap alakú áttörés van, ezek felett egy-egy kicsiny lyukkal. Felülete apró vésett köröskékekkel díszített, melyek nem törik át teljesen a csontlemezt. Elrendezésük több sorban történt.

12. Ároktő-Dongóhalom (Miskolci Múz. Ltsz: 53.410.125). A hatvani és füzesabonyi kultúrák anyagát tartalmazó tell területéről került elő. Anyaga hasított agancs.

¹ A telep régészeti anyaga a MTA Régészeti Kutatócsoportjának raktárában van. Feldolgozás alatt.

² E témához visszatérünk még a használati kérdés vizsgálatánál.

³ Tompa, F., BRGK 24—25 (1934/35) 95, XLII. t. 20

⁴ Uo. XLII. t. 19.

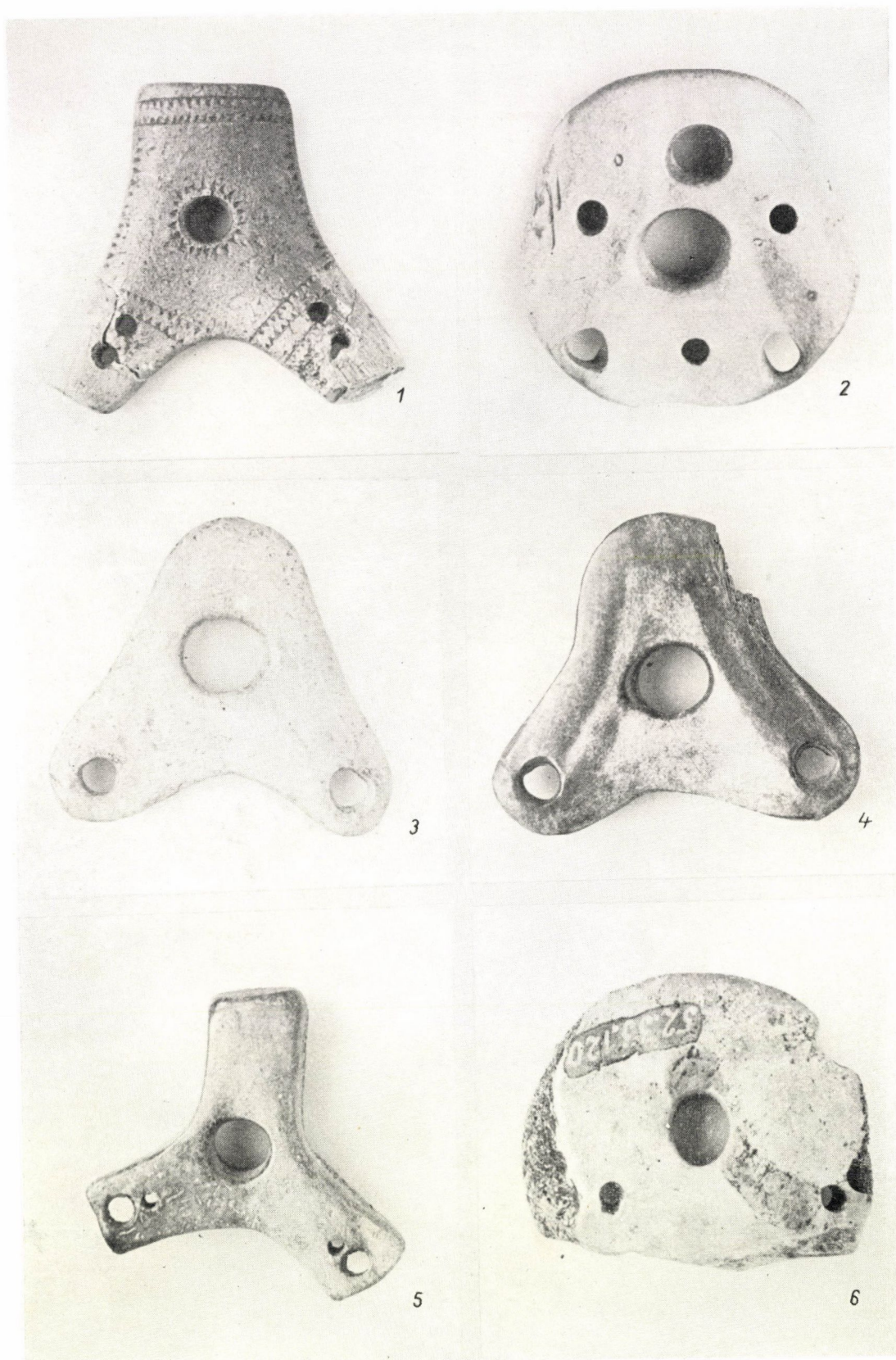
⁵ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., Acta Arch.

Hung. 10 (1957) 23. kép 16a, 16b, 17a, 17b.

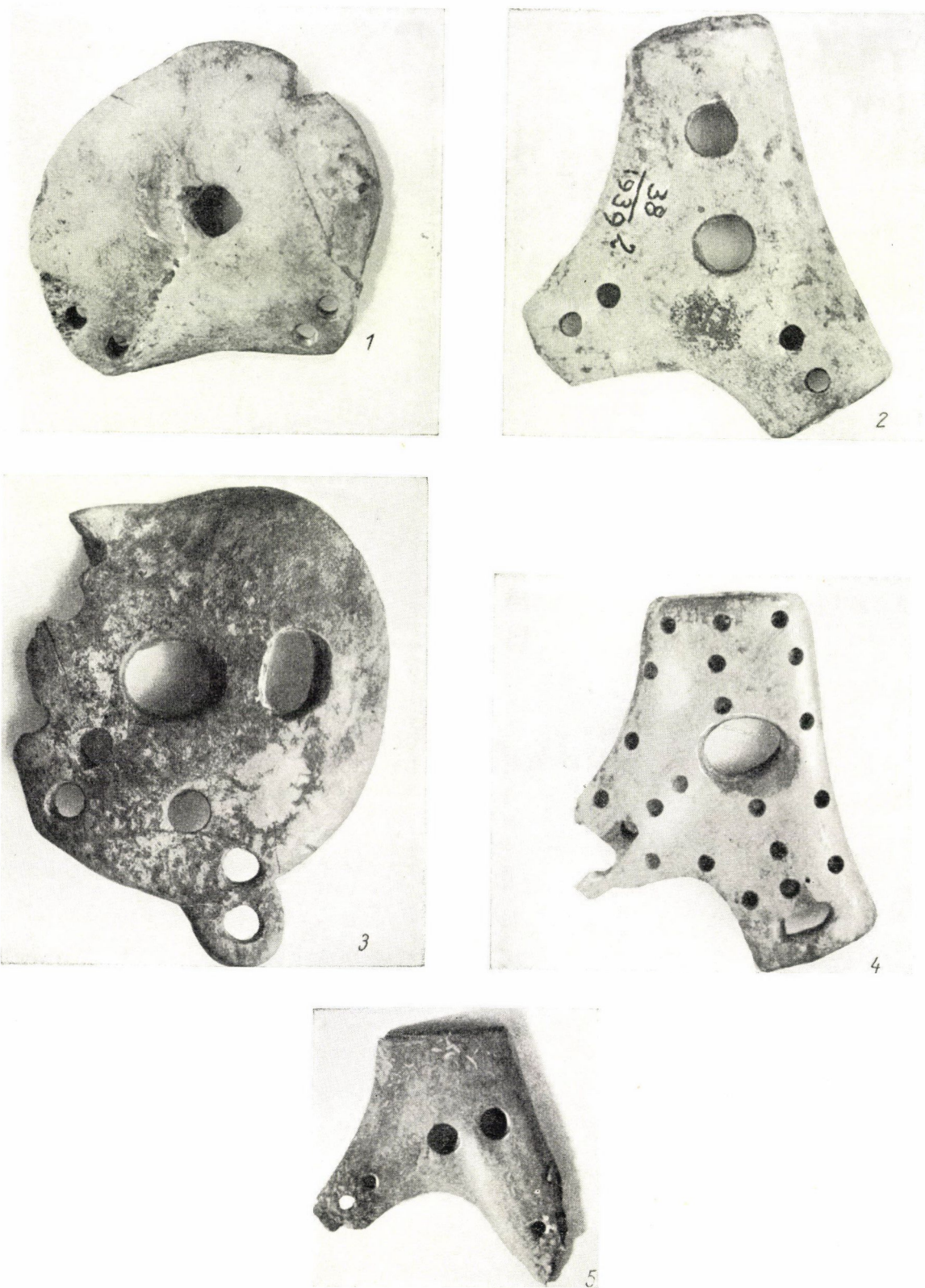
⁶ Uo.

⁷ Csalog Zsolt rajza és szíves szóbeli közlése alapján a Szolnoki Múzeum szórványanyagában.

⁸ Ezúton mondok köszönetet Varga Ferencnek, hogy számomra a csontlemez vizsgálatát lehetővé tette. (Tiszafüredi Múzeum jelentése. 1904.)

1. kép. Szíjelosztó csontlemezek. 1. Nyergesújfalu-Téglagyár. — 2-5. Füzesabony. — 6. Tószeg-Laposhéalom
 Рис. 1. Ременные костяные бляхи. 1. Ньергешуйфалу-Тегладьяр (кирпичный завод). — 2-5. Фюзешабонь. —
 6. Тосег-Лапошхалом (плоский холм)
 Fig. 1. Plaques d'os distributeurs de courroies. 1. Nyergesújfalu-Téglagyár. — 2-5. Füzesabony. —
 6. Tószeg-Laposhalom

2. kép. Szíjelosztó csontlemezek. 1. Tószeg-Laposhalom. 2-3. Tiszafüred-Ásotthalom. — 4. Pákozd-Várhegy. — 5. Ároktő-Dongóhalom
 Рис. 2. Ременные костяные бляхи. 1. Тосег-Лапошхалом. 2-3. Тисафюред-Ашоттхалом. — 4. Пакозд-Вархедь. — 5. Ароктё-Донгохалом
 Fig. 2. Plaques d'os, distributeurs de courroies. 1. Tószeg-Laposhalom. — 2-3. Tiszafüred-Ásotthalom. — 4. Pákozd. — 5. Ároktő-Dongóhalom

Egyik oldalán ívelt, hátlapja kidolgozatlan. Alakja aszimmetrikus háromszög. Középen két nagy lyuk töri át. Vékonyabb két ágának végén egymás fölött két-két kisebb nyílás látható (2. kép 5).

A fent leírt csontlemezek vizsgálata alapján a következő fontosabb kérdésekre szeretnék rávilágítani, s amennyiben lehetséges azokat megoldani.

1) A téma kutatástörténetén keresztül a csontlemezek használatának tisztázása. Rekonstrukciós lehetőségek.

2) Középső bronzkori csontos lószerszámozásunk kérdése a szíjelosztók vizsgálatának tükrében.

A) Eredet.

B) Időrend. — Csontból készült lószerszámaink megjelenése a Kárpát-medencében.

C) A középső bronzkori lótarítás és szerszámozás kapcsolata a kor történeti kérdéseivel.

1) Több magyar kutatónál találunk említést csontlemezeink használatára vonatkozóan. *Tompa Ferenc* határozta meg először rendeltetésüket a két fűzesabonyi darab ismeretében.⁹ Természetesen már ő is komplex módon, a leleteinkkel együtt előkerült csont zablapálcákkal kapcsolatban, a lószerszám részének tekintette azokat. A kérdés részletes vizsgálatába nem bocsátkozott. E legkorábbi megállapításnál álljunk meg egy kicsit és nézzük meg csontlemezeinket, hogy formai adottságaiknál fogva milyen más célt szolgálhattak a Tompa-féle megállapításon kívül.

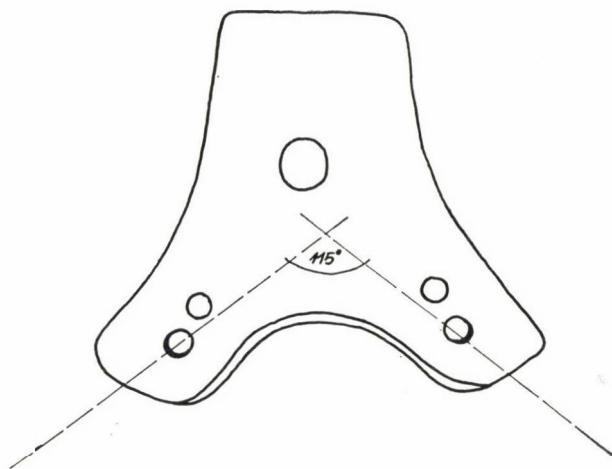
Felmerülhet a nyakban hordható ruhadisz vagy csüngő gondolata. Az aszimmetrikus háromszög alakúaknál ezt a megoldást nem látjuk indokoltnak, mivel sem a felfüggesztés irányai, sem a ferde, kevésbé esztétikus elhelyezés nem támogatja az ilyen használatot. Az ily módon való alkalmazás döntő cáfolatát mégis a lemezekon levő lyukak kopásirányának vizsgálata adja. Mindenek előtt a középső egy vagy két nagy áttörésnek logikusan nincs szerepe a felfüggesztésben, mégis határozott nyomai vannak a használatnak. Továbbá a nyúlványokon levő kis lyukak kopásiránya erősen tompaszögben szétfutó, tehát a nyakba akasztás lehetőségét kizárja (3. kép). Ezt a cáfolatot csak erősíti az a tény, hogy a kopások mélyek és valószínűleg húzás-feszítés folytán keletkeztek. Ez a jelentős erő kifejtés szintén nem áll fenn a nyakdiszkek esetében.

Mindezek után a külföldön is ismertté vált két fűzesabonyi csontlemez vizsgálatával *Hans A. Potratz*nál találkozunk.¹⁰ A mezopotámiai lótarítás feldolgozásában fontos helyet kap a szerzőnél a zablák vizsgálata és csoportosítása. *Tompa* publikációjának ismeretében, a fűzesabonyi csontlemezeket a Közel-Keleten elterjedt korongos pofatagú zablák egyetlen európai analógiájaként ismerte fel. A két magyarországi darabot zablaoldaltagnak tartja.¹¹

E vélemény ismeretlen volt a magyar kutatás számára, fontos tehát, hogy alapos vizsgálattal megnezzük elfogadhatóságát. Meg kell állapítanunk mindenekelőtt, hogy a szerző munkáját nagyban megnehezítette az a tény, hogy az idézett műben nem támaszkodhatott az összes hasonló magyarországi csontlemezre, sőt az ismert két darabot sem vizsgálhatta meg alaposan.

Az ez ideig előkerült valamennyi hazai lelet közvetlen vizsgálata — mint az alábbiakban látni fogjuk — nem igazolja Potratz megállapítását.

Potratz véleményének cáfolatát a lemezek áttörésénél — használat közben keletkezett — kopásnyomok megfigyelése adja. Számos hettita ábrázolás¹² és Bökönyi Sándor teljes mértékben elfogadható kántározási rekonstrukciója,¹³ egyaránt lehetővé teszi bronzkori lószerszámunk valódi módjának ismeretét. Ezek szerint a

3. kép. A szíjelosztó csontlemez ágain levő kis nyílások kopásirányai által bezárt tompaszög rajza

Рис. 3. По своему направлению ремни, продеваемые через костяную бляху, образовывали, судя по следам износа, прослеживаемых на небольших отверстиях, тупой угол

Fig. 3. Dessin de l'angle obtus que renferment les lignes d'usure des petites ouvertures visibles sur les dents de la plaque de cuir distribuées de courroies

lefelé futó pofaszíj két ágra szakadva köt be a zablaoldaltag végein levő 2—4 kisnyílásba. Ha beillesztjük csontlemezeinket az ily módon rekonstruált kántáratba mint zablaoldaltagot, a lemezekon levő lyukak kopásnyomai nem egyeznek a törvényszerűen elhelyezkedő szíjazat irányával. Ha az elágazásokon levő kis lyukak kopásait megnezzük, valamennyinél szétfutó tompaszöget ad a bekötendő szíjak iránya (3. kép). Ez viszont csak úgy képzelhető el a kántározás ismeretében, ha a csontlemez ágaival, illetve a kis lyukakkal lefelé helyezkedik el. Ez esetben viszont már mint zablaoldaltag, nem szerepelhet.

Csontlemezeink tehát csak két, szögben elágazó, fentről-lefelé futó szíjazat bekötésére alkalmasak, zablaoldaltagok ezek szerint nem lehetnek.

Hazai bronzkori anyagunkban ismerünk valóban korongos pofatagokat, melyek esetleg összekapcsolhatók a Potratz-féle elgondolással, de ezek vizsgálata most túlmege e tanulmány keretein.¹⁴

A bronzkori telepeinken előkerült csontkorongokat először Bóna István összegezte. Nála találjuk meg elsőként a magyar régészeti irodalomban a darabok típusbeosztását és használatukra vonatkozó pontosabb meghatározás kísérletét.¹⁵ Bóna négy típusba osztja a csontlemezeket, a rajtuk levő áttörések elhelyezkedése alapján.¹⁶ A már idézett hettita ábrázolások ismeretében megállapítja, hogy szíjazat elosztására szolgálnak. Nézete szerint ezek a ló pofáján, a fül alatt alkalmazott szíjelosztó korongok lennének. Ennek az elgondolásnak már sokkal több reális alapja van, mint a Potratz-féle zablaoldaltag megoldásnak. De itt is kitűnik bizonyos nehézség a darabok kopásnyomának vizsgálata során. Az igaz ugyan, hogy a hettita ábrázolások mutatnak a fül alatt, minden esetben elosztó kántárrózsát, de ugyanezen képeken a pofaszíj zablához lefutó kettős elágazásánál is meg-

⁹ Tompa, F., i. m. 95.

¹⁰ Potratz, H. A., Die Pferdegeisse des zwischenstromländischen Raumes. Archiv für Orientforschung. (Berlin 1941) 14., 18—20. kép.

¹¹ Mivel Potratzknak ez idézett tanulmánya nincs meg hazai könyvtárainkban, így a típus használatára más műből idézek. — Schaeffer, C., Syria 19 (Paris 1938) 318—, 46. kép.

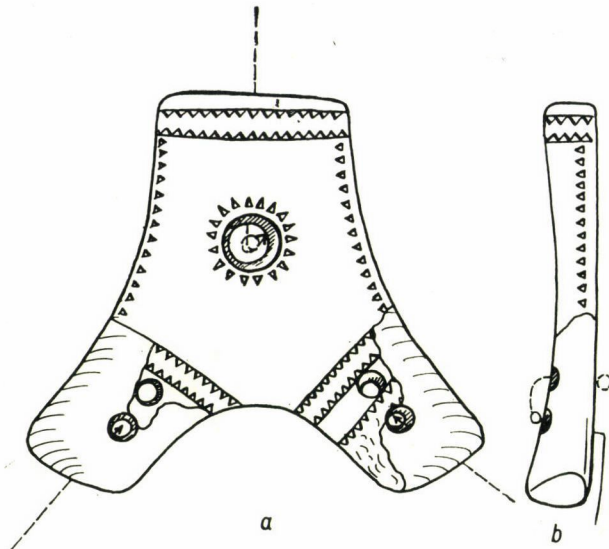
¹² Bossert, H., Altanatolien (Berlin 1942) 746, 748, 850, 752, 753. kép; Bossert, H., Altsyrien (Tübingen 1951) 474—475. kép.

¹³ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 6. kép

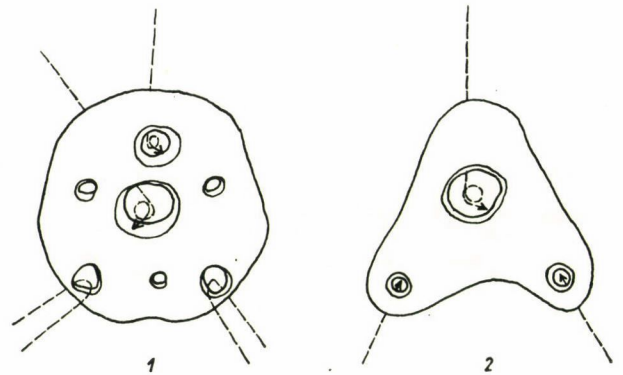
¹⁴ Uo.

¹⁵ Bóna I., A bronzkor Magyarországon. Kandidátusi értekezés. (Bp. 1958) kézirat II. 567—568.

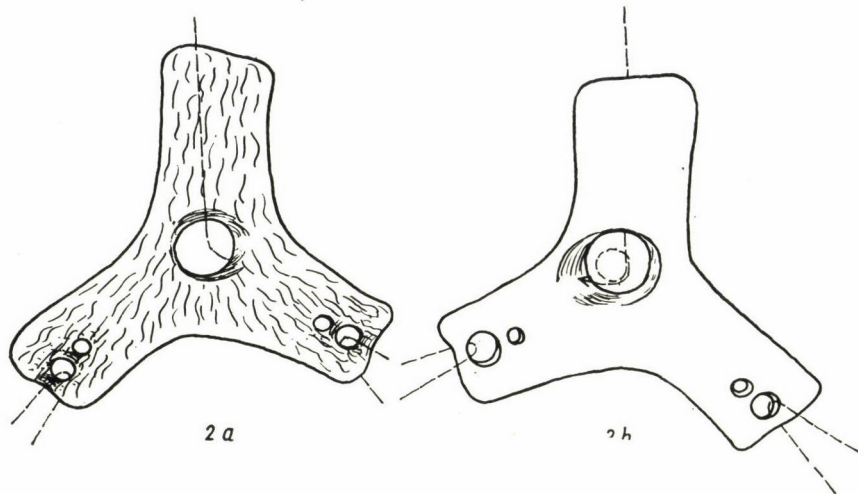
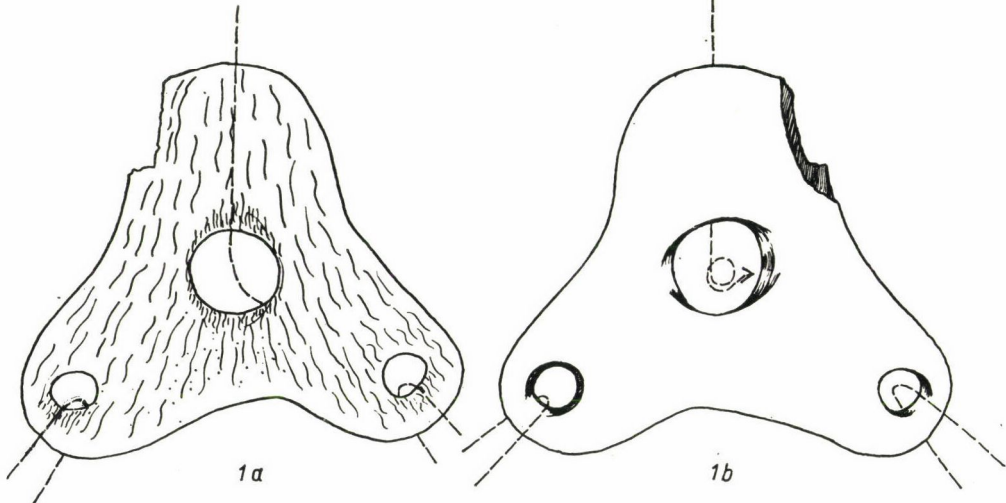
¹⁶ Uo.

4. kép. Nyergesújfalu-Téglagyár
Рис. 4. Ньергешуйфалу-Тегладьар
Fig. 4. Nyergesújfalu-Téglagyár

5. kép. 1-2. Füzesabony
Рис. 5. 1-2. Фюзешабонь
Fig. 5. 1-2. Füzesabony

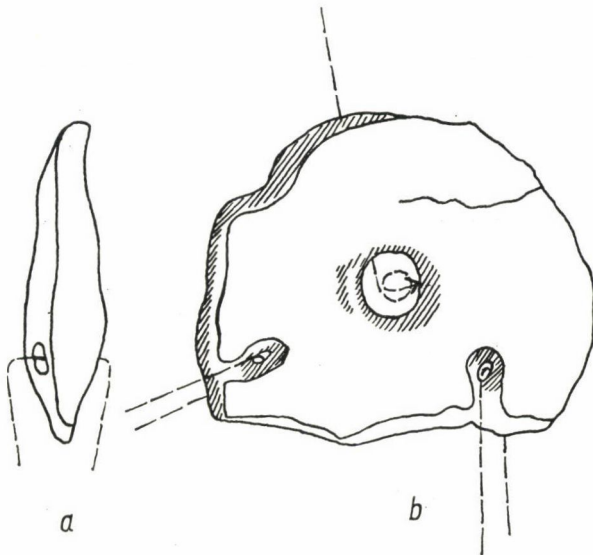

6. kép. 1a-b, és 2a-b. Füzesabony
Рис. 6. 1а-б и 2а-б. Фюзешабонь
Fig. 6. 1a-b et —2a-b. Füzesabony

találjuk az elosztókorongot. Kérdés tehát, hogy melyik helyen használták a mi lemezeinket? Ezt csak a kopásnyomok alapján lehet eldönteni, ugyanis azok mindig megadják a csontlemez pontos helyét a kantáron. Mindenekelőtt annyit, hogy a fül alatti szíjazat irányai egyetlen esetben sem egyeztek meg csontlemezeink kopásirányai-val, így azok odahelyezésére semmi bizonyítékunk nincs. Az alábbiakban bemutatjuk minden egyes szíjelosztónk képét, rajta a kopásnyomok irányával.

1. Nyergesújfalu-Téglagyár (4. kép a—b). A lefutó pofaszíjat a csontlemez alatt húzták a középső nagylyukig, majd azon átbujtatva, kívül esomóval rögzítették. A szárazon levő kis nyílások is alul vezették a rögzítőszallagokat. Valószínű az első kettő szolgálta ezt a célt. A szíj átfűzése után a csontlemez felületén rögzítették azt. A felső kis lyukak díszítő sallang bekötésére szolgálhattak. (Jobb oldali lemez.)

2. Füzesabony (5. kép 1). Az alsó részen levő két kislyuk a hátlacon látható kopásnyomok iránya alapján a zablaoldalt két végéhez lefutó rögzítőszíjak elosztására szolgált. A felső nagy nyílásba a lefutó pofaszíjat esomózták. Az alsó áttörésnél levő kopás azt bizonyítja, hogy az orrszíjat a lemez alatt e lyukba kötötték be (1. kép 2). A három térkitöltő kis nyílás valószínűleg díszítő célt szolgált. (Bal oldali.)

7. kép. a-b. Tószeg-Laposhalom
Рис. 7. а-в. Тосег-Лапошхалом
Fig. 7. a-b. Tószeg-Laposhalom

3. Füzesabony (5. kép 2). A rajz alapján látható, hogy teljesen megegyezik az előbbi csontlemez szerkezetével és használatával. (Jobb old.)

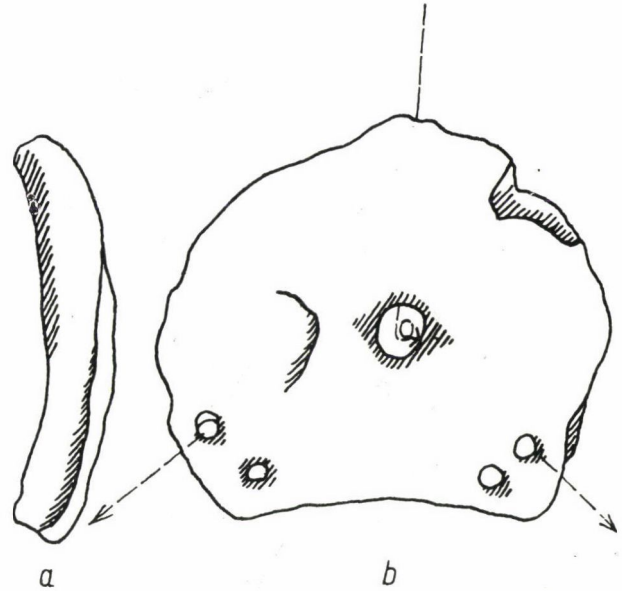
4. Füzesabony (6. kép 1a—b). Funkcionálisan azonos az előbbi füzesabonyi darabbal. (Bal.)

5. Füzesabony (6. kép 2a—b). Az alakra kissé eltérő darab használatát jól mutatják a rajzok. A szíjak elhelyezésének technikai módja itt is megegyezik a nyergesújfalu lemeznél leírottakkal. (Bal oldal.)

6. Tószeg-Laposhalom (7. kép a—b). Eltérően az eddigiektől valószínűnek látszik, hogy a kis lyukakon, a zabla felé lefutó tartószíjak nem rögzítve voltak, hanem átfűzve. A mindkét oldalon látszó erős kopás bizonyítja ezt (Jobb oldal).

7. Tószeg-Laposhalom. (8. kép a—b). Az alsó két-két kis lyuk közül a magasabban levők szolgálták a zablapál-cához vezető szíjak elosztását. A másik kettőbe sallangot köthettek. (Jobb oldal.)

8. Tószeg-Laposhalom (9. kép). Ez a csontlemez nem volt használatban, kopások nem láthatók a nyílásoknál.

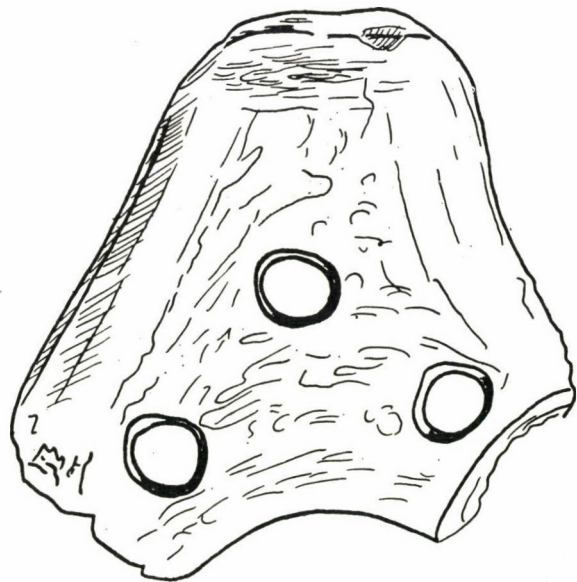
8. kép. a-b. Tószeg-Laposhalom
Рис. 8. а-в. Тосег-Лапошхалом
Fig. 8. a-b. Tószeg-Laposhalom

Mégis megállapítható a formai egyezés alapján, hogy az előbbiekkal hasonló célra készült. (Jobb oldal.)

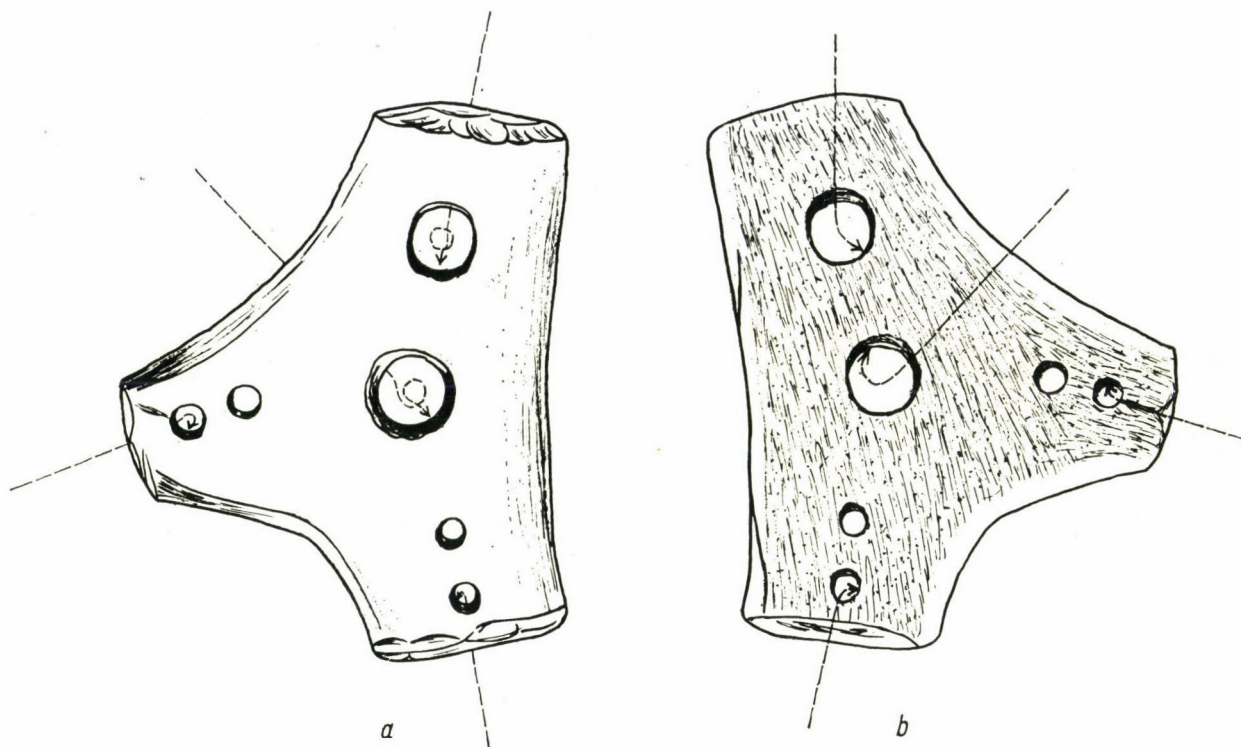
9. Tiszafüred-Ásotthalom (10. kép a—b). Használata a kopásnyomok vizsgálata alapján teljesen megegyezik a 2. számú füzesabonyi darabbal. Lásd a 4. képet (Bal oldal).

10. Tiszafüred-Ásotthalom (11. kép). Alkalmazása nem tér el lényegesen az előbbiektől. A jobb oldalon levő ovális nagylyukba az orrszíjat valószínűleg átfűzve köthették, mivel a kopásnyom mindkét oldalon egyformán erőteljes. Az erősen töredekes bal oldalon látható több kis nyílás rendeltetése nem dönthető el (Jobb oldal).

11. Pákozd-Várhegy (12. kép a, b, c). A középső nagy áttörés a lefutó pofaszíj és egyben az orrszíj rögzítésére

9. kép. Tószeg-Laposhalom
Рис. 9. Тосег-Лапошхалом
Fig. 9. Tószeg-Laposhalom

10. kép. a-b. Tiszafüred-Ásotthalom

Рис. 10. а-б. Тисафюред-Ашоттхалом

Fig. 10. a-b. Tiszafüred-Ásotthalom

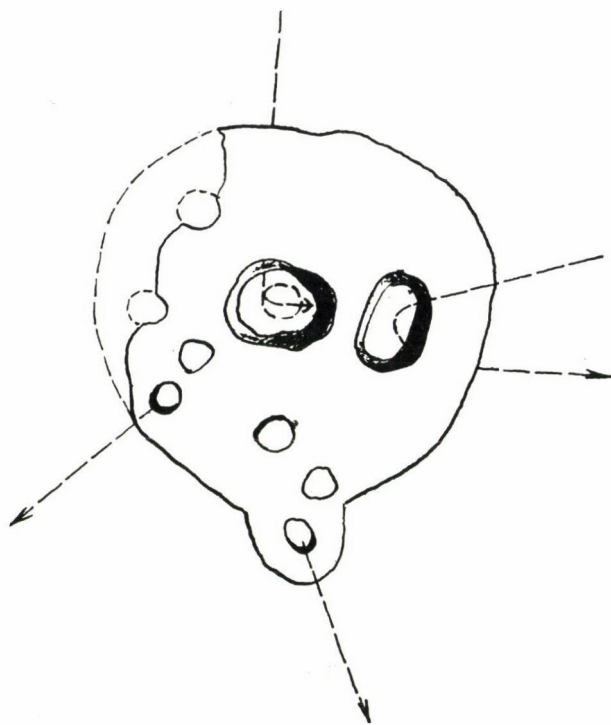
s szolgált. A kopásnyom mellett, ezt bizonyítja még a hát-lapon látható két barna sáv is, ami a szíj nyoma lehet. A két ág végén levő hosszúkás nyílások és a felettük át-

fűrt kis lyukak a zabla felé futó tartószíjak rögzítését végezték. A hát-lapon jól látszik az erősen kikopott vájat, melyben a szíj a hosszúkás nyílásig feljött, majd átbújtatta azon a csontlemez külső oldalára. Onnan egy mélyen kikopott árok mutatja, hogy a kis lyukakhoz vezették a szíjat és valószínűleg abba visszadugva rögzíthették. (Bal oldal.)

12. Ároktő-Dongóhalom (13. kép). Sajnos e darab esetében a kopásnyomokat csak fénykép alapján tudtam megvizsgálni. Ezek szerint a háromszög két szárán levő két-két kis lyuk közül az alsók határozott kopása a zablapálcához futó szíjak bekötését mutatja. A felsők, hasonlóan más darabokhoz, díszítő sallang tartását szolgálták. A két középső nagy áttörés kopásnyomát nem tudtuk megfigyelni, de hasonlósági alapon a pofaszíj és orrszíj rögzítésére használhatták (Bal oldal).

Ezen vizsgálatok alapján megállapíthatjuk, hogy csontlemezeink mint a kantározás részei a pofaszíj elágazását szolgálták a zablapálca két vége felé. Minden komplett szerszámon két ilyen szíjelosztó kantárrózsza lehetett. A csontlemezek alakjának kiképzésénél ezt a szempontot a készítőik előre figyelembe vehették. A háromszögűeknél a lemez rövidebb szára a ló orra felé esik, mivel a ferdén álló zablapálca elülső vége magasabban van a ló pofáján, így hozzá a rövidebb tartószíj kapcsolódik. A többi formánál is megmutatja a kopásirány, hogy a jobb vagy bal oldalon használták a csontlemezt, a zablához futó szíjak állása alapján. Az alábbiakban látható két rajzon bemutatjuk a felszerszámozott lőfejet, jobb és bal oldalán a szíjelosztó csontlemezekkel együtt (14—15. kép).

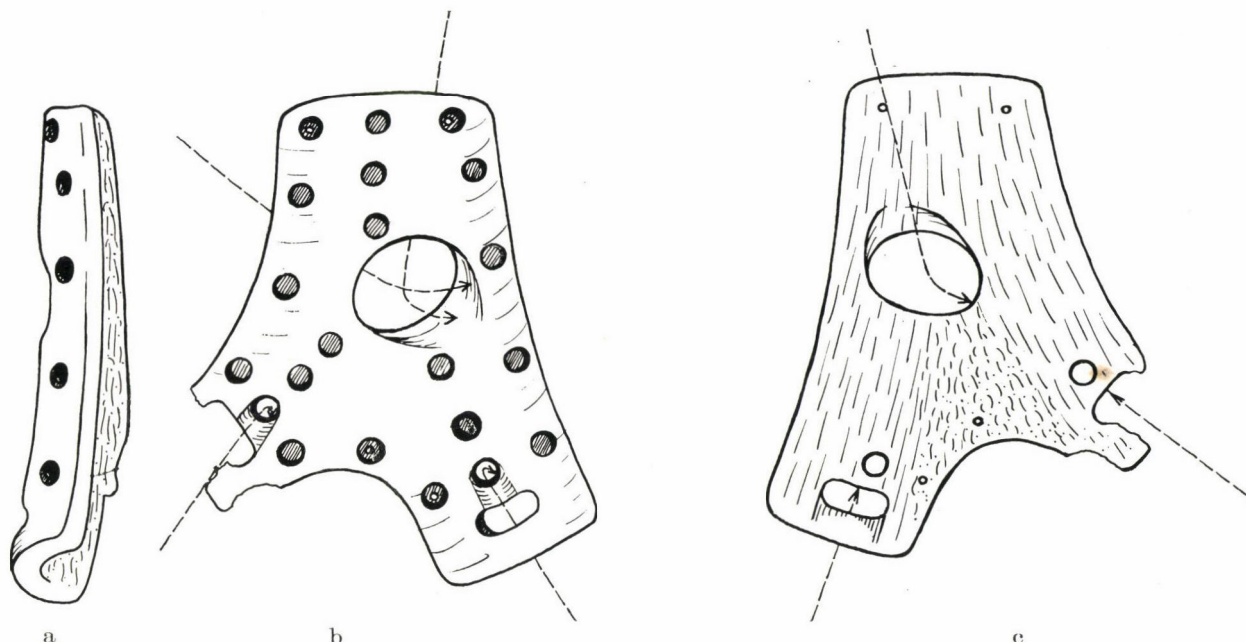
Valamennyi csontlemezünk tehát egy célt szolgált. Használatuk a bemutatott képek és elhangzott érvek alapján egységes lehetett. Természetesen a formai variációknak helyet kell adnunk, az egyéni ízlés és a felhasznált anyag különbözősége miatt. Az ezekből származó apró eltérések nem adnak kellő indokot a leletek típusokba sorolására, azok tárgyalása csak egységes, funkcionális alapon történhet. — Mivel csak kevés számban ismerjük e szíjelosztót, ezek kulturális szétválasztása sem lehetséges, mivel egy-egy régészeti egység esetleges „megszokott”

11. kép. Tiszafüred-Ásotthalom

Рис. 11. Тисафюред-Ашоттхалом

Fig. 11. Tiszafüred-Ásotthalom

12. kép. a-c. Pákozd-Várhegy
Рис. 12. а-с. Пáкозд-Вархедь
Fig. 12. а-с. Pákozd-Várhegy

formáit még nem tudjuk meghatározni belőlük. Ennek eldöntése a nagyszámú anyaggal rendelkező jövő kutatás feladata lesz.

2) A csontlemezek használatának tisztázása után ki kell szélesíteni témánkat a középső bronzkori lószerszámozásunk komplex vizsgálatára, mivel leleteink annak csupán egy részét képezik. Természetesen az eredet, időrend és történelmi háttér meghatározását a szíjelosztókon keresztül kívánjuk bemutatni. E módszertani lépés indoklását a következő tény adja. Egy meghatározott időpontban megjelenő, nagyjából egységes csontos szerszámozási móddal állunk szemben, mely a Kárpát-medence területére idegenből került be. Előképeit, a helyben kialakulásnak semmi bizonyítékát nem ismerjük. Az új lófelszerelés bármely részét kiemelhetjük tehát vizsgálati alapnak, a levont következtetéseknek feltétlenül érvényeseknek kell lenniük az egész egységre, ha elfogadjuk a részletek összetartozóságát.¹⁷

A) Eredet kérdése.

Mielőtt megnéznénk, mely területről kerülhetett hozzánk a csontos lószerszámozás, tisztáznunk kell a bekerülés körülményeit. Több lehetőség merülhet fel: távoli területekkel való kapcsolat, illetve kereskedelem révén, vagy bármilyen népmozgás eredményeként jutott e meghatározott, zárt szerszámozási ismeret és annak emlékei területünkre.

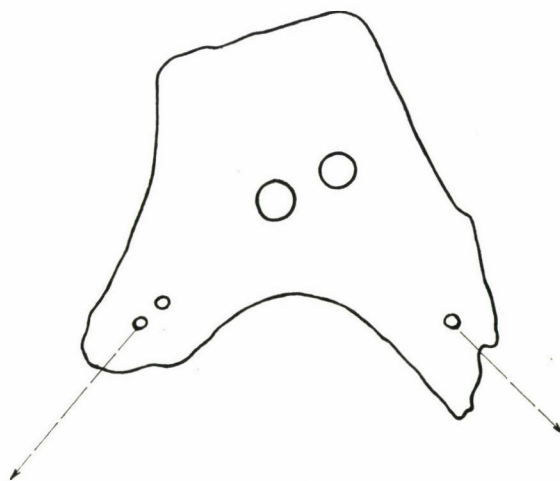
A lószerszám nem olyan készítmény, amely közönséges kereskedelem, kapcsolat révén, távoli területeket áthidalva elterjedhet olyan vidékeken, ahol ez ideig nem ismerték.

A szerszámnak közvetlen használati, tapasztalati kapcsolata van a lótarítás fejlettebb formáival. A szerszám lovon, a ló emberrel együtt vándorolhat csupán egyik területről a másikra. Egy ismeretlen, magasabb szintű lótarítás elterjedéséhez és meghonosodásához nem elegendő kereskedelem, ahhoz alapfeltételként szükséges a megfelelő gazdasági szinten levő társadalom megléte. Kapcsolatok révén a megfelelő formák bővítése, tovább-

fejlesztése és esetleges kicserélése lehetséges csupán. Tehát szerepe csak másodlagos lehet.

E gondolat átültetése a magyarországi bronzkori viszonyokra a következő képet adja.

I. e. 1900 előtt a Kárpát-medence területén a lótarítás teljesen ismeretlen volt. A ló megjelenésének dátumában és az idekerülés történelmi körülményeiben hazai kutatásunk teljes mértékben megegyezik.¹⁸ Ezek szerint a lovat a keleti steppei eredetű Okkersiros kurgán-kultúra népe hozta Magyarországra a korai bronzkor kezdetén.¹⁹ Szerszámozást ez időben még nem ismerünk, való-

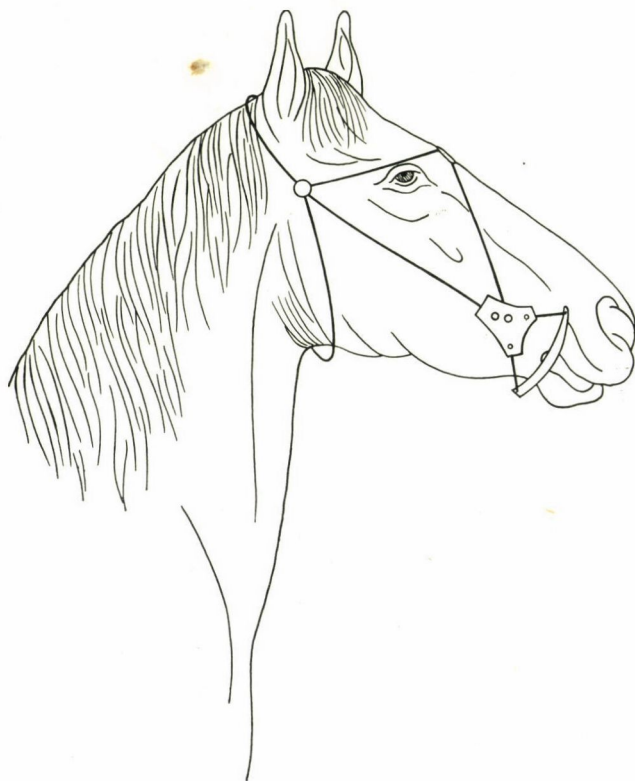
13. kép. Ároktő-Dongóhalom
Рис. 13. Ароктё-Донгохалом
Fig. 13. Ároktő-Dongóhalom

¹⁷ Uo. II. 550.

¹⁸ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 60.; Childe, G. V., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 263.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 69.

¹⁹ Bóna I., i. m. I. 23., 43—44.; Kalicz N., Északkelet-Magyarország kora bronzkora és kapcsolatai. Kandidátusi értekezés. (Bp. 1961) Kézirat I. 294.

színűleg romlandó anyagú, könnyű kantározás volt használatban.²⁰ A ló tartás megjelenése tehát jelentős népmozgáshoz köthető, ami egyik kialakítója bronzkorunknak. Az egységes, kelet felé mutató eredet valószínűségét teljes mértékben bizonyítja az a tény, hogy a balkáni-anatóliai eredetű péceli kultúra telepein lócsontot eddig nem találunk, s általában a ló ismeretének semmi nyomára nem lehet következtetni.²¹ Kimondható, hogy ezek szerint e kultúrákkal egyidős déli művelődésekben sem ismerhették a lovat. (Anatóliai kora bronzkor i. e. 1900 előtt.)²² Ennek részletes tárgyalására még visszatérünk.

14. kép. Szíjelosztó csontlemezzel felszerelt lófej jobb oldalról

Рис. 14. Профиль головы лошади с надетыми на ремни костяными бляхами. Вид с правой стороны

Fig. 14. Tête de cheval munie d'une plaque d'os servant à distribuer les courroies, vue du côté droit

15. kép. Szíjelosztó csontlemezzel felszerelt lófej bal oldalról

Рис. 15. Профиль головы лошади с надетыми на ремни костяными бляхами. Вид с левой стороны

Fig. 15. Tête de cheval munie d'une plaque d'os servant à distribuer les courroies, vue du côté gauche

Egészen más a helyzet a Magyarországon megjelenő csontból készült lószerszámok eredetének kérdésében. A középső bronzkorban fellépő új szerszámozási mód kapcsolatait két távoli terület régészeti anyagában is megfigyelhetjük. Az egyik Dél-Oroszország, a másik a Közel-Kelet térsége. (Anatólia, Mezopotámia, Lurisztán, Egyiptom.) Felmerül a kérdés, melyik területről kerül a Kárpát-medence térségébe ez a szerszámozási forma?

A kelet-európai származtatás gondolatát Mozsolics Amália vetette fel, első ízben foglalkozva lószerszámozásunk kérdéseivel a csont zablapálcák vizsgálatán keresztül.²³ Kora bronzkori ló tartásunk keleti eredetéből, és e korszak kultúráinak valóban erős keleti rokonságából kiindulva a szerző a következőket mondja: „Már ebben a korban találkozhattunk agancszablákkal, de ez ideig biztos leletünk nincs.” Nyilvánvaló tehát, hogy e korai időszak keleti kapcsolatait ültette át Mozsolics a középső

általánosításokat ragadom ki. Itt már nemcsak a keleti származás gondolatát találjuk meg, mint előző cikkében. Megállapítása szerint zabláink, illetve lószerszámozásunk döntő része továbbra is oroszországi eredetű. Felveti azonban a pákozdvári és beycesultáni zablák formai hasonlósága alapján, bizonyos darabok kisázsiai eredetét is.²⁶ Tanulmányában csak a zablákkal foglalkozik, ezeken keresztül tárgyalja az eredetkérdést. Így kénytelenek vagyunk mi is a szerszámozás e részén keresztül megvilágítani a keleti származtatás felvetésének cáfolatát. Mielőtt bemutatnánk a szovjet kutatás véleményét e kérdésben, szeretnénk felhívni a figyelmet Mozsolics eredet-elméletének néhány nehézségére.

Mozsolics valamennyi megállapítása formai hasonlóságokra épül, s figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a középső bronzkor folyamán Magyarország és Dél-Oroszország között vajon fennállt-e olyan kulturális-

²⁰ Uo., továbbá: Mozsolics A., i. m. 69—.

²¹ Kalicz N., A péceli kultúra és Anatólia. Kézirat. AK 1 Sajtó alatt. 294.

²² Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 60.

²³ Mozsolics A., i. m. 108—.

²⁴ Uo.

²⁵ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 125—.

²⁶ Uo. 128., 1. kép.

rokonsági kapcsolatot, amely a lótarítás ezúton való származtatásának alapfeltételét szolgálhatta. Ilyen kapcsolatról viszont nem beszélhetünk ez időkben, bármelyik középső bronzkori kultúránkat nézzük, hogy csak a füzes-abonyi, vatyai vagy vattinai művelődést említsem, melyek anyagában lószerszámaink előkerültek.²⁷ Alapvető szemléleti problémája még a tanulmánynak az is, hogy a csontos lószerszámozás megjelenését mint kultúrhatást magyarázza, így következképp módszertanilag csak a tipológiát használja. Ennek eredménye viszont nem lehet más, mint bizonyos kronológiai határok megvonása, a döntő gazdasági, kulturális és történelmi kép mellőzésével.

S, hogy mennyire fennáll ez a negatív értékelés, azt legjobban K. F. Szmírnov legújabb tanulmánya is bizonyítja. Szmírnov összefoglalja a Volga—Urál vidék legrégibb lovaskultúráit, hosszan foglalkozik a csontból készült lószerszámok kérdésével és annak magyarországi kapcsolatainak lehetőségeivel. Az oroszországi csontzablák vizsgálatánál sokszor hivatkozik a mi darabjainkra, megállapítja a kétségtelen hasonlóságokat, de az egymásból való származtatást nem említi cikkében.²⁸ Ennek komoly oka van, melyet ki is fejt a szerző. Szmírnov ugyanis világosan bebizonyítja, hogy az Urál—Volga vidékre a kárpát-medencei darabokkal megközelítően egy időben került a csontos lószerszámozás az i. e. 2. évezred közepe táján.²⁹ Már ez a tény kizárja a hazai leletek közvetlen keleti származását. Hogy mennyire döntő ez az érv, azt az is alátámasztja, hogy Szmírnov Mozsolicshez viszonyította kronológiai megállapításait. Az Oroszországban előkerült darabok elterjedését megfigyelve szembe tűnik az is, hogy Ukrajnában mind ez ideig ismeretlen a csontból készült lószerszám. Az Urál—Volga vidék és a Kárpát-medence között tehát e korban nem ismerünk semmiféle összekötő leleteket. A két terület lószerszámozásának K—Ny irányú összekapcsolását mégis az oroszországi leletek eredetének megvilágítása teszi teljes mértékben elfogadhatatlanná.

Szmírnov a II. évezred első felének történelmi és kulturális képének ismeretében, azonnal felismeri az oroszországi leletek hasonlóságát és kapcsolatát a kisázsiai lószerszámozással. A történelmi szemlélet igényével helyesen veti fel a lehetőséget — a két terület ilyen irányú kapcsolatát látva — genetikai téren is. Megállapítja, hogy az oroszországi csontos lószerszámozás Kisáziából eredhet, mint írja: „Erősen lehetséges, hogy a Volga vidék és Kazahsztán népei genetikai kapcsolatban állhattak az indoeurópai népesoportokkal.”³⁰

Összefoglalva tehát a keleti eredet lehetőségeinek vizsgálatát, meg kell állapítanunk, hogy csontból készült lószerszámaink ez úton való származtatása valószínűtlen a középső bronzkor folyamán. A két terület leleteinek hasonlósága ez időben a kisázsiai alapformákból adódó konvergencia csupán.

A kisázsiai eredet vizsgálata ezek után sokkal kézzelfoghatóbb és realisabb eredményt ad. A csontból készült lószerszámok megjelenése mint azt látni fogjuk, szervesen beilleszkedik a korai és középső bronzkor fordulóján kialakuló új művelődések gazdasági és kulturális képébe annál is inkább, mivel ezek a kultúrák is a balkán-anatóliai művelődési körhöz tartoztak.

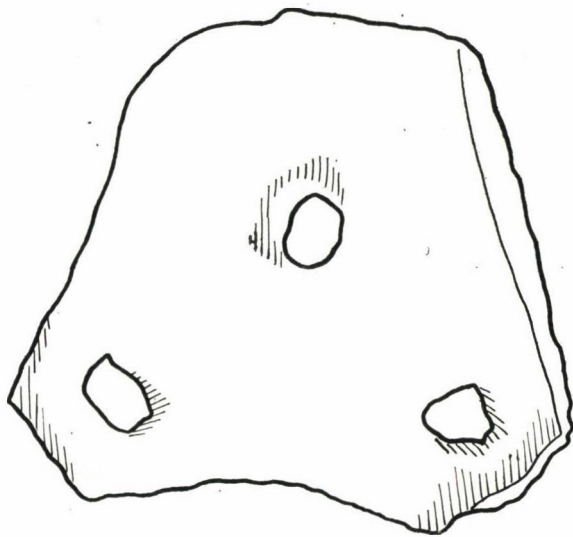
E származási vonal konkrét felvetését először Bóna Istvánnál találjuk meg, már idézett bronzkori összefog-

lalásában.³¹ Részletesen nem foglalkozik a kérdéssel, de mind a csont zablapálcák, mind a szíjelosztók esetében fontos kisázsiai dokumentumokra hívja fel a figyelmet.³²

Az ez irányú kapcsolatot itt három szempont alapján fogom bemutatni. a) Konkrét leleteken keresztül. b) Déli ábrázolások bemutatásával. c) Általános kulturális rokonság vizsgálatával.

a) Csontból készült lószerszámaink összehasonlítása balkáni és anatóliai leletekkel igen nehéz feladat, mivel publikációkat e vidékekről csak szórvaosan ismerünk. Nagy lehetőség nyílik a luriisztáni, szíriai és mezopotámiai bronz lószerszámok összehasonlítására, melyek korban megegyeznek, sőt egy részük időben megelőzi leleteink megjelenését. A korongos és pálcás zablaidaltagok több típusban terjedtek el Közel-Keleten az i. e. II. évezred elején.³³ Ezek szolgálhattak alapformául az anatóliai középső bronzkori parasztkultúráknak az újonnan megismert lótarítás meghonosításában.³⁴ Természetesen a lószerszámok ismerete e területen kezdetben primitív formákat eredményezett, anyaguk pedig minden valószínűség szerint csont volt.

Szíjelosztó kantárrózsáink tökéletes előképét ismerjük Alaca-Höyük-ből.³⁵ (16. kép.) Pontos rétegtani hely-

16. kép. Alaca-Höyük
Рис. 16. Алака-Хююк
Fig. 16. Alaca-Höyük

zetét ismerve korát is meghatározhatjuk i. e. 1750—1600 tájára.³⁶ Bár több csontból készült lószerszámot nem ismerünk az anatóliai közleményekből, van még más fontos leletcsoport is a déli származás bizonyítékára.

b) Az i. e. 2—1. évezredből igen sok olyan domborművet ismerünk, ahol a loábrázolásokon könnyen felismerhetjük a magyarországi zablák és szíjelosztók közvetlen déli rokonait.³⁷ A 17. képen bemutatunk néhány

²⁷ Bóna I., Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. — Sectio Historica — 3 (Bp. 1961) 12—.

²⁸ Смирнов, К., Ф. СА (1961) 46—72.

²⁹ Uo. 71—.

³⁰ Uo.

³¹ Bóna I., A bronzkor ... II. 567—.

³² Uo., továbbá lásd 12. j.

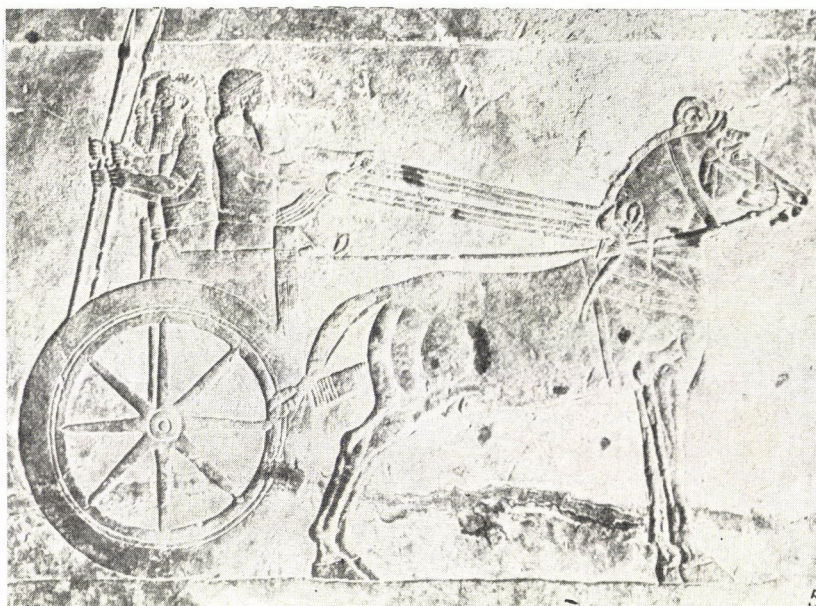
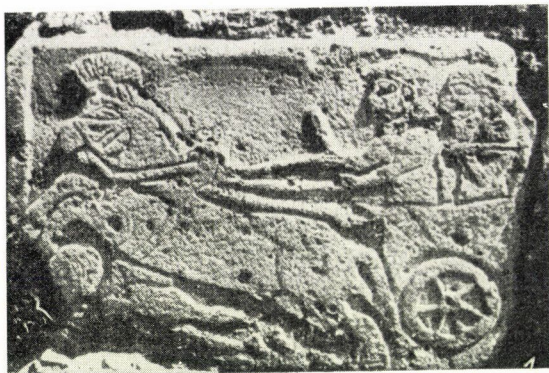
³³ Potratz, H. A., i. m. 14—16, 25, 40—41, 44. kép., továbbá 11. j. A. Godard., Les Bronzes du Luristan Paris 1931) XL. t. 165—166.

³⁴ A közel-keleti bronzkori irodalomban általánosan elfogadott az a tény, hogy az i. e. II. évezredtől nagyarányú fellendülés észlelhető a lótenyésztésben. Ezt bizonyítja a források egy része is, melyekben a lótarítás szakszerű kérdéseivel is találkozunk. (Anitta szöveg, — i. e. 1800 körül, Kikkuli szöveg i. e. XV—XIV. század.)

³⁵ Remzi Oğuz Arik., Alaca-Höyük Afriati 1935 (Ankara 1937) XVII. t. 122. kép. Bóna I., A bronzkor ... utólagos megjegyzések.

³⁶ Schaeffer, C., Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (Oxford—London 1948) 128—, V. és IX. kronológiai táblázat.

³⁷ Lásd 12. j.

17. kép. Asszír lóábrázolások az i. e. II. és I. évezredből. 1-2. Tell-Halaf. — 3-5. Ninive
 Рис. 17. Ассирийские изображения коней II и I-го тысячелетий до н. э. 1-2. Телл-Халаф. — 3-5. Ниневия
 Fig. 17. Représentations de cheval assyriennes des IIe et Ier millénaire av. n. è. 1-2. Tell-Halaf. — 3-5. Ninive

ilyen ábrázolást, melyek kora még a II. évezred. A képeken jól látható a lószerszám, a zabla és a szíjelosztó használatát, mely funkcionálisan bizonyos, hogy meggyezett az egész Közel-Keleten, még az anatóliai parasztkultúráknál is csupán kidolgozásban és anyagban lehetek eltérések.³⁸

Néhány anatóliai festett kispasztika is ábrázol lószerszámozott lovat; melyek jó analógiái az általunk már ismert hazai bronzkori lószerszámoknak. Ezek datálása is igen jól beleillik a déli eredet elméletébe, ugyanis i. e. 1900—1700 közötti időre tehetők.³⁹

c) A hiányos összekötő leletek és a szemléletes de többségében fiatalabb ábrázolások mellett a déli eredet végső bizonyítékát mégis a két terület között fennálló szoros genetikai és kulturális kapcsolat bizonyítja leginkább. A történelmi helyzet részletes megvilágítása későbbi fejezet témája lesz, így csak utalni szeretnénk itt az i. e. 1700—1650 táján kialakuló új balkán-anatóliai hullámra, mely a Kárpát-medence középső bronzkorát alakította ki, és számos friss déli elemmel együtt a lószerszámzás ez új módját is hozhatta magával területünkre.⁴⁰

B) Időrend.

A csontból készült lószerszámok kronológiai helyzetében, csupán azok megjelenési időpontjával szeretnénk foglalkozni. Mint látni fogjuk ugyanis, e dátum megvonása fontos történelmi változásokkal jár együtt a Kárpát-medence bronzkorának eseményeiben.

Kiindulópontként meg kell néznünk, hogy lószerszámunk milyen kultúrák anyagában fordulnak elő. Sajnos leleteink legnagyobb része nem hiteles ásatás során került felszínre, s így legtöbbször csak következtetni lehet rétegtani helyzetükre. A szíjelosztó lemezeket véve alapul a következő kulturális megoszlást adják. A füzesabonyi, tószegi, ároktői és tiszafüredi darabok a hatvani és füzesabonyi kultúra telepeiről ismertek. Pontos rétegvizonyuk tisztázatlan. A pákozdvári darab a vatyai kultúra földvárából került elő. E csontlemeznél megállapítható, hogy a kultúra második periódusánál nem lehet régebbi, mivel ez időszakban kezdődött az élet a telep területén.⁴¹

A Nyergesújfalu-Téglagyár-i telepen előkerült szíjelosztó kérdésével külön kell foglalkoznunk. A tanulmány elején idézett, hiteles rétegből származó darab a Tokodi csoport emléanyagának részét képezi.⁴² A csoport kronológiai helyzete jelen esetben döntő bizonyítékul szolgál a csontból készült lószerszámok hazai megjelenésének időpontját tekintve.

Hasonló a helyzet a zablák kulturális elterjedésében is. Előfordulnak a Wietenberg, Vattina, továbbá a vatyai és magyarádi kultúrákban és a bizonytalan rétegvizonyú hatvan—füzesabonyi kultúrájú tell-telepeken.⁴³

Elsődleges áttekintés után is látható, hogy megjelenésük és elterjedésük a nagyjából egyidős, s középső bronzkori kultúráink területére korlátozódik.

A tényleges kronológiai helyzet tisztázása előtt ismét meg kell említenünk azokat a véleményeket, melyek lószerszámokunk megjelenésével foglalkoztak.

Mozsolics kronológiai megállapítása nem rögzített dátumhoz kötött. Mint már említettük, nem tartja kizártnak — épp a szigorú keleti származásból kiindulva —, hogy előkerülhet csontból készült lószerszám a korai

bronzkorban is.⁴⁴ A hatvan—füzesabonyi telkeken előkerült darabokat a füzesabonyi réteghez kapcsolja és a lószerszámzás megjelenését a B III. időszakra helyezi.⁴⁵

Bóna István is foglalkozott a lószerszámzás időrendi kérdéseivel. Megállapítása, bár csak futólagos, mégis megegyezik reatív időrendi szempontból. Mozsolicsal. A lószerszám elterjedését a középső bronzkor második felére teszi.⁴⁶

E vélemények helyesbítésével, lószerszámunk megjelenését korábbi időre kell helyeznünk. Ennek lehetőségét épp a nyergesújfalui csontlemezt előkerülése adta meg, melyet az idézett szerzők még nem ismerhettek. A tokodi csoporton keresztül alkalom nyílt a lószerszámok megjelenését párhuzamosítani a középső bronzkorunkat kialakító utolsó balkán-anatóliai hullám kultúráival. Az alapot Kalicz Nándor legújabb időrendi megállapításai szolgáltatták. Ezek szerint a hatvani kultúra második, legfiatalabb fázisával egyidős a Wietenberg és ottományi kultúra, továbbá É-Dunántúlon a tokodi csoport.⁴⁷ A tokodi csoportnak viszont DNY felé kapcsolatai vannak a kialakuló vatyai kultúra első fázisával, ami közvetítőként fontos szempont a lószerszámzás vizsgálatában.⁴⁸ Kalicz megállapítva e fontos kronológiai vázat, maga is megteszi észrevételeit a lószerszámokkal kapcsolatban, bár részletesen nem foglalkozik azokkal: „Alapos okunk van azt feltételezni, hogy már a hatvani kultúra késői szakasza idején kezdődött használatuk” ... „Mindennél olyan telepeken fordulnak elő, ahol a hatvani és füzesabonyi kultúra leletei elválaszthatatlanul keveredtek egymással.”

Kronológiai alaphoz tekintve ezek után a wietenbergi és ottományi zablákat és a nyergesújfalui csontlemezt, megkapjuk ezek megjelenésének legkorábbi reatív és abszolút idejét. Ezen tényekkel nem mondanak ellent a Vattina művelődésben megjelenő lószerszámok sem, mivel e kultúra kezdete is párhuzamosítható a fiatalabb hatvani fázissal és éppúgy része az új déli hullámnak, mint az ottományi kultúra.⁴⁹

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy csontból készült lószerszámunk, illetve e szerszámzás mód, korabronzkorunk végén jelenik meg és a középső bronzkor elején terjed el a Kárpát-medencében. Abszolút időben kb. i. e. 1700—1650 táján.⁵⁰

C) Az eredet és időrend meghatározása után meg van a lehetőség, hogy a csontból készült lószerszámok Kárpát-medencében való megjelenését az i. e. 1700—1650 táján lejátszódó történelmi eseményekkel összevessük. A Kisázsziából elinduló mozgás, illetve annak közvetett hatásai két főirányban terjedtek el. Egyik ága a Kaukázuson keresztül Dél-Oroszország felé irányult,⁵¹ a másik Ény felé a Balkánt érintette.⁵² Ez utóbbi útvonalon elmozduló népcsoportok, illetve népelemek egy része eljutott a Kárpát-medencéig is. Így jelentek meg nálunk a Vattina, az Ottomány és a gyulavarsánd—füzesabonyi kultúrák mint középső bronzkorunk kialakítói. E művelődések hozták magukkal a lószerszámzás módjának ismeretét és minden valószínűség szerint másodszor a lovat is Magyarországra. A lónak ez úton való újra honosodását természetesen kimutatni nem lehet. Az ismert tény viszont, hogy középső bronzkori telepeinken a keleti alaptípusú elnehezettebb ló volt elterjedve.⁵³ Mivel az

³⁸ Barnett, R. D.—Forman, W., Assirische Palastreliefs. (Artia—Praga) 83, 85, 96. kép.

³⁹ Mallowan, M. E. L., The Excavations et tall Chagar Bazar. Iraq 4 (1937) 91—183., X. t. 29.

⁴⁰ Bóna, I., Geschichte der ... 12.

⁴¹ Uo. Közép-Dunamédecé középső bronzkori tell-telepeinek stratigráfiai táblázata. 20.

⁴² Bándi G., A tokodi csoport néhány kérdése. Kézirat. Sajtó alatt.

⁴³ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 125—Horvát, K., Dacia 4 (1960) XIII. t. 10. (Tordai Hasadék), továbbá a köröstarcsai ottományi telepen ismert egy csontzabla. Kalicz Nándor szíves szóbeli közlése alapján.

⁴⁴ Lásd 24. j.

⁴⁵ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 133.

⁴⁶ Bóna, I., Geschichte ... 4.

⁴⁷ Kalicz N., Északkelet-Magyarország korabronz-kora ... 753., 761—.

⁴⁸ Bándi G., i. m.

⁴⁹ Bóna, I., Geschichte ... 20. A kronológiai táblázatok abszolút számai alapján.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Смирнов, К. Ф., i. m. 71—.

⁵² Bóna, I., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 111—.

A szerző kifejti tanulmányában, hogy a déli hatások határozottan két irányban, „mint egy villa ágai” egy időben érik D-Oroszország és a Balkán-Kárpátmedence területét. Konkrétan utal e kérdésben a lószerszámokra is.

⁵³ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 60.

egész Közel-Keleten ez volt az uralkodó típus, minden lehetősége megvan annak, hogy az új lószerszám jelentős lönyaggal együtt jutott be az országba.

Az eredet és időrend vizsgálatából adódó tények megadják a lószerszámok elterjedésének útirányát is a Kárpát-medence területén belül. Az előkerült leletek alapján kimondhatjuk, hogy két művelődésen keresztül érte el a Kárpát-medencét a csontos lószerszámok. Mindkét kultúra nagyjából egy időben érkezett területünkre. Az egyik ág az Al-Duna vidékéről érkezik a Vattina művelődés emlékeivel.⁵⁴ A másik irány a Wietenberg—Ottomány kultúrák megjelenésével Erdély és a felső Tisza-vidék területén át éri el a Kárpát-medencét.

Az al-dunai vonal további sorsát leletek hiányában nem tudjuk követni az ország területén.

Az ottományi kultúrában fellépő csontból készült lószerszámok további elterjedése is megfigyelhető. Minden valószínűség szerint, e művelődés adta át e szerszámok ismeretét a vele részben egyidős hatvani kultúrának. Így jutottak el darabjai a késő hatvani időben kezdődő nagy tell-telepekre is, melyek élete a füzesabonyi művelődés folyamán tovább tartott (Ároktő-Dongóhalom Füzesabony, Tiszafüred, Tószeg).

A hatvani kultúra második periódusában a művelődésből Ny-ra szakadt tokodi csoport is ismeri már a déli eredetű szerszámok elterjedését. E csoporton keresztül juthatott át ismerete a Dunántúlra is (Nyergesújfalu-Téglagyár). A Kárpát-medence nyugati felében kialakuló nagy középső bronzkori kultúrák — Vátya és Magyarád — talán épp ez átmeneti időben élő kis csoporttól tanulhatták a csontos lószerszámok elterjedését, amely friss hagyományként a hatvani kultúrából hozta magával annak ismeretét. Ezt csak alátámasztja az a tény, hogy a tokodi csoport életének utolsó éveiben együtt élt a kialakuló vátyai és magyarádi kultúrákkal, sőt azok népességébe olvadt bele nyomtalanul.

Összefoglalásként megállapítható, hogy az elő-ázsiai lószerszámok a II. évezred első felében nagyjából egy időben terjedt el Dél-Oroszország és DK-Európa területén. E használati mód legészakibb területe ez időben a Kárpát-medence, mely több ezer éven át az anatóliai művelődési kör történelmi eseményeinek legtávolabbi határát jelentette.

Bánda Gábor

DIE FRAGE DER RIEMENTEILER DES MITTELBRONZEZEITLICHEN PFERDEGESCHIRRS IM KARPATENBECKEN

Auszug

In der bronzezeitlichen Siedlung von Nyergesújfalu-Ziegelfabrik, die 1959 freigelegt worden ist, kam eine sehr interessante Knochenscheibe zum Vorschein.¹ An Hand dieses aus authentischer Schicht zutage gekommene Fundes, den man chronologisch gut definieren kann, bietet sich die Möglichkeit, die bisher bekannten und bisher unpublizierten dreieckigen oder unregelmäßig-runden ähnlichen Knochenplatten zu untersuchen.

Aus dem Material der ungarischen mittelbronzezeitlichen Siedlungen sind uns bisher 12 solche aus Knochen geschnitzte Objekte bekannt (Abb. 1—2). Auf Grund der Untersuchung dieser Funde soll die vorliegende Studie die folgenden wichtigen Fragen beleuchten:

1. Eine Klärung der Frage des Gebrauches dieser Knochenplatte, im Lichte der Forschungsgeschichte des Themas; Versuche zur Rekonstruktion;

2. Die Frage der mit Knochengeräten versehenen mittelbronzezeitlichen Pferdegeschirre im Lichte der Untersuchung der Riementeiler aus Knochen;

a) Herkunft;

b) Chronologie — Das Erscheinen der aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre im Karpatenbecken;

c) Das Verhältnis der Fragen der mittelbronzezeitlichen Pferdezucht und des Pferdegeschirrs zu den historischen Fragen der Epoche.

1. Bezüglich des Gebrauches der Knochenplatten sind Ferenc Tompa, H. A. Potratz und István Bóna zu verschiedenen Schlüssen gekommen^{9—11, 15—16}. Alle drei sind darin einig, daß die Funde Bestandteile des Pferdegeschirrs waren. Potratz rechnete sie den im Nahen Osten verbreiteten Trensen mit scheibenförmigem Backenstück zu, während Bóna die an den Backen des Pferdes, unterhalb der Ohren angebrachten Riementeilerscheiben in ihnen zu erkennen meinte.

Um beide Auffassungen zu berichtigen, untersuchte der Verfasser alle diese Knochenplatten aufs gründlichste, wobei es klar wurde, daß die zu funktionellem Zweck angebrachten größeren oder kleineren Öffnungen auf den Scheiben solche Abnutzungsspuren aufweisen, die eine andersgeartete Anwendung andeuten.^{1—13} Es konnte festgestellt werden, daß diese Knochenplatten als Be-

standteile des Pferdegeschirrs bei der Verzweigung des Kopfriemens in Richtung der beiden Enden der Psalien angebracht wurden. Zu jedem kompletten Pferdegeschirr dürften je zwei solche Halfterscheiben gehört haben. Die derartige Beschirrung ist in Abb. 14—15 dargestellt.

2. Nachdem die Verwendungsart geklärt worden ist, muß man das Thema auf die komplexe Untersuchung des mittelbronzezeitlichen Pferdegeschirrs erstrecken, da die besprochenen Funde nur einen Teil des Geschirrs ausmachen. Man steht in Ungarn einem zu einem bestimmten Zeitpunkt erscheinenden, im großen und ganzen einheitlichen Pferdegeschirrtypus mit aus Knochen geschnitzten Bestandteilen gegenüber, der aus der Fremde in das Karpatenbecken gelangt war. Weder die Vorbilder, noch die Beweise der lokalen Entstehung haben Belege.

a) Die Beziehungen der neuen Art der Pferdebeschirrung, die zur Mittelbronzezeit auftritt, kann man im archäologischen Material zwei, weit entfernte Regionen beobachten: die eine ist Südrussland, die andere der Nahe Osten (Anatolien, Mesopotamien, Luristan, Ägypten). Dementsprechend muß man den Weg, über den die ungarischen Funde hierher gelangten, hier suchen. Die einzige Vertreterin der Annahme einer osteuropäischen Herkunft ist A. Mozsolics, die sich in der ungarischen Forschung auch als erste mit den allgemeinen Fragen des Pferdegeschirrs befaßt hat.^{23—26} Mehrere ausschlaggebende historische Argumente können aber gegen diese Richtung der Abstammung angeführt werden. Alle Feststellungen von Mozsolics sind nämlich auf Ähnlichkeiten der Formen aufgebaut, wobei jene Tatsache außer acht gelassen wurde, ob im Laufe der Mittelbronzezeit solche kulturelle und verwandtschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und Südrussland bestanden, die einen Ausgangspunkt zur von ihr vertretenen These der Abstammung der Pferdezucht die Grundlage böten. Von solchen Beziehungen kann man aber zu dieser Zeit nicht sprechen, welche mittelbronzezeitliche Kultur aus Ungarn man auch immer untersucht; um nur die Kulturen von Füzesabony, Vátya oder Vattina zu erwähnen, in deren Material die besprochenen Pferdegeschirre zutage kamen.²⁷

⁵⁴ Milleker B., A vattinai őstelep. (Temesvár 1905) 20., VIII. t. 1—3.

Diese negative Einschätzung wird auch von K. F. Smirnow unterstützt, der sich mit dem aus derselben Zeit stammenden russischen Material beschäftigt.²⁸ Bei der Untersuchung der Knebeltrensen aus Knochen beruft er sich wohl auf ähnliche ungarische Stücke, erwähnt aber die Abstammung der einen von den anderen nicht. Smirnow erbringt nämlich einen klaren Beweis, daß die Pferdegeschirre mit Knochenbestandteilen zu annähernd derselben Zeit in die Gegend zwischen Wolga und Ural gerieten wie ins Karpatenbecken: um die Mitte des zweiten Jahrtausends v. u. Z.²⁹ Ihren Ursprung bringt er ganz eindeutig mit den kleinasiatischen Pferdegeschirren in Verbindung.³⁰ Die Möglichkeiten einer orientalischen Herkunft zusammenfassend, muß man also feststellen, daß eine solche im Laufe der Mittelbronzezeit unwahrscheinlich ist. Die Ähnlichkeit der Funde der zwei Gebiete zu dieser Zeit ist lediglich eine Konvergenz, die sich aus den kleinasiatischen Grundformen ergeben hat.

Eine Untersuchung der kleinasiatischen Herkunft liefert nun eher faßbare und reale Ergebnisse. Das Erscheinen der Pferdegeschirre aus Knochen fügt sich organisch in das wirtschaftliche und kulturelle Bild der neuen Kultur ein, die sich um die Wende der Früh- und Mittelbronzezeit ausgebildet hatte, um so eher, als auch diese Kulturen zum balkanisch-anatolischen Kulturkreis gehören. Aus der Studie, die die Bewandnisse jener Funde und Reliefs, die für den kleinasiatischen Ursprung aussagen, eingehend behandelt, seien hier nur die mit der Chronologie eng zusammenhängenden allgemein-wirtschaftsgeschichtlichen Belange hervorgehoben.

b) Bezüglich der chronologischen Stellung der aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre sei hier nur der Zeitpunkt ihres Erscheinens erwähnt, da — wie man sehen wird — die Festlegung dieses Datums in Beziehung zu wichtigen geschichtlichen Veränderungen im Laufe der Ereignisse der Bronzezeit im Karpatenbecken steht.

Als Ausgangspunkt muß untersucht werden, im Material welcher Kulturen man auf die besprochenen Pferdegeschirre stößt. Leider kam der Großteil der Funde nicht aus authentischen Grabungen zum Vorschein, so daß man im Falle der meisten auf ihre stratigraphische Lage bloß folgern kann. Nimmt man die Riementeilerplatten zum Ausgangspunkt, so findet man folgende Verteilung: Die in Füzesabony, Tószeg, Aroktó und Tiszafüred gefundenen Stücke stammen aus Siedlungen der Kulturen von Hatvan bzw. Füzesabony. Ihre genauen Schichtenverhältnisse sind unbekannt. Das aus Pákozdvár stammende Stück kam aus dem Burgwall der Kultur von Vátya zutage. Bezüglich dieser Knochenplatte kann man feststellen, daß sie nicht älter als die zweite Periode der Kultur sein kann, da das Leben der Siedlung zu dieser Zeit begann.⁴¹ Mit der Frage des in der Siedlung von Nyergesújfalu zutage gekommenen Riementeilers muß man sich separat beschäftigen. Das am Anfang der Studie erwähnte, aus authentischer Schicht stammende Stück gehört zum Denkmalmaterial der Gruppe von Tokod.⁴² Die chronologische Lage dieser Gruppe ist von bedeutendem Aussagewert bezüglich des Zeitpunktes des Erscheinens der aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre in Ungarn.

Auch mit der kulturellen Verbreitung der Trensen verhält es sich ähnlich. Sie kommen in Wietenberg, in Vattina, ferner in den Kulturen von Vátya und Magyarád und in den Tell-Siedlungen der Kultur von Hatvan—Füzesabony mit ungewissen Schichtenverhältnissen vor.⁴³ Bereits nach einem flüchtigen Überblick ist es deutlich zu erkennen, daß ihr Erscheinen und ihre Verbreitung im großen und ganzen gleichaltrig sind und sich auf den Bereich der mittelbronzezeitlichen ungarischen Kulturen beschränken.

Bevor die tatsächliche chronologische Stellung geklärt wäre, muß man sich erst wieder zu jenen Annahmen wenden, die das Erscheinen des Pferdegeschirrs in Ungarn betreffen.

Die chronologische Feststellung von *Mozsolics* ist an kein fixes Datum gebunden. Ihrer Meinung zufolge wäre es nicht ausgeschlossen — eben infolge einer strikten These der orientalischen Herkunft —, daß auch aus der Frühbronzezeit ein aus Knochen verfertigtes Pferdegeschirr zutage kommen könnte.⁴⁴ Sie bringt die in den Tells von Hatvan—Füzesabony gefundenen Stücke mit der Schicht von Füzesabony in Verbindung und setzt das Erscheinen des Pferdegeschirrs auf die Periode BIII an.⁴⁵

Auch Bóna hat sich mit den chronologischen Fragen des Pferdegeschirrs beschäftigt. Seine Feststellung, so flüchtig sie auch sein mag, ist in relativchronologischer Hinsicht mit der von *Mozsolics* identisch. Er setzt die Verbreitung des Pferdegeschirrs auf die zweite Hälfte der Mittelbronzezeit an.⁴⁶

Diese Annahmen berichtend vertritt der Verfasser die Meinung, daß man das Erscheinen der ungarischen Pferdegeschirre auf einen früheren Zeitpunkt ansetzen muß. Die Möglichkeit dazu bietet eben die Knochenplatte aus Nyergesújfalu, welche *Mozsolics* und Bóna noch nicht gekannt haben können. An Hand der Gruppe von Tokod bot sich eine Möglichkeit, das Erscheinen der Pferdegeschirre mit jenen Kulturen der letzten balkanisch-anatolischen Welle zu parallelisieren, die die Mittelbronzezeit Ungarns herausgebildet hatten. Die Grundlage hierzu bieten die neuesten chronologischen Feststellungen von N. Kalicz, denen zufolge die zweite, jüngste Phase der Kultur von Hatvan gleichaltrig wäre mit den Kulturen von Wietenberg und Ottomány, ferner mit der Gruppe von Tokod in Nordtransdanubien.⁴⁷ Die Gruppe von Tokod hingegen hat ihre Verbindungen in SW-licher Richtung mit der ersten Phase der entstehenden Kultur von Vátya, welche als Vermittlerin eine wichtige Rolle bei der Untersuchung des Pferdegeschirrs hat.⁴⁸

Nimmt man nun die Trensen von Wietenberg und Ottomány wie auch die Knochenplatte von Nyergesújfalu zum chronologischen Ausgangspunkt, erhält man den relativen und absoluten Zeitpunkt ihres frühesten Erscheinens.

Diesen Tatsachen widersprechen auch die in der Kultur von Vattina erscheinenden Pferdegeschirre nicht, da man den Beginn dieser Kultur ebenfalls mit der jüngeren Phase von Hatvan in Parallele stellen kann, und weil diese ebenso ein Bestandteil der aus dem Süden kommenden neuen Welle war wie die Kultur von Ottomány.⁴⁹

Aus all dem kann festgestellt werden, daß die aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre bzw. die besprochene Art und Weise des Beschirens am Ende der Frühbronzezeit erscheinen und zu Beginn der Mittelbronzezeit im Karpatenbecken Verbreitung finden, was absolute Chronologisch etwa 1700—1650 v. u. Z. bedeutet.⁵⁰

c) Nach der Festlegung der Herkunft und der Chronologie besteht die Möglichkeit, das Erscheinen der aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre im Karpatenbecken mit jenen historischen Ereignissen zu vergleichen, die sich um 1700—1650 v. u. Z. abgespielt hatten. Die aus Kleinasien ausstrahlende Bewegung bzw. deren mittelbare Auswirkungen verbreiteten sich in zwei Hauptrichtungen. Der eine Zweig war über den Kaukasus nach Südrussland gerichtet, der andere erreichte nordwestlich den Balkan.^{51–52} Ein Teil jener Völker bzw. ethnischen Gruppen, die sich diesen Weg entlang in Bewegung setzten, kam auch in das Karpatenbecken. Auf diese Weise erschienen hier die Kulturen von Vattina, Ottomány und Füzesabony—Gyulavarsánd als Gestalter der Mittelbronzezeit. Diese Kulturen brachten auch die Kenntnis des Pferdebeschirens und aller Wahrscheinlichkeit nach auch — zum zweitenmal — das Pferd nach Ungarn. Diese neue Einbürgerung des Pferdes kann man selbstverständlich nicht nachweisen. Es ist aber eine bekannte Tatsache, daß in den Siedlungen der mittleren Bronzezeit das kalthütigere Pferd orientalischen Typus die Dominanz hatte.⁵³ Da dieser Typus im ganzen Nahen Osten dominierte, besteht die Möglichkeit, daß die neue Art des Pferdegeschirrs mit einem bedeutenden Stock von Pferden zusammen auf ungarischen Boden geriet.

Die aus der Untersuchung der Herkunft und der Chronologie folgenden Tatsachen geben auch den Verbreitungsweg des Pferdegeschirrs innerhalb des Karpatenbeckens an.

Man darf auf Grund der zutage gekommenen Funde aussagen, daß das Pferdegeschirr mit Knochenbestandteilen über zwei Kulturen in das Karpatenbecken gelangt war. Beide erreichten das Land fast zu derselben Zeit. Die eine kam von der unteren Donau mit dem Denkmalmaterial der Kultur von Vattina.⁵⁴ Der andere Zweig erreichte das Karpatenbecken mit dem Erscheinen der Kulturen von Wietenberg—Ottomány über Transylvanien und die obere Theißgegend.

Das weitere Schicksal des Zweiges der unteren Donau vermag man, mangels Funde, auf ungarischem Boden nicht zu verfolgen.

Man kann auch die weitere Verbreitung der in der Kultur von Ottomány auftretenden, aus Knochen verfertigten Pferdegeschirre beobachten. Höchstwahrscheinlich war es diese Kultur, die die Kenntnis dieses Pferdegeschirrs der mit ihr teilweise gleichaltrigen Kultur von Hatvan übergeben hatte. Auf diese Weise gerieten ihre Stücke auch in die großen Tell-Siedlungen, die zur Spätphase der Kultur von Hatvan begannen und während

der Kultur von Füzesabony fortlebten (Füzesabony, Tiszafüred usw.).

Die während der zweiten Periode der Kultur von Hatvan westlich ausgeschiedene Gruppe von Tokod kannte ebenfalls bereits die Pferdegeschirre südlicher Herkunft. Über diese Gruppe mochte ihre Kenntnis nach Transdanubien gelangt sein (Nyergesújfalu-Ziegelfabrik). Die in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens entstehenden großen mittelbronzezeitlichen Kulturen — Vátya und Magyarád — dürften die Pferdebeschirung mit Knochengeschirren eben von dieser, in einer Übergangszeit lebenden kleinen Gruppe erlernt haben, die ihre Kenntnis als frische Tradition aus der Kultur von Hatvan mit sich gebracht hatte.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß die in Vorderasien übliche Art des Pferdegeschirrs sich in der ersten Hälfte des zweiten Jahrtausends v. u. Z. sozusagen gleichzeitig in Südrußland und in Südosteuropa verbreitete. Das nordwestlichste Gebiet, wo es Verbreitung fand, war zu dieser Zeit das Karpatenbecken, das mehrere Jahrtausende hindurch die entfernteste Grenze der historischen Ereignisse des Kulturkreises von Anatolien bedeutete.

G. Bándi

BRONZKORI AGYAG KERÉKMODELLEK A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉRŐL

A kutatás figyelme csak nemrégiben terelődött azokra a kisméretű, agyagból készült kerékmodellekre, amelyek gyakran kerülnek felszínre az ásatások során. A legutóbbi időben jónéhány értékes dolgozat látott napvilágot, amelyeknek szerzői e leletsoport problematikájával foglalkoztak.¹ A kis agyagdiscosok iránti érdeklődést az okozta, hogy ezeket a tárgyakat, mint az őskori szerek tömör fakerekeinek miniatűr másolatát kezdték el vizsgálni. Sajátságos formájuk (optikai lencsére emlékeztető alakjuk, elkeskenyedő szélük, mindkét oldalon kiálló „agyuk”) megfelel az őskorban használatos tömör fakerekek szerkezetének. Addig amíg az igazi kerékmodellek száma meglehetősen kicsiny,² agyag modelljeiket jóval nagyobb számban ismerjük.³ Éppen a modellanyag tanulmányozása szolgáltatta a kutatás számára lehetőséget, hogy nyomon kövessék a keréknek, ennek a fontos technikai újításnak fejlődését és elterjedését, kialakulási területétől Eurázsia térségeiig.

V. G. Childe e kérdésnek szentelt első munkájában rámutatott arra, hogy a kerék feltalálásának centrumát az Ókori Keleten kell megkeresnünk. Mindenekelőtt Mezopotámia vehető számításba, ahonnan kerekeket már az i. e. 4—3. évezredből ismerünk. Innen terjedt el használatuk észak, északnyugat és nyugat felé. A kerék a diffúzió törvényeinek megfelelően hódított tért újabb és újabb területeken s csak jóval később (évezredek múltán) érte el Közép-Európát, s így a Közép-Dunavidéket is, ahonnan különösen sok, e körbe sorolható leletet ismerünk.⁴

A továbbiak során, újabb leletanyag birtokában a kerék európai megjelenésének alsó időhatárát sikerült lejjebb vinnünk, de V. G. Childe alapvető következtetése, annak kialakulási centrumára vonatkozólag, változatlanul érvényben vannak.⁵ Felvetődhet viszont az a kérdés, hogy milyen úton juthattak el a kerekek és modelljeik Mezopotámiából a Közép-Dunavidékre.

Foltiny István az észak felé való elterjedés mellett tört lándzsát. Ez az útvonál, szerinte, a Kaukázuson áthaladva a Fekete-tenger északi partvidékének sztyeppjein keresztül vezetett. Véleményét azokra a kerékmodellekre alapozta, amelyeket az adott terület igen korai emlékeanyagából ismerünk. Bóna István egy sor ellenvetéssel cáfolta Foltiny állításait és síkraszállt egy déli elterjedési útvonál megléte mellett. Ez Kisázsian és a Balkánon át vezetett.

Bóna István feltételezését az alábbi megfontolásokkal támaszthatjuk alá.

A korai tömör fakerek leletek, amelyeket a Fekete-tenger északi partvidékéről ismerünk, nem a jellegzetes gödörsíros kultúra anyagába sorolhatók (i. e. 3. évezred). Ezeket, kronológiailag a műveltség késői szakaszába oszthatjuk be. Ezt a periódust tágas, zsákszerűen kiszélesedő sírgödrök jellemzik. A leletek más része az egyidejű Donyec-vidéki katakombák kultúrába tartozik.⁶ Következésképp, legfeljebb az ie. 2. évezred első századaiba sorolhatók.

Továbbá: a Duna-vidéken nem ismeretesek kerék leletek, csak legfeljebb agyagmodelljeik. Nem képezheti vita tárgyát, hogy az agyag modellek prototípusának végső fokán az eredeti fakereket kell tekintenünk. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a modelleket, bár első esetben feltétlenül eredeti példány a kiindulópont, a továbbiakban nélkül, tradicionálisan is készíthették. Az ilyenféle kerámiai tradíciót a szomszédos törzsek át is adhatták egymásnak a kerék készítés ismeretének egyidejű továbbítása nélkül. Ezt az elgondolásunkat különösen jogosnak tarthatjuk akkor, ha elfogadjuk Bóna István véleményét, amely szerint a miniatűr kocsiknak kultikus rendeltetésük volt (megjegyzendő, hogy ezek után sem kizárt a tárgyak játékszer volta).

Mindezeket figyelembe véve az agyagkerék modellek elterjedésének, a Duna-medence felé tartó útvonálnak vizsgálatakor egyetlen megbízható tanút vehetünk csak számba — a leletanyagot.

Valamennyi kutató, s ez alól nem kivétel Bóna I. sem, az összes agyagkerék modellt egy „mezopotámiai” kategóriába sorolja. A leletanyagon belül variációk kiválasztása — nem történt meg. Lehetséges, hogy a meglehetősen kisszámú atipikus lelet véletlen mutációnak tekinthető, de vajon minden eltérő típust ilyennek tarthatunk-e. Kétségtelen, hogy az agyag kerékmodellek európai elterjedésének kérdését össze kell kapcsolnunk a mezopotámiai típusok kialakulásának problémájával, de ez utóbbit nem szabad túlértékelnünk. A budakalászi bádeni kultúrák kocsimodell kerekéi pl., jórészt nem vezethetők vissza mezopotámiai prototípusokra, s így nem szerepelhetnek datálólértéküként a kérdés eldöntésénél. Azok a Duna-vidéki kerékmodellek, amelyeknek megvannak a megfelelő mezopotámiai analógiái, jóval későbbiek. Ezeket, Bóna I. kutatásainak eredményeképp, az i. e. 2. évezred második negyedébe datálhatjuk.

Kisázsia és a Balkán területéről már az i. e. 3. évezredből ismerünk ilyen kerékmodelleket. Megtalálhatók

¹ Childe V. G., PPS 18 (1951) 178—183.; Ua. Ethnographisch-Archaeologische Forschungen, 2 (Berlin 1954) 1—17.; Foltiny, St., AJA, 63. (1959) 53—58.; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 12 (Bp. 1960) 83—111.

² Ur, Trialeti, Andiaman, Lesasen, Tri Brata, Szto-rozsevaia Mogila, Akkerman és még néhány lelőhely. Az irodalmat l. az 1. jegyzetben hivatkozott munkákban. Ezen kívül figyelembe veendő még: Мнацаканян, А. О., СА 2 (1957) 146—153.; Уа., СА 2 (1960) 139—152.; Румянцев, Е. А., СА 1 (1961) 236—242.

³ Többségüket Kishben, Urban, Susaban, Namasgátepén és a Kelet más lelőhelyein találták. Néhányat a Kaukázus és a Duna-vidék területéről is említene V. G.

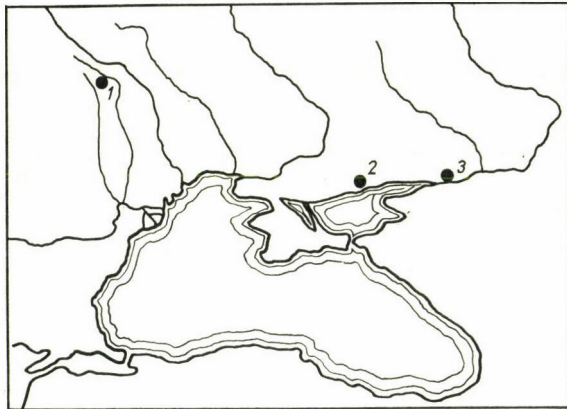
Childe 1954-ben megjelent munkájában közölte Eurázia térvképét, amelyen kb. 20 lelőhelyet tüntetett fel. Bóna István munkájában több, mint 50 lelőhely szerepel a Közép-Dunavidékről.

⁴ Childe, V. G., Ethn.—Arch. Forsch. 2 (1954).

⁵ Soproni, S., FA 6 (1954) 29—36, 198—99.; Childe, G. V., i. m.; Foltiny St., i. m.; Латынин, Б. А., КСИ-ИМК 70 (1957) 3—13.

⁶ Клейн, Л. С., Вестник Ленинградского Университета 20 (1960). Серия История Языка и Литературы 4., 144—148.; Уа. Исследования по археологии СССР. Сборник в честь профессора М. И. Артамонова (Ленинград (1961) 69—79.

ezek az ie. 2. évezred leletanyagában is.⁷ Teljes joggal feltételezhetjük, hogy ezek jelzik a kerékmodellek közép-európai irányú elterjedésének útját. A Kaukázustól északra viszont, csak az i. e. 3—2. évezred fordulóján tűnnek fel, de ekkor is csak a hegyvidéken és a Volga mellett,⁸ hacsak nem soroljuk ide a szkíta-szarmata periódusból származó kercsi kocsimodell kerekeit. Ez utóbbinál pedig, fel kell hívnunk a figyelmet a formai eltérésekre.

1. Магала (Magala)
2. Преслав (Preslav)
3. Кобяково (Kobjakovo)

1. kép. Bronzkori agyagkerékmodellek lelőhelyei a Fekete-tenger északi partvidékén

Рис. 1. Местонахождения керамических моделей колес бронзового века в Северном Причерноморье

Fig. 1. Sites des modèles de roues en argile de l'âge du Bronze, sur la côte nord de la Mer Noire

A legutóbbi időkig északi fekete-tengeri vidékről (ideértve az Azovi-tenger vidékét is), azaz a Szereth és a Don közötti óriási térségről, egyetlen egy kocsikerék-modell leletet sem tartottak számon. A legutóbbi évek ásatásai során viszont előkerült néhány ilyen tárgy, amelyeket a kérdés kutatói szükségszerűen nem ismernek még.

Első leletünket egy Preszlav (az Azovi-tenger északi partvidéke) melletti bronzkori kurgánban találták 1952-

ben. Az ásatásokat B. V. Grakov vezette. Ebben a sírban (167. sz. kurgán csoport, 2. kurgán, 2. sz. utánemetekezés, gyermek sír) egy keskeny peremű, zsinég- és fésűs díszes edény volt még.⁹ A sírt a gerendasíros kultúrába kell sorolnunk, azaz az ie. 2. évezred harmadik negyedénél korábbra nem keltezhető.

Második lelőhelyünk, ahol mezopotámiai prototípusra visszavezethető agyag kerékmodell került elő, Magala, a Prut mellett. Itt G. I. Szmirnova 1956-ban találta meg ezt a tárgyat egy, az ie. XI—IX. sz.-ba sorolható hamuhalomban (zolnyik). Ezt a zolnyikot a belőle előkerült magyarországi típusú bronzok és a romániai Monteoru-Noa kultúra leletei datálják.¹⁰ Később, 1959-ben, még egy hasonló lelet is előkerült e lelőhelyről.

Harmadik lelőhelyként a Kobjakovo-gorogyisecsét említhetjük a Don alsó folyása mellől. Itt földbevált kunyhó (zemljanka) legaljából került elő 2 kerékmodell későbronzkori (Kobjakovo I.) cserepekkel együtt. A zemljanka felső részét Kobjakovo II. típusú kerámia töltötte ki.¹¹ E leletanyag datálása meglehetősen megbízható: az ie. 2—1. évezred fordulója (a radiocarbon vizsgálatok szerint a zemljanka feltöltődése: i. e. 890 ± 110).¹²

A bemutatott leletek valamennyien fiatalabbak a dunavölgyiekénél és sehogyan sem igazolhatják, hogy a kerékmodell készítés tradíciója a Kaukázuson át terjedt volna el a Duna-vidék irányába. Éppen ellenkezőleg: a tárgyalta leletcsoport viszonylag késői dél-oroszországi megjelenése és hiányuk a Közép-Dunavidék későbbi emlékeiben, arra utalnak, hogy ez a szokás akkor terjedt el az előbbi területen, amikor az utóbbiról már eltűnt. A dél-oroszországi anyag formai sajátosságai alapján még azt is feltételezhetjük, hogy e területen egy olyan hagyomány őrződött meg, amely alapjaiban a Sztorozseva-Mogila és a hozzá hasonló korai emlékekre vezethető vissza. Bóna István helyesen jegyzi meg, hogy a Kaukázustól északra talált, kocsira, vagy kocsimodellre utaló leletanyag egy kétkerekű, nyitott formát őriz, míg a magyarországiak — négykerekű, nehéz szekerek. Ma még nincs kellő alapunk annak feltételezésére, hogy a dél-oroszországi agyag kerékmodellek helyi, tömör kerek utánpótlásai lennének. A kocsik itt elég korán megjelennek, az agyag kerékmodellek — jóval későbbiek s mindkét lelettípus mezopotámiai eredetű. A Preszlávban és Kobjakovoból származó leletek az elterjedés Kaukázuson át vezető útvonalának tanúi lehetnek. A magalai példányokat viszont úgy lehet felfognunk, mint a Duna-völgyi típusok legmesszebbi keleti előfordulását.

L. Sz. Klejn

⁷ L. Childe, V. G. és Bóna I., i. m.

⁸ Котович, В. Г., Новые археологические памятники Южного Дагестана. Материалы по Археологии Дагестана, т. I. (Махачкала 1959) 122., 1. kép 6.

⁹ A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézetének Archivuma (Moszkva): Фонд 1. Дело 641, 24.

¹⁰ Смирнова, Г. И., СГЭ, 10 (1956) 52—54, Уа., КСИА 7 (Киев, 1957) 58—59.; Уа., КСИИМК 70 (1957) 99—107.

¹¹ Ezúton fejezem ki köszönetemet az ásatások vezetőinek, G. I. Szmirnovának és Sz. I. Kaposinának, akik engedélyezték, hogy a leletanyagba betekintést nyerjek és adataikat a publikációhoz felhasználjam. Миллер, А. А., Краткий отчет о работах Северо-Кавказской Экспедиции Государственной Академии Истории Материальной Культуры в 1923 г. Известия РАИМК т. IV. (Ленинград 1925) 1—13.; Уа., Краткий отчет о

работах Северокавказской Экспедиции Государственной Академии Истории Материальной Культуры в 1924 и 1925 годах. Сообщения ГАИМК, т. I. (Ленинград 1926), 105—113, 125—142.; Уа., Археологические работы Северо-Кавказской Экспедиции в 1926 и 1927 гг., Сообщения ГАИМК, т. II. (Ленинград 1929), 76—79.; Шарафутдинова, Э. С., Кобяковское поселение эпохи бронзы. «Археологические раскопки на Дону» (Ростов, 1962), 47—48.

¹² Артемьев, В. В.—Бутумо, С. В.—Дрозжин, В. М.—Романова, Е. Н.—Руденко, С. И., Радиоуглеродный метод определения абсолютного возраста (Работа лаборатории Института Археологии Академии Наук СССР). Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам исследований в 1960 г. (Москва 1961) 21—22.

BRONZE AGE EARTHEN WHEEL MODELS FROM THE NORTHERN SHORE OF THE BLACK SEA

Summary

Researches succeeded in proving but recently that the small earthen wheels, known from the excavations of Bronze Age settlements and cemeteries, are, as a matter of fact, models of the solid wooden wheels of ancient waggons. The authors of the several papers published on this subject have established that the primary centre of their discovery and extension is to be sought in Hither Asia and especially in Mesopotamia. The undersigned agrees with the theory of I. Bóna, following the extension of the earthen wheel models through Asia Minor and the Balkans towards the Central Danubian Basin, and he doubts the existence of the "northern route" mentioned by I. Foltiny, leading from Hither Asia through the Caucasus and the northern shore of the Black Sea.

The latter view is not supported by the evidence of archaeological finds. From the northern shore of the Black Sea only five earthen wheel models are known up

to our day. They were uncovered at the following sites: Preslav (in the surroundings of the Asowian Sea, from a burial of the Rafter Grave Culture, *i. e.* from the end of the second millennium before our era); Magala (along the Pruth, two specimens from an ash mound [zolnik] attributable to the eleventh — ninth centuries before our era); finally Kobyakovo-Gorodishche (along the Don, two specimens from a hut dug in the earth, filled up in the years 880 ± 110 before our era according to the evidence of radiocarbonic investigations).

On the basis of all these we are led to the inference that the earthen wheel models of Southern Russia are younger than the finds of the Central Danubian Basin. The only exception might be the Magala find, this one ought to be regarded, however, on the testimony of other data, as the farthest eastern outpost of the types known from the region of the Middle Danube.

L. S. Klejn

ADATOK EGY KÉSŐ VASKORI FAZEKASMŰHELY TERMÉKEINEK ELTERJEDÉSÉHEZ

A székesfehérvári Múzeum 1912 óta őriz egy késővaskori edényt, amelynek oldalát bepecsételt minták díszítik (1. kép 1). A lelet Rácalmás-Kulcstelepről származik; az Aranyhegyen, Chudó József vendéglője udvarának planírozása alkalmával csontvázas sírban találták. A lelőhely egy dombtetőn van, amelyen az egykorú leírás szerint „eredetileg kisebb halmok emelkedtek” s ezek alól kerültek elő a csontvázak „számos melléklettel”. A leletek vagy csak egy részük, ugyancsak a Múzeumba jutottak.

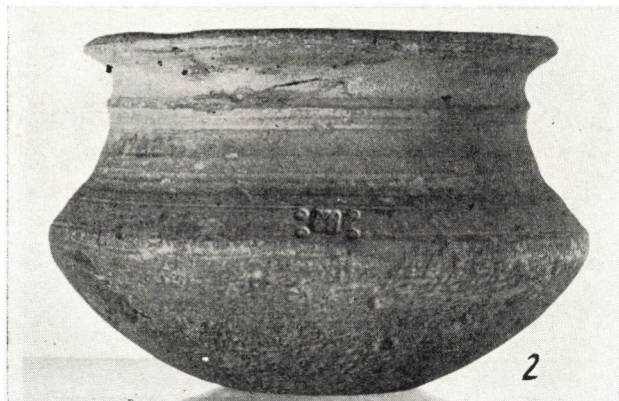
A kérdéses edényt, a többi, azonos származású lelettel, még Marosi Arnold ismertette, igaz, csak futólagosan.¹ Márton Lajos is foglalkozott vele, de csak annyiban, hogy megállapította, miszerint az edény díszítményét pecsétlővel nyomták be a felületébe, továbbá, hogy a rajta látható minta a „pontkörös díszítmény keretében a keresztalak”, a jutasi temető leletein is megtalálható.²

Hunyadi Ilona is megemlítette corpusában a kulcsi edényt, úgyiszentén a jutasi leleteket, amelyek között 3,

Rácalmás-Kulcsról származik, de lelőhelye nem azonos az 1912-ben előkerült leletekével. Az egykori Chudó-féle vendéglőt mintegy 2 km-re elkerülő 6. sz. főközlekedési műút építésénél találtak rá 1949-ben. Közelebbi lelőkörményei sajnos nem ismeretesek. Egy másik késővaskori edénnyel együtt az Államépítészeti Hivatal ajándékként jutott a Múzeumba (1. kép 2).⁴

Az első tekintetre is feltűnik, hogy mind az öt edény oldalát ugyanaz a minta díszíti. E díszítmény — amint azt már Marosi, Márton és Hunyadi is megállapította — pecsétlővel lett az edény felületébe benyomva. Alapjában véve egy összetett mintáról van szó. Négy sarkán koncentrikus körök láthatók, míg középen egy négyzet foglal helyet, amelynek belsejét száraival átlóirányban elhelyezett, domború kereszt szerű alak tölti ki, a kereszt szárainak közeibe pedig a négyzet széléről domború félkörös ív nyúlik be.

Ez a minta az 1. kép 1 alatt közölt kulcsi, továbbá a 2. kép 1 és 2. kép 3 alatt közölt jutasi edényen négyszer,

1. kép. 1. Rácalmás-Kulcs, egykori Chudó féle vendéglő. Ltsz. 2258. — 2. Rácalmás-Kulcs, 6. sz. műút. Ltsz. 11823. 1 = 1 : 2; 2 = 1 : 3
 Рис. 1. 1. Рацалмаш-Кульч, бывший ресторан Худо. Инв. № 2258. — 2. Рацалмаш-Кульч, дорога № 6. Инв. № 11 823. 1 = 1:2; 2 = 1:3
 Fig. 1. 1. Rácalmás-Kulcs, ancien restaurant Chudo. N° d'inv. 2258. — 2. Rácalmás-Kulcs, route n° 6. N° d'inv. 11823. 1 = 1 : 2; 2 = 1 : 3

alakra is hasonló olyan edényt találunk, amelynek oldalán — Hunyadi szavait idézve — „benyomott díszítés ismétlődik” (2. kép 1—3). Utóbbiak közül kettőnek fényképét is közölték. E leletek Rhé Gyula ásatásából származnak és a veszprémi Múzeumban vannak.³

Újabbán egy további, hasonló díszítménnyel ellátott edény jutott a székesfehérvári Múzeum birtokába. Ez is

míg a másik kettőn ötször ismétlődik az edény vállán, nagyjából egyenlő térközökkel.

Nem szükséges különösebb vizsgálat annak a megállapításához, hogy a koncentrikus körök és a központi négyzet mintáját külön-külön nyomták be. Egymáshoz viszonyított helyzetükben minden egyes mintán lényegtelen, de mégis jól látható eltérések észlelhetők.

¹ Marosi A., MKÉ 7 (1913) 194—195., 11. kép. — Ltsz. 2558.

² Márton L., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. AH 11 (Bp. 1933) 55., XX. t. 5.

³ Hunyadi I., A kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. Rég. Fü. 2 (Bp. 1957) 36, 78—79.; *Ua.*, Táblakötet. Diss Pann II. 18 (Bp. 1942) LXVII. t. 7., LXVIII.

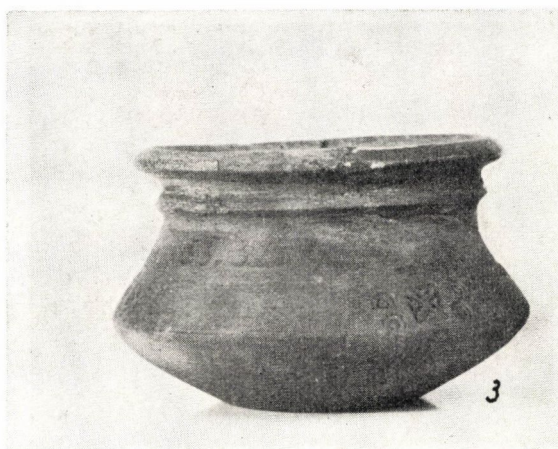
t. 3. — A Rhé Gyula által feltárt népvándorláskori temető ásatása során talált késővaskori leleteket eredetileg 6580 ltsz. alatt summásan leltározták be a sírösszefüggések feltüntetésével. A tárgyalandó leletek új ltsz.-a: 55.324.21, 55.324.30 és 55.324.42.

⁴ Ltsz. 11823.

Lényeges viszont az, hogy a díszítmények közepét alkotó négyzet és annak mintázata mind az öt edényen nemcsak hasonló, hanem — és ezt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell — teljesen azonos méretű és a legkisebb részleteket is tekintve, tökéletesen megegyező (3. kép 1-5).

E minták egyezése különösen a következőkben figyelhető meg: A négyzet belsejét kitöltő ferde kereszt egyik szára valamivel hosszabb a többinél. Ez az 1. kép 1 alatt bemutatott kulcsi és a 2. kép 1 alatt bemutatott jutasi edény mintáinak mindegyikén jobbra lefelé áll, míg a 2. kép 2 alatti edényen jobbra felfelé, a 2. kép 3 alatti edény pedig balra felfelé. (Az 1. kép 2 alatt közölt kulcsi edény

Így feltűnő mindegyiken a nyakon körülfutó, aránylag erős és élezett borda, úgyszintén a fenekükön a fejlett omphalos. Egyező az is, hogy mind az öt edényen, a válon, a pecsétlővel benyomott díszítményeket közbezárva, egymástól szinte azonos — 15—16 mm — távolságban barázda fut körbe. A jutasi edényeken és az 1. kép 1 alatt bemutatott kulcsin további körbefutó barázdákat találunk, mégpedig közvetlenül a fenék fölött, valamint magán a fenéken az omphalos körül egyet-egyét, a has leg szélesebb része alatt pedig kettőset. A két kulcsi, úgyszintén a 2. kép 1 és 3 alatti két jutasi edény vállának kissé lépcsőszerű kialakítása is rokon vonásnak tűnik fel

2. kép. Veszprém-Jutas. 1. Ltsz. 55.324.21. — 2. Ltsz. 55.324.30. — 3. Ltsz. 55.324.42. 1-3 = 1 : 2

Рис. 2. Веспрем-Юташ. ИИБ. № 55.324.21. — 2. ИИБ. № 55.324.30. — 3. ИИБ. № 55.324.42. 1-3 = 1 : 2

Fig. 2. Veszprém-Jutas. 1. N° d'inv. 55.324.21. — 2. N° d'inv. 55.324.30. — 3. N° d'inv. 55.324.42. 1-3 = 1 : 2

felülete erősen korrodált, így ezen a részletek már nem figyelhetők meg s inkább csak sejteni lehet, hogy ezen is jobbra felfelé áll a kereszt hosszabb szára.) Továbbá ennek megfelelően az első két edényen a négyzet jobb, a 2. kép 2 alatti a felső, míg a 2. kép 3 alatti edényen a bal oldaláról benyúló domború félkörös ív egyik — megfelelő — tövénél kis megvastagodás figyelhető meg.

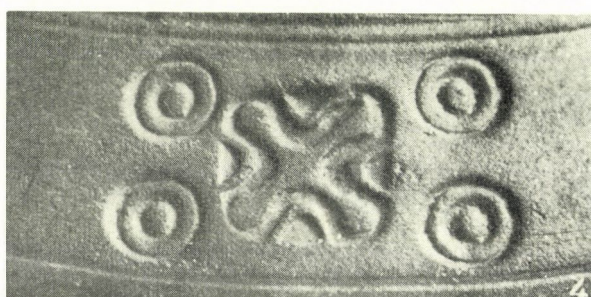
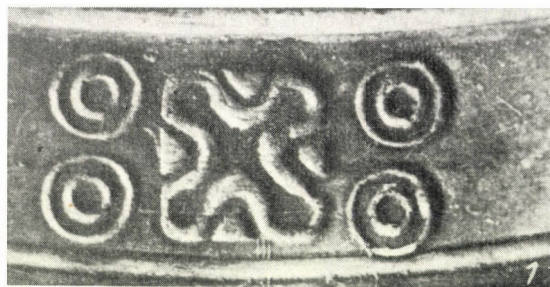
Ezekből és még egyéb részletekből kétségtelenül megállapítható, hogy mind az öt kérdéses edényt ugyanazzal a pecsétlővel díszítették. Ebből pedig az következik, hogy mind az öt edényt egy és ugyanaz a fazekas vagy ugyanaz a fazekasműhely készítette.

Ezt a megállapítást nem is lenne szükséges még tovább bizonyítanunk. Mégis meg óhajtom említeni, hogy a kérdéses edények még az alakjuk és egyéb közös jellegzetes vonásaik révén is erősen hasonlítanak egymáshoz.

(4. kép 1—5). Ezek a részben vagy egészben közös jellegzetességek szintén alátámasztják azt, hogy az öt kérdéses edény azonos kéz vagy műhely terméke.

Az öt edény azonban nem származik azonos lelőhelyről. Kulcs és Jutas méghozzá aránylag távol fekszik egymástól; légvonalban mérve is 75 km-re. De az sem érdektelen, hogy Kulcson két különböző temetőben fordult elő a két azonos eredetű edény. Tehát az a fazekas vagy az a fazekasműhely, akinek vagy amelynek felszereléséhez a kérdéses mintákat létrehozó pecsétlő tartozott, már nemcsak a saját telepe számára dolgozott, nemcsak a lakóhelyének közvetlen környékére jutott a termékeiből, azokkal széles vidék lakosságának szükségletét elégítette ki.

Nézzük azonban meg, hogy mikor is működhetett ez a műhely?

3. kép. Az edények oldalán levő bepecsételt díszítmények. 1. Rácalmás-Kules, Chudó vendéglő. — 2 Rácalmás-Kules, 6. sz. műút. — 3. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.21. — 4. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.30. — 5. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.42. Kétszeres nagyítás

Рис. 3. Печатный орнамент на стенках сосудов. 1. Рацалмаш-Кульч, ресторан Худо. — 2. Рацалмаш-Кульч, дорога № 6. — 3. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.21. — 4. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.30. — 5. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.42. Увеличение в два раза

Fig. 3. Les décore scellés sur les panses des vases. 1. Rácalmás-Kules, ancien restaurant Chudo. — 2. Rácalmás-Kules, route nat. n° 6. — 3. Veszprém-Jutas. N° d'inv. 55.324.21. — 4. Veszprém-Jutas. N° d'inv. 55.324.30. — 5. Veszprém-Jutas. N° d'inv. 55.324.42. Grossi 2 fois

Azt a fazékszerű típust, amelybe az imént tárgyalt edények beletartoznak, Hunyadi a LT C (valószínűleg C₂) időszakra keltezte.⁵ Megállapítását elsősorban is a jutasi temető leleteiből nyert összbemomásra építette. Szerinte azonban ez az edénytípus nem tüntet fel olyan formaváltozatokat, amelyek alapján előállításuk idejét szűkebb határok közé szorítva lehetne meghatározni. Filip szerint viszont ez az edénytípus nem lép fel az i. e. II. század előtt, de leggyakoribb ennek a századnak második felében.⁶

Közelebb jutunk azonban a célunkhoz, ha — akár csak röviden is — áttekintjük az érintett lelőhelyek egyéb leletanyagát, még ha az egyes tárgyak síronkénti összetartozása nem is állapítható meg.

A Kuleson, az egykori Chudó-féle vendéglő telkén lelt leletek között találunk fésűdiszes, grafitos anyagú bögréket, urnákat, pecsétlősvégű, zománcberakásos nyak-

perecet, lignit karpereceket, üreges, rovátkolt, hármasyöngyözésű karpereceket, plasztikus díszítésű nyitott karpereceket, hólyagos (5 tagból álló) lábperceket, viszszafele forduló lábú rövid fibulát.⁷ Az itt előforduló formákat Hunyadi mind az LT C időszakra keltezi, azzal a finomabb megszorítással, hogy e perióduson belül korainak tartja az üreges kar-, míg későinek a hólyagos lábperceket.⁸ Így, ha az ő időmeghatározásait helyesnek fogadjuk el, annak az alapján, hogy a leletek földbekerülése időpontjának elbírálásánál a legkésőbbi formát kell figyelembe vennünk, az LT C₂ időszakot kell a leletek koraként megadnunk. Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy Hunyadi, a kulesi urnák egyikére analógiának Apahidáról egy határozottan késői (szerinte LT C—D példányt hoz fel, ugyanakkor a másokra Alesutról egy korait (LT B—C).⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy

⁵ Hunyadi I., i. m. Szövegkötet. DissPann II. 18 (Bp. 1944) 137.

⁶ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956) 538.

⁷ A leletek katalógusát lásd: Hunyadi I., Rég. Füz. 78—79. Ábrázolásukat lásd: Marosi A., i. m. 8—12. kép; Márton L., i. m. X. t. 1—2, 5., XX. t. 5.; Hunyadi I.,

Táblakötet. DissPann XXXVII. t. 2., LXXV. t. 3. Koruk meghatározását illetően lásd: Hunyadi I., Szövegkötet. DissPann 78, 89, 96—99, 139—140, 143—146.

⁸ Hunyadi I., Szövegkötet. DissPann 96, 98—99.

⁹ Hunyadi I., Rég. Füz. 79.; Ua. Táblakötet. DissPann, LXXXII. t. 3., LXXXV. t. 8.; Ua. Szövegkötet. DissPann 143.

ezek az analógiák nem százszázalékosan azonosak, amiért is talán helyesebb, ha nem rajtuk keresztül óhajtuk a kulcsi leleteket keltezni.

Filip után, aki az egyes típusok korát inkább abszolút évszámokkal kívánta megadni, a kulcsi leletek korát az i. e. II. század második felére vagy végére becsülhetjük, ugyanis ő a kérdéses formák legtöbbszörénél a leggyakoribb előfordulásuk idejét az i. e. II. századra teszi.¹⁰ Szerinte a lignit karperecek és a hólyagos lábperecek az i. e. I. század elejéig, az üreges karperecek — amelyek közül a tagolt díszítésűek a fiatalabbak — az i. e. II—I. század fordulójáig élnek. Egyedül a nyakperecek általa javasolt időpontja mutat ez alól nagyobb eltérést, amennyiben szerinte a Magyarországon található, pecsétlős végű, de egyben korongdíszes példányok — mint amilyen éppen a kulcsi is — az i. e. III—II. században lépnek fel. Ha ezen megállapítása helyénvaló is lenne, az egész leletegyüttes elbírálásánál akkor sincs ennek jelentősége, mivel a tárgyak zöme ennél az időpontnál kétségtelenül fiatalabb. Egyébként a nyakperecek használatának megszűntét ő is általánosságban az i. e. II. század végére teszi.

Megemlíthetjük még azt is, hogy a kulcsi fibulát filigrán művű kúp díszíti. Ez a fémműves technikai eljárás is a középső La Tène időszak fiatalabb szakaszában terjed el. Például Filip a hasonló módon készült díszes böleskei fibulát is az i. e. II—I. század fordulójára keltezi.¹¹

A Kulcsón, a 6. sz. műútnál talált edénynek csak egy kísérőleletét ismerjük: egy urnaszerű edényt.¹² Hiányos volta miatt azonban ez nem alkalmas a leleteink korának rögzítésére.

Nem mondanak ellent a fentebb említett keltezésnek a jutasi leletek sem. Innen lényegesen több tárgy áll rendelkezésünkre, mint Kulcsról, bár a leletösszefüggések itt sem ismeretesek.¹³ Nagy számban vannak az anyagban fibulák, amelyek mind a visszakapcsolódó lábú típusba tartoznak (más néven közép La Tène fibula, LT C fibula). Egyes bronz, illetve vas példány lábát még kisebb gomb díszíti, amely jelenség a típuson belül a korábbi fejlődési fokozatnak felel meg. Viszont találkozunk két vasfibulával, amelynek spirálrugója széles, „számszerűs” s mint ilyen bizonyára az I. századra jellemző fibulátípusokhoz (pl. szárazd-regölyi) áll közel. Feltűnik közöttük a rövid, lapított testű bronz huzalfibula is, amelynek lába már csak gyöngyözzel, illetve vitézkötésszerűen díszített — ugyancsak későbbi fejlődési fokozat terméke — továbbá az igen hosszú testű vasfibula, amelyről Filip megállapította, hogy az i. e. II. század vége felé terjedt el, de az i. e. I. század folyamán is közhasználatban maradt.¹⁴ Különböző Jutas és Kulcsi temetőjének egykorúságát bizonyítja az is, hogy itt is — akárcsak Kulcsón — találkozunk olyan bronzfibulával, amelynek lábát filigrán technikával készített kúp díszíti.

Az említett keltezészt támasztják alá a jutasi 3 vagy 4 tagú hólyagos lábperecek is. Az üreges, rovátkolt karperecek, amelyek Jutason is fellelhetők, amint láttuk, szintén előfordulhatnak az i. e. II. század végének leletei között, akárcsak a plasztikusan díszített karperecek. A Jutasról származó gyűrűk (az egyik kettős spirálisban végződik, a másik filigrándíszes, egymás mellé futó végű,

a harmadik nyereg alakú) Hunyadi szerint az LT C időszakba tartozók lennének, bár az első típus továbbélését az LT D-ben is feltételezi.

A lapos szemekből álló, poncolt, ún. páncél-láncöv, az i. e. II. század jó korhatározója, szintén fellelhető Jutason. Mellette azonban megvan a szokásos, 8-as alakú szemekből készült láncöv is.

A jutasi kardok a hüvelyük vésett díszítése, a Hunyadi szerinti III. markolatípusuk és a Moberg szerinti V típusú koptatójuk révén ugyancsak az i. e. II. század jellegzetességének tekinthetők, bár Hunyadi megállapításai alapján még az LT C—D átmeneti időre is tehetők lennének. Az i. e. II. századra keltezi Filip a babérlevél alakú, széles szárnyú lándzsahegyeket is,¹⁵ amelyek Jutason ugyancsak képviselve vannak. A temető egyetlen ismert pajzsdudora, a kis, félköríves szárnyaival viszont unikumszerű jelenség.

A jutasi temető kerámiaja nagy általánosságban egységesen az LT C időre utal; a talak pl. Hunyadi 6. típusának (LT C₁—C₂) felelnek meg. Egyedül egy grafitos, fésűs díszítésű bögre látszik csak korai alaknak (Hunyadi 1. típus — LT C eleje).

Összefoglalva a fentieket, annak figyelembevételével, hogy a keltezés szempontjából a legfiatalabb típus a döntő, a jutasi temetőt is az i. e. II. század második felére, ill. végére tehetjük, azaz a kulcsival teljesen egykorúnak. Így tehát annak lehetősége, hogy egyazon fazekasműhely termékei itt is, ott is egyaránt előforduljanak, kronológiailag adva vannak.

Hogy ugyanannak a fazekasműhelynek a termékei eljuthattak Kulcsra és Jutasra, bármennyire is jelentős távolságban van a két lelőhely egymástól, talán az is megkönnyíthette, hogy az éremleletek tanúsága szerint az i. e. II—I. század fordulóján feltehetőleg egy törzsnek a szállásterületén belül feküdtek. Kulcs közeléből két nagyobb barbár éremleletet is ismerünk (Zichyújfalú és Dunatújváros),¹⁶ amely azonos, az ún. Triskeles éremtípusból áll. Ha már most megnézzük, hogy e típus mely területen fordul még sűrűbben elő, Pink összeállításából a következő lelőhelyeket olvashatjuk ki:¹⁷ Székesfehérvár és vidéke, Somló(vásárhely?), (Győr)asszonyfa, Ravasz, Tényő, Győr, Győr vidéke, Bonyhád, Tormás. Marmost annak az elgondolásnak az alapján, hogy a különböző barbár éremtípusokat más-más kelta vagy kelta műveltségű törzs verte, s így az egyes típusok elterjedéséből az egyes törzsek szállásterülete nagy vonalakban kirajzolható,¹⁸ feltehetjük, hogy az a törzs, amelyik az ún. Triskeles típust készítette,¹⁹ a mai Fejér megye középső részét, valamint az északi Bakony vidékét tartotta megszállva. Márpedig nemcsak Kulcs, hanem Jutas is erre a területre esik.

Végéreményben tehát a tárgyalt leletek lehetővé tették annak a kézzelfogható beigazolását, hogy az LT C időszak végéig, közelebről valószínűleg az i. e. II. század végén a fazekasműhelyek már nagyobb kézműves központokként működtek s az egyes műhelyek — feltehetőleg elsősorban a saját törzsükön belül — nagyobb vidék lakosságának ellátását biztosították.

Patay Pál

DONNÉES RELATIVES À LA DIFFUSION DES PRODUITS D'UN ATELIER DE POTERIE DE L'ÂGE DU FER TARDIF

Résumé

Le musée de Székesfehérvár conserve depuis 1912 un vase de l'âge du fer tardif, provenant de Rácalmás-Kulcs, du terrain de l'ancien restaurant Chudó, et dont la panse est ornée de dessins scellés (fig. 1, 1). Ce sont les

mêmes dessins qui ornent trois poteries conservées au musée de Veszprém et provenant du cimetière de l'âge du fer tardif de Jutas (fig. 2, 1—3). Récemment encore un vase d'un décor similaire est entré au Musée de

¹⁰ Filip, J., i. m. 525—531.

¹¹ Uo. 524.

¹² Székesfehérvári Múzeum. Ltsz: 11824.

¹³ A jutasi leletek katalógusát lásd: Hunyadi I., Rég. Fü. 35—38. Ábrázolásukat lásd: Ua. Táblakötet. DissPann XXI. t. 3, 9, 16., XXVIII. t. 8., XXXIII. t. 7., XLV. t. 5., XLIX. t. 4., LI. t. 12., LIII. t. 4, 19., LXVII. t. 7., LXVIII. t. 3., LXXXVI. t. 8.

¹⁴ Filip, J., i. m. 525—526.

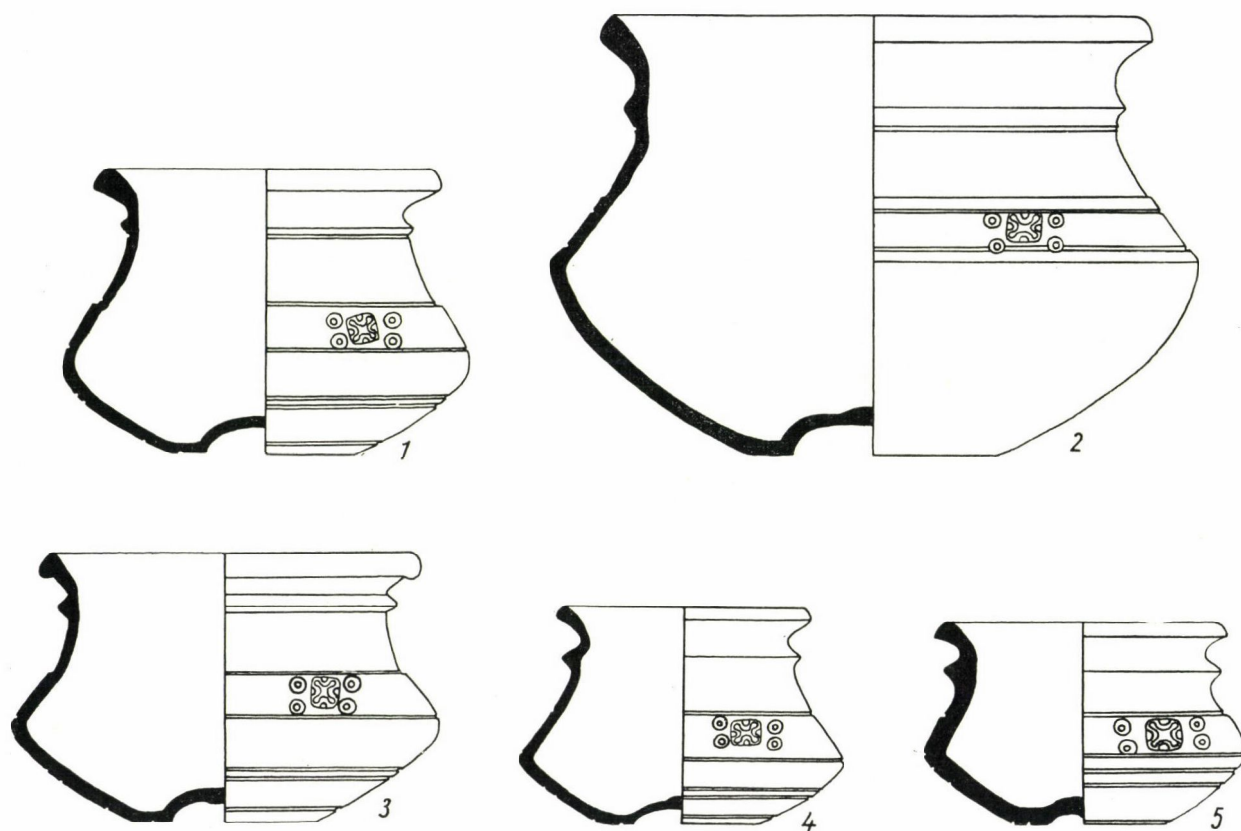
¹⁵ Uo. 533.

¹⁶ Kerényi A., FA 11 (1959) 56—57.

¹⁷ Pink, K., Die Münzprägung der Ostkelten und Ihrer Nachbarn. DissPann II. 13 (Bp. 1939) 97.

¹⁸ Lásd: Kerényi A., i. m. 47—49.

¹⁹ K. Pink az Azali törzset sejtí bennük. — Pink, K., i. m. 131.

4. kép. 1. Rácalmás-Kules, Chudó vendéglő. — 2. Rácalmás-Kules, 6. sz. műút. — 3. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.21. — 4. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.30. — 5. Veszprém-Jutas. Ltsz. 55.324.42. 1-5 = 1 : 2
 Рис. 4. 1. Рацалмаш-Кульч, ресторан Худо. — 2. Рацалмаш-Кульч, дорога № 6. — 3. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.21. — 4. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.30. — 5. Веспрем-Юташ. Инв. № 55.324.42. 1-5 = 1 : 2
 Fig. 4. 1. Rácalmás-Kules, restaurant Chudó. — 2. Rácalmás-Kules, route nat. n° 6. — 3. Veszprém-Jutas. n° d'inv. 55.324.21. — 4. Veszprém-Jutas. n° d'inv. 55.324.30. — 5. Veszprém-Jutas. N° d'inv. 55.324.42. 1-5 = 1 : 2

Székesfehérvár, provenant également de Rácalmás-Kules, mais d'un autre site. (fig. 1, 2). Ce dernier a été trouvé lors de la construction de la route No 6.

Les dessins scellés, visibles sur ces poteries, sont absolument identiques et permettent de constater qu'ils ont été faits avec le même sceau, c'est à dire ces cinq vases sont les produits du même potier ou du même atelier (fig. 3). La forme analogue des vases en question plaide elle aussi en faveur de leur origine commune (fig. 4).

Cependant les cinq vases proviennent de sites différents qui sont éloignés l'un de l'autre à 75 km en ligne directe. Donc le potier ou l'atelier à l'équipement duquel appartenait le sceau des dessins, a travaillé non seulement pour sa propre colonie, mais avait satisfait aux demandes de la population d'un vaste territoire.

Les vases aux décors scellés représentent le même type que Hunyadi a daté de la période LT C (probablement C₂). Selon Filip ce type de poterie est le plus fréquent dans la période plus récente du IIe siècle av. n.è. Les autres objets du mobilier funéraire, trouvés à Rácalmás-Kules, sur le terrain de l'ancien restaurant Chudo — gobelets à graphite à décor de peigne, torques incrustés d'émail, se terminant en sceau, bracelets de lignite, bracelets creux cochéés, bracelets ouverts de bronze, anneau de chevilles à soufflets à cinq membres, fibule au pied ragrafé à l'étrier — situent les tombes à une date semblable.

Les trouvailles de Jutas — les fibules au pied ragrafé, anneaux de chevilles à soufflets, la bague se terminant en une double spirale, la bague ouverte au décor filigrané, la ceinture de chaîne dite de cuirasse, épées à fourreaux à l'époinçure en forme de V, pointes de lance en forme de laurier à larges ailes, etc. ne contredisent non plus à cette datation. D'autre part, faute de trouvailles annexes la date du nouveau vase de Rácalmás-Kules ne peut pas être établie.

Le fait que les produits du même atelier de poterie sont parvenus à des endroits très éloignés l'un de l'autre, donc à Jutas et à Kules, permettrait peut-être de conclure, que, selon le témoignage des trouvailles de monnaies, Kules et Jutas ont dû appartenir au tournant des IIe et Ier siècles av. n.è. au territoire de l'habitat du même tribu. A savoir c'est de la proximité de Kules que proviennent deux trouvailles importantes de monnaies, du type dit Triskeles, et selon le classement de Pink, c'est dans l'aire de diffusion de ce type que se trouve aussi Jutas.

En définitive, ces trouvailles permettent d'établir tangiblement qu'à la fin de la période LT C, plus exactement à la fin du IIe siècle av. n.è., les ateliers des potiers avaient fonctionné en tant que centres d'artisans assez importants, et que les divers ateliers avaient — en premier lieu sans doute à l'intérieur de leur propre tribu — assuré l'approvisionnement de la population d'une région plus étendue.

P. Patay

A BADACSONY-LÁBDI KETTŐSFEJ KÉRDÉSÉHEZ

A magyar szakirodalomban már meglehetősen régóta ismert, de jelentőségéhez képest méltatlanul mellőzött Badacsony-Lábdai hegy lelőhelyű Janus-típusú szobortöredék Csemegi J. cikkével került újra a kutatás homlokterébe.¹ A korábbi megalapozatlan véleményekkel szemben a szerző részletes elemzésre vállalkozott.² Alapos leírással kezdi tanulmányát, majd a lábdai fej szempontjából számba veszi a kettősfejek előfordulásának lehetőségeit.³

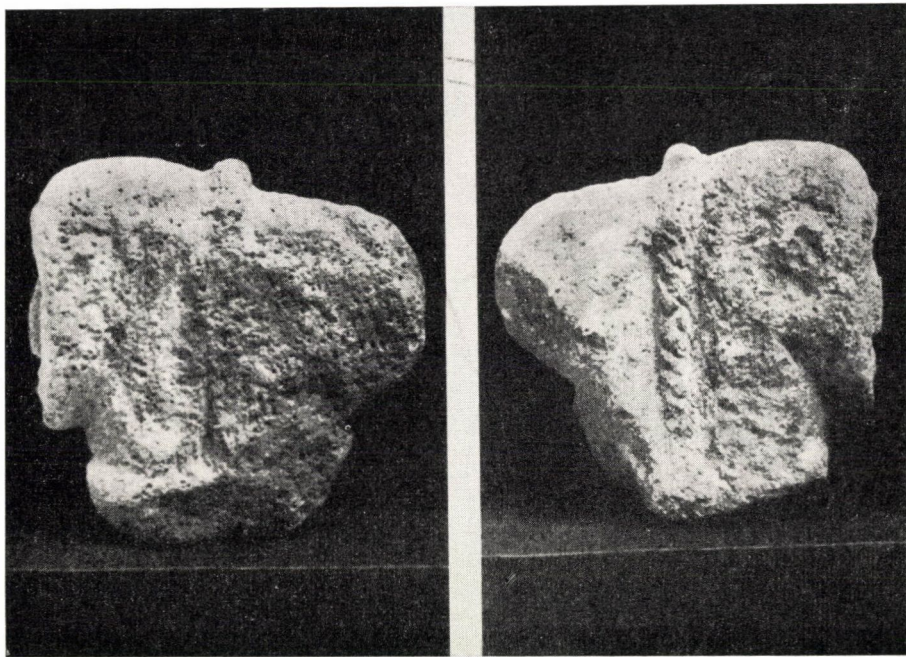
A leíráshoz három kiegészítő megjegyzést szeretnénk fűzni:

1. A fejek a nézőhöz viszonyítva magasan, és egy merev elülső, ill. hátsó főnézet szerint (ti. a két ellentétes arculat szemköztnézetei szerint) lehettek elhelyezve. Erre mutat az oldalnézetek elnagyoltsága az épen maradt előlnézet finomabb kidolgozásával szemben, valamint az

tagozat elsődleges funkciója a fejek elválasztása volt, ugyanis a koponyatetőn még domborúbb formában látszik, mint oldalsó, függélyes lefutásánál, továbbá vonulataival párhuzamosan mindkét oldalon egy-egy barázda húzódik.

3. A nyakon látható harántpántban véleményünk szerint nem ruházat nyakkivágásának szegélyét, hanem nyakperecet kell látnunk, mert a határozott szélességű tag alatt a nyak újra folytatódik. Erre a továbbiak folyamán még visszatérünk.

Teljesen egyetértünk Csemegi azon érveivel, melyek alapján kizárja, hogy a faragvány a római Janus, vagy a thrák lovasisten kettősfejű ábrázolása, vagy esetleg románkori oszlopfő lenne.⁴ Ez a kizárásos módszer elvetett a kelta kettősfejekig, melyekben jogosan látja a

1. kép. A kettősfej két oldalnézete.
Рис. 1. Два профиля Двойной головы
Fig. 1. La double tête vue des deux côtés

állkapocs-vonal meredek ívelése, és a fülkagylók magas állása.

2. A fejek illeszkedésénél jelentkező kötőfonásszerű

¹ Csemegi J., Arch. Ért. 88 (1961) 52—65.

² A szoborra vonatkozó kutatástörténetet l. uo. 52—.

³ Uo. 52—.

⁴ Uo. 54—.

⁵ Uo. 57.

^{5a} Uo. 56. — L. még: Gérin-Ricard, H. de, Le sanctuaire préromain de Roquepertuse à Velaux. Et. de Provence; Vol. de statist. d'hist. et d'arch. de Marseille et de

szervő a lábdai szobortöredék legjobb analógiáit.⁵ Ezen a ponton azonban részletesebb vizsgálatokra van szükség.

Az általa idézett roquepertuse-i,^{5a} weltersbachi⁶ és

Provence. (1927) 19.; Lantier, R., BRGK 20 (1936) 116—.; Esperandieu, E., Recueil général des bas reliefs, statues et bustes de la Gaule-Romaine. (Paris 1907—1955) X. 7616.; Jacobstahl, P., Early Celtic Art. (Oxford 1944) 4.; Varagnac, A., L'art Gaulois. (Paris 1956) 93.; Lantier, R.,—Hubert, J., Les origines de l'art français. (Paris 1947) 60.

⁶ Csemegi J., i. m. 57. — L. még: Lehner, P., Ger-

holzgerlingeni⁷ példányokon kívül ugyanis más kettős-fejek is találhatók a kelta lakta területeken, hiszen ez a típus a La Tène kori kelta plasztika ritka, de általánosan elterjedt típusai közé tartozik a szárazföldi kelták körében, amely már a korszak legelején megjelenik, és még a római korban is felbukkannak példányai.⁸

Így a Rhône vidéki kelta kőfaragó műhelyek hatását mutatja a beaucaire-i⁹ valamint a Párizsba került kettősherma.¹⁰ A Les Corbières-ben talált szobor¹¹ és a reims-i sztélé a római kori előfordulást bizonyítják.¹² A luxemburgi múzeumban őrzött két hasonló kidolgozású emlék¹³ a Rajna vidéki kettősfejek felé jelent fontos összekötő kapcsolatot, míg az utóbbi területről még a heidelbergi szobortöredék említhető meg.¹⁴ További előfordulásokra forrásadatok utalnak,¹⁵ valamint a kelta fémművés-ség és pénzverés gyakori kettősfej ábrázolásai.¹⁶

Mielőtt azonban ezeknek az emlékeknek ikonográfiai tanulságait levonnánk, ki kell térni a holzgerlingeni szoborral kapcsolatban Csemegi által kifejtett értékelésre, amely Anthes megalapozatlan véleményének megfelelően szlávnak tartja.¹⁷ R. Knorr helyes értelmezése és rekonstrukciója óta a szobor keltasága vitathatatlan,¹⁸ és a legújabb kutatások is alátámasztották ezt.¹⁹ Csemegi kétségbe vonja a rekonstrukciót, továbbá, amikor a holzgerlingeni faragvány puritánságával szemben a schönbuch-i sztélé díszítettségében fontos ellenérvet lát az előbbi keltaságát illetően²⁰, figyelmen kívül hagyja, hogy a két emlék különböző időben készült, és különböző típusba tartozik.²¹ Ugyanis míg a holzgerlingeni „Janus” a kelta plasztika legrégebbi rétegébe sorolandó²² és a roquepertuse-i és leichlingeni kettős

fejekkel együtt e típus viszonylag egyszerű, díszítetlen ikonográfiájának felel meg, addig a schönbuch-i sztélé a rajta kifaragott nagyméretű ornamentumok tanúsága szerint a Rajna vidékén kialakuló „érett” v. „Waldalgesheim” stílusnak nevezett La Tène kori művészeti periódus formajegyeit mutatja.²³ Ebben az összefüggésben kiküszöbölhető az az ellentét, amit a holzgerlingeni szobor fafaragás, ill. a schönbuch-i sztélé architektonikus jellegű megmunkálása közt lát Csemegi.²⁴ Ugyanis Powell ellentétben,²⁵ a holzgerlingeni kőben nem az etruszk hatások, hanem a menhir-előzmények a döntöek, amelyek a földbeszűrhatóságában, rönkszerű zártságában nyilvánulnak meg;²⁶ míg a schönbuch-i sztélé azt a lépcsőfokot szemlélteti, amelyen keresztül az etruszk hatás a gallo-római templomok pilléreinek kiképzését kialakította.²⁷

A szobor szláv bikakultuszhoz való tartozását a helyes rekonstrukció kizárja, és Csemegi sem támasztja alá meggyőző analógiákkal.²⁸ Tehát a holzgerlingeni kettősfejet továbbra is a kelta plasztika egyik reprezentánsának kell tekintenünk, és a lábdí fej analógiái közt mint kelta alkotást, és nem mint szláv emléket kell figyelembe vennünk.

Ezekután összegezhetjük a kelta „Janus”-ok összetetéséből levonható ikonográfiai tanulságokat.²⁹ A La Tène kor kezdetén kialakuló típus két szakálltalan arcú, tarkóval érintkező fejet ábrázol. Gyakran feltűnik a két fej között elválasztó motívum, amely olykor attributumként fogható fel.³⁰ A fej formája az áll irányába keskenyedő ovális, néha a körhöz is közeledhet, gyakrabban azonban keskeny, pajzszerű. A homlok általában alacsony, s a jelentősen kiemelt szemöldökívek folytatása-

mania 5 (1921) 8—; *Jacobstahl, P.*, i. m. 8.; Solingeni fej néven szerepel; *Powell, T. G. E.*, *Die Kelten*. (Köln 1959) 278. — Az újabb irodalomban általában leichlingeni fej néven említik, ezentúl ezt az elnevezést használjuk.

⁷ *Csemegi J.*, i. m. 61. — Az emlék hovatarozásáról a következőkben még lesz szó.

⁸ *Lantier, R.*, *Historia Mundi* III. (München 1954) 453.; *Schober, A.*, *JÖAI* 26 (1930) 35. — A római kori továbbéléshez l. *Lambrechts, P.*, *L'exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des Celtes*. Diss. Arch. Gandenses (Brugge 1954) 81.

⁹ *Jacobstahl, P.*, *AAZ*, (1930, 231., 17. kép; *Lantier, R.—Hubert, J.*, i. m. 60.; *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 7.; *Lambrechts, P.*, i. m. 82.; *Le Roux, Fr.*, *Ogam* 7 (1955) 260—; Rossz állapotban maradt fenn, de kidolgozása is meglehetősen durva. A tarkóval érintkező szakálltalan koponyák egyik oldalukkal kúpszerű faragványhoz kapcsolódnak. Pontosan datálni nem lehet, azonban feltétlenül a római foglalatás előtt készült.

¹⁰ *Jacobstahl, P.*, *AAZ* i. m. 233., 21—22. kép; *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 7.; A kettősfej oszlop tetején állt. Erőteljes szakálltalan arcok, az egyik hajfonatot visel. Antoninusok korára tehető.

¹¹ *Lefebvre, D.*, *Gallia* 9 (1951) 66—1—3. kép; *Lambrechts, P.*, i. m. 82.; Csúszas arcú és lógó bajszú fejeket ábrázol. A kettős fejek ezen típus változása a foglalatás után következett be. — l. *Lambrechts, P.*, *Latomus* 13 (1954) 212. — A szobor készülni ideje i. sz. I.—III. sz.

¹² *Esp.* 3666. — Egy bázison, teljes alakú szakállas ill. szakálltalan arcú álló alak.

¹³ *Esp.* 4279. — *Schober, A.*, i. m. 35. — Négyszög alapú hasáb felső harmadán bontakoznak ki a sommásan kifaragott fejek.

¹⁴ *Esp.* XI. (Germania) 432. — *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 9. k. — Lényegében „pseudo-kettősfej”, ugyanis az egyik arculatot életszerűen, a másikat pedig ornamentikában feloldva faragták ki.

¹⁵ *L. Zwicker, J.*, *Fontes historiae religionis Celticae*. (Bonn 1934—35.) 242. — St. Medard életleírásából. — *Uo.* 5. Tímaiosz adata. A hely értelmezéséhez l. *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 10.; *Zwicker, J.*, i. m. 177. Gregorius Turonensis adata. — A hely értelmezéséhez l. *Lambrechts, P.*, *Latomus* 209 kk.

¹⁶ *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 3. — A pénzekre vonat-

kozóan l. *Blanchet, A.*, *Monnaies frappées en Gaule depuis les origines jusque a hugues capet*. (Paris 1912) 69. fig. 121. — A fémművészhez l. *Jenny, W. A.*, *Keltische Metallarbeiten aus heidnischen und christlichen Zeit.* (Berlin 1935) 3. t. 2.; 4. t. 4—5., 9. t. 3. stb.

¹⁷ *Csemegi J.*, i. m. 62. kk.

¹⁸ *Knorr, R.*, *Germania* 5. (1921) 11 kk.

¹⁹ *Schober, A.*, i. m. 35.; *Bittel, K.*, *Die Kelten in Würtemberg*. (Berlin 1934) 79.; *Jacobstahl, P.*, *Early ...* 9.; *Lantier, R.—Hubert, J.*, i. m. 74.; *Lambrechts, P.*, *L'exaltation ...* 82.; *Powell, T. G. E.* i. m. 149.; *Filip, J.*, *Keltská civilizace a její dedictvi*. (Praha 1960) 134.

²⁰ *Csemegi J.*, i. m. 62.

²¹ A schönbuch-i stélé a pfalzfeldi oszlophoz kapcsolódik, és amennyiben a kettősfej kiegészítés lehetőségét elfogadjuk, akkor a heidelbergi fejet kell elsősorban számításba vennünk, amely egy pfalzfeldihez hasonló oszlop tetejét díszítette. Ez azonban már csak értelmetlen, dekoratív célzatú utánzata a korábbi kettősfej típusnak. *Vö. Powell, T. G. E.*, i. m. 149. Abb. 23.

²² *Lambrechts, P.*, *L'exaltation ...* 82.

²³ *Moreau, J.*, *Die Welt der Kelten*. (Stuttgart 1958) 124. A stílus összefoglalásával.

²⁴ *Csemegi J.*, i. m. 62.

²⁵ *Powell, T. G. E.*, i. m. 149.

²⁶ *Vö. Lehner, P.*, i. h.; *Röder, J.*, *Pfahl und Menhir*. (Studien zur westeuropäischen Altertumskunde, I. (Neuwied 1949) 1—85. L. elsősorban 78 kk.

²⁷ *Oelmann, Fr.*, *Germania*, 17 (1933) 179.

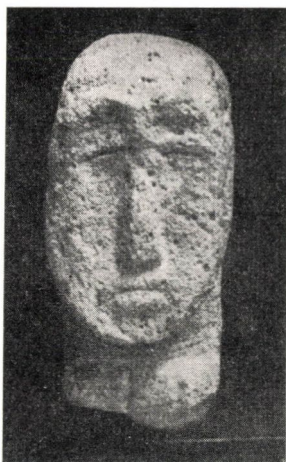
²⁸ *Vö. Csemegi J.*, 62 kk.

²⁹ Ez annak ellenére lehetséges, hogy a két csoport a plaszticitással kapcsolatos magatartás terén meglehetősen eltér egymástól. A francia területek mediterrán hatásaival szemben a Rajna vidékén az európai plasztika régebbi, menhirekig visszanyúló tradíciói lépnek előtérbe. *Vö. Lantier, R.—Hubert, J.*, i. m. 74.; *Schober, A.*, i. m. 44.

³⁰ Ez a beaucaire-i hermánál oszlop, a luxemburgi példányokon az ellentétes arcok lezáródásai között jelentkező sima felület. A roquepertuse-i hermán csak feltehetően, a holzgerlingeni és heidelbergi fejek vizsont biztosan a levél-korona motívumot kell az elválasztó tagozatban látnunk. Az utóbbi megítéléséhez l. *Knorr, R.*, i. m. 16.; *Lambrechts, P.*, *L'exaltation ...* 82.

ként hosszú, háromszögletű, ill. háromélű orr indul. Az ajkak szorosan összezártak, s többnyire egyenes metszésű a száj. Az arcok nagy, síma felületeit legfeljebb az arcesont kiemelkedése teszi változatosabbá.³¹

Ha mindezek figyelembevételével a lábdi fejet vizsgáljuk, rögtön nyilvánvaló, hogy milyen erős szálak fűzik a típus általános ismérveihez.³² De az is szembevetendő, hogy a Holzgerlingeni és Leichlingeni fejekhez közelebb áll, mint a Rhône vidéki példányokhoz. Ez a Rajna és Duna vidéki keltaság kapcsolatai helyett sokkal inkább magyarázható azzal a ténnyel, hogy mindkét terület összehasonlíthatatlanul gyengébb mediterrán hatásokat ért meg, mint Dél-Franciaország. Ezt támasztják alá a lokális fejlődés eredményeként magyarázható részletek is.³³

2. kép. Az épen maradt fej előlnézete
Рис. 2. Сохранившаяся голова, вид спереди
Fig. 2. La tête intacte vue de face

Több példa található arra vonatkozóan, hogy Gallia eldugottabb részein, a klasszikus kulturbefolyástól mentesen, meghatározott, és a lábdi fejjel egyező kánonok szerint történt az emberábrázolás még a római foglалás után is.³⁴ De ugyanilyen jellegű faragványok azokról a területekről is idézhetők, amelyek összekötőkapcsolat képeztek Franciaország és hazánk területe között.³⁵ Ez a még tovább is bővíthető párhuzamanyag gazdagon bizonyítja, hogy a lábdi fej pontosan megfelel a kelta kőfaragás művészeti követelményeinek. Jogosan feltehető, hogy benntől, kelta mester készítette.

Mint már említettem, Csemegi néhány keltakori emlék kapcsán is arra a véleményre jutott, hogy a kelta

kettősfejek a „ládi kőbálvány” legjobb analógiái, azonban látott egy kritériumot, amely semmi esetre sem teszi lehetővé, hogy a kelta művészet körébe utalhassuk a darabot. Idézem:

„Kétségtelen, hogy a felhozott kelta párhuzamok sokkal közelebb állnak ládi szobortöredékünkhöz, mint akár a római Janus, akár a thrák lovasistenábrázolások. Első pillantásra kecségtetőnek is látszik, hogy azt . . . a kelta művészet körébe utaljuk . . . Azonban ez ellen szól a ládi töredéken kifaragott farkos forma! Ez a hajviselet ugyanis a keltáknál nem volt ismert, mai tudásunk szerint Közép-Európában az avarssággal együtt tűnik fel, tehát szobortöredékünk a kelta korból mégsem származhatott.”³⁶

Ez az érv a meggyőző analógiákkal szemben egy ornamentális értékű, elválasztó motívumot helyez előtérbe. Csemegi erre építi fel elméletét a szobor szláv eredetéről. Minthogy azonban pontos analógiákat a szláv művészet köréből nem talál, ezért a Holzgerlingeni „Janus” szláv voltával igyekezik alátámasztani feltevését. De mivel sem a lábdi, sem a Holzgerlingeni szobor kelta jellegzetességei nem tagadhatók le, a keltaság és szlávosság homályos kulturális érintkezéséről beszél.³⁷

Ugyanakkor azonban utal arra, hogy a Holzgerlingeni kettősfej „lelőhely szempontjából már kissé túlesik azon a határvonalon, amelyet mai ismereteink szerint a szlávosság nyugat felé általában elért.”³⁸

Valójában tehát az a legkézenfekvőbb megoldás, minthogy minden lehetőség a kelták felé mutat, hogy annak nézzünk utána; mi lehetett az elválasztó motívum előképe, s a Csemegi által felhozott „farkos-érv” helytálló-e? Kétségtelen, hogy a két fej között megjelenő tag befonás jelölését sejteti, de az is nyilvánvaló, hogy elsődleges funkciója az elválasztás volt. A már idézett, Párizsban őrzött kettősfejen, tényleges hajviseletként, és nem választó-motívumként szerepel a hajfonat, az egyik koponyatetőről hurraként húzódva a másik tarkó fele.³⁹ Ennél azonban lényegesen korábbi adatok is találhatók a hajfonat kelta divatjának igazolására.⁴⁰ Leggazdagabb tárházát kétségtelenül a gundestrupi üst jelenti.⁴¹ Egy Falaise környékén előkerült gall arany statéron ábrázolt isten hosszú, befont farkosot visel⁴² (3. kép). Ugyanez látható a nages-i porticus szemöldökgerendáján kifaragott két „tête coupée”-n is⁴³ (4. kép). Érdekes variánsként tarthatjuk számon a St. Pölten-ből eredő antropomorf edény hajábrázolását.⁴⁴

De a farkosviselet Kárpát-medencei előfordulására is találhatunk adatot. A dunántúli kelta pénzverés „Zopfreiter” típusának hátlapján hosszú hajfonatú lovas látható⁴⁵ (5. kép). A karakterisztikusnak kiemelt farkos nyilvánvalóan kelta hozzáátétel a sokszorosan átformált előképhez, és tényleges divatra utal. Kisebb jelentőségű, mert feltehetően a római előképekből vezethető le, a boi pénzverés egyik típusa, amelynek előlapján gazdagon befont hajú férfifej látható.⁴⁶

³¹ Uo. 63.

³² A szoborra vonatkozó irodalmat, és rövid leírást l. 9. sz. jegyzetben.

³³ A párizsi herma ugyanis az Antoninusok korára keltezhető. — L. Jacobstahl, P., Early . . . 7.

³⁴ Drexel, F., JDAI 30 (1915) 4—., I. melléklet. — Varagnac, A., i. m. 236. — A nagy büsztöknél kétségtelenül, hogy vajon fonott hajról, vagy csak fonott fejdíszről van szó. A lábdi fej elválasztó motívuma azonban mindkét előképből magyarázható. A kisebb alakok hajviselete kétségtelenül farkos.

³⁵ Grenier, A., Les Gaulois. (Paris 1945) 351., 18. kép.

³⁶ Varagnac, A., i. m. 94., 18. kép.

³⁷ Saria, B., Festschr. für R. Egger. II. (Klagenfurt 1953) 212—., 1. kép.

³⁸ Pink, K., Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss Pann II. 15 (Bp. 1939) 98., 436—439. kép.

³⁹ Ondrouch, V., Keltské mince typu Biatic z Bratislavy. (Bratislava 1958) VI—XI. t. Kettős vagy egyes portré formájában is előfordul a fej.

³¹ A leírást vö. Lantier, R.—Hubert, J., i. m. 64. — Az egyezés meglepő, de nem véletlen. Nyilvánvalóan a kelta kőfaragók saját absztraháló képességére utal.

³² Egy ponton nincs módunkban biztosan dönteni. Egyik fejről a nagyfokú rongálódás miatt nem tudhatjuk, hogy vajon pontosan megegyezett-e a másikkal. Mint-hogy azonban a szakállas és síma arcú kettősfej lokális fejlődés eredményének tűnik (Vö. Lambrechts, P., Latomus i. m. 207. kk.), kézenfekvő, ha a rokon Rajna-vidéki analógiák alapján hasonlónak tételezzük fel a lábdi fej ellentétes arculatait.

³³ Pl. sajátos szemábrázolás, kötélfonatszerű elválasztó motívum.

³⁴ Vö. Esp. 2943, 3686, 3681, 5820, 7666, 3878 stb.
³⁵ Esp. XI. (Germania) 750.; Anthes, E., i. m. 37.; Schober, A., i. m. 40.; Tschumi, O., Urgeschichte des Kantons Bern. (Bern 1955) 337. 14. kép.; Leber, P., Carinthia I. 146. (1956) 92. — stb.

³⁶ Csemegi, J., i. m. 57.

³⁷ Uo. 62. A Holzgerlingeni szobor megítéléséről már volt szó.

Az itt felsorolt, és lényegében csak felületesen kiragadott példák is meggyőzően mutatják, hogy a hajfonatviselet a keltaság körében általánosan elterjedt volt, és ez a dunántúli kelták esetében is igazolható.

Ezzel elhárítottuk azt a látszólagos akadályt, amely a lábdi fej kelta voltát bizonytalanná tette. Mindezek

3. kép. Hajfonatot viselő harci istenség egy gall sztatórról. Grenier, A., *Les Gaulois* (Paris 1945) nyomán

Рис. 3. Военное божество с сплетенными волосами на галлском штатере. По Grenier, A., *Les Gaulois* (Paris 1945)
Fig. 3. Divinité guerrière aux cheveux tressés, d'un statère gaulois. D'après Grenier, A., *Les Gaulois* (Paris, 1954)

4. kép. Fonott farkosú „tête coupée” a nages-i porticusról. L'art Gaulois (Paris 1956) nyomán
Рис. 4. Плетеная коса «tête coupée» с нагесского портюса. По L'art Gaulois (Paris 1956)
Fig. 4. «Tête coupée» à natte tressée, du portique de Nages. D'après «L'art gaulois» (Paris, 1956)

külül azonban még egy perdöntő adat is rendelkezésünkre áll. A fej leírását kiegészítő megjegyzéseknél már említettem, hogy a nyakon nem valamiféle ruhakezdet, hanem nyakpérec látszik. Vastag végződése határozottan mutatja, hogy a kelta istenábrázolásokon gyakran előforduló pecsétlős torquessel van dolgunk.⁴⁷ A két bélyegző végeit jelölő bevágás után a baloldali részen megmaradt az egyik pecsétlő záródásának függélyes vésete is (2. kép).⁴⁸

⁴⁷ Lambrechts, P., *Contributions à l'étude des divinités celtiques*. (Brugge 1942) 30—. A pecsétlős torques mágikus erejű, szemmelverés elleni amulett volt a keltáknál. A kőplasztikai előfordulásokhoz l. Lantier, R., BRGK i. m. 145. és *Esp.* 3133.

⁴⁸ L. Csemegi J., i. m. 53. l. 1. kép és 54. l. 3. kép. — A szobor lelőhelyéről ismerünk kelta szórványleleteket. L. Hunyadi I., *Leletanyag. Rég. füz.* 2. (Bp. 1957) 32 l. — A készthelyi múzeumban találtam egy kelta pénzt, amelynek előlapján két tarkóban érintkező, szakálltalan fej látható profilban. Ez az egyelőre unikum előfordulás a kettősfejek tiszteletének és ábrázolásának újabb bizonyítéka lehet a nyugat-dunántúli keltaság körében. L. a kiállítás kelta tárlójában.

⁴⁹ Vö. *Esp.* 3878. — A Halatte erdőben feltárt temp-

Ezekután kétségtelen, hogy a kelta művészet körébe tartozik a szobor. De itt vetődik fel a legnehezebb kérdés: mikor készült a kettősfej? A stíluskritika módszere már nem segít, hisz a La Tène-kori kőfaragás kánonjai messze benyúlnak a római korba is a kevésbé romanizált területeken.⁴⁹

5. kép. A „Zopfreiter” típusú pénzek hátlapja hosszú hajfonatot viselő lovassal. Pink, K., *Diss Pann.* II. 15. (Bp. 1939) nyomán

Рис. 5. Обратная сторона монет типа «Зопфрейтер» с изображением всадника с длинными сплетенными волосами. По Pink, K., *Diss Pann.* II. 15. (Budapest 1939)
Fig. 5. Revers des monnaies de type dit «Zopfreiter», portant un cavalier à longues nattes. D'après Pink, K., *Diss. Pann.* II, 15 (Bp. 1939)

Egy lehetőség marad még, és pedig a Balaton környéki kelta megtelepedés időpontjának megvizsgálása; a készülés legkorábbi lehetséges időpontjának meghatározása. A Zala nagy kanyarától kezdődően és a Badacsony hegygel záródva kb. 14—15 lelőhely sűrűsödik össze a meglehetősen kicsi területen.⁵⁰ A leletek elterjedése nagy átlagban az i. e. II—I. sz.-ra esik.⁵¹ Vagyis ez azt jelentené, hogy legkorábban az i. e. II—I. sz. fordulója körül — talán valamivel korábban is lehet számítani — készült a lábdi fej. Azonban ez csak egy nagyon laza határvonal, amelyet újabb leletek módosíthatnak. De az időpont helyességét a történeti adatok alátámasztják,⁵² melyek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy legkésőbb az i. e. I. sz.-ban a boi hatalmi szférába tartozó dunántúli kelták gazdasági és társadalmi fejlődése eljutott arra a fokra, amely a monumentális kőplasztika kialakulásához szükséges.

Ez a bizonyosság azonban a datálás kérdését még nem zárja le. A galliai példák ugyanis arra figyelmeztetnek, hogy a kevésbé romanizált területeken évszázadokig él tovább a kelta kultúra és művészet.⁵³ Lényeges tehát megvizsgálnunk azt, hogy a Balaton e részének romanizációja milyen ütemben folyt le, lehet-e számolni a keltaság érintetlen retardációjával, amely esetleg a lábdi fej készülésének új lehetőségét vetné fel.

Bár vannak a Badacsonyi hegy környékén római nyomok, azonban ezek mennyisége a korai időkben nem

lomb szoboranyagában találhatók a lábdi fej sajátosság arcábrázolásának legjobb analógiái. A leletegyütttest Vespasianustól Valentinianusig tartó pénzanyag keltezi.

⁵⁰ L. Hunyadi I., *Kelták a Kárpát-medencében*. *Diss. Pann.* II. 18. (Bp. 1942) a szövegkötet végén levő lelőhely térképét.

⁵¹ Hunyadi I., i. m. *Leletanyag. Régészeti füzetek*. 2. (Bp. 1957) 31 kk. Sajnos, csak tipológiai vizsgálat lehetséges.

⁵² Mócsy A., *Pannonia. P. W. Suppl.* IX. — 527 —. Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen*. (Bp. 1959.) 31. — A Zala környéki leletanyag feltehetően a boiok terjeszkedésének déli irányát tükrözi.

⁵³ Vö. *Esp.* 3878.

nagy számú.⁵⁴ Kétségtelen azonban az is, hogy a Balatonvidék korán bekapcsolódott a római kereskedelembe.⁵⁵ De úgy tűnik, hogy a Badaacsonytól nyugatra eső vidék a korai időkben nem esett a romanizáció homlokterébe, s a foglalás után meglehetősen érintetlenül továbbél az őslakosság, némi kereskedelmi kapcsolatoktól eltekintve. Ennek legjobb példáját a cserszegtomaji kora császárkori urna temetőben láthatjuk.⁵⁶ Így tehát számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a lábdi fej már a római időkben készült.

Ha ezek után mérlegeljük a tényeket, van egy adatunk, amely a foglalás előtti, i. e. I. sz.-i készülési irányába mutat. Ez pedig a lábdi fej elválasztó motívumának kapcsolata a „Zopfreiter” hátlapú pénzek lovasainak hajfonatával.⁵⁷ Ez azonban semmi esetre sem elégséges ahhoz, hogy minden további nélkül elvessük az i. sz., I. sz.-i készülési lehetőségét. A pontosabb időhöz kötéshez még további adatok szükségesek.

Végül néhány szó a szobor kiegészítésének lehetőségéről, és vallási rendeltetéséről.

Sajnos, az első kérdésre a nyak törésvonalát nem ad egyértelmű választ. Három lehetőséggel számolhatunk:

1. A roquepertuse-i kettőshermához hasonlóan egy ékben végződhetett a fej, amely egy épülethez erősítette.
2. Oszlop tetején állhatott, amely a nyak alatt a leichlingenihez hasonló dudorral indult.

3. A Holzgerlingeni szobor pillérszerű törzse képzelendő a lábdi fej alá.

Ezt a kérdést nyitva kell hagynunk, az azonban világos, hogy a kettősfejek szentélyhez, és ezen keresztül a halottkultuszhoz tartoztak.⁵⁸ Tehát a Badaacsony-Lábdi-hegyen is egy kelta kultuszhely létezésével számolhatunk.

A pannóniai keltaság művészete szempontjából döntő fontosságú a lábdi faragvány. Ez az első eset, hogy a kelta kőfaragás stílusjegyeit felmutató, kelta vallási tartalmat kifejező nagyplasztikai alkotás került elő. A Carnuntumi múzeum két pillértörredékével együtt⁵⁹ ez is bizonyítéka a boi hatalmi szférába tartozó területeken virágzott szentélyművészetnek.⁶⁰ Ennek körvonalai remélhetőleg a további kutatások folyamán még világosabban ki fognak bontakozni.⁶¹

A lábdi kettősfej kidolgozásában és vallási tartalmában tehát megfelel a kelta művészet és vallás minden követelményének. Helyi, kelta szobrász munkája, jelenlegi tudásunk szerint csak tágabb határok közé helyezhetjük készülési időpontját (i. e. II. sz. vége—I. sz. I. sz.). Bizonyos adatok a foglalás előtti időkre mutatnak. Minden valószínűség szerint kelta kultuszhelyhez tartozott.⁶²

Budapest, 1962. május hó.

Szabó Miklós

ZUR FRAGE DES DOPPELKOPFES VON BADACSONY-LÁBDI

Auszug

Der in Badaacsony-Lábdi gefundene Doppelkopf, der in der Fachliteratur wohl seit verhältnismäßig langer Zeit bekannt war, aber angesichts seiner Bedeutung unwürdigerweise vernachlässigt worden war, kam jüngst dank des Aufsatzes von József Csemegi wieder in das Gesichtsfeld der Forschung. Im Gegensatz zu den früheren, unzureichend unterstützten Äußerungen unternahm Csemegi diesmal eine eingehende Analyse und kam bei der Prüfung der Vorkommensmöglichkeiten der Doppelköpfe zum richtigen Schluß, daß die keltischen Analogien näher als alle anderen dem in Lábdi gefundenen Exemplar stehen. Bei diesem Punkt sind aber tief-schürfende Untersuchungen vonnöten, da Csemegi die übrigen Beziehungen des latènezeitlichen keltischen Fundmaterials außer acht ließ.

Die sog. Janusköpfe gehören mit zu den seltenen, wohl aber weit verbreiteten Typen der Plastik der Festlandkelten: man stößt auf solche Stücke bereits zu Beginn der Spätisenzeit, findet sie aber selbst zur Zeit der Römerherrschaft. Außer den von Csemegi angeführten Exemplaren aus Roquepertuse, Weltersbach und Holzgerlingen könnte man ferner die in Beaucaire und Les Corbières gefundenen Doppelköpfe erwähnen, wie auch die in Paris bezw. Luxemburg aufbewahrten Exemplare und — der Vollständigkeit halber — auch das Stück aus Heidelberg. Bevor man sich aber in ikonographische Schlüsse bezüglich dieser Skulpturen ein-

ließe, muß man auf die von Csemegi an Hand der Holzgerlinger Skulptur aufgeworfene Hypothese eingehen, wonach er diesen Fund — gestützt auf die unbegründete Annahme von Anthes — als slawisch betrachtet. Seit der richtigen Ergänzung und Deutung von Knorr darf man aber diese Frage als abgeschlossen betrachten und es besteht keinerlei Grund, seine Thesen zu bezweifeln. Die Beweisführung der Widerlegung ist nicht annehmbar, man muß daher die Skulptur aus Holzgerlingen den keltischen Analogien des Doppelkopfes aus Lábdi zu rechnen.

Bei einer Zusammenfassung der ikonographischen Schlüsse, die man aus den keltischen »Janushauptern« ableiten kann, muß es auffallen, wie eng die Beziehungen zwischen dem Fund aus Lábdi und den allgemeinen Charakterzügen des Typus sind. Unmittelbar verwandte Züge sind mit den rheinischen Doppelköpfen nachzuweisen, wie auch mit den übrigen, von mediterranem Einschlag baren Typen der keltischen Plastik. Die Annahme, nach welcher ein eingeborener keltischer Meister die Skulptur verfertigt hätte, ist also berechtigt. Csemegi aber baut — gestützt auf das zopfartig ausgebildete Glied zwischen den zwei Köpfen — eine Hypothese bezüglich der slawischen Herkunft der Skulptur auf, da seiner Annahme zufolge diese Haartracht bei den Kelten unbekannt gewesen wäre. Doch findet er innerhalb des Bereiches der slawischen Skulp-

⁵⁴ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920) 114 k.

⁵⁵ Mócsy A., Bevölkerung... 95 —.

⁵⁶ Szántó I., Arch. Ért. 30 (1953) 53 —. — A kora vaskori, kelta és kora császárkori sírok egymáshoz meglehetősen közel kerülnek elő. A császárkori sírokban a La Tène D formák keverednek az itáliai árukkal. A 24. sírban tipikusan kárpát-medencei illír hatású kelta két-fülű amfora került elő, nyakán DA BIBER(E) felirattal. 12. sírban késő La Tène lándzsa melléklet volt. A temető Nero érem és Aucissa fibula előfordulása keltezi. Tehát ezen a területen még az I. sz. vége felé is él a kelta formakincs.

⁵⁷ Ezt erősíti a keszthelyi múzeum kettősfejes pénze is.

⁵⁸ Ezt a már idézett auktoradatokon kívül a roquepertusei ásatások is bizonyítják. A kelta templom és a

halotti kultuszok kapcsolatához l. Lantier, R.—Hubert, J., i. m. 54.; Benoit, Fr., Ogam 5 (1953) 42.

⁵⁹ Stucchi, S., Bull. d. com. arch. comm. di Roma. 73. (1949—50) Appendice 23 k.

⁶⁰ A pfaffenbergi szentélykerület ugyanehhez a kérdéshez sorolható. L. Svoboda, E., Carnuntum. (Graz 1958) 196.

⁶¹ A szentélyek kapcsán felvirágzó kőfaragás mestereinek kapcsolható a kora császárkori sírkőanyag egy része is. Vö. pl. Egger, R., Der Grabstein von Čekančevo. Öst. Akad. d. Wiss. Antiqu. Abt.; Schriften d. Balkankomm. XI./2. (1950) 20 —. A levágott fejeket ábrázoló sírkőanyag tárgyalásával.

⁶² Végül szeretnék köszönetet mondani Oroszlán Zoltán professzor úrnak, és Mócsy Andrásnak, tanárainknak munkámhoz nyújtott segítségükért.

tur keine überzeugenden Belege und steht daher für den slawischen Ursprung der Figur aus Holzgerlingen ein. Daß diese Annahme nicht aufrecht erhalten werden kann, wurde bereits erwähnt. Untersucht man aber die Vorbilder des Trennungsmotives am Doppelkopf aus Lábdi, so stellt sich heraus, daß man im Kreis der keltischen Kunst sogar mehrere Beispiele antrifft, die die Zopftracht bezeugen. Es ist von besonderer Bedeutung, daß man auf dem Revers des »Zopfreiter« genannten Typus der transdanubischen keltischen Münzprägung einen Reiter beobachten kann mit langem Zopf. Außerdem steht uns noch eine Angabe von dezisivem Wert zur Verfügung, nämlich die Darstellung des Torques mit Stempel auf dem Doppelkopf aus Lábdi.

Es ist nicht leicht, das Alter der Plastik anzusetzen. Die Auffüllung des besprochenen Teiles der Balaton-Gegend mit keltischer Einwohnerschaft könnte darauf hinweisen, daß die Skulptur am ehesten gegen

Ende des 2. v. u. Z. Jahrhunderts gefertigt werden konnte. Da aber die intensive Romanisation eben hier erst verhältnismäßig spät eingesetzt hatte und man selbst gegen Ende des 1. Jahrhunderts u. Z. noch mit dem unberührten Fortleben der Kelten rechnen darf, darf man auch jene Möglichkeit nicht ausschließen, daß sie im 1. Jh. u. Z. entstanden war.

Leider läßt die Bruchfläche des Halses keine eindeutige Ergänzung zu; man darf aber annehmen, daß man am Badaacsony-Lábdi-Berg mit der Existenz einer keltischen Kultstelle rechnen könnte.

Der Doppelkopf aus Lábdi entspricht also in seiner Ausarbeitung allen Forderungen der keltischen Plastik. Es dürfte zwischen Ende des 2. Jhs. v. u. Z. — zweite Hälfte des 1. Jhs. u. Z. von einem lokalen, keltischen Meister gefertigt worden sein und gehörte aller Wahrscheinlichkeit nach zu einer keltischen Kultstätte.

M. Szabó

SAVARIA INVALIDA

MEGJEGYZÉSEK A PANNÓNIAI VÁROSOK VALENTINIANUS-KORI TÖRTÉNETÉHEZ

A nyugat-római birodalomban a rabszolgatartó rend bukásának és a feudalizmus kialakulásának folyamatában, mint ismeretes, az egyik legfontosabb mozzanat az antik városnak, mint gazdasági-társadalmi-közigazgatási egységnek a lehanyaglása és felbomlása volt.¹

Pannóniában a városi élet visszafejlődése — összefüggésben a rabszolgatartásra alapozott termelés válságának kibontakozásával — a II. század végén indult meg, majd a III. században, a dunai provinciák Severus-kori kedvezőbb helyzetének lezáródása után, a birodalom általános krízisének idején, a fokozatos visszafejlődést a hanyatlás korszaka váltotta fel.² Bizonyos konszolidáció csak a IV. század első felében következett be: Diocletianus és I. Constantinus közigazgatási és katonai reformjai, bár megváltozott tartalommal, de egyelőre biztosították a városi szervezetek fennmaradását tartományunkban.³ Ez a megállapítás azonban csak egyes belső-pannóniai városi jogú településekre érvényes, mivel a limes-vidéki táborok mellett kialakult és korábban virágzó katonai és polgári városok a háborúk miatt jelentőségüket már a IV. század elejére úgyszólván teljesen elvesztették.⁴ Azok közül, amelyek a III. századi háborús viharokat átvészelték és még a IV. században is fontos településnek számítottak, főként Savaria, Sirmium, Siscia (és Sopianae) érdemel említést.⁵ Ha tehát a késő-antik város helyzetét Pannónia vonatkozásában tanulmányozni akarjuk, elsősorban az említett civitasokra fényt vető forrányaghoz kell fordulnunk.

A pannóniai városok IV—V. századi gazdasági és társadalmi történetének kutatása, mind az egyes települések belső viszonyainak megismerését, mind az átfogóbb igényű vizsgálatokat tekintve, ma még erősen kezdeti stádiumban van. Az itt felmerülő kérdésekkel kapcsolatban eddig megjelent munkák az adatközlés mellett főleg a had- és politikai történet, az egyháztörténet és a kontinuitás problémáival foglalkoztak. Közülök, a pannóniai késő antik város belső helyzetének kutatása szempontjából,

megítélésünk szerint, különösen Alföldi A.,⁶ Nagy T.⁷ és Mócsy A.^{7a} szintézisigényű tanulmányainak, továbbá Radnóti A. 1954-ben tartott előadásának (ill. az ott elhangzott hozzászólásoknak)⁸ van nagyobb jelentősége. Számos értékes, pannóniai vonatkozásban is hasznosítható megállapítást tartalmaznak Hahn I.-nak a keleti és észak-afrikai városok IV—V. századi történetével kapcsolatos munkái,⁹ valamint Váradi L. nemrég megjelent monográfiája.^{9a} — Mindezek a tanulmányok azonban legfeljebb csak érintik, de részletesebben nem elemzik a belső-pannóniai városok problémáit. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szóban forgó kérdés-komplexus feltárását nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy az e korra vonatkozó források zöme régészeti emlékekből tevődik össze, a feliratok száma pedig közismerten csekély. Az elmondottakból következik, hogy megkülönböztetett figyelemmel kell fordulni minden olyan auktorhely vagy jogi szöveg felé, amely a pannóniai városok dominatuskori helyzetével kapcsolatosan adatokat tartalmaz.

A fentieket figyelembe véve talán nem lesz érdektelen, ha a következőkben Ammianus Marcellinusnak az egyik belső-pannóniai civitasra, Savariara vonatkozó feljegyzéseit tesszük részletes vizsgálat tárgyává.

1. A minket érdeklő Ammianus-helyek I. Valentinianus korával (364—375), közelebbről a császár 375. évi pannóniai tartózkodásával vannak összefüggésben.¹⁰ Ammianus leírása szerint Valentinianus, aki korábban hosszabb időt töltött a rajnai limes közelében, a 374 nyarán Pannoniát ért quad-sarmata támadás¹¹ megtorlása és a középdunai tartományok védelmi rendszerének helyreállítása végett jött a következő év tavaszán provinciánkba.¹² Itt, huzamosabb ideig tartó előkészületek után, kemény csapásokat mért az észak-északkeleti limes előterében a quadok telephelyeire, majd pedig, mivel késő ősze járt, csapatait tartományunk területére vezette vissza.¹³

¹ Legutóbb erről Hahn, I., Ann. Univ. Bud. Sect. Hist. 3 (1961) 23—.

² Vö. Oliva, P., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 177—; Ua., BCO 5 (1960) 349—; Alföldi A., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 670—; 705—; Radnóti A., MTAK (II) 1954. 496—; Barkóczi, L., Intercisa II. (Bp. 1957) 527—; Swoboda, E., Carnuntum³. (Graz-Köln 1958) 56—; ld. még Rostovtzeff, M., SEHRE² (Oxford 1957) 433—, 469—.

³ Vö. Nagy T., A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II. 12 (Bp. 1939) 201—; Alföldi A., i. m. 698—; R. Alföldi M., FA 7 (1955) 87—; Barkóczi, L., i. m. 536—; Swoboda, E., i. m. 58—; Mócsy, A., FA 10 (1958) 101—.

⁴ Barkóczi L., MTAK (II) 1954. 520.; vö. még Alföldi A., i. m. 699.; Szilágyi J., Aquincom. (Bp. 1957) 93—; Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 21—; Swoboda, E., i. m. 65—; Mócsy, A.: Pannonia. PW Suppl. 9 (1962) 697—.

⁵ Vö. Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I. 5 (Bp. 1936) 56. (Sirmium), 49. (Siscia), 118— és Dombay J., JPMÉ 1956—. (Sopianae).

⁶ Alföldi A., Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 1—2. (Berlin 1924—1926); Ua. HK 1925. 1—; Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 670—.

⁷ Nagy T., i. m.

^{7a} Mócsy, A., i. m.

⁸ Radnóti A., Nagy T., Barkóczi L., stb. MTAK (II) 1954. 489—.

⁹ Hahn, I., i. m.; EPFÉ 2 (1956) 510—; uo. 3 (1957); uo. 4 (1958) 399—; Acta Ant. Hung. 10 (1962) 123—.

^{9a} Váradi L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. (Bp. 1961)

¹⁰ Erre összefoglalóan Nagl, A., Valentinianus I. PW 7A (1948) 2185—.

¹¹ Amm. XXIX. 6, 1—16.; Zosimos, IV 16, 6—9. — vö. Patsch, K., Die quadis-jazygische Kriegsgemeinschaft im Jahre 374/375. (Wien—Leipzig 1929); Nagl, A., i. m. 2183—; Alföldi A., i. m. 684—; R. Alföldi M., Anth 3 (1949) 86—. — Újabbán Remennikov, A., ВДИ 1960. 3. sz. 117— és Mócsy, A., i. m. 576—.

¹² Amm. XXX 5, 1—2.; Zosimos, IV 17, 1. — vö. Nagl, A., i. m. 2185— és 11. j.

¹³ Amm. XXX 5, 13—14. — vö. Patsch, K., i. m. 23—.

Ammianus tudósításában a következő rész az, amely Savaria IV. század végi történetére nézve különösen fontos. A császár, miután a quadokat legyőzte és Pannóniába visszatért — írja a történetíró —, *commoda quaerebat hiberna, nullaque sedes idonea reperiri praeter Savariam poterat, quamvis eo invalidam tempore, adsiduisque malis adflicta* (Amm. XXX 5, 14). Az itt adott tömör jellemzést még kiegészítik az alábbi sorok; ezekben a város védműveinek elhanyagoltságáról olvassunk: *Item cum ab urbe praedicta (sc. Savaria) tenderet (sc. I. Valentinianus) ad procinetum, per portam voluit unde introiit, exire, ut omen colligeret, quod cito remeabit ad Gallias. Dumque locus adgestis rudibus neglectus purgatur, lapsam forem ferratam, quae exitum obseravit, multitudo remove non potuit* . . . (Amm. XXX 5, 17).

Az idézett Ammianus-helyekből kitűnik, hogy a császár látogatása Savariát 375 októberében¹⁴ invalida, azaz erőtlén, legyengült állapotban találta. A súlyos helyzetet a szakadatlanul sújtó bajok: *adsidia mala* idézték elő. Bizonyosan Savaria gazdasági kimerültségével — az invalida szó elsősorban erre utalhat — magyarázhatjuk az ominózus városkapunak és környékének nagyfokú elhanyagoltságát.¹⁵ Figyelemre méltó továbbá az is, hogy Valentinianus, amint erről Ammianus munkájából értesülünk, annak ellenére, hogy a téli szállás elfoglalása egyre sürgetőbbnek látszott, röviddel ideérkezése után¹⁶ — bár a szerző fogalmazásából ítélhetően visszatérési szándékkal — elhagyta a várost, és jöllehet újabb quad támadástól aligha tarthatott, a limes táborait kezdte erősíteni.¹⁷ A császár gyors távozása, úgy véljük, az esetleges egyéb indítékok mellett, a település rossz gazdasági helyzetével is kapcsolatban lehetett.¹⁸

Ammianus Marcellinus Savariára vonatkozó megállapításai azért is figyelmet érdemlőek, mivel a történetíró, ha nem is a fentebb tapasztalt konkrétsággal, de hasonló viszonyokat sejtetve beszél egy másik jelentős belső-pannóniai városról, Sirmiumról is.¹⁹ Emellett utalhatunk Ammianus már idézett szavaira, hogy ti. Valentinianus számára . . . nullaque sedes idonea reperiri praeter Savariam poterat . . . stb. — amiből arra is következtethetünk, hogy gazdaságilag a többi pannóniai város még civitasunknál is rosszabb körülmények között volt. Savaria esete nem tekinthető egyedülállónak, s amint Alföldi A. — a szóban forgó Savariát említő Ammianus-sorokat is idézve — már rámutatott,²⁰ a IV. század utolsó negyedének kezdetén a városok legyengülése, elszegényedése Pannóniában éppúgy, mint a többi nyugati tartományban, eléggé általános jelenség lehetett. Kérdés azonban, hogy milyen tényezők játszottak közre a belső-pannóniai

városi jogú települések, különösen pedig Savaria helyzetének illetően alakulásában; olyan általános megfogalmazásokkal ui., miszerint „az imperium városainak általános hanyatlása tükröződik itt”²¹ semmiképpen sem érhetjük be.

2. Mielőtt a Valentinianus-korban mutakozó jelenségek összetevőinek részletesebb vizsgálatához fognánk, röviden érintenünk kell Savaria történetének korábbi, a IV. század első felére és közepére eső szakaszának problémáit. Bár forrásanyagunk rendkívül gyér és kevesetmondó, annyi mégis megállapítható, hogy a városban az élet a III. századi nagy válság után ismét megélénkült.²² Ezzel kapcsolatban jellemző, hogy Savaria azok közé a pannóniai települések közé tartozik, ahonnan az adott időszakból, amely, mint ismeretes, feliratokban egyáltalán nem bővelkedik, jelenleg Sirmium után a legtöbb epigrafikus emléket ismerjük.²³ Tudjuk továbbá, hogy a civitasban, amely a Diocletianus által bevezetett közigazgatási reformok után az egyik újonnan szervezett pannóniai tartomány, Pannónia I. praeses-ének székhelye lett,²⁴ a IV. század első felében még jelentős építkezések folytak.²⁵ Mindez persze nagyon is kevés ahhoz, hogy a város belső viszonyairól akár vázlatos képet is alkothassunk, az azonban valószínűnek látszik, hogy a III. században kimutatható hanyatlás²⁶ Savariában a dominatus kezdetén lelassult, és egy időre bizonyos mértékű — természetesen erősen viszonylagos értékű — stabilizációs időszak következett a település gazdasági és társadalmi életében.²⁷ Ehhez a viszonylagos stabilizációhoz nagymértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a pannóniai határok védelme, főként I. Constantinus intézkedései révén, hosszabb időre ismét elég szilárd lett ahhoz, hogy a mögöttes területek lakosságát megvédje a barbárok támadásaitól.²⁸ Savaria ebből a szempontból fekvésénél fogva is eléggé előnyös helyzetben volt.²⁹

A fentiekből, úgy véljük, kitűnik, hogy az Ammianus által a IV. század 3. negyedében Savariáról festett kép, aligha vezethető le minden további nélkül a város korábbi történetéből. Figyelemre méltó ui., hogy míg a III–IV. század fordulója és a Valentinianus-kor közötti évtizedekben Savaria belső helyzetét viszonylag jónak tarthatjuk, addig a 370-es évek közepére a civitas körülményei feltűnően rosszabbodtak.³⁰

3. Visszatérve az idézett Ammianus-helyekben foglaltakra, a város *invalida* állapotát előidéző *adsidia mala* mibenlétét keresve, egyik mozzanatként a már említett, 374 nyarán történt quad-sarmata betörésre³¹ gondolhatunk,³² annál is inkább, mivel más háborús esemény a

¹⁴ Az időpontra vö. Nagl, A., i. m. 2186.; másképp Heering, W., Kaiser Valentinian I. (Magdeburg 1927) 55—; aki novemberre teszi a császár savariai tartózkodásának idejét, ez azonban nem valószínű.

¹⁵ Ld. lentebb a 85. és 86. jegyzeteket és Mócsy, A., i. m. 697—.

¹⁶ Amm. XXX 5, 14—15.

¹⁷ Amm. XXX 5, 15. . . castrisque praesidio contenti munitis castellis . . .

¹⁸ Ha a császár — amint azt Remmennikov, A., i. m. 122. feltételezi — nagyobb csapattal érkezett a városba, úgy távozásának egyik oka valószínűleg a sereg ellátása körül felmerült nehézség lehetett. Ez esetben a 17. jegyzetben idézett Ammianus-hely arra utalhat, hogy Valentinianus Savariából történt távozása után a vele volt csapatok egy részét a limesen osztotta szét. — Mócsy — i. m. 577— egy új expedícióval magyarázza a császár távozását.

¹⁹ Amm. XXIX 6, 11. (374 nyara) — jöllehet S. helyzete viszonylag kedvezőnek tekinthető: Mócsy, A., i. m. 697—.

²⁰ Alföldi A., i. m. 727. Újabban Mócsy, A., i. m. 697—.

²¹ Alföldi A., uo.

²² Vö. Nagy T., i. m. 210—; Kádár Z.— Balla L., Savaria. (Bp. 1958) 34.; Kossuth L. Tud. egy. Tört. Int. Évkönyve 1 (1962) 17.

²³ Vö. Fettich N., VSz 6 (1939) 144—; Nagy L., Pannonia sacra. Szt. István Emlékkönyv 1. (Bp. 1938) 91—; Paulovics I., Savaria-Szombathely topográfiája. (Szombathely 1943) 25—; Ua., A szombathelyi Szent Márton egyháznak . . . római kori eredete. (Szombathely 1944) 28—; Kádár Z.— Balla L., i. m. 33—; Mócsy, A., i. m.

²⁴ Nagy T., i. m. 202.

²⁵ Paulovics I., Savaria-Szombathely topográfiája. 25—, 37—; Kádár Z., Szombathely. (Bp. 1961) 80—; CIL III 4180.

²⁶ Kádár Z.— Balla L., i. m. 32—; Kossuth L. Tud. egy. Tört. Int. Évkönyve 1 (1962) 17.

²⁷ Vö. Mócsy, A., Acta Ant. Hung. 4 (1956) 244.

²⁸ Vö. Alföldi A., 676—; R. Alföldi M., FA 7 (1955) 87—; Barkóczi L., Intercisa II. 536—. — A megállapítás természetesen elsősorban a belső-pannóniai településekre érvényes. Vö. még Mócsy, A., i. m. 571—.

²⁹ Nagy T., Regnum 1944/46 (Bp. 1947) 250.; Ua. MTAK (II) 1954. 513.

³⁰ Hasonló változás figyelhető meg pl. o. Sirmium esetében, vö. Amm. XXI 10, 1—2. (361) — Ua., XXIX 6, 11. (374).

³¹ Vö. 11. j.

³² A 374. évi quad-sarmata betörés és Savaria 375. őszen kimutatható invalida állapota közötti összefüggésre már Vulčić, N., Savaria. PW 2A (1923) 249. és Radnóti A., NK 41 (1942) 15. felhívták a figyelmet.

375. évet közvetlenül megelőző időszakban aligha jöhet számításba.³³ Bár a szóban forgó barbár támadás, amelynek rendkívül súlyos következményeire Ammianus³⁴ és Zosimos³⁵ nyomán már többen rámutattak,³⁶ elsősorban ugyan Pannónia II.-t és Valériát pusztította,³⁷ de valószínűleg szenvedtek tőle Savia és Pannónia I., tehát a kelet-pannón limestől távolabb eső területek is.³⁸ Feltehetően, hogy a Pannónia II.-n át történt betöréssel egy időben támadás érte az észak-pannóniai limest és Pannónia I.-t is.³⁹ Akár észak felől, akár Pannónia II. és Valeria dűlése után délkeleti irányból, minthogy a Pannonica és Moesia légiókat a sarmaták egy véres csatában Valeria területén megsemmisítették,⁴⁰ s így komoly ellenállással nem kellett számolni,⁴¹ a barbárok könnyen eljuthattak Nyugat-Pannóniába, Savaria környékére.⁴² Ezt a feltevést megerősítheti egy 1934-ben Jabington (= Vasjobbágyi, Burgenland) talált éremkincs, amely 374-ben kerülhetett földbe.⁴³ Jabing területe egykor biztosan Savaria territoriumához tartozott (a falu légvonalban kb. 26 km-re esik Szombathelytől).⁴⁴

A várostromhoz nem értő barbárok a falakkal körülvett településre természetesen nem juthattak be, úgy jártak itt is, mint Sirmium esetében,⁴⁵ viszont nagy pusztítást tehettek az ager Savariensisben — éppen nyár és aratás-idő volt —, úgy, ahogy azt Sirmiummal kapcsolatban Ammianus leírta.⁴⁶

Pannónia 374. évi dűlésének időtartamáról nincsenek pontos értesüléseink, annyi azonban megállapítható, hogy nem gyorsan elvonuló, de huzamosabban pusztító vihart jelentett ez a betörés provinciánk életében. Mivel a limes erőidei zárkózott parasztkatonaság nem jelentett komoly veszélyt a támadókra,⁴⁷ a mozgó sereg alakulatai pedig súlyos vereséget szenvedtek,⁴⁸ a Galliából küldött felmentő csapatok megérkezéséig⁴⁹ a barbárok szinte akadálytalanul rabolhatták, a falakkal védett települések kivételével, az itteni tartományokat.⁵⁰

Nem kétséges, hogy a 374. évi quad-sarmata dűlés rendkívül súlyos következményekkel járt Pannóniára nézve. A védelmi rendszert ugyan Valentinianus a következő évben úgy-ahogy helyreállította,⁵¹ ámde az emberéletben, munkáskézben és anyagiakban esett veszteségeket az adott viszonyok között kellő mértékben pótolni már nem lehetett.⁵² A nehézségek bizonyosan nem szűntek meg a rend megszilárdulása után sem, a gyengén sikerült aratás még növelte a városok és hadsereg — amúgy sem zökkenőmentes — élelmiszerellátásának problémáit.⁵³ Mindez kitűnik abból is, hogy a 375-ben, a nyár elején Pannóniába érkezett császár, akit minden bizonnyal fűtött a szűkebb pátriáját ért katasztrófa mielőbbi megtorlásának vágya, három hónapot volt kénytelen elvesz-

tegetni a szükséges anyagiak, fegyver és élelem összegyűjtésére, míg megindíthatta bosszuló hadjáratát (Amm. XXX 5, 11).

Az eddigieket összevetve, úgy hisszük, a fentiek során sikerült hitelet érdemlően bebizonyítanunk, miszerint Savaria 375. évi, Ammianusnál megörökített rossz belső helyzetében a 374. évi háborús események, ill. azok következményei komoly szerepet játszhattak.

4. Helytelen lenne azonban, ha az előbbi megállapítással lezárnánk vizsgálódásainkat. Már a priori feltehetően, hogy Savaria nyomorúságának még más oka is lehetett, de erre utal maga Ammianus is, amikor állandóan sújtó bajokról beszél.

Valóban, a dioecesis Pannoniarum ill. dioecesis Illyricum occidentale⁵⁴ városainak lakosságát a háborús veszedelmek mellett más — azokkal egyenlő, vagy még nagyobb hatású — bajok is gyötörték a IV. század második felében. Az állami adóterhek kivetése és még inkább behajtása terén mutatkozó súlyos visszasságokra gondolunk, amelyek forrásaink egybehangzó tanúsága szerint Illyricumban a népesség széles rétegeit addig nem ismert nyomorba taszították.

I. Valentinianus és kormányzata, mint ismeretes, kezdettől fogva különös figyelmet fordított az adóügyi problémákra, az adóztatás hatékonyabbá tételére.⁵⁵ E célkitűzés — a hatékonyabb adóztatás — megvalósításának eszközeként a császár, legalábbis uralkodása kezdetén, nem annyira az állami terhek növelését, mint inkább az adószedés hivatalos gyakorlatának megváltoztatását tekintette.⁵⁶ Ennek megfelelően már 364-ben, az illyricumi tartományokban, Itáliában és Afrikában (tehát az Illyricum—Italia—Africa praefectura területén) a susceptio és az exactio kikerült a curialisok hatásköréből és az officiumok feladata lett.⁵⁷ Hasonló értelmű rendelkezésre került sor 365-ben az Oriensen is.⁵⁸ A pannóniai tartományokban, úgy látszik, és ezt, tekintettel a császárok származására, természetesnek tarthatjuk, az új rezsim adópolitikája nem okozott komolyabb problémákat az alattvalóknak. Keleten viszont Petronius patricius (Valens apósa) szigorú exactioira, melyekkel — nyilván császári utasításra — Aurelianusig visszamenően igyekezett behajtani az adótartozásokat, azonnal jött a visszahatás: Prokopiosz uzurpációjára.⁵⁹ A felkelés társadalmi alapjainak elemzése kapcsán Hahn I. arra a következtetésre jutott, hogy „Prokopiosz fellépése alapvetően nem-katonai, hanem polgári jellegű” volt, s mint ilyen elsősorban a plebs urbana és a plebs rustica, valamint thráciai és kisázsiai colonusok támogatását élvezte.⁶⁰ A plebejus rétegek mellett tevékenyen részt vettek azonban a mozgalomban gazdag földbirtokos elemek is.^{60a}

³³ Vö. Alföldi A., i. m. 683—; Amm. XXIX 6, 11. Megelőzően 365-ben tudunk Pannóniát ért barbár támadásról: Mócsy, A., i. m. 576—.

³⁴ Amm. XXIX 6, 1—16., XXX 7, 10, 9, 1.

³⁵ Zosimos, IV 16, 7.

³⁶ Vö. 11. j.

³⁷ Amm. XXIX 6, 6—14.

³⁸ Patsch, K., i. m. 21—; Alföldi A., i. m. 685.; R. Alföldi M., Anth 3 (1949) 87—; Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 195—.

³⁹ Vö. Radnóti A., i. m. 15. és Mócsy A., i. m. 576—.

⁴⁰ Amm. XXIX 6, 13—14.; vö. Patsch, K., i. m. 21.; Alföldi A., i. m. 685.

⁴¹ Patsch, K., uo.; Remennikov, A., i. m. 117—; vö. még Várady L., Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik. (Bp. 1961) 22.

⁴² Vö. 32. j. és R. Alföldi M., i. m.

⁴³ Barb, A., NZ 29 (1936) 61—.

⁴⁴ A territorium Savariense kiterjedésére ld. Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen-kriegen. (Bp. 1959) 36. és Pavan, M., La provincia romana della Pannonia superior. (Roma 1955) 418.

⁴⁵ Amm. XXIX 6, 11—12.

⁴⁶ Amm. XXIX 6, 6—9.

⁴⁷ Alföldi A., i. m. 685.

⁴⁸ Vö. 40. j.

⁴⁹ Vö. Amm. XXIX 6, 16. Ehhez Patsch, K., i. m. 21.; Nagl, A., i. m. 2185.; Remennikov, A., i. m. 120—.

⁵⁰ Vö. Patsch, K., uo.

⁵¹ Vö. Patsch, K., i. m. 24—; Nagl, A., 2185—.

⁵² Vö. Heering, W., i. m. 26—57., 69—72.; Nagl, A., i. m. 2168—2185.; Remennikov, A., i. m. 123.

⁵³ A későantik város közellátási nehézségeiről legutóbb Hahn I., EPFÉ 2 (1956) 515. további irodalommal.

⁵⁴ A pannóniai tartományok IV. századi közigazgatási hovatartozására ld. Nagy T., i. m. 201—.

⁵⁵ Zosimos, IV 3, 2. — Vö. Schiller, H., Geschichte der römischen Kaiserzeit. II. (Gotha 1887) 368—; Heering, W., i. m. 59—; Stein, E., Geschichte des spät-römischen Reiches. I. (Wien 1928) 277.; Nagl, A., i. m. 2188—; Mazzarino, S., Aspetti sociali del quarto secolo. (Roma 1951) 187—.

⁵⁶ Vö. 55. j., különösen Mazzarino, S., i. m.

⁵⁷ CTh 12, 6, 7. (364); 12, 6, 6. (365); 12, 6, 4, 7, 6, 1. (365); 12, 6, 9. (365); 12, 6, 10. (365) — vö. Mazzarino, S., i. m. 187—.

⁵⁸ CTh 12, 6, 5. (365 júl. 4).

⁵⁹ Vö. Hahn I. EPFÉ 4 (1958) 399— = Acta Ant. Hung. 6 (1958) 199—, további irodalommal.

⁶⁰ Hahn I., i. m. 399—404. és Acta 200—207.

^{60a} Hahn I., i. m. 404. és Acta 207.

Illyricumban a 360-as évek végétől vannak határozott adataink arra vonatkozólag, hogy a lakosság sorsa az adóztatás kapcsán egyre rosszabbra fordult.⁶¹

Ammianus, akitől idevágó értesüléseinknek nagyobb része származik, amikor a szóban forgó problémáról ír, hangsúlyozottan Sex. Petronius Probus praefectus praetorio kormányzásának idejére utal (Amm. XXX 5, 4–10)^{61a} tehát a 367 és 376 közötti eseményekkel kapcsolatos megfigyeléseit rögzíti.⁶² Leírásából kitűnik, hogy ebben az időszakban az illyricumi collatores állami szolgáltatásait növelték, s ami a lakosság szempontjából még lényegesebbnek látszik: a behajtást rendkívül megszigorították.⁶³ Ammianus megállapításait az adóbehajtás módszereire nézve Zosimos is megerősíti.⁶⁴ A következményeket illetően Ammianus szavai a Prokopios-felkelést kiváltó helyzethez hasonló képet idéznek: a megnövelt adók és a terrorisztikus behajtási módszerek egyaránt tönkretették a gazdagokat és a kis vagyonnal rendelkezőket.⁶⁵ A történetíró főként az ordo curialishoz tartozó, ill. az általa adott jellemzés alapján oda sorolható családok nehéz helyzetére hívja fel a figyelmet,⁶⁶ nem vitás azonban, hogy az állami terhek itt is elsősorban a plebejusokat és a colonusokat sújtották. Ez utóbbiak, a plebs és a coloni, főleg a nagybirtokosok patrociniuma révén találtak védelmet az adóterhek nyomasztó súlyával, az officiumok zsarolásaival szemben.⁶⁷ Az illyricumi (városi és falusi) plebs patrocinium alá menekülésére utaló bizonyítékot kell látnunk, Hahn I. véleménye szerint,⁶⁸ a defensor plebis hivatalának 368-ra tehető megszervezésében.⁶⁹ A rescriptum alapvető célkitűzése az volt, hogy az adóztatás érdekében állami patronusok kinevezésével gátat emeljen a „plebs omnis Illyrici” magánpatrocinium kereső mozgalmára elő.⁷⁰ A rendelkezés tartalmával összhangban van Ammianus egyik közlése arról, hogy Probus praefectus alatt Illyricumban, a túl szigorú adóbehajtástól úzve számosan keresték a hatalmasok védelmét.⁷¹ Lényegében ugyanilyen indítékokkal magyarázhatjuk

az illyricumi népesség egyéb kategóriáinak tömeges menekülését, szökdösését eredeti lakóhelyéről. A 360-as évek végétől és a 70-es évek elejétől több olyan Probushoz címzett rescriptumról tudunk, amelyekben rabszolgák, libertusok, tributariusok és inquilinusok szökésével ill. a szökevények visszaszolgáltatásával kapcsolatosan történik intézkedés.⁷² 371-ben pedig szükségessé vált az illyricumi colonusok (és inquilinusok) földhözköltése is.⁷³

Mindez, amint Ammianus előadásából több helyen világosan kitűnik, nemcsak általában jellemezte az illyricumi viszonyokat, hanem teljes mértékben vonatkozik a pannóniai tartományokra is.⁷⁴

Az illyricumi lakosság szűles rétegeit tönkretévő adópolitikáért Ammianus a karrierista Probus praefectus teszi felelőssé, emellett azonban rámutat arra is, hogy Probus, amikor a szolgáltatások túzzel-vassal való behajtására törekedett, tulajdonképpen Valentinianus politikai koncepciójának szellemében járt el.⁷⁵ A császár, jóllehet a tartományok gazdasági erejének biztosítása elsőrendű érdekei közé tartozott, s Pannóniához belső kapcsolatok is fűzték, ahogy a birodalom határvédő harcai egyre súlyosbodtak, mind kevesebbet törődött azzal, hogy milyen forrásból kapja a hadsereg és az államapparátus fenntartásához szükséges anyagiakat.⁷⁶ A már 364-től az officiumok kezében összpontosított adószedés „kitűnő” eszköznnek bizonyult a különböző állami kötelezettségek maximális behajtásához, de ugyanekkor számos lehetőséget nyújtott az officialisok visszaéléseire, a jogtalanságokra és zsarolásokra is. A polgári és katonai igazgatásban elburjánzott korrupció a Valentinianus-kor egyik jellemző sajátossága volt⁷⁷ s ez még további terheket rótt az amúgy is nehezen élő provinciálisokra. Probus ugyan Ammianus személy szerint tisztakezűnek mondja, annál kevésbé voltak ilyenek beosztottjai, akiknek visszaéléseit a nagyhatalmú praefectus minden rendelkezésre álló eszközzel igyekezett eltussolni.⁷⁸

⁶¹ Pannonia IV. századi adóügyi viszonyairól *Alföldi A.*, i. m. 703., 717—.

^{61a} Amm. XXX 5, 4–10.; XIX 11, 2–3. — Az utóbbi helyen a történetíró a Probus kormányzása alatt történetekkel Anatolius pr. pr.-nak az illyricumi tartományokra nézve kedvező működését állítja szembe. Anatolius — *Ensslin, W.*, Praefectus praetorio. PW 22² (1954) 2497. — 357–360-ig irányított a Illyricum polgári közigazgatását. — Ld. még Amm. XVII 3, 2–3.

⁶² Probus illyricumi praefecturájáról újabban *Groag, E.*, Reichsbeamten von Achaia in spätrömischer Zeit. Diss. Pann. I. 14 (Bp. 1946) 56.; *Ensslin, W.*, i. m. 2497—.; a szóbanforgó praefectura időtartama: 367 jún. 18–376.

⁶³ Amm. XXX 5, 6. unde graves oboedientium casus, et exitialia provisorum nomina titulorum . . . ; . . . argumentis aliis post validioribus aliis, usu laedendi reppe-riente longaevo; . . . tributorum onera vectigaliumque augmenta multiplicata . . . ; . . . flagitantium ministorum amaritudine quidam expressi, cum non suppeteret quod daretur, erant perpetui carcerum inquilini; XXX 5, 7. haec ita inlecebrosius atque inhumanus agi, loquebatur quidem pertinax rumor . . . ; XIX 11, 3. . . . ex-quisitorum detestanda nomina titulorum, per offerentes suscipientesque criminose in maius exaggerata . . . — Vö. még XVII 3, 1–3.

⁶⁴ Zosimos, IV 3, 2.; 16, 1–3. Erről újabban *Várady L.*, i. m. 96., 60. j. és 102.

⁶⁵ Amm. XXX 5, 6. . . . iuxta opulentas et tenues, enervatas succidere fortunas . . . ; — Vö. XXVI 6, 9. haec lacrimosa, quae incitante Petronio, sub Valente claudere multas paupertinas et nobilis domus . . . — ehhez ld. *Hahn I.*, EPFÉ 4 (1958) 404. Acta Ant. Hung. 6 (1958) 207.

⁶⁶ Amm. XXX 5, 6. denique per tributorum onera vectigaliumque augmenta multiplicata, optimum quodam ultimorum metu exagitatos, mutare compulsi sedes; XXX 5 10. . . . ille . . . honore suos antecellens et nomine, vel ille dives, aut alius ordinis primus . . . cumque disceret (sc. Valentinianus az előbb említett személyekről) perisse

aliquem laqueo, abisse alium trans mare, conscivisse sibi alium mortem, aut plumbo vita erepta extinctum, in inmensum excaudit . . . — A császár belpolitikája mégis erősen anticurialis színezetű volt: Amm. XXVII 7, 6–8.; *Nagl A.*, i. m. 2188—.; *Mazzarino, S.*, i. m. 190—.; *Mócsy A.* — i. m. 697 — mutatott rá arra, hogy a 4. századi pannóniai feliratos anyagban teljesen hiányoznak a városi magistrátusok emlékei.

⁶⁷ *Hahn I.*, AT 2 (1955) 238—.

⁶⁸ *Hahn I.*, i. m. 244—.

⁶⁹ CTh 1, 29, 1. (368 ápr. 27) ad Probum pp. Admodum utiliter edimus, [ut] plebs omnis Illyrici officiis patronorum contra potentium [d]efendatur iniurias. — A rescriptum datálásához v. ö. *Hahn I.*, i. m. 244., 16. j.

⁷⁰ *Hahn I.*, i. m. 244.

⁷¹ Amm. XIX. 11, 3 . . . indemnesque deinde et innoxii earum incolae partium, . . . viverent, ni postea (sc. Probus kormányzása idején) exquisitorum detestanda nomina titulorum, per offerentes suscipientesque criminose in maius exaggerata, his propugnare sibi nitentibus potestates, illis adtenuatis omnium opibus, se fore sperantibus tutos, ad usque proscriptiones miserorumque suspensio pervenerunt. — Vö. *Hahn I.*, i. m. 240—.; ld. még CI XI 48, 8.; CTh 10, 12, 2.; 11, 11, 1.

⁷² CTh 10, 12, 1. (368); 10, 12, 2. (368); CI XI 53, 1 (371). — Vö. *Gemp, A.*, SzóT 5 (1956) 178— = ВДИ 1954. 4. sz. 77—.

⁷³ CI XI 53, 1. (371 júl. 13) — Vö. *Stein, E.*, i. m. 278.; *Stajerman, E. M.*, Arch. Ért. 80 (1953) 9. = ВДИ 1952. 2. sz. 100—.; *Gemp, A.*, i. m. 180. = ВДИ 1954. 4. sz. 79.

⁷⁴ Amm. XXX 5, 7. . . . parsurus (sc. Valentinianus) tamen fortasse Pannoniis, si haec ante ingemescenda compendia conperisset. — Vö. még 61a. j.

⁷⁵ Vö. Amm. XXX 5, 4–5. 7.

⁷⁶ Vö. Zosimos, IV 16, 1–2.; Amm. i. m.; *Remennikov, A.*, i. m. 11.

⁷⁷ Vö. *Stein, E.*, i. m. 275—.

⁷⁸ Amm. XXVII 11, 1–6.

A korrupció letörésére Illyricum vonatkozásában is történtek császári intézkedések. Részben ilyennek tartjuk a már említett defensor plebis-i hivatal megszerzését,⁷⁹ majd ezt követően még más, 368-ban,⁸⁰ 369-ben⁸¹ stb. kiadott rendeleteket. Ezek azonban lényeges változásokat nem hoztak és nem is hozhattak, hisz a tartományok kifosztása végső fokon az uralmon levő rezsim érdekében történt.⁸² Mi sem világít rá jobban erre, mint az, hogy a császár, bár tudomást szerzett — mégpedig közvetlen forrásból — az Illyricumban ill. Pannóniában történekről, reagált is azokra egy 373-ra keltezhető rescriptummal,⁸³ Probuszt nem váltotta le és ellene vizsgálatot sem indított.⁸⁴

A provinciálisok állami kizsákmányolása ezután sem csökkent. A városi lakosság anyagi erői kiapadásának világos bizonyítéka, egyszersmind evidens következménye, az egyes települések épületeinek, védőfalainak rossz állapota, ami a háborús veszélynek kitett civitasoknál még szembetűnőbb. Amint fentebb láttuk, ez volt a helyzet Savariában is, s hogy Ammianus idevágó közlése teljes mértékben hitelt érdemlő, azt egy 374 január 26-án Sirmiumban kibocsátott és Probushoz intézett császári rendelkezés tanúsítja:⁸⁵ Rectores provinciarum quodcumque opus inchoandum esse necessario viderint in aliqua civitate, id arripere non dubitent... Az anyagiak fedezésére engedélyezték a fundi rei publicae jövedelme egyharmadának felhasználását.⁸⁶ — A rescriptum azonban nem érte el a kívánt eredményt: az illyricumi, pannóniai városok falai tovább romosodtak — erről éppen Sirmium esetében győződhetünk meg a 374 nyarán lezajlott háborús események Ammianusnál található leírása kapcsán,⁸⁷ s jó példa erre a savariai városkapu 375. évi állapota is.

Az elmondottak után alapján véve helytállónak fogadjhatjuk el Ammianus véleményét, mely szerint a Probus praefecturája idején folytatott kíméletlen adóztatás, a 374. évi barbár betöréssel együtt — de attól függetlenül is! — Illyricum (Pannónia) elpusztítására (azaz a lakosság gazdasági erejének teljes kimerítésére)

vezetett.⁸⁸ Hasonló értelmű bejegyzést olvashatunk Hieronymus krónikájában a 372. évnél: Probus praefectus Illyrici iniquissimis tributum exactionibus ante provincias quas regebat, quam a barbaris vastarentur, erasit.⁸⁹

5. A fentiekből adódó tanulságokat röviden a következőkben összegezhetjük:

a) A kiindulási alapot képező, Savariával kapcsolatos Ammianus-kölészek fontosságát abban látjuk, hogy a rendelkezésünkre álló írásos forrásanyagban itt maradt fenn az egyetlen olyan tudósítás, amely egy, még a IV. században is jelentős pannóniai civitas belső helyzetét egészében jellemzi — ha még oly tömören is.

b) Savaria helyzetét 375 őszén a történetíró az *invalida* szóval érzékelteti — ez a megállapítás elsősorban a település gazdasági erőinek kimerültségére vonatkozatható. A szóban forgó Ammianus-hely bizonyos mértékben ellentmond a város történetének korábbi (a IV. század első felére és közepére helyezhető) szakaszáról való ismereteinknek, miszerint a település akkor még *viszonylag* kedvező körülmények között volt.

c) A város sorsát rosszra fordító *mala* Valentinianus uralma idején, főként a 360-as évek végétől kezdődtek és ezután állandósultak. Forrásaink alapján két tényezőt emelhetünk ki: a tartományi kormányzat katasztrofális következményekkel járó adópolitikáját és a 374. évi quad-sarmata betörés pusztító hatását.

d) A felhasznált auktorhelyek és rescriptumok megállapításai ill. a belőlük levonható következtetések nemcsak Savariára, hanem a többi pannóniai városi jogú település viszonyaira is fényt vetnek, így *Savaria invalida* 375-ben lényegében tipikus esetnek tekinthető.

e) Ismételtén utalnunk kell arra, hogy a pannóniai települések IV. századi történetének vizsgálatánál ajánlatos különbséget tenni a limes-vidéki és a belső-pannóniai városok között.⁹⁰ Míg az előbbieken a municipális élet — főleg a háborúk következtében — már a IV. század közepére úgyszólván teljesen elsovadt, addig Belső-Pannóniában ez a folyamat csak a század 2. felétől mutat jelentős előrehaladást.⁹¹

Balla Lajos

SAVARIA INVALIDA

Notes to the History of Pannonian Towns in the Time of Valentinian

Summary

This paper wishes to add some observations to the problem of decline of the settlements in Pannonia having the right of a town (civitates) in the 4th century.

On studying the history of towns in Pannonia in the 3rd—4th centuries it can be stated that the settlements along the limes lost their significance so to say completely at the beginning of the 4th century but those in Central Pannonia (Savaria, Sirmium, Siscia, Sopianae) were regarded as important ones even at this time. The researches in connexion with *Savaria* at the end of the 4th century may throw light on their further fate in several points of view.

⁷⁹ Vö. 69. j. és Stein, E., i. m. 277—; Nesselhauf, H., Die spätröm. Verwaltung d. gallisch-germanischen Länder. (Berlin 1938) 98—; Nagl, A., i. m. 2189.

⁸⁰ CTh 11, 11, 1. CI XI 55, 2. (368) ad Probum pp.

⁸¹ CTh 1, 16, 11. (369) ad Probum pp.

⁸² Vö. ezzel kapcsolatban Ammianusnak azt a többször is hangoztatott megállapítását, hogy a császár mennyire elnéző volt a magas állású személyek hibáival, vétéseivel szemben; XXX 5, 3, 9, 1.; XXVII 9, 4.

⁸³ Vö. CTh 12, 10, 1. (373 nov. 18), ehhez ld. Amm. XXX 5, 8—10.

⁸⁴ Vö. Amm. XXX 5, 4. Más kérdés, hogy a császár szubjektive rendkívül érzékenyen reagált a Pannóniában történekre, s Probusra különösen neheztelt.

⁸⁵ CTh 15, 1, 18.

⁸⁶ Vö. Stein, E., i. m. 279.; CI VIII 11, 11.

⁸⁷ Amm. XXIX 6, 9—11. A város romos védőműveit közvetlenül a barbárok odaérkezése előtt, a lakosság

költségén állították helyre.

⁸⁸ Amm. XVII 3, 1—3. ... quae res ... penitus evertit Illyricum; XXX 7, 10, 9, 1. ... vastitas Illyrici ...

⁸⁹ Hieronymi Chronicon. Ed. Helm, R. (Berlin 1956) 246. — Az idézett sorokra ld. Egger, R., Byzantion 5 (1929) 19—.

⁹⁰ Másképp Radnóti A., i. m. 499. és Mócsy, A., i. m. 697—.

⁹¹ Vö. Alföldi A., i. m. 686—; 727—; R. Alföldi M., AntH. 3. (1949) 89.; Radnóti A., i. m. 500—; Barkóczy L., FA 12 (1960) 127.; Ua., FA 13 (1961) 111.; Sági, K., i. m. 255—; Ua., Keszthely. (Bp. 1962) 12.; Savariával kapcsolatban Paulovics I., Savaria-Szombathely topográfiája. (Szombathely 1943) 46—, ehhez Radnóti A., i. m. 499.; ld. még Nagy T., Regnum 1944/46 (Bp. 1947) 244—, főként 253—; Kádár Z.—Balla L., i. m. 40—; Újabbán Mócsy, A., i. m. 697—; 579.

3. Looking for the substance of *adsidua mala* which made Savaria *invalida* one has to think of the Quad-Sarmata invasion that was extremely heavy and long lasting in the summer of 374. It is probable that the Barbarian troupes reached the territory of Savaria and ruined it. As we learn from Ammianus Sirmium suffered similarly at this time. The loss in materials and people suffered by the towns in Pannonia, among them Savaria, could not be supplied properly in the given circumstances any more.

4. Another, probably more important, factor effecting directly was the fiscal policy of the government of Valentinian I. As it is known the emperor was eager, from the beginning, to impose more taxes in the interest of the empire and to maintain military power.

The usurpation of Prokopios burst as the first reaction to the cruel exactions in the East.

We have sure data from the end of the years 360 (367—376: the time of government of Sex. Petronius Probus praef. praet.) that the circumstances of living for the inhabitants went from bad to worse (cp. Am. XIX 11, 3; XVII. 3, 1—3; XXX 5, 4—10. — Zosimos, IV 3, 2; 16, 1—3). Concerning the consequences the records of Ammianus show the same picture like that causing the revolt of Prokopios: the increased taxes and the way of collecting them ruined both the rich (*curiales*) and people having a small property (*plebs*). The *coloni* were also suffering. All these led to an increased seeking for private *patrocinium* and to leaving the dwelling-places in masses what was chosen by many categories of land-owners and farmers (cp. the CTh and CI places cited in the notes 69—73.). All stated by Ammianus is characteristic not only of the circumstances in Illyricum but also of those in the provinces of Pannonia (Amm. XXX 5, 7). A quite concordant description of Illyricum is given by Hieronymus in the note of his chronicle for the year of 372: Probus praefectus Illyrici iniquissimis tributorum

exactionibus ante provincias quas regebat, quam a barbaris vastarentur, erasit.

5. The lessons drawn from these discussions above are as follow.

a) The information of Ammianus about Savaria that was our starting point has an importance, in our opinion, for it is the only written information surviving that portrays completely the inner state of a *civitas* in Pannonia significant also in the 4th century.

b) The position of Savaria in the autumn of 375 is characterised by the historian with the word *invalida* that can be referred to economic exhaustion of the settlement. This statement of the historian is inconsistent with our knowledge of an earlier period (the first half and the middle of the 4th century) of the town being comparatively in more favourable circumstances before.

c) The *mala* turning the state of the town bad began under Valentinian's rule mainly from the end of the years of 360 and became lasting then. On the basis of our sources two factors have to be mentioned as causes: the fiscal policy of the provincial government followed by catastrophic consequences and the destroying effect of the Quad-Sarmata invasion in 374.

d) The statements of the authors, the rescripts and the conclusions drawn from the aforesaid throw light not only on Savaria but also on other settlements in Pannonia having the right of a town, thus Savaria *invalida* in 375 may be regarded as a typical case.

e) It must be repeatedly emphasized that, on studying the story of settlements in Pannonia in the 4th century, it is advisable to discern the towns along the limes from those in Central Pannonia. While municipal life in the former wasted away — mainly in consequence of the wars — by the middle of the 4th century, in Central Pannonia this process began to increase only from the middle of the century.

L. Balla

A LEGIO III AUGUSTA ÚJABB FELIRATA PANNÓNIÁBAN

Az a feliratos kő, melyet az alábbiakban ismertettünk, 1955-ig Monoron, a Hunyadi János utca 15. sz. ház udvarán, előzőleg hosszú időn át a szomszédos (Baross Gábor u. 14. sz.) ház kertjében hevert. Ez utóbbi helyre még az 1880-as évek folyamán — a Szilassy-birtok parcellázásakor — szállíttatta e sorok írójának dédapja, Borzsák Sándor, a családi hagyomány szerint Vasad határából, az ún. rávágai dűlőből. Jelenleg Budapesten, a XII. ker., Deres u. 15. sz. kertben van elhelyezve.

Alakja: hosszabbik oldalán fekvő téglalap.

Méretei: magassága 56,5 cm (kereten belül: 35 cm), átlagos szélessége 70 cm, a betűk magassága mind a négy sorban 54—57 mm.

(A *coh. II. Augusta* kiegészítést elvetettük, mivel az első függőleges hastából — balra — kiinduló vízszintes mélyedés nem a „H” vízszintes tagja, hanem kopásnyom, és az első és második függőleges hasta között interpunctiónak semmi nyoma sincs.)

Ezek után kizárásos alapon igyekeztünk megállapítani, hogy jelen esetben a felsorolt három csapattest közül melyik jöhet szóba. A *coh. III. Augusta* nagyon ritkán fordul elő;¹ egyetlen feliratos említését Rómából ismerjük.² A *leg. VIII Augusta* Augustustól i. sz. 45-ig Poetovióban táborozott, majd onnan Moesiába ment.³ Mivel a *coh. III. Augusta* sohasem járt Pannóniában, ezt a lehetőséget ki is zárhatjuk. Ha feliratunkon a *leg. VIII Augusta*

LEG III AVG VSE MARITVS
ANNOS XXV MES
PIA QVAE SV PER VIXIT
REVOCATA FAC CVR

Leírása: Kettős léckeretes mezőben négysoros felirat. A sorok eleje és vége letört, a kő eredeti szélessége megállapíthatatlan. A felirat a megmaradt darabon sem olvasható teljesen. Bal alsó részét az időjárás annyira kikezdte, hogy olvashatatlaná vált. Sok a kopásnyom; főleg az „A” betűk vízszintes tagja kopott ki, mivel ezt eredetileg sem vésték olyan mélyen a kőbe, mint az „A” két ferde hastáját. A szavakat 8 mm-es, „T” alakú interpunctiók választják el egymástól. Feliratunkon két ligatúra fordul elő: E és AE.

Az ép felirat valószínűleg a katona nevével kezdődött, majd katona voltának megnevezésével (*miles* vagy *veteranus*) folytatódott. Ezután következett a csapattest megnevezése, mely azonban — a kő töredékes volta miatt — nem teljes bizonyossággal olvasható.

A kövön látható III AVGVSE a következő kiegészítési lehetőségeket engedi meg:

coh. III. Augusta

leg. III. Augusta

leg. VIII. Augusta

szerepelne, akkor a kőnek az i. sz. I. század első feléből kellene származnia. Feliratunk azonban sem a betűtípusok, sem a hónapmegjelölés miatt nem keltezhető az első századra. Marad tehát a harmadik lehetőség, a *leg. III Augusta* említése.

A csapattest után olvasható MAR szótagot *maritus*-ra, illetőleg *marito*-ra egészíthetjük ki. Sajnos nem lehet eldönteni, hogy a név nominativusban vagy dativusban állt-e.

A 2. sor balról letörött részén a *qui vixit* szavak állhattak, mivel feliratunk az év és hónap megjelölésével folytatódik: ANNOS XXV MES ... Ezután esetleg még a napok száma is fel lehetett tüntetve.

A 3. sor elején a feleség nevét kereshetnők: erre utal a kopás miatt csak sejthető PIA jelző, majd a QVAE vonatkozó névmás. A SVPER szótöredék *supervixit*-re egészíthető ki, majd utána az év, hó (esetleg nap) megjelölése következhetett, amennyivel túlélte urát.

A nagyon töredékes 4. sorban valószínűleg a síremlék állíttatójának nevét betűzhetjük ki: ... REVOCATA FAC-[e]ndum cur[avit]. Ez volna az egyetlen név, amely

¹ *Cichorius, C.*, PW VII. Hb. (1909) „Cohors” 249.

² CIL VI 3508. sz.

³ *Ritterling, E.*, PW XXIII. Hb. (1924) „Legio” 1642—1663.

a feliraton megmaradt. Sajnos ebből sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Afrikában háromszor,⁴ Dalmatiában egyszer,^{4a} Moesiában egyszer sem fordul elő; Pannóniában öt alkalommal szerepel feliratos emlékeken.⁵ Az egyik intercisai sírkövön említett M. Dom. Super a második germán háborúban halt meg, mint a *legio II adiutrix* katonája.⁶ Ez a felirat több szempontból emlékeztet itt tárgyalt sírkövünkre, úgyhogy talán itt is afrikai származású katonára gondolhatunk.

Ezek után a feliratot a következőképpen egészíthetjük ki: [aliquis aliquid leg.] III August[a]e mar[itus talis / qui vixit] annos XXV me[n]s[es tot dies tot? / aliquis coniunx] pia quae super[vixit annos / tot menses tot dies tot?] Revocata fa[ciendum curavit].

A sírkövünkön feltételezhető *legio III Augusta* még Augustus uralkodása alatt került Africa provinciába, a tartomány senatori rangú proconsulának alárendelve. A II. század elejéig Thevestében állomásozott. Hadrianus uralkodásának első évében már Lambaesisben találjuk, és a III. századig itt is marad.⁷

Egyes adatok bizonyossága szerint azonban a *legio* kisebb csapategységei (*vexillatio*) Afrikán kívüli harcokban is részt vettek, és a *legio* egyik *vexillatio*jának pannóniai tartózkodására is van adatunk. Eszerint a *legio III Augusta* egy *vexillatio*ja, a *vex. leg. III Aug. apud Marcomannos*⁸ a Marcus Aurelius alatti nagy dunai háborúban vett részt. E *vexillatio* T. Plautius Felix Ferruntianus parancsnoksága alatt működött;⁹ tagjait a háború után nem irányították vissza legiójukhoz Afrikába, hanem több dunai legióba osztották szét őket (*translati*).¹⁰ Ezt bizonyítja az a sírkő, melyen a megnevezett katona a *legio III Augusta* katonájaként (*miles*), de a *legio II adiutrix* veteranusaként szerepel.¹¹ Voltak azután olyanok is, akik elbocsátásuk után tértek vissza Afrikába és ott állított sírkövükön a *legio II adiutrix* veteranusaként szerepelnek.¹²

Adataink tehát azt bizonyítják, hogy ez a *vexillatio* 169 és 180 között Pannóniába került és itt harcolt a dunai háborúk folyamán.

A *legio III Augusta* bizonyos csapategységeinek pannóniai tartózkodására vonatkozólag még egy adatot kell figyelembe vennünk. M. Valerius Maximianus *cursus honorum*-ában, melyet H. G. Pflaum közölt,¹³ a következő részlet olvasható: ... *leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) [leg(ionis) III Aug(ustae)], don(is) don(ato) a*

nobilissimo [principe M(arco) Aurelio Commodo Aug(usto)] expeditione secunda Ger(manica) ...

Eszerint M. Valerius Maximianus mint a *legio III Augusta* legatusa, a második germán hadjárat alkalmával — 177 és 180 között — kapott *dona militaria*-t. Ebből is láthatjuk, hogy a *legio III Augusta* bizonyos csapategysége — Maximianus parancsnoksága alatt — részt vett ebben a háborúban.

Mindezek az adatok eléggé meggyőzően valószínűsíthetik sírkövünkön a *legio III Augusta* említését, és ugyanakkor a kő keltezését is lehetővé teszik. A kövünkön említett katona legkorábban 169-ben jöhetett Pannóniába, és esetleg már ugyanebben az évben meg is halt. Legkésőbb 180-ban jöhetett, és mivel 25 éves korában halt meg, továbbá mivel legalább 18 éves volt, amikor ide került, legkésőbb 187-ben halhatott meg. Ezek szerint a sírkövet is 169 és 187 között — esetleg valamivel később — állították.

A kő erősen töredékes volta miatt csak a rajta előforduló csapattest megállapítása és a felirat keltezése volt lehetséges, az is elég tág határok között. Végleges megoldást a felirat hiányzó darabjainak megtalálása jelentene. A hiányzó darabok megtalálása arra is fényt deríthetne, honnan került ez a római kő a Duna—Tisza közére, mely természetesen csak másodlagos helye lehet. A feliratos kő lelőhelyétől nem messze, Alberti-Irsán számontartott hasonló köemlék¹⁴ valószínűleg Aquincumból került oda. Még egy római feliratot ismerünk a még közelebbi Nyáregyházáról,¹⁵ amelyet publikálójá a *legio II adiutrix*-szal hozott összefüggésbe, és feltételezte, hogy az is Aquincumból való lehet. Kövünk aquincumi származásának feltételezésével mi is legfeljebb ezeknek a sejtéseknek a számát szaporíthatnók.

Rendeltetését tekintve vagy egy sírkert hosszabbik oldalán elhelyezett sírfelirat lehetett, vagy esetleg egyszerű sírkő, bár alakja nem az általánosan szokásos, hanem az egyik hosszabbik oldalán fekvő téglalap — de erre is van példa Pannóniából.¹⁶

A fentebbiekben ismertetett feliratról nem sok biztosat sikerült ugyan megállapítanunk, de mégsem érdektelen, hogy a pannóniai feliratos emlékegyesben egészen ritkán szereplő *legio III Augusta* feliratos említései eggyel szaporodtak.*

Borzsák Erzsébet

A RECENTLY DISCOVERED INSCRIPTION OF THE LEGIO III AUGUSTA IN PANNONIA

Summary

The present paper deals with the inscription on a fragment of a Roman tombstone, found in the surroundings of Monor village, situated between the Danube and the Tisza. Evidently it was dragged to its present site from the remnants of a settlement on the right bank of the Danube. Its shape is an oblong lying on the longer side; its measurements are: height 56.5 cm, average width 70 cm, the height of the letters 54—57 mm.

The inscription consists of 4 lines situated in a field bordered by a double lattice frame; both sides are broken and missing. A reconstruction of the fragment may be attempted as follows: [aliquis aliquid leg.] III Au-

gust[a]e mar[itus talis / qui vixit] annos XXV me[n]s[es tot dies tot? / aliquis coniunx] pia quae super[vixit annos / tot menses tot dies tot?] Revocata fa[ciendum curavit].

Since the inscription is fragmentary, there are several possible reconstructions of the military unit: coh. III. Aug.; leg. III. Aug.; leg. VIII. Aug. But as the coh. III. Aug. never came to Pannonia, the leg. VIII. Aug. was stationed at Poetovio before and in Moesia after 45. A. D., and as the inscription, on the basis of the types of letter and the dating by months, cannot be attributed to the time before 45, we have but one possibility left, the

⁴ CIL VIII 13916, 13917 és 1817. sz.

^{4a} CIL III 3107. sz.

⁵ Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (1951) 22., 54/b; Intercisa I. AH 33 (1954) 281—282., Kat. 22. és 26. sz.

⁶ Intercisa I. Kat. 26. sz.; D. M. / M. Dom. Super mil(es) / l[e]g. II ad(iutricis) qui vixit / ann. XXXII m(enses) VI et d(esideratus) b(ello) Ge(rm(anico) et Aur. Iulius q(ui) vixit / ann. XXVI m(enses) V et Revo[ca]ta mater eor(um) qui sic! vixit / [an]n [...] ?] Concordius [me]mo[ri]am posu[it].

⁷ Rütterling, E., i. h. 1494—1505.

⁸ Rütterling, E., i. h. 1500, 45—61. sor és 1450,

12—28. sor.

⁹ CIL VIII 619. sz.

¹⁰ Vö. 8. j.

¹¹ CIL III 10419. sz.

¹² CIL VIII 14605, 25740. és 27512. sz.

¹³ Pflaum, H. G., Carrières équestres. Libyca 3 (1955) 151.

¹⁴ Scheiber S., Magyarországi zsidó feliratok a III. sz.-tól 1686-ig. (Bp. 1960) 16—22.

¹⁵ Moravcsik Gy., Arch. Ért. 39 (1920—22) 15—17.

¹⁶ Intercisa I. Kat. 113, 114, 117, 121. és 124. sz.

* Tanárom, Mócsy András egyetemi docens szíves útmutatásait itt köszönöm meg.

legio III. Augusta. This unit went to the province Africa in Augustus' reign and remained there until the third century. We are informed, however, that smaller divisions of the legion (vexillationes) took part in campaigns outside Africa too. The presence of one vexillatio of this legion (vex. leg. III. Aug. apud Marcomannos) in the great Danubian war under Marcus Aurelius (169—180) is established. A further proof of the Pannonian stay of the vexillatio is an inscription published by H.—G. Pflaum, telling us that M. Valerius Maximianus, a legatus of the legio III. Augusta received dona militaria

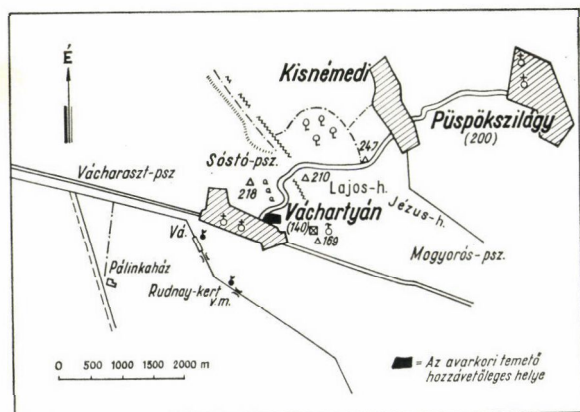
in the second Germanian war. Combining the date on our inscription with other data, we have come to the conclusion that the stone might be set up between 169 and 187 A. D.

These data make the mention of leg. III. Augusta on our inscription probable. For the rest, very little could be established as a certainty. Nevertheless, the addition to the inscriptions alluding to the legio III. Augusta, figuring so rarely in our material, possesses a certain interest for researches.

E. Borzsák

A VÁCHARTYÁNI AVARKORI TEMETŐ¹

A vác—aszódi vasútépítő munkálatok építésvezető-sége 1950 elején jelentette az Országos Történeti Múzeumnak, hogy a vachartyáni szakaszon, a községtől délre, az egykori Gosztonyi kastély fölött húzódó domb É—D irányú átvágasakor sírokra s azokban leletekre találtak. (1. kép). A Régészeti Osztály Mozsolics Amáliát küldte ki megfigyelésre, aki 1950. március 22—23-án ötkilométeres szakaszon bejárta a terepet. Az aszódi vasútállomástól 19 400 és 19 500 méterre levő szakaszon őskori edénytöredékeket talált. Feltárta a Váli István intéző által megjelölt két bolygatott sirt, és a leleteket beszál-lította a múzeumba. A vezetőség a megmentett tárgyak átadásakor jelezte, hogy már kb. 15—20 sír ment tönkre a földmunkák alatt.

1. kép. A vachartyáni avar temető helye
Рис. 1. Месторасположение вахчартянского аварского могильника

Fig. 1. L'emplacement du cimetière avar de Vachartyán

Mojsolics Amália jelentésére id. Fehér Géza szállt ki az avar korinak bizonyult temető veszélyeztetett részének feltárására, és átvette az időközben a vasúti munkások által a 3. sírból kiszedett anyagot. A tulajdonképpeni mentőásatást 1950. április 4-én kezdte meg. Öt nagy árkot ásatott kezdetben, amelyekkel mintegy 500 négyzetméternyi terület anyagát teljesen feltárta. Jelentése szerint a temető a veszélyeztetett területen kívül is igen nagy kiterjedésű.² Április 19. után a földmunkák természete olyan volt, hogy az ásatás már csak nyomon követhette azt, és azokat a sírokat tárták fel, amelyekre a földmunkálatok során bukkantak (2. kép).

¹ Ez a publikáció a szerző 1953-ban készített szakdolgozatának első fejezete volt.

² Június 28-án Fehér Géza megsérült az ásatáson, és így az utolsó sírokat Türr Ervin figyelte meg. Rajtuk kívül L. Kovrig Ilona és Mérey Kádár Ervin vett még

A sírok leírása

1. sír. ÉNy—DK-i tájolású volt. A váz 90 cm mélyen feküdt. Csak a medencétől felfelé bolygatatlan. A jobb felső kar részben a fej alatt volt.

1. A bal halántéktól 10 cm-re bronz fülbevaló egybe-öntött csüngőrésszel. Karikája gyűrűzött, csüngője rövid taggal kapcsolódó kis gömb. H.: 2 cm; á.: 1,5 cm. (3. kép 1.)

2. A bolygatott földből szögletes vascsat két töredéke került elő. H.: 4,1 és 2,3 cm. (3. kép 2—3.)

2. sír. Nő. A sír mélysége 140 cm, szélessége 45 cm. A váz állapota elég jó. A koponya kissé előrefordult a jobb vállra. Tájolása: NyÉNy—KDK.

1. A jobb váll magasságában félhold alakú vékony bronzlemezke. (Elveszett.)

2. A jobb állkapocs mellett és a bal alsó kar közepe táján egy-egy arany fülbevaló. Karikájuk sima, kerek átmetszetű. Alsó részükön egy üres gömb közvetítésével három hasonló nagyságú üres gömb, majd ezek alatt egy nagyobb gömb van. A gömbök két-két félgömbből vannak összeferasztva. A gömbök csatlakozásánál kis granulált gömböcskék vannak, úgyisintén a legalsó gömb oldalán és alján is. A fülbevalók teljes hossza 23 és 22 mm, a karikák átmérője 13 mm, vastagságuk 1 mm. Súlyuk 1,02 gramm egyenként. (3. kép 4—5.)

3. A bal könyök mellett vasszeg, talán csat tövise kettőtörve. H.: 3,5 cm.

4. Efölött, a bal felső kar mellett, kettőscsonkakúp alakú, vízszintes barázdákkal díszített agyagorsógömb töredéke. M.: 2 cm. (3. kép 6.)

5. A jobb combcsont felső, belső oldalán vaskés töredéke. H.: 9,2 cm. (3. kép 7.)

3. sír. Anyagát a vasúti munkások szedték ki.

1. Két darab préselt, téglalap alakú bronz hajfonat-dísz behajtott peremmel. Két hosszanti szélükön és középen domborított dísz fut végig, amelyek között V alakú domborított sorok vannak. Az ép darab hossza 4,7 cm, szélessége 2 cm. A másik darab töredékes. H.: 3,3 sz.: 2 cm. (3. kép 8—9.)

2. Díszített, préselt bronzlemez 8 darab töredéke. (3. kép 10.)

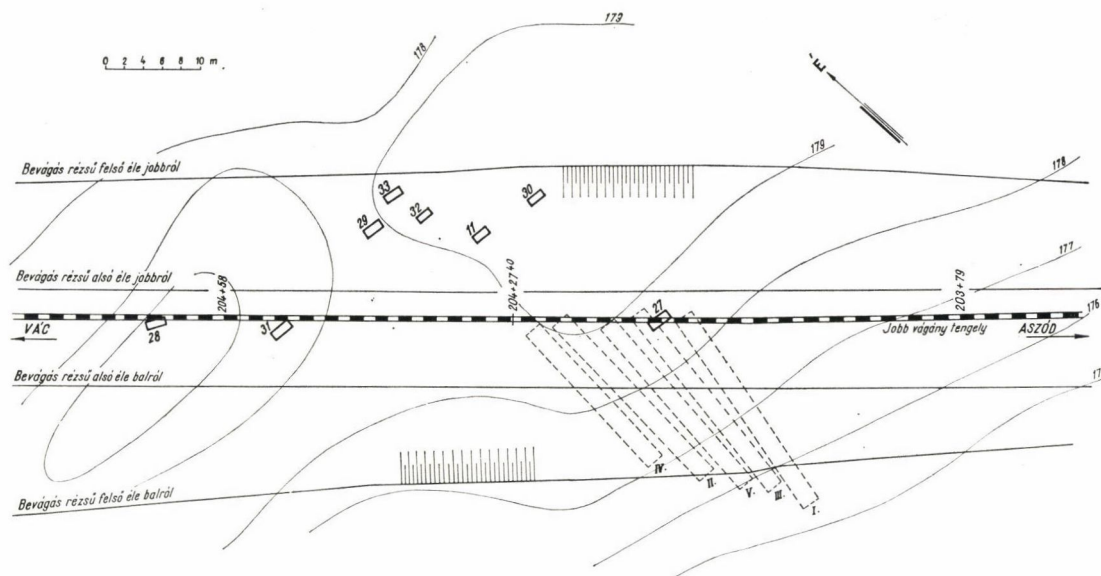
4. sír. Nő (adult.). A váz az itt erősen lejtős felszíntől mérve 74 cm mélyen feküdt. Megtartása rossz. A szőlőforgatás erősen megrongálta a sírt. A váz hossza a sírban 147 cm. Tájolása: Ny—K.

1. Bal fulénél nyitott, egymásra hajló végű fülbevaló, 2 mm vastag, körkeresztmetszetű bronzhuzalból. Egyik vége közelében kis távközzel két apró karika van gallérszerűen ráforrasztva. Átm.: 2,9 cm. (3. kép 11.)

2. Jobb halántékán nyitott, egymásra hajló végű, ezüstözött karika. Körkeresztmetszetű, 1 mm vastag. Átm.: 2,3 cm. (3. kép 12.)

3. Bal felső kar alsó vége mellett vaskés, pengéje kettőtörve. H.: 14 cm. (3. kép 13.)

részt az ásatáson. Az előkerült régészeti anyag a Történeti Múzeum raktárában van, az antropológiai anyagot a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába szállították. Fehér Géza jelentésének száma az MNM Adattárában: 33/1950.

2. kép. A váchartyáni avar temető helye

Рис. 2. Месторасположение вацхартянского аварского лггимоника

Fig. 2. L'emplacement du cimetière avar de Váchartyán

4. Jobb alsó karnál elmállott vastörmelék volt észlelhető.

5. sír. A szőlőforgatás annyira feldúlta, hogy a váz hosszát nem lehetett megállapítani. Melléklet nem került elő. Három méterre tőle csonttöredékek kerültek elő, de a feltételezhető sír itt teljesen elpusztult.

6. sír. Mongoloid férfi (mat.). A sír mélysége 110 cm, hosszúsága 170 cm, szélessége 82 cm. A váz hossza a sírban lemérve 163 cm, jó megtartású. Tájolása: Ny—K.

1. A bal vállnál tegez nyakrész díszített csontborításának négy töredéke. Az egyik átfűrt. A lemez ellipszis alakúban hajlított. Szélessége 2,8 cm, teljes hossza 8,7 cm. (4. kép 14.)

2. A mellkas jobboldala alól keskeny, hosszú csontlemez faragott spiráldíszítéssel. Három darabra tört. Sz.: 1,2 cm. Lehetséges, hogy az íjtegez díszítéséhez tartozott. (4. kép 16—17.)

3. A váz bal oldalán, a bordáktól a combközépig húzódva, vasszablya négy töredékben. Az egyikén farostmaradvány. A szablya hossza a sírban mérve 80 cm. Markolatrésze nincs meg. Alul fokéle van (14. kép 1). A szablya töredékei mellett került elő egy háromszög keresztmetszetű, hosszú, reszelőformájú vasdarab farostmaradványokkal. (14. kép 1.)

4. A bal combcsont felső végénél íj csontborításának 17 apró töredéke.

5. A bal combcsont közepéről lapított fejű vasszeg négyszöges átmetszetű szárral; törött. H.: 3,6 cm. (4. kép 18.)

6. A két combcsont között két darab, a jobb medence külső peremén egy harmadik préselt, szalagfonatos díszű ezüstlemez került elő. Négyszögletes formájúak, szélük behajlított és kissé homorúan ívelt. A hátlaapon, a peremhez közel, a felerősítésre szolgáló szeg van. A két ép példány hossza 2,7 cm, szélessége 2,4 cm. (4. kép 1—3.)

7. A jobb combcsont közepénél ezüst nagyszíjvég két préselt, egymástól eltérő szalagfonatos díszű lemeze. Egyiknek a végén nittelő szeg van, ezalatt bőrmaradvány. Hosszuk 3,7 és 3,4 cm, szélességük 2,3 cm. (4. kép 5—6.)

8. Préselt kis bronz szíjvég töredéke szorító szeggel és szövetsmaradvánnyal az előbbi két lemez mellől. (Elveszett.)

9. Tölcsér alakú üveg pohár, nyakán haránt húzott vonaldíszszel. Pereme kissé kiugró. A jobb mellkason feküdt. Két szárnycsont volt benne. M.: 10,9 cm; pá.: 8,8 cm; tá.: 3,8 cm. (15. kép 1.)

10. Bal alsó karja mellett íj markolatrész csontborításának négy darab töredéke. Hosszuk 12,2, 7,7, 5,2, 4,7 cm. (3. kép 14—17.)

11. A fej jobb oldala melletti sírföldből préselt, bronz, aranyozott hajfonatdísz. Két darab, az egyik töredékes. H.: 5 és 4,9 cm; (4. kép 10—11.)

12. A fej bal oldalán háromélű vasnyílhegy, erősen töredezett. H.: 9,5 cm. (4. kép 20.)

13. Az utolsó csigolyákon négyszögletes vascsat. H.: 3,8 cm; sz.: 2,9 cm. (4. kép 19.)

14. A jobb medence alatt két darab töredezett, préselt kissíjvég szalagfonatos díszszel. Egyiknek hátlapja levált. H.: 2,7 cm; sz.: 1,5 cm. (4. kép 7—9.)

15. A keresztcsont alatt préselt, ezüst, szalagfonatos díszű lemez három töredéke. Ugyanolyan, mint a 6-os szám alattiak. (4. kép 4.)

16. A váz alatt, a bal medence és a keresztcsont alatt kettétört vaskarika. Átm.: 4,6 cm. (3. kép 18.)

17. A fej bal oldalán 12 darab vastöredék. (3. kép 19—21.)

18. A sír földjéből előkerültek még: íj csontborításának töredékei, préselt ezüstlemez apró töredéke, félbetört vaskarika rovátkákkal (4. kép 15.) és vastöredékek.

7. sír. Gyermekek. Sírmélység 110 cm, hossza 135 cm. A váz hossza 130 cm. Tájolása: Ny—K.

1. A jobb combcsont közepéről téglalap alakú vascsat töredéke; tövise letörött. H.: kb. 4 cm. (3. kép 24.)

2. A koponya bal oldala mellett két darab nyitottvégű fülkarika, 1 mm vastag bronzhuzalból. Átm.: 2,1 cm. (3. kép 22—23.)

8. sír. Mongoloid férfi (adult.). Sírmélység 89 cm, szélesség 58 cm, hosszúság 190 cm. A váz hossza 165 cm, állapota jó. A sír teljesen kiesett a sorból. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A koponya jobb oldalánál nyitott, végei felé elkeskenyedő karika körkeresztmetszetű bronzhuzalból. Átm.: 1,9 cm. (5. kép 4.)

2. A bal kulcscsontnál, a szegycsont felső végén nyitott bronzkarika. Végei egyenesen levágtak. Rombusz keresztmetszetű. Átm.: 1,9 cm. (5. kép 5.)

3. A jobb felsőkar alsó végén bronzlemez apró töredékei. (5. kép 8.)

4. A jobb kéz és medence mellett íj markolatrészének csontborítása. Az egyik kettétört (teljes hossza 19,9 cm), a másik apró töredékekben. (5. kép 10, 21.)

5. A jobb és bal combcsont tövéből négyszögletes lemezes ezüst övdísz. Három darab; az egyik ép. Átm.:

2,3 cm. A másik törött, a harmadik töredékes. Alapjuk bronzlemez, amelyre alul visszahajlították az ezüst borítást. (5. kép 1—3.)

6. A bal combtőn trapézalakú vascsat. H.: 3,5 cm; sz.: 2,9 cm. (5. kép 9.)

7. Ugyanott négyszögletes kis bronzveret töredéke, közepén lyuk, emellett nittelőszeg van. H.: 1 cm; sz.: 0,7 cm.

8. A bal combtő mellett vaskés; a markolat felé eső része töredékes. A fatok maradványai rározsdásodtak a pengére. H.: 11,5 cm. (5. kép 11.)

9. A jobb combesont közepénél lemezes bronz nagyszíjvég töredékei nittelőszegekkel. A lemezek kb. 0,5 mm vastagok. (5. kép 6—7.)

10. A bal térd felett a combesonton két alakatlan vastöredék.

9. *sír.* Sírmélység: 85 cm, szélesség 110 cm, hossza 192 cm. A váz hossza 165 cm, állapota rossz. A sír szélessége szokatlanul nagy. A szőlőforgatás egyes helyeken szétrombolta a sírt. Tájolása: ÉNy—DK.

1. Három darab kerek, lapos, bronz övveret a mellkas bal oldalán, a jobb combtőn és a jobb térdnél. Átm.: 2,15 cm. Mindegyik veret három-három szeggel van átütve. Ezek hátsó oldalán vékony bronzlemez-töredékek láthatók. (5. kép 12—14.)

2. Két darab bronz kis szíjvég a jobb medencecsonton és a bal medencecsontnál. Közepük és szélük bordázott díszítésű. H.: 1,3 cm; sz.: 0,6 cm. (5. kép 15—16.)

3. A két combesont között ovális, 0,5 mm vastag bronzlemezke. H.: 1,3 cm; sz.: 0,4 cm.

4. A jobb combesonttő mellett íj csontborításának nyolc töredéke (markolatrészt). (5. kép 20.)

5. A jobb combesont közepe körül 12 darab vastöredék, köztük vaskés és egy hengeres, hegyes vastárgy töredéke farostokkal. (5. kép 17—19.)

6. A bal lábfejnél kézzel formált, kihajló peremű durva agyagedény. Színe barnásvörös, erősen megégett. Állatesontok voltak benne. M.: 12,8 cm; pá.: 13,2 cm; tá.: 7,4 cm. (15. kép 2.)

7. A jobb alsó lábszár mellett íj csontborításának töredéke. H.: 6,4 cm.

10. *sír.* A szőlőforgatás teljesen feldúlta.

1. Vascsat töredéke a sír földjéből. H.: 4,3 cm; sz.: 3,2 cm. (4. kép 21.)

2. Nyolc darab vastöredék a sír földjéből. Az egyik lapos töredékre kovakő rozsdásodott rá. Egy másik töredék csiholó lehetett, egy további pedig vascsat töredéke. (4. kép 22—26.)

3. A láb vonalában fekete, durva agyagedény töredékei kerültek elő. Pereme kissé kihajló. Magassága kb. 8 cm.

11. *sír.* A vasútépítők találták a vasúti átvágás túlsó partján. E sír a II. árok vonalába esett 11,20 méterre, s feltehetőleg ebbe a sorba is tartozott. A benne levő gyermek váz Ny—K-i tájolású volt, hossza 121 cm. A sír mélysége 120 cm. A koponya eltörött, a gerincoszlop, bordák és a medencecsont szétmállott. A jobb könyöknél vasdarabok, a bal alsó lábszárnál vastöredékek voltak, ezek azonban elvesztek.

12. *sír.* Férfi (mat.). A váz hossza 165 cm, megtartása jó. Sírmélység 94 cm, szélesség 64 cm. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A jobb medencében erősen összerozsdásodott vascsat. Ovális alakú. H.: 2,9 cm; sz.: 2,3 cm. (6. kép 1.)

2. A bal lábfejnél agyagedény kis töredéke. H.: 4,2 cm.

13. *sír.* Fiatal nő. A váz hossza 143 cm. Megtartása elég jó. Sírmélység 105 cm, szélessége 60 cm. Tájolása: ÉNy—DK.

1. Bal füle mellett nyitott végű bronz fülbevaló karika, hurkolt csüngőrészrel. Egyik végéhez közel két kis bronzkarika van ráforrasztva. Átm.: 3 cm. (6. kép 2.)

14. *sír.* A vázat teljesen szédülta a szőlőforgatás, csupán a koponya két töredéke maradt meg.

15. *sír.* Nő (adult.). Sírmélység 90 cm, szélesség 60 cm. A váz hossza 140 cm; jó megtartású. Tájolása: Ny—K.

1. A jobb medencén kézzel formált durva agyagedény töleséres peremmel, amelyen körömbenyomásos díszítés fut körbe. Nyaka behúzott, törzse kónikus. M.: 13,1 cm; pá.: 10,7 cm; tá.: 8 cm. (15. kép 3.)

2. A lecsúszott alsó állkapocsnál nyitott bronz fülbevaló karika letört csüngőrészrel, amelynek közepén kis bronzső fut keresztül. Átm.: 3,2 cm. Két darabra törött. (6. kép 4.)

3. A jobb kulcsesont közepe körül nyitott bronz fülbevaló karika, letört csüngőrészrel. Karikája csavart, három kis gyűrű van ráforrasztva. Átm.: 2,7 cm. (6. kép 3.)

4. A bal medence felső peremén vaskés négy töredéke. A kés teljes hossza 11,6 cm. (6. kép 7.)

5. A keresztcsont belső homorulatában, jobb felé, négyszögletes kis vascsat. H.: 2,8 cm; sz.: 2,5 cm. (6. kép 6.)

16. *sír.* Nő (adult.). Sírmélység 125 cm, szélesség 60 cm. A váz hossza 160 cm, megtartása jó. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A bal lábfejnél kézzel formált, töleséres peremű, behúzott nyakú, kónikus aljú durva agyagedény. Színe sárgásbarna, kívül megégett. M.: 12,2 cm; pá.: 11,1 cm; tá.: 7,8 cm. (15. kép 4.)

2. A koponya bal oldalánál bronz fülkarika. Átm.: 2 cm. (6. kép 8.)

3. A jobb oldalon, a nyakesigolyára csúsztva, az előbbivel megegyező bronz fülkarika. Átm.: 2 cm. (6. kép 9.)

17. *sír.* Sírmélység 80 cm, szélesség 50 cm. A váz hossza 158 cm. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A jobb alsó lábszárcsont végénél igen töredékes, kézzel formált, sárgásbarna agyagedény. M.: 9 cm; pá.: 11,5 cm; tá.: 8,2 cm. (16. kép 7.)

2. A jobb combesont nyakánál kis vaskés töredéke. H.: 5,2 cm. (6. kép 10.)

18. *sír.* Sírmélység 95 cm. A gyermekváz hossza 93 cm, állapota rossz. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A bal medence felett, a könyök hajlatánál vaskés pengéjének töredéke. H.: 5,5 cm. (6. kép 11.)

2. A jobb medencében vascsat. H.: 3,8 cm; sz.: 3,2 cm. (6. kép 13.)

3. A jobb bordasor és jobb medence között, a könyök vonalában a hason lant alakú vascsat kettétörve. H.: 5,5 cm; sz.: 3,2 cm. (6. kép 12.)

19. *sír.* Férfi (mat.). Sírmélység 70 cm. A váz a medencétől lefelé elpusztult. Tájolás: ÉNy—DK. Melléklete nincs.

20. *sír.* Mongoloid nő (mat.-sen.). A sír az első árok keleti csúcsától jobbra 4,10 méterre feküdt. Sírmélység 70 cm. A medencét alul szétrombolták a vasútépítők. Tájolás: ÉNy—DK.

1. A jobb medencében, a keresztcsont végénél töredékes, ovális alakú vascsat. H.: 4,8 cm; sz.: 3,9 cm. (6. kép 15.)

2. A bal medencében, a keresztcsont mellett, gömbölyű formájú agyag orsógomb, vízszintesen kettétörve. A két fél egymástól 8 cm-re volt. Átm.: 3,5 cm. (6. kép 14.)

3. A keresztcsont felső bal szélén, hosszában átfúrt, háromszög alakú keresztmetszetű, sárga színű pasztagyöngy. H.: 1,8 cm; sz.: 1,6 cm. (6. kép 16.)

4. Közvetlenül a pasztagyöngy alatt átfúrt, a IV. század közepéről való római bronzpénz. Feliratnak vagy ábrázolásnak nincs nyoma rajta.³ Átm.: 2 cm. (6. kép 19.)

5. A nyak bal oldalán opálos színű, dinnyemag alakú pasztagyöngy. Kis bronzsövecske fut rajta keresztül. H.: 1,25 cm; sz.: 1 cm. (6. kép 17.)

21. *sír.* Férfi (mat.). Sírmélység 123 cm. A váz hossza 153 cm. Tájolás: ÉNy—DK.

1. A jobb térdnél agyagedény apró töredékei.

³ Közölte: Huszár L., Acta Arch. Hung. 5 (1954) 102.

2. A medence közepéről két darab kerek, lapos bronz övveret három-három domború fejű szöggel. Átm.: 2,1 és 1,8 cm. (7. kép 1—2.)

3. Bal kezénél tojáshej és farost. Elpusztult.

4. A bal könyöknél meghajlított szíjvég, szeggel átütve. Két szélén bordázott díszítésű. H.: 2,2 cm; sz.: 1,95 cm. (7. kép 5.)

5. A bal combtő mellett vaskés két töredéke a fa tok maradványaival. H.: 15,2 cm. (7. kép 9.)

6. A bal medencén vascsat két töredéke. Formája négyszögletes. H.: 4,5 cm; sz.: 3,2 cm. (7. kép 6.)

7. A medence közepe alatt kerek bronz övveret, mint a 2. szám alattiak. Átm.: 2 cm. (7. kép 3.)

8. A legalsó csigolya alatt hasonló kerek övveret. Átm.: 2 cm. (7. kép 4.)

9. Hajlított bronz pántból készített kiszíjvég nittszeggel. Két szélén bordázott díszítés van. H.: 1,4 cm; sz.: 1,1 cm. A jobb medencénél került elő. (7. kép 7.)

10. Az előbbihez hasonló hajlított kis szíjvég a bal medence mellől. H.: 1,5 cm; sz.: 1,1 cm. (7. kép 8.)

11. Keskeny kis bronzlemez töredék (kapocs?), végén nittelő szeggel. H.: 1,5 cm; sz.: 0,9 cm.

12. Keskeny bronzlemez töredékei két nittelő szeggel és egy darab vassalakk.

13. A nyak tájékán bronzszeg feje.

22. *sír.* Inf. II. Sirmélyiség 45 cm. A váz hossza 116 cm, állapota jó. Tájolás: ÉNy—DK.

1. A jobb térden kézzel formált, kissé kihajló peremű kónikus aljú töredékes agyagedény. Egészen durva. Színe sárgászörös. M.: 11 cm; pá.: 10,1 cm; tá.: 6,1 cm. (15. kép 5.)

23. *sír.* A IV. árok végén volt. Nő (adult.). Sirmélyiség 70 cm, szélesség 60 cm. A váz hossza 153 cm, megtartása jó. Tájolás: ÉNy—DK.

1. Mindkét fülénél nyitott, de összeérő végű fülbevaló karika, ráforrasztott gömb alakú csüngőtaggal. Átm.: 2,7 és 2,6 cm. (7. kép 10—11.)

2. Az ágyékesigolyán négyszögletes vascsat három töredéke. (7. kép 13.)

3. A jobb kéztőcsontnál körkeresztmetszetű vas karperec négy töredéke. Átm.: kb. 6,5 cm. (7. kép 12.)

4. A bal combesont nyakánál és a medencénél tojáshej és hajlított kis bronzlemez töredéke.

5. A jobb könyöknél sárgás színű, kettős csontakúp alakú agyag orsógomb. M.: 2,9 cm; átm.: 4 cm. (7. kép 15.)

6. A bal kéztőnél hajlított vastöredék (karperec?). (7. kép 14.)

Az V. árokban, amelybe mélyen beástak a vasútépítők, két *sír* volt. A talaj itt annyira lekopott, hogy mindkettőt nagyon megrongálta a szőlőforgatás, a többi *sírt* pedig egészen elpusztította.

24. *sír.* Nő (mat.). A szőlőforgatás megbolygatta a vázat. Sirmélyiség 55 cm. A váz hossza 150 cm, megtartása rossz. Tájolás: ÉNy—DK.

1. Nyakánál, a bal kulcsesont elejénél nyitott, hatszögletes keresztmetszetű bronz fülbevaló karika. Egyik végén és a vele ellentétes oldalon ráforrasztott kis bronzkarika van, ezek pereme rovátkolt díszítésű. Átm.: 2,5 cm. (7. kép 20.)

2. Ettől jobbra egy kissé nyitott bronzkarika, körkeresztmetszetű huzalból. Átm.: 1,8 cm. Két darabra törött. (7. kép 21.)

25. *sír.* Sirmélyiség 74 cm, hossza 108 cm. A váz hossza a sírban mérve 108 cm, állapota rossz. A szőlőforgatás erősen megbolygatta. Tájolás: ÉNy—DK. Melléklete nem volt.

26. *sír.* A IV. árok keleti csúcsától 4,50 méterre került elő. E ponttól ÉK-re 1,30 méterre a vasútépítők által megbolygatott *sír* koponyatöredékei voltak. A *sír* mélysége 55 cm, hosszúsága 130 cm volt. Egyéb adatot nem lehetett felvenni. Melléklet nem volt. E *sír* egyébként a IV. árok meghosszabbított vonalába esik.

27. *sír.* Szintén a vasútépítők találtak rá és teljesen tönkrement. A *sír* a III. árok nyugati szélének meghosszabbításától 80 cm-re feküdt úgy, hogy az ÉNy—DK-i tájolású váz töredékeiből megállapítható: lába az árok keleti csúcsát érte. Melléklete nincs.

28. *sír.* A IV. árok keleti csúcsától balra 36,80 méterre került elő. Sirmélyiség 165 cm, szélesség 60 cm. A váz deréktól lefelé tönkrement. Hossza 110 cm, állapota rossz. Fejét széttörték a kubikosok. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A jobb és bal medencéből egy-egy kis töredezett bronzpityke, közepük lyukas. Átm.: 0,8 és 0,7 cm. (7. kép 17—18.)

2. A mellkas jobb oldalán szürke, lapos, kerek, agyag orsókarika. Egyik oldalán az átfúrás körül hét bemélyített pont van. Átm.: 3,7 cm. (7. kép 16.)

3. A mellkas bal oldalán háromlapú, háromszög alakú bronzdísz, amelynek lapjai külön töredékekben maradtak meg.

4. A koponya bal oldala mellett nyitott végű fülbevaló karika körkeresztmetszetű bronzhuzaltól. Átm.: 1,7 cm. (7. kép 19.)

29. *sír.* Mongoloid nő (juv.). A vágány másik oldaláról került elő. A teljesen tönkretett *sír* adatai nem voltak felvehetők. Tájolása talán Ny—K-i volt. Egyetlen melléklete egy durva, fekete, kissé kihajló peremű agyagedény, fésűs, egymást keresztező hullámvonalakkal díszítve. M.: 15,5 cm; pá.: 12,4 cm; tá.: 10,2 cm. A bal lábfejnél volt.

30. *sír.* Férfi (mat.). Szintén a vágány másik oldalán volt, a III. árok meghosszabbításába esik. Sirmélyiség 135 cm. A váz hossza 170 cm, állapota elég jó. Tájolása: Ny—K.

1. A bal medence felső szélén négyszögletes vascsat töredékei. (9. kép 1.)

2. A bal medence mellett kettétört vaskés. H.: 15,9 cm. (9. kép 2.)

31. *sír.* A IV. árok keleti csúcsától balra, egyenes vonalban 26,80 méterre volt. Férfi (adult.). Sirmélyiség 175 cm, szélesség 70 cm, a *sír* hossza 2 m. A váz hossza 158 cm, állapota jó. Tájolás: Ny—K.

1. A váz fejétől balra, a koponya fölé nyúlva, kézzel formált durva agyagedény kissé kihajló peremmel. Színe sárgászörös. M.: 12,2 cm; pá.: 11,4; tá.: 6,9 cm. (15. kép 6.)

2. A jobb könyök alatt két rombusz alakú pityke két-két szeggel. H.: 1,5 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 14—15.)

3. A jobb alsó kar vége alatt, a medencecsont felett piskóta alakú bronz övveret, középen szeggel átütve. H.: 7 cm. (8. kép 8.)

4. A keresztcsont alatt rombusz alakú pityke, mint az előzők. H.: 1,5 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 16.)

5. A keresztcsont alatt csuklós, áttört, bronzveret. Csuklós része visszahajlik és rározdásodott a veretre. A veret testének hossza 2,5 cm, szélessége 2,3 cm. A csuklós rész hossza 1,8 cm, szélessége 1,6 cm. (8. kép 5.)

6. Ugyanaz, az előbbtől 2 cm-rel lejjebb. H.: 4 cm, sz.: 2,3 cm. (8. kép 1.)

7. Az előbbi csuklós verettel együtt az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityke. H.: 1,45 cm; sz.: 1,25 cm. (8. kép 17.)

8. A bal medence felett az előző csuklós veretekkel megegyező áttört, csuklós veret két nittszeggel. H.: 4 cm, sz.: 1,25 cm. (8. kép 2.)

9. E csuklós verettől jobbra az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityke. H.: 1,4 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 18.)

10. Ugyanaz az előző mellett jobbra. H.: 1,4 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 19.)

11. A jobb medence felett csuklós bronzveret, amelynek teste áttört, csuklós része azonban nem. Színe is eltér a többi csuklós veretétől, világosabb azoknál. H.: 3,3 cm; sz.: 2,4 cm. (8. kép 3.)

12. A jobb medence felett bronzcsat. Teste ovális, három szeggel átütött, laposindás díszű. Karikája ovális, csattövise vége kissé behajlik. A törzs hossza 2 cm; sz.: 1,8 cm. A karika hossza 2 cm, sz.: 2,95 cm. A csattövise hossza 2,35 cm. (8. kép 13.)

13. A jobb medencecsont mélyedésében kék patinájú, áttört bronz lyukvédő bőrmaradvánnyal. Három szeggel van átütve. H.: 2,3 cm; sz.: 2 cm. (8. kép 9.)

14. Hasonló ugyanott, mérete is megegyező. (8. kép 10.)

15. Hasonló ugyanott, mérete is megegyező. (8. kép 11.)

16. A jobb medence közepe alatt az előzőkkel megegyező csuklós bronzveret, áttört. H.: 4 cm; sz.: 2,3 cm. (8. kép 4.)

17. A jobb medencecsont mellett, attól jobbra csuklós bronzveret felső része, középen átlukasztva, két szegeggel átütve. H.: 2,2 cm; sz.: 2,3 cm. (8. kép 7.)

18. A jobb combcsont felső görbületénél bronz kisszíjvég, laposindás díszítéssel. H.: 3,4 cm; sz.: 1,4 cm. (8. kép 32.)

19. A kisszíjvég mellett az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityke. H.: 1,4 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 20.)

20. A jobb combfej mellett vassalak. (8. kép 36.)

21. Emellett az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityke. H.: 1,4 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 21.)

22. A keresztcsont alatt erősen elrozsdásodott vascsat két töredékben. H.: 3,3 cm; sz.: 2,3 cm. (8. kép 35.)

23. A jobb combcsontfej mellett, attól jobbra, bronz kisszíjvég laposindás díszítéssel. H.: 3,4 cm; sz.: 1,4 cm. (8. kép 33.)

24. A jobb combcsontfej mellett, az előző kisszíjvég alatt, vastör a fa tok maradványaival. H.: 17 cm. (8. kép 37.)

25. A bal combcsontfejen, áttört, laposlevelű indás díszű bronz nagyszíjvég. H.: 8,4 cm; sz.: 2,3 cm. (8. kép 31.)

26. A bal combcsontfej alatt az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityké. Négy darab. H.: 1,5 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 22—25.)

27. A bal combcsontfejtől 12 cm-rel lejjebb, laposindás díszű bronz kisszíjvég. H.: 3,4 cm; sz.: 1,4 cm. (8. kép 34.)

28. A két combcsont között, csuklós bronzveret. Csuklós része visszahajolva rározsdásodott. A törzs hossza 2,5 cm; sz.: 2,25 cm. A csuklós rész hossza 1,7 cm; sz.: 1,6 cm. (8. kép 6.)

29. E csuklós veret alatt az előzőkkel megegyező rombusz alakú bronzpityke. Két darab. H.: 1,5 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 26—27.)

30. A jobb térd felett 5 cm-re ugyanilyen. H.: 1,5 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 28.)

31. A jobb térdcsont külső és belső oldalán ugyanilyen. Két darab. H.: 1,4 cm; sz.: 1,3 cm. (8. kép 29—30.)

32. A bal térd alatt a 13. sz. alatt említett bronz lyukvédőhöz hasonló darab. H.: 2 cm; sz.: 2,3 cm. (8. kép 12.)

A sírból előkerült összes övveret öntvény.

32. *sír.* A vágányon túl, a IV. árok meghosszabbításában volt. Teljesen bolygatottan került elő. Csupán a sírmélységet lehetett megállapítani: 90 cm.

33. *sír.* A 32. sírtől 3 méterre északra került elő. Férfi (mat.). Sírmélység 90 cm, szélesség 80 cm, hossza 2 m. A váz hossza 155 cm, állapota jó. Tájolása: Ny—K. A váz jobb oldalán feküdt, a jobb kar az arc mellett volt egyenesen felfelé kinyújtva. Jobb lába kissé fel volt húzva. Mindkét alsó lábszáran piros elszíneződés.

1. A mellkason vaskés kilenc töredéke. A legnagyobb töredék hossza 10,2 cm. (9. kép 4—5.)

2. A fejtől balra 35 cm-re vastárgy három töredéke.

34. *sír.* Az I. ároktól 60 cm-re keletre, és alsó végétől 8,87 méterre volt. Nő (adult.). Sírmélység 93 cm, szélesség 73 cm, hosszúság 175 cm. A váz hossza 140 cm, állapota jó. Háton feküdt, feje kissé balra volt fordulva. Tájolás: ÉNy—DK.

1. A koponya baloldala mellett nyitott bronz fülbevaló karika, négy ráforrasztott kis karikával. A csüngő tag alján kerek pasztagyöngy van, amelyből bronz huzalból való hurok áll ki. H.: 4,6 cm; átm.: 2,9 cm. (9. kép 6.)

2. A bal felső kar mellett, a könyök felett agyag orsógomb, körbefutó rovátkákkal. M.: 2,5 cm; átm.: 3,3 cm. (9. kép 7.)

3. A bal medencecsont mellett, a könyök alatt vascsat. H.: 2,8 cm; sz.: 3,4 cm. Négy darabra törött. (9. kép 8.)

4. A bal medencecsont mellett két darabra törött vaskés, a fatok maradványaival. H.: 10,5 cm. (9. kép 9.)

35. *sír.* 62 cm mélységben bukkantak rá a kubikosok. Nő (adult.). A váz hossza 149 cm, állapota jó. Tájolása: Ny—K.

1. A jobb kéztőn 2 mm vastag bronzhuzalból készült, sodrott karperec négy darab töredéke. Egyik vége hurokos, a másik visszahajló. Átm.: 7 cm. (9. kép 11.)

2. A jobb combtőn kúp alakú agyag orsógomb. M.: 2 cm. (9. kép 12.)

3. A bal medenceből vascsat. (9. kép 13.)

36. *sír.* 110 cm mélyen került elő. A fagyókerek tönkretették a sírt; térdtől lefelé hiányzik a váz. A váz hossza 115 cm, állapota rossz. Tájolása: Ny—K.

1. A jobb kéz egyik ujján lapos, spirálisan csavart bronzgyűrű. Átm.: 2 cm. (9. kép 14.)

37. *sír.* A vágány túlsó oldaláról került elő, de a sírt csak vastöredékek és egy kézzel formált agyagedény vöröses színű töredékei jelezték. Utóbbi magassága 12 cm; kb. 8 cm.

38. *sír.* Nő (mat.). Sírmélység 65 cm, hosszúság 190 cm. A váz hossza 156 cm, állapota jó. Tájolása: Ny—K.

1. A jobb combcsont közepénél kézzel formált, alacsony, kihajló peremű durva agyagedény. Egyik oldala megégett. Pereme csorba. M.: 8,1 cm; pá.: 7,4 cm; tá.: 5,2 cm. (15. kép 7.)

2. Az agyagedény és a combcsont között kettős csontakúp alakú átfúrt agyag orsógomb. M.: 1,85 cm átm.: 3,3 cm. (7. kép 23.)

3. A bal medence felső részén kis bronzlap töredéke. H.: 0,8 cm; sz.: 0,5 cm. (7. kép 24.)

4. A koponya baloldalánál bronzhuzalból készült ovális fülbevaló öt töredéke, ráforrasztott bronz gyöngyszemekkel. Hatlapú, zöld pasztagyöngy csüngőrésze letört. (7. kép 22,25.)

39. *sír.* A gyökerek teljesen elpusztították. A váz hossza 140—155 cm lehetett. Tájolása: Ny—K.

40. *sír.* Nő (adult.). Bolygatott. Sírmélység 30 cm, szélesség 70 cm, hosszúság 160 cm. A váz hossza 162 cm, állapota rossz. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A bal lábszár mellett kézzel formált, kihajló peremű, profilált talpú töredékes agyagedény. M.: 11,2 cm; pá.: 10,9 cm; tá.: 7,4 cm. (15. kép 8.)

2. A jobb váll magasságában állatcsontok. Elveszttek.

41. *sír.* A váz alsó része elpusztult a szőlőforgatás miatt. Sírmélység 83 cm. A váz hossza 81 cm, állapota rossz. Tájolás: Ny—K.

1. A koponya bal oldalánál nyitott, körkeresztmetű, sima bronzkarika. Átm.: 1,9 cm. (10. kép 1.)

2. A koponya bal oldalától kezdve, a fülkarika alatt a nyakon át a jobb fülig 46 és 17 törött, apró, pasztagyöngy. Legnagyobb részük sötétszürke színű. (10. kép 2.)

3. A jobb felső kar elején kettős csontakúp alakú, szürke színű agyagorsógomb, körbefutó rovátkákkal. M.: 2,2 cm; átm.: 3,4 cm. (10. kép 3.)

42. *sír.* Nő (mat.). Csak néhány csonttöredék jelezte a fagyókerek által teljesen elpusztított sírt. Sírmélység: 45 cm.

43. *sír.* Csecsemő. A koponyát a fagyókerek teljesen elpusztították, s a váz többi része is rossz állapotban volt. Sírmélység 62 cm. Melléklete nem volt.

44. *sír.* 85 cm mélyről került elő. A sír szélessége 64 cm. A váz hossza 140 cm, állapota elég jó, de a felszedésnél összetöredezett. Tájolása: NyÉNy—KDK. Bal arcán feküdt, bal keze a fej alatt volt; jobb karja derékszögben volt behajtva.

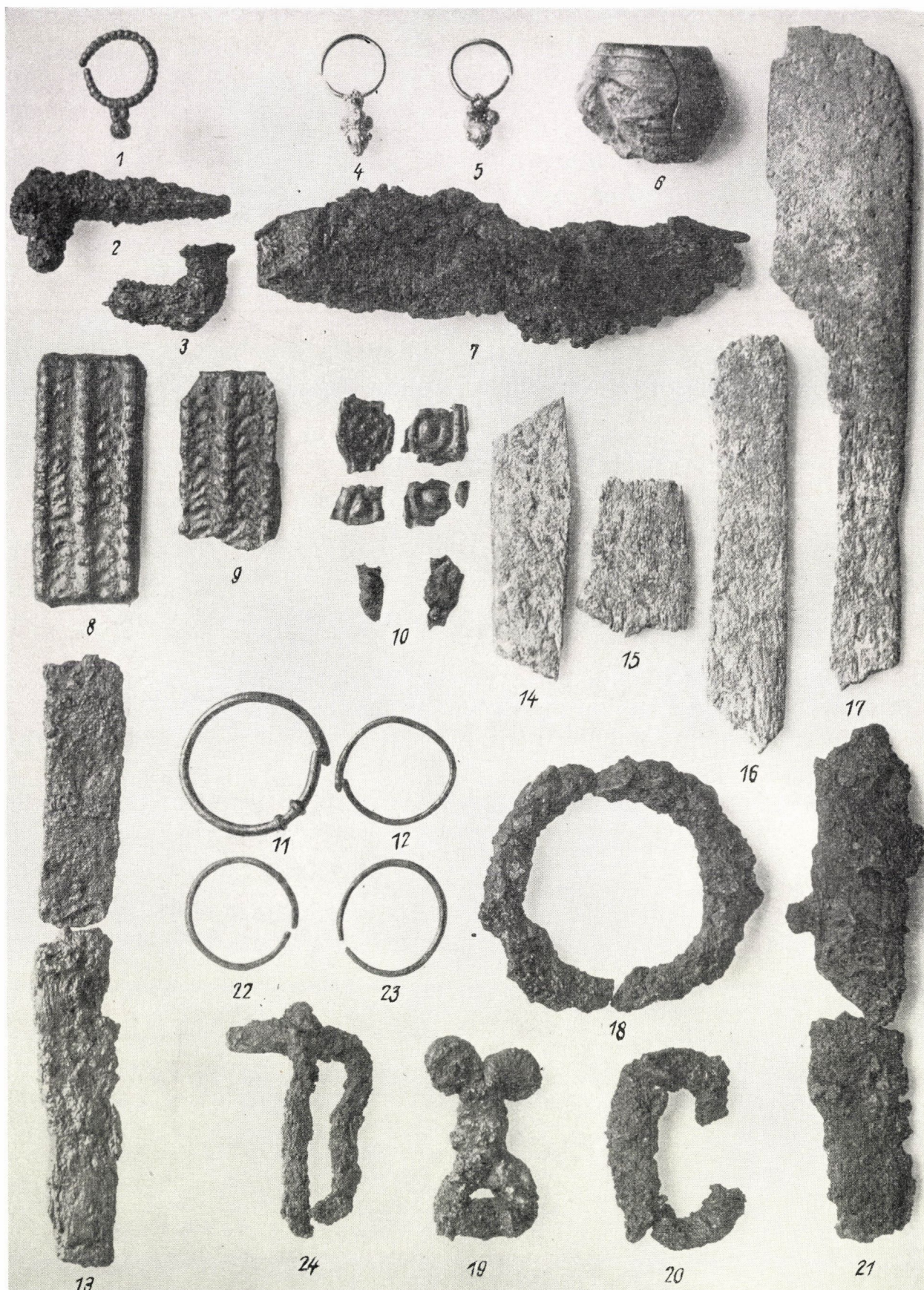
1. A mellkas és a láb felett csirkecsontok.

2. A bal medence mellett szarvasmarha szarvából faragott tüllök alakú tárgy. Mindkét vége nyitott. H.: 7,5 cm. Alapjának szélessége 4,2 cm. (10. kép 4.)

45. *sír.* Messze, kint az útnál volt, ami arra mutat, hogy a temető nagyon kiterjedt. Az út töltése miatt itt magasabb lett a terep. A töltés alá került gyerekváz 2,47 cm mélyen volt; állapota rossz. Tájolása: ÉÉNy—DDK.

1. Fejétől balra és felfelé kézzel formált, alacsony, durva, vöröses színű agyagedény kissé kihajló peremmel, profilált talppal. M.: 7,9 cm; pá.: 6,8 cm; tá.: 6,3 cm. (15. kép 9.)

2. A koponya mindkét oldalánál egy-egy bronz fülbevaló, sima karikával és két-két félgömbből összeforrasztott nagy csüngővel. A karikák átmérője 1,9 és 2 cm. (10. kép 5, 6, 9—12.)

3. kép. 1-3. 1. sír. — 4-7. 2. sír. — 8-10. 3. sír. — 11-13. 4. sír. — 14-21. 6. sír. — 22-24. 7. sír
 Рис. 3. 1-3. Могила № 1. — 4-7. Могила № 2. — 8-10. Могила № 3. — 11-13. Могила № 4. — 14-21. Могила № 6
 — 22-24. Могила № 7
 Fig. 3. 1-3. Sép. n° 1. — 4-7. Sép. n° 2. — 8-10. Sép. n° 3. — 11-13. Sép. n° 4. — 14-21. Sép. n° 6. —
 22-24. Sép. n° 7

4. kép. 1-20. 6. sír. — 21-26. 10. sír
 Рис. 4. 1-20. Могила № 6. — 21-26. Могила № 10
 Fig. 4. 1-20. Sír. n° 6. — 21-26. Sír. n° 10

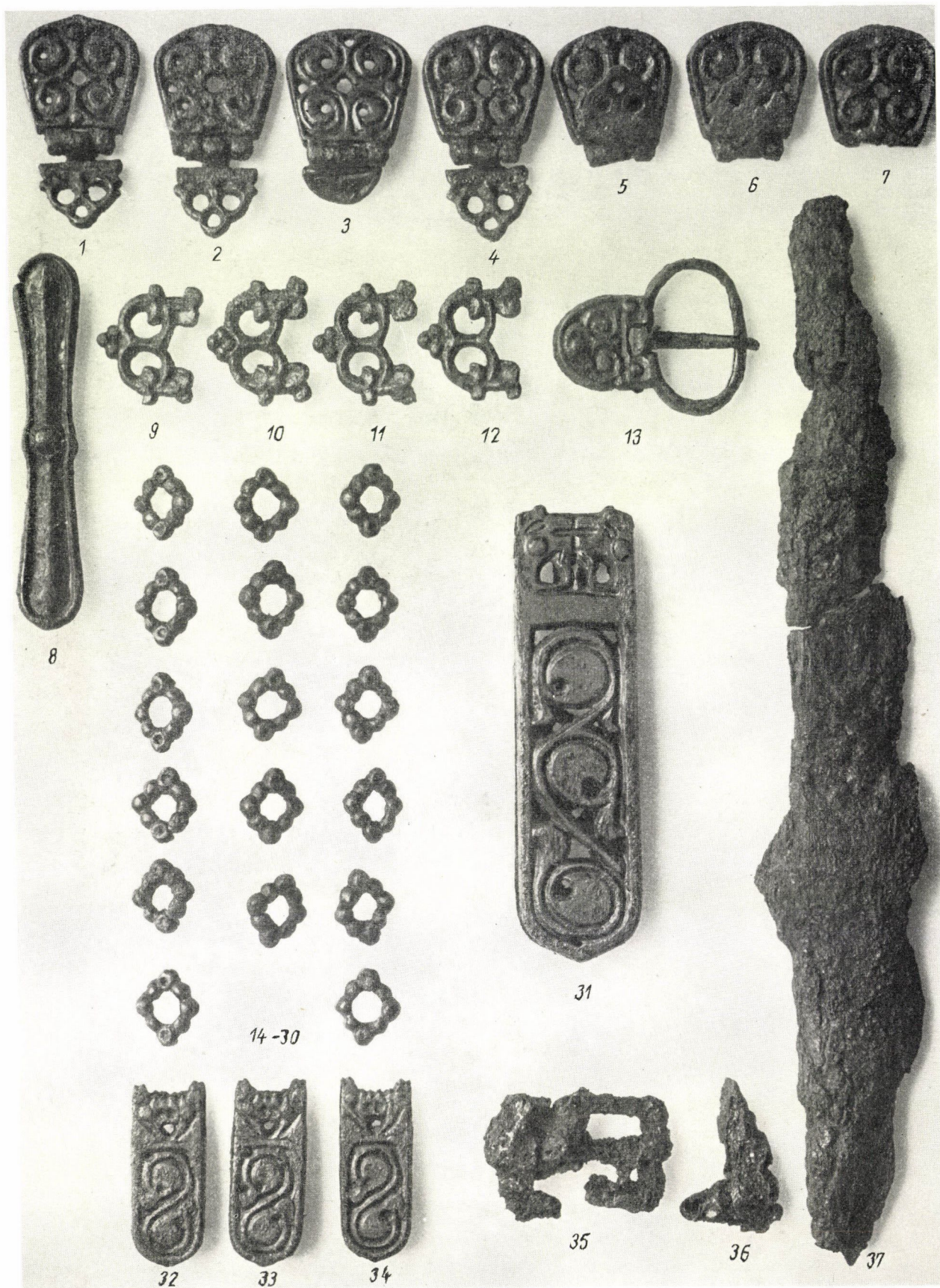
5. kép. 1-11. 8. sír. — 12-20. 9. sír. — 21. 8. sír
 Рис. 5. 1-11. Могила № 8. — 12-20. Могила № 9. — 21. Могила № 8
 Fig. 5. 1-11. Sép. n° 8. — 12-20. Sép. n° 9. — 21. Sép. n° 8

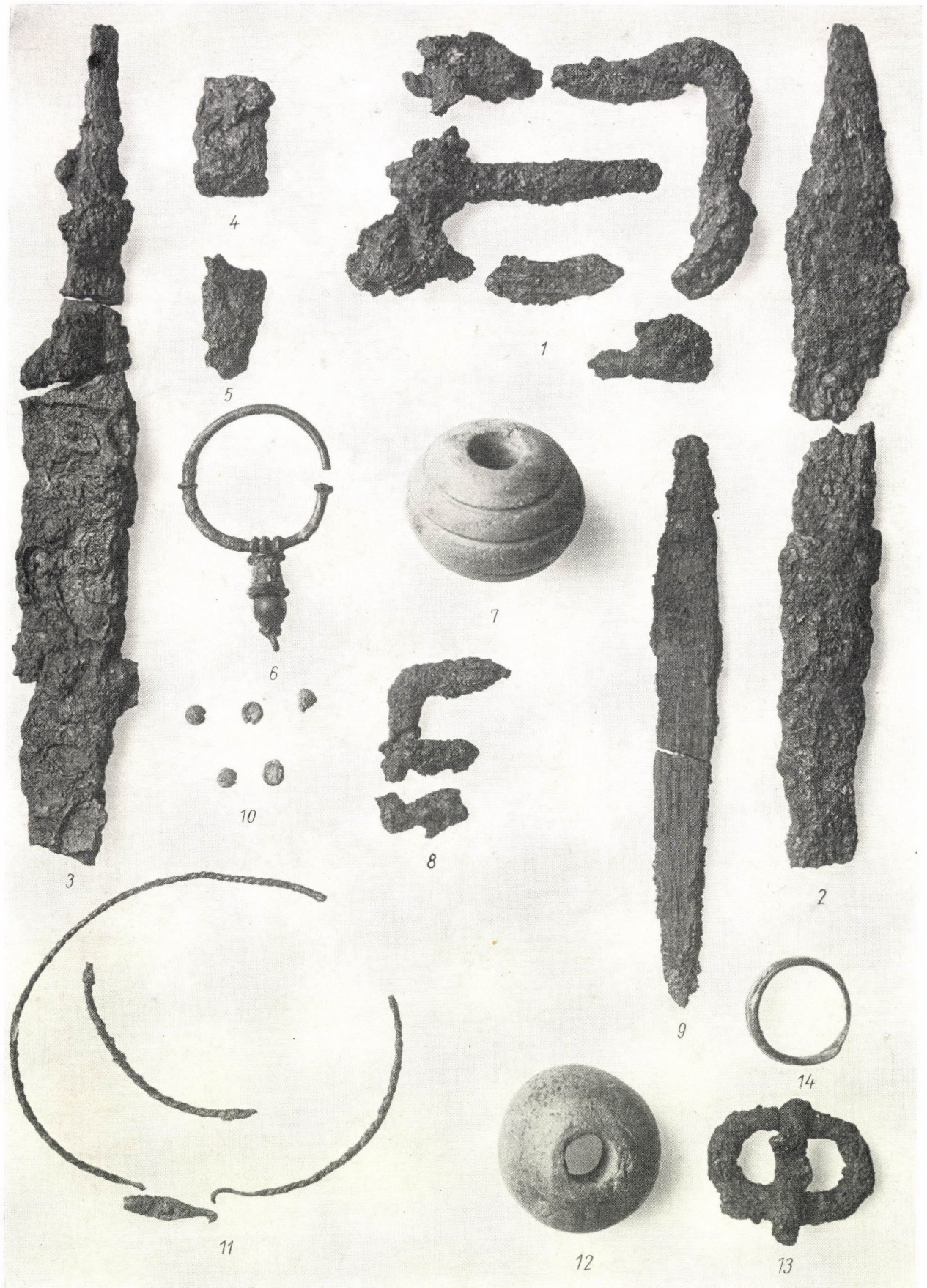
6. kép. 1. 12. sír. — 2. 13. sír. — 3-7. 15. sír. — 8-9. 16. sír. — 10. 17. sír. — 11-13. 18. sír. — 14-19. 20. sír
 Рис. 6. 1. Могила № 12. — 2. Могила № 13. — 3-7. Могила № 15. — 8-9. Могила № 16. — 10. Могила № 17.
 — 11-13. Могила № 18. — 14-19. Могила № 20
 Fig. 6. 1. Sép. n° 12. — 2. Sép. n° 13. — 3-7. Sép. n° 15. — 8-9. Sép. n° 16. — 10. Sép. n° 17. — 11-13.
 Sép. n° 18. — 14-19. Sép. n° 20

7. kép. 1-9. 21. sír. — 10-15. 23. sír. — 16-19. 28. sír. — 20-21. 24. sír. — 22-25. 38. sír
 Рис. 7. 1-9. Могила № 21. — 10-15. Могила № 23. — 16-19. Могила № 28. — 20-21. Могила № 24. — 22-25. Могила № 38
 Fig. 7. 1-9. Sép. n° 21. — 10-15. Sép. n° 23. — 16-19. Sép. n° 28. — 20-21. Sép. n° 24. — 22-25. Sép. n° 38

8. kép. 1-37. 31. sír
 Рис. 8. 1-37. Могила № 31
 Fig. 8. 1-37. Sép. n° 31

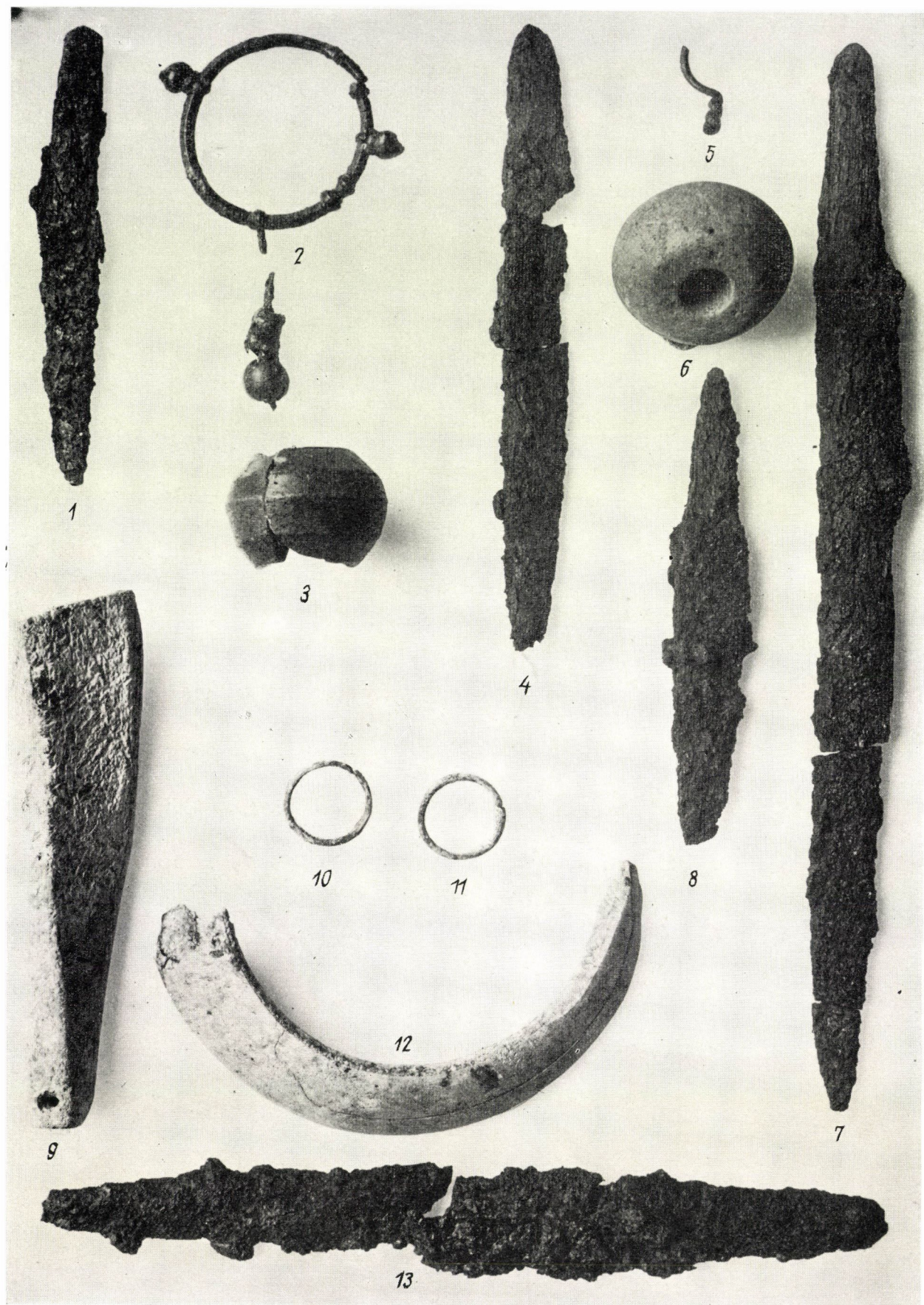
9. kép. 1-2. 30. sár. — 3. 60. sár. — 4-5. 33. sár. — 6-10. 34. sár. — 11-13. 35. sár. — 14. 36. sár.
 Рис. 9. 1-2. Могила № 30. — 3. Могила № 60. — 4-5. Могила № 33. — 6-10. Могила № 34. — 11-13. Могила 35.
 — 14. Могила 36.
 Fig. 9. 1-2. Sáp. n° 30. — 3. Sáp. n° 60. — 4-5. Sáp. n° 33. — 6-10. Sáp. n° 34. — 11-13. Sáp, n° 35. —
 14. Sáp. n° 36.

10. kép. 1-3. 41. sír. — 4. 44. sír. — 5-14. 45. sír. — 15-19. 48. sír. — 20-23. 49. sír. — 24-25. 53. sír. —
 26-27. 46. sír. — 28. 53. sír
 Рис. 10. 1-3. Могила № 41. — 4. Могила № 44. — 5-14. Могила № 45. — 15-19. Могила № 48. — 20-23. Могила
 № 49. — 24-25. Могила № 53. — 26-27. Могила № 46. — 28. Могила № 53
 Fig. 10. 1-3. Sép. n° 41. — 4. Sép. n° 44. — 5-14. Sép. n° 45. — 15-19. Sép. n° 48. — 20-23. Sép. n° 49. —
 24-25. Sép. n° 53. — 26-27. Sép. n° 46. — 28. Sép. n° 53

11. kép. 1-11. 51. sír
 Рис. 11. 1-11. Могила № 51
 Fig. 11. 1-11. Sép. n° 51

12. kép. 1-3. 54. sír. — 4. 57. sír. — 5-7. 59. sír. — 8. 58. sír. — 9-12. 60. sír
 Рис. 12. 1-3. Могила № 54. — 4. Могила № 57. — 5-7. Могила № 59. — 8. Могила № 58. — 9-12. Могила № 60
 Fig. 12. 1-3. Sép. n° 54. — 4. Sép. n° 57. — 5-7. Sép. n° 59. — 8. Sép. n° 58. — 9-12. Sép. n° 60

13. kép. 1-3. 62. sír. — 4. 61. sír. 5-17. Szórványleletek
 Рис. 13. 1-3. Могила № 62. — 4. Могила № 61. — 5-17. Случайные находки
 Fig. 13. 1-3. Sép. n° 62. — 4. Sép. n° 61. — 5-17. Trouvailles sporadiques

3. Meg nem jelölt helyről préselt bronz pityke. (10. kép 8.)

4. A bal alsókar végénél kerek, lapos orsókarika ólomból. Töredezett. Átm.: 3 cm., (10. kép 7.)

5. A legelső csigolyán préselt, lemezes bronz szíjvég töredéke szalagfonatos díszítéssel. H.: 4,5 cm; sz.: 2 cm. (10. kép 13. A képen megfordítva.)

6. Ugyanott hosszúkás, lapos, két végén derékszögben meghajlított bronz pálcá. H.: 4,1 cm. (10. kép 14.)

46. *sír.* Nő (adult.). Sírmélység 72 cm; a váz hossza 112 cm.

1. A jobb csípőcsont mellett öt darab vastöredék. Valószínűleg egy csat részei. (10. kép 26—27.)

2. A jobb lábfejnél kézzel formált, durva, töredékes agyagedény. Pereme kissé kihajló. M.: 9,6 cm; pá.: 9,3 cm; tá.: 7,6 cm.

47. *sír.* Nő (mat.). Sírmélység 115 cm. A váz hossza 144 cm. Tájolása: Ny—K. Alsó lábszárai hiányoztak. Melléklete nincs.

48. *sír.* Bolygatott gyermekesontváz 150 cm mélyen, A sír hossza 94 cm, szélessége 42 cm. A váz hossza 62 cm. állapota rossz. Tájolása: ÉNy—DK. Alsó lábszárai hiányoztak.

1. A koponya mindkét oldalán tojáshej.

2. Nyakánál öt darab gyöngy; a) hordó alakú, csilámos fényű gyöngy. Közepén bronzsövecske megy át; b) Két harántbarázdával három részre osztott kék színű gyöngy; c) kettőcsontkakúp alakú kékes színű gyöngy, és még két kisebb töredék. (10. kép 15—19.)

3. A jobb váll mellett kézzel formált, durva, lefelé összeszűkülő agyagedény. M.: 7,5 cm; pá.: 9,5 cm; tá.: 5,4 cm. (15. kép 10.)

49. *sír.* Bolygatott. Sírmélység 75 cm. A váz hossza 155 cm. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A koponya mellett bronz tű töredéke. H.: 2,5 cm. (10. kép 20.)

2. A bal mellkason két félköríves ólomlemez. Mindkettő átlukasztott és töredékes. H.: 3,4 és 2,5 cm; sz.: 1,— és 2,3 cm. (10. kép 21—22.)

3. A mellkas alján, a gerincen, vékony bronzlemez tíz darab töredéke.

4. A jobb medence felső peremén préselt bronzlemez nyolek töredéke. Egy részük kör alakú rozettához tartozott. (10. kép 23.)

5. A jobb alsó kar vége mellett 11 vastöredék. Egyik közülük kés töredéke.

6. Ugyanott kovakőszilánk. H.: 2,3 cm.

50. *sír.* Inf. II. Sírmélység 128 cm, szélesség 56 cm, hosszúság 65 cm. A váz hossza a sírban 62 cm, állapota rossz. Tájolása: ÉNy—DK. Mindkét térd fel volt húzva a mellkasra úgy, hogy a lábszárcsontok fedték a combcsontokat. A bal kar ki volt nyújtva oldalra.

1. A bal lábfej mellett és a két lábfej között tojáshejtöredékek.

51. *sír.* Férfi (mat.). Sírmélység 65 cm, szélesség 60 cm, hosszúság 140 cm. A váz hossza 115 cm, állapota közepes. Térdtől lefelé szétrombolták. Tájolása: ÉNy—DK.

1. A váz jobb oldalán, a fejtől jobbra, a jobb alkaron és a jobb combcsont közepénél új csontborításának 13 töredéke. (11. kép 1—8.)

2. A keresztcsonton vascsat. H.: 5 cm; sz.: 3,5 cm. (11. kép 11.)

3. A gerincoszlop és a bal alsó kar között keresztbe fektetve vastör öt töredéke. Teljes hossza 34 cm. (14. kép 2.)

4. A bal combfej mellett vaskés három töredéke.

5. A koponyatető fölött vaskarikák négy töredéke.

6. A jobb medence felső szélén abroncsszerű vastöredék. H.: 4,75 cm; sz.: 1,9 cm. (11. kép 9.)

7. A jobb állkapocs alatt hosszú, csiszolt csontlemez, végein lekerekítve és átfúrva. Kettétörött. H.: 11,45 cm; sz.: 1,1 cm. (11. kép 10.)

8. Ugyanott 12 darab vastörmelék, köztük egy bronzlemez töredéke. Csak hét vastöredék van meg, a többi elveszett.

52. *sír.* Teljesen feldúlt. Sírmélység 35 cm, szélesség 90 cm, hosszúság 210 cm.

14. kép. 1. 6. *sír.* — 2. 51. *sír.* — 3. Szórványlelet
Рис. 14. 1. Могила № 6. — 2. Могила № 51. — 3. Случай-
ная находка
Fig. 14. 1. Sép. n° 6. — 2. Sép. n° 51. — 3. Trou-
vaillle sporadique

53. *sír.* Sírmélység 70 cm, szélesség 60 cm. A váz hossza 112 cm, állapota közepes. A mellkas és a két felső karcson teljesen elpusztult. Tájolása: Ny—K.

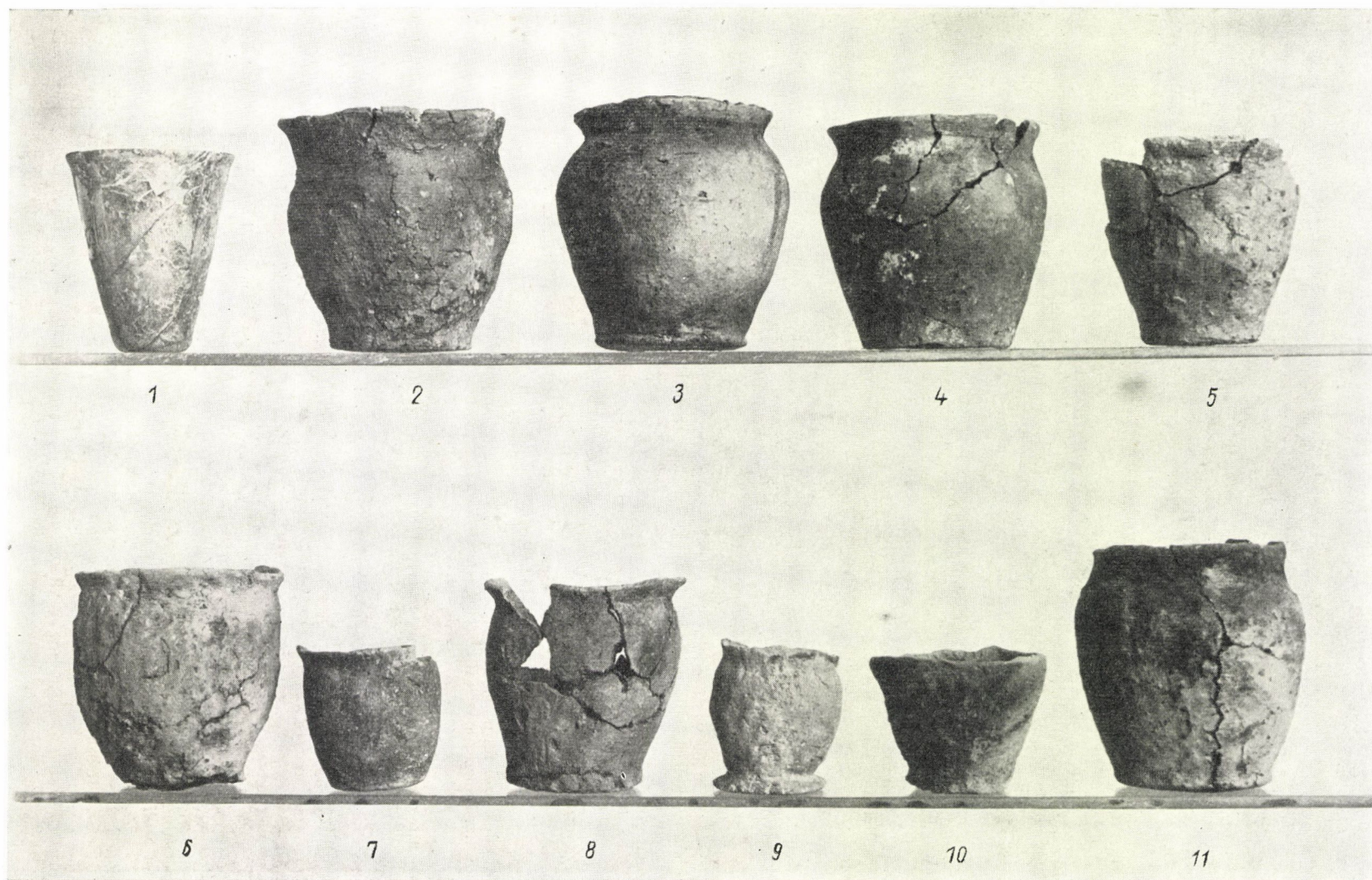
1. A keresztcsont jobb felső szélén hengeres csont tűtartó, esztergált, körbefutó díszítéssel. H.: 6,25 cm; átm.: 1,1 cm. (10. kép 25.)

2. A jobb medence felső peremén kettőscsonkakúp alakú agyagorsógomb töredéke. M.: 2 cm. (10. kép 24.)
3. A keresztcsont alatt vaskés két darabja. (10. kép 28.)
4. A jobb alsó lábszár mellett sertés combcsontja. Elveszett.
5. A bal boka mellett sertés hátgerince és csirkecsontok. Előbbi elveszett.
6. A bal lábfejnél kézzel formált durva, fekete agyagedény töredékei hullámvonalas díszítéssel.
54. *sír.* Nő (mat.). Sírmélység 70 cm, szélesség 60 cm. A váz hossza 107 cm. Bolygatott.
1. A bal fölnél nyitott, bronz fülbevaló karika, ráforrasztott kis karikákkal és két pasztagyönggyel. Csüngőrése letörött. Átm.: 3,8 cm. (12. kép 2.)
2. A jobb alsó bordák alatt sertés nyakszirtesontja. Elveszett.
3. A bal mellkason szegmentált orsógomb sötét-szürke agyagból. Három töredék. M.: 2 cm; átm.: 3 cm. (12. kép 3.)
4. A keresztcsont alatt vaskés. H.: 8,7 cm. (12. kép 1.)
55. *sír.* A szőlőforgatás teljesen feldúlta, csak egyes csonttöredékek jelezték a sirt 70 cm mélyen.
56. *sír.* Férfi (mat.). Sírmélység 75 cm, szélesség 60 cm, hosszúság 180 cm. Bolygatott *sír.* A váz hossza 162 cm, állapota gyenge. Tájolása: megközelítőleg ÉNy—DK.
1. A bal lábfejnél kézzel formált töredékes, durva agyagedény. Nyaka és pereme meredek. Felső része megégett. Színe szürkésfekete. M.: 13 cm, pá.: 10,3 cm; tá.: 8,3 cm. (15. kép 11.)
57. *sír.* Nő (adult.). Sírmélység 60 cm, szélesség 60 cm, hosszúság 160 cm. A váz hossza 155 cm, állapota közepes. Tájolása: ÉNy—DK.
1. Bal vállá mellett vaskés hat töredéke, melyek közül három elveszett. (12. kép 4.)
2. A nyak jobb oldalán kis vastöredék.
3. A jobb combcsont mellett felül csirkecsontok.
58. *sír.* Sírmélység 120 cm. A csontvázból csak a koponya töredékei maradtak meg. A mellékletek a koponyától 50 cm-re Ny-ra kerültek elő.
1. Bronzcsat karikája. Vas tövise letörött. Átm.: 2,8 cm. Elveszett.
2. Kis vastöredék. (12. kép 8.)
59. *sír.* Nő (sen.). Sírmélység 115 cm, szélesség 60 cm, hosszúság 160 cm. A bolygatott váz hossza 148 cm, állapota rossz.
1. A bal lábfejnél kézzel formált, durva, töredékes agyagedény. Pereme körömbenyomásos díszű, talpa profilált. Megégett, főleg a felső részén. M.: 11,6 cm; pá.: 12,4 cm; tá.: 10,7 cm. (16. kép 1.)
2. A jobb alsó lábszár mellett, belül a térd alatt, kettőscsonkakúp alakú agyag orsógomb. M.: 2 cm; átm.: 3,3 cm. (12. kép 6.)
3. A jobb combcsont felső részénél rövid vaskés. H.: 8,9 cm. (12. kép 7.)
4. A jobb kulcsont alatt a lapockán kis bronzkarika töredéke spirálisan sodrott véggel. (12. kép 5.)
60. *sír.* Infans II. Sírmélység 55 cm, szélesség 50 cm, hosszúság 130 cm. A váz hossza 127 cm, állapota rossz. Tájolás: közel ÉNy—DK-i.
1. A bal lábfej mellett kézzel formált durva, töredékes agyagedény. Pereme kissé lehajló. M.: 11,9 cm; pá.: 9,6 cm; tá.: 6,8 cm. Sárgásbarna színű. (16. kép 2.)
2. A koponya mindkét oldalánál vékony bronzhuzalból készült nyitott fülbevaló karika. Átm.: 1,6 cm. (12. kép 10—11.)
3. A bal kézfejnél állat lábszárcsontjából faragott csonttégely. Keresztmetszete háromszögletű, mindkét vége nyitott. Keskenyebb végén kis lyuk van átfúrva. H.: 9,6 cm; átmérője a két végén: 2,5 és 1,6 cm. (12. kép 9.)
4. A bal kézfej hosszában vaskés töredékei. H.: 16 cm. (9. kép 3.)
5. A bal combcsont felső részénél vadkanagyar. (12. kép 12.)
61. *sír.* Férfi (mat.). Sírmélység 65 cm, szélesség 55 cm, hosszúság 175 cm. A váz hossza 154 cm, állapota jó. Tájolása megközelítőleg ÉNy—DK-i.

1. A bal lábfej mellett kézzel formált durva, meredek peremű, kissé profilált talpú agyagedény. Szürkés színű. M.: 12 cm; pá.: 10,9 cm; tá.: 8 cm. (16. kép 3.)
2. A jobb combcsont mellett vaskés farostmaradványokkal. H.: 12,9 cm.
3. A bal combtő mellett négyszögletes vascsat töredékekben. (13. kép 4.)
62. *sír.* Nő (juv.). Teljesen bolygatott. A sírföldből előkerült:
1. Ovális, nyitott bronz fülbevaló karika ráforrasztott szegmentált bronzgyűrűcskékkal. A karika hatszögletes keresztmetszetű. Két oldalán kis gömbös díszek vannak, alján hatoldalú hasáb alakú zöld üveggyöngy függött. Átm.: 3,3 cm. (13. kép 2—3.)
2. Vékony, belül lapos, kívül domború bronz karperec. Nyitott. Egyik vége hurkos, a másik letörött. Átm.: 8,2 cm. (13. kép 1.)
63. *sír.* Bolygatott gyermekváz. Sírmélység 80 cm, szélesség 45 cm, hosszúság 120 cm. A váz hossza 100 cm, állapota gyenge. Tájolása közel ÉNy—DK-i. Egyetlen melléklete a bal lábfejnél levő kézzel formált, barnásfekete, égett, kissé kihajló peremű agyagedény. M.: 10,4 cm; pá.: 9,5 cm; tá.: 7,7 cm. (16. kép 4.)
64. *sír.* Sírmélység 80 cm, szélesség 50 cm, hosszúság 165 cm. A váz hossza 154 cm, állapota közepes. Melléklete nem volt. Tájolása: megközelítőleg ÉNy—DK-i. *Szörványeletként* került elő a temetőből:
1. Vékony bronzhuzalból készült karika, töredékes. Átm.: 1,9 cm. (13. kép 5.)
2. Üveggyöngyök: egy ép, dinnyemag alakú és három töredék. (13. kép 6.)
3. Nyitott bronz fülbevaló, ráforrasztott csüngőrészrel. Átm.: 2,2 cm. Karikája elveszett. (13. kép 9.)
4. Hasonló fülbevaló három töredéke. Elveszett.
5. A vasutasok által talált, fekete, korongon készült, kihajló peremű agyagedény. Töredékes. M.: 13,3 cm; pá.: 10,8 cm; tá.: 7,3 cm. (16. kép 5.)
6. Kézzel formált durva agyagedény féltöredéke. Sárgászörös színű. Pereme letörött. M.: kb. 10 cm; tá.: 8,8 cm. (16. kép 6.)
7. Hosszúkas, csiszolt csontlemez töredéke bemélyített körös díszítéssel. H.: 3,5 cm; sz.: 1,2 cm.
8. Egyenes pengéjű, egyenes vasszablya. Pengéje derékszögben megtört. Keresztvása egyenes, közepén trapéz alakú kiemelkedő díszítés van. Teljes hossza 72,5 cm. (14. kép 3.)
9. Négy darab kis vastöredék.
10. Háromélű vasnyílhegy. Élei letöredeztek. H.: 8,5 cm. (13. kép 15.)
11. Hat darab vastöredék. Egyik egy kés töredéke. Egy szeg is van köztük.
12. Kisebb vaskarika. Töredékes. Átm.: 3,2 cm. (13. kép 11.)
13. Díszítetlen, csiszolt kis csontdarab töredéke. H.: 2,1 cm; sz.: 1,2 cm. Elveszett.
14. Lapos, átfúrt orsókarika szürke agyagból. Átm.: 3,9 cm; m.: 1 cm. (13. kép 12.)

A temető általános jellemzése

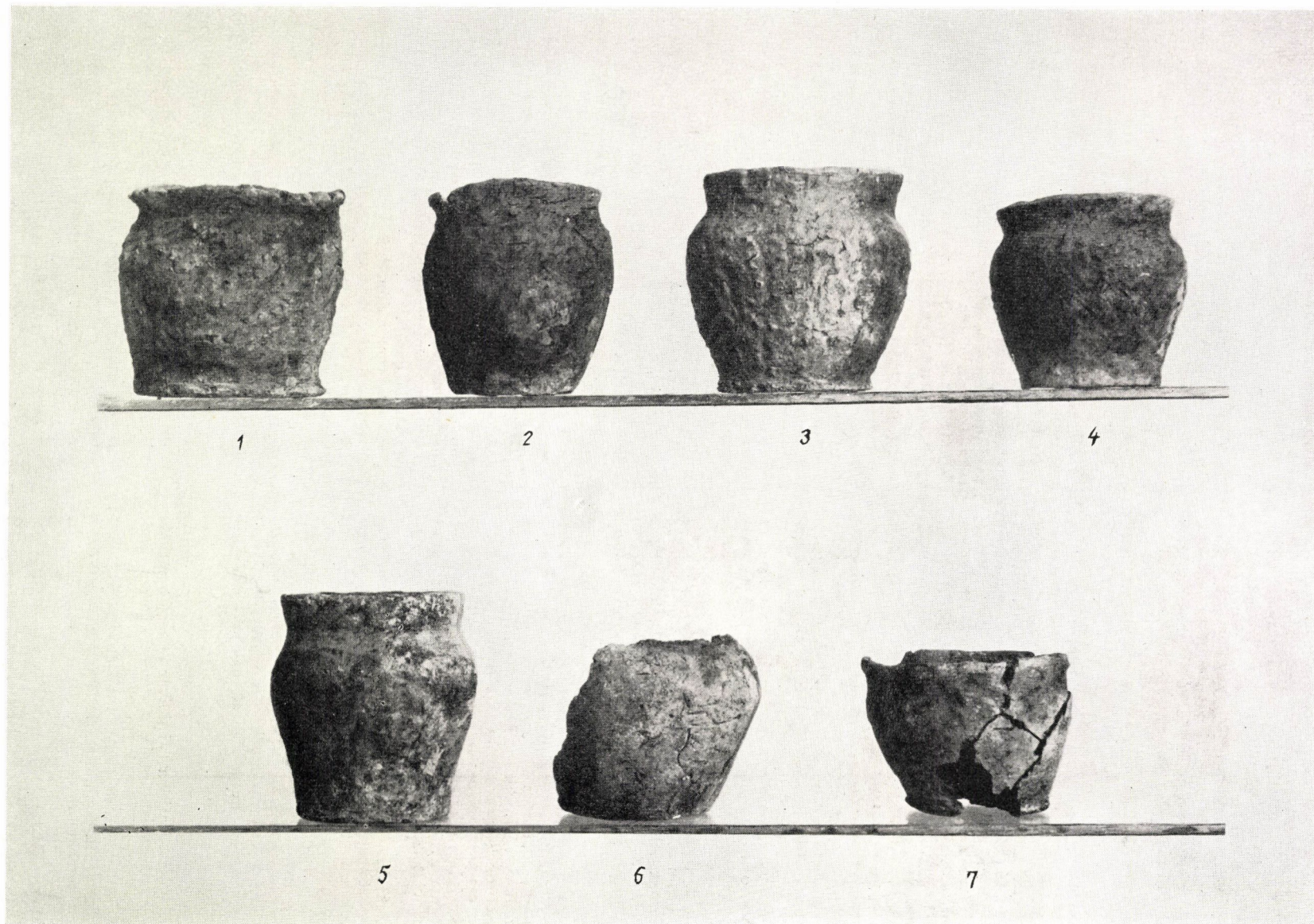
A temető egy domb déli oldalán fekszik. A sírok hosszanti iránya nagyjából a szintvonalakat követi. Az egész temetőt tekintve, a 64 sírből 32 ÉNy—DK-i, 15 pedig Ny—K-i tájolású. Bizonytalan 17 sírnak a tájolása. Ezek közül a temetőterkép (17. kép) alapján 3 az ÉNy—DK-i, 10 a Ny—K-i tájolásúakhoz sorolható. A sírok területi elhelyezkedésük és leletanyaguk alapján három nagyobb csoportba oszthatók. Ha e csoportokban vizsgáljuk a tájolást, akkor a következő ennek a megoszlása: Az *I. csoportban* — amelyben préselt veretek fordulnak elő — a temető keleti részén levő 43 sír közül 23 ÉNy—DK-i, 17 Ny—K-i és 3 bizonytalan tájolású. A *II. csoportot* alkotó öntött, indás díszítésű veretes 31 sír, és a tőle délre fekvő nyolc sír közül 4 ÉNy—DK-i, 4 Ny—K-i és egy bizonytalan tájolású volt. Ny—K-i tájolású volt itt a 31. sír és a hozzá közelebb eső 38. és 35. női sír. A kissé délebbre fekvő 48, 56, 59 és 61. sír ÉNy—DK-i tájolású, az 52. sír pedig erősen bolygatott, bizonytalan

15. kép. 1. 6. sír. — 2. 9. sír. — 3. 15. sír. — 4. 16. sír. — 5. 22. sír. — 6. 31. sír. — 7. 38. sír. — 8. 40. sír. — 9. 45. sír. — 10. 48. sír. — 11. 56. sír.

Рис. 15. 1. Могила № 6. — 2. Могила № 9. — 3. Могила № 15. — 4. Могила № 16. — 5. Могила № 22. — 6. Могила № 31. — 7. Могила № 38. — 8. Могила № 40. — 9. Могила № 45. — 10. Могила № 48. — 11. Могила № 56

Fig. 15. 1. Sép. n° 6. — 2. Sép. n° 9. — 3. Sép. n° 15. — 4. Sép. n° 16. — 5. Sép. n° 22. — 6. Sép. n° 31. — 7. Sép. n° 38. — 8. Sép. n° 40. — 9. Sép. n° 45. — 10. Sép. n° 48. — 11. Sép. n° 56

16. kép. 1. 59. sír. — 2. 60. sír. — 3. 61. sír. — 4. 63. sír. — 5-6. Szórványlelet. — 7. 17. sír
 Рис. 16. 1. Могила № 59. — 2. Могила № 60. — 3. Могила № 61. — 4. Могила № 63. — 5-6. Случайные находки. — 7. Могила № 17.
 Fig. 16. 1. Sép. n° 59. — 2. Sép. n° 60. — 3. Sép. n° 61. — 4. Sép. n° 63. — 5-6. Trouvaille sporadique. — 7. Sép. n° 17

a helye. A III. csoportot alkotó, ÉNy-ra fekvő 8 sír kettő kivételével (28. sír ÉNy—DK-i és a 62. sír bizonytalan) Ny—K-i tájolású. A messze kieső 44. és 45. sír tájolása az ÉNy—DK-i irányhoz sorolható. A tájolás kérdésénél figyelembe kell venni, hogy kisebb eltérések adódhattak a terep miatt; nem áshatták a sírokat dombnak felfelé. Meg kell jegyezni a továbbiakra nézve is, hogy a temető csoportokra való felosztásával kapcsolatban egyelőre nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, mert a feltárás mentőásatás volt, és nem tudjuk pontosan, hogy hol és hány sírt tettek tönkre előtte. Ezenkívül azt sem tudjuk még, hogy a temető kiterjedése milyen nagy.

A nemek megoszlása a következő: a 64 sír közül 12 férfi, 21 nő és 13 gyerek sír volt. 18 sírban az eltemetettek neme nem volt meghatározható. Az I. — keleti — csoportban a 43 sír közül 9 férfi (21%), 14 nő (32%), 8 gyermek (19%) volt, és 12 csontváz meghatározhatatlan nemű. A II. csoport 9 sírja közül 3 férfi (33%), 3 nő (33%), 1 gyermek 11%, és két csontváz neme nem volt meghatározható. Bár ezek az adatok sem vehetők teljesnek, mégis feltűnik, hogy e csoportban csak egy gyermek sír volt. A III. csoportban még inkább eltérő a nemek megoszlása, mert a 8 sír között egyetlen férfi sínes; nő 3 (37%), gyermek 3 (37%), és két csontváz neme nem volt meghatározható.

A temető antropológiai anyagának feldolgozását Bátai Erzsébet végezte.⁴ A 64 sír közül 35 sír antropológiai anyagát sikerült megmenteni. A 24 meghatározható koponya közül 5 mongoloid volt: a 6, 8, 12, 20. és 29. sír. Ezek mind az I. csoportban voltak. Itt főleg a tágabb értelemben vett szibírid típus uralkodik; ezek a mosonszentjánosi és kiskőrös-vágóhídi avarokhoz állnak legközelebb. Négy koponya egyaránt mutat mongoloid és europid vonásokat: a 23, 33, 61. sír és az 5740-es szőrvány koponya. Ezek közül kettő volt az I. csoportban. A többi megvizsgált koponyánál europid jellegek vannak túlsúlyban. A váchartyáni temető így antropológiailag az avarokori temetők II. csoportjához tartozik, éppen az europid elemek túlsúlya miatt. Bartucz L. felosztását követve⁵ a kevert típusú temetőkhez sorolható, szembeállítva a teljesen mongoloid és teljesen europid jellegű temetőkkel.

A sírgödörök téglalap alakúak, mélységük 30 és 175 cm között váltakozik. Az átlagos sírmélység 75 cm. A leggazdagabb anyagú sírok (6. és 31. sír) mélyebben fekvettek az átlagosnál (110, illetve 175 cm mélyen). A halottakat hátukra fektetve, kinyújtott helyzetben temették el. Az alkarsontok leggyakrabban kissé a medencére hajtottak, sok esetben azonban kinyújtottak voltak. Eltérő a 44. sír, amelyben a bal kéz a bal arcfelelalt volt, a jobb kar pedig derékszögben volt meghajlítva. Zsugorított temetkezés volt az 50. sírban, amelynek csupán tojás volt a melléklete. A 33. sírban piros elszíneződés volt a halott lábszárain és a jobb láb kissé fel volt húzva. Nem fordult elő a temetőben kettős temetkezés, lovas temetkezés és koporsós temetkezés. Megállapítható, hogy az I. csoportban kisebb eltérésekkel sorosan temetkeztek.

Az egyes csoportok leletanyagával kapcsolatban a következők észrevételeket tehetjük:

I. (lemez, vésett-poncolt veretes) csoport: Tegez, nyílhegy és vasszablya csak a 6. sírban volt. Ezenkívül egy nyílhegy és egy szablya került még elő szőrvány-

leletként a temetőből. Íj csak az I. csoportban volt, a 6, 8, 9, és 51. sírban. A 6. sírt kivéve ezekben a jobb oldalon volt az íj. Két-két íjas sír volt egymás közelében, a 6. és 8. sír, valamint a 9. és 51. sír. A két-két íjas sír között mintegy 10 méternyi távolság van. E négy íjas sír anyagát egymással összevetve azt látjuk, hogy közülük háromnak volt veretes öve, míg az 51. sírban csak hosszú tör, egy vaskés és egy hosszúka csonttárgy volt. A 9. sírban egyszerű kerek bronz övveret volt. Az íjon kívül kés, kerámia és állatesont volt még itt. A két északi íjas sír határozottan gazdagabbnak mutatkozik. Mindegyikükben ezüst veretes öv és nagyszíjvég is volt. Az övdíszek a temető időrendjének a tisztázásához is támpontot nyújtanak. A 6. sírban négy darab négyszögletes, vésett szalagfonatos díszítésű veret volt. A szalagfonatokon belül poncolt pontsor húzódik. A veretek oldala kissé behajló, homorú. Négyszögletes veretek több sírból kerültek elő Jutason és Öskün is, de sokkal közelebb állnak a váchartyáni példányokhoz a győri 94, 120. és 796. sírban,⁶ valamint a czikói 373. sírban⁷ talált veretek, melyeken hasonló a szalagfonatos díszítés. Egy ezüst kisszíjvég is volt még a sírban, amelynek a négyszögletes veretekhez hasonló szalagfonatos díszítése volt, belül poncolt pontsorral. Hasonló kisszíjvég volt a győri 120. sírban⁸ és az ösküi 46. sírban,⁹ ez utóbbiak szalagfonatos díszítése azonban nem teljesen azonos a váchartyánival, más a fonódásuk. Az ezüst nagyszíjvég két lemeze is szalagfonatos díszítésű, de ezek nem egyezők egymással. Az egyikén hatos szalagfonat van, a másikon csak kettős. Ezt a típust Fettich Nándor a szalagfonatos díszítés legegyszerűbb típusának mondja.¹⁰ Hasonló díszítésű nagyszíjvég került elő a jutasi 146. sírből.¹¹ A 6. sírből került még elő két préselt, aranyozott hajfonatdísz és egy üvegpohár a mellről. Ez utóbbi nemcsak a temetőben egyetlen darab, hanem avarokori temetőkben egyáltalán nagyon ritka. A kiskőrös-vágóhídi temető IV. sírjában volt egy üvegpohár, amely valószínűleg importárúként került ide frank területől. A Kisa között két hasonló típusú példány.¹²

A 6. sírtől 4 méterre délre fekvő 8. sírban három négyszögletes, ezüst övveret volt, ezek azonban díszítetlenek. Szintén úgy készültek, hogy egy vastagabb bronzlemezre tették a vékony ezüstlemezt és széleit alul visszahajtották rá. Hasonló veretek ismeretesekek többek közt az alsógelléri 11. sírből,¹³ a regölyi 57. sírből,¹⁴ a hernádpusztai 13. sírből¹⁵ és az ürböpusztai 19. sírből.¹⁶ A 8. sírban volt még egy kés és egy egészen egyszerű, díszítetlen, préselt bronzlemez nagyszíjvég, valamint két kis bronz fülkarika és egy vascsat.

A csoport keleti részén levő 9. sírban négy kerek bronz övveret volt. Meg kell említeni még a 21. sírnál a 7. kép 5, 7—8. ábrán közölt síjvégeket. Hasonlót közölt Hampel az ozorai leletből,¹⁷ de az aranyból van. A cibakházi aranyleletben is szerepel egy nagyobb, de zárt tetejű, és két kisebb darab.¹⁸

Préselt bronz hajfonatdísz volt a 3. sírban. Hasonló darabot találtak a győri temető 451, 756 és 796. sírjában.¹⁹

A csoport többi férfifigatjának csak egy-egy kés, csat vagy kerámia a melléklete, kivéve a 19. sírt, amelyben egyáltalán nem volt lelet.

A női sírok között nincs melléklet nélküli. Fülbevaló, edény, orsógomb, kés, csat és állatesont fordul elő sírjaikban. Csont tűtartó csak az 53. sírből, tű a 49. sírből került elő. Itt egy préselt bronz rozetta-töredék is volt.

⁴ B. Bátai E., A váchartyáni avar temető csontváz-leleteinek embertani vizsgálata. Orsz. Term. Tud. Múzeum Évkönyve 2 (1952) 213—224.

⁵ Bartucz L., Etn. 14 (1934) 101—110.

⁶ Börzsönyi A., Arch. Ért. 22 (1902) 25—; Fettich N., Győr a népvándorlaskorban. (Győr 1943) XXV. t. 2—5, XXXV. t. 18—19.

⁷ Wosinszky M., AK 17 (1894) 75.

⁸ Fettich N. i. m. XV. t. 6—7.

⁹ Rhé Gy.—Fettich N., Jutas und Öskü. Skythika 4 (1931) XIII. t. 2—4.

¹⁰ Uo. 68—74.

¹¹ Uo. VI. t. 29.

¹² Kisa, A., Das Glas im Altertume. (Leipzig 1908) E tábla 299.

¹³ L. Kovrig I., Anth 2 (1948) 120—131.

¹⁴ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905). 193. t.

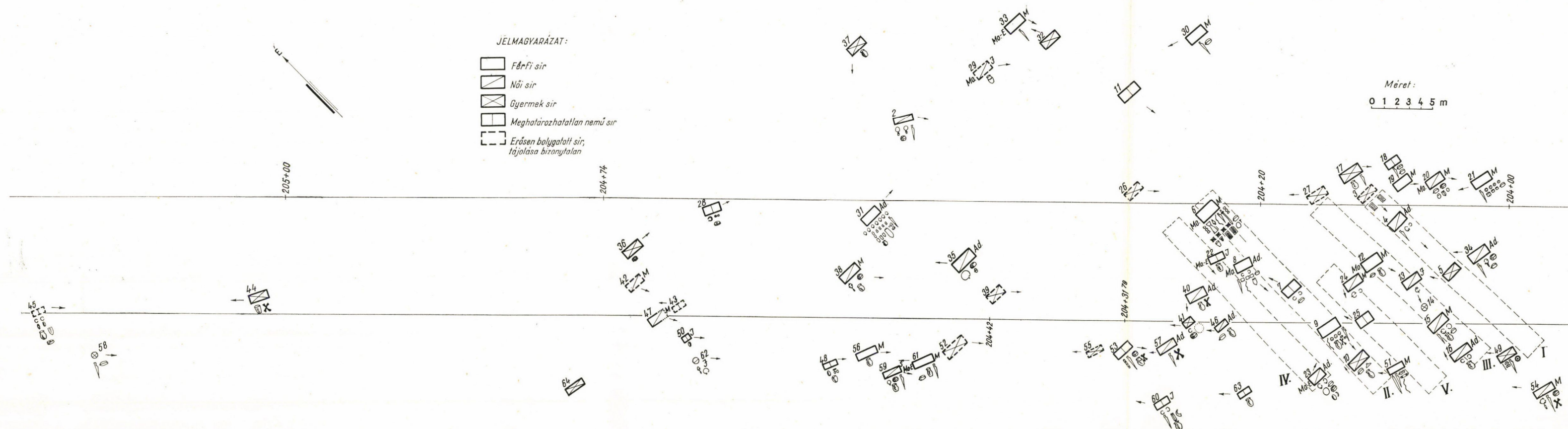
¹⁵ Éber L., Arch. Ért. 21 (1901) 311.

¹⁶ Bóna I., Arch. Ért. 84 (1957) XXXIV. t. 1—4.

¹⁷ Hampel J., i. m. III. 267. t.

¹⁸ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH 34 (Bp. 1955) LIV. t. 5, 7.

¹⁹ Fettich N., i. m. XXXV. t. 14—15.

17. kép. A váchartyáni avar temető térképe

Рис. 17. План вацхартянского аварского могильника

Fig. 17. Carte du cimetière avar de Váchartyán

Jelmagyarázat a temetőtérképhez

A sírok jobb oldalán levő betűk az eltemetett korát jelzik:

I Infans J Juvenis A Adultus M Maturus S Senilis

A sírok bal oldalán levő betűk az anthropologiai meghatározást jelzik:

Mo Mongoloid Mo—E Mongoloid—europid

A többi sír csontváza mind europid.

Az egyes sírok melletti nyilak a sorszám szerint következő sír irányát mutatják.

Hasonlót ismerünk a győri 106. sírból²⁰ és a gátéri 212. sírból.²¹ Átfúrt, római kori pénz és gyöngy volt a 20. sírban, a csoport keleti szárnyán. Gyöngy nyakcső volt a 41. sír halottjának. Valószínűleg két kis vas karperec volt a 23. sírban. A 2. sírban orsógomb, vaskés és két arany fülbevaló volt. Ezeknél egy nagyobb gömbre három kisebb gömböcske volt forrasztva, melyeket egy negyedik gömb kapcsol össze a karikával. A gömbök díszítésénél granulált díszítés van. Ezek a fülbevalók a kora-avar korra jellemző szentendrei típusú fülbevalók körébe tartoznak.²² Hasonló fülbevaló volt a deszki G. 8. sírban is.²³ A 29. és 53. sírban hullámvonalas díszítésű kerámiát találtak. Ezekből nem is került elő több az egész temetőben.

A gyermeksírok közül melléklet nélküli a 11. és 25. sír. A többiben bronz fülkarikát, kerámiát, kését vagy csatot találtak. Valamivel gazdagabbnak mutatkozik közülük az 53. és 60. sír. Ez utóbbiban két fülkarikát, késen, kerámián és vadkanagyon kívül egy ismeretlen rendeltetésű, háromszög alakú keresztmetszetű, mindkét végén nyitott csonttárgy került elő, egyik végén kis lyukkal. Hasonló, de hatszögletes csonttárgy volt az alattánytúlúti 368. sírban. Ismeretlen rendeltetésű egyébként az 5. férfi sírban talált hosszúkas csonttárgy is, amelynek végén egy-egy lyuk van és pereme befelé lecsiszolt. Hasonló darab volt az üllői 130. sírban.²⁴ A kiskőrös-pohibuj mackói D sírban²⁵ és a kiskőrös-város alatti temető 17. sírjában.²⁶ Érdekes, hogy a váchartyáni darabhoz hasonlóan ezek is eltörtek közepén, vagy csak a feltöredékük van meg.

A leletanyag gazdagságát tekintve a következő képet láthatjuk az I. csoportban: kilenc férfi közül négynek volt veretes öve. Ezek közül négynek íja is volt. Leggazdagabb a 6. sír, tőle délre elszegényedést látunk az anyagban. Az 51. íjas sírban már nem is volt övveret. Melléklet nélküli volt egy férfi sír. A többi sír leletanyagában nem volt nagyobb különbség. A női sírok között nem volt lelet nélküli, és anyaguk nem tér el lényegesen egymástól. A nyolc gyermek sír közül kettő melléklet nélküli, a többiek anyagában nincs jelentős eltérés.

A lemez veretes, I. csoport időrendjének meghatározásánál főleg az övveretekre kell támaszkodnunk. A 6. sír négyzet alakú, szalagfonatos övdíszei, szalagfonatos kis- és nagyszíjvége, valamint a 8. sír díszítetlen, négyzet alakú ezüst veretei a préselt technika korának végére esnek. 670 utáni időre mutat a 6. sír egyenes, fokéjú szabályja. A kerámiát sajnos nem használhatjuk fel kormeghatározáshoz, mert legnagyobb részt durva, kézzel formált sírkerámia. A csoport anyagából előkerült fülbevalók viszont nagyjából az előbbiekkal azonos időre utalnak. Mindezen adatok összevetésével a temető lemez veretes csoportjának a korát a VII. század vége körüli időre tehetjük.

A lemez csoport a temető feltárt részének leggazdagabb anyagát nyújtotta. Nem lehet véletlen, hogy csak itt találunk teget, íjat, kardot és ezüst övvereteket, valamint külföldi árut (a 6. sír üveg pohara). A felnőttek életkora és a gyermeksírok száma arra mutat, hogy a temető ezen részének népe hosszabb ideig lakott itt. Megállapítható, hogy sorosan temetkeztek, a sorok azonban nem teljesen szabályosak. Az eltérések abból is adódhatnak, hogy az egy-egy sorban levőket 10–20 éves időkülönbséggel temethették el. Jellemző még, hogy csak a temető ezen részében voltak mongoloid típusú koponyák.

A temető II. csoportját a 31. sír és a tőle délre levő nyolc sír képezi. Természetesen itt is csak fenntartással

lehet csoportról beszélni; nem tudjuk hány sír volt az I. és II., valamint az I. és III. csoport között. Antropológiai vizsgálatra került a 31, 35, 38, 56, 59 és 61. sír csontváza-nyaga. Ezeknél európai jellegek vannak túlsúlyban, kivéve a 61. sírt, amelyben kevert jellegű csontváz volt. A kilenc sír közül három férfi, három nő, egy gyermek; nem volt meghatározható két csontváznak a neve.

Övdíszek csak a 31. sírből kerültek itt elő. Ezek mind bronzból öntöttek. Hét darab indás díszítésű, áttört, csuklós veret volt e sírban. Egyiknek nincs csüngős része, egy másik példány csüngős része pedig a többi veretnél eltérően nem áttört, és egy kacsaszerű állat van rajta ábrázolva. E veret anyaga kissé világosabb, mint a többi vereté, és kissé sárgás színű. A veret felső része sem egyezik meg teljesen a többivel, mert bár mintája ugyanolyan, de az áttörések közelebb esnek hossz tengelyéhez. A hat verethez hasonlókat ismerünk az üllői 150. sírből.²⁷ Az „övmerevítő” elég egyszerű típusú, közepén kiemelkedő gerinc fut végig és peremén borda van. Hasonló került elő Kőrösladányon a 16. sírban.²⁸ A nagyszíjvég mindkét oldala indás díszítésű, áttört. A szíj befogadására két állatfej szolgál. Hasonló nagyszíjvég fordult elő a kiskőrösi 165. sírban.²⁹ Indás díszítésű a három kisszíjvég is, amelyek párhuzamait szintén a kiskőrösi 165. sírban találjuk meg.³⁰ Indás díszítésű volt az övkészlet csatja és négy lyukvédője is. A 17 kis rombusz alakú bronzpitykéhez a kőrösladányi 16. sír darabjai állnak legközelebb.³¹ Fentieken kívül a sírből durva agyagedény, vaskés és vascsat került még elő. A csoport két másik férfisírjában kerámia, vaskés és csat volt csak. A csoport női sírjaiban kerámia, fülbevaló, orsógomb, karperec és kés fordult elő. A 48. gyermek sírban kerámia, öt kis gyöngy és tojáshej volt. Időrendi szempontból a 31. sír öntött veretei, a csoportosan elhelyezett csüngős díszek, az áttörések és a növényi minták dominálása körülbelül a VIII. század közepére utalnak. Jellemző a csoportra a kerámia gyakorisága (kilenc sír közül hatban fordult elő), és az, hogy csak egy gyermek sír volt.

A temető III. csoportját a 47. sír körülli hét sír képezi. Ezek között egyetlen férfisír sincs; három sír női, három gyermek és kettő meghatározhatatlan nemű. Négy sír melléklet nélküli, és a többi sírnak sincs gazdag anyaga. A 36. sírban csak gyűrű, az 50. sírban csak tojáshej volt. Hasonló, spirálisan csavart gyűrűket közölt Fettes Nándor a győri temető anyagából.³² Orsókarika, két kis bronzpityke, egy kis bronzdísz és fülkarika volt a 28. sírban. A 62. sírből bronz karperec és késői jellegű fülbevaló került elő. Ezt a csoportot egészében véve a leletanyag szegénysége és a férfiak hiánya jellemzi.

Szólni kell végül a III. csoporttól ÉNy-ra mintegy 25 méterre eső 44, 45. és 58. sírról. A 44. sírből állatesont és tűlök alakú csonttárgy, az 58. sírből vaskés és csat került elő. Érdekes a 45. sír, amelyben két ezüst, nagy gömbös fülbevaló, ölom, orsókarika, kerámia és préselt, szalagfonatos bronz szíjvég volt. A szíjvégen hármasszalagfonat, szélein két kiemelkedő borda fut végig, amelyek között fogazott díszítés van. Hasonlót közölt Fettes Nándor a bácsfeketehegyi leletből és a főnlaki leletből.³³ Az utóbbi préselőminta volt. A csókai leletből is ismerünk ilyen díszítésű vereteket,³⁴ és közel állnak hozzá a dévény-újfalusi 131. sírből³⁵ és a csengődi 3. sírből³⁶ származó darabok is. A bácsfeketehegyi leletben bizánci ízlésű csat, a főnlaki leletben bizánci stílusú övfelszerelés készítéséhez való préselőminták vannak, ami korábbi időkre mutat. A 45. sír nagy, gömbös fülbevalóihoz hasonlóak fordul-

²⁰ Uo. IX. t. 8.

²¹ Kada E., Arch. Ért. 26 (1906) 217.

²² Hampel J., i. m. I. köt. LII. t. 1–4.

²³ Csallány D., FA 1–2 (1939) IV. t. 1–2.

²⁴ Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avarkori temető. AH 19 (1935) VI. t. 38.

²⁵ MNM—TM Régészeti Osztály, Ltsz.: 110/1929.

²⁶ Horváth T., i. m. XXV. t. 23.

²⁷ Uo. IX. t. 4–10.

²⁸ MNM—TM Régészeti Osztály, Ltsz.: 35/1929.

²⁹ Horváth T., i. m. XXX. t. 1a–1b.

³⁰ Uo. XXX. t. 44.

³¹ MNM—TM Régészeti Osztály, Ltsz.: 35/1929.

³² Fettes N., i. m. XXXVI. t. 7, 10, 19, 20–21.

³³ Fettes N., Az avarkori műipar Magyarországon. AH 1 (1926) 21. kép, IV. t. 18.

³⁴ Kovrig, I.—Körök, J., Acta Arch. Hung. 12 (1960) XCVIII. t. 1–10.

³⁵ Eisner J., Devinska Nová Ves. (Bratislava 1952) XX. t. 5–7.

³⁶ L. Kovrig I., Arch. Ért. 1946–48., 166.

tak elő a jutasi temető legkorábbi csoportjában és a kiskőrösi temetőben, mindkét helyen lemezes övkészletekkel. Ezek alapján úgy látszik, hogy a 45. sír egyidős a temető első csoportjával, vagy esetleg annál kissé korábbi is.

Az egész temetőre vonatkozólag összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy nagy létszámú temetővel kell számolni, mert a DK-i szárnyon, ahol kutatóárkokkal folyt a fel-

tárás, több mint 30 sír került elő. Ez a terület pedig, amint a térképről látható, a vasútépítési munkálatok által érintett területnek is csupán mintegy egy nyolcada. A temető keleti része korábbinak mutatkozik a II. csoportnál. A II. és III. csoport valószínűleg összetartozott és egyidős egymással. A messze kieső 45. sír egyidős, vagy kissé korábbi az I. csoportnál.

Ferenczy László

ВАЦХАРТЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК АВАРСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

В начале 1950 года во время строительных работ на железнодорожной линии Вац—Асод, на отрезке (рис. 1), к югу от села Вацхартян, во время прорытия холма, лежащего вблизи бывшего замка Гостони и тянущегося с севера на юг, были обнаружены могилы. Амалия Можолитч в ходе разведочной экспедиции нашла фрагменты сосудов первобытного времени на отрезке, лежащем в 19 400 и 19 500 метрах от железнодорожной станции Асод.

Геза Фехер старший провел раскопки аварского могильника на участке, которому угрожала опасность строительства. 4 апреля 1954 года он начал раскопки спасательного характера. Перед раскопками во время земляных работ было уже уничтожено 15-20 могил. Геза Фехер начал раскопки пятью большими шурфами и до конца июня раскрыл 64 могилы. Судя по отчету раскопок, могильник расположен на обширной территории, простирающейся и за пределы участка, которому угрожала опасность строительства (рис. 2).

Могильник расположен на южном склоне холма (рис. 17). Из 64 могил 32 имели северо-западно—юго-восточную ориентацию, 15 — западно-восточную. Ориентация 17 могил неопределенна. Разделение могил соответственно полу умерших следующее: 12 мужских захоронений, 21 женских, 13 детских и 18 захоронений остаются неопределенными.

24 черепа могильника было проанализировано. Среди них 5 черепов оказались монголоидными (могилы №№ 6, 8, 12, 20, 29). Они имеются, таким образом, в той группе могил, для которой характерны бляшки из пластин с резным точечным орнаментом. 4 черепа выявляют монголоидные и европеоидные черты (могилы №№ 22, 33 и 61, а также спорадическая находка черепа № 5740). Среди остальных черепов доминирует европеоидный тип.

Могильные ямы имеют прямоугольную форму, их глубина колеблется в пределах от 30 до 175 см. Покойники хоронились на спине в вытянутом положении. Могильник не содержал ни двойных погребений, ни погребений с конем, ни захоронений в гробу. Можно определить, что могилы, содержащие бляшки с резным точечным орнаментом, располагались в ряд.

Раскопанную часть могильника можно разделить в основном на три группы. *Первая, содержащая пластин-*

чатые бляшки с резным точечным орнаментом, располагается в восточной части могильного поля. Самый богатый погребальный инвентарь содержала могила № 6: лук, колчан, сабля, серебряные поясные бляшки и наконечники пояса, стеклянный стакан и др. (рис. 4., 1—20). В могиле № 8 находились серебряные бляшки (рис. 5., 1—3), в могиле № 9 — бронзовые круглые бляшки (рис. 5., 12—14). В 20-ой могиле была обнаружена римская монета середины IV века (Рис. 6., 19). В женских погребениях самыми частыми находками являются серьги, керамика, пряслицы, ножи, пряжки. В могиле № 2 были найдены две золотых серьги (Рис. 3., 4—5). Первую группу на основании поясных бляшек, серьги и сабли можно датировать концом VII века и считать самой богатой в могильнике.

Вторую группу, с литыми пластинками, имеющими растительный орнамент, составляет могила № 31 и восемь захоронений, расположенных к югу от нее. Здесь все черепа, за исключением одного, относятся к европеоидному типу. Поясные украшения, которые относятся к середине VIII века (Рис. 8), были обнаружены только лишь в могиле № 31. Частой находкой этой группы является керамика, но в остальном погребальный инвентарь могил небогат.

Третью группу составляют семь могил, расположенных вокруг могилы № 47. Среди них четыре не имеют погребального инвентаря, инвентарь других захоронений беден. Среди захоронений этой группы нет ни одного мужского. Вторая и третья группы, вероятно, связаны друг с другом.

В могиле № 45, расположенной отдельно от других, был обнаружен наконечник пояса со штампованным «лонгбардским» орнаментом в виде переплетенной ленты (Рис. 10., 13), который можно отнести к первой группе или датировать немного более ранним временем.

Могильник содержал, по всей вероятности, большое число погребений, поскольку юго-восточное крыло, которое подверглось последовательным раскопкам и на территории которого было обнаружено 30 могил, занимает по площади всего 1/8 часть лишь той территории, которая была затронута строительными работами.

Л. Ференци

LE CIMETIÈRE AVAR DE VÁCHARTYÁN

Résumé

Au cours des travaux de la construction du chemin de fer de la ligne Vác—Aszód, effectués au début de 1950 dans le secteur de Váchartyán (fig. 1), en perçant dans la direction nord-sud la colline s'étendant au sud de la commune, au-dessus du château Gosztonyi d'autrefois, les terrassiers ont découvert des tombes. Lors de l'inspection du terrain, Mme Amalia Mozsolics a trouvé, dans le secteur situé à 19.400 et 19.500 m de la station d'Aszód, des fragments de poteries préhistoriques.

Le dégagement de la partie mise en péril du cimetière avar a été effectué par Géza Fehér aîné, qui commença les fouilles de sauvetage le 4 avril 1954. Précédemment 15 à 20 tombes ont été détruites au cours des

travaux de terrassement. Géza Fehér commença le dégagement du cimetière en creusant cinq chantiers, et jusqu'à la fin de juin il mit à découverte 64 tombes. Selon son rapport le cimetière était, en dehors de la partie mise en péril, très étendu (fig. 2).

Le cimetière est situé sur le versant sud d'une colline (fig. 17). 32 des 64 tombes étaient orientées nord-ouest—sud-est, et 15 ouest-est. La répartition selon le sexe est la suivante: 12 tombes d'hommes, 21 tombes de femmes et 13 tombes d'enfants; 18 tombes sont incertaines.

Du matériel anthropologique du cimetière on a déterminé 24 crânes dont 5 étaient mongoloïdes, et furent livrés par les sép. Nos 6, 8, 12, 20 et 29, faisant partie

toutes du groupe à plaques de ceinturon plaquées, gravées et poinçonnées; 4 crânes présentaient des traits mixtes mongoloïdes et europides, sortis des sép. Nos 23, 33 et 61, ainsi que le crâne isolé n° 5740. Chez les autres crânes dominaient les traits europides.

Les fosses sont oblongues, leur profondeur varie entre 30 et 175 cm. Les morts furent ensevelis étendus sur le dos. Les inhumations doubles, à cercueil et à cheval sont absentes dans le cimetière. Dans le groupe des plaques gravées on constate que les inhumations eurent lieu par rangées.

La partie dégagée du cimetière peut être divisée grosso modo en trois groupes. *Le groupe I à plaques de ceinturon plaquées, gravées et poinçonnées* se trouve dans l'aile est du cimetière. Les trouvailles les plus riches furent livrées par la sép. n° 6 (arc, carquois, sabre, plaques de ceinturon en argent, passe-courroie, gobelet de verre, etc. fig. 4. 1—20). La sép. n° 8 renfermait également des plaques d'argent (fig. 5. 1—3), la sép. N° 9 des plaques de bronze circulaires (fig. 5. 12—14), et la sép. N° 20 une monnaie romaine du milieu du IVe siècle (fig. 6. 19). Dans les tombes de femmes les trouvailles les plus fréquentes étaient les boucles d'oreilles, les céramiques, les pesons de fuseau, les couteaux et les boucles. La sép. N° 2 a livré deux boucles d'oreilles en or (fig. 3. 4—5). Le groupe I peut être daté, d'après les plaques de ceintu-

ron, les boucles d'oreilles et les sabres, de la fin du VIIe siècle, aussi est-il le plus riche en trouvailles.

Le groupe II à plaques moulées, décorées de rinceaux, est constitué de la sép. N° 31 et des huit tombes qui l'entourent. Les crânes sont, dans ce groupe, à l'exception d'un seul, de type europide. Seule la sép. N° 31 renfermait des garnitures de ceinturon (fig. 8.) qui indiquent le milieu du VIIIe siècle. La céramique y est fréquente, par ailleurs les tombes ne sont pas très riches.

Le groupe III est constitué par les sept tombes situées autour de la sép. N° 47. Dans quatre tombes le mobilier funéraire était absent, et les autres tombes sont également pauvres. Pas une seule de celles-ci n'était une tombe d'homme. Les groupes II et III étaient sans doute connexes.

La sép. N° 45, très éloignée des autres, a livré un passe-courroie de bronze «lombard», estampé et à ornement rubané (fig. 10. 13), ce qui indique une date identique à celle du groupe I, ou quelque peu antérieure.

Le cimetière est selon toute probabilité très nombreux, étant donné que l'aile sud-est dégagée par rangées — où plus de 30 tombes ont été mises à découvert — ne constituait qu'environ un huitième du territoire non bouleversé par les travaux de construction.

L. Ferenczy

HONFOGLALÓINK HALOTTAS SZOKÁSAINAK EGYIK UGORKORI ELEMÉRŐL*

Az őseinknek immár egy teljes évszázada kutatott sírjaiból napvilágra került emléktárgy, temetésük rendjéből társadalmukra, anyagi és szellemi műveltségükre tett következtetéseink nem annyira a nagy múltra visszatekintő hagyományokat, mint inkább azt a hatalmas fejlődést tükrözik, amelyet elődeink az ugor közösségből való kiválástól a honszerzésig megjárta. Vajmi kevés jelenségekre bukkanjunk, amelyek esetleg még az ugor-kori műveltségbe engednek bepillantást. Egyik legutóbbi akadémiai tervfőmunkánk során mégis olyan jelenségre lettem figyelmes, mely népünk ugor eredete mellett tanúskodhat, akárcsak édes anyanyelvünk.

1958-ban a Szabolcs megyei *Tiszaeszlár-Bashalmon* feltárt II. sz. honfoglaláskori temető 10. sz. sírjában ugyanis egy sajátos, eddig nem ismert¹ szemfedő maradványait észleltük. A csontváz koponyájára bőrlapel borult, amelyen kívülről — mint erről az itt bemutatott ábra (1. kép) tanúskodik — a szemek és a száj helye négyyszögletes ezüstlemezekkel volt jelölve. E különös szemfedő legközelebbi párhuzamait kétségtelenül az obi ugoroktól, legközelebbi nyelvokonainktól ismerjük. *Finsch*,² *Gondatti*,³ *Munkácsi*,⁴ *Pavlovskij*,⁵ *Visockij*,⁶ *Karjalainen*,⁷ *K. Kovács*,⁸ *Kannisto*,⁹ *Csernyecov*¹⁰ sorjában megemlékeznek munkáikban a sajátos halotti szemfedőnek, helyesebben arclepelnak mind a manysiknál (voguloknál),

mind a chantiknál (osztjácoknál) való használatáról. A leírások szerint közvetlenül a halál után, amikor a halott tetemét vízzel már leöntötték és tiszta fehérműt adtak rá, szeméit lefogják s arcát kendővel terítik le, vagy az egész fejet posztóba, illetve kikészített rénszarvasbőrbe burkolják oly módon, hogy a bőr prêmes fele befelé essék. Az arc fő részeit kívülről jelölik rajta azáltal, hogy a fülek, az orr, a száj és különösen a szemek helyére pénzeket, gombokat, fémlemezeket erősítenek.

Visockij már 1908-ban felhívta a figyelmet a kérdéses manysi (vogul) szemfedőkre foglalkozó tanulmányában¹¹ arra, hogy ez a fajta arca terített lepel az ősi halotti álarc szerepét tölti be s ebben a formájában egészen egyéni vonása a vogulok — s mi most hozzáfűzhetjük, hogy nemcsak a manysik (vogulok), de a chantik (osztjácok), sőt, amint azt az értékes lelet bizonyítja, a magyarság, tehát a teljes ugor népcsalád — halotti kultuszának. A bashalmi ásatás során talált halotti maszk ugyanis korántsem egyedi darab a honfoglaláskori emléktárgyakban. Mindenütt gyanakodhatunk alkalmazására, ahol a fej körül talált lemezdarabokról, a szemgödörben, szájon levő porrátorrt fémmorzsalékokról, vagy akár csak a koponyán található, a végleg elmállott lemez rozsdafoltjairól hallunk a közleményekben: így pl. *Hajdú-böszörmény-Vid pusztai honfoglaló sír*,¹² *Pilin 1. sír*,¹³ *Nógrádkövesd 3. sír*,¹⁴ *Kenéz 50. sír*,¹⁵ a bezdédi temető több sírja,¹⁶ a micskepusztai sírok¹⁷ esetében stb.¹⁸ Közbe-

* Az 1960. évi budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszuson szept. 21-én, V. N. Csernyecov előadása után elhangzott — a kérdés előzetes jelentésének tekintendő — hozzászólás irodalmi utalásokkal ellátott szövege.

¹ A különös arclepel használatának lehetőségére már egy korábbi dolgozatomban (*Dienes I.*, Acta Arch. Hung. 7 [1956] 270) felhívtam a figyelmet, de kellő bizonyítékunk akkor nem volt rá. A szokás ismeretének nagy hasznát vettük az ásatáskor, mert amint a vékony, porlékony lemezek apró részletei előtűntek a sír bontása során, azonnal felfigyeltünk a tárgy jelentőségére. Így is csak igen óvatos bontással sikerült a szemfedő maradványait megmentenünk és — a koponyával együtt — eredeti helyzetében kiemelni. Munkatársamnak: Makky Jánosnak segítségét ezúton is köszönöm.

² *Finsch, O.*, Reise nach West-Sibirien im Jahre 1876. (Berlin 1879) 546, 548.

³ *Gondatti, H. L.*, Следы языческих верований у маньчжур. Труды Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естественных, Антропологии и Этнографии. Книга VIII, том XLVIII, вып. 2. (Москва 1888) 67.

⁴ *Munkácsi B.*, Vogul Népköltési Gyűjtemény. I. 2. (Bp. 1902) CLXXXVIII—CLXXXIX, CXIV.

⁵ *Павловский, В.*, Вогулы. Учёные Записки Императорского Казанского Университета. Годъ LXXIV, приложение к 6 и 7 книге. (Казань 1907) 36—37.

⁶ *Высоцкий, Н.*, Несколько слов о погребальных обычаях Вогуловъ. Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете. Том XXIV, вып. 3. (Казань 1908) 254—257.

⁷ *Karjalainen, K. F.*, Die Religion der Jugra-Völker. I. FFC 41 (Porvoo 1921) 93.

⁸ *K. Kovács L.*, A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár 1944) 56—57.

⁹ *Virtanen, E. A.*—*Liimola, M.*, Materialien zur Mythologie der Wogulen gesammelt von Artturi Kannisto. MSFOu 113. (Helsinki 1958) 31—32.

¹⁰ *Чернецов, В. Н.*, Представления о душе у обских угров. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Нов. Сер., том LI. (Москва 1959) 119, 131.

¹¹ Vö. 6. j.

¹² *Sőregi J.*, DMÉ 21 (1926) 18, I. t; *H. Fekete P.*, Vid középkori falu története, régészeti leletei. (Hajdú-böszörmény 1959) 14—19.

¹³ *Hampel J.*, A honfoglaláskor hazai emlékei. (Bp. 1900) 516.

¹⁴ *Palay P.*, Arch. Ért. 84 (1957) 58.

¹⁵ *Fettich N.*, Arch. Ért. 45 (1931) 102.

¹⁶ A bezdédi sírokban gyanítható szemfedőkről Felső-Szabolcs honfoglaláskori történetét ismertető dolgozatomban (*Bóna I.*—*Dienes I.*—*Éri I.*—*Kalicz N.*, A kisvárdai vár. [Kisvárdá 1961] 148—149.) már röviden írtam.

¹⁷ A szemek magasságában fekvő „hátyavékony-ságú, apró, elporlott ezüstlemezekék”-ről tudósít Jóna, amelyeket a bezdédi temetőben is talált, így ezek is lehetnek szemfedők maradványai (*Jóna A.*, Arch. Ért. 34 [1914] 340).

¹⁸ E felsorolás korántsem teljes, de a hozzászólás szövegén itt nem kívántunk változtatni. Valamit azonban mégis meg kell jegyeznünk. Pustán a véletlen műve, hogy e néhány kiragadott példa azt a látszatot kelti, mintha a kérdéses szemfedő csupán a kabarok feltételezett szállásterületén (l. erre *Györffy Gy.*, Tanulmányok

1. kép. A tiszaezlár-bashalmi honfoglaláskori temető 10. sírjából származó koponya. Arci részén bőrmaradványokat észleltünk, rajta a szemgödörök és a száj felett ezüstlemezek, vagyis a szemfedő tartozékai. Eredeti helyzetében kiemelve
Рис. 1. Череп из могилы № 10 могильника эпохи завоевания венграми родины в Тисаэслар-Башхалом. На лицевой части видны остатки кожи с находящимися на них в местах глаз и рта серебряными пластинками, т. е. остатки лицевого покрытия. In situ

Fig. 1. Crâne provenant de la Sép. n° 10 du cimetière de l'époque de la conquête hongroise, de Tiszaeszlár-Bashalom. Sur la partie du visage nous avons aperçu des vestiges de cuir, avec au-dessus des orbites et de la bouche des plaques d'argent, donc les accessoires du suaire en cuir. Dégagé in situ

vetőleg megjegyzem, hogy ahol a honfoglaló sírokban a szemfedőt megtaláljuk, több esetben ott vannak a végtagok csuklós részei köré csavart, a mindennapos viseletnél alkalmatlan, csakis a temetési, halotti ruhára szánt papírvékonyaságú ezüstpántok is.¹⁹

A kérdéses szemfedő a vogul- és osztjákföldi — bár újabb kori — ásatási anyagokban is megtalálható (pl.

Obdorszk környékén: 1. 2. kép²⁰). Sajnos a régebbi időkbe egyelőre anyagismeret híján nem követhetjük. Az a körülmény azonban, hogy a tárggyal foglalkozó orosz szakemberek manysi bábukon is felfedezték a nyomát (l. Viszockijnál²¹), kétségtelenül a szokás ősiségét bizonyítja. Nem lehet újabb keletű, ha a legősibb hagyományokat őrző medvetiszteletben²² szintén él a használata:

a magyar állam eredetéről. [Bp. 1959] 36—, valamint Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., i. m. 132—) lenne meg. Bizonyosságul csak annyit említek, hogy az ország legkülönbözőbb részein végzett újabb ásatásainkon felismerhettük alkalmazását: Orosháza és a bihari Magyarhomorogon éppúgy, mint Zalaszentgróton. (A zalaszentgróti feltételezhető arclepelre l. Dienes I., X. századi magyar temető Zalaszentgróton. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Szerk: Szentmihályi Imre [Zalaegerszeg 1960] 118.).

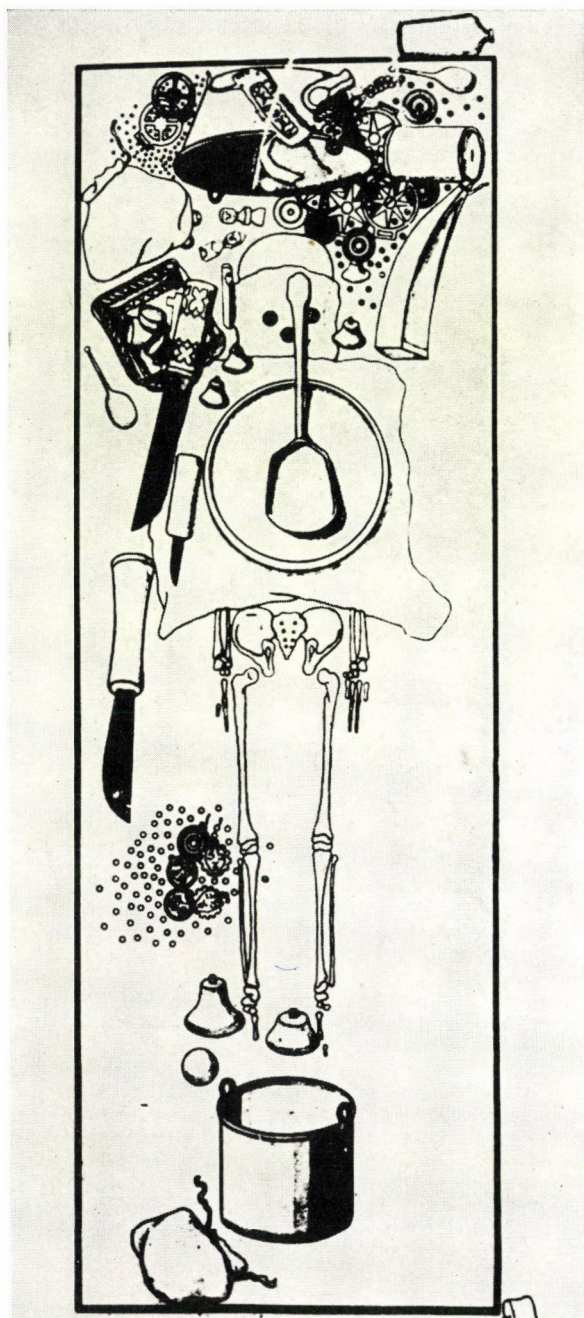
¹⁹ Ezeket a többnyire diribdarabban felszedhető, papírvékonyaságú ezüstszalagokat már régebben a halotti ruha tartozékainak határoztuk meg: Dienes, I., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 269.

²⁰ A bemutatott 2. kép az Északnyugat-Szibériában levő Obdorszk közelében feltárt, kb. 350 síros, XVII—XVIII. sz.-i chanti (osztják) temető 133. sírja, mégpedig chanti női sír. Az arcát takaró kendőre három gomb van erősítve. D. T. Janovics 1909. évi ásatása. A közelebbi lelőhely: „Holtak-szigete” (Остров Мёртвых = Халась-Погор), Kis-Ob folyó. Chanti sírokon kívül nyenyec temetkezések is találhatók itt. A temető kiadatlan, a sírrajzot a Moszk-

vai Állami Egyetem Embertani Múzeumának szíves engedélyével közlöm (negatív száma: 9448). — Ismeretes egy másik chanti (osztják) temető is Obdorszk környékéről, amelyet Rugyenko ismertetett. Szintén említi az arc letakarásának szokását: a férfiak sírjaiban ez bográccsal, a nőkében lepellet, selyemmel, de néha csak nyírfakéreggel történt. (Руденко, С., Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска. Материалы по этнографии России. II. [1914] 36, 45.) A temetőt Rugyenko XIX. századnak tartja, Sirelius viszont a XVII. sz.-ra keltezi.

²¹ Vö. 6. j.

²² Гондатти, Н. Л., Культ медведя у инородцев северо-западной Сибири. Труды Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии. Книга VIII, том XLVIII, вып. 2. (Москва 1888) 75; Васильев, Б. А., Медвежий праздник. СЭ. 1948/4. 78—104, 83., 2. kép; Kannisto A., MNY 34 (1938) 196; Kálmán B., Az obi-ugor medvetisztelet. (Munkácsi B.—Kálmán B., Manysi [vogul] népköltési gyűjtemény III/2. [Bp. 1952.] 83—87; Virtanen, E. A.—Liimola, M., i. m. 343.

2. kép. Obdorszk közelében a „Holtak szigetén” («Остров-Мёртвых» = Халас-Погор; р. Малая-Обь) feltárt XVII–XVIII. sz.-i chanti (osztják) temető 133. sírja, a sajátos arclepellel. A fejet takaró kendőre három gombot erősítettek. D. T. Janovics 1909. évi ásatása. (Moszkvai Állami Egyetem – Embertani Múzeuma) Рис. 2. Могила № 133, содержащая своеобразное лицевое покрытие из кладбища XVII–XVIII века хантов (остяков), открытая недалеко от Обдорска («Остров-Мёртвых» = Халась-Погор; р. Малая Обь). Три бляшки укреплены на платке, покрывающем лицо. Раскопки Д. Т. Яновича в 1909 г. (Московский Государственный Университет — Музей Антропологии)

Fig. 2. La sép. n° 133 avec le suaire spécifique, du cimetière chanti (ostiak) du XVII–XVIIIe siècle, exploré près d'Obdorsk, dans «Ile des Morts» («Остров-Мёртвых» = Халась-Погор; р. Малая-Обь). Trois boutons ont été fixées au voile couvrant la tête. Fouilles effectuées en 1909 par D. T. Janovics (Musée Anthropologique de l'Université d'État de Moscou)

„Sima posztóból való jó fészekben üldögéltem én

[szememre rakott] jeles (neves) ezüst pénzen át néztem én”

– szól maga az elejtett medve az egyik közép-lozvai medveéneken,²³ utalva a szemére rakott ezüstpénzekre. A „fészekbe ültetett” totemállat ugyanis a közeli rokon végtisztességében²⁴ részesül és így többek közt szemét, száját nyír- és bádogkorongokkal, pénzekkel takarják el (l. 3. kép²⁵). A medvekultusból sejthetően a halottak felravatalozásának tehát igen régi szokása lehet ez.

V. N. Csernyecov szóbeli közlése szerint az obi ugorok manapság azzal indokolják a sajátos arclepel használatát, hogy a halott így nem tud senkit sem magával ragadni az élők közül. Véleményünk szerint azonban nemcsak az életbenmaradtakat védhette, hanem a hosszú útra induló halottat is! Az álarc a távozó segítségére volt, hogy épségben elérje a holtak birodalmát. Felismerhetlenné tette vele magát, elfedte igazi lényét, vagyis becsaphatta a túlvilág gonosz erőit, elháríthatta maga felől a veszélyeket.²⁶ Nyilván azért visel egyes népeknél a samán is hasonló álarcot,²⁷ mert gyakorta meg kell fordulnia neki is a szellemek és holtak birodalmában. Nehéz útját csak úgy járhatja meg sikerrel, ha éppúgy álarc mögé rejtőzik, akár a halott.

Befejezésül a következőket szeretném még megjegyezni: A fentebb előadottak nem jelentik azt, hogy az effajta arclepel használatának kizárólagosságot tulajdonítanánk az ugor népeknél. Sőt, véleményünk szerint nyilván a déli műveltségekből származhatott hozzájuk, hiszen a szkíta- és szarmatakorai sztyeppeken,²⁸ Iránban, a késő alánoknál²⁹ hosszú időn keresztül divott a szem- és szájlemez használat.³⁰ Az azonban, hogy az ugor nyelvcsalád minden tagjánál egyformán elterjedt az alkalmazása — nem tagadható — arra enged következtetni: közös műveltségi hatásra honosodott meg körükben, ami csak abban az időben történhetett, amikor még egymás közelségében éltek. Később hiába szakadtak el az előmagyarok rokonaiktól, hiába kerültek idegen ajkú népek gyűrűjébe, bár az egykori közös műveltségből sok minden elmosódott, a halottas szokások e fontos elemét megőrizték s elhozták végleges hazájukba is.

Dienes István

²³ Kálmán B., i. m. 86.

²⁴ Az elejtett medvével kapcsolatos szertartások (ablakon való beszállítása, siratása, keltegetése, felravatalozása: „bölcsőjébe” fektetése, megvendégelése stb.) igen hasonlítanak a közeli rokon halotti torához és temetési szokásaihoz. Erre nézve l. Kálmán B., i. m. 33, 87, 160.

²⁵ A képen a medveünnepek időszakában felravatalozott, a kis asztalkán, vagyis „bölcsőjén” fekvő medve a Kazim vidéki (Ю. Мозымы) hantiknál (osztjákoknál). V. N. Csernyecov 1937-ben készített felvétele, szívességéből közlöm a képet.

²⁶ Кузнецов, С. К., Погребальные маски, их употребление и значение. Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии. Том XXII, вып. 2. (Казань 1906) 117.

²⁷ Енүес és nyenyес, vagyis jénisszeji- és jurákszamojéd samán álarcok: Прокофьева, Е. Д., Энецкий шаманский костюм. Сборник Музея Антропологии и Этнографии XIII. (М–Л. 1951) 140., 18. kép, 142., 20–22. kép.

²⁸ Шульц, П., Мавзолей Неаполя Скифского. (Москва 1953) XX. t. 2; XXVII., XXIX. t.; Пятыева, Н. В., Ювелирные изделия Херсонеса. (Москва 1956) 29–41, V. t.

²⁹ Руденко, С. И., Башкиры. (Москва–Ленинград 1955) 30., 19. kép. = a levasovkai VII–IX. sz.-i temetőből való szemlemez; Ицеригов, П. Ф., Аланский могильник близ г. Стерлитамака. Кратк. Сооб. 47 (1952) 78–85.

³⁰ Itt jegyezzük meg, hogy Belső-Ázsiából, a Bajkál-vidék bronzkorából is van adatunk valamilyen hasonló temetkezési szokásra: Окладников, А. П., Неолит и бронзовый век Прибайкалья. МИА 43 (1955) 154., 62. kép; 157., 65. kép: a sapkadíszeket leszedték és a szemre helyezték.

3. kép. A medveünnep időszakában felravatalozott, „bőlesőjében” hasmánt fekvő, gondosan betakargatott medve a Kazim-vidéki (ю. Мозямы) chantiknál (osztjokoknál). Szemein és száján zsinórokkal felerősített koronogok. Előtte a megvendégelésére szánt csemegék. V. N. Csernyecov 1937. évi felvétele.

Рис. 3. Убитый и заботливо завернутый медведь лежит на животе в своей «колыбели», поставленной на катафалк во время медвежьего праздника у хантов (остяков) в районе Казыма (ю. Мозямы). На его глазах и пасти укреплены шнурками бляхи. Перед ним лежат угощения, предназначенные для еды. Фотография В. Н. Чернецова, 1937 г.
Fig. 3. L'ours tué soigneusement enveloppé, couché sur le ventre dans son «berceau», exposé sur le catafalque dans la période de la fête de l'ours, chez les Chanti (Ostiak) de la région de Kazim (ю. Мозямы). Sur les yeux et la bouche des disques fixés avec des cordonnets. Devant lui des desserts destinés à être offerts au repas. Photographie faite en 1937 par V. N. Csernyecov

ÜBER EIN AUS DER UGRISCHEN ZEIT STAMMENDES ELEMENT DER BESTATTUNGSSITTEN DER LANDNEHMENDEN UNGARN

Auszug

Der Verfasser publiziert den Text jenes Diskussionsbeitrages, der am 21. 9. 1960 auf dem Internationalen Finnisch-Ugrischen Kongreß zu Budapest, anschließend an den Vortrag von W. N. Tschernetsow, gehalten wurde. Er bespricht das Leichentuch der landnehmenden Ungarn, welches annehmbarerweise noch finnisch-ugrischen Ursprungs war. Reste dieses eigenartigen, das Gesicht bedeckenden Tuches kamen im Jahre 1958 im Grab Nr. 10 des in Tiszaeszlár-Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár) freigelegten II. landnahmezeitlichen Gräberfeldes zutage. Der Schädel war mit einem Ledertuch bedeckt — gewisse Reste waren noch erkenntlich —, auf dessen Außenseite, wie in Abb. 1. zu sehen, Augen und Mund durch viereckige Silberplatten angedeutet waren. Die nächsten Parallelen dieses eigenartigen Leichentuches sind zweifellos bei den ob-ugrischen Völkern, den nächsten Sprachverwandten der Ungarn bekannt. Finsch, Gondatti, Munkácsi, Pawlowsky, Wysotzky, Karjalainen, K. Kovács, Kannisto, Tschernetsow haben dieses, das Gesicht bedeckende Leichentuch alle erwähnt: es wird sowohl von den Wogulen wie auch von den Ostjaken gebraucht. Den Beschreibungen zufolge wird das Gesicht des Verstorbenen unmittelbar nach eingetretenem Tod, nach dem der Leichnam bereits mit

Wasser begossen und mit reiner Wäsche bekleidet worden ist, nachdem seine Augen geschlossen wurden, mit einem Tuch bedeckt; eventuell wird der ganze Kopf mit Tuch oder gegerbtem Renntierfell mit der haarigen Seite nach innen bedeckt. Die wichtigsten Teile des Gesichtes werden dermaßen von außen angedeutet, daß man auf die Stellen der Ohren, der Nase, des Mundes, insbesondere aber der Augen Münzen, Knöpfe oder Metallplatten befestigt. Wysotzky machte bereits 1908 in seiner Studie über die wogulischen Totentücher darauf aufmerksam, daß dieses auf das Gesicht gelegte Tuch die Rolle der traditionellen Totenmaske übernommen hatte und in dieser Form ein ganz eigenartiger Zug des Totenkultes der Wogulen ist; der Verfasser fügt hinzu, daß dies nicht nur für die Wogulen, sondern auch für die Ostjaken und sogar, nach dem Zeugnis des hier gezeigten wertvollen Fundes auch für die Ungarn, d. h. für die gesamte ugrische Völkerfamilie kennzeichnend ist. Die bei der Ausgrabung in Bashalom gefundene Totenmaske ist nämlich keinesfalls ein unikales Stück, man kann ihren Gebrauch in vielen Gräberfeldern aus der Landnahmezeit (Hajdú-böszörmény-Vid puszta, Pálin, Nógrádkövesd, Kenézlő, Bezdéd, Micskepuszta, Orosháza, Magyarhomorog, Zalaszentgrót usw.) nachweisen. (Wo man in den landnahme-

zeitlichen Gräbern auf dieses Leichentuch stößt, erscheinen öfters auch um die Gelenke von Armen und Beinen gewickelte, dem alltäglichen Gebrauch nicht entsprechende, ausschließlich für die Totenbekleidung bestimmte papierdünne Silberbänder.)

Der Verfasser stellt die aus wogulischer und ostjakischer Region stammenden Leichentücher vor (z. B. Grab Nr. 133 des in der Nähe von Obdorsk freigelegten ostjakischen Gräberfeldes: Abb. 2) und fügt hinzu, daß dieser Brauch keinesfalls ein neuzeitlicher sein kann: man erkennt seine Spuren selbst auf den wogulischen Totenpuppen (s. die Studie von *Wysotsky*), ferner auch im Bärenkult, der die ältesten Traditionen bewahrt. Das »in das Nest gesetzte« Totentier wird ebenso verabschiedet, wie ein naher Verwandter; u. a. bedeckt man seine Augen und seinen Mund mit aus Birkenholz oder Blech verfertigten Scheiben oder mit Münzen (Abb. 3: In der »Wiege« liegender Bär beim Bärenfest der Ostjaken aus der Kazym-Gegend).

Die heutigen ob-ugrischen Völker behaupten, das Gesicht des Toten müsse deshalb bedeckt werden, weil er so niemand von den Lebendigen mit sich reißen könne. Der Verfasser meint aber, das Leichentuch biete

nicht nur den Lebenden einen Schutz, sondern auch dem Verstorbenen, der sich auf einen langen Weg begibt. Mit Hilfe der Maske sei er unkenntlich geworden, er habe sein wahres Wesen verdeckt, er könne also die bösen Mächte des Jenseits übertölpeln und die Gefahren von sich abwenden. Die samojedischen Schamanen tragen wahrscheinlich aus ähnlichen Gründen Masken, müssen sie doch oft im Reich der Geister und der Toten verkehren.

Abschließend führt der Verfasser aus, daß seiner Meinung nach der Gebrauch des das Gesicht bedeckenden Leichentuches keine ausschließliche Spezialität der ugrischen Völker sei. Es dürfte aus südlichen Kulturen übernommen worden sein: zur Skythen- und Sarmatenzeit in den Steppen, in Iran und bei den spätzeitlichen Alanen war der Gebrauch der Augen- und Mundplatten lange Zeit hindurch üblich. Jene Tatsache aber, daß diese Sitte bei allen Mitgliedern der ugrischen Sprachfamilie Verbreitung fand, läßt seiner Meinung nach die Folgerung zu, daß sie sich unter demselben kulturellen Einfluß gebildet hatte. Dies aber konnte nur zu einem solchen Zeitpunkt erfolgt sein, als alle in der Nähe voneinander lebten.

I. Dienes

ОБ ОДНОМ ЭЛЕМЕНТЕ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА УГОРСКОЙ ЭПОХИ У ВЕНГРОВ-ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ РОДИНЫ

Резюме

Автор публикует текст выступления, сделанного им после доклада В. Н. Чернецова на Международном финноугорском конгрессе в Будапеште в 1960 году. Это выступление посвящено обычаю венгров-завоевателей родины класть на глаза покойников особое покрывало, обычаю, который, как предполагается, имеет древние корни в угорской эпохе. В 1958 году в могиле № 10 могильника № 11 в Тисаэслар-Бахшало (комитат Саболяч), относящегося к эпохе завоевания венграми родины, автор статьи обнаружил остатки своеобразного лицевого покрытия. Череп скелета был покрыт отчасти сохранившимся кожаным лоскутом, на котором с внешней стороны на местах глаз и рта находились серебряные пластинки четырехугольной формы (рис. 1). На основе этой ценной находки автору удалось усмотреть применение своеобразных глазных покрытий в целом ряде других могильников эпохи завоевания венграми родины.

Исследуемые глазные покрытия приобретают особое значение, если иметь в виду, что близкие аналогии к ним известны в обычаях обских угров, то есть у народов, стоящих ближе всего к венграм в языковом отношении. Финны, Гондатти, Мункачи, Павловский, Высоцкий, Карьялаинен, К. Ковач, Каннисто, Чернецов отмечают в своих работах существование обычая класть подобные лицевые покрытия как у манси, так и у хантов. По замечаниям, относящимся к погребальным обрядам этих народов, сразу после наступления смерти, когда покойник облит холодной водой и одет в чистое белье, его глаза закрывают, лицо покрывают платком, всю голову завертывают в сукно или же обертывают ее в приготовленный заранее лоскут из оленьей кожи. Главные части лица отмечают с внешней

стороны таким образом, что на месте ушей, носа, рта и особенно глаз прикрепляют монеты, пуговицы, металлические пластинки (рис. 2). По верованиям этих народов, лицевое покрытие служит для того, чтобы покойный не мог забрать с собой никого из живых, кроме того, покрытие защищает, естественно, и самого покойного, отправляющегося в потусторонний мир, делая его неузнаваемым, прикрыв его действительную сущность и предохраняя его тем самым от опасностей. Навряд ли применение глазных покрытий было у обских угров обычаем, новым по происхождению, ведь его следы можно найти и на вогулских чучелах, более того, его существование живет и в древнейших традициях поклонения медведю. Убитому и «посаженному в гнездо» тотемному животному отдают последний долг как близкому родственнику семьи и, кроме всего прочего, покрывают его глаза и рот берестяными и жестяными щитками, а также монетами (рис. 3).

Подобные лицевые покрытия применялись, естественно, не только угорскими племенами. По всей вероятности, этот обряд проник к ним из традиций южных культур. Употребление глазных и ротовых пластин было обычным в степях во времена скифов и сарматов, оно существовало в Иране и долгое время имело место у алан. Поскольку этот обычай распространен у всех народов угорской языковой семьи, нет ничего невероятного в том, что внедрился он в среду большой семьи угорских племен (манси, ханты, венгры) под влиянием их культурной общности. Это могло произойти в то время, когда эти племена жили в соседстве друг с другом.

И. Диенеш

A „FANYÜVŐ” SÁMSON

ADALÉK A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ XII. SZÁZADI ÉPÜLETPLASZTIKÁJÁNAK IKONOGRÁFIAI ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Közel százhatvan esztendeje foglalkozik a magyar szakirodalom a pécsi székesegyház fakitépő Sámson domborművének problematikájával (1. kép). Nyomatott rajza először 1804-ben, Koller József alapvető történeti munkájában jelent meg.¹ S még alig néhány hónapja csak, hogy nagyszámú és tekintélyes elődök, Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre, Gerece Péter, Szőnyi Ottó, Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső, s Mezei László után, Scheiber Sándor az Archaeologiai Értesítő lapjain ismételt felvetette a faragvány ikonográfiai értelmezésének kérdését.² Tanulmányának bevezetőjében, összegezve az eddigi eredményeket, megállapítja, hogy a relief plasztika alapeszméje nem valamiféle „önkéntes szimbolizmusból”, még kevésbé mesterének „elbeszélő kedvéből” fakadt, miként ez a korábbi szakirodalomban gyakran olvasható, hanem jelentéstartalmában kapcsolódik ahhoz a néhány középkori, hasonló jellegű példához, amely csak az utóbbi évtizedek folyamán vált az európai művészettörténet kutatói számára közismertté. Scheiber Sándor rámutat, hogy ezek — az alsopachi bencés kolostortemplom 1149 előtti, hajdanvolt nyugati kapuzatának domborműrészlete; a remageni plébánia templom 1200 körüli, kis oldalkapujának reliefplasztikája; a limburgi dóm XIII. századi freskóábrázolása; a maienföldi vár tornyának 1300 táján készült falfestmény jelenete — a pécsi faragvány létrejötté utáni időben készültek, s így a magyar alkotás előzményének nem tekinthetők.

A tanulmány ezek után az ikonográfiai téma eredetének kutatásával foglalkozik. Megállapítása szerint sem az ótestamentumi, sem az újtestamentumi szövegekben, de a zsidó és keresztény legendákban sem mutatkozik oly nyom, amely Sámson fakitépésére utalna. Felhívja ugyan a figyelmet a héber aggáda ama részletére, ahol a bibliai hős mitologikus erejét nemcsak a közismert küzdelmek jellemzik, hanem két hegy kiszakítása és összedörzsölése is,³ ámde az ikonográfiai megfigyelt szempontjából döntő jelentőségűnek mégis a szakirodalomnak azt a kutatási eredményét tartja, amely szerint Sámson Jézus egyik ótestamentumi előképe. Ezt az általánosan elfogadott tételt újabb adattal is megerősíti, midőn idézi a XII. század kódexirodalmából Venerabilis Godefridus admonti apátot, aki a filiszteusok templomának két osz-

lopát a keresztfa két ágához hasonlítja. Scheiber Sándor úgy véli, hogy innen vehette „a művész — vagy megrendelő — a gondolatot, hogy Sámson fanyüvőnek ábrázolja, ami ilyen módon a filiszteusok templomoszlompait megropantó Sámson — Jézust preformáló — párhuzama. Ha jobban szemügyre vesszük ezeket a Sámson jeleneteket” — írja — „itt különösen a pécésre, az alsopachira és remageni-re gondolunk — szembetűnő Sámson hasonlósága Jézushoz, arcban és tartásban egyaránt.” Magát a fakitépés jelenetét a tanulmány végül is a „fanyüvő” népmeséjéből származtatja.⁴

Scheiber Sándor megállapításai — különösképpen a domborműplasztika eszmeiségében rejlő népi vonások hangsúlyozása — a további kutatás szempontjából jelentősek, hiszen faragványunk tartalmi vizsgálata még ma sem tekinthető befejezettnek. Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, hogy vajon honnan, miféle mitológiai forrásból merítette a népi képzelet, mesemondó és szobrász, a „fanyüvő” Sámson ötletét?

A vizsgálat első lépéseként vegyük közelebbről szemügyre az ábrázolás ikonográfiai „építőköveit”: motívumait. A faragvány alapvető mondanivalóját a részletek viszonylatában két főmotívum, *Sámson és az általa gyökereitől kitépett fa határozza meg, a hálószerűen összeropantó faágokról lefűlő madarak* jelentéstartalma pedig csak kiegészíti azt. Célszerűnek látszik tehát, hogy az ikonográfiai vizsgálatot a két főmotívum elemzésével kezdjük.

Sámson — *Semes* — neve héberül magát a Napot jelenti. Miként például Herakles, Siegfried vagy éppen süsséggel Amiran, ő is az őstörténeti, szoláris alapmítosz hőisének leszármazottja. Alakjában a történeti fejlődés folyamán a Nap elvont istenfogalma humanizálódott a héber törzsi nemzetségi szervezet fejlettségének megfelelő formában. Jelentéstartalmának lényege az évszakok, a „Fény” és a „Sötétség” harcában periodikusan megújuló kozmikus napáldozat gondolatából ered: miként a Napisten, úgy Sámson is, jelképes értelemben a szabadtó hős vonásait ölti magára, tevékenységét illetően tehát „Megváltó”. Nem véletlen, hogy a Napisten örököse a keresztény mitológiában éppen az a Krisztus, akinek egyik „sub lege” megszemélyesítője Sámson.⁵

¹ Koller, J., Prolegomena in Hist. Epp. Qu. Eccl. (Posonii 1804).

² Ipolyi A., A középkori szobrászat Magyarországon. (Pest 1863); Henszlmann, I., Die mittelalterlichen plastischen Werke in Fünfkirchen. MCC 15 (Wien 1870) 145–162.; Uő., Pécsnek középkori régiségei II. Pest 1870; Gerece P., A pécsi székesegyház régiségei. II. Arch. Ért. 15 (1895) 129–146; Ua., A Pécsi székesegyház. (Bp. 1893); Szőnyi O., A pécsi püspöki múzeum kőtára. (Pécs 1906); Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938); Dercsényi D., A pécsi műhely kora. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. I. (Bp. 1956, 1961) 31–48; Mezey L., kéziratos tanulmány; Scheiber S., A fakitépő Sámson párhuzamai és forrása. Arch. Ért. 89 (1962) 68–71.

³ A hazai szakirodalomban a hegyeket kitépő Sámson történetét Perls Ármán nyomán Gerece Péter említi először (Arch. Ért. i. m. 143–144).

⁴ A pécsi fakitépő Sámson-ábrázolás és a „fanyüvő-fanövő” népmeséje közötti kapcsolatot már Ipolyi Arnold ismerte, s a faragvány népi vonatkozását igen nagyra értékelte. Saját szavai szerint a dombormű „legbecsebb” tulajdonsága az, hogy „mikép nyilatkozik benne a népmondának fanövői alakzatával a népies felfogás, s hazai művészetünk nemzeti sajátosságának kétségtelen nyoma.” (i. m. 16). Ugyancsak Ipolyi Arnold hívta fel először a figyelmet arra, hogy a magyar népmesékben is szerepel a „fanyüvő-fanövő” motívuma. [Magyar Mythológia. I. (Bp. 1929) 181, 216.]

⁵ Jewish Encyclopedia. 11 (New York–London 1905) 1–2; Levy, G. R., The Oriental Origin of Herakles. JHS 54 (1934) 40–53.; Kunstle, K., Ikonographie der christlichen Kunst. I. (Freiburg i. Br. 1928) 297–298; Lexikon f. Theologie u. Kirche. (Freiburg i. Br. 1931) 157–159; Rahner, H., Griechische Mythen in christlicher Deutung. (Zürich 1945) 73–100, 364; Réau, L., Icono-

1. kép. A „fanyűvő” Sámson. Faragvány a pécsi székesegyház XII. századi szobrászati együtteséből
 Рис. 1. Самсон, «вырывающий дерево». Резная деталь скульптурного ансамбля Печского собора XII века
 Fig. 1. Samson déracinant un arbre. Bas-relief du XIIe siècle de la cathédrale de Pécs

Krisztus és Sámson alakjának tartalmi párhuzamát a középkor művészetének ikonográfiai kutatói jól ismerik. Gondolata — az írásos feljegyzések tanúsága szerint — a népszokások talaján is hamar és erőteljesen meggyökeresedett. Nápolyban például a Santa Maria di Carmine templomában karácsonykor, a téli évszak időleges sötétségének jelképeként, Sámson hajának elvesztését Jézusra vonatkoztatva, egy múlt századi feljegyzés tanúsága szerint minden alkalommal megnyírtak egy Krisztus szobrot.⁶ Más adat szerint Salzburg környékén szokásos volt az úrnapi processzióban Sámson szobrának körülhordása is.⁷

Tanulmányomnak azonban nem célja e téma általános vonatkozásainak további tárgyalása, már csak azért sem, mert az ikonográfiai kézikönyvek meglehetősen részletesen feldolgozták azokat. Magam részéről csupán annak megjegyzését tartom még szükségesnek, hogy a pécsi Sámson dombormű szerintem is minden bizonnyal Krisztus jelkép. Am ha ez így van, akkor a bibliai hős küzdelme mögött rejtőző krisztológiai megváltástan gondolata és a fakitépés jelene között vajon nincsen valami szorosabb, s ez ideig még feltáratlan kapcsolat?

A *fa motívuma* a napmítosz hőrozsának alakjához hasonlóan, ugyancsak ősi, kozmikus szimbólum, amely a hiedelem szerint — már a neolitikum idején felöltik ez a gondolat — a mindenség középpontjában álló világtengelyt jelképezi.⁸ Olykor megkettőződik: a héber bibliában, de például Odysseus történetében is két kozmikus fa szerepel. Ezek általánosságban a „Fény”, illetve a „Sötétség”, a „Jó” és a „Gonosz”, az „Élet” és a „Halál” attribútumai. Gondolatuk a keresztény tanításokban is tovább él, s jelentéstartalmában nagymértékben gazdagodva, beleépül a krisztológiai megváltástanba.⁹ „In arbore perivimus, in arbore redempti sumus”, — írja Augustinus — „in ligno mors, in ligno vita pependit.”¹⁰

A két fa jelképes ábrázolása nem ismeretlen a kereszténység képzőművészetében sem. Motívuma a szarkofágok reliefplasztikáin, a miniatura-, és a freskófestészetben már a II–III. századtól kezdve fel-feltűnik, s nem egyszer előfordul a dél-európai román székesegyházak szobrászati együttesében is.¹¹ A pécsi székesegyház XII. századi faragvány anyagában ugyancsak megtalálható e szimbólum! Az első emberpár bibliai történetének egyik frizsorán — egykor az északi kriptalejáró északi falát

graphie de l'art chrétien. II. I. (Paris 1956) 236–248; Aurenhammer, H., Lexikon der christlichen Ikonographie. (Wien 1959) 40; Trencsényi-Waldapfel, I., Mitológia. (Bp. 1960) 12–13, 33–38; Cirlot, J. E., A Dictionary of Symbols. (London 1962) 304.

⁶ Trencsényi-Waldapfel, I. i. m. 13.

⁷ Lexikon f. Theologie, i. m. 159.

⁸ Cirlot, J. E., i. m. 328–330.

⁹ Sauer, J., Symbolik des Kirchengebäudes und sei-

ner Ausstattung. (Freiburg i. Br. 1924) 246; Bernheimer, R., Romanische Tierplastik. (München 1931) 85–90; Réau, L., Iconographie de l'art chrétien. I. (Paris 1955) 132; Uo. i. m. 85–86.; Reallexikon z. deutschen Kunstgeschichte. II. 13 (Stuttgart) 63–89.

¹⁰ Serm. 84. Reallexikon z. deutschen Kunstgeschichte. i. h. 63.

¹¹ Réau, L., i. m. I. i. h.

díszítette — egy mandorlás istenkép szomszédságában, Ádám és Éva alakját jobbról és balról, két ilyenfajta faábrázolás fogja közre (2—3. kép). E sajátos kompozíció ötletét a magyar művészettörténeti kutatás ez ideig motívum-kettőzésnek tartotta; s úgy vélte, hogy két egymást követő jelenetben — „isten megtiltja az első embereknek, hogy az almafáról egyenek”, valamint „Ádám és Éva esznek a tiltott gyümölcsből” — ugyanaz a fa ismétlődik.¹² E megállapítás azonban nem fogadható el, hiszen nem veszi figyelembe, hogy a feltételezett tartalmi azonosságot formai hasonlóság távolról sem igazolja. Sőt! Amíg az első emberpár jobbján látható fa ágai a törzs tengelyére csaknem szimmetrikusan rendeződnek, s a gazdag lombkoszorú dús hajtásain virágok és levelek sarjadnak (2. kép), addig a másik fa, az előbbinek ellentétéként, alakját tekintve gyér lombú, és ösztövére (3. kép). A középkori szimbolika törvényei szerint ez nem lehet motívum ismétlés! A formai megjelenítés különbözősége itt ikonográfiai értelemben csak azt jelentheti, hogy a mandorlás istenalak és Ádám között az „Élet” fája látható, a másik oldalon pedig, Éva gyümölcsét felmutató bal karja mellett, a „Halál” fája fonódik a gonosz attribútuma: a kígyó.¹³

A kettős fa szimbolikáját a pécsi székesegyház XII. századi mesterei tehát bizonyosan ismerték. Így feltételezhető, hogy a Sámson által kitépett fa motívuma ezek egyikét jelképezi: a bibliai hős alakjában megszemélyesített „Megváltó” szoláris alaptermészetével ellentétben a „Sötétség”, a „Halál”, a „Gonosz” pusztulásra ítélt jelképe lehet.

S valóban, a krisztológiai megváltástanban szerepel az „Arbor Mala” elpusztításának gondolata. Máté evangéliuma szerint: „A fejsze pedig immár a fák gyökerére vettetett. Azért minden fa, amely jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik és tűzre vettetik” (3. 10.). Az egyik kora XII. századi, Gent-ban fennmaradt kódex miniatúra az „Arbor Mala” — ez esetben az ótestamentum, a zsinagóga jelképe — gyökerére jobbról, balról fejszét helyez. A rajz egyik felirata megadja az ábrázolás eschatologikus értelmét: „Hec arbor autumnalis est infructuosa, bis mortua, eradicata, cui procella tenebrarum conservata est in eternum.”¹⁴ E témakörbe vág a Scheiber Sándor által idézett admonti kódex szövegrésze is. A pécsi székesegyház fakitépő Sámsonjának ikonográfiai tematikáját illetően azonban konkrétebb, az általános tartalmi vonatkozásokon túl, formai kapcsolatot is mutatkozik egy korakeresztény, kopt zoltároskönyv szövegével, amelyet a történeti kutatás a legutóbbi évtizedekben fedezett fel.¹⁵

A fa motívuma ebben is gyakran, s többnyire kettős értelemben szerepel. A zoltáros szavai szerint:

¹² Szőnyi O., i. m. 117, 118.

¹³ Vonatkozó ikonográfiai adatanyag a 9. jegyzetben.

¹⁴ Behling, L., Ecclesia als Arbor Bona, ... Zeitschrift für Kunstw. 13. (Berlin 1959) 148.

¹⁵ A Manichean Psalm-Book. Contribution by H. Ibscher, edited by C. R. C. Allberry. (Stuttgart 1938). A fordításokat az előzőekben idézett kopt-angol nyelvű kiadvány angol szövege alapján készítettem.

^{16a} Uo. 56. „I have distinguished this pair of trees of this pair of kingdoms . . . the bitter fountain and the holy essence (ὁσία) of God. The Light I have distinguished from the Darkness . . .”

^{16b} Uo. 66. „I have known and understood that which is and that which shall be: what is mortal and (ἡ) what on the other hand is immortal; and (ἡ) what is the King of Light who is the tree of life, and (ἡ) what again is the Darkness which is the tree of death.”

^{16c} Uo. 4. „They arose they, that belong to Matter (ὅλη), the children of Error (πλάνη) desiring to uproot thy unshakable tree and plant it in their land; they strove (7) at the matter, they did not succeed those creatures of shame.”

^{16d} Uo. 60. „The holy . . . , the lamb of God on high, who has plucked out the root of the tree of sin.”

¹⁷ Siecke, E., Über einige mythologisch wichtige Tiere. (Leipzig 1915) 60—61; Bernheimer, i. m. 78 89; Cirlot, i. m. 25—27.

„Megkülönböztettem a páros királyság két fáját,

... a keserű forrást és isten szent lényegét.

A Fényt megkülönböztettem a Sötétségtől . . .”^{16a}

„... Megismertem és megértettem, hogy mi van, és hogy mi lesz:

mi a halandó és a másik oldalon mi a halhatatlan; és mi a Fény Királya, aki az élet fája,

és mi a Sötétség, amely a halál fája . . .”^{16b}

Egy másik zoltárból megtudjuk azt is, hogy a „Sötétség”, a „Tévedés fiai” ki akarták tépni „a megrendíthetetlen fát”, kísérletük azonban nem sikerült, kudarcot vallottak.^{16c} Ezzel szemben a „Megváltó” győzedelmeskedett a gonoszokon, a szöveg szó szerinti fordításában: „a bűn fáját gyökerestül kitépte”.^{16d} Ez utóbbi zoltáridézet irodalmi, és a pécsi dombormű képzőművészeti megfogalmazása között még részletében is figyelemre méltó párhuzam mutatkozik: miként a zoltároskönyv „Megváltója”, úgy a relief Sámson-Krisztusa is gyökerestül tépi ki a „bűn fáját”.

Faragványunk két főmotívumának jelentéstartalma tehát a vonatkozó szövegrészek felhasználásával megfejtethető. Eszerint a „fanyüvő” ikonográfiai gondolatában a motívum vizsgálat alapján sejtethető sajátos krisztológiai megváltástan jut kifejezésre, s így a dombormű lényegében triumfális ábrázolás!

További kérdés, hogy a hálószerűen összefonódó fákakról felröppenő madarak részmotívuma a relief alapvető mondanivalójába illeszkedik miképpen értelmezhető? A madár, különösképpen a felröppenő madár, több évezredes, a népi képzeletvilágban is gyakran feltűnő lélekszimbólum.¹⁷ A háló viszont, eredetét tekintve zsákmányszerző fegyver, amely a különböző mitológiák mondakörében — főként az iráni népeknél — szakralizálódott.¹⁸ Az előzőekben idézett kopt szövegekben a fakitépés gondolata mellett ugyancsak többször szerepel a madár és a háló kapcsolt motívuma. A zoltárok megfogalmazása szerint Krisztus szétépte a lelkeket — a lélekmadarak — hálóját, amely a „halottak Hadese”.^{19a} Majd a szövegíró saját magáról, bűnös emberrel úgy ír, mint akit a „Halál”, a „Sötétség” csapdájába esalt, „hálójába vont és elzárta a szép madarak szabadságának egétől”.^{19b} Avagy: „Miként a madár a kelepcebén, úgy vagyok én is, mert a halál testében vagyok”.^{19c} Könyörög, hogy mielőbb szabadulhasson a test hálójából.^{19d} A „Meggzabadultakról”, az üdvözült lelkekről szólva dicsőíti a madarakat, amelyek felszállnak, s a lélek szülőhazájába térnek.^{19e}

A „fanyüvő” Sámson pécsi domborművének ikonográfiai viszonylatában egyértelműen meghatározható te-

¹⁸ Scheftelowitz, I., Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben u. Brauch der Völker. (Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten. 12/2, Giessen 1912) 1—4.

^{19a} A 15. jegyzetben i. m. 64. „The authority (ἐξουσία) of the flesh (σάρξ) — thou hast passed quickly beyond it: thou hast ascended like a swift bird into the air (ἀήρ) of the Gods.”

„Thou hast . . . the nets of souls which is Hades of the dead: therefore shall they not be able to compel thee to serve the . . .”

^{19b} Uo. 89. „O Christ . . . , I fell into the snares of the body (σῶμα) of death. The trappers that set traps for me brought me beneath their nets, they excluded me from the air (ἀήρ) of the freedom of the beautiful birds.”

^{19c} Uo. 95. „Like a bird in a snare, so also am I while I am in the body (σῶμα) of death.”

^{19d} Uo. 165. „Let us quickly break the nets of the body . . .”

^{19e} Uo. 174. „Fair are the birds ascending . . .” Uo. 182. „... the demons (δαίμον). . . the robbers (ληστής). O soul, do not forget thyself for they are all hunting for thee. They are all hunting for thee, even the hunters of death. They catch the birds and they . . . their . . . They break (?) their wings that they may not fly to their dovecotes. O soul, lift up thy head and go to thy native land (πατρίς).”

2. kép. A "Jó" fája az Ádám-Éva reliefrizen.

Faragvány a pécsi székesegyház XII. századi szobrászati együtteséből

Рис. 2. Изображение „Хорошего” на рельефном фризе Адама Евы. Резная деталь скульптурного ансамбля Печского собора XII века

Fig. 2. La représentation de l'arbre "Bien" sur la frise Adam Eve. Bas-relief du XIIe siècle de la cathédrale de Pécs

hát a hálószerűen összefonódó faágokról felröppenő madarak szimbolikus jelentéstartalma: a „Megdítő”, a „Halál” fáját kitepre, diadalt arat a „Gonoszon”, s ugyanakkor a „Halál testéből-halójából” kiszabadítja a lelkeket.²⁰ Így a triumfális megváltástartalom — eltérően az összes

nyugati, hasonló jellegű Sámson-ábrázolástól, ahol a felröppenő madarak motívuma nem szerepel — itt a keleti kereszténység művészetéből jólismert „Anastasis” gondolatával ötvöződik.²¹

Cs. Tompos Erzsébet

3. kép. A "Rossz" fája az Ádám-Éva relieffrizen.

Faragvány a pécsi székesegyház XII. századi szobrászati együtteséből

Рис. 3. (Изображение „Плохого”) на рельефном фризе Адама и Евы. Резная деталь скульптурного ансамбля Печского собора XII века

Fig. 3. La représentation de l'arbre double sur la frise figurant Adam et Eve. Bas-relief du XIIe siècle de la cathédrale de Pécs

²⁰ A „Gonosz” legyőzésének, s a lelkek megszabadításának ikonográfiai kapcsolatáról: Réau, i. m. II. 2., 531–537.

²¹ Feleletet kellene még adnom arra a kérdésre, hogy az idézett kopt zsoltároskönyvben foglalt eszmék milyen

úton s áttételekkel szüremkedhettek be a pécsi székesegyház XII. századi szobrászati együttesének ikonográfiai tematikájába. E feladat azonban túlnő jelenlegi tanulmányom keretein, s így kifejtését egy hosszabb értekezés számára tartom fenn.

SAMSON UPROOTING A TREE

Summary

In the first half of the twelfth century two flights of stairs, decorated with embossed plastic works, *i. e.* relief friezes, were constructed in the building of Pécs Cathedral; they led downwards to the crypt. In the southern one, in the lowest series of reliefs, the medieval master has carved out the events of Samson's life. Among them a peculiar portrayal occupies the southern façade: the blinded biblical hero is uprooting a tree, from the net-like interwoven branches of which birds are flying up. So far historical researches were unable to explain the iconographic themes of these reliefs immediately from the Hebrew and Christian biblical texts and legends. The results of the latest investigations executed by scientific researches are suggesting a solution derived from the iconographic parallel of Samson and Jesus, related to the idea underlying the folk-tales on the "tree-uprooting" hero.

In order to clarify the meaning of "uprooting a tree", the present paper starts with looking for the mythological source of the iconographic idea; it investigates the single motives of the portrayal in themselves and in their relation to the composition. It attributes a decisive significance to the fact that, similarly to Christ, the biblical hero Samson is equally the descendant of the Sun-God, *i. e.* an iconographic symbol of fundamentally solar character. The tree linked to this figure is equally a symbol of cosmic relations. Its interpretation varies from case to case, it may be the attribute of "Light" or "Darkness", of "Good" or "Evil", of "Life" or "Death". The stone-cutter of Pécs was aware of this dual meaning; as our investigations have shown, he placed Adam and Eve, depicted in the second series (from below) of the northern wall of the northern flight, between two trees of a positive and a negative meaning respectively (See 2.—3. picture). As regards its meaning, the motive of the tree on the southern flight of stairs, that uprooted by Samson is one of those, *i. e.* the opposite of the solar nature of the "Saviour" personified by the biblical hero, a symbol of "Darkness", "Evil" and "Death".

In the following our study deals with the Christological relations of annihilating the tree of "Evil", the "Arbor Mala". It is written in the Gospel of Matthew (3. 10): "And now also the axe is laid unto the root of the trees: therefore every tree which bringeth not forth good fruit is hewn down, and cast into the fire." The miniaturist of a manuscript of the early twelfth century, preserved in Gent, places one axe each on both sides of the root of the "Arbor Mala", representing the Old Testament, the Synagogue in this instance. The eschatological meaning of the portrayal is given by one of the legends: "Hee arbor autumnalis est infructuosa, bis mortua, eradicata, cui procella tenebrarum conservata est in eternum."

As regards the iconographic theme of the tree-uprooting Samson of Pécs Cathedral, not only a general relation of subject-matter but also a formal connexion may be found in the text of an Early Christian, Coptic Psalter. Here also the motive of the tree is a frequent one, having equally a double meaning. In the words of the psalmist: "I have distinguished this pair of trees of this pair of kingdoms . . . the bitter fountain and the holy essence (*οὐσία*) of God. The Light I have distinguished from the Darkness. . . ." "I have known and understood that which is and that which shall be, what is mortal and (*ἡ*) what on the other hand is immortal: and

(*ἡ*) what is the King of Light who is the tree of life, and (*ἡ*) what again is the Darkness which is the tree of death, . . ."

Another psalm informs us that the "Darkness", "the children of Error" endeavoured to uproot "thy unshakable tree", but their effort was in vain, they failed. On the contrary, the "Saviour" vanquished the wicked, or, to quote it literally: "The holy . . . , the lamb of God on high, who has plucked out the root of the tree of sin, . . ." There is a noteworthy parallel even in the details of the literary text of the last quoted psalm and the plastic expression of the Pécs relief: similarly to the "Saviour" of the Psalter, the Samson-Christ of relief plastics plucks out the root of "the tree of sin".

So the application of the respective portions of the text gives us a clue to the two leading motives of the embossment. In short, the iconographic idea of the "tree-uprooter" is the expression of a peculiar Christological salvation doctrine, hinted at by the investigation of motives already; thus, essentially, the relief may be a triumphal portrayal.

A further problem is the interpretation of the partial motive of the birds ascending from the net-like interwoven branches, in relation to the fundamental meaning of embossed plastics. The bird, especially the ascending one, is a symbol of soul used for several millennia, often appearing in popular imagination too. On the other hand, the net, originally an implement for the acquisition of spoils, assumed a sacral character in the mythologies of various peoples, especially those of Iran. In the Coptic Psalter quoted above not only the idea of wrenching a tree but also the related motives of bird and net make a frequent appearance. As the psalms put it, Christ has torn the net of souls (soul-birds) asunder, "which is Hades of the Dead". Then the writer characterizes himself as a sinner, trapped by "the Dead" in the snare of "the Darkness": "The trappers that set traps for me brought me beneath their nets, they excluded me from the air (*ἀήρ*) of the freedom of the . . . beautiful birds." Or: "Like a bird in a snare, so also am I while I am in the body [*σῶμα*] of death." He prays to be delivered from the snare as soon as possible. Mentioning the "Delivered", the blessed souls, he praises the birds who fly up and return to the birthplace of the soul.

Assessing the symbolical meaning of the birds, ascending from the net-like interwoven branches on the Pécs relief of the "tree-uprooting" Samson, from the iconographic point of view, we think to be able to state: the "Saviour", wrenching the tree of death, vanquishes the "Evil" and delivers the souls from "the body, the net of Death" at the same time. At variance with all the similar portrayals of Samson in the West, lacking the motive of the ascending birds, the meaning of triumphal salvation is alloyed here with the idea of "Anastasis", the resurrection well known in the art of Eastern Christianity.

Finally our study ought to answer the question, by what route and with which transformations the ideas contained in the quoted Coptic Psalter infiltrated into the iconographic themes of the 12th century plastic art of Pécs Cathedral. This task, however, surpasses the boundaries of the present paper and has to be accomplished in a more extensive study.

E. Cs. Tompos

AZ AQUINCUMI MÚZEUM ÚJ KIÁLLÍTÁSA

A Budapesti Történeti Múzeum keretébe tartozó Aquincumi Múzeum új régészeti kiállításának megnyitására 1962 tavaszán került sor. Az új rendezés során az Aquincumi Múzeum munkatársai elsősorban arra törekedtek, hogy egységes szempontok szerint megalkotott újszerű megoldással pótolják a teljesen elavult régi kiállítást, amely a rendelkezésre álló öt kisméretű helyiségbe zsúfolta össze a római Aquincum múltjának szinte valamennyi látványosabb emléktárgyát. Az új rendezési elv lényege abból a helyes felismerésből adódott, hogy a kiállítás minőségi értéke, ill. oktató-nevelő jelentősége nemcsak a kiállított anyag mennyiségétől függ. Az új kiállítás csak az aquincumi polgárváros életének bemutatására törekszik, s e feladat megoldásán belül sem tartja szükségesnek a polgárvárosi eredetű régészeti emlékeknek az áttekinthetőség rovására menő halmozását. Az egész város és ezen belül a táborváros kialakulásának általános kérdéseiről a látogató csak az I. terem elején kap egészen rövid áttekintést; ezt a nélkülözhetetlen bevezetőt leszámítva a kiállított leletek és a magyarázatok a múzeumi épületet körülvevő polgárváros viszonyainak ábrázolására szorítkoznak. A táborváros nevezetesebb leleteinek bemutatását az Aquincumi Múzeum munkatársai igen ésszerű módon hasonló helyi jellegű kiállítások útján kívánják megoldani. A tervek szerint a jövőben a már évek óta működő Korvin Ottó utcai múzeum mellett megtörténik a Meggyfa utcában és a Flórián téren folytatott kutatások fontos eredményeinek helyszíni bemutatása is. Kétségtelen ugyan, hogy így a Budapest római múltja iránt érdeklődő nagyközönség tulajdonképpen nem kap egységes áttekintést Aquincum egészének történetéről, viszont tény, hogy a múzeumnak jelenleg rendelkezésére álló helyiségeivel ez a feladat megfelelő formában nem is lenne megoldható. Annál nagyobb kár, hogy a Vármúzeum épületében 1959-ben felállított összefoglaló kiállítást, amelyről önálló vezető is megjelent, rövid fennállás után felszámolták; így a Budapest római (s ezen túlmenően őskori, valamint népvándorláskori) múltjának összefoglalását szolgáló egyetlen kiállítási lehetőség is megszűnt.

Az Aquincumi Múzeum polgárváros-kiállítása mindenesetre eleget tesz annak a feladatnak, amelynek megoldására született: jó áttekintést nyújt a polgárváros életéről. Viszonylag kevés lelet került itt kiállításra, egyrészt a leginkább jelentős, másrészt a leginkább megmaradt darabok. A leletek mellett a polgárváros történetét magyarázó szövegek, térképek és rajzok illusztrálják. Az I. teremben a római város kialakulására vonatkozó legfontosabb emlékek (pl. az i. sz. 20. körüli császárfelirat) mellett a polgárváros különböző plasztikai tárgyai dominálnak, amellyel szemléltető térképek útján bemutatásra kerül, mit adott Aquincum a római birodalomnak, s mit kapott cserébe. A város jelentőségének ilyen formájú kiemelését feltétlenül helyesnek tartjuk, a térképek különböző elrajzolási és tárgyi hibái azonban a szakembernek mégis szemet szúrhatnak. A II. terem főként használati eszközöket tartalmaz, s ezen keresztül a mindennapi életbe kíván betekintést nyújtani; a III. terem anyaga az előbbinek szerves folytatását alkotva elsősorban az edényművesség emlékeit mutatja be. A IV. teremben különösen a társadalmi élet és együttlét emlékei jutnak szóhoz, itt szerepel az aquincumi orgona s mellékelt

rekonstrukciója is (miért áll azonban a magyarázó szövegben „víziorgona” kifejezés?). Végül az V. teremben a látogató elsősorban a művészetek és a vallási hiedelmek emlékeit tanulmányozhatja, többek között a Symphorus-mithraeum rekonstrukciós vázlatán keresztül.

A kiállítás legfőbb erénye, hogy az aquincumi polgárváros viszonyairól jól áttekinthető, szemléltető keresztmetszetet rajzol. Ebből adódik azonban legfőbb fogyatékossága is: csak keresztmetszetet nyújt s lemond a történeti hosszmetset igényéről. Noha az I. teremben a rendezés felfogása történetinek indul, ez a II. terembe átélve megszűnik. A II—III. század emlékei s egyes későcsászárkori leletek nem kor, hanem tárgykör szerint csoportosítva kerülnek bemutatásra. Nem kívánjuk itt ezt a felfogást eleve helyteleníteni, s azzal is tisztában vagyunk, hogy a meglehetősen szerencsétlen elrendezésű kiállítási helyiségek a történeti bemutatásmódot rendkívül megnehezítik, a történeti folyamat tükrözéséről való teljes lemondást azonban mégis károsnak tartjuk. Ha a rendezőbizottság le is mondott arról, hogy a látogatót az egyes termeken keresztül valamilyen időrendi tagozás szempontjai szerint vezesse végig, legalább az egyes leletekhez mellékelt magyarázó szövegeknél lett volna célszerű gyakrabban utalni a megfelelő korszakokra. Ugyanakkor az emléktárgy szerinti csoportosítása sem mondható mindig teljesen egységesnek. Elsősorban a kiállított feliratos kövek esetében feltűnő, hogy tartalmilag általában kevés közül van a mellettük, ill. alattuk elhelyezett lelettárgyakhoz; nem egy feliratot érdemes lett volna teljesen kiiktatni a kiállításból és fontosabb darabokkal helyettesíteni. Megemlítendő, hogy a feliratok rendszerint a régi kiállításból öröklődtek át az új rendezés keretei közé; megfelelő felállításuk, ill. kieserülésük azonban megérte volna a kövek mozgatásához és rögzítéséhez szükséges anyagi befektetést.

Mint minden régészeti kiállítás keretei között, úgy az új aquincumi kiállításban is bizonyos szerep jut a tárgyakat értelmező s az összehatás élenkítésére hivatott ábrázolás és szöveges magyarázatoknak. A rekonstrukciós rajzok jól szemléltetik bizonyos épületek egykori szerkezetét és külsejét (kérdés azonban, hogy a Symphorus-féle Mithras-szentély tetőszerkezete és főleg magassága valóban megfelelt-e az V. teremben látható ábrának); célszerűek az egyes eszközök használatát illusztráló képek is. Ami a magyarázó feliratokat illeti, ezen a téren közismertek mindazok az elvi problémák, amelyek elméletileg valamennyi régészeti kiállítás kapcsán felvethetők. Kétségtelen és tulajdonképpen nem is volna érdemes említeni, hogy valamilyen minimális magyarázatra mindig és mindenütt szükség van, a nagyobb veszély azonban rendszerint a magyarázó szövegek túlzott méreteiből s nem szűkszavúságukból adódik. Ma már szerencsére túlhaladtunk tekinthető az a kiállítási módszer, amely nem a szövegeket alkalmazta a tárgyak magyarázatára, hanem inkább a tárgyakat a hosszú magyarázó szövegek illusztrálására, s hogy milyen sikerült lehet egy kiállítás hosszú értelmező szövegek nélkül is, azt elsősorban a szomszéd országok néhány kitűnő régészeti kiállítása mutatja (pl. Prágai Nemzeti Múzeum, Belgrádi Nemzeti Múzeum stb.). Az új aquincumi kiállítás még mindig nem tudott teljesen kitörni a szövegekhez való ragaszkodás kereteiből. Különösen az I. terem feliratait tartjuk ebből a szempont-

ből nehézkesnek. A szövegek itt túl hosszúak és túl bonyolultak; pl. az egyes sigillataműhelyek megnevezésére egy népszerű kiállításon csakugyan szükség van? A kiállítás értékét a szövegek terjedelmének felére csökkentése csak növelné, s mellett érdemes volna nagyobb betűket, szélesebb sorközöket alkalmazni, mivel a jelenlegi feliratok végigolvasása már csak formai okok miatt is fásasztó.

Egészében véve az Aquincumi Múzeum új régészeti kiállítását örömmel üdvözljük mint jelentős előrelépést

a korábbi kiállításához képest. Igen fontosnak tartjuk, hogy a polgárvárosnak végre saját kiállítása van, amely csak a polgárvárosé, ugyanakkor azonban reméljük, hogy a Budapesti Történeti Múzeum utat fog találni fővárosunk római kori múltjának rövid formában való egységes bemutatására is. A polgárvárosi kiállítás igen nehéz helyi adottságok között is jelentős újat tudott alkotni, a megkezdett úton azonban az Aquincumi Múzeum a jövőben remélhetőleg tovább is fog haladni.

Alföldy Géza

AZ 1962. ÉVI MONGÓLIAI EXPEDÍCIÓ EREDMÉNYEI

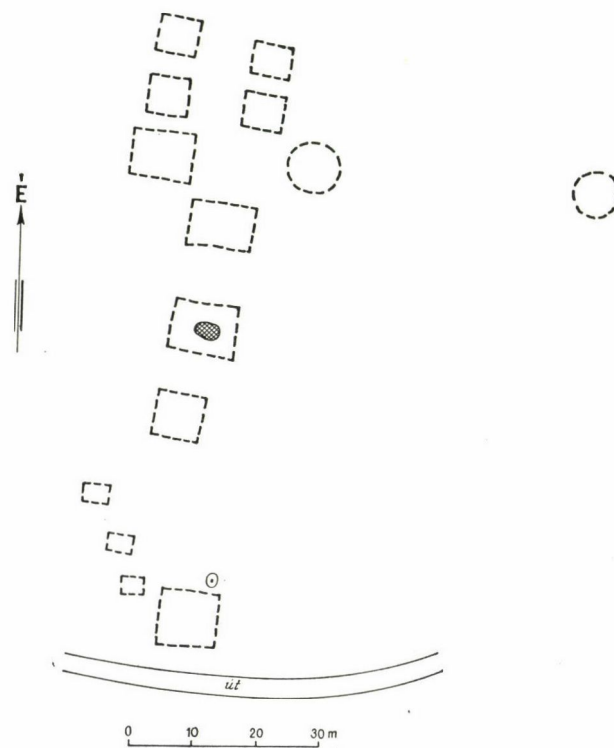
Ez évi kutatásainkat június 17-től kezdve folytattuk a Mongol Népköztársaság területén. Szemben a tavalyi évvel, az idén már ketten vehettünk részt magyar részről a kutatásokban. Mongol részről C. Dordzszzüren és D. Navaan régészek, a Mongol Tudományos Akadémia Történeti Intézete Régészeti Osztályának tagjai dolgoztak velünk. Az ásításokon dolgozó hat munkást — középiskolás diákokat, illetve főiskolai hallgatókat szintén a Mongol Akadémia vette fel, valamint ők biztosították az expedíció teljes felszerelését is. A helyszínen megkötött szerződés értelmében az általunk feltárt leletanyagot csak a közös munka eredményére való utalás mellett lehet publikálni, mindkét részről szabadon. Expedíciónk befejeztével felmerült egy Magyarországon kiadásra javasolt közös mongol—magyar régészeti tanulmánykötet gondolata is.

Útvonalunk a tavalyitól erősen eltért. Szemben északi irányú útvonalunkkal (l. a tavalyi jelentés térképét), amikor Ulan-Batorból egy nagyjából hajtűhöz hasonlítható vonalú útvonalon mentünk végig, az idén nyugatabbi vidékeket is érintettünk. Elhagyva a Noin-Ula-hegységet olyan útvonalra tértünk, amelyen sem külföldi, sem pedig mongol régészek nem mentek még végig. A teljes út 17 napot vett igénybe. Első állomásunk, ahol régészeti kutatásokat akartunk folytatni Noin-Ulának Szudzsihte nevű völgye volt. Megtekintettük A. P. Kozlov¹ és C. Dordzszzüren² ásításainak színhelyét, azonban tekintettel csekély fizikai erőnkre, le kellett mondanunk egy nagyobb hun kurgán feltárásáról. Nem is beszélve arról, hogy ebben az évben a hun korszakot követő történelmi periódus kutatása volt a célunk. A völgy középtáján rejtélyes, kőekkel borított kisebb foltok vizsgálatába kezdünk. Arra gondoltunk, hogy ezek kirabolatlan kőnépi sírok, vagy legrosszabb esetben áldozati helyek. Azonban ezek az objektumok egyáltalán nem szolgáltatattak leletanyagot.

A völgy északi, hosszanti peremén, a hegy lábán, a völgy bejáratánál levő téli szállás mögött van egy kis türkorki temető is, amely nagyjából két egymástól távol eső csoportra bontható. A kőhalmos sírok száma nem éri el a tízet sem. Mellettük két négyzetes kőkerítést is megfigyeltünk. Ezeknek a problémáját még a következőkben érinteni fogjuk.

Eltávozva a völgyből, tovább utaztunk visszafelé a Bor-Nur-i állami gazdaságon át, majd rátértünk az ulanbator—kjahta-i műútra. Ennek baloldalán a 106 és 107 km-oszlop között két vagy három kőhalmos sírt láttunk a hegy lábán. Az éjszakát a dzsargalanti állami gazdaságban töltöttük. Ásításainkat a következő napon, a gazdaságtól Ny felé kb. 10 km-re fekvő Batuldzit nevű helyen folytattuk, ahol nagyobb „kerekszur”-os temető van.³ Ezeknek a síroknak a problémája igen régen foglal-

koztatja mind a mongol, mind a szovjet régészeket. Kronológiájuk, etnikai hovatartozásuk egyáltalán nincs még megoldva. Borovka tárt fel hasonlókat a Tola völgyi útja alkalmával.⁴ Ezek korai türkorki leletanyagot szolgáltatottak. Mellékelten bemutatjuk a batuldziti temető

1. kép. A Batuldzit-i temető alaprajzi vázlata
Рис. 1. Схематический план батулдзитского могильника
Fig. 1. Esquisse du plan du cimetière de Batuldzit

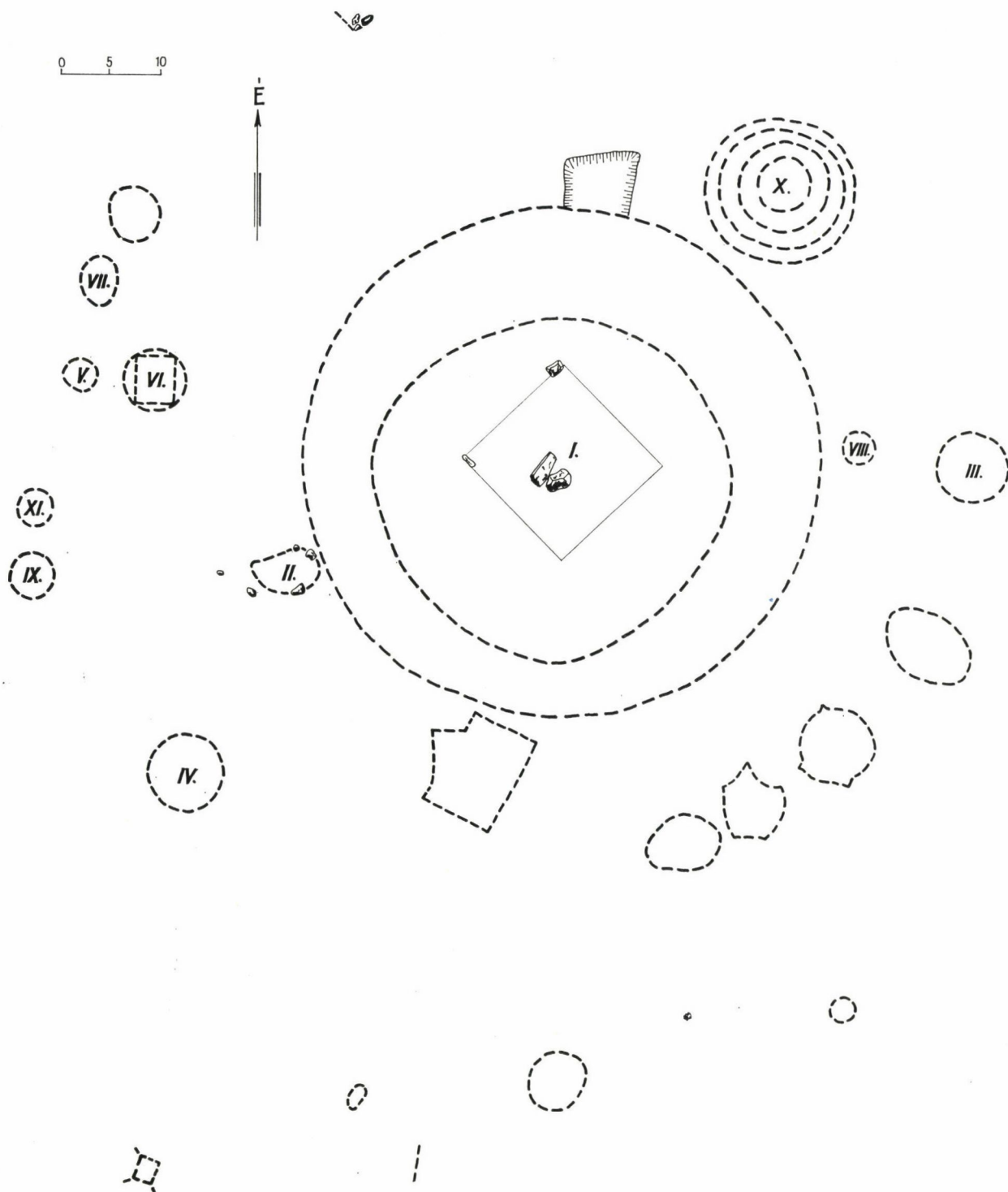
alaprjzi vázlatát (1. kép). Ásításra az egyik kőkerítéses részt szemeltük ki. Tájolása 15°-kal tért el É-től K felé. Középen nagyobb kőekből kirakott ovális alakú sírhely volt látható. Csak ezen belül dolgoztunk. A sír földjében sok volt az apró kő. Középső részét ezenkívül három óriási kőlap borította. A kőekkel kirakott ovális teljes

¹ Козлов, П. К., Северная Монголия — Нойн Улинские памятники. Краткие отчеты экспедиции по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо—Тибетской экспедицией (Ленинград).

² Доржсүрэн, Ц., Умард Хүннү. (Уланбатор 1961). (Bese L. fordítása, kézirat.) A Szudzsihte völgyben a hun kurgánok száma kb. 80. Ezek közül Dordzszzüren tizenhármát ásott meg. — Уа., Раскопки могил хунну в горах Нойн-Ула. Монгольский археологический сборник. (Москва 1962) 36—44.

³ Kerekszur = mong. halha xjargas ūr ~ xirgis ūr = kirgiz fészek; vagyis régi kőves kurgánokat jeleznek e névvel, mindezeket a kirgizeknek tulajdonítva. — Казакевич В. А., I. Намогильные статуи в Дариганге, II. Поездка в Даригангу. Мат. ком. по исследованию Монгольской и Танну-Тувинской Нар. Респ. и Бурят-Монгольской АССР. в. 5. (Ленинград 1930).

⁴ Боровка Г. И., Археологические обследования среднего течения р. Толы. Северная Монголия т. II. (Ленинград 1927).

2. kép. Az Iven folyó völgyében, az amarbajaszgalanti kolostor közelében levő temető térképe

Рис. 2. План могильника, расположенного вблизи Амарбайасгалантского монастыря в долине реки Ивен

Fig. 2. Carte du cimetière situé dans la proximité du monastère d'Amarbajaszgalant, dans la vallée de la rivière Iven

hossza 200 cm, szélessége 56 cm. A sírban egy kis, feltehetően emberi, csonttöredéken kívül semmi más nem volt. Nyilvánvalóan kirabolták és a kőlapokat visszafektették rá.

További utunk során *Celj Núr* felé, még 4 ponton figyeltünk meg hasonló jellegű temetőket. A sírok száma a tízet egyikben sem érte el. Mellettük sok áldozati kőkört is láttunk.⁵ A sírokat, a temetőkön belül vegyesen, szög-

⁵ L. a tavalyi jelentést: Arch. Ért. 89 (1962) 97., 6. kép.

letes és kerek kőkerítés vette körül a legtöbb esetben. Előfordultak azonban köves kurgánok kőkerítés nélkül is.

A Celj Núr-i gazdaságot elérve, onnan rögtön az *orhoni* állami gazdaság felé indultunk el, a hasonló nevű folyó partjára. Ennek jobbspartján, a híd előtti sziklafokon vésett buddhista domborművet tekintettünk meg. Erre és utunk során talált egyéb buddhista—lamaista művészeti emlékre Ferenczy László külön tanulmányban fog kitérni. Átkelve a folyón és áthaladva *Cagan Tolgoj* gazdaságon (a modern mongóliai térképen helytelenül Cogt néven szerepel) az *Iven* folyó partján vitt tovább utunk. Utána a duzzasztógát mögötti tótól kezdve, amelynek a partján emelkedő sziklás hegyoldalon őskori sziklarajzok is láthatók, egymást érték a kőhalmos temetők. A sziklarajzok igen rossz állapotban maradtak fenn. Sematikus hegyikecske-ábrázolás, majd egy életfa és újra kecskék következtek egymás után a sötétbarna sziklákon. A rajzsorozatot modern buddhista szentkép zárja le, felirattal. Ez után is van még néhány, ma már alig kivehető hegyikecske-ábrázolás. A hegyfok neve *Bicsikt Hosu*, délre, ill. délkeletre néző oldalán helyezkednek el a rajzok. Tovább a folyó jobb partján, vagyis utunk baloldalán, a hegyoldalak pihenőin is láttunk óriási kőkerítéses sírokat. Az Iven folyó völgyében egész utunk során mindössze két településsel találkoztunk, amíg el nem értünk utunk fordulópontjához az *Amarbajaszgalant* kolostorig. Ezt a kolostort még egyetlen külföldi művészettörténész vagy vallástörténész sem tanulmányozta előtünk.⁶ A kolostor, amely az első bogdo gegennek, vagyis a mongóliai lamaista egyház fejének tiszteletére volt szentelve, a XVIII. század elején épült, ma már nem működik. Mint műemlék, állami felügyelet alatt áll és restaurálását is tervbe vették.

Közvetlenül a kolostor előtt láttuk idei és tavalyi utunk legnagyobb kőkerítéses sírját, egy temető központjában. A téglalap alakú kerítés hosszabbik oldala 93, a rövidebbik pedig 70 lépés. Mellette igen sok áldozati kőkör, rendetlen hármassorokban, valamint két kis köves kurgán. Ettől az együttestől balra is vannak sírok, közöttük talán három kőlapos sír is.⁷

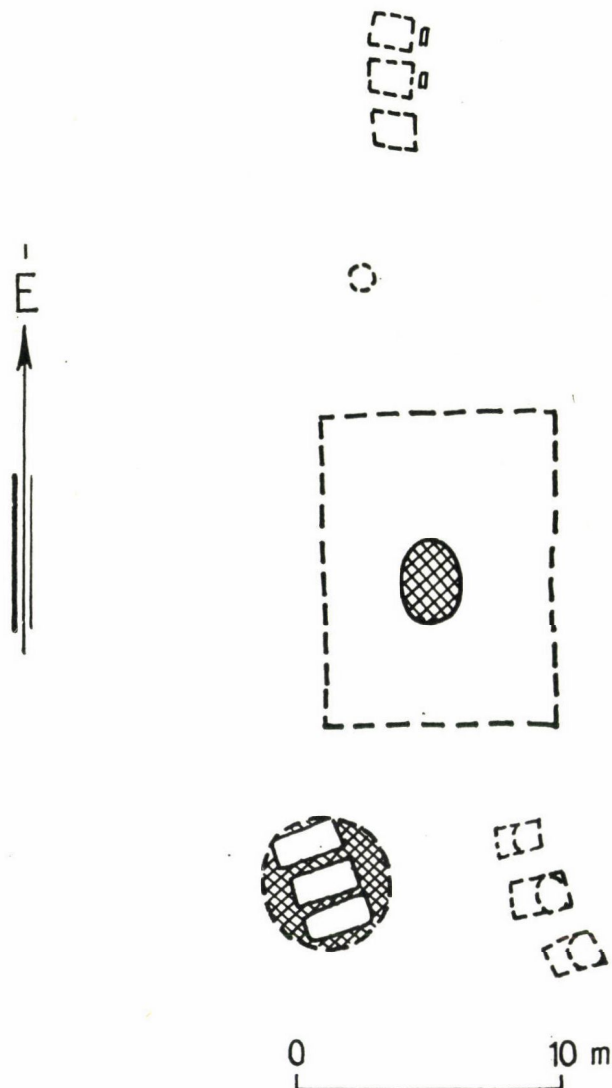
A kolostor előtt balra tértünk az összeszűkülő mocsaras völgybe. A folyó bal partján egymás után négy kis temetőt fedeztünk fel. Egy-egy temetőben 2–3 csak a kőhalmok száma, kivéve azt, amely a kolostortól alig két km-re fekszik. Ennek vizsgálati ásatásához fogtunk hozzá, sikeresen be is fejeztük azt egy negyvenórás esőzés után. A temető térképét a 2. képen mutatjuk be. A középső kurgán kőkerítésének átmérője 20 m 40 cm. A kör centrumában levő kőhalom óriási kővei csak 20–30 cm-re emelkedtek a mai felszín fölé. A kőkörös halomsírt két koncentrikus kört alkotva veszik körül a sírok, helyesebben, amint ez utóbb kiderült, áldozati helyek és néhány sír.

A központi kőhalmos sír számbajöhető leletanyagot nem adott. A rendetlenül fekvő nagy szikladarabok alatt egymás mellett óriási kőlapok helyezkedtek el. Közöttük középtájon két kis lemezszerű csonttöredék feküdt, valószínűleg állatesonté. A nagy kőlapok alatt egy sor kisebb kőlapot találtunk, míg a DK-i részen még egy csonttöredéket. A kis kőlapok alatt a DNy-i oldalon még három kis csonttöredék volt. Ezek alatt a kőlapok alatt még további nagyobb kővek kerültek elő. Ezután már a sárga agyagos talaj következett. 90 cm mélységig ástunk le a kurgán mai felszínétől számítva. A kővek alatt azonban nem fektet csontváz. A kővek között talált csonttöredékekből esetleg arra is lehet következtetni, hogy a sírt már kirabolták. Ebben az esetben a rablók a kőveket szépen visszarakták. Valószínűbb azonban, hogy a középső sír soha nem rejtett magában temetkezést.

A nagy kőhalom körül még tíz objektumot ástunk ki ezután. Közülük csak három bizonyult sírnak (II., VIII., X.).

A II. sz. kissé szögletesen ovális kőkerítés földjében, 40 cm mélyen, fejjel kifelé fekvő gyermekcsontváz feküdt. Melléklete azonban nem volt.

A VIII. sz. kissé nagyobb kőkör közepén, 25 cm mélyen a mai felszín alatt vékony gyermekkoponya-töredéket találtunk, majd ráakadtunk az egyik medencecsont,

3. kép. Az Ukhtal-Cajdam-i temető térképe
Рис. 3. План могильника в Ухтал-Цайдаме
Fig. 3. Carte du cimetière d'Ukhtal-Cajdam

egy borda, egy combcsont, valamint egy alkarcsonttöredékre is 30–35 cm mélyen. A sír egy másik részén feküdt egy gerincesigolya, valamint egy lábujjperec. Mellékletekre itt sem akadtunk.

A X. sz. kőhalomban középtájon, 40 cm mélyen, lábfej és ujjesontok kerültek elő. D-i részén egy törött combcsontdarabra, mellette egy bordára és ez alatt egy gerincesigolyára akadtunk. Nem messze ezektől, 60 cm mélyen még egy nyakcsigolya feküdt. Közélemben egy 6 mm átmérőjű korong alakú, fehér kőgyöngy. Az ÉNy-i részen volt egy lábszárcsont és a lábfej, az utóbbi mellett még 6 db hasonló gyöngy volt. E mellett a lábfej mellett megtaláltuk in situ a hozzáhajló másik lábfejet is, valamint a

⁶ Позднеев, А., Монголия и монголы. I. (Санктпетербур 1896) 24–49.

⁷ A kőlapos sírokra vonatkozólag a tavalyi jelentés mellett ld. Киселев С. В., Изв. АН (1947); Сосновский Г.

Л., Ранние кочевники Забайкалья. КСИИМК VIII (1940) 36–42. Mind ő, mind pedig B. Kiszelyov egészen az i. e. II. századig hozzák le a kőlapos sírok datálását.

4. kép. Férfi képmása az Uktal-Cajdam-i temetőből
Рис. 4. Фотография мужского изображения в могильнике в Уктал-Цайдаме

Fig. 4. Effigie d'homme provenant du cimetière d'Uktal-Cajdam

5. kép. Női képmás az Uktal-Cajdam-i temetőből
Рис. 5. Фотография женского изображения в могильнике в Уктал-Цайдаме

Fig. 5. Effigie de femme provenant du cimetière d'Uktal-Cajdam

bal lábszárat. A lábszárak középtáján még 5 db hasonló gyöngyszem került elő. A lábfejek iránya Ny—ÉNy volt, 60°-ra Ny-ra. A váz feje tehát DK-re fektetett. A térdei-től K-re még egy bordát találtunk és ott ahol jobb karja lehetett, még két gyöngyszemet. A koponya szem körüli részei a melltáján voltak, tőlük balra pedig néhány karcsonttöredék, feljebb néhány fog és még három gyöngyszem.

D. Navaan megkockáztatta azt a bizonytalan véleményyt, hogy a gyöngyök későbronzkoriak, vagy koravaskoriak.

Térjünk ezután rá a kiásott áldozati helyekre. A központi halom körül levő objektumok többségét alkották itt ezek (III., IV., V., VI., VII., IX., XI.). Közülük három teljesen lelet nélküli (VII., IX., XI.). Ezeknek a szerkezete egyforma, átmérőjük az 1 métert nem éri el. A VII. közepén is volt még egy kő, a mai talajszint alatt.

A III. sz. kőhalom nagyjából négyszögletes. 30 cm mélyen fiatal ló koponyája feküdt, orrával D-ről K felé 60°-kal tért el. A koponyához három nyakesigolya csatlakozott, alatta pedig egy pata feküdt.

A IV. sz. kerek kőhalom felső kövei alatt közvetlenül bárányszőrök jelentkeztek. Mellettük egy törött, sírba helyezett vagy régebbi bolygatásnál eltörött, faragott peremű csonteső feküdt, 40 cm mélységben.

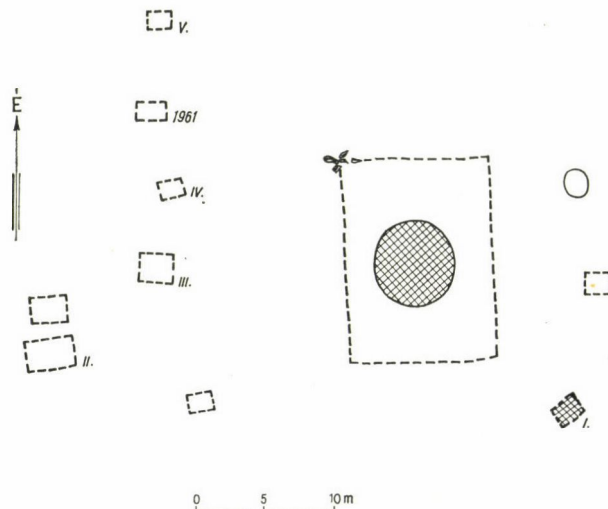
Az V. sz. kis kőkörben, 30 cm mélyen állati lábfejcsontot találtunk. A kört öt kő alkotta, külső átmérője kb 70 cm.

Mellette egy nagyobb kőkört (VI.) ástunk meg, melyről kiderült, hogy tulajdonképpen négyszögletes, csak nem látszott minden kő a felszínen. Közepén három nagyobb kőlap feküdt. Ezek alatt egy báránylapockacsont, egy lapos, hordó alakú világoskék és még három kicsi lapos kerek zöld kőgyöngy feküdt. Az utóbbiak 65 cm mélyen, a lapockacsont alatti szinten.

Ezzel az együttes vizsgálatát befejeztük és elindultunk visszafelé, de most már az Iven folyó jobbpartján, sőt azt messzire elkerülve, mert időközben az óriási esőzés miatt erősen megáradt. Útközben az Orhon partján négy helyen láttunk hasonló kerekcsürokat. Az Orhonon áthaladva a folyó jobb partján folytattuk utunkat egészen *Orhon-Tuul* helységig. Innen DK-i irányban a *Sar-osz* folyócska völgyébe értünk és egy kis sziklafok alatt egyetlen óriási kőlapos sírt találtunk csak. Utirányunkat a *Havtgaj* nevű hegyek felé vettük ezután. Ezek a már említett Celj-Núr-i gazdaságtól nagyjából D-re fekszenek. Érdekes gránitképződményei már régen magukra vonták a lakosság figyelmét és a hegyeket a rossz szellemek hegyének tartották. A vidék ma is szinte teljesen lakatlan még. (A *Havtgaj* név vad tevért jelent, ugyanis az egyik legnagyobb szikla tévére emlékeztet.) A hegyek DNy-i pereménél egy vízmosásban késő paleolitikus kőeszközökre talált C. Dordzsüren.

Ezekről a hegyektől élesen D-re fordultunk. Megérkezve *Uktal Cajdam* állami gazdaságba terepbejárást végeztünk a település régészeti emlékekben igen gazdag környékén. Közvetlenül a település mellett, attól D-re három kerekcsüros temető is van egymás közelében a *Nuden* nevű patak bal és jobb partján. Vizsgálatai ásatás céljából egy nagy, négyszögletes kerítésű halomsír együttesét tűztük ki. A téglalap alakú kerített tér hossztenge-lyében, mindkét oldalon sírok, illetve áldozati helyek találhatók. A K-i oldalon három szabályos, egy sorban álló kőlapos sírokra emlékeztető objektumok állanak. Teljes hosszuk, mivel szorosan egymás mellett állanak, 8,80 m (3. kép). Az 1. és 2. előtt egy-egy magas kő áll. Az elsőn bajszos férfiképmás homloka felett nehezen kivehető fordított kérdőjelszerű vonallal (hajfűrt?), a másodikon pedig egy már szinte teljesen elmosódott női arc körvonalai (4. és 5. kép). Egy kissé emlékeztetnek az egyes türkö

kőszobrok stílusára.⁸ Sajnos a három kőlapokkal határolt terület nem tartalmazott semmiféle leletanyagot, így nem lehet bizonyítani, hogy ezek az arcok a korai türk sírszobrászat első ismert emlékei lennének, annak ellenére, hogy az első oszlop előtt a hegyoldal felé 7 kő van lerakva egy sorba, úgy mint a nagy türk kurgánokat kísérő balbal oszlopsor. A férfiarckép előtt, az oszlop és az első kő között is nyitottunk egy kis szelvényt, de leletanyag itt sem mutatkozott. A közelben lévő biztosan türknek mondható nagy halomsírt már viszont kirabolták. Ásatásunk színhelyétől alig egy km-re találtunk rá. A nagy kőlapokból alkotott fedél nélküli kőládát sáncárok övezte. Tőle K-felé 300 lépés hosszú balbal-sor (kő sztlél

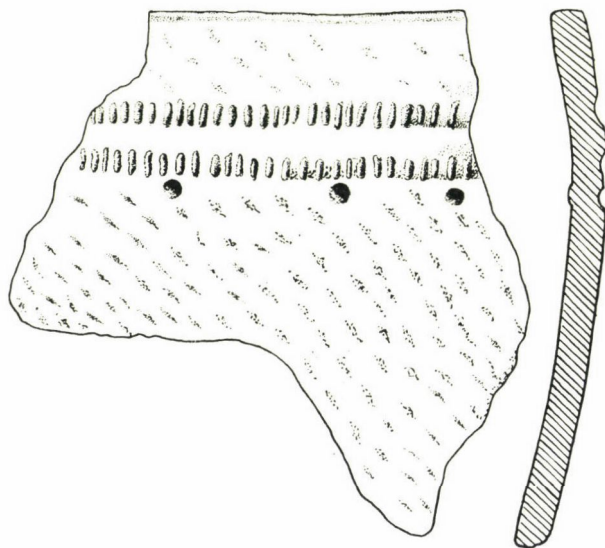

6. kép. A Husin Gozgor-i „A” temető alaprajza
Рис. 6. План могильника «А» в Хушин-Гозгоре
Fig. 6. Plan du cimetière «A» de Husin Gozgor

sor) indul. A négyzet alakú láda 9×9 lépés, a kőoszlopok száma pedig 93 volt.

Mivel úgy véltük, hogy a szögletes kerítésű kerek-szurunk sírja bolygatott, ez jól látszott kívülről is, a tőle Ny-ra fekvő objektumok pedig igen zavarosak és egymástól nehezen különíthetők el, tovább indultunk *Bajan Cogt* felé. Útközben egy közeli D-i irányú keresztvölgyben, valamint Uktal Cajdamtól kb. 15 km-re az út mellett közvetlenül is láttunk egy-egy köves kurgánt, de nagyobb együttest egészen a főváros határáig nem találtunk. Ezért úgy határoztunk, hogy egy tavalyi ásatási pontra a 335-ös vasúti őrház közelébe, a *Husin Gozgor* hegy alá megyünk vissza ásatni. Az idén felmértük a temető alaprajzát is (6. kép.). Feltártunk összesen öt objektumot, tehát a tavalyi sírral együtt összesen hatot. Amint kiderült az idei ásatás során csak áldozati helyeket sikerült feltárunk. Lelet mindegyikben volt. A szögletes alaprajzú kőhalom alatt lólapockacsont, az egy sorban fekvő téglalap alakú kerítések földjében pedig, D-ről É felé haladva, báránýállkapocs 25 cm mélyen, a következőben 60 cm mélyen a DK-i sarokban öreg ló állkapcsának töredéke, báránýfogak állkapocsrésszel és koponyarészlettel, valamint egy vörös-barna agyagedény töredéke, valószínűleg triposzlábé, a mellette levőben, a tavalyi sír szomszédjában a DK-részen 30 cm mélyen lapos büttyöfkül, díszített edényfal töredékével (7. kép.), amely belül kormos volt. A D-i részen, nagyjából középtájon kerek szenes folt volt a kövek alatt. Tehát az áldozatot itt a kőkereten belül végezték el; végül az utolsó, amit feltártunk, a sor szélső tagja, leletanyagot nem szolgáltatott. (V)

A leletanyag kapcsán felvetődik a temető korának kérdése is. Ha elfogadjuk, hogy a talált kerámiatöredékek triposzok részei, akkor a temetkezést és az áldozati helyeket i. e. kell helyeznünk. A bronz- és koravaskori sírok zömükben az i. e. X—V. sz. közé keltezhetők, de léteznek még a IV. sz.-ban is. Az általunk talált egyik edénytöredék díszítése a Bajkálon túli sírok triposzainak díszítésére hasonlít.⁹ Triposzláb töredékünk a Hugutuj völgy triposzára emlékeztet.¹⁰ Okladnyikov rámutatott a perem egyenes voltára, mint a Bajkálon túli triposzok jellegzetes helyi vonására, szemben a kínai triposzokéval.

7. kép. Edénytöredék a Husin Gozgor-i „A” temetőből
Рис. 7. Фрагмент сосуда из могильника «А» в Хушин-Гозгоре
Fig. 7. Fragment de vase du cimetière «A» de Husin Gozgor

Ez látható a mi töredékünkön is. Ha megnézzük Okladnyikov térképét idézett cikkében, akkor azt látjuk, hogy a kínai és a Bajkálon túli triposzlelőhelyek közé Mongólia fehér foltja ékelődik be. Leletünk az első triposzlelet, ha töredékesen is, a Mongol Népköztársaság területéről. Kétségtelen, hogy ez a leletanyag barbár népek leletanyaga, még hozzá már nomádoké, amint az áldozati helyeken talált állatesontanyag is igazolja, Okladnyikov szerint pedig talán éppen a tinglingeké, akiket a kínai államalakulat kikristályosodása szorított ki a Sárga-folyó kanyarjának vidékéről. A hunok megjelenésével a triposzok eltűnnek aztán a Bajkálon túli területéről.

A temetőn áthaladó földút Ny-i oldalán levő domb tetején, amely tulajdonképpen a Husin gozgor hegy pihenőjéből emelkedik ki, szögletes kőkerítéses kőhalom találtunk, mellette pedig egy kisebb objektumot. Ezt az együttest B temetőnek neveztük el. A nagyobbik kőkerítés négy sarkán olyan kőalakzatot látunk, amely várak saroktornyainak alaprajzára emlékeztet. A kis domb mögött is találtunk két-két hasonló alakzatot (8. kép.). Az elsőben, a nagyobbikban, 40 cm mélyen, a DK-i részen a kerített területnek, két emberi bordát, három csigolyát, egy lábujj- és egy lábközépcsontot találtunk. Melléklete nem volt. A másik szögletes belsejű, de kifelé kerekdedd alakuló objektumban semmiféle lelet nem volt.

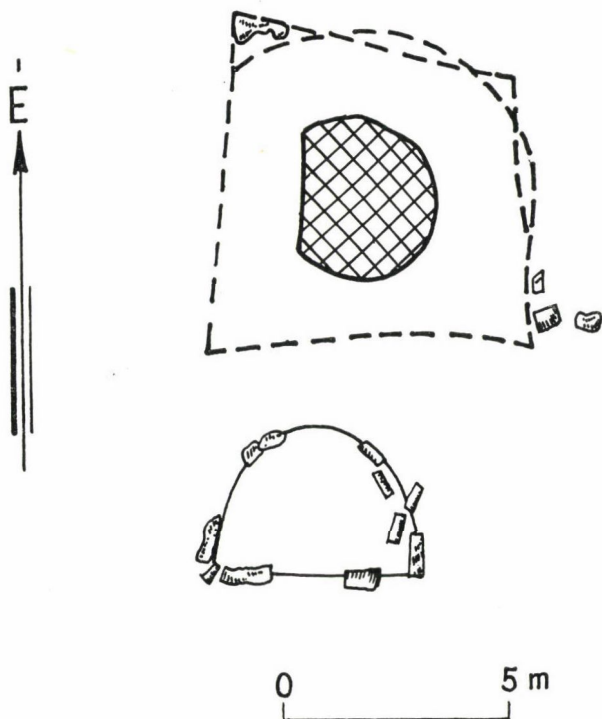
Ezzel tizenhét napos vidéki utunkat befejeztük. Eredményeinkről elsőnek a Mongol Tudományos Akadémia

⁸ Казакевич В. А., i. m. IX. t. 1. Dariganga, Guhul.

⁹ Okladnyikov А. П., Триподы за Байкалом. СА 3 (1959) 2. kép 1.

¹⁰ Uo. 12. kép. Lelethelye nincs közelebből megnevezve.

Történettudományi Intézete tudományos tanácsa előtt számoltunk be. A tudományos tanács jelentésünket elfogadta. Vizsgálati ásatásaink Mongólia régészeti emlékeinek kutatásán belül igen sok kérdést vetettek fel és éleztek ki. A kerekoszorúkat kutatása, amely Borovka expedíciójával indult meg, abbamaradt. Pedig joggal feltételezhető, hogy ezek a jellegzetes alakú sírok és áldozati helyek, amelyek szinte az egész Mongol Népköztársaság

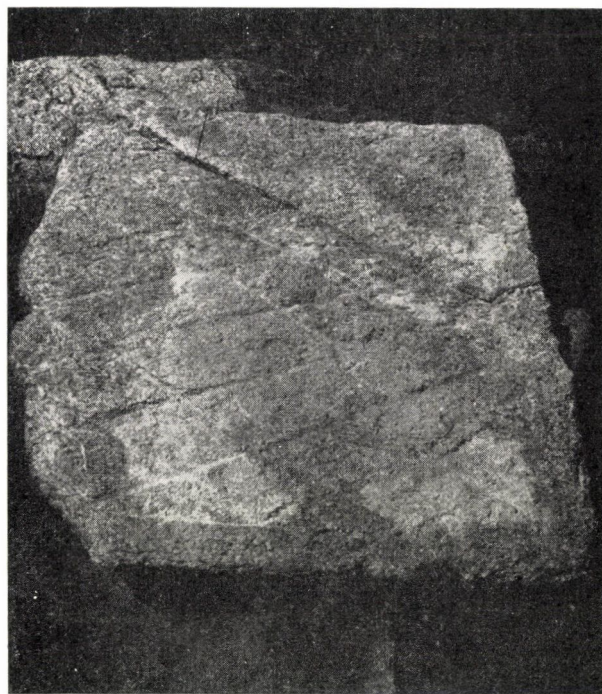

8. kép. A Husin Gozgor-i „C” temető alaprajza
Рис. 8. План могильника «С» в Хушин-Гозгоре
Fig. 8. Plan du cimetière «C» de Husin Gozgor

területén megtalálhatók, sem időben, sem etnikailag nem egységesek. Egy részük a hunkor előtti lakosságé, más részük pedig már a VI—VII. sz.-ban i. sz. keletkezett. Az sem lehetetlen, hogy egy autochtón lakosság él tovább és temetkezik kerekoszorúba a hunkorban és megéri a türk periódust. A kör alakú kerítéssel övezett köves kurgánok megtalálhatók Mongólia területén kívül is, Tuva központi területein.¹¹ Vannak négyszögletes kerítésűek is. Ott mindezek szkítakoriak, türk kori leletek csak a kerületen kívül kerültek elő. Még nyugatabbra a Karatau hegység északi lejtőin is előfordulnak mind körkörös, mind pedig szögletes kerítésű köves kurgánok (Kenszaj). Itt ezek az i. e. III. és az i. sz. I. sz. közé keletkezettek.¹² Bizonyos támpontot nyújthatnak e problémához a korabeli kínai forrásoknak a nomád népekre vonatkozó utalásai. Ezek a keleti türkkel kapcsolatban megemlítik, hogy azok halottaikat elégetik és hamvaikat tavasszal vagy ősszel temetik el. Más nomád törzsekről azonban azt jegyezték fel, hogy fára temetkeztek. Kerekoszorújaink népével kapcsolatban feltehető lenne, hogy sírjaik elsősorban szertartási helyet képeztek, mivel általában csak elszórtan találtunk bennük emberi csontokat,

teljes csontváz egyben sem volt. A Kelet-Mongóliában feltárt két lovastemetkezési kerekoszorú Borovka azért keltezte a korai türk korbá (VI—VIII. sz.), mert az egyikben szaszanida jellegű mintás kínai selyemtöredék is volt. Ennek alapján azonban e sírt 1—2 évszázaddal korábbra is lehetne még keltezni. Az Uktal-Cajdam-i síroknál talált arcképek a türk és későbbi kőszobrok prototípusai lehetnek. Kezdetben csak bekarcolással jelölték a kőlapra a fejet, később teljes alakot kezdtek ábrázolni és a fejet már félig szoborszerűen körülfaragták, végül pedig kerek szobrokat készítettek. Ez is arra mutathat, hogy e sírjaink a türk birodalom fénykoránál korábbiak. Mindezeket a kérdéseket további ásatások dönthetik csak el. Emellett nagy szükség lenne lehetőleg az összes hasonló emlékek feltérképezésére is. Reméljük, hogy vizsgálatainkat tovább folytathatjuk majd ezen a téren. Ezután a kutatásokat Kelet-Mongóliában volna jobb végezni, sem mint az általunk bejárt központi, exponáltabb részen, vagyis ott, ahol kevesebb a valószínűsége a kirablás lehetőségének.

A fővárosba visszatérve alkalmunk nyílt a Nemzeti Múzeum régészeti és művészeti kiállításai, az ideiglenes egyházművészeti kiállítás, a vallástörténeti múzeum (Čsojdzsillamin kolostor), a működő Gandan kolostor megtekintésére. Megtekintettük ezenkívül Tonjukuk türk főember (VIII. sz. eleje) síremlékét Nalajhában, a fővárostól DK-re, ahol 1957-ben Szer-Odzsav a régészeti csoport vezetője végzett ásatást.¹³ Tonjukuk sírjától nem messze még három kirabolt egykorú sírpítményt láttunk. Az egyik kőládájának lapjai jurtaoldalrácstól utánoznak véséssel (9. kép). Alkalmunk volt megtekinteni ezenkívül

9. kép. Türk sír kőládájának lapja Nalajhában
Рис. 9. Плита каменного ящика из тюркского могильника у Налайха
Fig. 9. Dalle de la cuve de pierre d'une tombe turque près de Nalajha

¹¹ Грач А. Д., Археологические раскопки в Монгун-Тайга и исследования в Центр. Туве. Труды ТКАЭ 1. 13—17. Москва—Ленинград 1960.

¹² Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИИАЭ, 14 (Алма Ата 1962) 97.

¹³ Az itt előkerült arany lószerszámveretek típusainak képeit ld. Gábori M., Arch. Ért. 87 (1960) XXVIII.

t. 1—2. A nagyobbik levél alakú veret trébelt és poncolt aranylemezt, kilenc darabot találtak belőle; ezek a lószerszámot díszítették, ugyanúgy mint a 10 db ovális öntött veret, poncolt háttérrel. Ezek a verettípusok később a kirgizok anyagi kultúrájában élnek tovább. Az ásatásról csak előzetes jelentésben számoltak még be.

a Tola folyó balpartján levő *Ih-Tengerin-am* nevű helyen levő bronzkori sziklarajzokat is, ahol Okladnyikov¹⁴ koraközépkori (XIII—XIV. sz.) ráfestést is talált (felirattal együtt). Az őskori ábrázolások vörös festékekkel készültek. Hasonlókat láttunk egyik látogatásunk alkalmával a fővárostól K-re néhány km-re a Tola jobb partján is, *Hacsurt* nevű helyen.¹⁵ Ezek mind az állattenyésztő népek termékenységi ünnepeinek mágikus cselekményeivel állhattak kapcsolatban. A festményeken a négyesgötes kerítés a karámot, a pontok az állatokat jelölik. Korukat az i. e. 2. évezred végére, ill. az I. évezred elejében lehet megállapítani.

A Nemzeti Múzeum raktárából alkalmunk volt megtekinteni nemcsak a Tonjukuk sírjából származó két aranyveretet, hanem D. Dordzsüren bemutatott nekünk egy olyan leletegyüttest, amely a magyarországi korai avar leletanyag tanulmányozása szempontjából nagy érdeklődésre tarthat számot. Az objektumot, ahol a leleteket találták C. Dordzsüren tárta fel 1956-ban az Arhangaj ajmak Han ojut szomonjában. Rövid leírása már megjelent mongol nyelven.¹⁶ Dordzsüren a sírt

nem ásta ki, csak a mellette levő kis halmokat, amelyek a mellékleteket rejtették. A mellékleteket a temetéskor részben elégették. Ép állapotban kerültek azonban a sírba egy miniatűr öv préselt veretei: keskeny, levél alakú szíjvég, álcátok, háromkaréjos veretek, valamint levél alakú felvarrható ruhadíszek. Az egész egy kis fadobozban volt, de ezt már nem sikerült megmenteni, kőlapokból álló ládában. A lelethez még egy selyemdarab is tartozik, de ezt nem láttuk. A veretek egy része a Kiskőrös-Vágóhid-i avar fejedelmi családi temető leleteire emlékeztet.

Utunk sikerét igen előmozdította az a segítség, amit mongol kollégáinktól és az intézet vezetőségétől kaptunk. Emellett nagykövetségünk összes tagjai, a hivatalos segítségen messze túlmenő szíves magatartásukkal tették eredményesebbé utunkat. Ez a mindkét részről érkező segítség igen fokozta együttműködésünket és ha még oly szerényen is, de növelte népeink barátságát. Illesse őket ezen a helyen is hálás köszönet.

Erdélyi István—Ferenczy László

A MINGORAI (PAKISZTÁN) OLASZ ÁSATÁSOK EREDMÉNYEIRŐL

Az olasz Orientalisztikai Intézet (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) az elmúlt esztendőben nagyarányú ásatási kampányt indított a Közép-Kelet régészeti emlékeinek feltárására. Az olasz kormány egyezményeket kötött az afganisztáni, pakisztáni, majd az iráni kormánnyal az említett területeken végzendő ásatásokra. A pakisztáni ásatások 1956-ban, az afganisztániak (Ghazni környékén) 1957-ben, az irániak (Szeisztán vidékén) pedig 1960-ban indultak meg. Az ásatások célja Európa és Ázsia kulturális kapcsolatainak felderítése, különösképpen a régészeti anyag tanulságainak figyelembevételével. Köztük meglepően gazdag eredménnyel végeztek azok, melyeket Pakisztán területén, Szvát vidékén az utóbbi években végeztek.

Szvát területe Pakisztán északi részében fekszik. Kellemes, enyhe éghajlatú vidék, közel a kasmiri határhoz, az ókorban (különösen Alexandros hadjárata óta) és korai középkorban fontos gazdasági szerepet játszó K—Ny-i nagy karavánút közelében. Az indiai irodalomban *Uddiyana* vagy *Udyana* néven említik ezt a vidéket. Az ásatások nyomán a prehisztórikus időktől az iszlám hódításig terjedő időszakból került elő gazdag leletanyag.

A szóban forgó területen az ittjárt kínai zarándokok leírásainak tanúsága szerint az V—VII. században 1400 buddhista monostor állott. A Szvát vidékét a hasonló-névű ÉK—DNy irányú folyó köti össze a tőle délre elterülő Gandhára-val, az indo-hellenisztikus művészet központjával. Ismeretes, hogy e terület régészeti feltárását félszáz évvel az olasz kutatások előtt, idegenbe szakadt hazánkfi, *Stein Aurél* kezdte meg, aki „Ruins of Desert Chatay” című művének I. kötetében számolt be sváti kutatásairól 1912-ben, későbbi kutatásairól pedig — többek között — 1929-ben a Magyar Tudományos Akadémián „Nagy Sándor nyomdokain az Indusokhoz” címmel tartott székfoglalójában. Az említett olasz régészeti expedíció 1957—1962 közt főként két területen végzett jelentős munkát, mégpedig a Jasubhil folyócska völgyében fekvő *Butkara (Mingora)* és *Udegram* (ez utóbbit *Arrianos Ora* néven említi) környékén. A két lelőhelyen összesen több, mint 7000 lelet került felszínre; egyedül a mingorai ásatások mintegy 1200 emlékekkel gyarapították az itáliai múzeumok, a római Museo Nazionale d'Arte Orientale és a torinói Museo Civico anyagát. Az egész kutatást *Giuseppe Tucci*, a római egyetem tanára és az Is. M. E. O. igazgatója irányította, a mingorai ásatások vezetője *Domenico Facenna*, az előbb említett római keleti

múzeum igazgatója, munkatársai: *Maurizio Taddei*, *Vittorio Caroli* és *Chiara Silvi Antonini* 1962 őszén folytatják az ásatásokat. Az 1956—1959 közt végzett pakisztáni és afganisztáni ásatások anyagát 1960-ban több kiállításon mutatták be. Ebből az alkalomból gazdagon illusztrált képes katalógusokat adtak ki az emlékekről. A mingorai ásatások anyagát pedig 1962 márciusában Rómában a Palazzo Venezia-ban külön kiállításon mutatták be e sorok írójának alkalma volt a Rómában őrzött gazdag művészeti anyagot az ottani keleti múzeum raktárában megtekinteni.

A szóban forgó leletanyagból a legjelentősebbek a szürke palából és stukkóból készült szobrok, illetve domborművek, — (számuk kb. 300-ra megy) — amelyek a Mingorában feltárt nagy sztúpát díszítették, amelyet 200 kisebb épület vett körül. A nagy sztúpa építésének különböző fázisait a kutatás pontosan megállapította. Keletkezése i. e. II. századra tehető, azonban többször elpusztult és újjáépült, de már a XI. század előtt, az iszlám behatolását megelőzően, elhagyták a buddhista szerzetesek. Újjáépítéseit i. sz. I—IV., illetve V. század közti időre tehetjük. A mingorai nagy sztúpát Buddha életének ábrázolásai díszítették; végig vonul szemünk előtt a nagy vallásalapító sorsa, születésének epizódjai, gyermek-kora, megtérése, szülővárosának elhagyása, megvilágosodása, első beszédei, csodái és halála. Ezek az ábrázolások mind magukon viselik az indo-hellenisztikus művészet hatását, sőt, természetesen a római befolyás sem hiányozhat. Így pl. lehetetlen észre nem vennünk a római császári *Adventus*-ábrázolások hatását abban a jelenetben, amely a világot elhagyó *Sakyamuni* jelenetét ábrázolja. Hasonlóképp az antik művészet frontális quadriga-ábrázolásaira — különösképp a későantik Sol-Imperator kocsijára — emlékeztet az a jelenet, amelyben a „nap kocsin” Buddha-reliquiái az égbe emelkednek (vö. *Mario Busaghi*, *M., The „Frontal” Representation of the Divine Chariot, East and West* 6 (1955) 9—25). Az antik hatás még közvetlenebb más épületdíszítő domborműveken, például a timpanonnal záródó oszlopokkal zárt fülkében megjelenő erotikus jelenetben, amely a dionyszikus-bacchikus szilénosz-mainasz kettőst sajátos indiai felfogás szerint utánozza. De nem hiányzik a töredékek közül a falkoronás Tyché mellképe sem. A klasszikus és a keleti művészet izlésének és formakincsének összeolvadására igen érdekes példa egy oszlopfő, amelyen az akanthos levélből kinövő virág ívben szétterülő, kacsokban végződő

¹⁴ Okladnikov A. П., Древнемонгольский портрет, надписи и рисунки на скале у подножья горы Богдо—Уула. Монгольский археологический сборник (Москва 1962) 68—74.

¹⁵ Дорж Д., К истории изучения наскальных изображений Монголии. Уо. 50. A cikk nem közli a teljes képet.

¹⁶ Доржсүрэн Ц. Нөгөн булшны тухай. ШУС 1956.

bibéi közt megjelenik a turbános, bajuszos *deva* keleti arca. A buddhista aszkéták ábrázolásaiban pedig különösen a viseletben, a ruhák redővetésében mutatható ki a klasszikus hatás. Az antik mitológia állatalakjai is megjelennek a mingorai sztüpa reliefjein s a karesú, hosszú testű griff a római Antoninus Pius és Faustina templom frizének griffjeire emlékeztet. A pusztán ornamentális jellegű töredékek közt is találunk számos antik motívumot, így pl. egy i. sz. II. századra datált darabon — a pannóniai későantik anyagban is gyakori — hatszirmú rozettamotívumok összekapcsolódásából adódó „végtelen mustra” látható. Figyelmet érdemel egy falfestmény töredék is imádkozó férfi ábrázolásával. Az emlékanyag korhatározását megkönnyítik az építési periódusok jól

megállapítható stratigráfiáján kívül, az éremleletek. Így pl. egy szteatitból készült, belül aranyozott ereklyetartóban II. *Azes* pénzét találták, aki i. e. I. század I. negyedében uralkodott. Az ásatások folyamán egy prebuddhista nekropolisból több száz edény is előkerült, amelyek iráni hatásra utalnak.

A mingorai ásatások — mint erre *Tucci* és *Bussagli* professzorok is rámutattak — nemcsak az olasz kutatás számára nyújtanak érdekes és fontos anyagot, de a Gandhāra-művészet fejlődésének problematikáját, kronológiájának meghatározását új szempontokkal, biztos adatokkal gazdagítják. Az ásatások anyagának publikálása az Is. M. E. O. kiadásában folyamatban van.

Kádár Zoltán

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
XIII. (1961) 1–4. fasciculus. 323 lap, 76 tábla

A 12 cikket magában foglaló kötetet *Banner J.* és *B. Kutzián I.* közös tanulmánya nyitja meg: Hozzájárulások a Kárpát-medencei rézkor kronológiájához címen. Különösképpen a „badeni”, ill. a „péceli kultúra” viszonylagos időrendjének, a kostolaci és bošacai csoport magyarországi megjelenésének problémái kerülnek megvilágításra, amire a tiszapolgár-basatanyai és a székely-öldteleki ásatások eredményei nyújtottak lehetőséget. Milojević keltezése (a kostolaci csoport a „badeni kultúra” középi- és késői szakaszával egyidejű) valószínűleg általánosítható, és így a kostolaci csoport néphulláma viszonylag korán vetett véget a (középrézskori) „bodrogkeresztúri kultúrának”, a magyar Alföld északi részében (31. o.). A „péceli” és „bodrogkeresztúri kultúra” részbeni egyidejűsége feltételezhető, de e kérdés közelebbi mikéntje a viszonylagos időrend tisztázásával állapítható meg (a „bodrogkeresztúri kultúrán” belül). Ezen két kultúra egyidejűsége (egyik időszakuknak folyamán) a magyarországi „badeni kultúra” korai szakaszában állhatott fenn, mialatt (a középrézskorban) a Dunántúlon a „badeni”, a magyar Alföldön a „bodrogkeresztúri kultúra” volt uralkodó. A „péceli kultúra” korai szakasza után fellépő visszi, kostolaci, unyi és bošacai csoportok párhuzamossága hangsúlyozható, de fejlődésüknek nem egész tartamára vonatkozólag. Különösen a visszi és kostolaci csoportoknál különül el korai és késői szakasz. Korai szakaszuk a budakalászi temető késői fokozatával lehet egyidejű (32. o.), és bevezethette a magyarországi késő rézkori művelődést. A késői „badeni csoport” a korai bronzkorral zárult, és a „vučedoli kultúrával” bizonyos párhuzamossága szintén feltételezhető (32. o.).

Patek E. a „Neszmélyi település és temető” címen a Közép-Duna-medence későbronzkori urnasíros temetők kultúrája dunántúli kultúrcsoportjának kérdését taglalja. A Dunántúlon a középeurópai urnasíros temetkezés a „BD-HA A” átmeneti korszakban kezdődött (33. o.). A „HA A2” periódus óta vette birtokába az „urnasíros művelődés” népe a Dunántúlt sűrűbb lakottsággal, amikor a neszmélyi földön is létesült település. Ezen késő bronzkori néphullámok meglehetősen békés körülmények között vándoroltak be, miközben az őslakosság is tovább élt, pl. Fejér megyében, a Délkelet-Dunántúlon, Győr terében, a Balaton környékén (34. o.). Ez a kultúra a szlovákiai térségben is különleges helyi színeződéseket mutat fel a legtöbb esetben. Dél-délelet irányú vonulásában a Duna, a Hanság és a Rába vonalát követte. A nyugat-dunántúli római kori utak hagyománya talán az „urnasíros kultúra” korszakáig vezethető vissza (35. o.). Ezen művelődési kör több évszázadának általában békés viszonyai kedveztek a kereskedelem fejlődésének és az értékek cseréjét elősegítették (36. o.). (Neszmélynél a római korban az illír nevű Azao település állott, és a közelében vonult az ősi „borostyánkő út”, a Zsitva és a Nyitra völgyének irányába). A neszmélyi urnatemető leletanyaga túlnyomó részében a „HA A2” korszakaszából származik, de néhány sír a „HA AI – A2” átmenetből, ill. a „HA B” periódusból keltezhető (37. o.). A mentő-

ásatás megkezdése előtt az agyagbányászással a temetőnek kb. 1/3-át hordták el (régészeti ellenőrzés nélkül), de a feltárt 200 sír emléktárgya jellegzetes képet ad a teljes temető kronológiájáról és kultúrájáról. Jól tájékoztat a 39. o. rétegvonalas áttekintő térképe: Lelőhelyek Neszmélyen. Az urnatemetőtől kb. 1 km-re, a dunai szigeten fekszik a hozzátartozó település. A sírok elhelyezésében rendszer nem nyilvánul meg. A későbronzkori temető közelében (a Várhegyen) három olyan sír került elő, amely a bronzkor „B” szakaszából való. A hamvasztásos és a kősorokkal borításos temetkezés szokása itt is a bronzkortól az urnatemetős korszakig nyomon követhető, amint ahogy az égetéses temetkezés helyi hagyományai egyáltalán a „péceli kultúráig” érnek vissza a Dunántúlt legnagyobb részében (40. o.). Kiváló a 40. és 41. o. közé iktatott két térkép. A 4. sz. térkép a temető feltárt részeit és feltételezhető határvonalát rétegszintesen felvételben jelzi (a neszmélyi Paphegy oldalában, a „Postaföldön”). Az 5. sz. helyszínrajz a pontokkal jelölt 200 kikutatott sír rendjéről tájékoztat. A csontokat 48 esetben urnába vagy táliba rakták, 17 esetben a kalcinálódott maradványokat a földre helyezték, a mellékletek mellé (41. o.). A kődarabok és kavics elhelyezése a sírokban olyan szokás itt is, amelynek kultikus jelentősége feltételezhető (42. o.). Az 54. és 55. o. közé iktatott térkép a telephelyen húzott kutatóárok rendszerét mutatja be (a dunai Felsőszigeten). Az áradások hullámai elmosták a telep számos nyomát. A megmaradt emléktárgy a „Ha A–B” periódusból származik. Az 57. oldalon az 1. és 2. sz. lakógödör szabálytalan kör, ill. négyyszögű alaprajzát látjuk, a mélység szintek bejelölésével. Az 56. lapon a lakógödörök rétegfelvételei, a 63. oldalon az 1. sz. lakógödör alap- és rétegrajza sorakoznak. A telep leletanyagából kiemelkedik az öntőminta, amely fejszék helyben készítését tanúsítja (28. t. 8). Amint a 69. o. vázlatos metszetrájról leolvashatjuk, a temető szintje kb. 30 m-rel magasabban fekszik a telep nivójánál. A sírok leletanyagában a későbbi, „urnatemetős kultúra” kedvelt edényformái együtt találhatók a tipikus „Ha A” formákkal. A legújabb feltárások alapján a Dunántúlt keleti felében az „urnatemetős művelődés” népe a „HC” korszakig élt tovább, amikor is felvette ezen kultúra jellegzetességeit, majd később a Dunántúlt lakosságának alaprétegét képezte. Elérkeztünk odáig, hogy az illírség nyelvészeti forrásanyagát (főleg a helyneveket) az „urnatemetős kultúrával” és tovább élő rétegével kapcsolatba hozzuk. Az illírség hordozhatta ezt a művelődést, amely a római kori Pannónia illír alaprétegu őslakosságában is tovább élt (82. o.).

Nemeskéri János a neszmélyi (koravaskori) népesség paleoobiológiai rekonstrukciójának kérdéseit fejtegeti a kapcsolódó tanulmányban. A neszmélyi temető, amely egészében kb. 600 sírt foglalhatott magában, 200–250 éven át lehetett használatban. Az átlagos életkor a neszmélyi településen minimálisan 25–28 év lehetett, a település lélekszáma pedig 69–92-re tehető. Maximális becsléssel 30–35 évre becsülhető az átlagos életkor a kronológiai határok támpontjai alapján, és (a sírok számának ismeretében) 83–120 főnyi népesség tételezhető fel a koravaskori telepen (86. o.). Legvalószínűbb középkor: 25 év (átlagos életkor), ill. 60–70 lélekszám (87. o.).

Erdélyi G. a győri múzeum mitológiai domborművéről értekezik, amelyen Héraklész és Alkestis jelenetét faragták ki (35. t.). Ez a köemlék a II. sz. közepe és a III. sz. eleje közötti időkből eredhet. Közeli összefüggés áll fenn a római városi képtípus és a pannóniai kódomborművek ezen csoportja között. A pannóniai Alkestis-reliefek eredetükben kevésbé jelenthetik sokalakos kőkoporsó domborképek lerövidítéseit, hanem inkább olyan mintaképek utáni munkákat, amelyek a sírfestményekkel és stukkókkal közös forrásból merítettek (96. o.).

A következő tanulmányban *Sz. Póczy K.* a kölni kereskedők szerepét taglalja az aquincumi polgárváros kialakulásában. A városeelemekben Colonia Cl. Ara-i sajátságok ismétlődnek meg: pl. az északkeleti negyedben fekvő közfürdő ottani előképre emlékeztet. Talán Kölnből hívhattak építéssz. aquincumi városrendezési elképzeléseikhez (99. o.). Kölni telepések műhelyeket alapítottak Aquincumban, amelyekben rabszolgákat foglalkoztattak (100. o.). Aquincum és Intercisa padkás sírjaiban a kísérő mellékletekben a 3-számúság nyilvánul meg, ami a rajnavideki kelták istenségeinek hármas ábrázolásaival függhet össze (101. o.). (Nem érthető, miért tartja *Sz. P. K.* Intercisa-t „olyan városnak, amely Aquincumhoz legközelebb fekszik”? Mi lehet *Sz. P. K.* értékelése Albertfalva és Campona táborvárosairól?) A két „kerek szentély”-t a polgárváros keleti, ill. déli kapuja előtt talán a Rajna-vidéki telepések számára építették, Rajna-vidéki példára tervezve. A II. sz. közepén istenszobrocskáik kölni műhelyek készítményeit utánozták. (Ezen ismertetés írójának tudomása szerint a déli kapunál feltárt „kerek” falazat a kaputornyok tartozéka!) A quad-markomann dűlások után a keletről betelepített vállalkozók által irányított aquincumi gazdasági életből eltűnt a Rajna-vidéki származású kereskedő réteg (102. o.).

Ezután *Alföldy G.* Aquincum vallási életét történetében vizsgálja. A fejlődés következő szakaszait különbözteti meg: 1. a quad-markomann invázióig; 2. Severus Alexander haláláig; 3. a Diocletianus-i tetrarchiáig. A municipium-városrang elnyerése (i. sz. 124) után alakult ki nagyobb erővel a római vallás (109. o.). A 2. korszakban a császár-kultusz szerepe kidomborodik, és felélednek olyan görög-római kultuszok is, amelyek a földi nyomorúságban segítséget nyújthatnak az embernek (pl. Nemesis, gyógyító istenek stb.). A 3. korszakban uralkodó jelenségekre a mysterium-vallások és a császárkultusz, végül a kereszténység jutnak (123–124. o.).

A következő dolgozatban *Szilágyi J.* adatokat szolgáltat a római birodalom nyugat-európai tartományainak halandóságához (Hispania kivételével). Összesen 1973 életkor-adat alapján az átlagos élettartam általában: Mainz (Mogontiacum)-ban 30,9; Köln (Colonia Cl. Ara)-ban 28,4; Germania kisebb településein 35,0; Britannia tartományban 32,5; Lyon (Lugdunum)-ban 27,8; Bordeaux (Burdigala)-ban 37,5; Trier (Augusta Treverorum)-ban 24,2; Vienne (Vienna)-ban 30,5; Arles (Arelate)-ban 28,6; Galliae kisebb helységeiben 27,8 év.

Bartucz L. tanulmányában a magyarországi származakor I. és II. szakasza embertani áttekintését végzi el. Összesen 138 lelőhely 708 sírjából 99 koponyát és 51 csontvázat vizsgálhat meg. A 162–163. o. táblázata sorolja fel az I. szakasz 58 lelőhelyét (321 sír, 49 koponya + 24 váz). A 164–165. o. a II. szakasz hasonló tárgyú táblázata. A Hódmezővásárhely-Fehértóparton feltárt (i. u. 66–260 évekből származó) temető népessége körében az átlagos életkor 33,5 év, de a férfi nem általában hosszabb ideig élt. A húszévesek várható átlagos életkora: 45 (masc.); 38,7 (fem.) év (172. o.). Ebben a származata-jazig temetőben eltemetett férfiak közép testmagassága 168, a nőké 154,2 cm (182. o.). A (tisztá) mongoloid elem és sajátság teljesen hiányzik ezen temető anyagában, amely egészen europid jellegű mutat (202. o.). Mintha a jazig-származta bevándorlók röviddel előbb keveredtek volna a kelta-dák őslakossággal. A nők és gyermekek súlyosabb halandóságát a vándorló élettel kapcsolatos fáradalmak és megerőltetések stb. magyarázhatják. Feltűnő a különbség az I.–II., ill. a III. sz.-i átlagos életkor között: 27,5, ill. 48,3 év (204. o.). A szen-

teskistőkei temető 65 sírja embertani hagyatékából 10 koponya vizsgálható. Az átlagos testhosszúság a férfiaknál 172,4, a nőknél 157,3 cm (214. o.). Szentes-Kistőkén Csallány G. avar sírokat is feltárt; az avar vázak hosszúságai 162,7, ill. 149,4 cm. A történelmi források feljegyzései igazolódtak a származata-jazigok magas természetességéről (215. o.). A 227. o. táblázatban és grafikonban állítja egymás mellé a két vizsgált temető embertani anyagának tipológiai összetételeit; ezek lényegében megegyeznek. A kelet-európai típusok szórványosan, ill. egyáltalán nincsenek képviselve; az északi és mediterrán és még nagyobb mértékben a pamír-turáni típusok előfordulása az uralkodó.

Lipták P. a Hács-Béndekpuszta-i germán csontváz-, maradványokat elemzi embertanilag, az V. sz.-ból. A somogyi lelőhelyen az 1955–1957. években összesen 25 sírt tártak fel, mesterségesen torzított koponyákkal. Korábban ugyanennyi sírt pusztíthattak el földkiemelés során. Vizsgálat alá 16 koponya volt vehető. A 242. o. táblázata azon mesterségesen torzított (Kárpát-medencei) koponyák etnikumáról, fajtatípusáról, életkoráról és neméről tájékoztat, amelyekről részletes embertani adatok ismeretesek. Az etnikum gepida-, ill. hunok, a rassz általánosan europid. Alapvető a 244. o. táblázata, amely a női makrocephal leletek összehasonlító vizsgálatán épül fel. A Kirgizföldön talált női magasztított koponyák a hunokból származnak, a H.-gorzsi lelet gepida. A Hács-Béndekpuszta-i eset az V. sz.-ból ered. Keskeny arcával viszonylag egyedülálló és felülmúlja az összes közép-ázsiai női koponyákat a torzítás mértékében. A 245. o. táblázata a magyarországi germán embertani leletek egybevetését nyújtja. Az V. sz. 1. feléből származnak, ill. gepida és langobárd hagyatékok. Az északi, cromagnoid főtípusba tartoznak. A magyarországi germán csontvázanyagba mediterrán vonások is keverednek. A kiszombori gepida temetőnél feltűnő a brachykran és mongolid behatások nagy százaléka, és így a temető germán régészeti jellege mellett is a hunok sajátos népiségére jellemző (246. o.).

Cs. Sós Á. a Keszthely-Fenekpuszta-i kora középkori temető emlékanyagát ismerteti és értékeli, amelyet az 1951–1952. évi ásatás során a késő római kori település déli védőfalánál, ennek kaputornyainál tártak fel. A kikutatott 76 sír elhelyezkedését a 251. o. kitűnő helyszínrajzán láthatjuk. A sírok keletkezéséhez elsősorban az ékszerek szolgálnak támpontul. Általában a sírok tájolása megközelíti a nyugat–keleti irányt, elhajlás ettől főleg északnyugat–délkelet irányba mutatkozik. A koponya (az 56. sz. sír kivételével) nyugat felé néz (272. o.). A csontvázak általánosan kinyújtott hátón, a test mellett kiegyenesített karokkal fekszenek, kivéve az 59. sz. vázat, amelyet bal oldalára fektetve, magasra felhúzott lábszárral találtak (273. o.). A fenékpusztai sírokban aránylag gyakran mutatkoztak tüzelés vagy kifűtölés nyomai. Több sírba mellékletül húst helyeztek, többnyire a fej vagy a láb mellé (275. o.). A férfi sírokban fegyverek, kések, sarlók, tűziszerszámok, a női sírokban orsók és tűtartók kerültek elő. A tetemeket túlnyomóan koporsó nélkül helyezték sírba. A koporsóknak két típusa különül el: négyyszög keresztmetszetű, átlag 3 cm széles deszkából, szegecselés nélkül összerótt, kb. 50 × 200 cm méretű; fatörzsből kivált teknő a 48. sz. sírből, kb. 45 × 217 cm méretben (277–278. o.). A 41. sz. sír üregét koporsószerűen köréteggel rakták ki, deszkafedéllel látták el. A 47. sz. sírban a tetemet két deszka közé helyezték, amelyeket kőrákással támasztottak meg. A 7. sz. sírt téglával bélelték, római kori hagyomány továbbéléseként. Az eddig feltárt temetőrészben a IX. sz. 2. felében kezdtek temetkezni, de az használatban volt a X. sz.-ban is (297. o.). A leletanyag főleg a morvaországi, délnyugatszlovákiai és kelet-alpesi területekkel mutat összefüggéseket; ide utalnak a temetkezési szokások is. Az embertani anyag szintén nyugati szláv eredetre vall, legközelebbi rokonságot az oroszvári vázanyaggal mutat. Helyi romanizált elemekkel való kapcsolatok is megnyilvánulnak. Mongoloid vonások teljesen hiányoznak (298. o.). Legkorábban az avar birodalom bukása után, a IX. sz. elején, telepedtek meg

itt szlávok; a második szláv hullám Pribina és Kocel idejében (860/1—874) ért ide. Korábbi avar népesség az emléktárgyak alapján nem mutatható ki. A Keszthely-Fenekpuszta-i emléktárgyak jellege kevert. Alaprétegét, a „Kötlach-művelődés” elemei mellett, avar és későrómai vonásokkal keveredve, a nagymorva birodalom kultúrája képezi. A szláv lakosság kapcsolatokat tartott fenn avar csoportokkal, sőt tovább élő romanizált szórványokkal is érintkezhetett, de ezeknek a művelődése az idők folyamán változásokon esett át, bár a késő római kori kézművesi hagyományoknak még birtokában voltak. Mindezt összevéve a zalavári emléktárgynál a Keszthely-Fenekpuszta-i kultúrhagyaték szegényesebb. Mind a két helyen a temetkezés „pogány” rítus szerint történt. Kocel halála után eszerint megszűnt a vallási kényszer (300. o.). A sajátos agyagpalack készítése helye: Keszthely-Fenekpuszta. Innen került el ez az áru Zalavárra is. Az egyéb kerámia mind a két lelőhelyen ősi szláv hagyományokat tükröz. Pribina és Kocel államában a Keszthely-Fenekpuszta-i telep előre tolt katonai őrállomás szerepét is betöltötte. A Zalavárral ellentétben itt előkerült nagyszámú fegyverzetleletnek ez a magyarázata. A későrómai kori erődítés hagyományát megőrző szláv erősség a frank katonai hatalmat is képviselte, de nem ide vezényelt frank helyőrség, hanem bennszülött szláv fegyveres osztag révén (301. o.). A frank birodalmi felsőbbség az egyházi szervezetet is felhasználta arra, hogy Pribinának körzetében a hatalmat fenntartsa. Nem bizonyított azonban a Pribina-féle állam germanizálása (302. o.).

Erdélyi I. „Nagy Magyarország” címen az ősmagyarok baskíriai tartózkodásának kérdéseire szól hozzá. Ezek vizsgálatahoz áttekinti Baskiria VI.—IX. századi archaeológiai emléktárgyait. A baskír szó és változatai nem hozhatók kapcsolatba az ősmagyarsággal, a baskírok nem finnugor nép. A misar tatár néptörzs, ill. egy része S. P. Tolstov és más kutatók véleménye szerint magyar származású lehet (319. o.). Ezen magyarázat értelmében a keleten visszamaradt ősmagyar népcsoport eloroszosodott részét mescser, eltatárosodott ágát a misar névvél jelölték. A magyar-madsar névből a mescser, ill. misar alakok származtatása hangtörténetileg kielégítően nem magyarázható. Anthropológiai kapcsolat sincs a mescserek és misarok között. Két baskír törzs: Jenejci és Jurmatinci nevei megfelelnek két ősmagyar néptörzsnek (Jenő és Gyarmat), de a Jenejci törzs tagjai nem tekinthetők valódi baskíroknak. Ami a baskíriai régészeti kutatásokat illeti, két fontosabb archaeológiai kultúra bontakozott ki a feltárások során: a bachmutinói művelődés a IV—VII. századból; a levasovói (sterlitamakí) temető kultúrköre, amely helyi és déli (alán?) elemeket olvasztott magába. Utóbbi (délbaskíriai) közelebb áll a honfoglaláskori ősmagyar művelődéshez. Előbbi erdei vadász, helyben gyökerezett kultúra. Alapvető az 1. sz. térkép (a bachmutinói művelődés fő emlékeinek körzete: bolgár erődítések vonala), továbbá a 2. sz. alaprajz (a kusulevói temető elhelyezkedésének vázlat). Utóbbi időbelileg csatlakozik az említett két kultúrához (a Belaja folyó balpartján, a volgai bolgárok erődítményeitől keletre). Embertani vizsgálatok alapján finnugor eredetű nép temetkezési helye, amely a türk nyelven beszélt baskírok megjelenése előtt telepedett meg a térségben. A bachmutinói művelődés és a levasovói temető régészeti anyaga nem mutatnak közvetlen kapcsolatot a honfoglaló magyarsággal. Az egyik szovjet kutató elmélete szerint az említett művelődés a VII. sz. kezdetén szűnt meg és azonos az ősmagyarral. Azonban ezen erdei művelődést nem követték nyomon a sztyeppéig, az ősmagyar kultúrát pedig a sztyeppén keresztül. Temetési rítus szempontjából jóval közelebb áll az ősmagyarhoz a levasovói mód, mint a bachmutinói temetkezési szokásrend.

A levasovói temető településének feltárása talán eldöntené a fennforgó kérdéseket, a cseremiszek baskíriai temetőinek kikutatása is választ adhatna némely kérdésre. Az itt élő misarok és más népesség anthropológiai vizsgálata is a magyarság múltjának kutatásához lenne fontos (320. o.).

Ezt a kötetet Harmatta J. ismertetése zárja le, Trencsényi-Waldapfel I. művéről, amelyben görög-római vallástörténeti kérdéseket taglal.

Szilágyi János
Aquincumi múzeum

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Évkönyve. XIII. Bp. 1961.

A Folia Archaeologica új kötetének tekintélyes hányadát (7—128 o.) alkotó régészeti rész a magyar föld történetének az őskortól a korai középkorig terjedő valamennyi nagy korszakára vonatkozólag tartalmaz egy vagy több tanulmányt, és így hű tükörképe a MNM Történeti Múzeumban folyó széles körű archaeológiai kutatásnak.

Kerényi András (1909—1961) búcsúztatója (7—8 o.) a múzeum Éremtára kiváló római numizmatikusának életművét ismerteti, fájdalommal említve azt a veszteséget, amit Kerényi András korai halála a múzeumnak és a magyar tudománynak okozott.

Körök József: *Neolitikus telep és sírok Dévaványán.* (9—26 o. német kivonattal) c. tanulmányában egy 1959-ben végzett leletmentő ásatás eredményeit ismerteti. Az újkőkori lelőhely a tiszai kultúra egyik figyelemre méltó telepének bizonyult, amely az ásató megvilágításában egy helyi csoport pontosabb megkülönböztetését teszi lehetővé. Ez a csoport „az Alföld keleti felének középső részén foglal el nagyobb összefüggő területet”. Kerámiajára jellemző a vonaldíszes és a tiszai díszítő elemek kezdetétől fogva való keveredése, amely közeli kapcsolatba hozza a lebbői körrel, minthogy azonban sajátos díszítő elemei is vannak, a szerző nézete szerint különálló csoportként kezelhető. Az ásatás legérdekesebb részleteredményei a neolitikus házformákra vonatkozó újabb adalékok, közöttük elsősorban a függőleges falú építkezés kimutatása. Körök József publikációja, amelynek mintaszerű tömörségét követendőnek tartjuk, minden bizonnyal hozzájárul az alföldi neolitikus leletanyag tagolásának további finomításához. A specialisták körén kívül állók szempontjából azonban nem hallgathatjuk el azt az aggályt, hogy korszerű és közzérhető összefoglalás hiányában a beavatatlannak egyre kevésbé ismerik ki már magukat azoknak a finom megkülönböztetéseknek és kultúra-beosztásoknak a körében, amelyben őskutatóink olyan otthonosan mozognak. Természetesen egy kisebb ásatási közleménynek nem lehet feladata, hogy más korszakok kutatóit — nem is beszélve az érdeklődők szélesebb köréről — a kutatás jelenlegi állásáról összefoglalóan tájékoztassa. Addig azonban amíg közérthető összefoglaló munka nem áll rendelkezésre, szükségesnek látszik, hogy minden egyes esetben, amikor a kultúra-beosztás megváltoztatására vagy finomítására kerül sor, röviden — akár csak egy térkép segítségével — tájékoztatást kapjunk a probléma általános vonatkozásairól.

Ugyancsak leletmentő ásatás eredményeiről számol be Patay Pál tanulmánya: *Az alsótelekesi vaskori temető.* (25—50 o., francia kivonattal). A nagykiterjedésű temető 78 feltárt sírjának és szórványleleteinek leírása után a leletek típusonkénti ismertetése, majd a temetkezési rítus elemzése következik. Az elemzés nyilvánvalóvá teszi a népcsoportnak az alföldi szkíta lakossággal való rokonságát, de egyben különbözőségét is, mert több tárgytípusról sikerült kimutatni, hogy azok nem illenek a magyar Alföld szkizségának archaeológiai képebe. A szerző vizsgálatainak eredményeként a temető népét a Kárpátok vidékének és az azon kívül eső területeknek lakóival kapcsolja össze, s ezzel újabb adalékkal gazdagítja a Kárpát-medence vaskori történetéről alkotott képünket.

Témaválasztásában és általánosítási igényében figyelemre méltó Sz. Burger Alice teljes terjedelmében német nyelven közölt tanulmánya: *Die Szene der „Lupa Capitolina” auf provinziellen Grabsteinen.* (51—61 o.). Érdeme, hogy felhívja a figyelmet a Romulust és Remust

szoptató farkas ábrázolásának megjelenésére és gyakoriságára a Duna-menti tartományokban. A fokozott nemzetközi érdeklődésre számot tartó fontos témával sajnos nem állárányban a tanulmány alaposága. A szerző anyaggyűjtése részben az ábrázolással foglalkozó régebbi irodalmon, részben a pannóniai emlékekre vonatkozó publikációkon, a többi tartományokat illetően főként az *Éspérandieu-féle corpuson* alapszik. Sajnálatos, hogy a szerző a szorosán vett pannóniai, illetve magyar nyelvű irodalomtól eltekintve a 20-as években újabb munkákat nem használt. Lehetne természetesen olyan speciális kérdések, amelyekről 30–40 év óta nem írtak. Róma eredetmondája és az ikreket szoptató farkas ábrázolása azonban olyan téma, amely soha nem kerül le az ókortudomány napi-rendjéről.

A szerző a képtípus tárgyalásánál szinte kizárólag E. Petersen fontos, de erősen túlhaladott tanulmányára támaszkodott, mellőzve az újabb munkákat, mint pl. J. Carcopino (*La louve du Capitole*. Paris 1925), L. Curtius (*Ikongraphische Beiträge V*. RM. 48. 1933. 196–214), E. Löwy (*Quesiti intorno alla Lupa Capitolina*. Studi Etruschi VIII. 1934. 74–106) tanulmányait, O. Vessberg alapvető könyvének adatait (*Studien zur Kunstgeschichte der Römischen Republik*. Lund, 1941. 23) stb. A szakirodalom hézagos felhasználása magyarázza egy sor hibának a cikkbe kerülését. Néhány ezek közül: a fogalmazásból úgy tűnik, mintha a szerző nem tudná, hogy a Palazzo dei Conservatori bronz-farkasa alatt levő gyermekalakok Antonio del Pollaiuolo kezétől származó XV. sz.-i kiegészítések, és semmi bizonyíték nincs annak, hogy a szobornak — amely nem az i. e. IV. sz.-ban, hanem az i. e. VI. sz.-ban vagy az V. sz. elején készült — valaha is köze lett volna a Romulus-monda ábrázolásához; nem világos, miért gondolja a szerző, hogy a szobor azonos lenne azzal az ikreket szoptató farkassal, amely egykor a Capitoliumon állt, és amelyről csak annyit tudunk, hogy i. e. 65-ben villámcsapás tette tönkre (Cic. Cat. III. 19.), de semmi alapja nincs azt hinni, hogy a királyok előzésekor állították fel; a bolseni bronztükröt, amelyről a szerző az 52. lapon ír, már régóta hamisítványként tartják számon (v. Duhn, *Gnomon* 2, 142; L. Curtius, i. m. 203. 4. jegyz.); a „Celene”-ből származó csésze az Ermitage-ban levő *calesi* reliefes csésze medaillon-töredéke (vö. R. Pagenstecher, *Die Calenische Reliefkeramik*. Berlin 1909, 34); nyilvánvalóan félreértés az Ogulnius-fivérek által emelt szoboresoportra vonatkozó rész is, amely ezt az alkotást „Tafel”-ként említi, amit az Ogulniusok a szent fűgében (?) helyeztek volna el (Livius *simulacra*-ról beszél, amit az Ogulniusok a Ficus Ruminális-nál állítottak fel); nem helytálló a szerzőnek az a kijelentése, hogy a köztársaság idejéből nem ismeretes a tárgyalt ábrázolás, holott ő maga is sorol fel ilyeneket, s ezeknek számát tovább lehet szaporítani (pl. gemmákon vö. L. Curtius i. m. 112 k.) stb. Nem meggyőző a tárgyalt jelenetnek egyszerűen „a római államhatalom szimbólumaként” való értelmezése. A képtípus jelentősége ennél sokkal differenciáltabb, s Augustustól kezdve nyilvánvalóan az államalapításnak és újraalapításnak szimbóluma, amit éppen az éremverésben és a császárképekkel összefüggésben való megjelenése bizonyít azon uralkodóknál, akik magukat az állam újraalapítóinak és konzerválóinak tüntették fel (Augustus, Hadrianus, Constantinus, vö. a fentebb idézett munkákat). Azt sem látjuk bizonyítottan, hogy az ábrázolás megjelenése közvetlenül az éremképek utánzásával magyarázható, sokkal inkább valószínű, hogy egy meghatározott nagyfestészeti előkép után sokszorosított minta állt a provinciális kőfaragók rendelkezésére.

Török Gyula: Római kori faházak nyomai Halimbán (63–71. o. német kivonattal) c. cikkében az immár nevezetessé vált halimbai ásátásoknak egy olyan eredményről számol be, amely nagy érdeklődésre tarthat számot a dunai provinciák életének kutatói részéről. A X–XII. századi temető déli részén a szerző korábbi faépítmények nyomaira bukkant, amelyeknek gondos megfigyelése és elemzése arra az eredményre vezetett, hogy itt a római megszállás korai szakaszában az ő-

lakosság egyik kisebb telepe volt. A házalaprajzok legközelebbi rokonait Török Gyula a római kori kelta telepek körében találta meg, amit a Marcus-oszlop ábrázolásaival való összevetése még inkább megerősít. Igen meggyőző az a következtetése is, hogy a kis telep a markomann-háború következtében szűnt meg. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a felfedezés milyen értékes hozzájárulást jelent Pannónia bennszülött lakosságának életmódjára vonatkozó gyér ismereteinkhez.

Biróné Sey Katalin: Hygieia, Salus és Valetudo (73–79. angol kivonattal) c. tanulmánya biztató jele annak, hogy a múzeum Éremtárában Kerényi András kiválása után is tovább folyik a nagy jelentőségű gyűjteményhez kapcsolódó római numizmatikai kutatómunka. A tanulmány célkitűzése, hogy a római Salus és Valetudo istenalakok lényét és viszonyát, valamint a görög Hygieiával való kapcsolatát az éremanyag segítségével tisztázza. A legfontosabb szakirodalom (amiből csak a legújabb kézikönyv, K. Latte római vallástörténetének felhasználása hiányzik) és az érmészeti anyag világos és módszeres áttekintése igen hasznossá teszik a tanulmányt, amelynek eredményei mind a római vallástörténetet, mind a numizmatikát néhány értékes adattal gyarapítják.

Viminaciumban vert Antoninianusok címmel közli az évkönyv Kerényi András posthumus tanulmányát (81–93. német kivonattal). Sajnálhatjuk, hogy ez a cikk nem jelent meg teljes terjedelmében idegen nyelven. A szerző a tapasztalt érmészre jellemző erudícióval göngyölti fel az i. sz. III. századi római éremverés egyik sokat vitatott kérdését, ismerteti és összefoglalja a megelőző kutatásokat és véleményeket, majd biztos kritikai érzékkel állapítja meg annak a pénzanyagnak a határait, amelyet minden kétséget kizáróan a viminaciumi verednek tulajdoníthatunk. A tanulmány minden tekintetben nemzetközi színvonalon áll és a tárgyalt probléma kutatásában minden bizonnyal határkövet fog jelenteni, hacsak a rövidre fogott idegennyelvű kivonat nem válik ennek gátjává.

Ugyancsak a nagy tapasztalatú kutató biztonsága jellemzi Barkóczi László: *Adatok Brigetio későrómai történetéhez* (95–115. német kivonattal) c. tanulmányát. Kifűnő példa arra, hogy a régebbi ásatások közlése és értékelése is mennyire eredményes lehet, ha megfelelő történeti szempontokkal végzik. Járdányi Paulovics István ásatásainak közzététele alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy rámutasson Brigetio — és ezen keresztül a provincia — későrómai történetének, életviszonyainak néhány igen jellemző vonására, és ezzel kapcsolatban megrajzolja a város IV. századi történetének és feladásának képét.

A népvándorlás korának régészetét Kádár Zoltán: *A nagyszentmiklósi kincs triumfális képtípusainak eredetéről* (117–128. o. francia kivonattal) c. tanulmánya képviseli. A híres és sokat vitatott kincslelet problematikáját a szerző a 2. sz. korszak ábrázolásainak elemzéséből kiindulva világítja meg. Széles látókörre és nagy anyagismeretre valló ikonográfiai elemzései újra azt bizonyítják, hogy a korai középkornak és különösen a steppei népeknek emléktárházához soha nem lehet elég sokoldalúan közeledni. Egyetlen képtípus elemzése is egészen a mezopotámiai kultúrákhoz vezet vissza, mint az iráni műveltség alapjához, amely a parthus és a szasszanida átförmálódás után vált kiindulópontjává a steppei népek művészetének. A szerző ugyanakkor, amikor nagy meggyőző erővel mutat rá az ábrázolások típusainak iráni eredetére, nem áll meg ennél az általános genetikai felismerésnél, hanem rámutat az egyes részletekben megnyilvánuló, és a nomád, türk-kagán kultúrából eredő vonásokra, amelyek a kincset szoros összefüggésbe hozzák a honfoglaló magyarokkal. Igen fontos az a megállapítása is, hogy a kincs egyes darabjai nem egy időben készültek, és így további vizsgálatuknak is konkrét, részletekbe menő elemzésen kell alapulniuk.

A régészeti szakasz egészével kapcsolatban végül meg kell jegyeznünk, hogy azok számára, akik a nagy múltú múzeumot elsősorban mint a magyar archaeologia vezető intézményét becsülik, igen sajnálatos, hogy az

évkönyv nem ad rendszeres összefoglaló beszámolót a régészeti osztályok egész tevékenységéről az adott időszakban.

Castiglione László

Annamária T. Németh: Das älteste Typarium der philosophischen Fakultät der Wiener Universität c. tanulmánya áttekinti a bécsi egyetem, ill. az egyetem filozófiai fakultásának történetét, a középkori európai egyetemek pecséttypusait s ezen belül a német kultúrterületen kialakult pecsét ábrázolásokat, sorra veszi a bécsi egyetem legkorábbi fennmaradt pecsétjeit s az így kialakított képbe illeszti bele a MNM, Történeti Múzeum typarium gyűjteményében levő ezüst pecsétnyomót, melyet a múzeum régi katalógusa szerint Mátyás ajándékozott a bécsi egyetemnek. A filozófiai és művészeti fakultás pecsétje a történeti, stíluskritikai, valamint a betűformák vizsgálati eredményeinek figyelembevételével 1365 után s a 80-as évek előtt keletkezett, így a Mátyás legenda hitelét veszíti. A pecsét mesterét nem ismerjük, de lehetséges, hogy azonos az egyetem első nagy pecsétjének mesterével.

G. Sándor Mária: Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez. A tanulmány a budai vár s egyéb középkori lelőhelyek csonttárgyainak anyagának vizsgálatán keresztül olyan iparág létezéséről és munkamódszeréről ad felvilágosítást, amely iparágról XIV–XV. századi okleveleink nem tesznek említést. Az eredeti középkori, valamint a vele teljesen azonos módszerekkel megmunkált XVIII. századi anyag technikai vizsgálatának s a korabeli ábrázolásoknak összevetéséből megismerjük a csontgomb és rózsafüzér-készítés módozatait s a készítésükhöz használt esztergapadot, s megtudjuk, hogy ezen iparág művelői hazánkban s Németországban azonos típusú esztergán dolgoztak.

Temesváry Ferenc: Kulestípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században címen a középkori lakatosiparral kapcsolatos ismereteinket bővíti. Össze gyűjti a XV. századi jellegzetes kulestípusokat, megállapítja, hogy míg a XII–XIV. század kulesai között lényeges fejlődés nincs, a XV. századi anyag jól elkülöníthető. — Ami a zárszerkezeteket illeti: a XV. század első felének zárszerkezetei nagyjából megegyeznek a XIV. századi formákkal. A XV. század második felében új lakattípusok tűnnek fel, melyek szerkezetének és formáinak részletes ismertetése mind technikatörténeti, mind további datálási szempontokból igen jelentős. Lényeges megállapítása a dolgozatnak, hogy a pontos kormeghatározáshoz nem a külső jelek, hanem a szerkezeti rendszerek tanulmányozása a legfontosabb, valamint az, hogy mivel az egyes lakattípusokat több minőségben is készítették, az elkészített termék vizsgálatán keresztül egy-egy lakatoscéh vizsgálatára vonatkozóan csak nagyon kétes értékű eredményekre juthatunk. Végül megállapítja, hogy a kulestípusok és zármechanizmusok fejlődésének vizsgálata még nem tekinthető lezártnak.

Parádi Nándor: A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéit vizsgálva az 1954–57 között végzett ásások anyagával foglalkozik. Az országszerte egybeült is megtalálható kályhacsempé-típusok mellett sikerült egy olyan csempé csoportot elkülöníteni, melyek minden kétséget kizáróan helyi műhely alkotásai. A mázatlan, zömmel áttört, merműves, ill. ember- és állatábrázolásos, s a népművészet sematizáló hatását mutató anyagot a XV. sz. végére, ill. a XVI. század elejére datálja.

Lajos Huszár: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries. Magyarországi várainkból több olyan fűles ólomplomba került elő, melyek kora a XVI. és XVII. századra tehető. A plombák az angol posztóimporttal voltak kapcsolatosak. A cikk kimutatja, hogy a várak ekkori felszerelésében milyen jelentős szerepet játszott a posztó, tehát nem véletlen, hogy a leletek zöme várakból való. Az angol posztó Nürnbergben, Bécsen keresztül került, jött hazánkba, de egyelőre még nem tudjuk, hogy közvetlen úton-e, vagy török közvetítéssel. Ami az ólomplombákat illeti: az bizonyos, hogy ezeket nem Angliában készítették. Az ismert darabok flamand jellegűek,

így ezek feltehetően a posztó továbbításakor kerültek Flandriában az angol áruira.

Kalmár János: A magyar huszár tárcsapajzs. A XIV. század közepe táján a lovas pajzsok között új forma jelenik meg. A típus a XVI. század közepe-második feléig él s ez idő alatt jelentős változáson megy keresztül. A típus alakulását, fejlődését, díszítés módját mutatja be Kalmár J. tanulmánya, megállapítva, hogy a XVI. század derekára kialakult huszártárcsa forma tisztán magyar jellegzetesség. Ez időből jelentékeny adatokkal rendelkezünk a magyar pajzsgyártó iparral kapcsolatban is.

Géza Fehér: La tente turque de Musée National Hongrois. A török hódoltság idejéből származó legjelentősebb emlékünks az a török vezéri sátor, melyet Buda visszafoglalása után Badeni Lajos herceg ajándékozott II. Rákóczi Ferencnek s amely egy bécsi gyűjtőtől került a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába. A szerző a sátor részletes leírása után kimutatja, hogy a sátron szereplő motívumok előfordulnak több más magyarországi hódoltságkori emléken. A török sátrak, díszítésük és praktikus felszerelésük miatt igen kedveltek és keresettek voltak hazánkban. A korabeli leltárak rájuk vonatkozó adataiból megtudjuk, hogy a török sátraknak különféle típusai léteztek. A Nemzeti Múzeum birtokában levő sátor ahhoz a legnagyobb és legdíszesebb típushoz tartozik, melyek a szultán, vagy a beglerbég tulajdonát képezték.

Czennerné Wilhelm Gizella: Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai-n keresztül mutatja be, hogy a mozgékony grafikai műfajok témaválasztásában lemerhető a kor szereplőinek népszerűsége. A metszetek 1661-től sorozatosan foglalkoznak Zrínyi harcaival, sikereivel s még 1699-ben is találkozunk hadjáratait bemutató metszetekkel. E metszetek jórészt nagyközönség számára készült rölapokat, kiadványokat díszítettek, művészi és tipográfiai szempontból nem hoztak újat, de jelzik a tömegek érdeklődését a hős tettei iránt. A tanulmányt a Zrínyi harcait feltüntető 48 metszet katalógusa zárja.

Dévényiné Kelemen Mária: Magyar süvegre való meddy. A tanulmány egy 1946-ban a Történeti Múzeum birtokába került férfi ékszerarnitúrával foglalkozik, megállapítja a darabok rendeltetését, azonos garnitúrához való tartozását s a technikai, valamint stíluskritikai vizsgálatok eredményeképp arra a megállapításra jut, hogy a garnitúra a XVII. század utolsó harmadában hazánk területén készült s keleti ízlésű magyar mester munkája.

V. Ember Mária: Az egri Rozália-kápolna cipői. Az egri Rozália-kápolna kriptájának feltárása a XVIII. század utolsó két évtizedének érdekes polgári viselettörténeti emlékeit hozta felszínre. A cikk írja a kriptában talált és pontosan datált lábbeli anyagokon keresztül állapítja meg, hogy a XVIII. század utolsó két évtizede nemcsak politikai változásokban, de a viselet hirtelen változásaiban is különösképp mozgalmas. Feltűnik, hogy míg a női cipők és ruhák a külföldi, nyugati divatnak hódolnak, addig a férfiak ragaszkodnak a korábbi magyar divathoz. Nyugati típusú férfi cipőt csak a papok hordanak, civil férfi lábbelik között csak a papucskos követik a nyugati divatot. A cipőtípusok tárgyalása után a dolgozat vizsgálja a felhasznált bőr fajtákat, a bőrök kikészítési módját s megállapítja a cipőkészítési technikai sajátosságait. Hangsúlyozza, hogy a leletanyag azért igen jelentős, mert a korszak polgári viseletét — el- lentében a főúri viselettel — igen kevésbé ismerjük.

Gábrgy György: Marie Antoinette arany hárfaja. A Nemzeti Múzeum törzsanyagából fennmaradt egy XVIII. századi aranyozott, díszes hárfa, mely a leltárkönyvi bejegyzés szerint Marie Antoinette tulajdona volt. A cikk írja a mesterjelzés és a reklámcéldu adatai alapján meghatározza a hárfa keletkezési idejét, majd összegyűjtve a zene- és hárfaedvelő Marie Antoinette-re vonatkozó adatokat s a királynő magyar kapcsolatait, arra a következtetésre jut, hogy a hárfa eredetével kapcsolatos elképzelések reálisak, de a végleges bizonyításhoz további adatok gyűjtése szükséges.

Mihalik Sándor: *A magyarországi kőedénykereskedés és gyártás harca a XVIII. század végén*. Mihalik Sándor tanulmánya a XVIII. század végi ipartörténet egy igen érdekes és mozgalmas fejezetét: a budai kőedény kereskedés, kőedény gyártás helyzetét, küzdelmét a fennmaradásért, a konkurrencia elleni harcat vetíti elénk. Megtudjuk, hogy a budai tanács s ennek érvelésére a Helytartótanács miként utasította vissza a külföldi kőedény gyárak budai lerakat létesítése iránti kérését, hivatkozással a helyi gyárak védelmére s érdekeire s fény derül azokra a harcokra, melyeket a két budai edénygyár tulajdonosai, Kuny Domokos és Germain vívnak egymással. Az ügyre vonatkozó iratokból érdekes módon rajzolódik ki előttünk a korabeli kerámiagyártás helyzete. A gyárak felszerelésére való utaláson túl megtudjuk, hogy az ekkor gyártott háromféle termék közül a Germain által gyártott kőedény képviseli a haladást a fajansszal és a márványos kerámiával szemben s kitűnik az elmaradottabb gyár féltékenységére a fejlődés irányában haladó s korszerűbb konkurrencia ellen. Adatokat nyerünk a nyersanyagellátással kapcsolatos problémákra, a fuserálás megszüntetésével kapcsolatos aggodalmakra, az ifjú munkások, tanulók helyzetére, az idegen konkurrencia elleni védekezésre s általában a magyarországi iparfejlődés kezdeti problémáira, nehézségeire.

Rózsa György: *A Magyar Történelmi Képcsarnok néhány újabb biedermeier képe*. A szerző tanulmányában a Múzeum gyűjteményébe került új anyagból egy eddig Barabás Miklósnak tulajdonított képről beszámol, hogy az Borsos József alkotása. Egy másik Borsos kép a festő történeti érdeklődésére szolgáltat újabb adatokat. Heinrich Bonifácnak Rubidó Antal és feleségéről készült képe az első budapesti közgyűjteménybe került Heinrich olajfestmény. Orlai Petrich Soma fiatal férfit ábrázoló képéről kimutatja, hogy az a 18 éves korában elhunyt Nádasdy Tamás ábrázolja.

Szakács Margitnak: *A Vidacs gépgyár történetével* foglalkozó tanulmánya a magyarországi gyáripar kialakulásának első fejezetét, kezdeti nehézségeit s a további fejlődés problémáit tárja elénk. Az első rész ismerteti Vidacs életét, ill. a gyár kialakulását. A második részből megtudjuk, hogy a kezdeti nehézségek részben a mezőgazdaság fejletlenségében, a munkamódszerek elmaradottságában s a tőke hiányában rejlettek, de nehezítették a fejlődést magának a gyártásnak s a gépeknek a tökéletlenségei, a gépekkel való bánni nem tudás, valamint az azok javítása körüli problémák is. A gyártás irányát az szabta meg, hogy Vidacs vásárlói zömmel a kisbirtokosok és paraszti gazdaságok voltak, így a gyártás elsősorban mezőgazdasági kisgépekre szorítkozott. A harmadik rész a kezdeti nehézségeken túljutó gyár fellendülésének okait s a gyár ekkori életét tárgyalja. E fellendülés egyik jelentékeny állomása a párizsi világkiállítás 1867-ben nyert aranyérem s az ugyanekkor kapott uralkodói kitüntetés — a gyártmányok európai színvonalának bizonyítékai. — Ugyanekkor az öreg Vidacs már gyára külföldi érdeklőségeinek gyarapításán fáradozik. A szépen meginduló fejlődésnek az 1873. évi gazdasági válság vet véget. — A negyedik fejezet részletesen foglalkozik a gyár készítményeivel, majd leszögezi Vidacs vitathatatlan úttörő szerepét a mezőgazdasági gépgyártás megindításában.

Nagy Emese

Acta Historiae Artium. VII. kötet. Bp., 1960. Akadémiai Kiadó. 346 lap, 279 kép, 4 ábra, és 1 színes melléklet.

Az *Acta Historiae Artium* 1960-as évfolyama tartalma igen gazdag és sokrétű. Az építészet, szobrászatot és festészetet tárgyaló cikkek mellett az eddiginél nagyobb számban találunk iparművészettel foglalkozó tanulmányokat is. Öröndetes jelenség, hogy több publikáció külföldi monográfiák ihletésére született, azok hazai anyaggal való bővítését, hasonló hazai emlékecsoportok sajátos vonásainak közzétételét szolgálják.

Balogh Jolán Giovanni Dalmata művészi profilját rajzolja meg *Kruno Prijatelj* 1957-ben megjelent monográfiájával kapcsolatban. Több évtizedes, sokoldalú kutatómunkája eredményeképpen az említett könyv kritikájában kibővíti a jugoszláv monográfus összefoglalását. Különösen a dalmát mester stíluskapcsolatai és ifjúkori művei tekintetében helyesbíti az adatokat. Részletesen foglalkozik a művész magyarországi működésével is. Itt *Prijatelj* attribúciói eléggé bizonytalan talajon mozognak nagyrészt a magyar műtörténetírás hibájából, mert eddig nem tettük közzé az újabb kutatások eredményeit. *Balogh Jolán* főként a budai és a visegrádi palota ásatásainál előkerült darabokon vizsgálja szigorú kritikával Giovanni Dalmata kezenyomatát vagy művészi hatását, végleges rendet teremtve az attribúció kérdéseiben.

Külföldi szakmunkák adatainak kiegészítését szolgálják *Kovács Éva* cikkei. *Paul Thoby* 1953-ban, Párizsban megjelent limogesi zománcos keresztokról összeállított korpusza adta a témát a hazánkban található hasonló darabok számbavételére, katalogizálására. A szerző megállapítja, hogy a francia műipar említett termékeinek hazai elterjedése a tatárjárás pusztításával kapcsolatos, amikor a templomok felszerelésének nagyrésze megsemmisült. A limoges-i műhely szép kivitelű, de viszonylag olcsó sorozatgyártmányai igen alkalmasak voltak erre a célra. A nagy tömegű importárú azután, a XIII. század utolsó négy évtizedében hazánkban mintául szolgált szerényebb anyagi kivitelű templomi kereszték formái megoldásához. Különösen a felfeszített Krisztus alakján találunk hasonlóságot a két ország produktumai között. Ugyancsak külföldi korpusz (*Weitzmann—Fiedler, J.*: *Romanische Bronzeschalen mit mythologischen Darstellungen. — Ihre Beziehungen zur mittelalterlichen Schullitteratur und ihre Zweckbestimmung.*) hívta fel a figyelmet a magyarországi román bronztalak tanulmányozására. *Kovács Éva* az emléktárgyak egyik speciális csoportjával, az érméket és bűnöket ábrázoló jelenetekkel díszített darabok hazai változataival foglalkozik bővebben. Vizsgálódásainak eredményeképpen feltételezi egy magyarországi provinciális műhely létezését, mely a nyugati központok kompozíciós sémái szerint dolgozott.

Az 1959-ben Ausztriában, Kremsben megrendezett gótika-kiállítás keretében került nyilvánosságra a hundsheimi Madonna, mely ott, mint Kassai Jakab körének alkotása szerepelt. *Radocsay Dénes* tanulmánya a freisingi Madonnával való egybevetés eredményeképpen kimutatja, hogy az említett szobor Kassai Jakab sajátkezű műve. Kassai Jakab művészetét elemezve feltárja a magyar mester és az ulmi Hans Multscher stíluskapcsolatait. Ezen a nyomon továbbhaladva regisztrálja az ulmi Gregor Erhart hatását a kassai főoltár három szekrény-szobrára, ami az utóbbi datálásának kérdésében hoz figyelemre méltó eredményt. A továbbiakban a kassai fafaragóművészet egyéb külföldi ihletéseivel és az ulmi iskola más magyarországi követőivel foglalkozik. *Radocsay Dénes* magyarországi középkori faszobrászatot tárgyaló cikkei hihetőleg egy nagy monográfia előkészítését szolgálják, amelyben a formai analízis mellett bőséges helyet kap majd a művek történeti háttere is.

Voit Pál cikke a da Maiano testvérpár firenzei „legnaiuolo” bottegájának működését összegezi a hazai és külföldi szakirodalomban első ízben. Benedetto da Maiano Máttyás udvarában töltött éveivel kapcsolatban tárgyalja az olasz intarziaművészet hatását a megmaradt magyarországi emlékeken, különösen a nyírbátori stálum díszítményein. Megerősíti azt a korábbi feltevést, hogy a vezető mester a renaissance faművészévének minden ágában jártas olasz iparművész volt, aki számos magyar legénnyel dolgozott. A díszítmények között megtalálható „F. Marone” jelzés talán az ő személyét rejti, de e feltevés igazolása és az alkotó kilétének közelebbi meghatározása még a további kutatás feladata.

Ismert nevű mester — Johannes Antonius Cattaneo de Mediolano, a későbbi madoccai apát — művét ismeri fel *Berkovits Ilona* az Orsz. Széchényi Könyvtár Corvina Gradualejának „A zsidók bevonulása az ígért földjére” c. miniatúráján és e lap stílusjegyeit figyelembe véve a

vatikáni Corvina Missalén és a velencei Averulinus Corvina címlapjain.

A XVIII. századi közép-európai barokk festészet eddig feldolgozatlan területeinek számbavétele adta az indítást *Garas Klára* cikkéhez, amely a hazánkban is tevékenykedő, sziléziai származású Palko-festőcsalád működésére derít fényt.

Szymanski az esztergomi Keresztény Múzeum két, XVIII. századi viseletképe magyar mesterének, eddig ismeretlen, Lengyelországba került művét publikálja.

Mihalik Sándor a II. József korában tervezett nemesfémtermék egységes hitelesítési rendszer visszhangjáról ír. A hazai ötvöscéhek erős ellenzését kiváltó rendelet kapcsán részletesen ismerteti az ezt előkészítő ötvös-összeírás levéltári adatait.

Fenyő Iván saját korábbi kutatásainak kiegészítését adja a XVIII. századi velencei rajzokról szóló tanulmányában.

A XX. századi magyar művészet három kiemelkedő alakjával — *Derkovits Gyulával* (*Németh Lajos*), *Szőnyi Istvánnal* (*Pataky Dénes*) és *Egry Józseffel* (*Németh Lajos*) — foglalkozó cikkek zárják le az évfolyam anyagát.

A könyvismertetés rovat első ízben foglalkozik a művészettörténeti magyar fórumának, a „Művészettörténeti Értesítő”-nek célkitűzéseivel és nyolc évfolyamának cikkeivel. E feltehetőleg évenként visszatérő rovat is tudományunk részeredményeinek minél szélesebb körben való publikálását célozza.

Cennerné Wilhelmb Gizella

Budapest Műemlékei II. kötet. Szerkesztette Pogány Frigyes. Írta: Horler Miklós, Bertalan Vilmosné, Borsos Béla, Cserei Éva, Fülep Ferenc, Genthon István, Gerevich László, Holl Imre, Jankovich Miklós, Komárik Dénes, Nagy Emese, Nagy Tibor, Rózsa György, Schoen Arnold, Seenger Ervin, Szilágyi János és Zakariás G. Sándor. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 735 lap 705 kép és 11 tábla.

A műemléki topográfia legújabb kötete Budapest jobb parti területének műemléki anyagát közli s így az 1955-ben megjelent I. kötettel együtt a budai oldal műemlékeinek teljessége feldolgozást nyert. Míg az első kötet topográfiai és történetileg is egy zárt egység műemléki együttesét mutatja be, addig a budai oldal második kötete a mindössze rövid ideje közigazgatásilag összekapcsolt s egymástól térben és jellegben különböző területek műemléki összefoglalását kísérelte meg. A kötet írógárdája is látta ezt a nehézséget s bár az adottságokon változtatni nem tudott, mégis aránylag egységes és szinte mindenre kiterjedő munkát sikerült létrehozniuk. A kötet szerkesztői szem előtt tartva a tárgyalat terület jelentős ókori szerepét, a műemléki topográfiák sorában első ízben jelentős teret engedtek a római kori emlékek ismertetésének. A kötetben a római kori emlékeknek, különösen Aquincum, Pannonia inferior székhelyének, valamint az albertfalvai és nagytétényi (Campona) táborok feltárt emlékeinek bemutatása méltó keretben történt. Ismertetésben is főként ezzel az anyaggal kívánok részletesebben foglalkozni.

A bevezető tanulmányok sorában jelentős helyet foglal el Nagy Tibor részletesi összefoglalása. Budapest ókori történetének legutóbbi összefoglalása óta eltelt két évtized a régészeti kutatás számára igen eredményes és gyümölcsöző volt. A most megjelent mű tükrözi is ezt a fejlődést. A felszabadulást követő nagyarányú építkezések a kötetben tárgyalt területeket különösen érintették s az építkezésekkel kapcsolatos földmunkák során végzett régészeti leletmentő ásások, valamint a tervszerű kutatások jelentős új eredményekkel gazdagították Buda s egyben fővárosunk történetének ismeretét.

A római kor összefoglaló története minden jelentősebb mozzanatra kiterjed. A korábbi összefoglalások és az újabb kutatások eredményeit gyakorlott kézzel fogta össze az szerző. Munkája során igyekezett elkerülni, hogy az anyagból adódóan egyes témákat részletesebben

tárgyaljon, bár némely esetben beszámolója túlnő a topográfia keretein. Így igen érdekesek Septimius Severus reformjaival kapcsolatos megállapításai, azonban ezek részletes kifejtése a különben gördülékeny történeti eseménysorban bizonyosfokú törést okoznak. Több esetben új megvilágításba helyezi, illetve kritika alá veszi a korábbi kutatás megállapításait. Az előbbiekre példaként említhetjük az aquincumi települések különböző fokú pusztulásaira vonatkozó megállapításait a Marcus Aurelius alatti markomann-szarmata háborúk során. Különösen figyelemre méltóak az V. század első évtizedeiben tovább élő romanizált lakossággal kapcsolatos felfedezései. Ugyanakkor a korábbi kutatás megállapításait cáfolva helyes megvilágításba helyezi a langobard-obius betörés történetét, valamint Septimius Severus pannóniai látogatásával kapcsolatos emlékananyagot. Ugyancsak figyelemre méltóak Dácia feladásával valamint a kontinuitás kérdésével kapcsolatos megállapításai.

A topográfiai részben Fülep Ferenc, Nagy Tibor és Szilágyi János részletesen tárgyalják a római kori építészeti emlékeket. Szakkutatók számára is jelentős, hogy az eddig különböző helyeken ismertetett emlékek leírását itt egy helyen találjuk meg. A leírást részletes és összesítő alaprajzok egészítik ki. A leíró rész a legújabb, még közöletlen feltárásokról is beszámol (ugyanaz vonatkozik a középkori emlékekre is).

A római emlékek leírását a legilletékesebb szakutatók készítették. A társszerzők megállapításai azonban sok esetben ellentmondóak egymással. Így pl. a Nagyszombat utcai amphitéátrum népvándorláskori és X. századi szerepét teljesen eltérően értékelik a szerzők (vö. a 71. és 78. és a 405—6. oldalakat). Ugyanez a helyzet Sept. Severus 202. évi látogatásához kapcsolt építési felirat esetében is (52. és 454. o.). Nyék területén IX—X. századi településről hallunk (266. o.), ugyanakkor a történeti összefoglalás nem említi meg ezt a települést. Néha a szerző saját magával kerül ellentmondásba (vö. A Caracalla-kori újjáépítésről az 53. o. és a 101. o. 287. jegyzet).

A mű kapcsán néhány hiányosságra is fel kívánom hívni a figyelmet. Hiányoljuk az aquincumi múzeum anyagának részletesebb ismertetését, túlságosan summás és általános keretek között mozog a leírás. Aquincum történetének tárgyalásánál (452—53. o.) a szerzők megemlítik a colonia rang adományozásának idejét azonban a municípium rang adományozásról nem beszélnek. Ugyanitt az egész IV. század első felének történetéről semmit sem hallunk. Ha már röviden újból összefoglalják — a bevezető tanulmány kivonatos ismétléseként — a város történetét, néhány sorban meg lehetett volna említeni a Constantinus-kori „másodvirágzást”. Az albertfalvai romemlékek leírásánál hiányoljuk az ásások összefüggő alaprajzát és néhány kép bemutatását.

A római kori anyagban a szerzők néhány állításával nem érthetünk egyet. Így pl. Aquincum szerepével kapcsolatban (452. o.) a szerzők hangsúlyozzák, hogy mindenekelőtt mezőgazdasági centrum volt. Úgy véljük, hogy Aquincum ipari, közigazgatási és kulturális szerepe se becslhető le különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a város közvetlen környéke nagyobbértékű földművelésre s különösen nagybirtokok (latifundiumok) kialakulására nem is igen alkalmas. Ugyancsak kissé sematikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a korai időszakban a praefectus ripae és a praefectus civitatis tisztségét az aquincumi és az albertfalvai táborok *ala*-parancsnokai külön-külön látták volna el (35. o.). A két tábor alapján nem kell feltétlenül a jogkör megosztására gondolnunk. Véleményünk szerint 252-ben a legio II adiutrix ter pia, ter fidelis jelzője nem annyira a szarmata, mint inkább a gót hadjáratokkal lehet kapcsolatban (454. o.).

Nem érinti a mű értékét, de meg kívánom említeni, hogy több esetben pontatlan idézésekkel találkozunk. Így pl. 92. o. 23. jegyzetben ILS 2337. helyett 2737.; 102. o. 308. jegyzetben 580. helyett 380.; 101. o. 275. jegyzetben 137. helyett 135.; 285. jegyzetben 156. helyett 159. stb.

Visszatérve a könyv rövid ismertetésére a bevezető tanulmányok sorában Rózsa György és Seenger Ervin a budai oldal városkép-ábrázolásait mutatja be. Az első kötet gazdag képanyagával szemben itt szerényebb anyag állt a szerzők rendelkezésére. Ennek a heterogén területnek művészettörténeti áttekintését Voit Pál foglalta össze.

Az egyes kerületek műemlékeit a topográfia kialakult rendszere és módszere alapján tárgyalja a kötet széles körű kutatógárda bevonásával. A leíró részben jelentős új anyaggal gazdagítják eddigi ismereteinket. A fennmaradt műemlékek mellett részletesen kitérnek az elpusztult műemlékekre is. Érdekesekek az egyes utcák történetének rövid összefoglalásai. Külön figyelmet érdemel az eddig meglehetősen elhanyagolt temetői sírkőanyag ismertetése. Közöttük néhány jelentős művészi értékű darabbal is találkozunk. A kötetet részletes név és tárgymutató, valamint rövid német nyelvű összefoglalás zárja le.

Budapest műemlékei II. kötete a sorozatban már megszokott gazdag kép és rajzanyaggal és a műhöz méltó könnyűsége mellett meg. Ezt a tényt érdemes újból is külön kihangsúlyozni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a műemléki topográfia legújabb kötete a fenti észrevételek mellett is újabb, jól használható anyagközzel és széles látókörű szintézissel gyarapította Pannóniáról és Buda újabbkori műemlékeiről való ismereteinket.

Soproni Sándor

A görög művészet világa I—II. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból. — Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta — Szilágyi János György. — Budapest, 1962. Gondolat. 332 + 277 lap, 24 + 16 képes tábla és 21 + 1 szövegközi kép.

A görög művészet megismeréséhez és esztétikai értékeléséhez elengedhetetlenül szükséges annak a szerepnek ismerete, melyet ez a művészet a maga korában betöltött. Erre számunkra a főlvilágosításokat részben a megmaradt és a görög művészetre vonatkozó auktorhelyek, részben azok a feliratos-emlékek adják, amelyek a circa egy évszázad óta folyó és jelentős részükből már publikált ásatások alkalmával kerültek napvilágra. Csakis ezeknek ismeretében juthatunk el a görög művészet történetében észlelhető változások megfigyeléséhez és magyarázatához; ezeknek ismerete nélkül viszont a stíluskritika nem mindenütt biztos alapokon mozgó — sokszor kétes értékű eredményeivel kellene beérnünk. Ma csakis e két tényezőnek, a művészeti emlékeknek és az írott forrásoknak összevetése és együttes ismerete vezethet el bennünket a görög művészet igazi, minden oldalról megvilágított ismeretéhez.

A görög művészettörténet megismerése a reneszánsz idejében, majd a barokk korban filológiai alapon kezdődött. Még Winckelmann is így írja meg alapvető „Die Geschichte der Kunst des Altertums”-át. De a XIX. és XX. évszázad folyamán előkerült hatalmas művészeti anyag mindjobban csak a művészeti anyagot toltá előtérbe és mindinkább mellőzte az írott források egyidejű és egyenrangú felhasználását a görög művészet megismerésének területén, ami érthetően stíluskritikai elemzésekhez, egyes mesterek és műveik stíluszajátosságainak felismeréséhez, kiváló esztétikai megállapításokra vezethetett, de a görög művészet lényegét illetően sok kérdést mellőzött, felületesen kezelt vagy éppen egészen elhanyagolt. Pedig a régebbi irodalom is, az újabb is, nem egy példát adott e kettő összegezésével elérhető eredményességre. Említsük meg itt H. Brunn-nak annak idején feltűnést keltett művét, a két kiadás is megért „Geschichte der griechischen Künster”-jét (a két kiadás 1852 és 1889-ből), valamint a Handbuch der Archäologie 5. és 6. Lieferungjaként megjelent G. Lippold-féle görög szobrászat és A. Rumpf-féle görög-római festészet történetét (1950 és 1951), mind a három az antik források

legmesszebbmenő felhasználásával készült, és Brunn munkája, mint e nemből úttörő kísérlet, ma is használható minden hibája és bizonyos elavultsága mellett is a görög művészettörténész számára, míg az utóbbi kettő, bár több oldalról erősen kritizált, mégis nélkülözhetetlen munka ugyanannak számára. Hogy mennyire igényt támasztott a régebbi művészettörténet is olyan munkára, melyben a görög művészetre vonatkozó antik auktorhelyeket és feliratokat együtt, egy helyen találja, azt mutatja J. Overbecknek 1868-ban megjelent híres munkája: „Antike Schriftquellen der bildenden Künste zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen”, mely hosszú időn keresztül egyik legfontosabb forrás-gyűjteményünk volt és maradt is a görög művészetre vonatkozó antik irodalmi vonatkozásoknak; mára vonatkozó jelentőségét élesen aláhúzza az, hogy pár éve újból és változtatás nélkül kiadták mint ma is nélkülözhetetlen kézikönyvet. Itt a „változtatás nélkül” kifejezésre hívnám föl a figyelmet; az anyag 1868 óta jelentősen megnőtt, nagy fontosságú dokumentumok kerültek elő a görög művészettörténetet illetően is (pl. az oxyrhynchosi papiruszok), rendkívüli nagy a száma azoknak a feliratoknak is, amelyek ilyen adatokat tartalmaznak, mégsem akadt kiadó eddig, aki ezt a nagy fontosságú összegyűjtő munkát tovább folytatná és közrebocsátaná a kutatás javára és elősegítésére.

Szilágyi János György szerkesztésében megjelent és a címben feltüntetett munka e hiányon kívánt segíteni. A görög művészet tisztelői és rajongói, a terület szakemberei olyan könyvet és segítséget kaptak a görög művészet és emlékeinek komplex megértéséhez, amellyel tudomásom szerint egyéb nemzetek klasszika archaeologiai irodalma sem rendelkezik. Elsősorban Overbeck említett alapvető művének felhasználásával, de az azóta kiadásra került ásatási publikációk anyagából való jó válogatás útján magyar fordításban bocsátja közre azokat az antik forrásokat, melyek az olvasót lényegesen hozzásegítik a görög művészet emlékeinek keletkezésének elősegítő politikai, társadalmi, gazdasági és vallási tényezők megismeréséhez, föltárja azt a viszonyt, mely a megrendelő és művész között az ókorban, e művek keletkezésének idején megvolt, betekintést ad a kor esztétikai ítéleteibe, a művészek társadalmi helyzetébe, és így nagy mértékben hozzájárul a görög művészet remekeinek tökéletesebb megismeréséhez.

A mű első kötete a művekről szól, míg a második kötet a művészekre vonatkozó anyagot adja.

Az I. kötet négy fő fejezetre tagolja anyagát: a szentély művészete, a város művészete, a temető művészete és a lakóház művészete. Mint Szilágyi mondja, ezek a görög művészet alkalmazásának fő területei. Tanulságos mindjárt az első fejezet szakaszait áttekinteni. A görög templom építészetével kezd, itt állatolja meg a görög oszloporendekről és a görög templomépületek fajairól szóló irodalmi helyeket. Ezután egy szentélynek, a leghíresebbnek talán, Olympiának leírása következik Pausanias útikönyvéből. A következő részleg híres görög templomok címen görög templomokra vonatkozó rövid auktorhelyeket mutat be. A következő alfejezet: fogadalmi tárgyak elhelyezése és megőrzése a szentélyekben. Itt részleteket látunk a Parthenon kincstárának évi átadás-átvételi jegyzékeiből (kis betekintés az antik gazdasági adminisztrációba), olvashatjuk a brauróni Artemis-szentélyben levő fogadalmi tárgyak jegyzékét, olvashatunk a szentélyekben elhelyezett fogadalmi festményekről, az epidauroszi Asklepios-szentély csodás gyógyulásait megörökítő feliratokról, továbbá fogadalmi és kultuszszobrok elhurcolásáról. Rövid, de rendkívül érdekes alfejezet mutatja be az athéni Héphaisteion kettős kultusz-szobrának számadását és az epidauroszi Asklepios templom építkezésének számadás-feliratát. A fejezet utolsó részlege azokat a görög hagyományokat foglalja össze jó példákkal, melyek a kultusz- és istenszobrokra vonatkoznak. Olvashatunk itt a legrégebbi istenszobrokról, a szobrokhoz fűződő csodákról, írónak véleményeit láthatjuk ezekkel kapcsolatban (Xenophánész, Hérakleitos, Platon). Ezt az egy fejezetet csak azért idéztük tüzetesebben, hogy az olvasó betekintést kapjon

egy példában ennek a négy főfejezetnek rendkívüli gazdag anyagáról, sokoldalúságáról.

A II. kötet a görög művészek, és főként a jelentősebb mesterek életére, munkásságára vonatkozó írott forrásanyagot tartalmaz, lényegében Overbeck említett művére támaszkodva, de azt kiegészítve az azóta előkerült fontosabb írásbeli tudósításokkal. Rendkívül érdekes részleteket talál itt az olvasó a művészet démoni, varázsos eredetéről, mitikus művelőiről, első mestereiről. Nagy alfejezet beszél a klasszikus kor nagy görög szobrászairól és nagy festőiről; érdekes részletek szólnak a görög művészet eszmei és anyagi értékeléséről. A következő főfejezet a „művészet és tudomány” címet viseli és ebben pl. „a képzőművészet és az egzakt tudományok” cím alatt antik tanokat és véleményeket találunk a perspektíváról, az optikai korrekcióról, a színekről és elemekről, színről és fényről, a színek kölcsönhatásáról. Majd antik filozófusok szólnak a képzőművészetről: Sókratész, Platon, Aristotelész és Gorgiasz. Végül a művészettörténetírás alfejezet tárgyalja a tudományágnak az ókorban megfogható csiréit és emlékeit.

Amint látjuk, a könyv igen gazdag anyagot ölel föl. Elolvasása, vagy akárcsak átböngészése is új és új szempontokkal és adatokkal gazdagítja a görög művészetről való tudásunkat. Ezt növeli még a szerkesztő gondos, a fejezeteket összekapcsoló és megvilágító munkája. Az egyes fejezetek élén igen alapos és rövidre fogott (!) bevezetés világítja meg összefoglaló módon a fejezetek tartalmát. Az egyes auktor helyeket vagy feliratos részeket ügyes, találó mondatok kapcsolják össze. Minden fejezethez ezenkívül gazdag jegyzetanyag is járul, mely a szóban forgó kérdésekre vonatkozó legújabb irodalom felsorolásával és összeállításával, pontos és találó magyarázatokkal teszi könnyebbé a szöveg megértését.

Külön kell szólnunk a szövegek fordításáról. A gazdag anyag fordításában a szerkesztővel együtt húsz fordító vett részt. Megtaláljuk itt a múlt idők kitűnő fordítóit, élükön Arany Jánossal, mint a mai legjelesebb műfordítóinkat, akik a klasszikus művek magyarra átültetésével most a legnagyobb sikerrel munkálkodnak. És itt ismét csak vissza kell térnünk a gazdag anyag eddig még nem említett részeihez. Teljesen új a műnek az az összeállítása, mely igen gazdag válogatásban adja a szobrok és egyéb emlékek fogadalmi fölratait és a síremlékek feliratos szövegeit. A Simonidésznek tulajdonított egy soros sírverset: „Holt Spinhérnek e síremléket az apja emelte” Xenokleia 8 soros sírverséig nagyon gazdag és változatos anyagot mutat be a mű, főleg az athéni Kerameikos feliratos anyagából, jó válogatásban. De ugyanezt mondhatjuk a szobrok és fogadalmi emlékek feliratairól is, melyeket nagy gondnal és hozzáértéssel állított össze a szerkesztő úgy, hogy belőlük értékes következtetéseket is nyerhet az olvasó. A fordítók nagy gondnal dolgoztak és joggal jegyezhetjük föl Szilágyi János György, hogy amikor a fordítások általában tartalmi hűséggel készültek, ugyanakkor arra is törekedtek, hogy Plinius szövegének szakszerűen tárgyilagos szárazságát, Pausanias változatosságra törekvő csevegő és a szerző tudálékosságát fitogtató prózáját, valamint a római császárkori írók műtárgy leírásainak áradó retorikus pátozós stílusát egyaránt igyekezzenek éreztetni és főleg a hosszabb lélegzetű részekben finoman tükröztetni. Ez így is van.

A munkát a képek forrásjegyzéke, a szövegek görög és római szerzőiről szóló tájékoztató, az irodalomnál és a forrás-megjelöléseknél használt rövidítések jegyzéke, időrendi táblázat és a szövegekben előforduló mértékek ismertetése, valamint a görög időszámításra és a görög pénzék átszámítására utaló rövid jegyzetek egészítik ki. A képanyag gondosan kiválasztott. A kötet előállítása nagyon gondos és szép, az előállító nyomda és kiadó-vállalat egyaránt dicséretes munkát végzett.

Kifogásainkat igazán rövidre foghatjuk össze. A legfontosabb megjegyzésünk e területen az, hogy nagyon nélkülözünk a kötetben egy összefoglaló tárgymutatót; a tartalomjegyzék alapján elég nehéz egy-egy keresett felirat vagy auktorrészlet megtalálása. A könyv nyilván

megérdemelt volna egy gondos, pár oldalas regisztert. Az anyag összeválogatásáról már szót tettünk és pedig nagy dicsérettel. Úgy gondoljuk azonban, hogy az oxyrhinchosi papirusz leletnek az olimpiai győztesek szobrainak elkészítőire vonatkozó feljegyzéseit már csak a különben is szereplő művészek antik korbéli életrajzi adatainak illusztrálása végett is helyes lett volna közölni. S végül egy megjegyzést az egyik Plutarchosz szöveg fordítására (142 lap). A „... Szépsége mindegyiknek már akkor szinte archaikus volt.” A szövegből szerintem kéri az *archaikus* szó. Sokkal jobban megfelelt volna itt az *ódon* vagy *régi* kifejezés; nem gondolnám, hogy a görögök művészeti emlékeikről e kifejezéssel emlékeztek volna meg. Nem vagyok filológus, a fordítás is szó szerinti és hű, csupán a szóhasználat idegenszerű előttem e helyen. Azt azonban legalább egy jegyzetben feltüntetendőnek tartottam volna, hogy Plutarchosznak ez a mondata a remekműnek örökérvényű, tehát ma is érvényes és mindmáig a legáltalános meghatározása, és a remekművek időtlenségét, és így örökkévalóságát egyszerű szavakkal csodálatosan határozza meg az antik író.

Szilágyi János Györgynek és munkatársainak gondos munkája olyan művet hozott létre, mely nagy fontosságú anyagot ad olvasóinak kezébe a görög művészet, jobb, teljesebb, tehát igazabb megértéséhez. Jó volna, ha ezt mihamarabb a római művészetről szóló hasonló munka követné.

Oroszlán Zoltán

Castiglione L., Görög művészet. — Budapest, 1961. Képzőművészeti Alap kiadványai. 264 lap, 227 kép.

Igen díszes külsőben, szép kiadásban, jól sikerült és nagyszámú képpel jelent meg Castiglione László munkája a görög művészetről. A kötetet szerző előszava vezeti be, melyben meghatározza feladatát. A krétai-mykenai világ művészetét eleve kikapcsolja a tárgyalásból, mert stílusát és fejlődését tekintve külön világot alkot. Az építészet gazdag területét pedig éppen csak a teljesség kedvéért érinti, mert arról új és korszerű magyar összefoglalás áll rendelkezésre. (Itt szerző Major Máté nagy munkájára céloz). Olyan könyvet akart írni szerző, mely sokak számára hozzáférhetően, méltó formában mutatja be a legszebb görög műalkotások képeit. Ő pedig szeretné felhívni a figyelmet arra, ami a képek megértéséhez feltétlenül szükséges. A szép formák ugyan beszélnek önmagukért, de jóval nehezebb felismerni azokat az eszméket, amelyeket az elmúlt korok stílusai és művészi formái kifejeztek. Ezt szeretné könyvében megértetni az olvasóval, hogy e szép műalkotások megértésének elősegítésével reáveze a görög művészet teljesebb, a tudományos irodalom útján való megismerésének útjára.

Amint látjuk, szerzőt határozottan cél vezette műve létrehozásában és művével a maga elé tűzött célnak derakasan meg is felel. Tizenegy fejezetben tárgyalja anyagát a görög művészet kezdetétől (a geometrikus művészettől) a hellenisztikus művészet bemutatásáig. Egyáltalában nem törekszik a görög művészet teljességének megrajzolására, hanem minden egyes korszakból kiemeli azokat a művészeket, e művészeknek azokat a műveit, amelyek a legalkalmasabbak arra, hogy gondos és részletekbe menő elemzésükkel az olvasó figyelmét lekössék, az olvasottak alapján ismereteiket szélesítsék. Ezek az elemzések mindig kétirányúak: egyfelől a társadalmi-gazdasági alap gondos jellemzésével reámutatni a mű keletkezésének igényére, másfelől helyenként igen mélyre ható elemzéssel megmutatni a művek kompozicionális és esztétikai szépségeit, így reáveztve az olvasót a művek igazi élvezésére. Tehát a művészek és műveik így kerülnek mindig szerves kapcsolatba egymással és az olvasóval. E tárgyalásmóddal szerző csak a hellenisztikus kori művészet bemutatásakor kénytelen szakítani, amikor a művészekről — nagyjából — ismeretlenek előttünk — kevesebbet szólhat, annál inkább kiaknázhatja a hellenizmusban jelentkező új műfajok és ábrázolásmódoknak a megváltozott társadalmi, gaz-

dasági és politikai viszonyoknak ez alkotásokon megnyilvánuló hatásait. Kifűző lapokat találunk a könyvben az archaikus korszakra tipikus *kuros* és *koré* ábrázolások méltatásáról. Elragadtatással méltatja a fekete alakos vázafestésnek talán legnagyobb mesterét Exekiaszt és műveit. A szigorú stílus, vagy korai klasszicizmus korának alkotásai közül az olympiai Zeus templom szobrászati díszit és jelentőségüket hatásosan kiemeli. A klasszikus kor nagy szobrász triasz, Myron, Pheidias és Polykleitos találó jellemzést kap művében és elsősorban a más művészetekre kifejtett hatásukat és új, a művészet továbbfejlődését eredményező műveiket emeli ki és méltatja. A IV. század nagy és a további korokra is kihatással bíró szobrászait: Praxitelést, Leocharést és Skopaszt műveik alapján, szorgos és mélyreható elemzéssel behatóan ismerteti. Szipposzt mint a hellenisztikus szobrászati irány egyik kezdeményezőjét tekinti, igen helyesen, és reámutat e művész későbbi nagy hatására is, melyet a térnek új felfogásával alakított ki. Ahogyan a klasszikus kor tárgyalásánál megtalálta a módját annak, hogy Polygnotosnak szerepét a vázaképek festőire gyakorolt hatásával világosan megmutassa, úgy Nagy Sándor korának nagy festőjét, Apellest is hasonlóan méltatja. A hellenisztikus művészet egyik nagy eredményét az építészeti tevékenység megnövekedésében látja, nemcsak az új város alapítások és építések, de ezeken belül új épületesoportok kialakítása és a hellenisztikus várostípusban általános érvényrejutása is jellemzője ez eredményességnek. A hellenisztikus kori szobrászat alkotásainak tárgyalásáról már fentebb szóltam. Castiglione, alapos felkészültséggel méltatja egyfelől azokat a hatásokat, melyeket erre a művészetre az előző nagy mesterek művei és stílusa gyakorolt, mely alól e kor egész folyamán nem vonhatták ki magukat a művészek, másfelől ismerteti azokat az új irányokat, melyek a szobrászatban és a festészetben egyaránt e korban helyet kaptak és amelyek termékenyítő hatóerőként örökségül maradtak a következő korok művészetére. A tárgyalást a pergamoni Zeus oltár reliefjeinek vizsgálatával és méltatásával zárja.

Castiglione könyvében egy lépéssel sem igyekszik túllépni azon a vonalon, melynek elérését előszavában célként maga elé állította. De annál becsületesebben teljesíti azt, amire vállalkozott. Könyve a görög művészet egy sereg mesterművével bensőbb barátságot kötni akaró olvasót biztosan és tanulságosan irányítja. E törekvésében erősen támogatja őt a sok és jól sikerült illusztráció, mellyel művét hatásosabbá tette a kiadvállalat. Úgy hisszük, Castiglione új könyvével azt az érdeklődést, mely az antikvitás különböző területei iránt érezhetően növekedőben van, nem kis hatással segíti előrevinni és támogatni.

Oroszlán Zoltán

Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). AH XXXVIII. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó. 406 lap, 281 tábla, 28 kép és 1 térképmelléklet.

A magyar népvándorlaskor kutatás közel félszázados adósságát — a gepida nép V–VI. századi leleteinek összefoglalását — törleszti Csallány Dezső monumentális munkája. A Szentés környéki nagy gepida temetők kiásójának, Csallány Gábornak örökségét, valamint saját Szeged környéki ásatásait hivatottabban más nem is publikálhatta, mint a szerző. E nagy jelentőségű feladat elvégzése adta meg azután az alapokat a hun kor utáni gepida állam leleteinek teljes összeállításához. E feladatot a szerző már 1943-ban felvázolta. A vázlatból valóság lett, hatalmas könyv, amely egy népvándorlaskori germán nép közel teljes lelet- és dokumentumanyagát tartalmazza. Ezzel a Közép-Duna-medence V–VI. századi régészeti és történeti kutatása figyelemre méltó új forrásművel gazdagodott.

A szerző az ismertető munká körvonalainak első kibontakozásakor — egy évtizeddel megjelenése előtt —

művét elsősorban korpusznak szánta. A korpusznak induló munka eredeti terve szerint a leletanyag értékelése nyilván statisztikai összeállításokból állt volna — ennyi leletet részletekbe menően elemezni valóban szinte lehetetlen. A végleges műnek a tényleges gepida anyaggal foglalkozó részei jelen alakjukban sem lépnek túl ezen a célkitűzésen, csaknem kizárólag tipológiai és statisztikai jellegű csoportosításokra korlátozódnak.

A munka eredeti korpusz alapjaihoz írott értékelés mind felfogását, mind módszerét tekintve sajnálatosan szűkölködő. Úgy tűnik, mintha a szerző nagy igyekezettel csupán azt akarná igazolni és bizonyítani, hogy a 454–567 közötti időben Gepidiában tényleg gepidák éltek s nem szarmaták vagy más népek. Legfőbb törekvése a gepida leletanyag „kiválasztására” irányul: stratigráfiai és tipológiai elemzései ismételtelen azt bizonygatják, hogy a gepida temetkezés, viselet, leletek hogyan s miben térnek el az Alföld korábbi szarmata és későbbi avar régészeti kultúrájától, illetve, hogy valóban e két korszak közé helyezhetők. Ez a szemlélet, amely a gepida emlékek ún. „helyét” igyekszik kijelölni (aféle réteg vagy csoportként) az Alföld lovasnépeinek hagyatéka között, Hampel József összefoglaló alapvetéseinek idejében okvetlenül haladó volt. Kevésbé tekinthető azonban indokoltnak és modernnek a történeti szemléletű népvándorlaskori kutatások korában. Mert arról pl. a könyvben sehol sincs komoly formában szó, hogy a keleti germánok történetileg és régészetileg ismert tömbjéből 260 táján kiszakadt és a Közép-Duna-medencébe költözött gepida nép milyen saját (germán) alapokból és hogyan fejlődött a 470-es évekig, amikortól a szerző anyaggyűjtését elkezdte. Nehéz lenne véleményt írni arról a történeti vázlatról is, amely pl. nem szól a gepidák 539. évi nagy dunai hadjáratáról és vereségéről, amely hallgat Kunimundnak, a gepida állam számára végzetes, slávok elleni vállalkozásáról, ugyanakkor komolyan azt állítja, hogy az 560-as évek langobard-gepida háborúinak oka a „szép Rosamunda” volt.

Aki foglalkozott a germán törzsek évszázados kutatása során összegyűlt régészeti és történeti irodalommal, annak számára a könyv átlapozásakor is nyilvánvaló lesz, hogy a szerző — akinek eddigi jelentős munkássága a keleti lovasnépek kutatásában általánosan elismert — nem foglalkozott behatóbban germanisztikával. Anyagismerete a Dunától keletre eső területeken, az általa vizsgált korszakban, igen alapos, de ezen túl alig terjed. Arról, hogy a germán törzseknek, köztük a gepidáknak is, már a római korban etnikailag körülhatárolható, önálló régészeti hagyatéka volt, hogy az V–VI. századi Európában a gepidákon kívül más, velük rokon műveltségi keretek között élő, velük kereskedelmi kapcsolatban álló szövetséges és ellenséges germán népek: frankok, keleti és nyugati gótok, thüringek, angolok és szászok, bajorok és alamannok léteztek, erről legfeljebb egy-két utalásból vagy csupán a bibliográfiában szereplő könyvcímekből értesülünk. Abban az alig több, mint egy oldalnyi írásban („X. fejezet”), amely címe szerint a gepida emléktanyag „helyét” jelöli ki a népvándorlaskorban, még a langobardok is csak néhány, utólag betoldott, sort kaptak.

A részletes, irodalmi adatokkal is jól alátámasztott, kidolgozott értékelő részek ezek szerint — sajnálatos módon — érdemlegesen alig foglalkoznak a 454 utáni gepida állam korszakával. A szerző a számára sokkal kedvesebb és biztosabb talajon állt meg. Egyrészt részletesen kifejti véleményét az általa hunnak tartott alföldi régészeti leletekről, a szarmaták V–VI. századi továbbéléséről és szerepéről, másrészt a gepida nép és emléktanyagának 567 után feltételezett kereteiben talál alkalmat arra, hogy a korai avar korszak etnikai és uralmi viszonyairól alkotott sajátos elképzeléseit kifejthesse.

A fentiek alapján Csallány Dezső könyvét a gepida nép V–VI. századi története és régészete szemszögéből alig tarthatjuk újat mondó alkotásnak. Ezért ismertetésem további részében a könyvet igazi értékének és jelentőségének megfelelően annak kezelem, aminek eredetileg készült: korpusznak. Megjegyzéseim a korpusz használatosságával, hibáival és erőnyeivel foglalkoznak.

A könyv használatát kényelmetlenné teszi szokatlanul vastag alakja és közel 3 kg-nyi súlya. 281 tábla (sőt sokkal kevesebb) az egész világon külön táblakötetbe szokott kerülni. Így volt ez eddig az *Archaeologia Hungarica* sorozatnál is, így is kell maradnia továbbra is, ha a monográfiák használhatóságára tekintettel akar lenni a Kiadó.

Rátérve a kataszter szerkezetére, elvileg helyes, hogy a nagyszámú lelőhelyet bizonyos területi egységekre bontva kívánta tárgyalni. Kevésbé helyesíthető, hogy kelletlenül több, sem régészeti, sem földrajzilag, sem történetileg nem indokolható, sőt logikailag is alig magyarázható önkényes egységekre szabdalta szét a gepidák lakta földet. Történetileg is, régészetiileg is külön kellett volna tárgyalnia az Alföld, a Szerémség és Erdély leleteit. Elhelyezett az anyaggyűjtés alapjául szolgáló területet nagy folyókkal határolt hipotetikus egységekre bontotta s ezzel csak nehezen elosztható zavart okozott. Felosztása szerint pl. Erdélynek a Marostól D-re fekvő lelőhelyei Szörreggel és Klárafalvával, a Marostól É-ra fekvőké pedig — mondjuk — Szolnok-Szándával kerültek egy csoportba. Még érthetlenebb lesz a felbontás, ha pl. Szeged körzetében a Tisza és Maros két-két partján, alig 25 km-es sugárban fekvő, nyilván szorosan összetartozó temetőket nézzük — ezek ugyanis már három különböző régióba kerültek, sőt ún. csoportértékelésük is ennek megfelelően történt. Hasonló a helyzet a Tisza és Körös mentén az egymással szemben levő partokon fekvő gepida falvak temetőivel. A lelőhelykataszter használata ilyenformán nehézkes, sőt az alfabetikus mutató állandó használatával nélkül egyenesen lehetetlen, mivel az ábécé sorrendje még ezekben a mesterseges régiókban sincs tekintettel.

A lelőhelyek összeállítása pontos és gondos munka. A leírások szakszerűek és mértéktartók. Itt-ott ugyan zavaró, hogy a gepida temetők területén talált avar sírokat is a gepidákkal együtt írja le s leleteiket gyakran a táblákra sem különíti el, de ez viszonylag kevés alkalommal fordul elő. Az anyag bemutatás szakmai részét illetően messzemenően helyeslem a fibulák újrendszerű „fordított” közlését. Ezeket valóban így viselték, így találjuk a sírokban, így hozzák a modern publikációk is.

Sajnálatos, hogy a monográfia szokatlanul sok életlen, rossz fényképet tartalmaz. Közlésüket nem mindig indokolja az anyag elpusztulása, sok esetben megállapítható, hogy a felvételt volt gyenge. A Kiadónak sem válik dicséretére, hogy a végképp közölhetetlen fényképeket olyan technikával rajzoltatta át, amely méltatlan egy nemzetközi monográfia sorozathoz. A külföldi publikációkból reprodukált (illetve többnyire szintén kevésbé gondosan átrajzolt) rajzos ábráknak, valamint a típus-tábláknak (—esetünkben a csontfésűk díszítéséről készült nem túlságosan szép rajzoknak —) a szövegben lenne a helyük.

A táblákban bemutatott anyag minősége sok kívánnivalót hagy maga után. A leletek mintegy kétharmada restaurálatlan pl. a vastárgyak, vasfegyverek sokszor szinte eltűnnek a rozsdacsomók alatt, úgyhogy a publikáció alapján további vizsgálatra alig alkalmasak. A táblák esztétikai és szakmai összeállítása gyakran szintén kevésbé gondos. A ténylegesen fényképezésre méltó tárgyak: az ékszerek, gyöngyök, bronzok és nagyobb vasfegyverek valósággal belevesznek a „természetes nagyságban” közölt amorf vasrozsdacsomók tömegébe. Az anyagközlésnek ebből a begyökerezett általános hibás gyakorlatából következik az is, hogy az 1/1 méretű rozsdacsomók mellett a gepida fazekasság remekeiről készült piciny fényképecskék 14–21 darabjával sorakoznak egy-egy táblán (pl. 100–105. t.), tisztelet a néhány kivételnek. Ezek a táblák híven tükrözik a népvándorlások fázekasság hazai kutatásának fejlettségét. Meg kell pedig végre érteni, hogy a kerámika legalább olyan fontos lelet, mint a fibula vagy a nyílhegy! A vastakat vagy közöljük rajzban, ahol értelmezni és kiegészíteni lehet, vagy tisztíttassuk meg s csak utána fényképeztessük.

Összefoglaló monográfiában többféleképpen szokás anyagot közölni: korszakok, témák, tárgytípusok vagy

temetők és sírok szerint csoportosítva. Csallány táblanyagának logikai felépítésére kissé nehéz rájönni. A könyv első felében láthatóan az általa felállított régiók sorrendjében, temetők szerint igyekezik a leleteket bemutatni, mindvégig tekintet nélkül a sírszámozás sorrendjére, itt-ott egy vagy több lelőhely kerámika tábláival enyhítve az egyhangúságot. Később azonban még ez a laza rendszer is felbomlik. Néhány példa: A Hódmezővásárhely—Solt—Palén feltárt 10 sírból álló temető anyaga Párducz eredeti publikációjában egy táblát sem tesz ki. Itt ugyanez a 160., 225., 231. és 279. táblákra került. A gorsai temető Banner publikációjában szereplő négy táblájának anyaga, némi kiegészítéssel, kilenc táblára növekszik, de úgy, hogy közben ugyanezekre a táblákra különböző idegen leletek kerülnek. A Csongrád-Bököny-i Banner és Eperjessy-féle sírok leletei a 159–160., 245. és 258. táblákban szóródnak szét. A korábban több ízben közölt (pl. Hampel, *Altértümer* 442. t.) szép és együttesében jelentős tiszafüredi sírlelet is szét van darabolva a 145–146. táblán. Legfeltűnőbb azonban a kiszombori temető esete. Törzsayaga a 111–156. táblákat foglalja el, néhány sírja azonban — mintha megelégedeztet volna róluk — 100. illetve 170. táblával odább a 244. és 280. táblákban tűnik fel, az utóbbi helyen két lökösházi fegyverrel gazdagodva. Ez a betoldás csak egyik példája a gyakori „horror vacui”-szerű elrendezéseknek.

A technikai jellegű hibák közt emlitem a lelőhelytérkép szeremségi részét. Itt 11 lelőhelyből 7 rossz helyen van, illetve egymással összevissza van keverve, ami egy összefoglaló lelőhelytérképen megengedhetetlen. (A helyes szeremségi lelőhelyekre l. Sítula 2 (1957) 25. t.)

Az 567-ig terjedő tényleges gepida leletek (itt most nem számítom a gepidáktól É-ra élő más egykorú germánok leleteit, amelyek szerintem indokolatlanul kerültek a „gepida-korpuszba”) közlésébe is belecsúszott néhány, sajnos, nem is mindig jelentéktelen tévedés. A 6. lelőhely, Szent-Nagyhegy, VIII/1939. sz. szörványos sírlelete nem gepida, hanem, gyöngyei alapján Árpád-kori (65. o. és 22. t. 8–13, 21.). A 99. sz. Orsova lelőhelyről leírt (196. o.) és a 213. t. 11 alatt bemutatott fibula Fenékpusztán került elő, a készlet helyi múzeumban található s nem a temesváriban. A 139. sz. (209. o.) Erdély lelőhelyről közölt fibulájának a 106. t. 12. képen valahonnét átvett rajza (— aligha Boulanger hivatkozott műve a közvetlen forrás, mert akkor a szerző a könyv teljes címét és könyvészeti adatait ismerné —) kétségtelenül a Nemzeti Múzeum egyetlen ilyen típusú fibulájáról, a bökenymindszentiről készült rossz kicé. A 217. sz. újhartyáni sírgyűjtésből (234. o.) már második monográfiánk emel ki tetszőlegesen leleteket, anélkül, hogy a sír többi tárgyának legalább a naplóban utánanézett volna. A IV. századi sírból Csallány csak a pajzsdudort említi, mint VI. századi darabot. Az ugyanott ugyanerről a lelőhelyről közölt „újhartyáni lelet” (217. t. 3–11) valójában Tiszaladány és Tokaj között került elő (Vö. MNM 14/1934). Azt viszont, hogy az utóbbi lelőhelyről közölt két fibula (217. t. 1–2) honnét származik, még nem tudtam kinyomozni. Egy biztos, ennek sincs semmi köze az 1908. évi újhartyáni lelethez. A 213. sz. lelőhely (233. o.) tököli pajzsdudorja, mind lelőhelyét, mind sajátságos típusát tekintve jellegzetes langobard (226. t. 6). A 171. sz. lelőhely (219. o.), képen szerencsére nem közölt, tárgyai Tiszanagyfalu alatt nagyobbbrészt IV. századi csernyahovi típusú (egyébként valószínűleg korai gepida) sírleletek s nem avar hatású késő gepidák (Vö. MNM 8 (1941). A 209. sz. lelőhely (231. o.) lakitelki sírjainak leírása nem egyezik Hampel eredeti közlésével. Ugyanitt miért nem veszi át a korpusz Hampel jó rajzait, ha már elkerülte a szerző figyelmét hogy a Nemzeti Múzeum lefényképezette ezeket a leleteket. A 227. sz. lelőhely jászberényi temetőjéből (236. o.) az itt is szereplő A. sír leleteit Párducz M. hun korinak közölte (?). A 231. sz. lelőhely dunaföldvári fibulája előkerülési helyét, de típusát tekintve sem lehet gepida (237. o. és 203. t. 3.). A 207. t. 4. alatt (leírás nélkül) közölt ószönyi fibulának sincs köze a gepidákhoz, valamint nézetem szerint a 213. t. 8. alatt bemutatott karlócai és a 274. táblán közölt

bácsordási leletnek sem. A 206. táblán publikált fibulákhoz nagyon hasonlóak valóban láthatók a bécsi Kunsthistorisches Museumban, az itt bemutatott két szép darabot mégsem vitathatjuk el a Nemzeti Múzeumtól, ahol (amellett, hogy több ízben közölték is) többnyire az állandó kiállításon szerepel.

Egy modern korpusznak valóban tükröznie kell a közigazgatási elnevezésekben bekövetkezett változásokat, de mindig úgy, hogy a régi, hagyományos lelőhely neveket is megőrzi. A híres bakodpusztai lelet (— a név még a mutatóban sem szerepel —) több mint egy évszázada az egész világon e néven ismert, így közölte újra néhány éve Fettich is. Indokolatlan volt tehát Dunapataj-„Bödbakod”-ra átkeresztelni a lelet itt bemutatott darabjait, márcsak azért is, mivel ilyen nevű határrész Dunapatajra nincs is, külön Böd- és Bakod(pusztá) létezik csupán. A Pulszkytól majd Hampeltől közölt első magyarországi gepida sírleleteket, a közismert Bökénymindszentet is soká kereshetjük, míg rájövünk, hogy Magyartés, Szentosz-Zalotaer Seite név alatt rejtőzködnek. Ez a helymeghatározás „Vámosgyörk (bei Tarnaméra)” (292. o.) pedig már egyenesen a furcsaságok gyűjteményébe kívánkoznék.

Különös, hogy míg 1943. évi leletösszeállításában Csallány, kellőképpen nem dicsérhető szigorú tudományos kritikával arra törekedett (Török Gyula lelőhely összeállításának alapos megrostálásával), hogy csak a tényleges gepida lelőhelyekre építve határozza körül a gepidák településterületét, addig korpuszában milyen szélesre tárja a kapukat olyan leletek, sőt leletcsoportok előtt, amelyekről tudta, avagy a korpusz összeállításában közben megtudta, hogy nem gepidák. Indokolatlanul kerültek a „gepida korpuszba” a Duna-könyöktől K-re és a Felső-Tisza vidéken talált különböző V–VI. századi germán leletek (19, 57, 105, 171, 174, 205, 207, 212–227, 231–236, 239. sz. lelőhelyek). Tekintve, hogy legnagyobb-részt különböző jellegű szörványok, skir etnikai meghatározásuk erősen kérdéses, a gepida törzsanyaghoz pedig még laza szálak is alig kötik.

Súlyosabban esik latba egy másik leletcsoport beolvasztása a gepida-korpuszba. Ez pedig az avar honfoglalással egy időben feltűnő, az ún. pasztürskoje-típusú fibulákkal jellemzett kör, amely a Fekete-tenger É-i partvidékétől kiindulva ÉK-Lengyelországig, Románián keresztül Morvaországig, Boszniáig és Bulgáriáig elterjed, beleértve természetesen Magyarország egész területét is a VI. sz. vége és a VII. sz. vége közötti időben. Eltekintve attól, hogy mi sem indokolja ebből a nagy elterjedési körből az alföldieket sőt a dél-alföldieket kiragadni, az elmúlt évtized keleti és nyugati kutatása hiteles síregyüttesek és a csoport elterjedési képe alapján a szlávok vándorlásával hozta kapcsolatba az egész kört. — Való igaz, hogy a korpusz előmunkálatai idején, egy évtizeddel ezelőtt, a német és német szellemű kutatás még el sem tudott mást képzelni egy fibulacsoportról és viseletről, minthogy valamiféle germánokra jellemző és a kör különböző csoportjait skírekhez, herulokhoz, keleti gótokhoz, a Duna-medence körzetében pedig továbbbővülő gepidákhoz kötötte, vagy legalábbis germán fémművességi központokra vezette vissza. Amikor tehát Csallány ezeket a fibulás sírokat beolvasztotta korpuszába mind kataszteri, mind értékelő részébe, még a kutatás egy részének akkori véleményét követte. — 1950-től kezdve azonban a leletcsoport egészének vizsgálata, nem kevésbé néhány szerencsés ásatás révén (pl. hamvasztásos szláv urnasírokból kerültek elő ilyen fibulák) fény derült a tényleges helyzetre. Az erre vonatkozó irodalomból a legfontosabb román, jugoszláv és német munkákat a szerző idézi is. A közel 30 lelőhelyet ennek ellenére nem törölte a gepida-korpuszból, sem az értékelésből, amelybe nyilván már szervesen bele volt építve — noha az értékelés későbbi részeiben maga is elismeri, hogy nem gepidák. Hogy a már feldolgozott leletcsoport a korpuszban megmaradhasson, újabb ellentmondásba bonyolódik. Hol a VII. században tovább élő gepidákkal hozza kapcsolatba, hol bánáti, gepida hatású, VI–VII. századi szarmata (?) csoportnak mutatja be. Az avar temetőkből kiragadott, illetve önálló avarkori

szláv fibulás lelőhelyek és sírok a következők: 75, 95, 97–98, 100–104, 106, 110, 112, 119, 127, 141–145, 160, 202, 206, 208, 260, 262, 271, 273, 274.

Az avarkorban továbbbővülő gepidák leleteinek kérdése sem mindig olyan világos, mint a szerző összeállítása nyomán gondolhatnánk. Nincs itt helyünk a korai avar temetők germán jellegű leleteit (94, 203–204, 230, 261 stb.) elemezni, mindössze annyit jegyzek meg, hogy azok a VII. századi itáliai gyártmányú övveretek, amelyeket a Szeged-Kundomb-i avar temető 64. sírjából bemutat (209. t. 1–5), főleg dunántúli korai avar temetőkben gyakoriak, tehát aligha köthetők helyben továbbfejlődő gepidákhoz.

Nem helyeselhető számos lelőhely közlésének az a módja amikor az egy-egy helyiség határának közelebb-ről nem ismert pontjáról, különböző időben, vagy különböző kézből különböző gyűjteményekbe került leleteket a szerző önálló lelőhelyként tartja számon. Az esetek jó részében ugyanis itt nyilván azonos temetőkként állunk szemben. Ilyen szétdarabolt lelőhelynek látszik pl. a 6–8, 9–10, 26–28, 33–35, 36–37, 59 és 61, 64–65, 66 vagy 67 és 68, 81–82 de számukat a lelőköri körülmények ellenőrzésével tovább is szaporíthatnánk.

A felsorolt negatív adatokat figyelembe véve kiderül, hogy (nem számítva a 25 lelőhely nélküli leletet) a korpusz 276 tételéből több mint negyede nem, vagy kérdésesen tartozik a gepidákhoz, — ami egy ilyen munka esetében soknak számít. Tekintetbe véve továbbá, hogy valamennyi nem gepida lelőhely egységes jelzéssel szerepel Gepidia összefoglaló térképén, az aligha tartható a gepida részézet, településtörténet, a gepida állam határai szempontjából, alapos átfűrészes nélkül, irányadónak.

A lelőhelyek számának felduzzasztásával szöges ellentétben a gepida történet és régészet két alapvetően fontos sírlelete viszont kimaradt a korpuszból, a fontosabbat nem is említi. Nem más ez, mint az egyetlen hiteles gepida fejedelmi temetkezés, az apahidai sírlelet. (Két másik apahidai lelet szerepel a korpuszban.) Az apahidai sírról előkerülése óta ismert, az irodalom ismételtelen tárgyalja és elemzi, alapvető és meglepő összefüggését a 481-ben Tournay-ban eltemetett I. Childerich frank király sírjával. Elég legyen az elmúlt néhány évből E. Salin, K. Horedt és G. Degani írásait említenem a két sír párhuzamáról s jelentőségéről az V. század második felének germán régészetére. Az apahidai gepida fejedelmi sír hazai értékelésének kérdésében Csallányt alighanem Fettich Nándor félreérthető új közlése tévesztette meg. Fettich ugyanis annak a felismerésnek a kifejtése során, hogy az V. század germán fejedelmei Attila arisztokráciájának viseletét utánozzák, az apahidai leletet a Szeged-Nagyszéksós-i fejedelmi sír körébe sorolta s vele együtt közölte. Csallány ezt nyilván úgy értelmezte, hogy az apahidai lelet hun, vagy 454 előtti. — A közelmúltban publikált reggio emiliai germán kincslelet most harmadik párhuzamként csatlakozik a Tournay–Apahida együtteshez. A kincslet, éppúgy mint a Childerich sírt, Zeno aranyai a 480-as évekre kelteznek. Az apahidai lelet korát tehát semmiféle fémművességi vagy viselettörténeti okfejtéssel nem lehet tényleges koránál évtizedekkel korábbi időre keltezni. Kétségtelenül az V. század második felében, minden bizonnyal a 470–480-as években, eltemetett dáciai germán fejedelem sírja s ilyenképpen nem lehet a gepidáktól elvitatni. A lelet új publikációjának Csallány könyvében lenne helye! — Sajnálatos a mezőbándi híres ötvössírrak közlésének elmulasztása is, különösen mivel a VI–VII. századi germán ötvössírokról írott legutóbbi összefoglalások sem ismerik a gepida fémművességnek ezt az egyedülállóan fontos bizonyítékát.

Végezetül néhány megjegyzést a közölt leletanyag értékéről. A szerző amikor a sajnos nagyon is nagyszámú, szörványos leleteket tárgyalja, ezeket következetesen az „autentisch erschlossen” Szentosz-Berekháthoz viszonyítja. Ez értékelés azonban csupán századunk első évtizedének hazai temetőásatási színvonalára mérvadó. A berekháti temető összes dokumentuma ugyanis a sírszámban merül ki, sőt a kerámikának még sírszámozását sem ismerjük. Nem Berekhát, de a többi nagy gepida

temetőfeltárás is módszerében sok kívánnivalót hagy maga után. A tárgytörténész számára azonban a „hitelesség” netovábbja az, ha a sírok leleteit az ásatás után együtt tartották. A szerző a néhány szekmatikus sírrajzzal és a temetőtérképekkel még ott sem kezd semmit, ahol ilyenek ránk maradtak. A közölt térképek egyszerűen ásatási jelentés másolatok. A nemek, mellékletek szerinti jelzéseket, a térképek nyújtotta időrendi, társadalomtörténeti elemzési és értékelési lehetőségeket figyelmen kívül hagyja. Több kisebb gepida temető között térképét át sem veszi a korpusz, így pl. a hódmezővásárhelyi Solt-Palé két ásatását (59. és 63. lelőhely) továbbá a Csanád-Bökény-i temetőt.

Összefoglalva: Amikor Csallány Dezső monográfiáját ismertetve elsősorban a hiányosságaira hívtam fel a figyelmet, ezt az azonos korszakkal foglalkozó kutató talán túlságosan szigorú szakmai szemüvegén keresztül tettem. Alapvető jelentőségét azonban nem csökkentettem, mert az nem csökkenthető. A gepidákról, a gepida leletekről e könyv megjelenése óta sokkal többet tudunk, mint azelőtt s ez feltétlen érdeme. Tisztában vagyok azzal is, milyen önfeláldozó munkával gyűjtötte össze a szerző a korpusz hatalmas anyagát, olyan körülmények között, amely az egyszerűsítő régészek számára mindenkor tiszteletet parancsol és példaképnek állítható. Arra is rá kell mutatnom, hogy a korpusz összeállítása, elfogadása, valamint megjelenése közt eltelt évtizednyi huzavona mennyire rányomja bélyegét a műre. Egyenetlenségei, ellentmondásai sokszor erre vezethetők vissza. Sok száz oldalnyi kéziratot és táblát a kutatás napi fejlődéséhez igazgatni technikailag, de emberileg is lehetetlen. Ami az 50-es évek elején még elfogadott megállapítás volt, az a 60-as évek elejére elavult. A szerzőtől nem lehet elvárni, hogy évenként új könyvet írjon, egyedül a monográfiák kiadásának meggyorsítása a hasonló esetek elkerülésének módja. Azt sem hallgathatom el, hogy a germán népvándorláskor irodalma nem vidéken, hanem Budapesten is, még ma is olyan hiányos, hogy az értékelés negatívumait jelentős részben objektív nehézségre kell visszavezetnünk.

Csallány korpuszáának nagy érdeme, hogy több mint félszázad ásatásainak és gyűjtésének gepida leleteit, a rájuk vonatkozó adatokkal együtt összeállította és közzétette. Ezzel egyszer s mindenkorra lerakta a további gepida kutatások alapjait.

Bóna István

Török, Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Archaeologica Hungarica XXXIX. Budapest 1962. Akadémiai Kiadó. 169 lap, 100 tábla, 36 szövegközi kép, 4 térkép.

A halimbai X–XII. századi temető feltárása rendkívüli jelentőségű a magyar honfoglalást közvetlenül követő két évszázad, vagyis az Árpád-kori társadalom kialakulását magában foglaló időszak régészeti kutatása szempontjából. Hasonló korú temetőink közül a fiadkerpusztain kívül ugyanis eddig csak a halimbairól állíthatjuk, hogy teljesen feltárt, régészeti kimerített lelőhely. A teljes feltárás megvalósítása az ásatás vezetője, egyben a könyv szerzőjének és az Embertani Tár részéről fő munkatársának, Nemeskéri Jánosnak érdeme. 932 csontváz került elő az 1950–55. évi ásatások folyamán és ez a nagy embertani anyag a nagyszámú régészeti lelettel együtt már biztosabb alapot jelenthet részben az átfogóbb jellegű történeti következtetések, részben a jövő régészeti kutatásai számára. A szerencsés leletkörülmények lehetővé tették, hogy megfelelő módszerek alkalmazásával a temető „benépesülésének” időrendje meghatározható pontossággal követhető. Könyvének I. fejezetében a szerző éppen a temetkezések időrendjét tárgyalja, és az időrend megállapításában követett módszeréről is áttekintést nyújt.

A temető nagyobb része egyrétegű, csupán kisebb területén mutatkoztak a sírok két rétegben egymás felett. Ez a kétrétegű temetőrész volt az egyes temetkezési periódusok szétválasztásakor a szerző kiinduló

pontja. A felső réteget ugyanis Szt. László idejében vert ezüstdénár datálta és azok a sírok, melyeket e 11. századi réteg sírjai metszettek, nem csupán leletanyagban mutattak eltéréseket a felsőréteg ún. S-végű hajkarikákkal jellemezhető sírjaitól, hanem bizonyos ritusjelenségekben is. Az alsó sírréteg jellegzetes mellékletei a szegecsel pántgyűrűk, huzalkarikák mint hajkarikák és fülbevalók, fűrtös típusú függők. E csontvázaknál előforduló karhelyzet — környékben behajlított és mellkasra fektetett alkar — arra hívta fel az ásató figyelmét, hogy ezekben az esetekben nem pusztán véletlenről, hanem sokkal inkább bizonyos etnikailag és időrendileg is körülhatárolható társadalmi egységhez köthető, folyamatosan gyakorolt szokásról lehet szó. Ezért a kétrétegű rész alsó sírjainak jellegzetes leleteiből és a fentebbi ritusjelenségből kiindulva határolja el a temető legrégebbi részét (I. periódus), melyet a X. század első felében vert és ékszerként használt átlukasztott ezüstpénzek (Berengar, Ugo di Provenza) datálnak. A további időrendi kérdések tisztázásához is rendkívül alapos, körültekintő elemzés útján jut el a szerző, a temetkezéseket még két periódusra (II–III) bontva. A periódusokon belül pedig még kisebb szakaszokat is elhatárol egymástól [elsősorban a nagyszámú éremlelet alapján] és könyve végén adott összefoglalásában megkísérli a temetőhöz tartozó település lélekszámának megállapítását (a XI. század végén 220 fő számításai szerint) is.

A három fő periódus ismertetésének a szerző külön fejezeteket szentel.

Már „Bevezetés” c. fejezetében leszögezi, hogy az I. temetkezési periódusba tartozó sírok leletanyaga és ritusa több komponensre enged következtetni: a helyi tradíciók, a déli és nyugati kultúra egyes elemei mellett a Keletről származó és a honfoglaló magyarsággal kapcsolatba hozható elemek hangsúlyozhatók ki. A temető legrégebbi része a honfoglaló magyar köznép és a helyi „legyőzött” lakosság, vagyis a „magyar köznép és szláv–avar szolgák” (64. o.) közös temetkezése, és így szembeállítható azokkal a kissírszámú honfoglalás kori temetőkkel, melyekben a törzsi arisztokrácia nagycsaládjai a köznéptől elkülönülve közvetlen szolgáltatásokkal együtt temetkeztek (Bezdéd, Gádos, Eperjeske stb.). Ez a megállapítás mintegy a könyv alapgondolata, a szerző egyik célja, hogy a halimbai anyagon keresztül választ adjon arra a már régóta megoldásra váró kérdésre: milyen módszer és tárgyi emlékananyag segítségével határozható meg, különíthetők el régészeti és a honfoglaló és kora Árpád-kori magyar köznép temetkezései?

Áttekintve az egyes temetkezési periódusokat a honfoglalás kori magyar köznép kérdésének szempontjából kétségtelenül az I. periódus a legjelentősebb. Az ide tartozó sírokban a nagyszámú nyitott végű huzalkarikán kívül, mely utóbbit egyetértve id. Fehér Géza véleményével a magyar férfi hajviselettel, ill. női fülbevalókkal hoz kapcsolatba a szerző, két trapéz alakú nyílcsúcs, néhány bronzgomb, két áttört öntött bronzveret, övcsat képezi azt a meglepően szegényes hagyatékot, mely a honfoglalókhöz köthető. Éppen a fentebbiek miatt volna fontos az embertani anyag átfogóbb ismertetése. Az embertani anyag ismerete, ill. értékelése (az embertani anyagra a szerző csak néhány kiragadott példában utal) nélkül bizonytalannak látszik az I. periódusba sorolt nagyszámú melléklet nélküli csontváz etnikai meghatározása, melyre jelenleg az egyetlen támpont — úgy tűnik — az alkarok helyzete volna. Kétségtelen, hogy a temető legrégebbi részén tipikus jelenség a behajlított karral való eltemetés. Mégis túlságosan messzemenő következtetésnek látszik — különösen a csekély számú idézett analógia alapján — a karhelyzetet az Etelközben „a jobban röghöz kötött nép” között tevékenykedő bizánci misszió hatásának tulajdonítani, mely ilyenformán a kereszténység felületessége (a szerző határozottan emellett tör pácát: 23. o.) ellenére oly erősnek tűnik, hogy az ősi temetkezési módot is teljesen háttérbe szorítja. Holott a szegényebb, nem a törzsi arisztokráciához köthető temetőkben is ismertek

az utóbbira példák (vö. G. Fehér, Stud. Slav. 3. 1957. 17. o.). Nem a könyv ismertetésének keretébe tartozik a felmerülő kérdések vitajellegű tárgyalása, de mindenesetre feltűnő, hogy a délszláv területen is analógiára találó karhelyzet (erre hivatkozás a 14. oldalon) és a gazdagabb női sírok ékszeranyaga a halimbai temető I. periódusának sírjaiban egyaránt képviselve van. A régészeti anyag alapján tehát felvetődik a szláv—magyar kérdés a következő megfogalmazásban is: az I. periódusba tartozó sírok esetében van-e támpontunk (embertani?) arra, hogy e sírok egy részét — elsősorban exogamia útján — a magyar köznépbe olvadt szlávokkal hozzuk kapcsolatba, mely szlávokon viszont nem a helyi, a magyar honfoglalást megelőzően a Dunántúlt lakó szlávokat értjük, hanem esetleg olyan töredékeket, melyek éppen a magyar honfoglalással kapcsolatban (kalandozások) telepedtek erre a területre.

Fentiekhez szorosan kapcsolódik a helyi népesség kérdése, mely a szerző szerint a honfoglalással beállott társadalmi-gazdasági változások következtében felhagyja régi temetkezési helyét és a magyar köznép temetőjébe kezd temetkezni. E helyi lakosság megjelölésére, és a késő-avar kori temetőkre általában a szerző az „avar—szláv” vagy „szláv—avar” terminológiát használja. A terminológia átvétele a csehszlovák és jugoszláv szakirodalomból (Szőke Bélánál is találkozunk vele, AE 86. 1959. 32. skk.) igen sajnálatos, mert nélkülözi azt a történeti háttérrel, mely az avar birodalom szláv lakta peremterületeire jellemző. Már magából az „avar—szláv” megjelölésből is következik, hogy a magyar köznép temetőjébe temetkező őslakosságon a szerző késő-avarkori népmaradványokat is ért, vagyis számol az ún. avar továbbéléssel is e területen. Mivel azonban a temető régészeti anyagából semmi sem utal arra, hogy a késő-avarkori lakosság milyen arányban használja a temetőt, a kérdés az összehasonlító anyag hiányában nyitottnak számít a halimbai későavarkori temető feltárásának befejezéséig.

Átérve a halimbai temető Árpád-kori részeinek (II—III. periódus, a temetkezés a XII. századba is átnyúlik, az utóbbi korszakba a szerző 70 sírt sorol) ismertetésére, elsősorban a temetkezés folytonosságát kell kiemelni. A II. periódus sírjainál ez a folytonosság mind a leletanyagban, mind a temetkezési rítusban nyilvánul, melyre a szerző részletes tárgyi elemzések útján mutat rá. A temetőhöz tartozó közösség gazdasági viszonyainak bizonyos szintemelkedésére enged következtetni, hogy a női és gyermeksírokban gazdagabb leletanyag is előfordult. Jellegzetes lelet az S végű hajkarika, melynek bronzból, ezüstből, ólomból készült változataira, azok kronológiai vonatkozásaira részletes elemzést nyújt, sőt a típus kialakulási folyamatának rekonstruálását is megkísérli a szerző. Mind az utóbbi kérdésről, mind az S végű hajkarikák etnikumjelző szerepének problémájáról még bővebben olvashatunk a könyv utolsó, „Összefoglalás” című fejezetében. Az ékszer típus kialakulásában több összetevőt kell figyelembe vennünk, közöttük a nyugati típusú, hasonló végű fülbevalókat, karpereceket, az „avar—szláv” többfordulatos S végű és spirálvégű fülbevalókat is. De döntő tényező a Közép-Duna-vidéket megszálló magyarok hajviselete, mely mintegy új divatot honosított meg a Kárpát-medencében. Ez adja meg a lökést annak a folyamatnak, melynek végén, a X. század második felében az S-végű hajkarika kialakul. Etnikumjelző szerepét tekintve a szerző csak részben csatlakozik Kralovánszky Alán általa idézett véleményéhez. Azt a megállapítást, hogy a hajkarika a XI. századdal szemben a X. század második felében és helyenként még a XI. század első felében is idegen etnikumot jelez, a halimbai anyag vizsgálata alapján általánosított értelemben is elveti. Az a megállapítás, hogy a viselet, ill. ékszer típus gyors elterjedése kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázható, kézenfekvő, de gyártásuk — a pénzveréshez hasonlóan — királyi kézen levő műhelyekhez kötése (47 sk.) nem megalapozott.

Több lelet típus részletes elemzése vezet a szerzőt a „Bjelobrdó-kultúra” revíziójának ismételt felvetéséhez,

amint erre utal, a halimbai temető anyaga Szőke Béla számára is jelentős támpontot jelentett abban a nagy munkában, melyet e kultúra lelet típusainak szétválasztása során végzett (Arch. Ért. 86 [1959] 32—.; Régészeti Tanulmányok I. 1962.). Török Gyula is szakít azzal a hagyománnyal, mely e „kultúrát” általában szláv etnikumhoz köti. Kihangsúlyozza a magyar anyagi kultúra szerepét kialakulásában és egyúttal „a Bjelobrdó-kultúra” terminológia helyett a korszak emlékeanyagára vonatkozóan új megnevezéseket is javasol: 1. azok a temetők, melyek a halimbai temető I. periódusával mutatnak egyezést: „köznepi temetők a kalandozások korából”; 2. melyek a II. periódussal mutatnak egyezéseket: „köznepi pogány temetők a letelepedés korszakából” elnevezést nyerjék. A javasolt terminológiára vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy mivel a szerző a halimbai temető I. periódusával kapcsolatban a honfoglaló köznep életmódját már szembeállítja a törzsi arisztokrácia „nomadizáló” életmódjával és falujellegű településeket tételez fel (33. o.), a „letelepedés ideje” kifejezés a II. periódussal kapcsolatban nem világos: mennyiben vonatkozik a köznepre.

A halimbai temető használatának III. periódusán belül szembetűnő, hogy a XI. század második felére datálható közel 400 sírral szemben a XII. századra már csak 70 esik. A temetkezések számának ilyen hirtelen csökkenését nem a temetőhöz tartozó település pusztulásával vagy a lakosság elköltöztetésével magyarázza, hanem igen indokoltan azon törvények (I. László) kényszerítő hatásával, melyek megtiltják a „pogány ligetekbe” való temetkezést és egyben a templomok körüli temetkezést írják elő. Szőke Béla véleményével (Stud. Slav. 2. 1956. 119. skk.) a szerző egyetért abban, hogy a pogányjellegű temetkezések helyszíne általában fás liget volt, a sírok között megfigyelhető nagyobb sírmentes helyeken egykor a vallásos tiszteletben álló fák állottak. Tekintettel arra, hogy a teljesen feltárt, fázisaiban is jól megfigyelhető halimbai temető a hasonlókorú emlékeanyaghoz kitűnő összehasonlító anyagként szolgál, Török Gyula javasolja, hogy a III. periódussal egyező temetkezések „a feudalizmus megerősödésének idejéből származó pogány köznepi temetkezések” elnevezés alatt szerepeljenek.

Könyve végén a szerző „Összefoglalás” címen áttekinti és egyben kibővíti mindazt, amit a korábbiakban részletesen is fejtegetett. Összefoglalását történeti résszel vezeti be, melyben a honfoglaláskori köznepre vonatkozó történeti adatokból igyekszik átfogó képet nyújtani és meghatározni azt a gazdasági, társadalmi viszonyt, mely az ugor törzseket a türk uralkodóréteghez fűzte. Kár, hogy a megállapításokat kísérő jegyzetanyag nem kielégítő (ez vonatkozik a könyv többi fejezetére is részben abban a vonatkozásban, hogy az utalások sok esetben hiányosak). A temető tárgyi emlékeanyagával kapcsolatos megfigyelések összefoglalásában a hajkarikák kérdése mellett bő kitérést kapunk a kerámia kérdéseire is. Ki kell emelni, hogy ez a kerámiaanyag a kutatások szempontjából rendkívül fontos, mert a X—XII. századi kerámia még sok tekintetben ingadozó alapokon álló datálásához az érmeikkel datált és használatában kontinuitást mutató temetkezésekből származó edényanyagon keresztül a kérdések részben új megvilágításban vehetők fel. Egyelőre azonban az olyan általánosítás jellegű megállapítások, mint pl. hogy a pannóniai „szláv—avar” lakosság életében valóban fordulópontot jelentő magyar honfoglalás következtében a „Burgwall-kerámia” fejlődése törést szenvedett, — mivel a műhelyek tönkrementek, a legkiválóbb fazekasmesterek Nyugatra, vagy hegyekbe, erdőkbe, mocsarakba menekültek — inkább csak mint munkahipotézisek vehetők fel. A kérdés tisztázásához lényegesen több leletkomplexum ismeretére van szükségünk, mégpedig elsősorban olyanokra, melyek a IX. századtól folytonosságot mutató településekből vagy temetkezésekből származnak. Új gondolatokat tartalmaz a fejezet utolsó része is, melyben ismét a helyi őslakosság és a honfoglaló magyar köznep viszonyáról olvashatunk, a különböző etnikumok összeolvadásának folyamatáról. A helyi lakosságra utaló régészeti adatok kérdéséről jelenleg eltekintve a kellő

összehasonlító anyag hiányában egyelőre szintén csak mint feltételezést fogadjuk el azt a megállapítást, hogy a temetőben észlelt csoportokhoz tartozó közösségek életében és összetételében a Géza fejedelem alatt lejátszódó áttelepítések, lakosságcsere szerepet kapott.

A halimbai X–XII. századi temető régészeti anyagának gondos publikációja nagy segítséget nyújt a régészeti, történeti kutatásoknak és a még megoldatlan kérdések tisztázását az embertani anyag részletes ismertetése, illetve értékelése fogja elősegíteni.

Cs. Sós Ágnes

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens V. köt. Szerkesztette **G. Behm-Blanke.** Weimar, 1961 Hermann Böhlhaus Nachfolger. 378 lap, 139 kép és 20 tábla.

A thüringiai múzeum szép kiállítású, tartalmas folyóiratának most megjelent V. kötete tulajdonképpen az I. és II. kötetet folytatja. A közben napvilágot látott két kötet az ehringsdorfi paleolit kutatások komplex monográfikus feldolgozását tartalmazta.¹

K. Valoch. Das Magdalénien in der Tschechoslowakei. A szerző a morvaországi Žitny barlangban végzett ásatást ismerteti, ahol világos képet nyert a magdalénien rétegvizonyairól egészen a Würm III.-ig bezárólag. A barlang profiljában 12 réteget figyelt meg. A rétegek alapján a kultúrát három időrendi szintre tagolja, a legkésőbbi Morvaországban egészen a későglaciális klímaváltozásig követhető. Megállapítja és térképen is bemutatja, hogy az igazi magdalénien kelet felé csak Morvaországig, Alsó-Ausztriáig és Krakkó vidékéig terjed el. Ettől a vonaltól keletre – így Ságváron is – már a keleti gravetti – magdaléni jellegű leletek uralkodnak.

R. Feustel, Das Mesolithikum in Thüringen. A szerző szerint a mezolithikum Közép-Németországban is a legkevésbé ismert korszak, még a meglevő kevés lelet sem volt eddig ismertetve. Ezt a hiányosságot számolja fel mintegy 40 lelőhely adatainak és anyagának bemutatásával. A leleteket öt művelődési szintbe illetve típusba sorolja: A. későpaleolitikus korai mezolitikus, B. közép és késői mezolitikus, C. késői mezolitikus, D. protoneolitikus és E. durva eszközök típusába. Ezek a legtöbb lelőhelyen együtt fordulnak elő, ami az egyes településre alkalmas helyek meg-megújuló használatára utal. A helyi legkorábbi neolitikus művelődés a helyi mezolithikum alapjaiból sarjadt ki.

Herman Kaufmann–Hans Kaufmann. Die facettierten Axthämmer des Gothaer Landes. A zsinégszemes edények művelődésére jellemző köeszközök katalógusa, tipológiai és kor szerinti szétválasztása. Fejlődésük és használatuk egészen a leubingeni korai bronzkori kultúráig követhető.

P. Donat, Drei Schnurkeramische Grabhügel von Etzdorf, Kr. Eisenberg. A szerző a mintegy 250 m-es sugarú körben elhelyezkedő hat sírból álló halomcsoport közül először az 1924-ben kevésbé szakszerűen feltárt I–III. halomsír leleteit ismerteti. 1956-ban, új ásatások során, a IV–VI. halmot is feltárták. A IV. halom mintegy 50 cm magas és 10 m átmérőjű volt. Belsejében kőgyűrűvel körülvett kezdetleges kamrában néhány zsinégszemes cserép, díszítetlen edény és kőpengék kerültek elő. Az V. halom alig 14 cm magas profil eredményezett, átmérője 11 m volt. Leletei: amfora, zsinégszemes bögre, pattintott nyílhegyek és pengék. Jelentősebb a VI. halomsír. Átmérője 13 m volt, magassága 30 cm. A sírkamrát szabályos ovális kőgyűrű övezte. A négyszögletes kamrában fanyomok és edények kerültek elő: zsinégszemes amforák, korszok, facettált és trapéz alakú kőbalták. – A leletek a zsinégszemes edények művelődésének mansköldi csoportjába tartoznak. A csontváz mindhárom halomban elporladt.

A VI. sírban (s talán az V-ben is) a szerző szerint fából összerótt halotti házban nyugodott az elhunyt. Hasonló halotti ház más thüringiai halomsírokból is ismeretes. A VI. sír halottját gazdag edény és fegyvermellékletei alapján a törzsi előkelők képviselőjének tartja.

D. Mania, Endneolithische Grabanlagen und Siedlungsstellen auf dem Forstberg bei Orlamünde, Kr. Jena. A szerző a Molkenbornon – ahonnan a folyóirat II. kötete már bemutatott egy feltűnően szép, a zsinégszemes edények művelődéséhez tartozó, kőkamrás halomsírt – 1956 és 1959. években végzett leletmentéseit ismerteti. Földegyengetési munkák során három sír bukkant elő egymás mellett. Az I. sír magasabb szintben feküdt és két – a már közöltekhez hasonló – sima, hengeresnyakú amforát és néhány kőpengét tartalmazott. A 2. sír négyszögletes sírkamráját kőlapokkal bélelték ki. Körülötte szabályos távolságban cölöplyukak sorakoznak, nyilván az egykori halotti ház maradványai. A sírban a halottnak csak a lenyomata maradt meg. Mellékletei: díszítetlen sima csuprok, füles korsó és csiszolt kőbalták. A 3. sír belseje szintén kőlapokkal volt kirakva, egyetlen melléklete a fej lenyomata helyén egy díszítetlen bőgréből állott. Az utóbbi kettőhöz hasonló az 1956-ban feldűrt sír is, amelyből csupán néhány töredék maradt meg. A következőkben a temetőhöz közel fekvő Vogelherd nevű telepéről ismert leleteket. – A sírokban és a telepen talált leletekben különböző későneolitikus komponensek keverednek, a szerző szerint elsősorban zsinégszemes és harang alakú edények.

E. Hennig, Untersuchungen über Verwendungszweck urgeschichtlichen Schuhleistenkeile. A szerző az őskori telepeken gyakran található nagyméretű ún. kaptafa alakú kőbalták gyakorlati rendeltetését igyekszik tisztázni. Érdekes elméleti megállapításait mindenkor gyakorlati tapasztalatokkal ellenőrzi. Az eddigi véleményekben a kaptafa alakú kőbalták rendeltetésére vonatkozóan két vélemény állott szemben egymással. A begyökerezett felfogás szerint ezek fa, illetve agancs kapák és ekék kő-betétjei voltak, tehát a földművelés munkaeszközei lennének. Újabb vélemények szerint viszont a famegmunkálás eszköze lenne, vagyis szekerce.

Hennig először a földművelő eszközre vonatkozó elméleteket tekinti át. A kapa elképzelést könnyedén elveti, mivel erre a célra sem gyakorlatilag nem használható, sem hasonló néprajzi párhuzamok nem ismeretesek. Az eke elméletet ökörrrel vont faekével végzett és minden részletében pontosan megfigyelt módszeres kísérleti szántással cáfolja meg.

Ezután összeveti a kaptafa alakú kőbaltákat a különböző természeti népeknél használt hasonló szerszámokkal. Megállapítja, hogy szerkesztetük, méretük és kopásfelületük azonos. Tisztázza, hogy a természeti népek az ilyen kőbaltákat mindenütt favágásra és famegmunkálásra használják. Ezt különböző faféléken végzett műveletekkel gyakorlatilag igazolja az őskori szerszámokra is. – Végül leszögezi, hogy a kaptafa alakú kőbalták nem köthetők egyetlen kultúrához vagy kultúrkörhöz sem, nem bizonyítanak sehol földművelés mellett, hanem néptől és időtől függetlenül famegmunkáló eszközök voltak.

R. Feustel, K. H. Herrmann, W. Schade, A. Schule, Die Wüste Kapelle Glasbach am Rennsteig. A szerzők a középkori Glasbach elpusztult búcsújáró templomának ásatási eredményeit ismertetik. A helységet először 1183-ban említik, 1521-ben Luther már, mint pusztatemplomot említi.

Az ásatás ismertetését a romhoz és egykori lakóihoz fűződő mondák ismertetése előzi meg – amire már nálunk is van kitűnő példa. Az alapos módszerességgel végzett és dokumentált ásatás négyszögletes kőruca csarnoktemplomot eredményezett. Nyugati, írángolszász típus, amely kelet felé a szerzők szerint, az Alpokig és Morvaországig terjed, el. Az ilyen négyszögletes szentély templomok a VII–XI. sz. közötti időben gyakoriak, virágkoruk a VIII–IX. század. A XII. században – ez a kora a

1. Ismertetését **I. Vértés** *L. Arch. Ért.* 88(1961) 140–141.

glasbachi kápolnának — már csak falusi templomokat építenek ebben a stílusban. — A templomban és körülötte 21 temetkezést tártak fel. Valamennyi Ny—K-i irányítású volt, néhány koporsóban feküdt, néhány lepelbe volt csavarva, két esetben pedig a X. századtól elterjedő ember alakú sírgödörben feküdtek. Mellékletet egyik sem tartalmazott.

A templom romjai közt elásott pénzről szóló monda ez egyszer igazat mondott. A szentély mellett bőrből csavarva 68 db ezüst brakteáta került elő, de találtak elszórtan is pénzeket. Általában mülhauseni vagy thüringiai XIII—XIV. századi veretek. A kápolna búcsújáró hely mivolta is igazolódott egy a romok közt talált zarándok jelvény töredékével.

A szórványos vastárgyak között szögek, árák, kuleslyuklemezek, számos patkó, kengyel, zabla, kések és sarlók gazdagítják a középkori kovácsművességről tudottakat. A tanulmány részletes elemzési és fémtechnikai eredményeiket is közli. A keramikát XIII—XV. századi cserepek képviselik, ezeket a szerzők rétegenként ismeretik. Ép edény csak az 1150—1300 közé keltezhető 4—5 rétegből került elő, jellegzetes ún. bomba alakú fazekak.

Az összefoglalás felvázolja a templom és környékének történetét, első építési periódusát, leégését, újjáépülését majd elhagyását.

H. J. Stoll, Die mittelalterlichen Töpfereifunde von Sondershausen/Stockhausen und Weimar, Wagnerstrasse. A kitűnő szerző Thüringia két legnagyobb középkori fazekas-műhely leletét dolgozza fel és építi bele a középkori Németország keramikájába. Munkája tehát a középkori német fazekasság alapvető monográfiája.

Sondershausenben 5 fazekas kemence került elő. Leletei: gömb fenékű edények, köztük az ún. bombaformák, füles bomba alakú fazekak, esészek, továbbá lábakon álló edények, úgymint fazekak, füles fazekak, végül fedők és korsók. Mindez 22 szép rajzos táblán sorakozik.

Weimarban egyetlen, de jól megfigyelt, fazekaskemencéből került elő leletek. Típusaik hasonlóak (24—32 tábla).

Az anyag ismertetése után Stoll az edények anyagáról, formájáról, kiégetéséről stb. értekezik. Munkája III. részében a középkori német fazekas kemencék három fajtáját mutatja be: a kürtös kemencét, az álló fazekas kemencét és a hosszú, alacsony, fekvő fazekaskemencét. A IV. részben az egyes thüringiai edény formák németországi párhuzamait állítja össze — felsorakoztatva szinte a teljes középkori német keramikát. Végül a szerző a két lelőhely kormeghatározását adja. Sondershausen a XII—XIII. századra és a XIV. sz. elejére, Weimar a XIII. századra és a XIV. sz. elejére keltezhető.

Bóna Istrán

Braidwood, R. J.,—Howe, Br., Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. Studies in Ancient Oriental Civilization. 31. szám. Chicago, 1960. 184 lap, 29 tábla.

Ez a munka látszólag igen messze áll mindazoktól a kérdésektől, amelyek a magyarországi neolitikum kutatásában szerepelnek. De csak látszólag. Valójában a délkelet-európai őskori kutatás számára is igen fontosak azok az eredmények, amelyek mintegy öt év ásatási munkájából születtek meg.

Ezek az ásatások az Irak északi részén levő Kurdisztánban folytak. Már a könyv bevezetése is megállapítja, hogy ez az ásatás-sorozat teljesen különbözik minden eddigi elő-ázsiai, vagy akár egyiptomi expedíciótól. Az eddigiek ui. vagy egy város teljes vagy részleges feltárását tűzték ki céljukul (ilyen például Ur feltárása), vagy egy külön sajátos egységét, mint például Sargon asszír király khorszabadi palotájának, vagy Tut-ank-amon sírjának kiásása. Ennek a kurdisztáni expedíciónak a célja viszont egy általános probléma megoldása: milyen változást okozott az emberiség életében a letelepedett, falusi-földművelő életformára való áttérés. Ennek az áttérésnek bizonyos feltételei és következményei voltak:

1. A társadalomnak növekvő képességgel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy egy bizonyos, aránylag kis területet minél jobban ki tudjon használni.

2. Egyre növekvő tendenciát kellett mutatni arra, hogy a szabadba költözzenek lakni.

Szerzők megállapításai szerint ezek a feltételek tették lehetővé a két legnagyobb változás megtörténtét, mégpedig a növények és állatok domesztikálását. Ennek során kiesiny, mezőgazdasági foglalkozású falvak jöttek létre. Ezek fejlődése tette azt, hogy i. e. 3500 körül, legelsőként Dél-Mezopotámiában kialakult a civilizáció magja. A szónak abban az értelmében civilizáció, hogy létrejött a város, mint formális politikai szervezet, továbbá az írás, a nagyművészetek és az építészet. Mindezek természetesen csak a korai dinasztiai kezdetére kristályosodtak ki. Létrejöttük feltétele és közvetlen előzménye azonban mindenképpen az i. e. 7000 körül lezajlott átmenet volt.

Különös figyelmet érdemel az, ahogyan R. J. Braidwood előkészítette az ásatásokat. Részletes terepbejárások és adatgyűjtések után kiválasztották azokat a lelőhelyeket, amelyeknek a felszíni leletei megfelelőnek látszottak. Már a terepjárások is olyan területen folytak, amelynek éghajlati, botanikai, vízrajzi stb. viszonyait megfelelően találták arra, hogy ott ilyen átalakulás végbemehetett. Ennek során megvizsgálták Irak földrajzi megoszlását. Délen és legbelül az alluviális terület van, amelynek jó részét a két nagy folyó csak később töltötte fel. Itt földművelés közben is csak öntözéssel képzelhető el. Ez a terület tehát eleve kiesett a munkák sorából, mert itt a keresett átfejlődés nem indulhatott meg. Más kérdés, hogy később éppen ez lett a civilizáció egyik magva.

Ezt a legbelső zónát a sivatagi öv követi, amely területre Észak-Mezopotámia esik. Itt is csak öntözéssel földművelés lehetséges. Ez a terület is kiesett tehát a tervek közül. A harmadik öv a hegyek lábánál fekvő zóna, 750—1250 láb tszf. magassággal. Ez füves terület, viszonylag elég esővel. Ez volt az ókori Asszíria magva.

A negyedik sáv a hegyek közvetlen tövében fekszik, a benyúló völgyekkel együtt, kb. 1250—3000 láb tszf. magassággal. Ez különösen legeltetésre alkalmas, csapadékos terület. Ennél magasabban fekszik az ötödik zóna, a magashegyek vidéke.

Részletes vizsgálatok és sok irányú megfontolások tehát arra a feltevésre vezettek, hogy a letelepült parasztgazdálkodásra való áttérés a 3. zóna magasabb területein és a 4. zónában játszódhatott le. Ezeket a részeket a lefutó folyók a bőséges csapadékkal együtt rendkívül termékennyé tették.

Következő lépésként a két területen (a 3. és 4. zónában) megkeresték azokat a lelőhelyeket, amelyeknek felszíni leletei hasonlóan vagy megegyeznek más, délebbi vidékek már ismert és addig legrégebbnek tartott típusaival. Ilyen volt először is Matarrah, amely a 3. zónában van. Ennek a felszíni leletei között olyan edénycserepeket találtak, amelyeket korábban Tell Hassunán a legelső rétegben. Ez már magában is igen érdekes volt, mert eddig Hassuna alsó rétege számított a legrégebb mezopotámiai neolitikus leletcsoportnak. Viszont a 4. zónában, a Chemchemal folyó völgyében fekvő Jarmoi telep felszínén nem is volt kerámia, vagy csak alig. Annál bőségesebb volt a kőeszköanyag.

A következő munkafázis a részletes szondázások időszaka volt. Ez nem tervszerűtlenül telepített árkok húzásából állt. Hanem négyzetfalra osztották fel a telep egész felületét, majd minden négyzeten belül, annál kisebb szelvényt mélyítettek le. Azokon a helyeken, ahol érdekesebb leletek vagy jelenségek kerültek elő, a szelvényt kiterjesztették. Jarmoban 3 nagyobb felületet tártak így fel.

1951-ben az expedíció a Jarmoi közelében levő Karim Shahir szabadtéri telepet és a Palegawra barlangot is megásta. Karim Shahir leletei a jarmoiaknál is idősebbeknek bizonyultak. Palegawra leletei pedig a felső-paleolitikumnak a mezolitikum felé fejlődő kőszekélytípusait szolgáltatottak.

A további ásatások Jarmóra összpontosultak. A pub-

likáció az 1955. június 3-án zárult munkálatok eredményeit tartalmazza.

A könyv ötödik fejezete a régészeti leletek ismertetésével foglalkozik. Röviden, összefoglalva lelőhelyenként közlik az anyagot. Karim Shahirban 500 négyzetméteres területet tártak fel. A rétegvastagság néhány cm-től 4 méterig ingadozott. Kb. 30 000 különböző kőeszközt gyűjtöttek össze. A kerámia a telepről teljesen hiányzik, de két, égetett agyagból készült idólt találtak. Egyik teljesen megegyezik a Jarmóban talált idólok formájával. Hasonló megállapítást tehetünk a Jericho prekeramikus rétegeiben talált idólokkal kapcsolatban. Látható tehát, hogy az agyag első felhasználása a plasztika területén történt meg. Erre a palaeolithikum európai leletei is figyelmeztetnek. Azok között is találhatunk agyagszobrokat.

A jelentős számú Karim Shahir-i állatcsontanyagban a szelíd juh vagy kecske és a szarvasmarha is szerepel. Ez a lelőhely jelenti tehát az állattenyésztés és földművelés első fázisát.

A jarmói telep területe 13 000 négyzetméter lehetett. Ebből 1370-et tártak fel. Kerámia csak a felső rétegekben került elő. A telep kb. 250 évig élt. Háza „tauf”-szerűen épültek. Ez a következőket jelenti: bőséges víztartalmú sárkoloncokból készült a fal. A készítő a legalsó sort kézzel alakítja, egyik oldalt vízszintes, a másik, felső oldalon domború formára. Amikor az első sor koloncait a megfelelő helyre lerakta, száradni hagyja őket a napon. Ezután rakja rájuk a következő sort, és így folytatja. A sárba szalmát vagy füvet kevertek. Az így épült falak általában 2–3 láb magasságig máig megmaradtak. Alapjaik nemegyszer kőből is készültek.

A még kerámia nélküli rétegekben a házak padlóiba benyomott ovális mélyedéseket fedeztek fel. Ezeket „baked-in-place pottery basin”-nek nevezték el. Ez a kerámia létrejöttének a legelső lépése: mélyedést készítettek a ház padlójába, és abba forró kővet helyezve, mindjárt főzhetnek is benne.

A kerámia kézzel készült, barnás- vagy narancssárga színű, belseje gyakran nincs jól kiégetve. Külseje simított, vörös bevonattal vagy festett díszítéssel. A felső rétegek felé fokozatosan gyakoribbá válik, tehát jól nyomon követhető a mesterség terjedése.

Agyagból más tárgyak is készültek, így pl. gyöngyök, vagy manes alakú, bitumenkenő tárgy. Fontos lelet még egy agyagpecsételő, lapján spirális alakú domborművel. Ez egymagában is jelentős, mert egyszer s mindenkorra lezárta a vitát a dél-európai újabbkőkori spirális eredetéről. Rendkívüli mennyiségű, több mint 5000 (!) idól került elő. Embert, kizárólag nőket, illetve állatokat ábrázolnak.

Temetkezésre utaló jel kevés volt. A temető valahol a telep körzetén kívül lehetett. Szokásokat a talált bizonytalan csontokból nem lehetett megállapítani.

A lelőhely korát rádiókarbon vizsgálatok alapján 9040 ± 250 évben, ill. $11\,240 \pm 300$ évben adták meg. Ez a nagy eltérés a két adat között arra mutat, hogy bizonytalanok kell tekintenünk. Láttuk ui., hogy a telep összesen 250 évig élt.

A további fejezetek hasonlóan rendkívüli fontosságúak. A klíma és az őskori ember összefüggéseit, a botanikai leletek, az állattani maradványok vizsgálatait tartalmazzák. A X. fejezet kísérleti kronológiai rendszer, az előázsiai, 4. évezred előtti civilizációk időrendi és periodizációs összefoglalása. Ebben új korbeosztást is ismertetnek, mely a termelés sajátosságain alapul. E szerint a felső palaeolithikum élelemgyűjtő társadalmát a barlangban és szabadban egyaránt lakó ember élelemgyűjtésének végső periódusa, majd a nyíltszíni telepeken meginduló kezdetleges mezőgazdaság (Karim Shahir-kor) követi. Ezután és ebből alakul ki az „elő-paraszt-falu-gazdaság” kora, Jarmóval mint reprezentáns lelőhellyel.

Végül a XII. fejezet összefoglalja a leletek kultúrtörténeti jelentőségét.

A Kurdisztánban folyt kutatásoknak a jelentőségét, és R. J. Braidwood ebbeli érdemeit csak akkor tudjuk megfelelő mértékben érzékelni, ha megnézzük, mit is

tudtunk mindezt megelőzve, az átmeneti korszakról. Objektív bizonyíték alig volt, leleteket alig ismertünk. Előfordult az is, hogy fontos lelőhelyeken azoknál a rétegeknél hagyták abba a munkát, amikor a kerámia nélküli rétegek következhettek. (Mersin, Arpachiyah például.) Az eddigi szörványos bizonyítékokból legfeljebb azt tudtuk, hogy a feltételezett átmeneti kor első felében a kerámia ismeretlen volt, és hogy a kőeszköz-anyag törés nélkül fejlődött ki az előző kor típusaiból. Ugyanakkor egészen új formák is megjelentek. Mint két legfontosabbat, a csiszolt baltát és a sarlópengéket említjük meg. A folyamatos átmenetet meglátva tehát csak a kőeszközök fejlődésének vizsgálatával lehetett és lehet ezután is bebizonyítani. Ehhez járulhatnak az egyes fejlődési szakaszok lelőhelyeinek elterjedéséből levonható tanulságok, valamint a szerencsés esetben egyik-másik lelőhelyen megfigyelhető folytonosság vagy stratigráfia.

A magyarországi, kutatás máig sem adott megbízható választ arra a kérdésre, hogy a klasszikus középeurópai mezolithikum és a legkorábbi alföldi neolithikus művelődésünk, a Körös-kultúra idősza között milyen leletanyagot tudunk elkülöníteni. A Körös-kultúra déli, elő-ázsiai művelődés terjedésének köszönheti létrejöttét. Az ősforrás, a Hassuna-Halaf kor éppen a Jarmo kort, tehát az átmeneti időszakot közvetlenül követő periódus. Kérdés, hogy délről jövő vándorlás, legalábbis nagyon erős hatások mellett milyen helyi fejlődések zajlottak le a Körös-kultúra idősza kezdeté körül. Azaz minden ízeben új, idegen civilizáció érkezett-e hazánk területére a fenti kultúrával, vagy helyben történt meg az átféjdés, de a kezdeti lökést déli hatások adták meg. Mindezeknek a kérdéseknek az eldöntéséhez mind módszertanilag, mind az anyag és a jelenségek szempontjából sok segítséget ad a fenti könyv, mely kétségtelenül az utóbbi évek egyik legjelentősebb munkája. Nyilvánvaló, hogy minden, e kérdésekkel foglalkozó szakember számára sokáig nélkülözhetetlen lesz.

Makkay János

Akurgal, E., Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin, 1961. De Gruyter. 350 lap, 292 kép, 1 térkép.

Az ankarai egyetem régész-professzorának monumentális méretű könyve lényegében i. e. 1200-tól Nagy Sándor koráig mutatja be Anatólia művészetét. A felőlet korszak első öt évszázada azonban kis bevezető résszé szűkül, minthogy e „sötét periódus”-ból a görög-lakta partvidéket kivéve Anatóliának jóformán nincs feltárt régészeti hagyatéka. A „geometrikus” korszak kis-ázsiai görög művészetének tárgyalása után sorban következnek a kisázsiai nem görög népek művészetéről írt fejezetek: a részletes urartui, phrygiai és lykia fejezet után egy-egy pár lapos rész Lydia és Karia i. e. VIII–IV. századi művészetéről és a perzsa művészet e korbéli kisázsiai emlékeiről. A munka mintegy két ötödét kitevő többi része a kisázsiai görögség művészetét mutatja be i. e. 700-tól Nagy Sándorig; itt rövid bevezetés szól a VII. századról, az V. század közepe utáni időszak tárgyalása pedig jóformán a formális említésre korlátozódik.

A munkának ez a tartalmi vázlata ismertetéséből is feltűnő egyenlensége abból adódik, hogy a szerző — sajnos, a magyar tudományos irodalomban sem ismeretlen eljárással — lényegében eddigi nagyobb munkái főbb eredményeinek ismertetését fűzte benne össze, ki egészítve a megjelenésük óta folytatott újabb ásatások és kutatások legjelentősebb eredményeivel, s tárgyának azokat a fejezeteit, amelyekre vonatkozólag önálló kutatásai nem voltak (vagy legalábbis nem ismeretese), sokszor teljesen a felületen mozgó, általánosságokon alig túlmenő lapokkal intézte el, olyan lapokkal, amelyeknek rendeltetése szembetűnő módon alig egyéb, mint hogy kötőanyaguk segítségével a szerző említett korábbi munkái egy könyvvé álljanak össze.

Ha így bizonyos tekintetben csalódást jelent is a tárgyanál fogva rendkívüli érdeklődésre számot tartó munka olvasása, távolról sem ez lesz az uralkodó érzése áttanulmányozása után az olvasónak, legkevésbé a magyar olvasónak, mégpedig három okból. Az egyik az, hogy Akurgal említett tanulmányai jelentős részben a magyar kutatók számára hozzáférhetetlenek, vagy alig hozzáférhetőek (gondolok itt elsősorban az égei vándorlásról és a „sötét korszakról” szóló bevezető lapok és a phryg művészetéről írt fejezet alapjául szolgáló könyvére: *Phrygische Kunst*, Ankara 1955; a görög fejezetek alapjául szolgáló ósmyrnai és részben sinopéi ásatásainak első publikációira: Bayrakli. *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Smyrna*. Univ. d'Ankara, *Revue de la Fac. de Langues*, d'Hist et de Géographie, t. VIII, No. 1–2, 1950 és *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. 14, Ankara 1956; a görög építészetéről adott beszámolóinak szinte egyetlen tárgyaül szolgáló korai kelet-görög oszlopfőkről írt tanulmányára: *Vom äolischen zum ionischen Kapitell*, *Anatolia* 5, 1960). A másik, hogy ezek a tanulmányok és az azok nagy részét megelőző ásatások valóban jelentős eredményeket hoztak, amelyek ma már nélkülözhetetlen alapjai Kisázsia ókori művészetéről való tudásunknak. A harmadik és legfőbb oka a könyv ilyen formájában is jelentős hasznának pedig képanyagában van: a munkát illusztráló közel háromszáz technikailag kifogástalan kép igen sok új anyagot is nyújt, először teszi széleskörűen ismertté és élvezhetővé az elmúlt másfél évtizedek török ásatásainak a könyv témakörébe tartozó jelentős anyagát, s ezenfelül a régebben publikált anyagot is nagyszerű új felvételek révén új megvilágításba helyezve mind a tudományos, mind a művelőző közönség számára az eddiginél lényegesen jobban megközelíthetővé teszi. E gazdag képanyag kiválasztásában és kommentálásában mutatkoznak meg Akurgal legjobb képességei: a tárgyalt területre vonatkozóan ma talán egyedülálló anyagismerete, kiváló tudományos iskolázottsága és finom érzéke antik műalkotások kvalitásának megítéléséhez.

A részletekben ki-ki érdeklődési körének megfelelően nyilván nem egy ponton hiányosnak fogja érezni a könyvet. A terjedelmes urauti fejezet nem egy ma már elavult állítása elkerülhető és a felrajzolt kép teljesebbé tehető lett volna elsősorban Piotrovski új ásatásainak és kutatásainak ismeretében (l. elsősorban összefoglaló könyvét: *Vanszkoe carsztvo*, Moszkva 1959, és német összefoglalását a „*Lebende Vergangenheit*” c. tanulmánykötetben, Berlin 1954, 75–128). A görög művészetéről szóló részek közül a VII. század képeinek szintelensége éppoly feltűnő, mint a IV. századéknak elnagyoltsága. „Impresszionisztikus” ábrázolásmódjának hátrányai itt a legkirívóbbak: az építészetéről szóló részben pl. az ion templomok alaprajzi problémái teljesen eltűnnek az oszlopfő Akurgaltól már régebben megrajzolt fejlődésképeinek bemutatása mögött, az oroszlanábrázolások áttekintése nem illeszkedik arányosan a tárgyalásba, másfelől sem a nagyszobrászat, sem a vázafestészet és festészet, sem a kisművészetek nem kaptak olyan bemutatást, amilyent a kutatás mai fokán adni lehetett volna; ugyanez áll a lykiai sír-domborművekre (a trysai sír-emlék pl. többet érdemelt volna kép nélküli pársoros említésnél, de csaknem ugyanilyen mostoha bánásmód jutott a Harpyia- és a Nereida-emléknek is stb.) és a kisázsiai görög művészet IV. századi remekműveire is. Főleg a görög fejezeteken erősen érződik a szerző önmaga által emelt földrajzi korlátainak szorítása is: a Kisázsia nyugati partján levő szigeteket nem veszi be a tárgyalásba, s a samosi és rhodosi emlékananyag (főleg az utóbbi) csak egy-két helyen párhuzamként kerül említésre. Valójában a keleti-görög művészet határait igen nehéz az anatóliai szárazföldön meghúzni, s nem kisebb nehezséget jelent az anatóliai nem görög népek kultúrájának elhatárolása Elő-Ázsiától, bár itt a szerző kitekintései jóval szélesebb látókörűek, mint a görög művészet esetében.

Az ilyen joggal hiányérzetet keltő részekkel szemben azonban számos kitűnő, a kutatást lényegesen továbbvivő, új utakat mutató részlet áll a mérleg másik oldalán.

Elsősorban maga a könyv egész koncepciója: ilyen egységes tárgyalásban és terjedelemben az anatóliai művészet bemutatott nyolc évszázadát eddig senki nem dolgozta fel. A „dör vándorlás”-sal összefüggő, a Balkánról Anatólia felé irányuló népmozgalom, a phryg művészet kialakulása, a későbbi művészet hagyományozásának kérdése, a görög kolonizáció kialakulása, a phryg művészet fejlődése és korszakolása, a nem görög népek művészetének közvetítő szerepe Elő-Ázsia és a görögség között, e művészetek kisugárzása Itáliáig, az új gordioni, smyrnai, sinopéi, milétosi ásatások legfőbb művészettörténeti tanulságainak levonása, „filológiai” megfigyelések sorozata az archaikus görög szobrászat ábrázolásmódjának pontosabb meghatározására és egyes iskolák világosabb elkülönítésére, az ion oszlopfő kialakulásának rekonstrukciója — ezek talán a leginkább figyelemre méltó részletek, amelyeket jórészt a maga, másrészt a Törökországban ásatásokat folytató külföldi kutatók nyomán most összefoglalva, gazdag tudományos apparátussal alátámasztva tár a szerző olvasói elé. Ez pedig, a még egyszer kiemelendő nagyszerű képnyaggal együtt mindenképpen a tudományos szakirodalom komoly nyereségévé teszi a könyvet, amelynek hiányait a vállalt feladatnak az áttekintendő terület méreteiből, a megismerendő anyag sokrétűségéből és az alig egy-két évtizede nagy lendülettel vett kutatás szinte cseppfolyós állapotából adódó roppant nehézsége is magyarázza. A nem utolsósorban a szerző vezetésével folyó anatóliai kutatások rendkívül sok meglepetést tartogatnak még az ókor valamennyi területé kutatóinak. Akurgal könyve a legjobbkor jött ahhoz, hogy a figyelmet e kutatásokra irányítsa, s bizonyára sokáig kiindulási pontja lesz az anatóliai koravaskori kultúrában való tájékozódásnak, az anatóliai hatásokat vizsgáló magyar kutatás számára is.

Szilágyi János György

Dionisi, F. La scoperta topografica di Alba Longa. Quaderni dell'„Alma Roma”. 3. kötet. Róma, 1961. 59 lap, 12 tábla.

A Quaderni dell'„Alma Roma” harmadik köteteként jelent meg Francesco Dionisi figyelemre méltó munkája. Szemben az északi provinciák történetének kutatóival a szerzőnek bőséges antik irodalmi anyag áll rendelkezésére. Alba Longa helyének meghatározása is már a középkor óta hosszú kutatástörténeti múltra tekinthet vissza. A feldolgozás módszereire még néhány megjegyzést teszünk, de mindenekelőtt álljon itt a munka rövid tartalmi ismertetése, mely világosan szól feladataink és kutatásai módszereink eltérő feltételeiről.

Hat fejezetben foglalkozik a szerző Alba Longa helyének és történeti szerepének megvilágításával. Az első fejezet a Mons Albanus városáról emlékezik meg, a második fejezet Alba Longa ma is azonosítható domborzati viszonyaival foglalkozik, a harmadik fejezet az antik szerzőknek az útrendszerre vonatkozó közléseit elemzi, a negyedik fejezet az eddigi kutatástörténet feltevéseit és hagyományait sorakoztatja fel, az ötödik fejezet Alba oppidumáról és királyairól szól, míg a hatodik fejezet az alapítás mondáját s annak történeti hitelességét tárja az olvasó elé.

Antik szerzők adataira támaszkodva számol be az első fejezet az Aeneas fia, Ascanius alapította Alba Longáról és a római Tullius Hostilius rombolásáról. Strabon (*Geograph.* V. 3,2) az *Origo Gentis Romanae* (17) szerzője, Dio Cassius (*Fragm. Vales.*, III, 2.), Vergilius (*Aen.* XII, 134. s köv.), Iuvenalis (*Satirae*, XII, 70 s köv.), Dionisius Halicarnassus (*Historia Romana*, IV, 49.), T. Livius (*Ab-Urbe condita*, V. 17; VII, 24, 25; XX, 62; XXII, 1; XXXII, 1; XLII, 10. stb.), V. Flaccus (*Argonaut.* II, 304–305.) s Lucanus (*Bellum civile*, I. 198.) mondják el Aeneas partaszállását Latiumban, a fehér anyakoca iramodását a Mons Albanus felé, harminc kismalacának megszületését s harminc évvel később Ascanius városalapítását. Megemlékeznek Alba hosszú fehér hegygerin-

céről, az alatta elterülő városról, a korai latin város fel-
dúlásáról (Tullius Hostilius idején), majd Tarquinius
Superbus rendeletéről mely a Feriae Latinae színterévé
e helyet tette, 414-ben a lázadók kivonulásáról s Alba
Longa gerincén berendezett erődítésükről, továbbá 406-
ban a gallok megfutamodásáról s téli szállásra vonulá-
sukról a Mons Albanus-on.

A második fejezetben a környék domborzati viszonyait veti össze a szerző az antik auktorok közléseivel. Az Albanus hegyet a mai Monte Cavóval azonosítja, mert „csak ez a hegy uralkodik a vidéken”.

E magaslat méltóságosan emelkedik ki a környékből mint egy antik „Olimposz”. Nyugatra a Monte Cavótól gerinc-nyereg ereszkedik le s innen lejt a terület a tó felé. Csak keleti oldalával csatlakozik a gerinc a mai Monte Cavo nyugati oldalához. A gerinc-nyereg fennsíkját ma Prato Fabiónak nevezik, feltehetően Fabio Colonna nevé-
ről. Ez az a hely, melyet T. Livius az albai acropolinak nevez, mely központja volt a korai latinoknak. Csak itt található hely a természettől adott erődítésnek, melyet Livius említ, hiszen a fennsík mindössze egy keskeny szakaszon van összekötve a Monte Cavóval. A Prato Fabio pihenőjénél volt a latiumi Iuppiter szent ligete, ezért hívja Lucanus és V. Flaccus Albát a láziumi Iuppiter székhelyének. Hogy Alba Longát a Prato Fabio nyeregén alapították, alátámasztják még az újabb nyelvészeti kutatások is, melyek szerint az Alba szó az ősi mediterrán nyelvekben hegyet jelent. A Prato Fabión nincs nyoma egykori városi településnek, hanem két villa áll ott, melyeknek egyikét az I. században alapították és Tacitus, Martialis és Iuvenalis mint arxról emlékezik meg róla. Az arx Albana elnevezésnek, melyet Domitianus császári rezidenciájának megkülönböztetésére használnak, külön jelentősége van, ha Alba Longa akropoliszát ide helyezzük.

A következő fejezet az antik utak ismert adataiból is igazolja Alba Longa feltételezett elhelyezkedését. Dionisius Halicarnassus és T. Livius helyeiből összevetve Alba Longa tizenhatszor kétszer ezer lépésre, tehát százhusz stadionnyira volt Rómától. A via Latina ősi út vonalán Róma és a Prato Fabio között tizenhatszor, kétszer ezer lépés mérhető le. Az út egyes részei a Prato Fabio néhány pontján még ma is láthatók. Ennek nem mond ellent, hogy az itinerariumba került újabb út rövidebb, hiszen az őskori út az i. e. X. században még nem szeli át olyan egyenesen a területet, mint ahogy azt teszi a császárság idejében.

A szerző külön fejezetben foglalja össze az eddigi feltevéseket, melyek Alba Longa helyére vonatkoznak. Tizenhét különböző nézetet ismertet; egyiket sem tartja helyesnek. Albat, véleménye szerint, a tó és a hegy között alapították úgy, hogy e környéket uralta.

Az ötödik fejezet Alba Longa oppidumáról emlékezik meg. A Trója helyett alapított Alba Longának nagy kiterjedésűnek kellett lennie. A vidék legjelentősebb központja volt és megsemmisítésekor Tullius Hostilius idején (667) földbástyái és várakjai lehettek. Az alabeliek a sírokból ismert ház alakú agyagurnákhoz hasonló kunyhókban lakhattak. A városból a környékre kirajzottak és itt számos kisebb települést, (pagust) létesítettek. A város természetes erőd volt, veszély esetén ide vonult vissza a környék lakossága. Albaban Romulus uralkodásáig, Ascaniustól Numitorig, tizenöt királyt számlálhatunk, kiknek nevei ismertek. A település nagyságára jellemző, hogy Tullius Hostilius az alabelieket átköltöztette Rómába s ekkor oly számosan voltak, mint a rómaiak. Rómában nem felelték el az őshaza emlékét, a római tradíciókat összeolvasztották saját történeti hagyományaikkal.

Az utolsó fejezet Aeneas megjelenésével és letelepedésével foglalkozik. Az eddig felszínre került leletanyagban kutatja azokat a nyomokat, melyek megerősítik vagy esetleg cáfolják az antik szerzők óta hangoztatott alapítás tényét. Az előkerült leletek a VII–VI. századnál korábban nem tükröznek keleti hatásokat. Feltehető, hogy Aeneas megérkezése és kihajózása Latiumban legenda. Ez esetben e legendának még az i. e. IV–III. század előtt kellett keletkeznie, mivel ebben az időben

Lavinában már mint Lart tisztelték Aeneast. Ahogy az alapítás tényét illetően a szerző megállapítja, egyelőre a monda szuggesztív részleteire vagyunk utalva, mely Iulius Ascanius szerepéről szól.

A munkát irodalmi jegyzék, valamint tizenkét szemléltető táblakép teszi teljesebbé.

Az ókori történeti események tisztázására a provinciákban nem áll oly sok irodalmi adat rendelkezésre mint Itália ősi földjén, mégis ismeretlen és néma évszázadok eseményei tisztázódtak a rendszeres feltárások során. Ha Alba Longa eredete felől egyelőre csak feltevésekre vannak utalva a kutatók, a hitelesebb kép kialakítása végett a Prato Fabio és környékének rendszeres feltárását kellene elvégezni.

Az előkerülő anyagi emlékek s az irodalmi utalások összevetése az évszázadok óta vitatott kérdéseket véglegesen eldöntheti.

Szentlélek Tihamér

Wessetzky, V., Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain. I. Közvetette M. J. Vermaseren. Leiden, 1961. E. J. Brill, 56 lap, 16 tábla, 1 térkép.

A római birodalomban elterjedt keleti kultuszok kiváló szakértője, M. J. Vermaseren kezdeményezésére indult meg az a nagyszabású vallástörténeti feldolgozó munka, amelynek első lemérhető eredménye, Wessetzky Vilmos könyve a magyar kutatást tárgyánál fogva különösen érdekli. A Vermaseren által szervezett nemzetközi munkaközösség arra törekszik, hogy az imperium Romanum keleti kultuszainak emlékményait a teljesség igényével összegyűjtse és feldolgozza. A cél elérésének elengedhetetlen feltétele, hogy az egyes területek anyagának vizsgálatát az illetékes országok kutatói végezzék el. Igaz ugyan, az emlékményeknek a mai országhatárok szerint történő csoportosítása erősen megnehezíti, hogy az egyes római provinciák kultuszéletéről egységes képet kapjunk, viszont kétségtelen, hogy a teljesség az anyaggyűjtésben a mai széttagoltság mellett csak az említett módon érhető el.

Wessetzky Vilmos munkájának kézbevételekor mindeken előtt azért tölti el öröm a magyar olvasót, mivel a nagyszabásúnak ígérkező monográfiásorozatot a magyarországi római kori egyiptomi kultuszok feldolgozása nyitja meg (első kötetéről lévén szó, kár, hogy a szerkesztő nem írt a munkához rövid előszót, utalással az egész vállalkozás célkitűzésére). A könyv olvasása során örömeink csak tovább növekszik, mivel a szerző az egyes emlékek összegyűjtésében és értékelésében mintaszerű gondossággal és alaposítással járt el. Az emlékmény, amely már korábban is gazdag volt (l. főleg *Dobrovits A.*, BpR 13 [1943] 47—), a legutóbbi években igen öröndetes módon jelentősen gyarapodott, mégpedig mind mennyiségi, mind minőségi téren. Az 1955-ben felfedezett savariai Iseum, az 1959-ben talált balatonszabadi oltárkö, valamint néhány legújabbban előkerült, ill. kiegészített feliratos kő nemcsak az egyiptomi kultuszok pannóniai szerepének fontosságát domborítja ki még jobban, hanem új megvilágításba helyezi ezek jellegét és történeti alakulását is. A környező provinciákhoz, ill. országokhoz képest igen gazdagnak mondható leletanyag feltétlenül külön monográfiát érdemelt, és ezt olyan szerző tollából kapjuk, aki már előzőleg is behatóan foglalkozott az egyiptomi kultuszok pannónia elterjedésével (A felső-pannóniai Isis-kultusz problémái. Arch. Ért. 86 [1959] 20—. = Die Probleme des Isis-Kultes in Ober-Pannonien. Acta Arch. Hung. 11 [1959] 265—).

A szerző rövid bevezető keretében a későegyiptomi vallásosságról és az egyiptomi kultuszok római kori elterjedéséről tesz néhány megállapítást. A késői Egyiptomban a lakosság egyre erősebben elfordult a teológia absztrakt istenalakjaitól, és a mindennapi életben segítséget nyújtó, ill. a túlvilágban megnyugvást és igazságot ígérő istenségek, Isis, Harpokratés, Anubis, valamint Osiris-Serapis alakja felé fordult. Az említett istenségek

kultusza éppen a hozzájuk fűzött elképzelések vonzó vallási tartalma révén terjedt el a római birodalomban, annak ellenére, hogy a terjedést hivatalosan jó ideig gátolni igyekeztek. A magyarországi anyagra áttérve, a szerző azt az alapkérdést veti fel, vajon lehet-e szó Pannónia területén tényleges értelemben egyiptomi kultuszokról, vagy mindössze „egyiptizáló divattal” kell számolnunk, mint Paulovics és Schweditsch gondolták? A kérdésre a választ oly módon kapjuk meg, hogy a szerző végigvezeti az olvasót az emléktárgyak egyes területi csoportjain, és mindenütt vizsgálat tárgyává teszi, milyen háttér húzódik meg a különböző emlékek mögött.

Az emlékek leírása Aquincummal kezdődik. Az aquincumi keleti kultuszok jelentőségét a szerző a város alapvető katonai és kereskedelmi fontosságából vezeti le, röviden összefoglalva a város életének alakulását (a kolónia alapításának megadott időpontja sajtóhiba). Módszertani téren igen tanulságos itt a különböző emléktípusok szétválasztása a bevezetőben felvetett alapkérdés szempontjából. Bizonyos „egyiptomi”, ill. „egyiptizáló” tárgyakat (pl. a néger-szobrocskát) a vallástörténeti forrásanyag köréből ki kell iktatnunk, és nem utalnak közvetlenül Egyiptom vallási befolyására a Hammon-kultusz emlékei és az alvilági istenpár szinkretisztikus domborművei sem. A Székesfehérvárra került nílusi jelenetes relief (amelyet a szerző szerint Isis-hívő síremléke részének tekinthetünk), valamint a város környékén talált múmiatemetkezések azonban már az egyiptomi vallásosság meghonosodására utalnak, amint az Aquincumban talált őbirodalmi stélé, továbbá a Pacatus-féle fazekasműhelyben készült, Isis- és Seth-ábrázolásokkal díszített terra sigillata-utánzatok is. Kimondottan a kultusszal hozható kapcsolatba néhány kispasztikai emlék, így a saisi usebtik, egy Thoeis-amulett, egy Harpokratés-fej stb. A szerző megállapítása szerint a kultusz a városban igen jelentős volt, különösen az i. sz. II. században, annak ellenére, hogy a feliratos emlékek hiányoznak. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy egy újonnan kiegészített töredékes aquincumi oltárkő Serapis, helyesebben a Jupiterrel azonosított Serapis nevét említi: *[Iovi Se / ra] pi / vot(um) f(ecit) lib(ens) / Atius Eu / (he) mer(us)* (l. Arch. Ért. 88 [1961] 30., 42. j.). A kultusz virágkorát a magunk részéről inkább a II. század második felére és a III. század elejére tekinthetünk, amikor Aquincumba sok keleti telepese érkezett; kétségtelenül a római birodalom keleti részéből származott Atius Euhemerus is.

A pannóniai egyiptomi kultuszok legfontosabb központja Savaria volt. A CIL III 4156 sz. Barbius-oltár azt bizonyítja, hogy Isis tisztelete a kolóniában már az i. sz. I. század második felében meghonosodott. Megjegyzendő, hogy a dedikáló nevét (a CIL olvasásával szemben) kétségtelenül *Ti. Barbiu[s] / Ti. fil. Ve[l(ina)] / Valen[s]* alakban olvashatjuk, s a Velina tribus alapján bizonyos, hogy az oltár állítója nemcsak közvetve, hanem személynél is Aquileiából származott. Így még erősebb alátámasztást nyer a szerző megállapítása, amely szerint a savariai Isis-kultusz Észak-Itáliából és elsősorban italicus telepések révén származott át a claudiusi kolóniába. A kultusz elterjedésében a szerző nagy szerepet tulajdonít a császári támogatásnak, ami az Isis-kultusz és a császártisztelet szoros kapcsolatából adódott. A két Isis-sacerdos által állított bázis, valamint a híres Anubis-relief beható elemzése után a szerző az Iseummal és az ott előkerült domborművekkel foglalkozik, kitérve több korában előkerült savariai kisleletre is, amelyek minden bizonnyal a szentélykörzetből származtathatók. A Sphinx-oltárokat Wessetzky Paulovics olvasása nyomán közli; ezek helyes olvasása *Sphinx[i] / Metili[us] / . . .*, illetve *Spincibus / Augg. sac. / Domitina / [V]ictorina / . . .* A rumi Ammon-fejes méces és a rohonci Chons-szobrocska alapján a szerző találoan utal a savariai kultuszcentrumnak a környékre gyakorolt hatására.

Scarabantiában a szerző szerint az egyiptomi kultuszok lényegesen kisebb szerepet játszottak, mint Savariában; a városban csak az Isis-Bubastis oltár tanúskodik ténylegesen a kultuszról. Úgy gondoljuk azonban, hogy a további kutatások a kérdést még más megvilágításba

helyezhetik; a Sopronban előkerült fogadalmi feliratok száma egyébként is csekély (pl. a Mithras-feliratok a városból eddig teljesen hiányoznak), s így az Isis-oltárok hiánya még nem bizonyítja a kultusz másodrendű voltát. A munka egyik legkiemelkedőbb része az egyedi lelet edényeinek elemzése, amelynek során Wessetzky igen érdekesen hozza kapcsolatba az ábrázolásokat az Újév-ünnep szertartásaival. Az edények készítése idejét a szerző a korábbi véleményekkel szemben a császárkor elejére teszi. Az edényeknek a savariai Iseumból való származtatását kérdésesnek tartjuk.

Savaria és Scarabantia környékén kívül Felső-Pannónia területén az egyiptomi kultuszok emléktárgya a Balaton környékén mutatkozik gazdagnak. A kispasztikai emlékek mellett (Fenekpuszta, Somlyójenő, Pogánytelek lelőhelyekről) különösen jelentős darab a Balaton-szabadiban előkerült, valószínűleg Badacsonyból származó oltárkő. A Horus, Osiris és Anubis alakjával díszített, amellettrészben helyes, részben félreértett hieroglifjelekkel ellátott kőemlékről a szerző egyelőre óvatossággal állapít meg, hogy valószínűleg Isis-hívő birtokos magánszentélyében állt.

A magyarországi egyiptomi kultuszemlékek felsorolását és leírását a szerző a dunai limes-szakasz leleteinek ismertetésével zárja le. Aquincumtól délre elég sok istenszobrocskát és amulettet ismerünk (Dunaszekcső, Bába, Bátaszék, Szekszárd, Dunakömlőd, Tevel, Inter-cisa lelőhelyekről), a monumentális kőemlékek azonban itt hiányoznak. Megjegyzendő azonban, hogy a könyv megjelenése óta egy interceiai eredetű felirat előkerülése, ill. kiegészítése Serapis és Isis nevű új anyagot szolgáltatott erre a területre is. Az északi limes-sávban a kispasztikai emlékeken kívül (Esztergom, Tata, Brigetio, Ácspuszta lelőhelyekről) két Caracalla-kori Serapis-oltár tanúskodik az egyiptomi kultuszok jelentőségéről (Csérvölgy, ill. Nyergesújfaluból).

A szerző az emlékek leírása után néhány következtetéssel zárja le munkáját. Az egyiptomi kultuszok Magyarországon területén szinte kizárólag csak a római provincián belül terjedtek el, biztos kivételt itt csak a kunszentlőrinci szarmata sírból származó Anubis-amulett jelent. A munka elején felvetett kérdést illetően a válasz egyértelmű: néhány Alexandriára utaló dísz tárgyat leszámítva a ránk maradt emlékek, különösen a savariai Iseum, tényleges kultuszra utalnak. A szerző szerint a kultusz először Savariában honosodott meg, italicus telepések révén, legtovább pedig Aquincumban élt, ahol a múmiatemetkezések a III–IV. század fordulójára tehetőek. A kultusz terjedése szorosan kapcsolódott a császárkultusz terjedéséhez; Wessetzky szerint Savaria éppen azért válhatott az Isis-tisztelet fő centrumává, mivel egyszersmind a felső-pannóniai császárcentrumnak is középpontja volt. A kultusz virágzásának idejét a szerző a II–III. századra teszi.

Wessetzky munkája rendkívül alapos összefoglalást nyújt az egyiptomi kultuszok Magyarországon előkerült emlékeiről; hiánytalanul közli az emléktárgyat, kiegészítve több olyan tárggyal is, amelynek az egyiptomi kultuszok köréhez való tartozását a szerző ismerte fel. A könyv pontos anyaggyűjtése és anyagelemzése révén a további kutatásoknak minden bizonnyal sokáig szilárd alapját fogja képezni. Ugyanakkor azonban a monográfia az emlékek összegyűjtése és feldolgozása alapján levonható következtetések terén túlságosan óvatos és tartózkodó, az összefoglaló értékelés mindössze két oldalra szorítkozik. Néhány kérdésben részletesebb tárgyalás lett volna indokolt. Így főként az egyiptomi istenkörhöz kapcsolódó elképzelések összegező ismertetése hiányolható, amely pedig kétségtelenül további eredményekre vezetett volna, hiszen a sírba helyezett usebtiktől a nyergesújfalusi oltár Deus Invictus Serapis-alakjáig a vallási elképzelések rendkívüli sokrétűsége tükröződik vissza az emléktárgyakban. Bővebb elemzést kívántak volna a kultusz társadalmi bázisának és történeti alakulásának problémái is, annak ellenére, hogy a forrásanyag minden gazdagsága ellenére kétségtelenül eléggé töredékes. A kultusz savariai terjesztői között az italicus telepések vitathatatlanul nagy szerepet játszottak,

viszont egészében véve mégis úgy látszik, hogy az egyiptomi istenségek tisztelői zömmel keleti származású személyekből kerültek ki. Az ismert oltárállítók közül többen bizonyosan orientálisok voltak (Savariában Domitia Victorina, talán Q. Iulius Moderatus és Iulius Nigellio sacerdotēs is, Searbantiában G. Pomponius Philinus libertus, Aquincumban Atius Euhemerus), amint ez a siseiai és poetoviói Isis-hívők nagy részénél is megállapítható (CIL III 3944 P. Antonius..., CIL III 4044 Epaphroditus, AIJ Nr. 269 C. Ulpus Aurelius Gaianus stb.). A limes mentén, különösen Brigetióban és Intercisában, ahol a II. század második felétől kezdve a lakosság jelentős része orientálisokból került ki, a kultuszt bizonyosan a keleti jövevények terjesztették és ápolták, amint Aquincumban is.

A kultusz időbeli elterjedését illetően a szélső határokat a Flavius-kori savariai Barbius-kő, illetve a III–IV. század fordulójára tehető aquincumi múmiatemetkezések jelentik. Ezen a korszakon belül azonban az egyiptomi kultusznak tényleges fénykora csak a II. század második felére és a III. század elejére korlátozódott. A datálható emlékek általában erre az időszakra keltezhetők, és Szentlélek T. megállapítása szerint a savariai Iseum is a II. század vége felé épült fel. Ez az időszak a tényleges császári támogatás, Commodus, Septimius Severus és Caracalla valláspolitikája korával is egybeesik. Az egyiptomi kultuszok és a császárkultusz kapcsolata bizonyos fokig másképp látjuk, mint a szerző. A korai időkben, főleg az I. században erről még aligha beszélhetünk. Serapis, Isis és társaik tisztelete Pannóniában a császárkultusztól függetlenül terjedt el; a hivatalos államvallással és a császárkultusszal szorosabb összefüggés csak Commodus és a Severusok idején alakult ki. Ebben a korszakban a tartományban elterjedt „népi” kultusz mellett kétségkívül hivatalos Serapis-Isis-tisztelet bontakozott ki, mégpedig a helytartók és a magasrangú katonatisztek körében (vö. a carnuntumi, csévi, nyergesújfalusi oltárokat és megjegyzéseinket: Arch. Ért. 88 [1961] 30, ugyanezt mutatja különben az újonnan előkerült intercisi eredetű felirat is). Ez a hivatalos kultusz valóban igen szorosan összefüggött a császártisztelettel, amely ettől az időtől kezdve kezdett befolyást gyakorolni a „népi” kultuszra is. A kultusz nagy virágzása a II. század második felében és a III. század elején már valóban azzal indokolható, hogy a hivatalos államvallás törekvései és a lakosság vallási igényei egymással párhuzamos irányban fejlődtek.

Befejezésül fel szeretnénk még hívni a figyelmet a gondos fényképmellékletekre és a kultuszemlékek elterjedését feltűntető térképre. Hiányoljuk azonban a szövegben belül a fejezetek szerinti áttekinthető tagolást, valamint a magyar tanulmányok címeinek idegen nyelvű fordítását. Egészében véve a munkát azzal a meggyőződéssel ajánljuk az olvasók figyelmébe, hogy a magyarországi római kori egyiptomi kultuszok emlékanyagát részletes és alapos feldolgozásban kapják meg.

Alföldy Géza

Frova, A., *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961. Unione Tipografico-Editrice Torinese. 947 lap, 14 tábla és 713 szövegközi kép.

A római művészet történetének összefoglaló bemutatása rendkívül sokrétű feladat elé állítja a rá vállalkozó kutatót. Nem régiben a római egyetem professzora, **Ranuccio Bianchi-Bandinelli** határozottan rámutatott arra, hogy a római művészet önállóságának, sajátos vonásainak problematikáját ma már a nagy úttörő kutató, **Wickhoff** módszerével sem lehet megoldani („*Römische Kunst zwei Generationen nach Wickhoff*”, Klio, 1960, 269–283). Szerinte a római művészet esetében az emlékegy történeti fejlődésében való vizsgálata a „hivatalos” és a „népi” felfogás közti különbségről sem feledkezhetik meg. Mert bár lényeges különbség áll fent a görög és a római művészet felfogásmódja közt, ne felejtjük el, hogy

mégsem szabad a göröggel szemben a római művészetet mint térben és időben zárt egységet szembeállítani. („*Die römische Kunst ist stets Ausdruck einer sozialen Bedingtheit oder einer politischen Richtung*” **R. Bianchi-Bandinelli**, i. m. 271.)

Bár nem tagadja meg **Wickhoff** örökségét, de új utakat is keres **Antonio Frova**, a lombardiai ókori régészeti kutatások egyik vezetője; új munkája a teljes római művészettörténet kézikönyvét adja. Műve két részre oszlik: a nagyobbik rész Itália római művészetét tárgyalja, a kisebbik az egyes provinciákat. A térbeli felosztáson belül a szerző az egyes művészeti ágakat is elkülönítve vizsgálja: külön tárgyalja az építészet, a szobrászat és a festészet történetét (az iparművészet néhány fontosabb emléke az itáliai fejezetben a szobrászat keretében kerül tárgyalásra, a provinciális részben néhol külön egységben műfajok szerint mutatja be).

Ez a határozott tagolás látszólag jól áttekinthetővé teszi a művet, azonban nem zárhat ki itt-ott némi „átfedést”, hisz maga a szerző is érzi ennek merevségét s ezért kénytelen pl. az itáliai szobrászat tárgyalásánál gyakran a fontosabb provinciális emlékekre is hivatkozni. Nem beszélve arról, hogy lehetetlen az építészetet a rajtuk (vagy bennük) levő szobrászati alkotások, vagy a díszítő festmények nélkül ismertetni. A módszer kétségtelen előnye viszont az, hogy az egyes területeken, ill. műfajokon belül a fejlődés vonalát könnyen végigvezetheti.

Külön érdeme a szerzőnek, hogy az emlékeanyagot mindig az adott korszak, ill. provincia társadalmi és politikai történetének, kulturális életének vonatkozásaiban szemléli, sohasem esik öncélú formaelemzésbe vagy szubjektív esztétizálásba. Az itáliai művészet tárgyalásában pedig kiemelkedik a szerző széles körű irodalmi tájékozottsága, kitűnő ítélőképessége az antik auctorok és a modern szakirodalom eredményeinek értékesítésében. Igaz, nem törekszik önálló, új eredményekre, ezt maga is hangsúlyozza művének bevezetésében, de tagadhatatlanul jó szintetikus képességekkel rendelkezik és finom esztétikai érzékkel nyúl a nehezebben megoldható problémákhoz is.

Természetesen ehelyütt még a munka lényeges megállapításainak vázlatos ismertetése is lehetetlen, csupán néhány olyan megállapítást említjük, amelyek a hazai kutatás szempontjából is figyelemre méltók. A munka első része az itáliai építészettörténetének rövid történetét adja Sulla idejétől a késői antikvitásig (3–124. o.). Világos áttekintést nyújt az egyes épülettípusok fejlődéséről az adott korszakokban, mindenütt kiemelve a sajátos római vonásokat. Jó lett volna, ha a tömör fejtegetéseket több képpel, ill. alaprájzzal illusztrálja (kimaradt a capitoliumi triasz templomának alaprajzi rekonstrukciója, de nem beszél a templom Domitianus-kori újjáépítéséről sem, vö.: *Suet. Domitianus*, 5.).

Az egész mű legszínesebb és legértékesebb fejezete az itáliai szobrászat történetét tárgyalja (125–367. o.). Meglepő rövidséggel foglalkozik ugyan az etruszk előzmények kérdésével, azonban gazdag auktoranyagra hivatkozik a köztársaságkori szobrászat elpusztult alkotásaival kapcsolatosan. A szóban forgó fejezet legkidolgozottabb része talán az Augustus-kori plasztika. Ebben a legfontosabb provinciális anyagot is idézi. A klasszikus emlékek felsorolásánál nem feledkezik meg a budapesti Szépművészeti Múzeum triumfális domborművéről sem. A primaportai páncélszobor ikonográfiai elemzésében **Alföldi András** álláspontját fogadja el, tehát szerinte is a két fekvő provincia alakja Germaniát és Pannóniát jelképezi. A császárkori triumfális szobrászat problematikájával foglalkozva behatóan elemzi a szerző a Trajanus és a Marcus-oszlop lényeges stílárius különbségeit — az előbbinél főként **R. Bianchi-Bandinelli** kutatásaira támaszkodik. Hangsúlyozza, hogy a Trajanus-oszlop „nem hű ábrázolása a történeteknek, hanem inkább idealizálása a történelmi eseményeknek”. Mindazonáltal kiemeli, hogy a korábbi elbeszélő, vizuális művészi felfogással szemben valójában az Antoninus-kori oszlop képviseli az új, a gondolati elem hangsúlyát érvényesítő szemléletet (un contenuto „concettuale” ad uno „visivo”). Látható,

hogy a szerző is — lényegében véve — elfogadja az antoninus kori stílusváltás Rodenwaldt-fele felfogását.

Az itáliai szobrászatról szóló további félszáz oldalon a severus kori, ill. a későantik felé mutató irányok, majd a IV—V. századi plasztika vizsgálatánál mindig kiemeli az új, leegyszerűsített formaképzés sajátos történelmi és eszmei szükségességét. Igaz, nem tagadja ennek relatív hanyatló jellegét, de ez a viszonylagosság szerint csak a klaszikus értelemben helytálló.

Az itáliai művészetről szóló zárófejezet mintegy 73 oldalon a festészetet tárgyalja. A szerző határozottan elutasítja azt a felfogást, mely szerint Görögország „a szobrászat és a forma,” Itália ellenben a „festészet és a szín” hazája lenne. Majd röviden foglalkozik a helyi előzményekkel, a korai alkotásokkal. Részletesen ismerteti a pompeji stílusokat, anélkül, hogy az egyes, különben is idegen eredetű, mitológikus kompozíciókat elemezné. A későantik festészet ismertetésénél nagy súlyt helyez a nemrég előkerült Piazza Armerina-i mozaikok bemutatására.

A mű második része több mint 400 oldalon a római provinciák művészetéről szól. Ebben már nem külön-külön ismerteti a provinciális művészet különböző műfajait, hanem tartományonként egymást követően. A három világrész: Európa, Afrika, Ázsia provinciális művészetének tárgyalásánál a főhangsúly Európára esik (majdnem annyit ír róluk, mint a másik kettőtől együttvéve). Ez az arány indokolt. Minden provincia tárgyalását rövid történeti bevezetéssel kezdi, ez a helyes szempont indokoltá teszi, hogy a szerző ne egységesen tárgyalja a római művészetet, hanem sajátos helyi fejlődésükben elkülönítve az egyes területeket. Aránylag részletesen foglalkozik ennek a résznek elején Hispania emlékeivel, kár, hogy a Theodosius missorium képét nem közli. Arányos a Galliáról szóló rész, Britannia emlékei közt pl. a londoni mitraeum Sarapis fejét szívesen láttuk volna. A birodalom északi határain kívüli római emlékek után a pannóniai kutatást leginkább érdeklő oldalak következnek. Sajnos azonban, a dunai provinciákról szólva a szerző mostohán bánik Pannóniával: 6 noricumi szobrászati alkotással szemben innen csak egyetlen képet közöl: a sirmiumi szarkofágot. A két pannóniai triász az egész birodalom művészi fejlődése szempontjából különös figyelmet érdemlő jelentőségéről egy szót sem ejt! Persze ez a sajnálatos tény azzal is kapcsolatban lehet, hogy ő a dunai provinciák művészetének megírásakor csak a nyugati nyelveken írt összefoglalásokat ismerte, ezek pedig az említett szobrokat nem közlik. Teljesen kimaradt — hasonló okokból — Dácia művészetének ismertetése. A dunai tartományok festészetéről szóló részben viszont — Nagy Lajos kutatásai nyomán — aránylag kielégítően beszél a pannóniai festészetéről, képet azonban csak Noricum és Moesia Inferior emlékei közül mutat be (a szerző által korábban publikált silistrai későantik freskókat 4 képből is közli), majd a kelet-európai római kori emlékekről szólva a keresi freskókat vizsgálja. Az európai provinciák művészetének képanyagát egyébként a balkáni építészet néhány kiemelkedő emlékének, a spalatói Diocletianus mauzóleumnak és néhány athéni épületnek bemutatása zárja le.

Nem világos előttem, miért oly rövid a könyvnek *Africa*-ról szóló fejezete. Igaz, hogy pl. a római kori egyiptomi múmiaportrék tárgyalása az itáliai művészetről szóló fejezetbe került, a luxori falfestményeké pedig az ázsiai részbe, de még így is többet érdemelt volna e római kori Egyiptom művészete. Jó a Tripolitaniáról szóló rész, de meglepően keveset beszél szerzőnk Kyrenaika emlékeiről. A többi észak-afrikai terület művészetének bemutatásánál Frova — szerintem helyesen — külön figyelmet szentel a gazdag mozaikanyag képes bemutatásának.

Végül több mint száz oldalon, mintegy 90 képpel tárja elénk Frova *Asia* római kori művészetét. Alapos és viszonylag sokrétű a kisázsiai és előázsiai építészeti bemutatása. A szobrászat tárgyalásánál vizsgálja a kisázsiai hellenisztikus jellegű császárkori emlékeket, majd főként a palmyriai szobrokat és domborműveket elemzi. A festészet vizsgálata természetesen Dura—Europos freskói és Antiochia mozaikjai köré csoportosul, de — mint

említettem — itt mutatja be — stílustörténeti okokból — Frova az egyiptomi luxori falfestményeket is.

A művészettörténeti részeket mintegy félszáz oldal bibliográfia követi, amely a mű egyes részeihez, ill. fejezeteihez hangolódik. A szerző meglepő buzgalommal igyekezett a magyar kutatás legfőbb bibliográfiájának felsorolására is, azonban — sajnos — a felszabadulás utáni kutatásainkból egyedül B. Thomas Edit német nyelvű összefoglalását idézi. A gazdag tartalmú kötetet jó tárgymutató zárja le.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy Antonio Frova összefoglaló munkája valóban hézagpótló és nélkülözhetetlen kézikönyv a római művészettörténet kutatói számára, még akkor is, ha — sajnos — egyes provinciák — így Pannónia s főként Dácia — művészetére vonatkozólag sok kívánnivalót hagy maga után.

Kádár Zoltán

Pašalić, E., Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1960. Zemlajski Muzej — Sarajevo. 118 lap, 5 tábla, 6 térkép.

A sarajevói egyetem professzorának könyve Bosznia és Hercegovina római kori településeit és úthálózatát ismerteti, részint korábbi kutatások, részint a szerző saját topográfiai vizsgálatai alapján. A tárgyalt terület Bosznia északi sávját leszámítva Dalmácia provinciához tartozott, s a hercegovinai Naronát és környékét leszámítva homogén bennszülött lakossággal rendelkezett. A szerző nyugatról kelet felé haladva földrajzi sorrendben mutatja be a különböző útvonalakat és az ezek mentén ismert településeket. A dél-dalmáciai Burnumból Nyugat-Bosznián keresztül északra vezető út (az Una völgyében) a mérföldkövek tanúsága szerint Claudius uralkodása idején épült ki végleges formában. Legfontosabb kiágazása Bihaćon, a iapod civitas centrumán keresztül Siscia felé irányult. A Salona-Servitium útvonal, ill. kiágazásai több bennszülött municipiumot érintettek, amelyek azonosítása az antik források (főleg a Tabula Peutingeriana és az Itinerarium Antonini) alapján a szerző kutatásai révén eredményesen történik meg (a šipovoi municipium neve azonban nem ismeretlen, hanem a Pašalić által a Sana-völgybe lokalizált Splonum tehető ide, l. Acta Ant. Hung. 10 [1962] 3—). Az Itinerarium Antoniniben említett Sarnade és a Tabula Peutingerian feltüntetett Sarute nézetünk szerint azonos (a Leusabától való távolság XVIII ill. XXIV millia passuum formában történő megadása ennek nem mond ellent, mivel egyik forrás sem mondható teljesen pontosnak). Bariduum ugyanezen az útvonalon mindenesetre a Dinári Alpoktól délre, Aequumtól nyugatra kereshető (vö. a Vrlika környékén előkerült *inter Barizani[ates et] Lizavites* feliratot, VAHD 55 [1953] 103—). Az útvonal a Salonában előkerült felirat tanúsága szerint 16—17-ben épült ki. Több topográfiai kérdés oldódik meg a Salonából Kelet-Bosznián keresztül Sirmiumba vezető útvonal irányának meghatározása kapcsán is, azt azonban nem látjuk bizonyíthatónak, hogy a kiseljaki római telep (Sarajevótól nyugatra) municipiumi ranggal rendelkezett volna. Az útvonalat a szerző meggyőzően azonosítja a 20—21-ben kiépített *Salonis ad Hef... Castellum Daesitiatum* úttal (CIL III 10159). A Salonából Naronába, valamint Naronából Scodrába, ill. Sarajevo felé vezető utak pontos tisztázása során szintén több helyrajzi probléma kerül új megvilágításba. A tanulmány a boszniai és hercegovinai római lakosság társadalomtörténetének összefoglaló ismertetésével zárul; itt különösen tanulságosak a romanizációról és a bennszülöttek társadalmi szervezetének megváltozásáról szóló fejtegetések. A könyv legfőbb értéke az útvonalak pontos tisztázása, amely a jövőre nézve feleslegessé teszi Ph. Ballif és K. Patsch idevágó régi munkáját (Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893). Többé-kevésbé végleges érvényűnek mondható az antik forrásokban említett, korábban különbözőképpen lokalizált helynevek azcno-

sítása is. Hiányoljuk azonban néhány fontos topográfiai kérdés részletesebb vizsgálatát, így a belső-dalmáciai bennszülött törzsek pontosabb elhelyezését, továbbá a Bosznia északi részén keresztülhúzó dalmáciai — pannóniai határ irányának tisztázását, ami a kötetben szinte teljesen elmaradt. Megjegyzendő, hogy az úthálózatra vonatkozó vizsgálatok eredményeit rövidített formában a szerző német nyelven is kiadta (Römische Straßen in Bosnien und der Hercegovina, Arch. Jug. 3 [1959] 61—).

Alföldy Géza

Schoppa, H., Die Funde aus dem vicus des Steinkastell Hofheim—Main-Taunuskreis. I. Die Keramik ausser Terra Sigillata. Veröffentlichungen des Landesamtes für Kulturgeschichte Bodentaler Tümer—Wiesbaden. II. kötet. Wiesbaden, 1961. Franz Steiner Verlag. 66 lap, 23 tábla, 26 szöveggözüti kép.

A hofheimi kőtáborhoz tartozó katonaváros ásatására való kijelölése több szempontból volt nagyon előnyös. Ez a telep nem szolgált későbbi civil település alapjául, élete szűk időhatárok közé korlátozódott. Maradványai ma is viszonylag zavartalanul rejtőznek a szántóföldben. A wiesbadeni Landesamt által szervezett az 1955—1958 közötti ásatási időszakban két teljes és egy részleges ház-alaprajzot sikerült tisztázni. A kerámiai leletek gazdagsága és változatossága a már ismert hofheimi táborból előkerült anyagot felülmúlja. Az edények és cserepek pontosan körülhatárolható rétegekből, gödrökből származnak. Ezért szánt a mű szerzője külön füzetet a házi-kerámia ismertetésének, míg a terra sigillata, fém- és üveganyagot ugyanezen sorozat IV. kötetében fogja közzétenni. A Taunus hegység déli lejtőjén épült hofheimi tábor földrajzi fekvése folytán a Maina síkság római foglalása szempontjából nagy fontosságú volt. A Schwarzbach jobb partján a római út védelmére épült Caligula császár idején az ismert földtábor. A második periódus Vespasianus támadó politikájával hozható kapcsolatba. A Domitianus-kori kőtábor a közelben új alapokra építettek. A negyedik táborból csak vallumrészletet ástak ki, lehetséges, hogy ez csak időleges tábor volt a kőtábor építése idejére. A tábor és az új táborvárosi ásatások anyagának együttes vizsgálatából a szerző arra a megállapításra jutott, hogy mindkettőt a hadrianusi határ-újrendezés folyamán (121—122) felhagyták. A nemrég kiásott katonaváros, melyet szerző P. Salway és H. v. Petrikovits véleményéhez csatlakozva „vicus”-ként tárgyal („canabae” csak a legios tábor melletti település neve) a Domitianus-kori kőtáborhoz tartozott. A feltárt rész a tábor nyugati oldalán terül el. Az átkutatott felületeken két periódust választottak szét. Az első a XIV. és XXI. legio bélyeges téglái, a második periódus elejét a XXII. legio korai bélyegei határozzák meg. Az első periódusba (83—89) tartozik a 2. számú ház, míg az 1. számú ház a másodikból (89—121/122) való. Az első periódus építményein erős pusztulás nyomai észlelhetők, ezt a szerző az Antonius Saturninus-féle felkelés (88/89) okozta felfordulással hozza kapcsolatba. A 89 év hirtelen pusztításai következtében a pincékben tömegesen maradtak meg az egész edények.

A házak, pincék, tűzhelyek, sütőkemencék, mészetők és vashevítkemencék után Sch. a bélyeges téglákat ismerteti. A kötet legrészletesebben kidolgozott része a nem sigillata edények gondos feldolgozása. A kiásott vicus fennállása körülbelül 40 évre korlátozódott. A bemutatott edények egy része pedig csupán a domitianusi korra, 83—89 évek közé helyezhető. Ennek dacára a kerámiaanyagban a 40 év alatt lényeges változás nem mutatható ki. Sch. a kötet végén külön táblázatban foglalja össze az I. század 9. évtizedéből való példányokat (65. l.). Az anyag és kidolgozás szerint csoportosított típusokat elsősorban a közelebbi táborok és telepek körében jól meghatározható darabjaival veti össze, de párhuzamokat idéz Britanniától Pannóniáig. Pannóniát különösen a La Tène formákból kialakult edények eseté-

ben említi. Legtöbb párhuzamot Hofheim-tábor, Wetterau, Niederbieber, Ubbergen, Holdeurn, Augst, Camolodunum leletei közt talált. Különösen sokat foglalkozik a márványozott technikával vörösre festett edényekkel, csatlakozik E. Ettlinger véleményéhez, hogy ez az áru kelet-európai eredetű s nem lehet a márványozott edényeket mind Wetterauból származtatni. Eddig azonban a kelet-európai régióból nem ismerünk finom márványozott edényeket előállító műhelyt. Az igen vékony falú vörösfestett áru Sch. szerint Hadrianus korával eltűnik, de a márványozás megtalálható később is különösen korokon és kancsokon. Az ún. „terra nigra” edények tárgyalásánál igen hasznos az az összefoglaló, melyben leírja, hogy milyen edényfajtákat szoktak a fenti elnevezés alatt érteni. Minden olyan edény ide tartozik, mely felületének színe alapján ezt a nevet kiérdemli, viszont a technikai kivitelben igen nagy különbségek vannak. Lehet az agyag szürkésfekete, a felület matt, más esetben a simított felület kissé fényes. A harmadik terra nigra félésegnél az eredetileg fehér bevonású edény a füstöléses eljárással talpa felé szürkessé vált, különben ragogó fekete. A pannóniai megfigyelésekhez hasonlóan a hofheimi vicus anyagából is kitűnik, hogy a „terra nigra” áru legtöbb változata a La Tène fazekashagyományokat tükrözi. Figyelemre méltó a terra sigillata utánzatokról írott összefoglalás, melyben Sch. utal arra, hogy az ún. „belga” tányér és csésze sigillata utánzatok a flaviusi idővel majdnem teljesen eltűnnek. Érdekes, hogy a Pannóniában is használatos lapos tányérfajtát (58. l. 107. sz., 15. t. 7) szerző La Tène ősfarmákból vezeti le. Pannóniába már kialakult provinciális formában érkezett. Utal Sch. arra, hogy a főzőfazekak mellett a cserépanyag javát a dörszőlőtálak szolgáltatták. A hofheimi vicus leletei is bizonyítják, hogy a dörszőlőtál a katonai konyhák és polgári háztartások nélkülözhetetlen kelléke. Pannóniai tapasztalatok szerint csak telepeken fordul elő, sírban csak a római korszak után (pl. lásd *Bóna I.*, Arch. Ért. 88 [196] 192) mikor már az eredeti konyhafelszerelés jelentőségét elvesztette. Utolsó csoportként szép sorozat germán edényt ismerünk meg. Ezen a római határvidéken most először találtak domitianus, kora hadrianusi időbe tartozó helyi germán kerámiát, az eddigi hasonló leletek a II. század második feléből és a III. századból származnak. A germán kerámia alapján tételezi fel a szerző, hogy a hofheimi kőtáborból nem messze a helyi lakosság települése állhatott fenn.

A füzetben nagyon szép ásatási felvételeket látunk. Elsőrangú az 1957. évi ásatásról készült légifelvétel (20. t.) melyre a csatlakozó előző ásatás alaprajzát is ráretusálták.

B. Bónis Éva

La Baume, W., Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen. Gießen. 1961. Kommissionsverlag Wilhelm Schmitz. 56 lap, 3 tábla, 1 tábla rajz, 2 táblázat.

A régészeti leletekkel együtt előkerült növényi szervek botanikai feldolgozása már a múlt század második felében megindult. Ugyanerre az időre tehető a technika és a természettudományok gyors fejlődésének második szakasza is. Érthető, hogy egyre több leletet lehetett azonosítani a ma élő növényekkel. Ez úton napjainkig az adatok száma tekintélyesre növekedett. Közülük mintegy 60% kultúrnövényekre, illetve kultúrába fogott vad-növényfajokra esik. Így Karl és Franz Bertsch 1947-ben megírhatta a kultúrnövények történetét és az egyes fajok származási helyének revízióját megtarthatta. Hiányzott azonban az olyan munka, amely a segédtudományok és a régészet részleteredményeinek összefogásából a növénytermesztés kialakulására kísérelne fényt deríteni. E hatalmas feladatra vállalkozott La Baume könyvének megírásakor.

A könyv — a biológiai problémákat csak érintve — e kérdést a középkorig tárgyalja, amint azt a szerző az előszónak szánt első fejezetben írja. A könyv fejezet-címei a következők: I., Kultúrnövénykutatás őstörténeti

problémái II., Kultúrnövénykutatás forrásai és módszerei III., Kultúrnövénytermesztés kezdete az óvilágban IV., Európai kultúrnövények származása és elterjedése V., Európai kultúrnövények az őskori mezőgazdaságban. — Ezen belül az egész munka a kultúrnövénykutatás eredményeinek archaeologiai, biológiai és gazdasági értékelése körül forog.

A szerző szerint a növénytermesztés kezdetét a későmezolitikumban kell keresnünk. Az elveszett paleolitikus ábrázolásokat (Espelugues, Bruniquel, Lorthet) nem tartja kultúrába fogott növény emlékének, hanem gyűjtögetés bizonyítékának tekinti. A merkensteini búza (*Triticum aestivum* L. emend. Fiori et Paolletti ssp. *aestivum compactum* Schieman¹ pedig későbbi rétegből került bolygatás folyamán az ún. „rágcsálósrétegbe”. A korábban mezolitikusnak ítélt leleteket (Campiagny, Malmö, Esche) neolitikusnak véli, vagy tisztázatlan leletkörülmények miatt nem veszi figyelembe. A dörzsölt és őrlőköveket nagyon helyesen nem fogadja el bizonyítékként. Mivel az európai neolitikumban már mindenütt fejlett eszközökkel űzött növénytermesztés folyik, a földművelés kezdetét a későmezolitikumban keresi. Bizonyítékul az Elő- és Közép-Ázsiából ismert telleket említi meg. Ezek közül néhány helyen a növénytermesztés már az i. e. 6—5. évezredben kimutatható.

A legkisebb fenntartás nélkül fogadjuk el a merkensteini búzáról és az őrlőkövekről vallott nézetét. Azonban határozott állást nem foglalhatunk az elveszett paleolitikus ábrázolásokkal szemben, mert a növénytermesztés kezdetét csak vadon élő növényeket természetkezdek. Az ábrázolásokról viszont pontos meghatározás esetén sem derül ki, hogy azok vadon élők, vagy kultúrába fogottak. Ugyancsak nem érthetünk egyet a mezolitikummal kapcsolatos elképzeléseivel sem. Vértes László az egerkőporostetői ásítás² során olyan eszközöket gyűjtött e körből, amelyekről feltehető, hogy növénytermesztő kultúrával állottak kapcsolatban. Legújabbán Bengt Salomonsson közöl a mezolitikumból (Svédország) átfúrt agancskapákat.³ De kronológiai adatok alapján is támadható ez az elgondolás. A könyv megjelenésével csaknem azonos időben megjelent kronológiai táblázat szerint⁴ az i. e. 5. évezredben Európában már neolitikum volt, amely már általánosan növénytermesztőnek mondható. A két időpont közötti intervallum oly kicsiny, hogy annyi idő alatt a növénytermesztő kultúra ekkora utat nem tud megtenni. A táblázat pedig C¹⁴ vizsgálatok alapján készült tehát semminemű kételkedésnek hely nem adható.

A kultúrnövénykutatás legfontosabb feladatának a régészeti leletekben előforduló kultúrnövények szerveinek vizsgálatát tartja. A leírt anyagot szükségszerűen össze kell hasonlítani az azon a területen ma is élő változatokkal és annak mai áréájával. Foglalkozik a géncentrumelmélettel, annak rövid elméleti elgondolásával. Nagyon helyesen fogja össze annak kritikáját. E szerint a mai variációs centrumok a hajdani área visszavonulási területei is lehetnek. Hivatkozik a Bertsch által felhözött vadló visszahúzóási területére, amelynek oka vadászataukra vezethető vissza és a jelen században ért véget. Hiányoljuk, hogy klimatikus tényezők által okozott successiót nem hoz fel példának. A géncentrumelmélet ellen szól az is, hogy a mai vadfüvek áréája nem egyezik a variációs centrumokkal, mivel e centrumok éppen az új környezet miatt is kialakulhattak. De variációs centrum alakulhatott ki a kiválasztás folyamán is. Ez pedig lényegesen későbbi időben következhetett csak be. Más esetben a centrum a mai área szélén, jóval a növény szükségleteinek optimuma alatt található. De vannak olyan növények is, (pl. *Triticum spelta* L.) amelyeknek két

variációs centruma van. Ez esetben új kérdés merül fel. Vajon melyik a primér? Sok esetben e vizsgálatot csaknem lehetetlenné teszi az, hogy a növény pontos származását nem ismerjük (pl. árpa), vagy kereszteződésből jött létre (*Triticum spelta* L.). Elismeri Vavilov érdemeit a vadfüvek áréájának tisztázásánál. Géncentrumelméletét érvényesnek tartja olyan helyeken, ahol ősi kultúrnövényekről van szó és ahol az ősi szántókultúra primitív-ségében továbbél. Viszont tiltakozik az általánosítások ellen. A keletkezési vagy géncentrumok nem azonosak a variációs centrumokkal. Ezt fajonként kell mérlegelni. A géncentrumelmélet hasznos a kultúrnövénykutatásnál, azonban más módszerekkel paralel kell alkalmazni. Ezt követően az egyes európai kultúrfajok eredetét adja.

A kérdés gazdasági szempontból történő megítélése sem kevésbé érdekes az előzőnél. A növénytermesztés ugyanis az ember történetének legnagyobb forradalma. A vadász vagy gyűjtögető életmód mellett 1 ember számára mintegy 20 km² terület szükséges. Így a Földünk jelenlegi szárazulata mintegy 30 millió embert tud eltartani. Ma viszont több mint 833-szor ennyi ember talál élelmet ugyanezen területen. De növénytermesztés tette lehetővé a mai kultúra és civilizáció kialakulását is.

E kultúra kialakulási helyétől Elő- és Közép-Ázsia csapadékos, szubtropikus részét tekinti a szerző. Itt az európaihoz hasonló klíma uralkodik. Feltevését megerősíti az a tény, hogy az eddig ismert legkorábbi kultúrnövénymaradványokat itt találták. La Baume a vadon élő növények domesztikálásának primer helyét a magasabban fekvő hegyi völgyeket gondolja s a folyamok völgyeit (ahol a későbbi kultúrcentrumok is kialakultak) csak szekunder növénytermesztőknek tartja. Ha figyelembe vesszük, hogy a kultúrnövény alatt — ellentétben a korábban megadott fogalmi meghatározástól — általában gabonát ért, ez helytálló is. Azonban ez nem vonatkozhat valamennyi kultúrnövényünkre.

Határozottan leszögezi, hogy a vadászó népek által gyűjtögetett növényekből fejlődtek ki a kultúrnövények. A gyűjtögetés következménye az akaratlan növénytermesztés. Ennek előnyeit felismerve kezdődik a tudatos növénytermesztés. Ennek első fokán nem ismerték a növénytenyésztést (ápolás és kiválasztás). Mindez nem mutáció, hanem hosszú fejlődés útján jött létre. A szerző szerint az átmeneti időben a vadászat és a földművelés egyenrangú és méretű volt. Gumós növények ültetése klímához kötöttebb, ezért általános elterjedése nem volt lehetséges.

A minden földrészen megtalálható aratónépek termelési fokát tekintve a gyűjtögetők és a növénytermesztők között vannak. La Baume nagyon helyesen még sem tartja nélkülözhetetlen fejlődési lépcsőnek, mert a vadon növényt gyűjtő egyén a bővebb termés reményében a növényt óvhatja és ápolhatja. Ekkor pedig ugyanazt az utat teszi meg, mint az aratók. Ez esetben azonban az aratásnak nincs oly döntő jelentősége, ami bizonyos tekintetben e kezdeti időben rendkívül előnyös. Mezőlitikus aratónépek jelenlétét bizonyítani nem sikerült eddig, azonban véleménye szerint nagyon valószínű.

E könyvveszke kétséget kizáróan olyan összefoglaló munka, amely megjelenésére a régészek és a biológusok egyaránt igényt tartanak. A könyv kiemelendő érdeme, hogy a különböző segédtudományok eredményeit tartalmazza. Reméljük, hogy a szerzőtől jelen munkájának folytatását is hamarosan kezünkben tarthatjuk.

Érdemes lenne azzal a gondolattal foglalkozni, hogy a „Régészeti kézikönyv” további köteteként a segédtudományok eddigi eredményeit összefoglalják.

Füzes F. Miklós

¹ Régebben általánosan használt szinonim: *Triticum compactum* Host.

² Vértes, L., Acta Arch. Hung. 1 (1951).

³ Salomonsson, B., Some Early Mesolithic Artefacts

from Scania, Sweden. Meddelanden Fran Lunds Universitetes Historiska Museum. (Lund 1962) 5—26.

⁴ Quitta, H., PZ 36 (1960) 184.

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
1962

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései
Abbreviationes

ActaAntHung	= Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. IX. fasc. 3/4., X. 1/3, 4.
ActaAntSzeged	= Acta Antiqua Universitatis Szegedinensis. Tom. IV.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków. Tom. II. fasc. 1/2.
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. 1—4. XIV. 1/2, 3/4.
ActaEthnHung	= Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. VIII. 1/2, 3/4.
ActaHistHung	= Acta Historica. Revue de l'Acad. des sc. de Hongrie. VIII. 3/4.
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XI. 3/4., XII. 1/2, 3/4.
ActaOrHung	= Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. 1/3., XIV. 1, 2. XV. 1/3.
ActaReiCretariae	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum. III. Tongres.
ActesPraha	= L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du néolithique européen, Prague 1959.
Das Altertum	= Das Altertum, Berlin. Band 8. Heft 3.
AnBiblUBp	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. I.
L'Anthropologie	= L'Anthropologie, Paris. Tome 65. No. 5/6.
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Vol. VIII. 3/4., IX. 1/2.
AntClass	= l'Antiquité Classique, Bruxelles. Tome 30. fasc. 1.
AnUBpSectHist	= Annales Univ. Scient. Budapestinensis. Sectio Historica. Tom. IV.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs, Wien. Heft 30.
Archeologia	= Archeologia. Rocznik Instytutu historii kultury materialnej polskiej akademii nauk, Wrocław—Warszawa—Kraków. XI.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Vol. 89. 1, 2.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Series nova XXXIX.
ARoz	= Archeologické Rozhledy, Praha. Ročník 14. sesit 2,5.
Arrabona	= Arrabona. Les Annales du Musée de Győr. Tome 4.
BerichtHamburg	= Bericht des V. Internationalen Kongresses für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958.
BiCIOr	= Bibliotheca Classica Orientalis. Dokumentation der altertumswissenschaftlichen Literatur der Sowjetunion und der Länder der Volksdemokratie, Berlin Jg. 6. H. 6., Jg. 7. H. 1, 2, 4, 5.
BorsSzle	= Borsodi Szemle, Miskolc 6. évf. 2, 3, 4, 5.
BySlav	= Byzantinoslavica, Prague. XXIII ^e année, fasc. 1.
ByZ	= Byzantinische Zeitschrift, München Bd. 55. Heft 1.
CasNarMuzPraha	= Časopis Národního Muzea. Oddíl věd společenských. Ročník 130. číslo 2.
ComHistMedHung	= Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 24, 25.
ComReiCretariae	= Communicationes Rei Cretariae Romanae Fautorum, Zürich. Vol. 1. fasc. 1/2, 3/4, 5/6., vol. 2: 1/2, 3/4., vol. 3: 1/2, 3/4.
CurAnthrop	= Current Anthropology, Chicago. Vol. 2.
DebrETIE	= A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I.
DissArch	= Régészeti Dolgozatok. Dissertationes Archaeologicae. 3.
DumbartonOP	= Dumbarton Oaks Papers 15.
EgriPFÉ	= Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 7. évf.
ÉlTud	= Élet és Tudomány. 17. évf.
ÉpKK	= Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. V. köt. 4. VI. 1.
Az Érem	= Az Érem. 18. évf. 19, 20, 21, 22.
Ethn	= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 72. évf. 4., 73. évf. 1, 2, 3.
FA	= Folia Archaeologica. Vol. XIV.
FilolKözl	= Filológiai Közöny. 8. évf. 1/2.
FinUgFor	= Finnisch—Ugrische Forschungen, Helsinki. Bd. 34. Heft 1.
FöldrÉrt	= Földrajzi Értesítő. 11. évf. 1, 2.
GlasEtnSar	= Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija. N. S. Sveška XVIII.
Gnomon	= Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, München. Bd. 34. Heft 4, 7.
HK	= Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam 9. köt. 1, 2.
IMÉ	= Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve. V. köt.
Iura	= Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico, Napoli. Vol. 13.
JbGOsteurop	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Wiesbaden. NF. Bd. 10. H. 3.
JbRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Jahrgang 8.
JHS	= The Journal of Hellenic Studies, London. Vol. 82.
JRS	= The Journal of Roman Studies, London. Vol. 52.
Klio	= Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin. Bd. 38, 39.
LevKözl	= Levéltári Közlemények. 32, 33. évf. 1, 2. sz.
MÉpm	= Magyar Építőművészet. 1962: 3.
MezőMK	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1962.
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Graz—Köln. Bd. 69. Heft 3/4.
MKszle	= Magyar Könyvszemle. 78. évf. 1.
MNy	= Magyar Nyelv. 58. évf. 1, 2, 3.
MNyör	= Magyar Nyelvőr. 86. évf. 3.

- MTAK I. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. XVIII. köt. 1/4.
- MTAK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának közleményei. XI. köt. 4., XII. köt. 1/2.
- MTud = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 59. köt. (U. f. 7. köt.) 6/7.
- MusHelv = Museum Helveticum, Basel-Stuttgart. Vol. 19. fasc. 4.
- Művéd = Műemlékvédelem. 6. évf. 1, 2, 3.
- Művészet = Művészet. 3. évf. 5, 7.
- MűvtájPécs = Művelődési Tájékoztató, Pécs. 1961. dec.
- MűvTan = Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve. 1959–60.
- MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő 11 évf. 1.
- MűzLev = Múzeumi Levelek, Szolnok. 4.
- Népművelés = Népművelés. Az Országos Népművelési Tanács folyóirata. 9. évf. 9.
- NeueMuskunde = Neue Museumskunde, Halle (Saale). Jg. 5. Heft 3.
- NewHungQuart = The New Hungarian Quarterly. Vol. 2. No. 3, 4.
- NK = Numizmatikai Közlemények. 60/61. évf.
- NyirMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. II.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. 64. köt. 1, 2.
- PécsiMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960., 1961.
- Priroda = Природа, София. 11.
- RA = Revue Archéologique, Paris. 1961: 2.
- RadNoviSad = Rad Vojvodanskijh Muzeja, Novi Sad. 9.
- RégFüz = Régészeti Füzetek. 14, 15, Ser. II. 11.
- RégTan = Régészeti Tanulmányok. 1, 2.
- SSz = Soproni Szemle. 16 évf. 1, 2, 3, 4.
- StudEthnol = Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica, Debrecen. III.
- StuSl = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. VII. fasc. 1/3, 4.
- Sz = Századok. 95. évf. 6., 96. évf. 1/2.
- SzMK = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 20., 21.
- SzovArh = Советская Археология, Москва, 1962:4
- SzovRég = Szovjet Régészet. 19.
- TelKözl = Telepítéstudományi Közlemények. 10, 11, 12, 13.
- TerMÉ = A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Tom. 53.
- TörtSzle = Történelmi Szemle. 4. évf. 4., 5. évf. 2.
- TtK = Természettudományi Közöny. 6(93) évf. 4, 8.
- UralAltJb = Ural-Altische Jahrbücher. Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“, Wiesbaden. Bd. 34. Heft 1/2.
- Vijesti = Vijesti muzealna konzervatora hrvatske, Zagreb. Godina XI. broj 2.
- Világosság = Világosság, Materialista világnézeti folyóirat. 3. évf.
- VSz = Vasi Szemle. Helyismereti évkönyv. 1961: 3., 1962: 1, 2, 3.
- ZTierz = Zeitschrift für Tierzüchtung und Zuchtungsbiologie, Hamburg. Bd. 77. Heft 1.

Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus IX. 1961 fasc. 3–4. Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 261–474. 21 t. 31 ill. Tomus X. 1962 fasc. 1–3, 4. Red. iidem. 1962. 424 p. 5 t. 29 ill.*
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIII. 1961. fasc. 1–4. Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülep, L. Gerevich, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 323 p. 76 t. 55 ill. Tomus XIV. 1962. fasc. 1–2, 3–4. Red. iidem. 1962. 481 p. 26 t. 80 ill.*
- Alba Regia I. 1960. Rec.: Pleinerová I.: ARoz 14. 1962. 745–746.*
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tomus IV. 1962. Redigit Z. Oroszlán. Adiuvantibus G. Alföldy, Gy. László, A. Mód, I. Sinkovits, Gy. Szabad, Gy. Székely, L. Zsigmond, I. Tálasi. Bp. Tankönyvkiadó 1962. 160 p.*
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. VIII. köt. 1961. 3–4. sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Gaál László, Harmatta János, Maróti Egon, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 161–320. 10 ill. IX. köt. 1962. 1–2. sz. 160 p. 17 ill.*
- Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae*

- Musei Nationalis Hungarici a concilio archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae reductae. Series nova. XXXIX. Török Gyula: Die Bewohner von Halimba in 10. und 11. Jahrhundert. 1962.*
- Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 89. 1962. 1, 2. sz. Szerkesztő Fülep Ferenc. A szerkesztőbizottság tagjai: Barkóczi László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 286 p. 170 ill.*
- Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). I. 1959. Rec. Köhegyi Mihály: Ethn 73. 1962. 492–494. II. 1960., III. 1961. Rec. Tóth Ferenc: SSz 16. 1962. 183., IV. 1962. Szerkesztő Uzsocki András. Győri Múzeum 1962. 228 p. 52 ill.*
- Bökönyi Sándor vide: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.*
- Budapest Műemlékei II. — Die Kunstdenkmäler Budapests. Bd. II. Szerk.-Red. Horler Miklós. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 736 p. 11 t. 705 ill. Deutsche Zusammenfassung 711–733. Magyarország műemléki topográfiája 6. Rec. Gerő László: Művéd 6. 1962. 128., Petneházy Károly: MÉpm 1962: 6. 64.*
- Budapest Régiségei XVII. 1956., XVIII. 1958., XIX. 1959. Rec.: Györffy György: Sz 96. 1962. 248–255.*
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közzéteszi a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó*

- Elemér. 18 évfolyam 1962. 19, 20, 21. szám. 337—408. ill.
- Folia Archaeologica*. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Évkönyve. *XII*. 1960. *Rec. Bach Ivan* : Vijesti 11. 1962. 58—60. *XIV*. 1962. Szerkesztő Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Barkóczi László, Huszár Lajos, Korek József, Mihalik Sándor. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 263 p. 36 t. 76 ill.
- A Göcseji Múzeum jubiláris emlékkönyve 1950—1960*. *Rec. Tóth Ferenc* : SSz 16. 1962. 182.
- Honismeret*. A Hazafias Népfront tájékoztatója a honismereti szakkörök vezetői részére. A szerkesztőbizottság vezetője Szántó Imre. Szerkesztette Dömötör Sándor. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 58 p.
- Horler Miklós*, vide: *Budapest Műemlékei II*.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerkesztette Dombay János. Pécs: Múzeum 1961. 322 p. 29 t., 1961. Szerkesztőbizottság: Füzes Endre, Horvát A. Olivér, Szántó Gyula (szerkesztő). 1962. 218 p. 48 t. 74 ill. 2 mell.
- Művelődési Tájékoztató*. A Baranya megyei tanács művelődési osztályának kiadványa. 1961 december. Felelős kiadó Bernics Ferenc. Pécs: Szikra ny. 1961. 148 p. ill.
- Műveltség és Hagyomány*. *Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. I—II*. 1960. *Rec. Balogh István* : Ethn 73. 1962. 346—349., *Barabás Jenő* : Ethn 73. 1962. 467—470., *Schellbach Ingrid* : FuF 34. 1961. 95—100., *Vincze István* : ActaEthnHung 11. 1962. 225—228., *III*. 1961. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve. Szerkesztette Gunda Béla. Bp. Tankönyvkiadó 1961. 230 p. *Rec. Bodgál Ferenc* : BorsSze 6. 1962 : 5. 110—111.
- Múzeumi Levelek 4*. Szerkesztő Kaposvári Gyula. Szolnok: Múzeum 1961. 28 p. 13 ill.
- Numizmatikai Közlöny*. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztő Huszár Lajos. 60—61 évf. 1961—1962. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 105 p. 7 t. 10 ill.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. II*. 1959. Szerkesztő Csallány Dezső. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 171 p. 33 t.
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből*. *Dissertationes archaeologicae ex Instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. 3*. Szerkesztőbizottság: Banner János, László Gyula, Oroszlán Zoltán. Felelős kiadó Banner János. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1961. 115 p.
- Régészeti Füzetek*. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. *14*. Az 1960. év régészeti kutatásai. *17*. Az 1961. év régészeti kutatásai. *Ser. II. 11*. Benkő Andrea: Úvegcorpus. *Rec. Simovljevic J. L.* RadNoviSad 9. 1960. 300—301.
- Régészeti Tanulmányok*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja régészeti kiadványai. Szerkesztő Gerevich László. *1*. *Szőke Béla* : A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *2*. *Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán* : A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. *Sárvár*. Cikkgyűjtemény. Útikalauz. Szombathely: Tanács 1961. 111 p. ill.
- Soproni Szemle*. Helytörténeti folyóirat. *16. évfolyam 1, 2, 3, 4. szám*. Szerkesztő Csatkai Endre. Sopron: Városi Tanács 1962. 384 p. ill.
- Studia Ethnologica* vide: *Műveltség és Hagyomány*.
- Szász István* : A Janus Pannonius Múzeum kiadványairól. *Művtáj* 1961 dec. 141—143.
- Szovjet Régészet*. *19. szám*. Felelős kiadó Fülep Ferenc. Bp. MNM Történeti Múzeum 1962. 191 p.
- Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Bp. 1961. *Rec. Barabás Jenő* : ActaEthnHung 11. 1962. 235—239., *Bökönyi Sándor* : ArchÉrt 89. 1962. 275—276.
- Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones*
- Aggtelek vide: Jakucs László*
- Archäologische Forschungen im Jahre 1961*. Zusammen- gestellt von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 89. 1962. 257—273.
- Archäologische Funde in Ungarn*. Bp. 1956. *Rec. Jucker Ines* : MusHelv 19. 1962. 242—243.
- Sz. Burger Alice* vide: *Archäologische Forschungen et Az 1960, 1961 év régészeti kutatásai*.
- Cennerné Wilhelmb Gizella* : Magyarország történetének képeskönyve 896—1849. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 360 t.
- Darvas Gábor* : Évezredek hangszerei. Bp. Zenemű- kiadó 1961. 232 p. 47 t. 146 ill.
- Degré Alajos* : Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg: Megyei tanács 1961. 140. p.
- Dercsényi Dezső* : A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. II. jav. kiadás. I. A honfoglalás és az államalapítás korának művészete (a XI. század utolsó harmadáig), 9—32. 19 ill., II. A pécsi műhely kora (a XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig), 33—50. 14 ill., III. A román stílusú művészet fénykora (a XII. század végétől a tatárjárásig) 51—120. 56 ill., Irodalom, 121—130.
- Dercsényi Dezső* : Vita a „Szombathelyi műemlékei” c. könyvről. Művészet 3. 1962. 47.
- Dobhofer Ernst* : Jelek és csodák. Letűnt írások és nyelvek megfigyeltése. Ford. Borzák István. Bp. Gondolat 1962. 372 p. 24 t.
- Éber Ernő* : A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. *Rec. Szabadfalvi József* : Ethn 73. 1962. 487—488.
- Entz Géza—Genthon István—Szappanos Jenő* : Kecskemét. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1961. 183 p. 110 ill. Városképek—Műemlékek.
- Éri István* vide: *A kiskvárdai vár története*
- Esztergom vide: Huba László*
- Az 1960. év régészeti kutatásai*. Szerkesztette Sz. Burger Alice. Bp. MNM Történeti Múzeum 1962. 93 p. 1 térk. Régészeti Füzetek 14.
- Az 1961. év régészeti kutatásai*. Szerkesztette Sz. Burger Alice. Bp. MNM Történeti Múzeum 1962. 100 p. 1 térk. Régészeti Füzetek 15.
- Gábori Miklós* : Napfényes Mongólia. Bp. Tánácsics könyvkiadó 1961. 277 p. 32 t. 1 ill. Úti kalandok 30.
- Gecse Gusztáv* : Az őskeresztény agapéktól napjaink mise reformjáig. Világosság 3. 1962: 7/8. 44—49. 2 ill.
- Gimes Endre* : (szerk.) Kirándulások Győr-Sopron megyében. Írta Czigány Jenő, Göcsei Imre, Horváth Ferenc, Sinkovits Gyula. Bp. Panoráma 1962. 183 p. 60 ill.
- Gizycki Jerzy* : A sakkjáték világa. A sakk története. Ford. Mészáros István és Sebők Éva. Bp.—Varsó: Sport Kiadó 1962. 331 p. 311 ill.
- Győr-Sopron megye* vide: *Gimes Endre*.
- Hajnóczy Gyula* : Építészet és imitáció. ÉpKK 6. 1962. 117—127.
- Holl Imre—Nováki Gyula—Sz. Póczy Klára* : Városhal- maradványok a soproni Fabricius-ház alatt. — Stadtmauerreste unter dem Fabrizioushaus in Sopron. Auszug. ArchÉrt 89. 1962. 47—66, 66—67. 18 ill.
- Horváth Béla—Marjalaki Kiss Lajos—Valentiny Károly* : Miskolc. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1962. 283 p. 196 ill. Városképek—Műemlékek.
- Huba László* : Esztergom. Reiseführer. Bp. Egyet. ny. 1962. 64 p. 35 ill.
- Huszár Lajos—Kerényi András* : Éremleletek, melyek a Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozásra. NK 60—61. 1961—62. 93—94.
- Incefi Géza* : Szeged környékének földrajzi nevei. Bp. Akadémiai Kiadó 1960. 108 p. 1 t. Nyelvtudományi Értekezések 22.
- Jakucs László* : Aggtelek és környéke (az Észak-Borsod Karsztvidék) útikalauza. 2. átd. és bőv. kiad. Bp. Sport Kiadó 1961. 359 p. 32 t. 3 térk. ill.
- Jávorka Péter* : Zsámbék és környéke. Bp. Pest megyei Tanács 1961. 116 p. ill.

- Kaesz Gyula* : A bútorstílusok. Bp. Gondolat Kiadó 1962. 288 p. ill.
- Katona Imre* : Sárköz. Bp. Kossuth ny. 1962. 264 p. 48 t. *Kecskemét* vide: *Entz Géza*.
- Kerényi András* vide: *Huszár Lajos*.
- Keszthely* vide: *Koppány Tibor*.
- Kindermann Heinz*: Theatergeschichte Europas. I—IV. Salzburg. 1957—1961. Rec. Dömötör Tekla: FilK 8. 1962. 218—220.
- Kiss Lajos* : A régi Rétköz. Bp. 1961. Rec. *Ila Bálint* : LevKözl 33. 1962. 285—288., *Marosi Sándor* : Földr-Ért 11. 1962. 218.
- A kisvárdai vár története*. Szerk. Éri István. Kisvárdai Járasi tanács 1961. 219 p. 42 t.
- Kniezsa István* : Pécs város neve. MNyőr 86. 1962. 326—329.
- Koppány Tibor—Péczei Piroška—Sági Károly* : Keszthely. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 150 p. 118 ill. Magyar Műemlékek. Rec. *Gerő László* : Művéd. 6. 1962. 183.
- Kozák Károly—Uzsoki András* : Régészeti és műemléki kutatás a győri Püspökvárban. — Archäologische und Kunstdenkmalforschung in der Bischofsburg von Győr. — Fouilles archéologiques et études des monuments historiques dans le Château Episcopal (Püspökvár) de Győr. — Archaeological and artistic research in the Bishop's Castle at Győr. — Археологические изыскания и исследования памятников искусства в епископском замке г. Дьер. Arrabona 4. 1962. 53—65, 65—66, 66—67, 67—68, 69. 14 ill. (1 mell.)
- Mádai Pál* : Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba 1962. 512 p. Rec. *Nagy Lajos* : LevKözl 33. 1962. 288—290.
- Mády Zoltán* : Három európai folyónévről. AnTan 9. 1962. 76—78.
- Magidovics I. P.* : A földrajzi felfedezések története. Ford. Dabis Attila. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 878 p.
- Magyar Éremmeghatározó* vide: *Unger Emil*.
- Magyarország történetének képek könyve* vide: *Cennerné Wilhelmb Gizella*
- A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Írta Balogh Jolán, Deresényi Dezső, Garas Klára, Gerevich László. Szerkesztette Deresényi Dezső. II. jav. kiadás. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 520 p. 394 ill. A Magyarországi Művészet története I.
- Miskolc* vide: *Horváth Béla*.
- Nagy Tibor* : Buda régészeti emlékei. Budapest Műemlékei II. 13—116. 15 ill.
- Nóber Imre* : A kenyér története Bp. Móra Ferenc Kiadó 1962. 128 p. ill. Búvár Könyvek 29.
- Nováki Gyula* : Sopron topográfiai fejlődésének vázlata az újabb ásatások alapján. — Abriss der topographischen Entwicklung der Stadt Sopron auf Grund der neueren Ausgrabungen. SSz 16. 1962. 135—138, 138—139.
- Nováki Gyula* vide: *Holl Imre*.
- Pais István* : A halottkultuszról. Világosság 3. 1962: 10. 33—39. 4 ill.
- Pécs* vide: *Kniezsa István*, *Reuter Camillo*, *Szabó Pál Zoltán*.
- Perényi Imre* : A városépítés története. Bp. 1961. Rec. *Preisich Gábor* : ÉpKK 6. 1962. 178—179.
- Perényi József* : Lengyelország története. Bp. Gondolat Kiadó 1962. 402 p. 6 t. Stúdium Könyvek 31.
- Sz. Póczy Klára* vide: *Holl Imre*.
- Rados Jenő* : Magyar építészettörténet. Bp. 1961. Rec. *Gerő László* : Művéd. 6. 1962. 181—182., *Péczei Béla* : MÉpm 1962: 3. 61—62.
- Regöly-Mérei Gyula* : A szifiliz eredete a történelemben. TtK 92. 1961. 32—36. 10 ill.
- Reuter Camillo* : Pécs város neve. — Der Name der Stadt Pécs. — Название города Печ. Pécsi MÉ 1960. 255—268, 268—269, 270.
- Sági Károly* vide: *Koppány Tibor*.
- Szabó Pál Zoltán* : Régi helynevek régi értelme Pécs vidékén. MűTáj 1961. dec. 116—119.
- Szeged* vide: *Inczei Géza*.
- Szepessy Géza* : Dorog és környéke. Tata: Megyei tanács 1961. 39 p. ill.
- Tóth János* : Népi építészetünk hagyományai. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1961. Rec. *Cseh István* : ÉpKK 6. 1962. 183—185., *Filip Á.* ActaEthnHung 11. 1962. 459.
- Unger Emil* : Magyar éremhatározó. I—8. Bp. MRMÉT Éremtani Szakosztály, Múzeumok Rotaüzeme 1958—1961. 191 p. 162 t. 1. Középkor I. (1000—1307), 2. Középkor II. (1307—1540), 3. Újkor I. (1526—1657), 4. Újkor II. (1657—1740), 5. Újkor III. (1740—1835), 6. Újkor IV. (1835—1959), 7. Erdély I. (1540—1631), 8. Vegyes. Próbaveretek. Szlavónia. Mellék-tartományok. Autonóm és szükségpénzek.
- Uzsoki András* vide: *Kozák Károly*.
- Vastagh Gábor—Kiszely Gyula* : Magyarország kohászati emlékei I. rész. Bp. Révai ny. 1962. 9 p. Kohászati Történeti Főbizottság Közleményei.
- Világtörténet. I. kötet*. Őskor- i. e. I. évezred. Szerkesztették: J. P. Francev, I. M. Gyakonov, G. F. Iljin, Sz. V. Kiszelyov, V. V. Sztruve. Fordították Auer Kálmán és Siklósi Mihály. A fordítást szakmailag ellenőrizte, az idegen nevek átírásáért felelős Harmatta János. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1962. XX, 745 p. 24 t. ill. II. kötet. I. e. első évezred i.-sz. IV. század. Szerkesztették Sz. L. Utesenko, D. L. Kalliszov, A. I. Pavlovskaja, V. V. Sztruve. idem 932 p. 18 t. ill.
- Zádor Anna* : Városképek — Műemlékek sorozat. Szerk. Papp Imre. Bp. 1956—1961. (Veszprém, Pécs, Pápa, Szentendre, Vác, Szeged, Kecskemét) Rec. ÉpKK 6. 1962. 180—183.
- Zalamegye* vide: *Degré Alajos*
- Zsámbék* vide: *Jávorka Péter*.
- Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museorum*
- Antal Gyula* : Múzeum és népművelés. MűTájPécs 1961. 50—52.
- Baktay Ervin* : A kiemelt Vasa múzeumi szemléjén. Az 1628-ban elsüllyedt „Vasa” svéd hadihajó kiemelése. Éltud 17. 1962. 720—724. 6 ill.
- Baktay Ervin* : Körösi Csoma Sándor. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 271 p. 68 ill.
- Balassa Iván* : A múzeumi hónap előtt. Népművelés 9. 1962: 9. 9.
- Banner János* : Pósta Béla (1862. aug. 22.—1919. ápr. 16.) Megemlékezés. ArchÉrt 89. 1962. 239—240.
- Banner János—Jakabffy Imre* : A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Rec. *Filip Jan* : ARoz 12. 1962. 431—432., *Németh Endre* : ArchÉrt 89. 1962. 115—116.
- Barabás Jenő* : Szabadtéri múzeumok. Éltud. 17. 1962. 846—847. 3 ill.
- A Baranya megyei múzeumok életéből*. MűTájPécs 1961. 77—107. 31 ill.
- Barkóczi László* : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége 1961. évben. ArchÉrt 89. 1962. 256.
- Belényesi Mária* : Beszámoló „A Néprajz Történeti Archivuma” kiépítéséről. Ethn 83. 1962. 157—163.
- Benedicty Róbert* : Die literarische Tätigkeit von Gyula Moravcsik. ActaAntHung 10. 1962. 295—313.
- Bibliographie choisie des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1960*. Acta-HistHung 8. 1961. 433—458.
- Bóna István* vide: *Oroszlán Zoltán*.
- Bónis Éva* : Bibliographische Beilage römischer Keramik aus Ungarn 1958/59. ComReiCretariae. I. 1960: 1/2. I—II.
- Borzsák István* vide: *Wickert L.*
- Breuil Henri* vide: *Vértes László*.
- Csallány Géza* : Nagy Géza régészeti levelei Jósza András-hoz. — Archäologische Briefe von Géza Nagy an András Jósza. NyirMÉ 2. 1959. 51—61, 61. 3 t.

- Csalog Zsolt* : Múzeumi levél Tiszaszöllősről. LeMúzv 4. 1961. 3—5. 2 ill.
- Dankó Imre* : Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1961. évi munkájáról. — Bericht über die Arbeit des Gyulaer Erkel Ferenc Museums im Jahre 1961. Gyula: Múzeum 1962. 28 p.
- Dombay János nekrológok* : *Dombay János 1900—1961.* PécsiMÉ 1960. 5., *Papp László* : *Dombay János munkássága.* — Die Tätigkeit von János Dombay. — Творчество Яноша Домбай. PécsiMÉ 1961. 189—201, 202, 203. 1 ill.
- Dornseiff Franz* vide: *Trencsényi-Waldapfel Imre.*
- Dümmerling Ödön* : *Lux Kálmán 1880—1961.* Művéd 6. 1962. 172—173.
- Erdélyi István* : Jelentés a mongol—magyar expedíció 1961. évi munkálatairól. ArchÉrt 89. 1962. 93—100. 11 ill.
- Faller Jenő* : A Központi Bányászati Múzeum 1960. (harmadik) évi beszámolója. SSz 16. 1962. 171.
- Fehér Géza ifj.* : Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917—1957. Red. von Georg Hazai. Bp. 1960. (Rec.) ArchÉrt 89. 1962. 283—284.
- F. Fejér Mária* : Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. NK 60—61. 1961—62. 97—98.
- Füzes F. Miklós* : Az ásatásokból előkerült növényi maradványok konzerválásának kérdéséhez. ArchÉrt 89. 1962. 108—109.
- Gábori Miklós* : Beszámoló az 1961. évi mongóliai utamról. ArchÉrt 89. 1962. 101—108. 7 ill.
- Gábori Miklós* : A régészeti kutatás új módszerei. Népszabadság 20. 1962 : 295 (dec. 18.) 9. 1 ill.
- Györfly György* : A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus Ohridban. MTAK II. 12. 1962. 123—127.
- Hajnal Lászlóné* : Textilvizsgálatok, mint idő és helymeghatározó eszközök a régészeti gyakorlatban. ArchÉrt 89. 1962. 253—254.
- Harm Rudolf—Ohnesorge Hans—Mieter Dora* : Studienreise in die Volksrepublik Ungarn. Neue Museumskunde 5. 1962. 235—242.
- Hazai György* vide: *Fehér Géza ifj.*
- Hencz Aurél* : A művelődési intézmények és a művelődésgazdálkodás fejlődése 1945—1961. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 516 p. IV. fejezet. 3. Közgyműteményi intézmények. c) Múzeumi szervezet. d) Műemlékvédelem 197—218. Bibliográfia 450—456.
- Horváth Tibor* : Tanulmányút Mongóliában. MTAK II. 12. 1962. 137—142.
- Huszár Lajos* : 60 év. A Magyar Numizmatikai Társulat alapításának hatvanadik évfordulója. NK 60—61. 1961—62. 5—10.
- Huszár Lajos* : Kerényi András 1909—1961. Nekrológ. NK 60—61. 1961—62. 3—4. 1 ill.
- Jakabffy Imre* vide: *Banner János.*
- Jósa András* vide: *Csallány Géza.*
- Kalicz Nándor* vide: *Oroszlán Zoltán.*
- Kerényi András* vide: *Huszár Lajos.*
- Kiszely Gyula* : A magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság diósgyőri megbeszélése. Bp. Révai ny. 1962. 8 p. Kohászati Történeti Bizottság Közleményei 24.
- Komáromy József* : A múzeumépület — a középkori schola — építéstörténete. Miskolc: Múzeum 1960. 20 p. 11 ill. Múzeumi Füzetek 10—11.
- Korek József* : Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum munkájáról az 1960—61 évben. FA 14. 1962. 253—261.
- Korek József* : Roska Márton 1880—1961. Nekrológ. ArchÉrt 89. 1962. 89.
- Kőrösi Csoma Sándor* vide: *Baktay Ervin.*
- László Gyula* vide: *Szöke Béla.*
- Lemle Géza* : A múzeumi hét után. MűvTájPécs 1961. 12—15.
- Lengyel Irina* : Beszámoló a tudományos kutatók első moszkvai értekezletéről. ArchÉrt 89. 1962. 90—91.
- Lux Kálmán* vide: *Dümmerling Ödön.*
- Mády Zoltán* : A kelta filológia dublini iskolájának tevékenységéről. AnTan 8. 1961. 318—320.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke* (1960. július 1.—december 31., 1961. január 1.—június 30.) Sz 95. 1961. 962—978., 96. 1962. 367—389.
- Marót Károly* : Moravcsik Gyula hetven éves. AnTan 9. 1962. 109—112.
- Merpert N. Ja.—Selov D. B.* : A régészet és a történettudomány. (A szovjet régészet fejlődésének néhány eredménye.) Ford. Erdélyi István. SzovRég 19. 1962. 1—38.
- Módszertani tanácsok a tanuló ifjúság múzeumlátogatásainak megszervezéséhez.* MűvTájPécs 1961. 16—25. 5 ill.
- Mommsen Theodor* vide: *Wickert L.*
- Moravcsik Gyula* vide: *Benedicty Robert et Marót Károly Nagy Géza* vide: *Csallány Géza.*
- Nemeskéri János* : Az Embertani Tár tudományos munkája. TtK 93. 1962. 268—269. 4 ill.
- Nemeskéri János* : Fifteen Years of the Anthropological Department of the Hungarian Natural History Museum (1945—1960). TerMÉ 53. 1961. 615—639. 12 ill.
- Németh Endre* : Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica hungarica 1961. ArchÉrt 89. 1962. 131—144.
- Németh Endre* vide: *Banner János—Jakabffy Imre.*
- Nógrádi Géza* : Adatok a sárvári gyűjtemények történetéhez. — Zur Geschichte der Sammlungen in Sárvár. Sárvár 1961. 7—15, 15.
- Nováki Gyula* vide: *Szöke Béla.*
- Oroszlán Zoltán* : Még egyszer a szegedi új régészeti kiállításról. Megjegyzések Salamon Ágnes beszámolójához. ArchÉrt 89. 1962. 114.
- Oroszlán Zoltán—Kalicz Nándor—Bóna István* : A Magyar Nemzeti Múzeum (Történeti Múzeum) új régészeti kiállítása. ArchÉrt 89. 1962. 241—250. 3 ill.
- Országos múzeumvezetői konferencia* 1961. december 4-5-6. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 88 p.
- Papp László* vide: *Dombay János.*
- Papp László* : Három és fél év a baranyai múzeumok életéből. — Die Lage der Museen im Komitat Baranya seit ihrer Verwaltung durch die Räte. — Положение музеев комитата Баранья со времени заведывания их советами. PécsiMÉ 1961. 205—216, 216, 217.
- Patek Erzsébet* : A készülő magyar régészeti topográfia. MTud 69. 1962. 432—433.
- Pósta Béla* vide: *Banner János.*
- Rádai Ödön* : Ásatások a víz alatt. Éltud 17. 1962. 783—787. 8. ill.
- Radocsay Dénes* : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1960—1961. évi működéséről. ArchÉrt 89. 1962. 255.
- Régészeti kiállítás forgató könyve.* Tervezet. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1961. 76 p. 1 t.
- Roska Márton* vide: *Korek József.*
- Salamon Ágnes* vide: *Oroszlán Zoltán.*
- Soproni bibliográfia* 1958—1960-ból. Gyűjtők: Csapody István, Csatkai Endre, Faller Jenő, Gyulai Zoltán, Pröhle Jenő, Thirring Lajos. SSz 16. 1962. 187—192, 384.
- A soproni Liszt Ferenc múzeum* 1961-ben. SSz 16. 1962. 369—371.
- Soproni Sándor* : A műemlékvédelem helyzete Szentendrén. Művéd 6. 1962. 147—151. 8. ill.
- Szabó János* : Régészeti alapismeretek honismereti szakkörvezetők számára. Előadás. Bp. Népművelési Intézet 1962. 20 p.
- Szabó Pál Zoltán* : Harmadik nemzetközi speleológiai kongresszus (Wien—Obertraun—Salzburg 1961). MTAK II. 12. 1962. 129—136.
- Szegedy Emil* : Wever F. Das Schwert in Mythos und Handwerk. Schulz E. H. Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie. 1961. (Rec.) ArchÉrt 89. 1962. 284—285.

- Szöke Béla nekrológok*: Eisner Jan: Zemřel Dr. Béla Szöke. ARoz 14. 1962. 278., *Krammer Jenő*: Sz. B. (1913–1961) Arrabona 4. 1962. 5–8. 1 ill., *László Gyula*: ArchÉrt 89. 1962. 238., *Nováki Gyula*: SSz 16. 1962. 174–175.
- Takács Vilmos*: A múzeumi kémia. Éltud 17. 1962. 694–698. 9. ill.
- Takács Vilmos*: Régészeti faanyagok konzerválása. ArchÉrt 89. 1962. 109–112.
- B. Thomas Edit*: Külföldi régészeti hírek. ArchÉrt 89. 1962. 113–114, 256–157.
- B. Thomas Edit*: H. Schaefer—J. Moreau—M. Friedenthal. Nekrológok. ArchÉrt 89. 1962. 90.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Franz Dornseiff (1888–1960) Autoreferat. BiClOr 7. 1962. 315–316.
- Az üveg művészeti kiállítás az Iparművészeti Múzeumban* 1961. Vezető. Bp. Révai ny. 1962. 20 p. 32 t.
- Uzsoki András*: Jelentés a győri Xántus János múzeum 1958–1961. évi működéséről. Arrabona 4. 1962. 217–224. 3 ill.
- Vértes László*: Henri Breuil 1877–1961. Nekrológ. ArchÉrt 89. 1962. 89–90.
- Vezető a „Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig” című kiállításához*. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. Révai ny. 116 p. 42 ill.
- Virág Lajos*: Beszámoló jelentés az Országos Műemléki Felügyelőség 1961. évi munkáiról. Művéd 6. 1962. 129–135. 5 ill.
- Wegry* — (Hongrie) Rok 1958. ActaArchCarp 2. 1960. 173–175. 1 t.
- Wessetzky Vilmos*: Beszámoló az 1961. évi göttingeni orientalista konferenciáról és a hildesheimi Pelizaeus Múzeum jubileumáról. ArchÉrt 89. 1962. 91–92.
- Wickert L.*: Theodor Mommsen. Eine Biographie. I. Lehrjahre (1817–1844). Frankfurt a. M. 1959. Rec. Borzák István: AnTan 9. 1962. 150–153.
- Zádor Anna*: Pollack Mihály (1773–1853). Bp. 1960. Rec. Réhelyi E. Acta HistArtHung 8. 1962. 171–173.. *Szabad György*: Sz 96. 1962. 340–342.
- Ősör — Praehistorica*
- Bándi Gábor*: Ebergöci koravaskori kincslelet. — Früh-eisenzeitlicher Schatzfund von Ebergöc. Auszug. ArchÉrt 89. 1962. 77–83, 83. 3 ill.
- Banner János*: Einige Probleme der ungarischen Neolithforschung. ActesPraha 1961. 205–219.
- Banner János—Bóna István*: Pravek Československa. Praha 1960. (Rec.) ArchÉrt 89. 1962. 116–118.
- Banner János—B. Kutián Ida*: Angaben zu der Chronologie der Kupferzeit Ungarns. BerichtHamburg 1958. 49–53.
- Banner János—Kutián Ida*: Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpathenbeckens. — Стратиграфические данные к истории петзельской культуры. (Резюме). ActaArchHung. 13. 1961. 1–32. sep. 1. 5 t. 2 ill.
- Banner János vide: Gazdapusztai Gyula.*
- Bodrogi Tibor*: Társadalmak születése. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 190 p. 30 ill. (Gondolattár 13.)
- Bodrogi Tibor*: Mesterségek születése. Bp. 1961. Rec. Gunda Béla: Ethn 73. 1962. 350., ActaEthnHung 11. 1962. 457.
- Boglár Lajos vide: Morgan L. H.*
- Bökönyi Sándor*: A lengyeli kultúra gerinces faunája. — Die Vertebratenfauna der Fundorte der Lengyeller Kultur I. — Фауна позвоночных из мест нахождения Лендельской культуры. PécsiME 1960. 85–127, 128–130, 131–133. 6 t.
- Bökönyi Sándor*: Сердшният стадии на изледванията върху историята на домашните животни. Priroda 11. 1962. 3. 7–13. 2 ill.
- Bökönyi Sándor*: Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes. — История збура в Венгрии и проблема доместикиции рогагого скота (Резюме) ActaArchHung 14. 1962. 175–214. sep. 1. 14 ill.
- Bóna István*: Korai vaskor (i. e. 1100–400). Késő vaskor (i. e. IV. sz. kezdetétől). Vandálok (i. sz. szerint 169–400). Népvándorlaskor (i. sz. szerint 400–800). A kisvárdai vár története 78–94. 7 t.
- Bóna István vide: Banner János et Driehaus J.*
- Chichén Itzé „szent kut”-ja*. Éltud 17. 1962. 317–318. 4 ill.
- Childe V. Gordon*: Az európai társadalom őstörténete. Ford. Lengyel János. Bevezette, a fordítást ellenőrizte és jegyzetekkel ellátta Ferenczy Endre. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 184 p. Stúdium Könyvek 35.
- Csalog Zsolt*: A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánzó ornamentikája. Vita Patay Pállal. — Über die geflochtene Gefäße nachahmende Ornamentik der Keramik der Bodrogkeresztúrer Kultur. ArchÉrt 89. 1962. 172–179, 180. 8. ill.
- Csalog Zsolt*: Szkíta és szarmata temető Surjánban. MuzLev 4. 1961. 11–13. 3 ill.
- G. Csánk Veronika*: A ságvári telep abszolút kronológiája. 1960. Rec. Kozlovski J. L'Anthropologie 65. 1961. 518.
- Dombay János*: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. 1960. Rec. Zápotocká M. ARoz 14. 1962. 435–436.
- Driehaus J.* Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa. Mainz 1960. Rec. Bóna István: ArchÉrt 89. 1962. 276–278.
- Foltiny István*: Über die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kiskőszeg stammenden hallstattzeitlichen Bronzen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. JbRGZ 8. 1961. 175–189.
- Gábori Miklós*: Beiträge zur Typologie und Verbreitung der Shabarekh Kultur. — К типологии и распространению шабарахской культуры. Резюме. ActaArchHung 14. 1962. 159–174. sep. 1. 6 t.
- Gábori Miklós*: Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. 1958. Die Fundstelle des Aurignacien in Sahy-Parassa an der ungarisch-tschechoslovakischen Grenze. Bratislava 1957. A ságvári paleolithikum. 1959. Rec. Kozlovski J. L'Anthropologie 65. 1961. 516–518.
- Gazdapusztai Gyula*: A magyar őskőkorkutatás néhány kérdéséről (Banner János: Die Péceler Kultur c. műve nyomán). ArchÉrt 89. 1962. 3–14. 10 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: Связи Северного Кавказа с передней Азией и центральной Европой в эпоху перехода от бронзы к железу. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград. 1962. 12 p. Ленинградский ордена Ленина государственный университет имени А. А. Жданова. Исторический факультет. Кафедра Археологии.
- Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen. Teil I—II.* Berlin 1958–60. Rec. Nováki Gyula: ArchÉrt 89. 1962. 119–121.
- Hásek Ivan*: Zvlásti tvar severopanóniké inkrustované keramiky z Madarska. — Eine Sonderform der nordpannonischen inkrustierten (Veszprémer) Keramik aus Ungarn. CasMuzPraha 130. 1961. 125–129, 129–130. 1 ill.
- Inventaria archaeologica Ungarn 1. Kupferzeit: Grabfunde der Péceler Kultur aus der Donau—Theiß-Gegend, Transdanubien und Nordungarn.* Bonn: Habelt 1962. 8 t.
- Jakucs László*: A fagygyúfáklyás expedíció. Bp. Sport Kiadó 1962. 147 p. 40 t. 1 mell. 4 ill.
- Jakucs László—Kessler Hubert* (szerk.) A barlangok világa. (Barlangjárók zsebkönyve) Bp. Sport Kiadó 1962. 264 p. 32 t. 4 mell. 9 ill.
- Kalicz Nándor*: A baktalórántházi sírlelet. — The grave of Baktalórántháza. NyirME. 2. 1959. 7–14, 15–17. 2 t.
- Kalicz Nándor*: Északkelet-Magyarország korabronz-kora és kapcsolatai. Az i. e. 2. évezred első felének vázlatos története. Bp. Akadémia 1962. 20. p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Kalicz Nándor*: Kisvárda és a környék régészeti, történeti kutatói. Újkőkor (i. e. 4000–2500). Rézkor

- (i. e. 2500–1900). Bronzkor (i. e. 1900–1100). A kisvárdai vár története. 61–78. 8 t.
- Kalicz Nándor vide: *Inventaria archaeologica*.
- Kaposvári Gyula: Rézkori leletek Karcagon. MúzLev 4. 1961. 1–2. 1 ill.
- A kapovai barlang rajzai. A. Sz. Rjumin kutatásai a déluráli Kapovában. Éltud 17. 1962. 1585. 3 ill.
- Kőkorszakbeli baltakészítés Új-Guineában. Éltud 17. 1962. 670–671.
- Köszegi Frigyes: Adatok a magyarországi okker sírok eredetének kérdéséhez. — Данные к вопросу происхождения окровых могил в Венгрии. Резюме. — Contribution à la question de l'origine des tombes à ocre en Hongrie. Résumé. ArchÉrt 89. 1962. 15–21, 21, 21–22.
- Kozlovski J. vide: G. Csánk Veronika et Gábori Miklós.
- B. Kutzián Ida: Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit. ActesPraha 1961. 221–223.
- B. Kutzián Ida vide: Banner János.
- Lipták Pál: Megjegyzések a magyarországi „bronzkori mongoloidok” kérdéséhez. ArchÉrt 89. 1962. 93.
- Makkay János: Die balkanischen sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. ActaArchHung 14. 1962. 1–24. 6 ill.
- Malán Mihály: A pekingi sinanthropus leletek sorsa. TtK 93. 1962. 178–179.
- Malán Mihály: Újabb ásatások az „ősemberfélék völgyé”-ben. Éltud 17. 1962. 1480–1482. 5 ill.
- Mészáros Gyula: A szekszárdi múzeum kőrézkori agyagmecsései. Szekszárd 1962. 19 p. 2 ill. A szekszárdi Balogh Ádám múzeum tudományos füzetek 1.
- Morgan L. H.: Az ősi társadalom. Bp. 1961. Rec. Boglár Lajos: Ethn 73. 1962. 351–352., Gerő László: Művéd 6. 1962. 64/a.
- Mozsolics Amália: Zur Frage der Lausitzer Kultur in Ungarn. BerichtHamburg 1961. 566–571.
- Müller-Karpe Hermann: Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München 1961. Rec. Mozsolics Amália: ArchÉrt 89. 1962. 118–119.
- Nemeskéri János: Der äneolithische und kupferzeitliche Mensch in Ungarn. BerichtHamburg 1958. 599–601.
- Nemeskéri János: Probleme der paläobiologischen Rekonstruktion der früheisenzeitlichen Population von Neszmély. — Вопросы палеобиологической реконструкции населения Несемя в эпоху раннего железа. (Резюме) ActaArchHung 13. 1961. 83–87. sep. 1.
- Neolit-kori freskók. Éltud 17. 1962. 1566.
- Nováki Gyula vide: Handbuch vor- u. frühgeschichtlicher Wall-u. Wehranlagen.
- Patay Pál: Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. — Nouvelles fouilles au cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes. FA 14. 1962. 13–19, 20–21. 2 t. 3 ill.
- Patay Pál: Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett. — Вновь открытые скифские могилы у г. Матраселе. Резюме. — Nouvelles tombes scythiques près de Mátraszele. Résumé. ArchÉrt 89. 1962. 72–75, 75, 75–76. 7 ill.
- Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra temetői. 1961. Rec. Pleslová E. ARoz 14. 1962. 450.
- Patay Pál vide: Csalog Zsolt.
- Regöly-Mérei Gyula: Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. Bp. Medicina Könyvkiadó 1962. 228 p. 161 ill. Palaeopathologia 2. Rec. TtK 93. 1962. 524–525.
- Regöly-Mérei Gyula: Palaeopathologiai vizsgálatok a Janus Pannonius Múzeum aeneolith korból származó emberi csontlelet anyagán. — Palaeopathologische Untersuchungen im „Janus Pannonius” Museum an menschlichen Skelettfunde aus dem Aeneolithikum. — Палеопатологические исследования, проведенные в музее имени Януса Паннониуса на материале человеческих костей из эпохи энеолита. PécsiMÉ 1960. 75–80, 80–81, 82–83. 6 t. (25 ill.)
- Regöly-Mérei Gyula: A primitív koponyatrepanációk palaeopathologiai morfológiája. — Die sogenannten primitiven Schädeltrepanationen und ihre pathologisch-anatomische Beziehungen. ComMedHung 25. 1962. 121–138, 139–142.
- Regöly-Mérei Gyula vide: Tasnádi-Kubacska András.
- Somogyi Sándor: A holocén időszakra vonatkozó kutatások földrajzi (hidromorfológiai) értékelése. — Географическая оценка исследований относящихся к голоцену. Резюме. — Die geographische Bewertung der Holozänforschungen. Zusammenfassung. FöldrÉrt 11. 1962. 185–201, 201–202, 202. 2 t.
- Somogyi Sándor: Kísérletek a pleisztocén éghajlat-típusok néhány hazai értelmezésének párhuzamosítására. FöldrÉrt 11. 1962. 166–169.
- Sümeghy Vera: Das Problem der Wagengefäße. Bericht-Hamburg 1958. 786–788. 2 ill.
- Sedáje őskori cölöpház építői. A Burgätschi tó déli partján folytatott ásatások. Éltud 17. 1962. 509–510. 2 ill.
- Tasnádi-Kubacska András: Paläopathologie. Pathologie der vorzeitlichen Tiere. Jena: Veb G. Fischer Verl. 1962. 269 p. 293 ill. Paläopathologie 1. Rec. Regöly-Mérei Gyula: TtK 93. 1962. 380–381.
- Tóth Tibor: Baranya megye paleoantropológiai problémái. — Paläoantropologische Probleme im Komitat Baranya. — Палеоантропологические проблемы в комитате Баранья. PécsiMÉ 1961. 85–88, 88–89, 90.
- Tóth Tibor: Palaeoanthropological finds from the Valley of Hudjirte (Noin-Ula, Mongolia). — Палеоантропологические находки в долине худжирте (Нойн-Ула, Монголия) Резюме. ActaArch-Hung 14. 1962. 249–253. sep. 2. 4 ill.
- Vértes László: Az abszolút időrend meghatározása az archaeologiai és etnológiai kutatásokban. — Die Bestimmung der absoluten Chronologie bei archäologischen und ethnologischen Forschungen. Stud-Ethnol 3. 1961. 89–95, 96.
- Vértes László: An experiment in Exhibition „The Palaeolithic Age” in the Hungarian National Museum. CurAnthrop 2. 1961. 247–254. 10 ill.
- Vértes László: Ausgrabungen der altsteinzeitlichen Siedlung von Arka 1960–61. — Раскопки в палеолитическом поселке Арка. (Резюме) ActaArchHung 14. 1962. 143–157. sep. 1. 6 t. 8 ill.
- Vértes László: A barlang és az ember. Jakucs László—Kessler Hubert: A barlangok világa. 88–98.
- Vértes László: Das Würm 1/2-Interstadial-Wendepunkt des Paläolithikums. BerichtHamburg 1958. 834–838.
- Vértes László: Zwei paläolithische Gefäße aus der Theiß. FA 14. 1962. 7–11. 2 t.
- Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica e orientalis
- Altheim F.—Stiehl R.: Byzantinoturcicum. ActaAntHung 10. 1962. 13–15.
- Angyal Katalin vide: Szergejenko M. Z.
- Antalfy György: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 298 p.
- Artner Edgar: A keresztény ókor régiségei. (Emlékeink nyomdokain) Bp. Szent István Társulat 1958. 256 p. 2 t.
- Artner Tivadar: A katakombák művészete. Éltud 17. 1962. 1462–1464. 7 ill.
- Baktay Ervin: India művészete. 1953. Rec. Felvinczi Takács Zoltán: ActaAntHung 9. 1961. 471–473.
- Banti L.: Die Welt der Etrusker. Stuttgart 1960. Rec. Szilágyi János György: AnTan 9. 1962. 149–150.
- Berghe L. van den: Archéologie de l'Iran ancien. Leiden 1959. Rec. Ferenczy László: ArchÉrt 89. 1962. 121–122.
- Bíróné Sey Katalin: A római köztársaság ezüst és arany pénzei. Az Érem 18. 1962. 339–341.
- Borger R.: Einleitung in die assyrischen Königsinschriften I. Teil. Das zweite Jahrtausend vor Chr. Leiden-Köln 1961. Rec. Komoróczy Géza: AnTan 9. 1962. 140–141.
- Borzák István: Caesars Funeralien und die christliche Passion. ActaAntHung 10. 1962. 23–31.
- Borzák István: Tacitus szövegtörténetének kérdéséhez. V. Mendell: Tacitus. The man and his work. New Haven—London 1957. (Rec.) AnTan 9. 1962. 128–133.

- Borzák István* vide: *Voigt Georg*.
- Bouzek Jan* : Quelques vases géométriques attiques. — Néhány attikai geometrikus vázáról. SzMK 21. 1962. 11—19, 113—116. 8. ill.
- Brellich Angelo* : The historical development of the institution of imitation in the classical ages. ActaAntHung 9. 1961. 267—283.
- Brellich Angelo* : A „meghaló istenek” problémájához. MTAK I. 18. 1961. 233—248.
- Burrows M.* : A Holt-tengeri tekercek. 1961. Rec. D. R. : Világosság 3. 1961. 1. 58—59.
- Caesarea*. Tíz méterrel a víz alatt Caesarea nyomában. Éltud 17. 1962. 253—254. 3 ill.
- Castiglione László* : A Fájum eltemetett városai. Éltud 17. 1962. 591—595. 8 ill.
- Castiglione László* : Görög művészet. 1961. Rec. Cs. L. : MÉpm 1962. 3. 62. 1 ill., Sümeghy Vera : Művészet 3. 1962. 5. 41—42. 1 ill.
- Castiglione László* : A korai szinkretizmus kérdéséhez. M. W. Stopp: Floral figurines from South Italy. Assen 1960. (Rec.) AnTan 9. 1962. 125—127.
- Castiglione László* : Nagyvárosi élet a régi Rómában. Éltud 17. 1962. 1422—1426. 6 ill.
- Castiglione László* : Pompeji utolsó napjai. Éltud. 17. 1962. 263—267. 6 ill.
- Castiglione László* : A római császárkor művészete. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 92 p. 80 ill. Művészettörténet 12—13.
- Castiglione László* : Zur Frage der Sarapis-Kline. ActaAntHung 9. 1961. 287—306. 7 ill.
- Condurachi E.* : Contributo allo studio della scultura pontica in eta imperiale Romana. ActaAntHung 10. 1962. 33—53. 16 ill.
- Cook R. M.* : Greek painted pottery. London 1960. Rec. Szilágyi János György : AnTan 9. 1962. 141—143.
- Csányi László* : Hogyan szármoltak az ókori Egyiptomban? Éltud 17. 1962. 792—794.
- Cser L.* : Der mythische Lebensbaum und die Ficus Ruminalis. ActaAntHung 10. 1962. 315—335. 8 ill.
- Egy anatóliai király emléke*. A commagenei I. Antiochus szentélye Nemrud Dagh tetején. Éltud. 17. 1962. 477—478. 5 ill.
- Elstüllyedt városok* a Fekete-tengeren. Dioszkuriasz kaukázusi ógörög kikötő sorsa. Éltud 17. 1962. 701—702. 1 ill.
- Erdélyi Gizella* vide: *Fuchs W.*
- Eszlár Éva* : On the development of early Christian iconography. Fourth century fragment from Asia Minor in the Budapest Museum of Fine Arts. Thesis. ActaHistArtHung 8. 1962. 215—240. 19 ill.
- Falus Róbert* : Zur Frage der Definition der klassischen Philologie. ActaAntHung 10. 1962. 107—113.
- Felvinczi Takács Zoltán* : Some notes to the bronzes of the Chinese Collection. — Megjegyzések a Kínai gyűjtemény néhány bronz tárgyához. IMÉ 5. 1962. 163—176, 177—178. 22 ill.
- Felvinczi Takács Zoltán* vide: *Baktay Ervin*.
- Ferenczy Endre* : A demokrácia bölcsője. Összeáll. Sarkady János. 1960. és Régi görög hétköznapiak. Összeáll. Ritoók Zsigmond. 1960. (Rec.) Sz 96. 1962. 337—338.
- Ferenczy László* vide: *Berghe L. van den*.
- Finley M. J.* : The significance of ancient slavery. (A brief reply.) ActaAntHung 9. 1961. 285—286.
- Fuchs W.* : Die Vorbilder der neuattischen Reliefs. Berlin 1959. Rec. Erdélyi Gizella : ArchÉrt 89. 1962. 122—124.
- A görög művészet világa* vide: *Szilágyi János György*.
- Graur A.* : Double suffixation des noms des habitants. ActaAntHung 10. 1962. 119—121.
- Greifenhagen A.* : Antike Kunstwerke. Berlin 1960. Rec. Oroszlán Zoltán : ArchÉrt 89. 1962. 124—125.
- Gunda Béla* : Az iráni kenyér történetéhez. — Zur Geschichte des iranischen Brotes. StudEthnol 3. 1961. 219—224, 225—226.
- Hahn István* : Az egyház és az antik örökség. Világosság 3. 1962. 11. 17—23.
- Hahn István* : Der ideologische Kampf um den Tod Julians des Abtrünnigen. Klio 38. 1960. 225—232.
- Hahn István* : Iosephus és a Bellum Iudaicum eschatológiai háttére. AnTan 8. 1961. 199—220.
- Hahn István* : Theodoretus Cyrus und die frühbyzantinische Besteuerung. ActaAntHung 10. 1962. 123—130.
- Hahn István* : A XI. stockholmi nemzetközi történész kongresszus kiadványairól. A stockholmi történész-kongresszus ökortörténeti előadásai. (Albright F., Biezunska-Marlowist I., Blavatszkij V., Daicoviciu C., Dow Sterling, Finley M. J., Lauffer S., Mazzarino S., Nestor I., Vittinghof F., Vogt J.) Sz 96. 1962. 293—300.
- Hahn István* : Zwei dunkle Stellen in Iosephus (Bellum Iudaicum VI, § 311 und II. § 142). ActaOrHung 14. 1962. 131—138.
- Halász Zoltán* : Ur városától Trójáig. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1961. 156 p. ill. Búvár könyvek 22.
- Harmatta János* vide: *Trencsényi Waldapfel Imre*.
- Hausmann W.* : Griechische Weihreliefs. Berlin 1960. Rec. Oroszlán Zoltán : ArchÉrt 89. 1962. 278—279.
- Hegyí István* : Piramis-misztika és valóság. TtK 93. 1962. 172—175. 3 ill.
- Horváth István Károly* : Egy Origenes-hely problematikájához. AnTan. 9. 1962. 92—96.
- Horváth István Károly* : Irodalmi élet a régi Rómában. Szemelvények Róma klasszikus századainak irodalmi életéből. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 264. p. Európai antológia. Róma.
- Horváth István Károly* : A Prométheusz-mítosz három évezrede. Világosság 3. 1962. 5. 14—22. 3 ill.
- Hunger H.* : Ein Wiener Papyrus zur Ernennung der Priester im römischen Ägypten (Pap. graec. Vindob. 19793) ActaAntHung 10. 1962. 151—156.
- Irmscher Johannes* : Bemerkungen zur Situation der antiken Rechtsgeschichte in der Deutschen Demokratischen Republik. ActaAntHung 10. 1962. 157—161.
- Kahler Frigyes* : A római aranypénz. Az Érem 18. 1962. 388—389.
- Kákósy László* : Az egyiptomi történetiszemlélet hatása az aranykor-mítoszokra. AnTan 8. 1961. 260—263.
- Kákósy László* : The Pyramid texts and society in the Old Kingdom. AnnÜBpSectHist 4. 1962. 3—16.
- Kanael B.* : Die Kunst der antiken Synagoge. München 1961. Rec. Scheiber Sándor : AnTan 8. 1961. 315—316.
- Keresztényi József* : Olimpiai játékok Daphnéban. — Les jeux olympiques à Daphné. Bp. Testnevelési Tud. Tanács 1962. 35 p. et AnTan 8. 1961. 221—242.
- Kiss Ákos* : Die Pilasterkapitelle aus der Zeit Vespasians im Museum für Schöne Künste. Autoreferaturn der deutschen Sprache. BiClOr 6. 1961. 355—356.
- Kruglikova I. T.* : Исследования сельских поселений античных государств юга СССР. — ActaArchHung 14. 1962. 215—230. 16 ill.
- Ladányi Péter* : Következtetés jelekből. AnTan 8. 1961. 268.
- Lakatos Pál* : Beiträge zur Verbreitung der ägyptischen Kulte in Pannonien. ActaAntSzeged 4. 1961. 26 p. 20 ill.
- Majewski Kazimierz* : Eine späthelladische Terrakottafigur im Ungarischen Museum für schöne Künste. Autoreferaturn. BiClOr 7. 1962. 48—50.
- Marcadé Jean* : Roma-Amor. Genève 1961. Rec. Solymár István : Művészet 3. 1962. 2. 47. 1 ill.
- Marót Károly* : Багүевс. ActaAntHung 10. 1962. 175—186.
- Marót Károly* : Die Anfänge der griechischen Literatur: Vorfragen. Bp. 1960. Rec. Pollard J. R. T. : JHS 82. 1962. 149. et Szilágyi János György : ActaEthnHung 11. 1962. 213—216.
- Maróti Egon* : A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. AnTan 9. 1962. 1—12.
- Maróti Egon* : Diodotos Tryphon et la piraterie. ActaAntHung 10. 1962. 187—194., Diodotosz Trüphón és a kalózkodás. — Diodotos Tryphon und die Piraterie. DebrETIE 1. 1962. 9—15, 15.

- Maróti Egon* : De suppliciis. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez. *AnTan* 8. 1961. 161—182.
- Mendell V.* vide: *Borzsák István*.
- Merpert N.* Nubiai leletek. Szovjetunió 1962 : 12. 47. 4 ill.
- Miltschew A.* Aktaionkultus im Tale der Mittleren Struma. *ActaAntHung* 10. 1962. 337—345. 1 ill.
- Mireux Émile* : Mindennapi élet Homérosz korában. Ford Terényi István. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 264 p.
- Moravcsik Gyula* : Ce que les papyrus nous racontent. Bp. 1961. Résumé. *ByzSlav* 23. 1962. 150.
- Moravcsik Gyula* vide: *G. Thomson*.
- Morfova Z.* : Image d'un orgue antique dans le musée archéologique de Sofia. *ActaAntArchHung* 14. 1962. 397—401. 5 ill.
- Müller Reinhold F. G.* : Az indiai sebészetről. *Com-HistMedHung* 24. 1962. 5—32.
- Nagy Tibor* : Kréta-Mükéné művészete. Bp. Gondolat-Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 59 p. 43 ill. Művészettörténet 5.
- Niederhauser Emil* vide: *Oliva Pavel*.
- Oliva Pavel* : The significance of ancient slavery. (Some remarks to „brief reply”) *ActaAntHung* 10. 1962. 416.
- Oliva Pavel—Olivová Vera* : Spartakus, povitání Spartakovo i spartakovská tradice. (Spartacus, Spartacus felkelés és a spartacus hagyomány.) Praha 1960. *Rec. Niederhauser Emil* : Sz 96. 1962. 317.
- Oroszlán Zoltán* vide: *Greifenhagen A. et Hausmann W.*
- Pál Imre* : A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. (VI. folyt.) *Az Érem* 18. 1962. 361—363.
- Perényi Imre* : A Földközi-tenger menti rabszolgatartó társadalmak városépítésének közös és eltérő vonásai. — Общине и отличительные черты градостроительства в рабовладельческих обществах побережья Средиземного моря. — Gemeinsame und abweichende Züge des Städtebaues in den Sklavenhaltergesellschaften am Mitteländischen Meer. *TelKözl* 12. 1960. 63—75, 106, 111—112. 10 ill.
- Razin Je. A.* A hadművészet története I. A háború rabszolgatartó korszakának hadművészete. Bp. 1959. *Rec. Tóth Gyula* : Sz 96. 1962. 306—309.
- Révay József* : A Százarcú ókor. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1962. 447 p.
- Richter G. M. A.* A handbook of Greek art. London 1959. *Rec. Szilágyi János György* : *AnTan* 8. 1961. 313—314.
- Ritók Zsigmond* : Altgriechische Alltagsleben. Autoreferat. *BiClOr* 7. 1962. 106.
- Romilly J. de* : Histoire et raison chez Thucydide. Paris 1956. *Rec. Szepessy Tibor* : *AnTan* 8. 1961. 312—313.
- Soproni Sándor* vide: *Várady László*.
- Sümeghy Veronika* : Krannoni és sidoni kultuszkoecik. — Chars culturels de Crannon et de Sidon. *NK* 60—61. 1961—62. 11—14, 100. 12 ill.
- Sümeghy Veronika* vide: *Castiglione László*
- Szádeczky-Kardoss Samu* : La colonisation grecque de l'Asie mineure et les tablettes de Pylos. — Греческая колонизация малой Азии и пилосские плиты. *ActaAntHung* 9. 1961. 261—266. sep. 4., Kiszia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák. *AnTan* 8. 1961. 264—267.
- Szilágyi János György* : Echte und gefälschte etruskische Spiegel in Ungarn. *ActaAntHung* 10. 1962. 249—271. 8. ill.
- Szilágyi János György* : Enciclopedia dell'arte antica e orientale I., II., III. Roma 1958—1960. (Rec.) *AnTan* 9. 1962. 143—146.
- Szilágyi János György* : Epyrion Roman Haken. Praha 1958. (Rec.) *AnTan* 8. 1961. 316—317.
- Szilágyi János György* : Etruszk leletek Magyarországon? *AnTan* 8. 1961. 277—286. 7 ill., Etruskische Funde in Ungarn? Hommages à A. Grenier, Bruxelles 1962. 1467—1475. 4 ill.
- Szilágyi János Gy.* : Görög és római írók magyar fordításainak új kiadásai. *AnTan* 9. 1962. 116—120.
- Szilágyi János György* : A görög művészet világa. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból. 1—2. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 332 + 227 p. 24 + 16 t. 21 + 1 ill. Európai antológia. Görögország.
- Szilágyi János György* : Medical biology and Etruscan origins. Ed. by G. E. W. Wolstenholme and C. M. O'Connor. London 1959. (Rec.) *AnTan* 9. 1962. 146—148.
- Szilágyi János György* vide: *L. Banti, R. M. Cook, Marót K., G. M. A. Richter*.
- Thomson G.* The Greek language. Cambridge 1960. *Rec. Moravcsik Gyula* : *AnTan* 8. 1961. 310—312.
- Thuróczi Rezső* : A bélelt denárok verési technikája. *Az Érem* 18. 1962. 341—342.
- Trencsényi-Waldapfel Imre* : Apollon Smintheus im Innerasien? *ActaOrHung* 15. 1962. 343—352.
- Trencsényi-Waldapfel Imre* : Vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1959. *Rec. Harmatta János* : *ActaArchHung* 13. 1961. 321—232.
- Ürögdi György* : Marcus Antonius és az Ops templomában őrzött közpénzek. *AnTan* 9. 1962. 79—84.
- Várady László* : Contributions to the late Roman military economy and agrarian taxation. — Исследования в области военного хозяйства и аграрноналоговой системы позднеримской эпохи. (Резюме). *ActaArchHung* 14. 1962. 403—438. sep. 2—3.
- Várady László* : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376—476). Bp. 1961. *Rec. Soproni Sándor* : *ArchÉrt* 89. 1962. 274—275.
- Várady László* : New evidence on some problems on the late Roman military organization. — Новые результаты по позднеримского военной организации. — *ActaAntHung* 9. 1961. 333—376. sep. 5.
- Vergilius Maro Publius* : Aeneis. Fordította és a jegyzeteket készítette Lakatos István. Az előszót írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Európa Könyvkiadó 1962. 310 p. 1 t. A világirodalom klasszikusai.
- Voigt Georg* : Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. I—II. 4. Aufl. Berlin 1960. *Rec. Borzsák István* : *Filk* 8. 1962. 220—221.
- Wellner István* : Mit ettek az ókori emberek? *Éltud* 17. 1962. 1523—1524. 4 ill.
- Wessetzky Vilmos* : Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden: Brill 1961. 59 p. 17 t. 1 Karte. *Rec. Latte Kurt* : *Gnomon* 34. 1962. 728—729.
- Wessetzky Vilmos* : A tűzoltás kifejezése az egyiptomi szertartásokban. A tűzoltásra vonatkozó egyiptomi adatok vizsgálata. *AnTan* 9. 1962. 54—58. 3 ill.
- Wessetzky Vilmos* : Le scarabée du coeur d'une prêtresse d'Amon. — Egy Amon papnő szívskarabeusa. *SzMK* 21. 1962. 3—9, 107—112. 5 ill.

Provinciális régészet — Saecula imperii romani

- Alföldy Géza* : Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien. — Вспомогательные войсковые части провинции Далматии. (Резюме). *ActaArchHung* 14. 1962. 259—296. sep. 2. 1 ill.
- Alföldy Géza* : Bronze vessels in the burial rites of the native population in North Pannonia. — Naczynia brązowe w grobach ludności miejscowej północnej Panonii. Streszczenie. — Бронзовые сосуды в гробницах местного населения Северной Паннонии. Краткое изложение. *Archeologia* 11. 1959—60. 1—11, 11—12, 12. 2 ill.
- Alföldy Géza* : Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien. *ActaAntHung* 10. 1962. 357—365.
- Alföldy Géza* : Ein Liber-pater-Altar aus Scarbantia. Autoreferat. *BiClOr* 7. 1962. 239—240.
- Alföldy Géza* : Die Gesellschaft der Urbewölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung. *AnnUBp-SectHist* 4. 1962. 17—26.
- Alföldy Géza* : Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. — Из истории религиозной жизни Ак-

- винкума. (Резюме). *ActaArchHung* 13. 1961. 103—124. sep. 2.
- Alföldy Géza* : A Jupiter Dolichenus-kultusz kérdéséhez. P. Merlat, Jupiter Dolichenus. Paris 1960. (Rec.) *AnTan* 8. 1961. 300—302.
- Alföldy Géza* : Munizipaler Mittelbesitz in der Umgebung von Aquincum. Autoreferat. *BiClOr* 7. 1962. 201.
- Alföldy Géza* : Pannoniciani augures. Bp. 1959. *Rec.* : *RevArch* 1961.: 2. 253—254., Die pannonischen Auguren. Autoreferat. 7. 1962. 240.
- Alföldy Géza* : Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner. *ActaAntHung* 9. 1961. 307—319.
- Alföldy Géza* : A szkordiskuszok szállásterülete. — Das Siedlungsgebiet der Skordisker. Auszug. *ArchÉrt* 89. 1962. 147—157, 158—159. 1 ill.
- Alföldy Géza* : Zum Mithras-Kult in Aquincum. Autoreferat. *BiClOr* 7. 1962. 126.
- Alföldy Géza* vide: *Majewski K.*
- Alföldy Géza* : Σπλωνον. — Splonum. *ActaAntHung* 10. 1962. 3—12.
- Balla Lajos* : Kereskedelmi tőke és a földbirtok kapcsolata Savariában. *AnTan* 9. 1962. 85—91.
- Balla Lajos* : Római szarkofág Debrecenben. — A Roman sarcophagus at Debrecen. Summary. *ArchÉrt* 89. 1962. 188—191, 191. 2 ill.
- Balla Lajos* : Savaria lakossága a II. század végén és a III. század első felében. — Die Bevölkerung von Savaria am Ende des II. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts. Auszug. *DebrETIE* 1. 1962. 17—29, 30.
- Benkő Andrea* : Űvegepuszt. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. MNM Történeti Múzeum 1962. 182 p. 44 t. Régészeti Füzetek, ser. II. 11.
- Bohn Péter* : Római kori téglák vizsgálata. *ArchÉrt* 89. 1962. 250—253. 3 ill.
- Bónis Éva* : Badania nad ceramika rzymska na Węrzeczu. *Archeologia* 11. 1959—60. 238—241.
- B. Bónis Éva* : Mesterjegyes urnák egy délnyugati-pannoniai fazekasműhelyből. — Urnen mit Meisterzeichen aus einer südwestpannonischen Töpferei. *FA* 14. 1962. 23—31, 31—34. 4. t. 6 ill.
- Bónis Éva* : Neue römische Töpferöfen in Pannonien. 1. Brigetio-Szőny. *ComReiCretariae*. 1. 1960: 3—4. 7—8.
- P. Buócz Terézia* : Adatok Savaria topográfiájához. — Angaben zur Topographie von Savaria. Auszug. *ArchÉrt* 89. 1962. 181—187, 187. 4 ill.
- P. Buócz Terézia* : A szombathelyi Savaria Múzeum kőtára. (Második közlemény) *VSz* 1961: 3. 81—86. 7 ill., (Harmadik közl.) *VSz* 1962: 1. 100—108. 10 ill., (Negyedik közl.) *VSz* 1962: 2. 81—87. 11 ill., (Ötödik közl.) *VSz* 1962: 3. 98—105. 8 ill. 1 mell.
- Castiglione László* : A soproni Silvanus oltár hátoldalának ábrázolásához. *AnTan* 9. 1962. 134—135.
- Sz. Czeglédy Ilona* : Császárkori denárlelet Szombathelyről. — Trouvaille de deniers datant de l'époque des empereurs romains mise au jour près de Szombathely. *NK* 60—61. 1961—62. 19—22, 101—102. 1. ill.
- Sz. Czeglédy Ilona* vide: *Sz. Póczy Klára.*
- Diósi György* : Spuren des Rechtsunterrichts in Pannonien. Autoreferat. *BiClOr* 7. 1962. 306.
- Erdélyi Gizella* : Herakles und Alkestis. Ein mythologisches Relief im Museum von Győr. — Геракл и Алкест (Релиф римской эпохи в музее г. Дьёр (Резюме). *ActaArchHung* 13. 1961. 89—96. sep. 2. 2 ill.
- Fitz Jenő* : A military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180—235). *ActaArchHung* 14. 1962. 25—112.
- Fitz Jenő* : Aufsätze im IX. Ergänzungsband der Paulys Realencyclopädie. Stuttgart 1962. Alta Ripa, Altinum, Annamata, Floriania, Fortiana, Gerulata, Iasulones, Iovia, Lugio, Matrica, Ad Militare, Pons Sociorum, Ad Statuas.
- Fitz Jenő* : Gorsium. *Das Altertum* 8. 1962. 155—173. 13 ill., *AnTan* 9. 1962. 154—159., *The New Hungarian Quarterly* 2. 1961: 4. 147—156. 6 ill.
- Fitz Jenő* : Massnahmen zur militärischen Sicherheit von Pannonia inferior unter Commodus. *Klio* 39. 1961. 199—214. 2 ill.
- Fitz Jenő* : Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214. Roma: Accademia d'Ungheria. Quaderni di documentazione 2. 1961: 2. 23 p. 1 ill.
- Fitz Jenő* : Sanctuaires d'Hercule en Pannonie. Hommages à Albert Grenier. Bruxelles 1962. 623—638. 6 ill.
- Fitz Jenő* vide: *Schleiermacher W.*
- Fülep Ferenc* : Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez. — Angaben zur Problematik des Kanals unterhalb des Domes zu Pécs (Fünfkirchen). — Данные к вопросу о канале, проходящем под Печским собором. — PécsiMÉ 1961. 59—66, 66—67, 67. 4 t. 7 ill.
- Fülep Ferenc* : A nagytétényi római tábor. Budapest Műemlékei II. 643—652. 9 ill.
- Fülep Ferenc* : Római kori kutatások Pécsen és Baranya megyében. *MűvtájPécs* 1961. 108—115. 4 ill.
- Fülep Ferenc* : Újabb kutatások a pécsi késő római temetőben. — Новейшие исследования могильника поздней римской эпохи в г. Печ. Резюме. — Neuere Forschungen im spätrömischen Gräberfeld von Pécs (Fünfkirchen). Auszug. *ArchÉrt* 89. 1962. 23—45, 45, 46—47. 22 ill.
- Füzes Miklós* : Pflanzenreste in der zweiten altchristlichen Basilika bei Fenékpuszt. — Остатки растений найденные во второй древнехристианской базилике в Фенекпесте. — *ActaAntHung* 9. 1961. 461—470. 2 t. 3 ill.
- Georgiev V.* : Zur dakischen Hydronimie. *ActaAntHung* 10. 1962. 115—118.
- Herman J.* : Posit (= posuit) et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes. Essai de géographie linguistique. — Posit (= posuit) и связанные с ним вопросы в паннонийских надписях. *ActaAntHung* 9. 1961. 321—331. sep. 4. 1 ill.
- Horler Miklós* vide: *Szilágyi János.*
- Kádár Zoltán* : Die Geschichte der schönen Helena auf einem Grabmal von Szombathely. Autoreferat. *BiClOr* 6. 1961. 355—356.
- Kádár Zoltán* : Saeculum frugiferum a katonacsászárok pénzén. — Der Ursprung der Darstellungen des Saeculum frugiferum und sein Zusammenhang mit dem Kaiserkult. *NK* 60—61. 1961—62. 23—28, 102—103. 7 ill.
- Kádár Zoltán* : A szombathelyi bacchikus elefátesont szobor. — La statue bacchique d'avons di Savaria. *FA* 14. 1962. 41—48, 49—50. 3t. 4 ill.
- Kerényi András* : Gruppierung der Barbarenmünzen Transdanubiens. Autoreferat. *BiClOr* 6. 1961. 322—324.
- Kretzschmer Fr.* : Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg. Düsseldorf 1961. *Rec. Szilágyi János* : *ArchÉrt* 89. 1962. 125—126.
- Majewski Kazimierz* : Importy rzymskie w Polsce. Warszawa 1960. *Rec. Alföldy Géza* : *ArchÉrt* 89. 1962. 127—128.
- Mészáros Gyula* : Késő római téglasír Szekszárd-Szölőhegyen. — Ein spätrömisches Ziegelgrab in Szekszárd-Szölőhegy. *ArchÉrt* 89. 1962. 84—88, 88. 6 ill.
- Mihaescu H.* : Limba latina in provinciile dunarene ale imperiului roman. Bucuresti 1960. *Rec. Dovatur A.* : *ActaAntHung* 10. 1962. 419—423.
- Mócsy András* : Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. *Rec. Birley Eric* : *JRS* 52. 1962. 267—268., *De Laet S. J.* : *Ant-Class* 30. 1961. 339—340., *Polaschek Erich* : *Arch-Austr* 30. 1961. 158—159., *Swoboda Erich* : *Gnomon* 34. 1962. 387—393.
- Mócsy András* : Hivatali jelvény a sárszentmiklósi kocsisírban. — Benefizierlanze aus einem Wagengrab. *FA* 14. 1962. 35—39, 39. 1 t.
- Mócsy András* : Pannonia. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplbd. IX. 1962. 515—776 sp. 6 ill.
- Mócsy András* : A római pénz forgalmáról a római uralom előtti Pannóniában. — Über den Umlauf des

- römischen Geldes im vorrömischen Pannonien. NK 60–61. 1961–62. 15–18, 100. 1 ill.
- Mócsy András : Ubique res publica. Zu den Autonomienbestrebungen und Uniformierungstendenzen am Vorabend des Dominats. ActaAntHung 10. 1962. 367–384.
- Nagy Tibor : Az Albertfalva Hunyadi János úti római település. Budapest Műemlékei II. 519–523.
- Nagy Tibor : Das Mithrasrelief von Paks. Autoreferat. BiClOr 7. 1962. 224–232.
- Nagy Tibor : Das pannonische Christentum und die barbarischen Völkerschaften im IV. Jahrhundert. Bericht Hamburg 1958. 591–596.
- Nagy Tibor vide: Vermaseren M. J.
- Petrikovits Harald von. : Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Köln 1960. Rec. B. Bónis Éva : ArchÉrt 89. 1962. 279–281.
- Pippidi D. M. : Déclacées au cavalier thrace découvertes à Histria. ActaAntHung 10. 1962. 219–224. 2 ill.
- Sz. Póczy Klára : Die Rolle von Köln Kaufleuten in der Entwicklung der Zivilstadt Aquincum. — Роль Кёльнских купцов в образовании гражданского города (Резюме). ActaArchHung 13. 1961. 97–102.
- Sz. Póczy Klára—Sz. Czeglédy Ilona : Későrómai őrtorony Neszmély határában. — Late Roman watchtower in the vicinity of Neszmély. Summary. ArchÉrt 89. 1962. 192–200, 200. 11 ill. 1 mell.
- Pólay Elemér : Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculaneum und Dakien. ActaAntHung 10. 1962. 385–397.
- Sági Károly : Die zweite altchristliche Basilika von Fenékruszt. — Второй древнехристианская базилика в Фенекрысте ActaArchHung 9. 1961. 397–440. sep. 5. 19 t. 20 ill.
- Schleiermacher W. : Die römische Limes in Deutschland. Berlin 1959. Rec. Fitz Jenő : ArchÉrt 89. 1962. 126.
- B. Sey Katalin : A Zsófia-pusztai lelet. — La trouvaille de Zsófia-puszt. NK 60–61. 1961–62. 29–48, 103.
- Sonnevend György : Valerianus antoninianusainak verdebeosztása. Az Érem 18. 1962. 385–388.
- Soproni Sándor : Neue römische Töpferöfen in Pannonien 2. Castra ad Herculem-Pilismarót. ComRei-Cretariae 1. 1960. 3–4. 9–10.
- Soproni Sándor : Római sírvers Szentendréről. — Ein römisches Grabgedicht aus Szentendre. FA 14. 1962. 51–55, 55–56. 1 t. 1 ill.
- Szentlélek Tihamér : Savaria az antik irodalomban. VSz 1962. 2. 20–24.
- Szentlélek Tihamér : A szombathelyi Iseum újjáépítési terve. VSz 1961. 3. 67–73. 3 ill.
- Szilágyi János : Angaben zu Fragen der durchschnittlichen Lebensdauer in Aquincum und in den übrigen Teilen von Pannonien. Autoreferat. BiClOr 7. 1962. 85–87.
- Szilágyi János : Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in den westeuropäischen Provinzen des römischen Imperiums. — К вопросу об уровне смертности в западноевропейских провинциях в эпоху императоров. Резюме. ActaArchHung 13. 1961. 125–155. sep. 2.
- Szilágyi János : Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und in Norditalien (Gallia Padana). — Данные к статистике смертности в группе провинции Иллирикум и в Северной Италии (Резюме). ActaArchHung 14. 1962. 297–396. sep. 2.
- Szilágyi János : Erforschung der Limes Strecke im Bereich von Aquincum. Limes-Studien, Basel 1959. 167–174. 6 ill.
- Szilágyi János : Zur Frage der durchschnittlichen Lebensdauer in der römischen Kaiserzeit. Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klassischen Altertum. Berlin 1961. 285–289.
- Szilágyi János—Horler Miklós : Aquincum polgárváros romjai. Budapest Műemlékei II. 452–480. 42 ill. 1 mell., Az aquincumi helytartói palota romjai a Hajógyári szigeten. 352–360. 7 ill., Az Aquincumi Múzeum, 488–492. 17 ill., Az Aquincumi polgárvárosi amfiteátrum és gladiátor-laktanya, 450–487. 5 ill., Feltárt és visszatemetett római emlékek a III. kerületben, 515–518. 4 ill., A Flórián téri római katonai fürdő, 335–338. 3 ill., A Korvin Ottó utcai római katonai amfiteátrum, 405–408. 3 ill., A Korvin Ottó utcai római táborvárosi múzeum, 403–404. 3 ill., A Raktár utcai Cella trichora romjai, 450–452. 2 ill.
- B. Thomas Edit : Medallion applications on Pannonian vessels. Autoreferat. ComReiCretariae 3. 1962: 1–2. V.
- B. Thomas Edit : Korongos edényapplikációk Pannóniában. Szasszanida díszítő elemek a pannóniai edényművéségekben. AnTan 9. 1962. 97–108. 14 ill.
- B. Thomas Edit—Szentlélek Tihamér : Führer durch die archäologischen Sammlungen des Bakonyer Museums in Veszprém. Urzeit-Römerzeit. Autoreferat. BiClOr 7. 1962. 51–57.
- Vermaseren M. I. : Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae II. Hagae 1960. Rec. Nagy Tibor : ArchÉrt 89. 1962. 281–283.
- Visky Károly : Tracce di diritto ereditario romano nelle iscrizioni della Pannonia. Iura 13. 1962. 110–132.
- Wellner István : Az aquincumi mozaikok. Die Mosaiken von Aquincum. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 40 p. 32 ill. 1 mell. Műemlékeink.
- Wessetzky Vilmos : A soproni Liszt Ferenc Múzeum Isis-Bubastis oltára. SSz 16. 1962. 358–361. 3 ill.
- Népeándorlaskor. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Abramzon S. M. : Die Stammesgliederung der Kirgisen und die Frage nach ihrer Herkunft. ActaOrHung 14. 1962. 197–206.
- Alexejenko J. A. : A gyermek születésével kapcsolatos szokások a szibériai keteknél. — Volksbrauche der Ketten (Jenissei-Ostjaken) in Sibirien bei der Geburt eines Kindes. StudEthnol 3. 1961. 97–104 105–106.
- Anonymus vide: Csóka Lajos.
- Artamonov M. I. : Szarkel-Belaja Vezsa. Második kiegészítő rész. SzovRég 19. 1962. 70–133.
- Bárczi Géza : A finnugor zárhangok ősmagyarokori történetéhez. MNy 58. 1961. 1–10.
- Bartha Antal : Szántottak, vetettek-e a honfoglaló magyarok? Éltud 17. 1962. 3–7. 2 ill.
- Bartucz Lajos : Anthropologische Beiträge zur I. und II. Periode der Sarmatenzeit in Ungarn. — Антропологические данные к I и II периодам сарматской эпохи на территории Венгрии (Резюме). ActaArchHung 13. 1961. 157–229. sep. 3. 14. t. 1 ill.
- Benedicty Róbert : A milió elmélet a kaisareai Prokopiosnál. AnTan 9. 1962. 31–38., Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia. ByZ 55. 1962. 1–10.
- Benedicty Robert : Взятие Рима Алариком (к вопросу об историографическом методе Прокопия.) Виз. Врем. 1961. Rec. Kazsdan A. P. : BySlav 23. 1962. 151.
- Besevliev V. : Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. ActaAntHung 10. 1962. 17–21.
- Bodrogi Tibor : Some problems regarding investigations into the Hungarian kinship terminology. ActaEthnHung 11. 1962. 273–291.
- Bóna István : A darufalvi ezüstkincs. SSz 16. 1962. 228–241, 312–318. 2 t.
- Bóna István vide: Schmidt B.
- Csallány Dezső : Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568. u. Z.) Bp. 1961. Rec. Filip Jan : ARoz 14. 1962. 434–435., Sevin Heinrich : JbGOsteur 10. 1962. 125–126.
- Csallány Dezső : Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. ActaAntHung 10. 1962. 55–77. 5 t.
- Csallány Dezső : Adatok Attila székhelyének kérdéséhez. — Angaben zur Frage der ständigen Residenz Attilas. NyirMÉ 2. 1959. 19–29, 30–31.

- Csallány Dezső* : Der awarische Gürtel. — Аварский пояс (Резюме). ActaArchHung 14. 1962. 445—480. sep. 3. 12 t. 9 ill.
- Csóka Lajos* : Ki volt Anonymus? MNy 58. 1962. 153—159, 336—346.
- Czegledy Károly* : Τετραζων5. ActaAntHung 10. 1962. 78—84.
- Dienes István* : Honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. 95—116. 16 t.
- Dienes István* : Nemzetségi (tamga) a békési honfoglaláskori íjsonton. — Sippenzeichen (Tamga) auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme. FA 14. 1962. 95—107, 108—109. 2 t. 12 ill.
- Diószegi Vilmos* : A mongóliai samanizmus kérdései (beszámoló az 1960. évi mongóliai gyűjtőútról). — Die Frage des mongolischen Schamanismus. (Bericht über eine im Jahre 1960 stattgefundene Sammel-expedition.) — Проблемы шаманизма в Монголии. (Доклад о командировке в Монголии в 1960 г.) Ethn 72. 1961. 537—551, 551—552, 553—554.
- Diószegi Vilmos* : Samanizmus. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 119 p. 20 t. Élet és Tudomány Kiskönyvtár 26.
- Diószegi Vilmos* : A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben 1958. Rec. Schellbach Ingrid : FinUgFor 34. 1961. 101—111.
- Dombay János* : Árpád-kori temetők Baranyában. I—II. — Friedhöfe aus der Arpadenzeit in Komitat Baranya. I—II. — Могилиники, кладбища из эпохи королей дома Арпадов в области Бараня. I—II. PécsiME 1960. 135—157, 157, 158. 17 t., 1961. 75—84, 84, 84. 15 t. 5 ill. 2 mell.
- Egy kora bizánci bazilika mozaikjai Sandanskiban* (Bulgária) Éltud 17. 1961. 414. 2 ill.
- Erdélyi István* : «Большая Венгрия». — „Magna Hungaria”. Zur Frage des Aufenthaltes der Altungarn in Baschkirien. (Zusammenfassung.) ActaArchHung 13. 1961. 307—319, 319—320. 9 ill.
- Erdélyi István* : Az 1956. évi pamiri expedíció néprajzi jegyzetei. — Ethnographical records of the Pamir Expedition of 1956. — Этнографические наблюдения во время памирской археологической экспедиции 1956 г. Ethn. 73. 1962. 103—125, 125—126, 126. 26 ill.
- Erdélyi István* : Раскопки в Ноин-Уле, отчет монгольско-венгерской экспедиции 1961 г. ActaArchHung 14. 1962. 231—247. 19 ill.
- Erdélyi István* : Вопросы этнической истории мордовского народа, Труды мордовского этнографической экспедиции. вып. 1. Москва 1960. (Rec.) NyK 64. 1962. 393—396. 1 ill.
- Erdélyi István* vide: László Gyula.
- Éry Kinga* vide: Fehér Géza.
- Fehér Géza*—Éry Kinga—Kralovánszky Alán : A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 100 p. 1 t. Régészeti Tanulmányok 2.
- Füzes F. M.* : Xylotomische Untersuchungen am Holzmateriale aus Kurgan 1 von Hudschirte (Noin-Ula) — Ксилотомическое исследование древесины из Кургана Худжирте (Резюме). ActaArchHung 14. 1962. 255—257. sep. 2. 3 ill.
- Gyallay Domokos* : A fehér ló szerepe a székely hagyományban. — Die Rolle des weißen Pferdes in der szeklerischen Überlieferung. — Роль белого коня в преданиях секлеров. Ethn 73. 1962. 389—399, 400—401, 401—403.
- Györffy György* : Καρπαλον5. Acta AntHung 10. 1962. 413—445.
- Györffy György* : A magyar őstörténet néhány kérdéséről. — К некоторым вопросам древней истории Венгров. Резюме. — Sur quelques problèmes de la préhistoire des hongrois. Résumé. TörtSzle 4. 1961. 417—425, 425—426.
- Hajdu Péter* : Finnugor népek és nyelvek. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 427 p.
- Harmatta János* : Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei. AnTan 9. 1962. 39—53., Byzantinoturcica. ActaAntHung 10. 1962. 131—150.
- Huszár Lajos* : Das Münzmaterial in dem Funde der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Bp. 1954. Rec. Reymann Janusz : ActaArchCarp 2. 1960. 183—187.
- Hutterer Miklós* : Az ógermán vallástörténeti kutatások időszerű kérdései. Jan de Vries, Altgermanische Religionsgeschichte. 2. Aufl. 1—2. 1956—57. (Rec.) AnTan 9. 1962. 121—124.
- Kalavala. Ford. Vikár Béla*. Az utószót írta Otto Kuusinen. 2. kiad. Bp. Európa Könyvkiadó 1962. 623 p. 50 t.
- Kaposvári Gyula* : Sikerül-e megtalálni Attila sírját? MúzLev 4. 1961. 27—28.
- Károlyi Antal* : Ómagyar személy- és nemzetségnevek Szombathely környékének középkori topográfiájában. VSz 1962: 3. 51—56.
- U. Köhalmi Katalin* : Über die Wörter qurluq und sadaq der chakanischen Folklore. Bogen und Pfeil der türkischen und mongolischen Völker. ActaOrHung 11. 1960. 293—297. Rec. Gabain Annemarie: UralAltJb 34. 1962. 179.
- K. Kovács László* : Helyreigazítás Korompay Bertalan „A finnek rokoni” című ismertetéséhez. NyK 64. 1962. 273—274.
- L. Kovrig Ilona* vide: Werner Joachim.
- Kralovánszky Alán* : Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. — Сельскохозяйственные орудия производства ранней эпохи Арпада в Бассейне среднего Дуная. — 9th to 12th century agricultural implements from the Middle-Danube-Basin. MezőMK 1962. 116—123, 123, 123.
- Kralovánszky Alán* vide: Fehér Géza.
- Krause W.* : Die Inschrift der Runenspanne von Aquincum. ActaArchHung 14. 1962. 439—444. 1 t. 1 ill.
- László Gyula* : Das Gräberfeld von Zuevo. DissArch 3. 1961. 1—21. 1 t.
- László Gyula* : Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjet-földön. 1961. Rec. Erdélyi István : MTAK II. 12. 1962. 143—147., Gulya I. : ActaLingHung 12. 1962. 409—413., Kodolányi János : ActaEthnHung 11. 1962. 233—234.
- Ligeti Lajos* : Sur deux mots comans. ActaAntHung 10. 1962. 167—174.
- Lipták Pál* : Germanische Skelettreste von Hács-Béndekpuszta aus dem 5. Jahrhundert. — Исследования скелетов германского могильника V в. из Хач-Бендекупста (Резюме). ActaArchHung 13. 1961. 231—246. 5 ill.
- Lipták Pál* : Honfoglaláskori csontvázlelet Ötvevényben. — A skeletal find from the time of the Hungarian Conquest at Ötvevény. Arrabona 4. 1962. 27—29, 31. 1 t.
- Matvejev A. K.* : Az ugor népek ősi letelepülési helyei (nyelvi adatok alapján). NyK 64. 1962. 289—297.
- Mészáros Gyula* : Honfoglaláskori sírlelet Nagyszokoly határából. Szekszárd 1962. 10 p. 9 ill. A szekszárdi Balogh Ádám múzeum tudományos füzetek 2.
- Mészáros Gyula* : A szakcsi X. századi temetőmaradvány. — Остатки кладбища X. века в селе Сакч. (Резюме). — Gräberfeldrest aus dem 10. Jahrhundert in Szakcs. Auszug. ArchÉrt 89. 1962. 201—209, 209, 209—210. 17 ill.
- A mongolok titkos története*. Mongolból fordította Ligeti Lajos. Bp. Gondolat Könyvkiadó 1962. 244 p. 42 ill.
- Moór Elemér* : Magyarok és szlávok. (Válasz Kubinyi Lászlónak „A tudománybeli romantikáról” című cikkére.) MNy 56. 1960. 500—505.
- Pais Dezső* : Úr volt-e valóban Vrsuuru? (Anonymus helyi) MNy 58. 1962. 133—146.
- Papp István* : Finn—magyar szótár. Suomalais—unkarilainen sanakirja. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 1119 p.
- Pigulevszkaja N.* : Byzantino-Syriaca. Die byzantinische Quellen in der syrischen Chronik von Josua Stylites. ActaAntHung 9. 1961. 211—217.

- Pletneva Sz. A.: Besenyők, türkök és kunok a déloroszországi steppéken. Második rész. SzovReg 19. 1962. 134–190.
- Plezia M.: Byzantinoturcicum. *Κρατήσαι γλώττα*. — Dil Almaq. ActaAntHung 10. 1962. 399–402.
- Salamon Ágnes: Ein völkerwanderungszeitlicher Beschlag aus Környe. FA 14. 1962. 57–65. 6 ill.
- Sauvageot Aurélien: Les anciens finnois. Paris 1961. Rec. Kálmán Béla: NyK 64. 1962. 385–386.
- Schmidt B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle 1961. Rec. Bóna István: ArchÉrt 89. 1962. 128–129.
- Simonyi Dezső: Fenékvár ókori neve. AnTan 9. 1962. 13–30.
- Cs. Sós Ágnes: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. — Ранне средневековый могильник в Кестхей—Фенекпуста (Резюме). ActaArchHung 13. 1961. 247–305. sep. 3. 26 t. 14 ill. Rec. ComReiCretariae 3. 1962: 1–2. IV.
- Cs. Sós Ágnes: О венгерских исследованиях в области славянской археологии. Сов. Арх. 1962: 4. 105–114. 11 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszeptk. FA 14. 1962. 67–82. 8 ill.
- Sótonyi László: Az ötvenévi honfoglaláskori lófosziliák anatómiai vizsgálata. — Anatomische Untersuchung der landnahmezeitlichen Pferdeknochen von Ötveny. — L'examen anatomique des os de cheval d'Ötveny datant de l'époque de la conquête hongroise. — Сравнительно-анатомическое исследование конских костей, найденных в захоронении времен завоевания венграми отечества в селе Эттевени. Arrabona 4. 1962. 32–50, 51, 51, 52. 16 ill.
- Szántó Imre: Megjegyzések a Balaton környéki „avarokori” települések folytonosságának kérdéséhez. Egriffé 7. 1961.
- Szentmihályi Imre: A göcseji nép eredethagyománya. 1958. Rec. Schellbach Ingrid: FinUgFor 34. 1961. 114–115., Vargyas Lajos: Ethn 72. 1961. 634–635.
- Szöke Béla: A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 120 p. 15 t. Régészeti Tanulmányok 1.
- Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 172 p. 100 t. 36 ill. 4 Beil. Archaeologia Hungarica 39.
- Török Gyula: Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. — Trace of pagan cult in the cemetery at Sopronkőhida. FA 14. 1962. 83–92, 92–93. 3 t. 7 ill.
- Tóth Tibor: Могильник I. аварского времени с Себень (VIII. В.). Палеантропологический очерк. — The cemetery of Szébeny I. (VIIIth century) from the Avar-epoch. TerME 53. 1961. 571–600, 602–613, 601. 7 ill.
- Tretjakov P. N.: A finnugor törzsek etnikai történetének kezdetei. SzovRég. 19. 1962. 39–70.
- Uray Géza: Notes on a Tibetan military document from Tunhuang. ActaOrHung 12. 1961. 223–230. Rec. Gabain Annemarie von: UralAltJb 34. 1962. 172.
- Uzsoki András: Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvenyben. — Ein landnahmezeitliches ungarisches Reitergrab von Ötveny. — Une tombe de cavalier hongrois de l'époque de la conquête à Ötveny. — Могила всадника эпохи завоевания венграми отечества, найденная в Эттевени. Arrabona 4. 1962. 9–24, 24–25, 25, 26. 6 ill.
- Váczy Péter: Eugippiana. A Vita Sancti Severini beosztása és forrásai. AnTan 8. 1961. 243–259.
- Vuorela Toivo: Suomensukuiset kansat (A finnek rokonai). Helsinki 1960. Rec. N. Sebestyén Irén: Ethn 72. 1961. 641–642.
- Werner Joachim: Katalog der Sammlung Diergardt. I. Die Fibeln. Berlin 1961. Rec. L. Kovrig Ilona: ArchÉrt 89. 1962. 283.
- Werner Joachim: Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. A. Textteil, B. Tafelteil. München: Bayerische Akad. d. Wiss. 1962. 195 p. 72 t. 32 ill. Zalotay Elemér: A fajszi avarokori temető. SZOT Rotaüzem 1959. 43 p. (9 t.) Népkutató Füzetek 12–13.
- Középkor. Műemlékek. — Antiquitates et monumenta medii aevi
- Acsádi G.—Harsányi L.—Nemeskéri János: The population of Zalavár in the Middle Ages. ActaArchHung 14. 1962. 113–141. 7 t. 7 ill.
- Balogh Jolán: Kora renaissance (A XV. század második felétől Buda elestéig). Késő renaissance (Az érett renaissance továbbélése és a késő renaissance kibontakozása). A magyarországi művészet története I. 309–370. 66 ill.
- Bárany Magda von: Die Sankt-Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien—Stuttgart: Verl. Herold 1961. 79 p. 32 t.
- Bertalan Vilmosné: Az óbudai prépostság középkori templomának maradványai a Korvin Ottó tér 8–9. alatt. Budapest Műemlékei II. 399–400. 1 ill.
- Bökönyi Sándor: Die Entwicklung der mittelalterlichen Haustierfauna Ungarns. ZTierz 77. 1962. 1–15. 12 ill.
- Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. (A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban.) — Zur Frage der Entstehung des Fronhofes in Ungarn. (Bedeutungswandel der Wörter „curia” und „mansio” in der Arpadenzeit.) Zusammenfassung. AnnUBpSectHist 3. 1961. 77–119, 119–120.
- Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. HK Uf 9. 1962: 2. 119–174.
- Corona regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Ausgewählt, mit einem Nachwort versehen und herausgegeben von Manfred Hellmann. Weimar: Böhlau 1961. VII, 558 p. Josef Karpát. Corona regni Hungariae im Zeitalter der Arpaden, 225–348. Die Idee der Heiligen Krone Ungarns in neuer Beleuchtung, 348–398.
- Csapodi Csaba: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 2 kötet. 2–3 füz. 1272–1290. Bp. 1961. (Rec.) MKszle 78. 1962. 117–118.
- Csatkai Endre: Zsidó történeti emlékek. SSz 16. 1962. 90–93.
- Csóka J. Lajos: A pannonthalmi alapítólevél interpolálása. — Интерполяция учредительной грамоты аббатства Паннонхальма. — L'interpolation de la charte de fondation du couvent de Pannonhalma. LevKözl 32. 1961. 83–98, 98–99, 99.
- Darnay Dornay Béla: Érdekes régi tervrajz Csobánc váráról. Művéd 6. 1962. 171. 3 ill.
- Dercsényi Dezső: Az esztergomi várkapolna. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1962. 11 p. 16 t. 3 ill.
- Dölger F.: Ein Echtheitsmerkmal des byzantinischen Chrysobulls. ActaAntHung 10. 1962. 99–105.
- Dümmerling Ödön—Komáromy József: Diósgyőr vára (Újabb kutatások eredményei). Miskolc: Múzeumi Bizottság 1959. 24 p. 7 ill. Múzeumi Füzetek 2–3.
- V. Ember Mária: Magyar díszruhák. Kiállítási leporello. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 6 p.
- V. Ember Mária: II. Lajos magyar király és felesége ruhája. — Les vêtements de Louis II., roi de Hongrie et de sa femme. FA 14. 1962. 133–150, 150–151. 2 t. 6 ill., Kiállítási leporello. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 5 p. (2 t.).
- V. Ember Mária—F. Vattai Erzsébet: Reneszánsz ékszerszerek, régi magyar díszruhák. Kiállítási leporello. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 6 p. 3 ill.
- Entz Géza: Bodó István hagyatéki leltára 1537-ből. NK 60–61. 1961–62. 84.
- Erdélyi István: Pomáz középkori emlékei. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1960. 9 p. 8 ill. Duna-kanyar—Pilisvidék 1.
- Erdélyi László vide: Rottler Ferenc.
- Faragó Sándor: A kapui vár. — Die Burg von Kapu. Arrabona 4. 1962. 85–95, 95. 1 ill.

- Fehér Géza* ifj.: Vases de cuivre tures dans le Musée National Hongrois. FA 14. 1962. 153–167. 6 t. 7 ill.
- Fehér Géza* ifj.: A pécsi Janus Pannonius múzeum hódoltságkori török emlékei. Pécs 1959. *Rec. Popović Cvetko D.*: GlasEtnSar 17. 1962. 296–297.
- Ferenczy Károly*: Beszámoló a diósgyőri vár helyreállítási munkáiról. Művéd 6. 1962. 65–77. 52 ill.
- Fettich Nándor*: A besztereci románkori aspersorium. — Über das Aspersorium von Beszterec, Komitat Szabolcs. NyirMÉ 2. 1959. 33–48, 49–50. 5 t.
- Frisnyák Sándor*: Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. BorsSzele 6. 1962: 5. 28–31. 2 ill.
- Fügedi Erik*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. köt. 2–3 füzet. 1272–1290. Bp. 1961. (Rec.) Sz 96. 1962. 255–257.
- Gállos Ferenc*: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéről. — Skizzen über die Ausbildung und aus der mittelalterlichen Entwicklung Pécsvárads zum Marktflecken. — Очерки по истории оформления г. Печвад и его средневековому развитию в сельский городок. Pécsi MÉ 1960. 159–180, 180, 181. 1 ill.
- Gedai István*: Friesachi típusú pénzek Magyarországon. Az Érem 18. 1962. 364–366.
- Gedai István*: Kiskunmajsa friesachi éremlelet. — La trouvaille de Friesach près Kiskunmajsa. NK 60–61. 1961–62. 83, 105.
- Gerevich László*: Excavations in Buda Castle. NHungQu 2. 1961: 3. 66–74. 8 ill.
- Gerevich László*: A gótika Magyarországon. A magyarországi művészet története I. 130–264. 98 ill.
- Gerevich László*: Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. Budapest Műemlékei II. 372–382. 1 t. 13 ill.
- Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának krónikájához.) — Роль наших летописей в правовой жизни средних веков. — Le rôle des chroniques dans la juridiction du moyen âge. LevKözl. 33. 1962. 3–12, 13, 13–14.
- Gerő Győző*: Pécs török műemlékei. 1960. *Rec. Molnár József*: Művéd. 6. 1962. 46–47. 1 ill.
- Gerő László*: A budai vár. — Das Burghaus zu Buda. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1962. 44 p. 29 ill. Műemlékeink.
- Győrffy Dezső*: Tokaj nevének eredete. BorsSzele 6. 1962: 5. 42–45. 2 ill.
- Házi Jenő*: Macskakő vára. SSz 16. 1962. 332–340. 2 ill.
- Heckenast Gusztáv*: A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Bp. Révai ny. 1962. 7 p. Kohászati Történeti Bizottság közleményei 23.
- Holl Imre*: Nyék középkori templomának romjai és XV. század végi vadászkastély nyaraló épület maradványai a Vöröshadsereg útján. Budapest Műemlékei II. 264–269. 7 ill.
- Holub József*: Pécs város és Baranya megye történetéhez. — Angaben zur Geschichte der Stadt Pécs und des Komitates Baranya. — Данные к истории города Печ и области Баранья. PécsiMÉ 1960. 183–191, 191–193, 194–196.
- Horváth Tibor Antal*: Adalékok a tízes aranyak forgalmához. — Données sur la circulation des décuples. NK 60–61. 1961–62. 53–59, 104.
- Huszár Lajos*: CNH. II. 133. Albert király ritka denárja. — Le denier un type rare du roi Albert de Hongrie. NK 60–61. 1961–62. 49–52, 103.
- Jankovich Miklós*: A kamaráerdei kánai kolostor romjai. Budapest Műemlékei II. 526–527.
- Juhász Kálmán*: Ein unbekannter Benediktinerstift in der Stadt Szeged. MittÖG 69. 1961. 359–362.
- Káddár Zoltán*: Bemerkungen über byzantinische Amulette und magische Formeln. ActaAntHung 10. 1962. 403–411.
- Kalmár János*: II. Ulászló pápai díszkardja 1509-ből. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 5 p. 1 t. Kiállítási leporello.
- Kalmár János*: Számszeríjász parancsnoki jelvény-nylilhegyek. — Kommandantenabzeichen-Armbrust-pfeilsplitze. Arrabona 4. 1962. 71–83, 83–84. 7 ill.
- Kalmár János—Szalontai Barnabás*: A Báthoriak címeres emlékei. — I monumenti stemmati di pietra dei Báthori. NyirMÉ 2. 1959. 63–70, 71–72. 9 t.
- Kampis Antal*: Trencsén megye tizenhét vára. MűvTan 1959–60. 133–200. *Rec. Gerő László*: Művéd 6. 1962. 182–183.
- Karpat Josef* vide: *Corona regni*.
- Kazdan A. P.*: Из истории византино-венгерских связей во второй половине XI в. ActaAntHung 10. 1962. 163–166.
- H. Kolba Judit*: Konstantinos Monomachos bizánci császár koronája. Kiállítási leporello. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 4 p. 2 t.
- H. Kolba Judit*: Románkori feliratos sírkőlap. — Eine mit Inschrift versehene romanische Grabsteinplatte. FA 14. 1962. 111–122, 122–123. 1 t. 4 ill.
- Komáromy József*: A diósgyőri várban 1958–60-ban végzett ásatások régészeti és építészettörténeti vonatkozásai. Miskolc: Múzeum 1961. 20 p. 22 ill. Múzeumi füzetek 13. *Rec. H. Szabó Béla*: BorsSzele 6. 1962: 3. 58–71. 7 ill., *Komáromy József*: BorsSzele 6. 1962: 4. 91–92.
- Komáromy József*: Miskolc élete az Anjouk alatt. BorsSzele 6. 1962: 2. 48–62. 17 ill., Miskolc élete a Hunyadiak idejében. BorsSzele 6. 1962: 4. 79–91. 16 ill.
- Koroknay Gyula*: A kállói vár. — La fortezza di Kálló. — Крепость Калло. NyirMÉ 2. 1959. 73–88, 88–89, 89. 6 t.
- Kostka Jiri*: A vakolat és annak képzőművészeti jellege a középkorban. Művéd 6. 1962. 114–119. 7 ill.
- Kovács Valéria*: Szigetvári történeti néphagyományok I. Az ostrom a nép emlékezetében. — Historische Traditionen der Stadt Szigetvár I. PécsiMÉ 1961. 129–137, 138, 138.
- Kozák Károly*: A legrégebb magyar hátultöltő löfegyverek. — Die ältesten ungarländlichen von hinten zu ladenden Gewehre. Sárvár 1961. 31–40, 40.
- Kozák Károly*: A lovászpátonyai evangélikus templom helyreállítása. Művéd 6. 1962. 136–140. 6 ill.
- Kozák Károly*: A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. — Раскопки церкви в заласанто и средневековая история ее окрестности. Резюме. — Le dégagement de l'église de Zalaszántó et l'histoire médiévale de ses environs. Résumé. ArchÉrt 89. 1962. 220–235, 236, 236–237. 27 ill.
- Középkori olasz kútkávék Magyarországon*: Devecser, Szombathely, Tornanádaska. Éltud 17. 1962. 349. 3 ill.
- Kubinyi László*: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. Vita Zolnay Lászlóval. — Курии короля и королевы в Буда XIII-го века. Резюме. — Les résidences du roi et de la reine à Buda au XIIIe siècle. Résumé. ArchÉrt 89. 1962. 160–169, 170, 170–171. 3 ill.
- László Gyula*: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. AnnUBpSectHist 4. 1962. 27–53.
- Leszli Andor* vide: *Marjalaki Kiss Lajos*.
- Lerárdy Ferenc*: Les monuments d'architecture médiévale à Pannonhalma. — Средне вековые постройки аббатства Паннонхальма. Резюме. ActaHistArtHung 8. 1962. 3–44, sep. 1. 33 ill.
- Lerárdy Ferenc*: Pannonhalma építéstörténete IV. MűvÉrt 11. 192. 1–23. 27 ill.
- Lócsy Erzsébet*: A budavári Hess András tér. 1961. *Rec. Czágány István*: Művéd 6. 1962. 47–48., *Lócsy Erzsébet*: 183–186. 2 ill.
- Magyarország története 1526–1790*. A késői feudalizmus korszaka. Írta H. Balázs Éva, Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Makkai László, Sinkovits István, Wellmann Imre, Wittman Tibor. Bp. Tankönyvkiadó 1962. 662 p. 54 t. Magyarország története 2.
- Magyarországi városképek kiállítási kalauza*. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1962. 20 p.
- Major Jenő*: Szempontok a faluépítési hagyományok

- kutatásának módszeréhez. — Some aspects of the research concerned with village building traditions. — О методах исследования традиции в сельском архитектуре. TelKözl 11. 1959. 3—16, 57, 63. 8 ill.
- Major Jenő* : A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. — Начало образования типов земельных участков в Венгрии. — Anfänge der Ausgestaltung von Grundstückstypen in Ungarn. TelKözl 12. 1960. 34—55, 105, 110.
- Mályusz Elemér* : Megjegyzések Thuróczy János krónikája megvitatásáról. Surányi Bálint beszámolója. TörtSzle 4. 1961. 515—524.
- Marjalaki Kiss Lajos—Ferenczy Károly—Leszih Andor* : A diósgyőri vár. Miskolc 1961. Rec. Farkas Gyula : BorsSzle 6. 1962. 2. 108.
- Méri István* : Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. — Данные к вопросу об устройстве венгерских деревень эпохи Арпадов. Резюме. — Angaben zur Siedlungsform der Arpadenzeitlichen ungarischen Dörfer. Auszug. ArchÉrt 89. 1962. 211—218, 218, 219. 4 ill.
- Mollay Károly* : „Sopron vármegye vázlatos története” c. kandidátusi disszertációjának vitája. Összefoglalta Hutterer Miklós. MTAK I. 18. 1961. 322—325.
- Molnár József* : A budai Veli bej fürdő építéstörténete. ÉpKK 5. 1961. 605—621. 14 ill.
- Moravcsik Gyula* : Bizánci császárok és követek Budán. — Византийские императории и их послы в г. Буда. — Les empereurs de Byzance et leurs ambassadeurs à Buda. Résumé. Sz 95. 1962. 832—845, 846, 847. ActaHistHung 8. 1961. 239—255, 255—256.
- Moravcsik Gyula* : Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. Dumbarton Oaks Papers 15. 1961. 59—126. 11 t. Résumé en français. Rec. : ByzSlav 23. 1962. 143—144.
- Műemlékjegyzék*. Bp. Országos Műemléki Felügyelőség. 1960. 552 p.
- Nagy Emese* : A budaszentlőrinci pálos kolostor romjai. Budapest műemlékei II. 183—192. 11 ill.. A Pesthidegkút-Gercze-pusztai templomrom. 252—255. 1 t. 3 ill.
- Nemeskéri János vide: Acsádi G.*
- Noráki Gyula* : Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. SSz 16. 1962. 57—61. 4 ill.
- Papp László* : A mohácsi csatahely kutatása. — Die Forschung des Schlachtfeldes von Mohács. — Исследование поля сражения под Мохачем. PécsiMÉ 1960. 197—251, 251—252, 253. 22 ill.
- Papp László* : A mohácsi vész halottai. — The dead of the Battle of Mohács. — Die Toten der Schlacht bei Mohács. ComMedHung 24. 1962. 33—50, 51—62, 63—75.
- Parádi Nándor* : Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről. Pécs 1959. Rec. Popović Cvetko D. : GlasEtnSar 17. 1962. 297.
- Petrovich Ede* : Pécs középkori kórháza. — Das mittelalterliche Hospital der Stadt Pécs. — Средне вековая больница города Печ. PécsiMÉ 1960. 271—273, 274, 274.
- Rázsó Gyula* : A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV—XV. században. HK Uf 9. 1962. 1. 160—217.
- Rottler Ferenc* : Beiträge zur Kritik der Historiographie des frühen Mittelalters (über die Geschichtsanschauung László Erdélyis) AnnUBpSectHist 3. 1961. 121—152.
- Scheiber Sándor* : A fakitépő Sámson párhuzamai és forrásai. — Parallels and sources of Samson wrenching a tree. ArchÉrt 89. 1962. 68—71, 71. 3 ill.
- Schramm Percy Ernst* : Sphaira, Globus, Reichsapfel. Stuttgart 1958. Rec. Végh I. : ActaHistArtHung 8. 1962. 319—321.
- Sedlmayr János* : A nagyvázsonyi Szent István templom helyreállítása. Művéd. 6. 1962. 1—7. 6 ill.
- Surányi Bálint* : A I. Lajos-kori An Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről. TörtSzle 5. 1962. 275—285.
- Székely György* : Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. AnnUBpSectHist 4. 1962. 55—80.
- Szentgyörgyi Márta* : Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp Akadémiai Kiadó 1962. 104 p. Ertekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 27.
- Tomaj Ferenc* : Győr népessége a XVIII. század elején. — Die Einwohnerschaft der Stadt Győr zu Beginn der XVIII. Jahrhunderts. — La population de Győr au début du XVIIIe siècle. Arrabona 4. 1962. 117—122, 122, 122.
- Vajda Aurél* : Békés megye helytörténeti térképének szöveges magyarázata. Békéscsaba Lapkiadó 1958. 14 p. 6 ill. Békés megyei kis füzet.
- F. Vattai E.* : Középkori titkos pecsétgyűrű. — A secret medieval signet ring. FA 14. 1962. 125—131, 132. 4 ill.
- F. Vattai Erzsébet* : A Magyar Nemzeti Múzeum XVI—XVII. századi ötvösremekeiből. Kiállítási leporello. Bp Magyar Nemzeti Múzeum. 1962. 6 p. 2 ill.
- Zakariás G. Sándor* : Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest. Bp. 1961. Rec. Vámos Ferenc : Műv-TörtÉrt 11. 1962. 86—89.
- Zolnay László* : Esztergomi érsekek palotái a középkorban. MűvTan 1959—60. 201—228. 14 ill.
- Zolnay László* : A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése. MűvTan 1959—60. 7—64.
- Zolnay László vide: Kubinyi András*

Németh Endre

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. I. 30. — Példányszám: 750 — Terjedelem: 21 (A/5) ív 1 db melléklet

63.56610 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. XIII. kötet	128
<i>Castiglione László—Nagy Emese</i> : Folia Archaeologica XIII. kötet	130
<i>Cennerné Wilhelmb Gizella</i> : Acta Historiae Artium VI. kötet	133
<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Múemlékei II. kötet	134
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Görög művészet világa I—II. Szerk. Szilágyi János György	135
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Castiglione L., Görög művészet	136
<i>Bóna István</i> : D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen, V. kötet	142
<i>Makkay János</i> : J. R. Braidwood—Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
<i>Szilágyi János György</i> : E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
<i>Szentlélek Tihomér</i> : F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
<i>Alföldy Géza</i> : V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
<i>Kádár Zoltán</i> : A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
<i>Alföldy Géza</i> : E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
<i>B. Bónis Éva</i> : H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
<i>Füzes F. Miklós</i> : W. La Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1962	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Я. Маккаи</i> : Данные к религиозным представлениям населения пещельской (баденской) культуры	3
<i>А. Мочи</i> : Опустошения в Саварии, причиненные маркоманскими войнами	17
<i>Д. Чаллань</i> : Определение археологического наследия кутургурских болгар (гуннов)	21
<i>Э. Ф. Ваттаи</i> : Двойная печать эстергомских латинцев	39

СООБЩЕНИЯ

<i>Г. Банди</i> : Вопрос о костяных ремennых бляхах от конской упряжи среднего бронзового века в Карпатском бассейне	46
<i>Л. С. Клейн</i> : Глиняные модели колес эпохи бронзы в Северном Причерноморье	61
<i>П. Патаи</i> : Данные к распространению изделий одной керамической мастерской позднего железного века	64
<i>М. Сабо</i> : К вопросу о двойной голове из Бадачонь-лабды	69
<i>Л. Белла</i> : Savaria invalida	75
<i>Э. Боржак</i> : Новая надпись legio III Augusta из Паннонии	81
<i>Л. Ференци</i> : Вацхартянский могильник аварского времени	84
<i>И. Диенеш</i> : Об одном элементе погребального обряда угорской эпохи у венгров-завоевателей родины	108
<i>Э. Ч. Томпош</i> : Самсон, «вырывающий дерево»	113

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Г. Алфельди</i> : Новая выставка в Аквинкумском Музее	119
<i>И. Эрдейи—Л. Ференци</i> : Отчет о работе монгольской экспедиции 1962 года	120
<i>З. Кадар</i> : О результатах итальянских раскопок в Мингоре (Пакистан)	126

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : XIII-ый том Acta Archaeologica ASH	128
<i>Л. Кастильонэ—Емеше Надь</i> : XIII-ый том Folia Archaeologica	130
<i>Г. Сеннернэ Вильгельмб</i> : VI-ой том Acta Historiae Artium	133
<i>Ш. Шопрони</i> : II-ой том Budapest Múemlékei	134
<i>З. Орослан</i> : Görög művészet világa (Мир греческого искусства) I—II. Редактор Дьёрдь Янош Силади	135
<i>З. Орослан</i> : Castiglione L., Görög művészet (Л. Кастильонэ, Греческое искусство)	136
<i>И. Бона</i> : D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
<i>А. Ч. Шош</i> : Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
<i>И. Бона</i> : V-й том Alt-Thüringen	142
<i>Я. Маккаи</i> : J. R. Braidwood—Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
<i>Дь. Я. Силади</i> : E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
<i>Т. Сентмелеки</i> : F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
<i>Г. Алфельди</i> : V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
<i>З. Кадар</i> : A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
<i>Г. Алфельди</i> : E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
<i>Е. Б. Бониш</i> : H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
<i>М. Ф. Фюзеш</i> : W. La Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
<i>Е. Немет</i> : Венгерская археологическая литература за 1962 год	152

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>J. Makkay</i> : Données relatives aux conceptions religieuses du peuple de la civilisation de Pécel (Baden)	3
<i>A. Mócsy</i> : Les dévastations à Savaria pendant les guerres marcomannes	17
<i>D. Csallány</i> : La définition de l'héritage archéologique des Bulgares-Koutourgoures (Huns)	21
<i>E. F. Vattai</i> : Le double sceau des „Latinus” d'Esztergom	39

NOTES ET INFORMATIONS

<i>G. Bándi</i> : Le problème des plaques d'os distributeurs de courroies d'harnachement du Bronze moyen, dans le bassin des Carpathes	43
<i>L. Sz. Klein</i> : Modèles de roues d'argile de l'âge du Bronze provenant du littoral nord de la Mer Noire	61
<i>P. Patay</i> : Données relatives à la diffusion des produits d'un atelier de céramique de l'âge du Fer tardif	61
<i>M. Szabó</i> : Contribution à la question du monument bicéphale de Badaesony-Lábdi	69
<i>L. Balla</i> : Savaria invalida	75
<i>E. Borzsák</i> : Une nouvelle inscription de la legio III Augusta en Pannonie	81
<i>L. Ferenczy</i> : Le cimetière avar de Váchartyán	84
<i>I. Dienes</i> : Sur un élément des coutumes funéraires des conquérants hongrois à l'époque ougrienne	108
<i>E. Cs. Tompos</i> : Samson «déracinant un arbre»	113

CHRONIQUE

<i>G. Alföldy</i> : La nouvelle exposition du Musée d'Aquincum	119
<i>J. Erdélyi—L. Ferenczy</i> : Rapport sur les travaux effectués par l'expédition de 1962 en Mongolie	120
<i>Z. Kádár</i> : Sur les résultats des fouilles italiennes de Mingora (Pakistan)	126

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome XIII.	128
<i>L. Castiglione et Emese Nagy</i> : Folia Archaeologica. Tome XIII.	130
<i>G. Cenner-Wilhelm</i> : Acta Historiae Artium. Tome VI.	133
<i>S. Soproni</i> : Budapest műemlékei (Les monuments historiques de Budapest). Tome II.	134
<i>Z. Oroszlán</i> : Görög művészet világa (Le monde de l'art grec) I—II. Recueilli par János György Szilágyi	135
<i>Z. Oroszlán</i> : L. Castiglione, Görög művészet (L'art grec)	136
<i>I. Bóna</i> : D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken	137
<i>A. Cs. Sós</i> : Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert	140
<i>J. Bóna</i> , Alt Thüringen. Tome V.	142
<i>J. Makkay</i> : J. R. Braidwood—Br. Howe, Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan	143
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander	144
<i>T. Szentlélek</i> : F. Dionisi, La scoperta topografica di Alba Longa	145
<i>G. Alföldy</i> : V. Wessetzky, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	146
<i>Z. Kádár</i> : A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano	148
<i>G. Alföldy</i> : E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini	149
<i>E. B. Bónis</i> : H. Schoppa, Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim	150
<i>M. F. Füzes</i> : W. La Baume, Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen	150
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1962	152

419

1963 NOV 30.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

VOL. 90.

1963. 2. SZÁM

90. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

90. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda.
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180–850. Csekk számla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kemenczei Tibor</i> : Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez	169
<i>Szilágyi János György</i> : Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról	189
<i>Zádor Mihály</i> : A pécsi székesegyház ún. Ádám és Éva oszlopfejéről	195
<i>Parádi Nándor</i> : Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények	205

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mozsolics Amália—Hegedűs Zoltán</i> : Két nagyállói depotlelet és a telekoldali bronzlelet vizsgálata	252
<i>P. Buocz Terézia</i> : Savaria épületeinek topográfiája	263
<i>X Méri István</i> : Árpád-kori szabadban levő kemencék	273
<i>Valter Ilona</i> : Az ácsi református templom feltárása	282

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Beszámoló a VI. Nemzetközi Őskori és Koratörténeti Kongresszusról	290
<i>Nagy Tibor</i> : Az 1962. évi IV. bécsi Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszus	291
<i>Radocsay Dénes</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1962 évi működéséről	293
<i>B. L.</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1962. évben ...	294
<i>B. Thomas Edit</i> : Külföldi régészeti hírek	294
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1962</i>	295

ADATOK ÉSZAK-MAGYARORSZÁG KÉSŐBRONZKORI TÖRTÉNETÉHEZ

A középsőbronzkor folyamán Észak-Magyarország területét az egész Középső-Dunamedence keleti felére kiterjeszkedő kultúrkör, a spirálbütykös edények művelődésének¹ egyik tagja, a füzesabonyi kultúra tartotta megszállva. Ennek a helyi gyökerű művelődésnek zavartalan belső fejlődését, mint ezt az utóbbi évek kutatásai bebizonyították², nyugatról érkező néphullám, a halomsíros kultúra szakította meg, átalakítva a Kárpát-medence nagy részének etnikai és kulturális képét. Indokoltnak tartjuk, hogy ezt a történelmi eseményt korszakot záró, illetve kezdő határkönek tekintsük. A régészet történetiségének elve megköveteli, hogy egy adott terület fejlődésének menetét ne mesterséges, más területekhez igazított határok közé szorított periódusokra tagoljuk, hanem ezeknek kezdetét és végét a fejlődésnek új irányt adó változásokhoz kössük.

A halomsíros kultúra Kárpát-medencei feltűnése törésszerű változást okozott, és az előző korszaktól eltérő menetű fejlődés megindítója lett. A hatásával jellemzett korszak elválasztása az előzőtől kétségtelenül helyes. Nem függ össze azonban az utána következő, más fejlődési utat követő, szintén történelmi eseménytől (váli kultúra vándorlása)³ bevezetett időszakkal sem, amelynek végén már feltűnik a vas(HA-B). Ezért elfogadjuk Bóna István időrendi beosztását, amely a tárgyalta, a halomsíros kultúra megjelenése utáni korszakot későbronzkor néven jelöli.⁴

Észak-Magyarország későbronzkorának kutatástörténetét két szakaszra tudjuk tagolni. Az elsőt a lausitzi kultúrkörhöz való szoros kapcsolat hangsúlyozása, a másodikat a halomsíros kultúra jelentős szerepének felismerése jellemzi.

Összefoglalóan elsőként Childe foglalkozott a Felvidék későbronzkori leletanyagával. Ezt az

északról dél felé, a Morava—Vardar völgyön át egészen Macedóniáig jutó lausitzi kultúra és az itt élő, helyi középsőbronzkori lakosság összeötvöződéséből kiformálódónak tartja. Keltezése szerint az észak-magyarországi későbronzkor 1100 körül kezdődött, és 700 táján ért véget, illetve a Reinecke BD és a szkíta hódítás közti időszakot töltötte ki.⁵

Childe helyesen állapítja meg a középsőbronzkori formák, hagyományok (tál, kétfülű urna és ornamentika) továbbélését a későbronzkorban. A lausitzi vándorlásról vallott nézete azonban, a kutatás azóta elért eredményei szerint, amelyeket Mozsolics Amáliának a magyarországi lausitzi kultúra kérdéséről írt tanulmánya foglal össze,⁶ nem helytálló. Eredményeinek többi részét pedig helytelen kiinduláspontja, a több kultúrából össze tevődő leletanyag (pilinyi, lausitzi, gávai, illetve kyjaticei kultúrák) egységként való vizsgálata teszi elfogadhatatlanná.

Szlovákia őskorával foglalkozó munkájában Eisner DK-Szlovákia és É-Magyarország későbronzkorát a pilinyi kultúrával jellemzi.⁷ Ő is nagy jelentőséget tulajdonít a lausitzi kultúra hatásának. Véleményével másutt foglalkozunk részletesen.

Tompa Ferenc kronológiai rendszerében az országot négy régióra osztotta. Az északi területeken a későbronzkor folyamán a zagyvapálfalvi és meszesi temetők leletanyagára hivatkozva a lausitzi kultúra betelepülését, helyi elemekkel való vegyülését állapítja meg. E temetők az 1200-tól a szkíta betörésig tartó Tószeg D időszakának első felét képviselik. Utánuk ezen a területen szintén északi kapcsolatokat eláruló halstattkor következik (Aggtelek), amelyet a Montélius V—VI.-kal párhuzamosít.⁸

¹ A spirálbütykös edények kultúrája elnevezést Bóna után használjuk, aki a rokon Szőreg—Perjámos, Gyulavarsánd—Ottomány és füzesabonyi csoportokat foglalta össze e név alatt. *Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9 (1958) 226.

² *Milojčić, V.*, Actes de la III-e session. (Zürich 1953) 256—278. (továbbiakban Actes 1953.); *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—156.; *Bóna, I.*, i. m. 211—243.

³ *Kőszegi, F.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137—186.; *F. Petres, É.*, Alba Regia, 1 (1960) 17—42.

⁴ *Bóna, I.*, i. m. 223.

⁵ *Childe, G.*, The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 367—377.

⁶ *Mozsolics, A.*, Swiatowit 23 (1960) 435—450.; Bericht des V. Internationalen Kongresses für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958. (Berlin 1961.)

⁷ *Eisner, J.*, Slovenško v Pravěku. (Bratislava 1933). 89—94.

⁸ *Tompa, F.*, BRGK 24/25 (1934—35) 99—100, 106—107.

Tompá elképzelésének fő hibája az akkor általánosan elfogadott lausitzi vándorláselméleten kívül, az északi provincia mesterséges, nem a leletanyagból adódó felállítása volt. Az észak-magyarországi későbronzkor kulturális egységként való felfogása megakadályozta az egyes csoportok kulturális körülhatárolását, fejlődésük megértését, és egyben kronológiai és kulturális bizonytalanságokra vezetett.

A Felvidék későbronzkorával foglalkozó kutatás második szakaszát tulajdonképpen Milojević tanulmánya nyitotta meg a halomsíros kultúrának a Kárpát-medence őskori fejlődésében játszott szerepe felismerésével, noha lényegében nem foglalkozott e korrallal.⁹

A halomsíros elemek hatását Észak-Magyarország későbronzkori fejlődésében elsőként Mozsolics Amália ismerte fel és állapította meg.¹⁰

Bóna István szerint a későbronzkorban keletről érkező népesség, amely a pilinyi kultúrát alakította ki, tartotta megszállva Észak-Magyarország területeit¹¹. Kutatásunk szerint a leletanyag nem igazolja ezt az álláspontot.

Észak-magyarországi továbbélő füzesabonyi csoportok

A hazai középsőbronzkor lezáródása után a Kárpát-medencében kialakult nagy kulturális körön belül kisebb, helyi csoportok különültek el. Ez megállapítható Észak-Magyarország területén is.

A halomsíros kultúra hazánk területére való benyomulása felszámolta a hazai autochton művelődéseket, így a vatyai, a dunántúli mészbetétes és spirálbütykös edények kultúráját.

Mint Bóna megállapította, a halomsíros kultúra térhódítása fokozatos volt, nem hirtelen, nem egyszerre történt. A szakaszonként előrehatoló halomsíros népesség először a Dunántúlt vette birtokába, majd átlépve a Dunát elfoglalta az Alföld jelentős részét is. Bóna lehetségesnek tartja a halomsíros kultúra Észak-Jugoszláviába, valamint Erdélybe történő előrehatolását is. Megjegyzi, hogy Erdélyben a halomsíros kultúra nem tudott tartósan megtelepedni, jelenlétét csupán szórvány leletek bizonyítják.¹² Véleményével szemben szerintünk ezek a leletek csupán kulturális, kereskedelmi kapcsolatok révén jutottak Erdélybe; a halomsíros kultúra megjelenése ott nem valószínű. A hazai középsőbronzkori művelődések népe erőteljesen védekezve Észak-Magyarországon (to-

vábbélő füzesabonyi csoportok), Északkelet-Magyarországon (felsőszőcsi csoport)¹³, az Alföld keleti részén (hajdúbagosi csoport, ottományi kultúra)¹⁴, Északkelet-Jugoszláviában (Vattina, Versec, Dubovac-Zuto, Brdo csoport)¹⁵ megállította a halomsíros kultúra előrenyomulását. Ezeken a területeken, valamint Olténiában (Verbicioara V)¹⁶ és Erdélyben (Noa kultúra)¹⁷, ha bizonyos halomsíros hatásokat fel is véve, átalakulva, középsőbronzkori hagyományokat folytató csoportok alakultak ki.

Zagyva-Mátra vidéki továbbélő füzesabonyi csoport

A koszideri kincsleletkört tárgyaló munkájában Bóna István röviden érintette Észak-Magyarország későbronzkorának kérdését. Véleménye szerint itt a füzesabonyi kultúrát a keletről érkező pilinyi kultúra szünteti meg, és ez tölti ki a Felvidék későbronzkorát.¹⁸ Később ezt az állásfoglalását módosította, és a későbronzkor első két fázisában az egyeki kultúra megjelenését tartja valószínűnek ezen a területen. Ezután alakult ki szerinte a pilinyi kultúra az itteni egyeki népességből.¹⁹

Noha feltétlenül kell számolnunk a pilinyi kultúrában egyeki elemekkel, így pl. a kis talpas, füles korsókkal, amelyekre Bóna is hivatkozott, ez nem jelenti különálló, körülhatárolható egyeki fázis meglétét a Felvidéken. Ezek a kerámiaformák önállóan sehol sem fordulnak elő a tárgyalt területen, csupán jellegzetes pilinyi formák társaságában. Így a pilinyi kultúra kialakulásának kezdeténél hamarabb nem juthattak el a Felvidékre.

Bóna kétségtelenül helyesen állapította meg, hogy É-Magyarországon a pilinyi kultúra nem közvetlenül a halomsíros kultúra támadása után keletkezett, hanem azután csak egy bizonyos időszak elteltével. A kérdés csupán az, hogy ha az egyeki kultúra első fázisa nem tolthette ki ezt az időszakot, a későbronzkor 1-et, akkor milyen népesség tartotta birtokában a Felvidéket. Erre a kérdésre néhány e területről származó, a füzesabonyi kultúrával szoros rokonságban levő lelet adja meg a választ. Ezek tipológiailag két csoportra oszthatók, a Zagyva-Mátra vidéki és a bodrogszerdahelyi csoportra.

A Zagyva-Mátra vidékén négy lelőhelyről ismerünk a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra kerámiaformáitól alig eltérő, azokkal szinte megegyező leleteket.

⁹ Milojević, V., Actes 1953. 256—278.

¹⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 120. és 141.

¹¹ Bóna, I., i. m. 228.

¹² Bóna, I., i. m. 288.

¹³ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 113—123.; Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 3—15.

¹⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 120., —

8. j.; Horedt, K., Dacia 4 (1960) 136.; Popescu, D., SCIV 4 (1962) 377—386.

¹⁵ Garasanin, M., BRGK 39 (1958) 75—89.

¹⁶ Berciu, D., Dacia 5 (1961) 123—161.

¹⁷ Popescu, D., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 317—318.

¹⁸ Bóna, I., i. m. 228.

¹⁹ Bóna I., HOMÉ. 3 (1959) (nyomdában).

Füzesabony

A továbbélő füzesabonyi népesség hagyatékát a Tompa által nagyrészt feltárt füzesabonyi tellről ismerjük. (1. kép 1–4,6). Az innen előkerült nagyszámú anyagról semmilyen feljegyzés sem maradt fenn, és ezért ma már nem lehet rétegek szerint elválasztani. Tompa a Tószeg D periódusba osztja, és egészen a szkíta betörésig viszi el a telepbe beásott csontvázas sírok alapján.²⁰ A telepanyagot és a csontvázas sírok anyagát azonban nem lehet egy népesség hagyatékának tartani; a temetkezéseket már jóval a telep elhagyása után (R BB vége) a HB végén ásták a telepbe.²¹ A füzesabonyi telep utolsó rétegének leletei a későbronzkor 1-be sorolhatók. A Zagyva-vidéki füzesabonyi népesség emlékeit a füzesabonyi tell lelettömegéből csakis tipológiai módszerrel tudjuk kiválasztani annak alapján, hogy ezek nem fordulnak elő középső-bronzkori, klasszikus füzesabonyi leletegyüttesekben.

Szihalom

Szihalomról szintén tell településről kerültek felszínre továbbélő füzesabonyi, a füzesabonyiakkal szinte megegyező füles bögrék (1. kép 5,7,9). Tompa a kutatás akkori állásával összhangban a szihalmi anyagot a Tószeg B–C periódusba osztotta.²² Valójában a telep élete, mint hatvani, füzesabonyi és későfüzesabonyi s ennek megfelelő rétegei mutatják, a korabronzkortól a későbronzkor első periódusának végéig terjedt.

Maklár

A fentiekkel megegyező típusú 3 bögre került innen elő. Lelőkörülményeik nem ismeretesek. Teljesen ép voltukat nézve lehetséges, hogy temetőből kerültek elő (1. kép 8, 10, 11).

Tiszafüred környéke

A tiszafüredi múzeum őriz egy, az említettekkel azonos típusú bögrét. Pontos lelőhelyét nem ismerjük, valószínűleg Tiszafüred környékéről való.

Vizslás

A pilinyi kultúra itteni temetőjének mellékletei között három későfüzesabonyi típusú, az előbbiekhöz hasonló bögre fordul elő (M. N. Múzeumban).

A tárgyalt bögrétípus díszítőelemei (váll árkolása, függőleges bütykök, benyomott pontok, körben futó zezug vonal) és formai felépítése alapján rendkívül közel áll a spirálbütykös füzesabonyi formákhoz, jóformán csak a spirálbütyök hiányzik róla. Készítési technikája is (gondosan fényezett,

fénylő fekete színű) pontosan megfelel a füzesabonyi kultúrának. Ilyen forma egyetlen hiteles középsőbronzkori füzesabonyi kultúrába tartozó leletegyüttesből sem került elő, így nem lehet annak hagyatéka, és kétségtelenül fiatalabb fázist képvisel.

Sajnos az említett leletek a fenti lelőhelyekről nem hiteles körülmények közt kerültek elő, ezért a hozzájuk kapcsolódó kerámiaformákat nem ismerjük. A füzesabonyi és szihalmi telepeken nyilván megvolt a későfüzesabonyi népességhez tartozó egyéb kerámia is, de ezt rétegek elkülönítése híján éppen a klasszikus füzesabonyi kultúrával való szoros kapcsolata miatt nem lehet kiválasztani az onnan napvilágra került rendszerezetlen anyagból.

Valószínű, hogy a későfüzesabonyi kort képviseli még a füzesabonyi tell ásatása során felszínre került egyfűlű, kis talpas korsó.²³ Ez közel áll a középsőbronzkori egyfűlű korsóhoz, de talpképzése és karcsúbb volta elválasztja attól, inkább továbbfejlődésének tartható. Hasonló típusokat ismerünk Szécsény-Kerekdombról (nagy füzesabonyi tell telep) és Pilinyről is (M. N. Múzeumban).

A Zagyva vidéki későfüzesabonyi csoport kronológiai helyzetét a klasszikus középsőbronzkori füzesabonyi kultúrát megszüntető halomsíros kultúra támadása és a pilinyi kultúra kialakulásának kezdete szabja meg. Az előbbire vonatkozólag Mozsolics és Bóna egymással ellentétes eredményre jutottak. Mozsolics a BK III. periódusnak végére (R BB vége) helyezi a halomsíros nép Kárpát-medencei hódítását,²⁴ míg Bóna a középsőbronzkor 3 végére (R BB közepe) teszi ezt.²⁵ A két eltérő megállapítás közül Bóna meggyőző érvekkel alátámasztott véleményét látjuk helyesnek.

A vizslási, pilinyi kultúrába tartozó temető leletei adják meg számunkra a Zagyva vidéki továbbélő füzesabonyi csoport lezáródásának időpontját. Az itt levő későfüzesabonyi bögrék azt bizonyítják, hogy a későfüzesabonyi népesség megérte a pilinyi kultúrát, majd beleolvadt abba. Gyors felszívódását mutatja, hogy egyetlen más pilinyi temetőből sem került elő ilyen típusú bögre, a vizslási a pilinyi kultúra legkezdetét képviseli (későbronzkor 2 eleje).

Történetileg ezt a korszakot úgy értékelhetjük, hogy a füzesabonyi kultúra maradék népességének ellenállása következtében a halomsíros kultúra előrenyomulása megállt a Mátra hegység lábainál. Lehetséges, hogy ezt az ellenállást megerősítették az Alföldről felhúzódó kisebb népes csoportok is.²⁶ Nagyobb arányú vándorlásra ekkor még a lelet hiány miatt nem gondolhatunk, az egyeki kultúra nagy sírlétszámú alföldi temetői is (Rákóczi-falva, Bagimajor, Egyek) ellentmondanak ennek. A halomsíros kultúrával szemben álló füzesabonyi népesség

²⁰ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 90., 102.

²¹ Gallus S.—Horváth T., DissPann, II. 9. (1939) 50—; Harmatta J., Arch. Ért. 1946—48., 109—.

²² Tompa, F., i. m. 82, 88.

²³ Tompa, F., i. m. XL. t. 16.

²⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 142.

²⁵ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 223.

²⁶ Mozsolics, A., i. m. 141.

tovább vitte középsőbronzkori hagyományait, elzárkózva és kívül maradva a tőle délre és nyugatra kialakult kultúrkörből. Tovább folyt a nagy telepek élete is (Füzesabony, Szihalom, Szécsény-Kerekdomb, Piliny).

A Zagyva völgyében és a Mátra hegység területén a továbbélő későfüzesabonyi csoport tölti ki a későbronzkor első periódusát (R BB második fele). Megszűnését a pilinyi kultúrát létrehozó népcsoportok megjelenése váltja ki.

Bodrogszerdahelyi (Stredá nad Bodrogom) csoport

A Zagyva—Mátra vidék mellett a halomsíros támadást követő időszakban a Hernád és a Bodrog alsó folyása mentén is megfigyelhetjük a füzesabonyi kultúra sajátosságos, önálló továbbélését, fejlődését. Ez a csoport nemcsak a középsőbronzkori füzesabonyi kultúrától tér el, de jól elválik a Zagyva—Mátra vidéki továbbélő füzesabonyi csoporttól is. Lelőhelyein nem találjuk meg annak jellemző bögrétípusát, és a lényegében közös formából kiinduló egyfülű, talpas kis korsótípusuk is különbözik egymástól. Nem egyezik edénykészítési technikájuk sem — a Zagyva vidéki füzesabonyi népesség fénylő fekete színű edényeivel szemben a bodrogszerdahelyi csoportban a kerámia világosabb, a barna szín és a szürke különböző árnyalatai jellemzők rá. Hitelesen feltárt legnagyobb temetője után bodrogszerdahelyi csoportnak nevezzük el.

Lelőhelyek

1. Bodrogszerdahely (Stredá nad Bodrogom). Az itt folytatott ásatás során 67 sírt tártak fel.²⁷

2. Bárca (Barca). 1951 és 1954 között egy több rétegű telepet ástak ki itt a Hernád mellett.²⁸ Legfelső rétege, mint ezt egy ott talált bronzkincs mutatja,²⁹ a bodrogszerdahelyi csoporthoz tartozhatott.

3. Velky Kevezd (Nagykévész).³⁰ Kis talpas korsó.

4. Bodrogpart (Szlovákia).³¹ Erősen kihajló peremű kis füles korsó.

5. Olaszliszka. Szórványlelet (MNM):

a) Nagy árktalpas bütykökkel díszített, behúzott peremű talpas tál.

b) Két talpas, egyfülű kis korsó (3. kép 4,5).

6. Zalkod. Szórványlelet (MNM):

a) Egyfülű, vonaldíszes nagy korsó (3. kép 1).

b) Félhold alakú csüngő, szára alatt tüskével (3. kép 2).

7. Bodrogkeresztúr. A Széchenyi-Wolkenstein grófok egykori kastélyának kertjében Tompa tárt fel 1929-ben egy települési réteget. Az előkerült leleteket a Tószeg C periódusba osztotta be.³² Ezek valójában a bodrog-

szerdahelyi csoportba tartoznak (MNM — elveszett).

a) Kihajló peremű, nagy árktalpas bütykökkel díszített tál.

b) Uo. típusú tál.

c) Uo. típusú tál.

d) Egyfülű, talpas kis bögre.

8. Szakáld. Szórványlelet (Miskolci Hermann Ottó Múzeum):

a) Kihajló peremű, talpas kis korsó. M:82, Szá:68, Fá:41 mm (2. kép 5).

b) Egyfülű, kis korsó. M:66, Szá:56, Fá:30 mm (2. kép 7).

c) Egyfülű, alig öblösödő bögre. M:62, Szá:58, Fá:38 mm (2. kép 4).

d) Kerek átmetszetű nyitott karperec. Szakaszosan ismétlődő vonalkötegek díszítik. Átm.:4,1 cm (2. kép 6). A leltári napló feljegyzése szerint a tárgyakat együtt, hamus rétegben találták. Valószínűleg szórthamvas sír mellékletei.

9. Tiszakeszi-Szódadomb. Valószínűleg temetőből származó leletek. Itt hatvani, füzesabonyi telep, s minden valószínűség szerint halomsíros és egyéki temető is volt.³³

a) Egyfülű, talpas díszített korsó. M:10, 8, Szá:8, Fá:5 cm (2. kép 10).

b) Talpas kihajló peremű tál. M:6, Szá:4,1, Fá:4,9 cm (2. kép 8).

c) Bronzhuzallal körületekereselt fejű, „ciprusi tű” (2. kép 9).

10. Ároktő-Dongóhalom. Szórványlelet, valószínűleg temetőből (Miskolci Múzeum).

a) Kihajló peremű, díszített, talpas korsó. Egy füle van. M:9, Fá:6 cm (2. kép 1).

b) Spirális bütykökkel díszített, egyfülű nagy bögre. M:13,3, Szá:10, Fá:6 cm (2. kép 2).

c) Árktalpas vállú, egyfülű, kis korsó. Fá:3,8 cm (2. kép 3).

11. Tiszatardos. Szórványlelet (Miskolci Múzeum). Egyfülű, díszített korsó (3. kép 3). M:8, Szá:8, Fá:3,2 cm.

12. Bodrogköz. Két egyfülű, talpas korsó³⁴ (2. kép 11, 12).

13. Zemplén m. Két talpas, egyfülű korsó.³⁵

Település

A bodrogszerdahelyi csoport, mint lelőhelyei mutatják, az alsó Hernád völgyében és a Bodrogközben települt meg. Hitelesen feltárt és közölt telepe nincs, így települési viszonyairól alig tudunk valamit. Valószínű, hogy tovább folytatta a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra telepeit. Erről látszik tanúskodni a bárcái telep is.

Bárcá I. lelőhelyen egy több rétegű települést tártak fel. A telep felső két rétege, a II. és I. réteg a bronzkort képviselte. Az első réteget, amely a füzesabonyi kultúra hagyatéka, Hajek az itt előkerült bronzok alapján az R BA₂—BB₁ fordulójára keltezi.³⁶ Hajek véleményének ellentmond az I/2-es rétegben egy ház omladékában előkerült bronzraktárlelet. Ez Bóna szerint a koszideri típusú

²⁷ Polla, B., AR 10 (1958) 191—194., 511—515. *Ua.*, Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. (Bratislava 1960) 299—386.

²⁸ Hajek, L., Kommission für das Äneolitikum und die ältere Bronzezeit. (Nitra 1958) 59—76. (továbbiakban Kommission 1958).

²⁹ Hajek, L., SA 5 (1957) 329—332.

³⁰ Eisner, J., Slovensko v Pravěku: (Bratislava 1933) XLVIII. t. 4.

³¹ Eisner, J., i. m. XLVIII. t. 2.

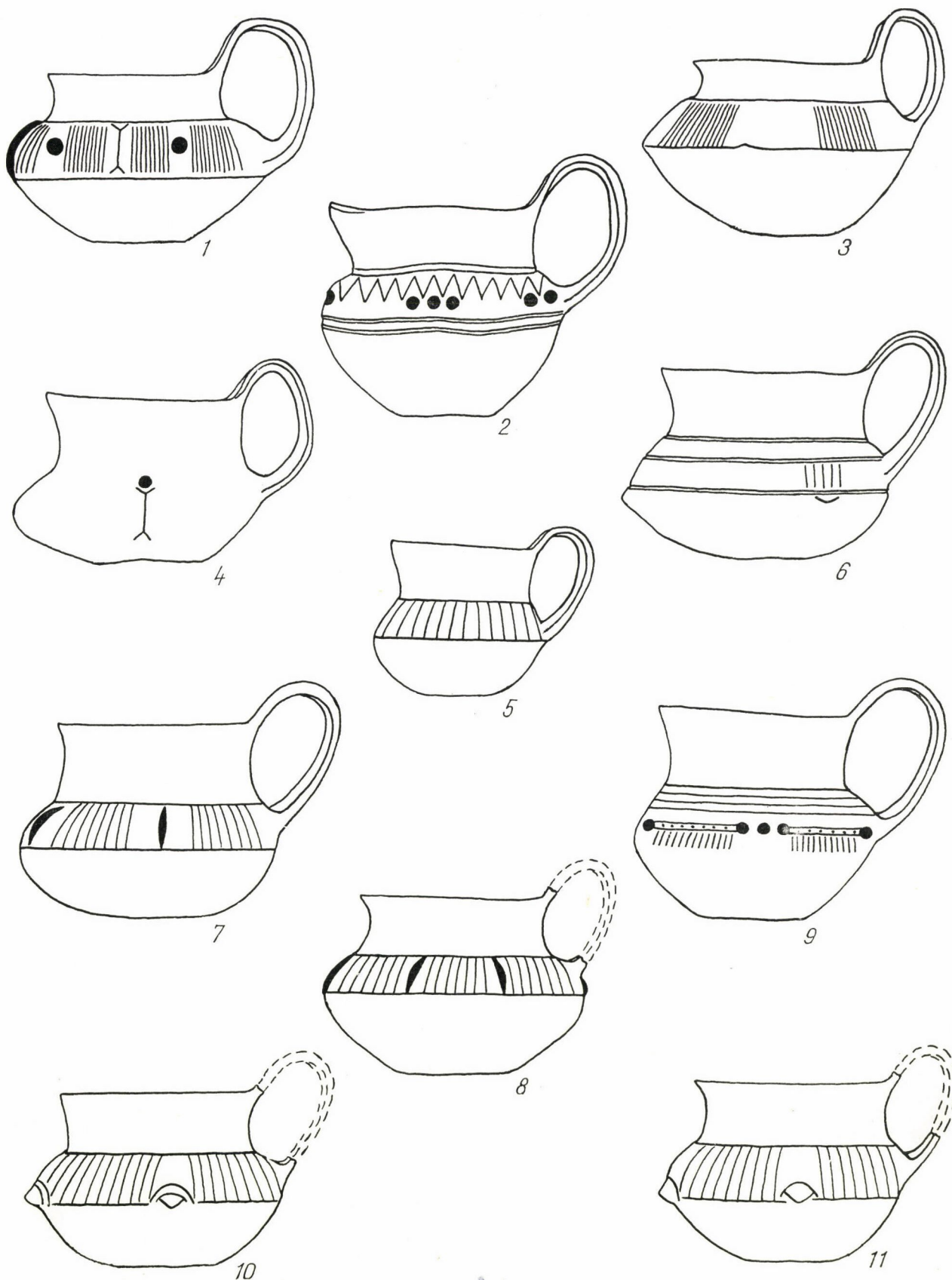
³² Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 88., XXX. t. 3.

³³ Milošević, V., Actes 1953. 38. kép 1, 2, 5. (raktárlelet részei); 3, 4, 6, 10, 13, 15.; Lásd még: Bóna I., RDolg. 2 (1960) 121.; Bóna I., HOMÉ 3 (1959) (nyomdában).

³⁴ Arch. Ért. 30 (1910) 362., 431.

³⁵ Arch. Ért. 31 (1911) 80., 91.

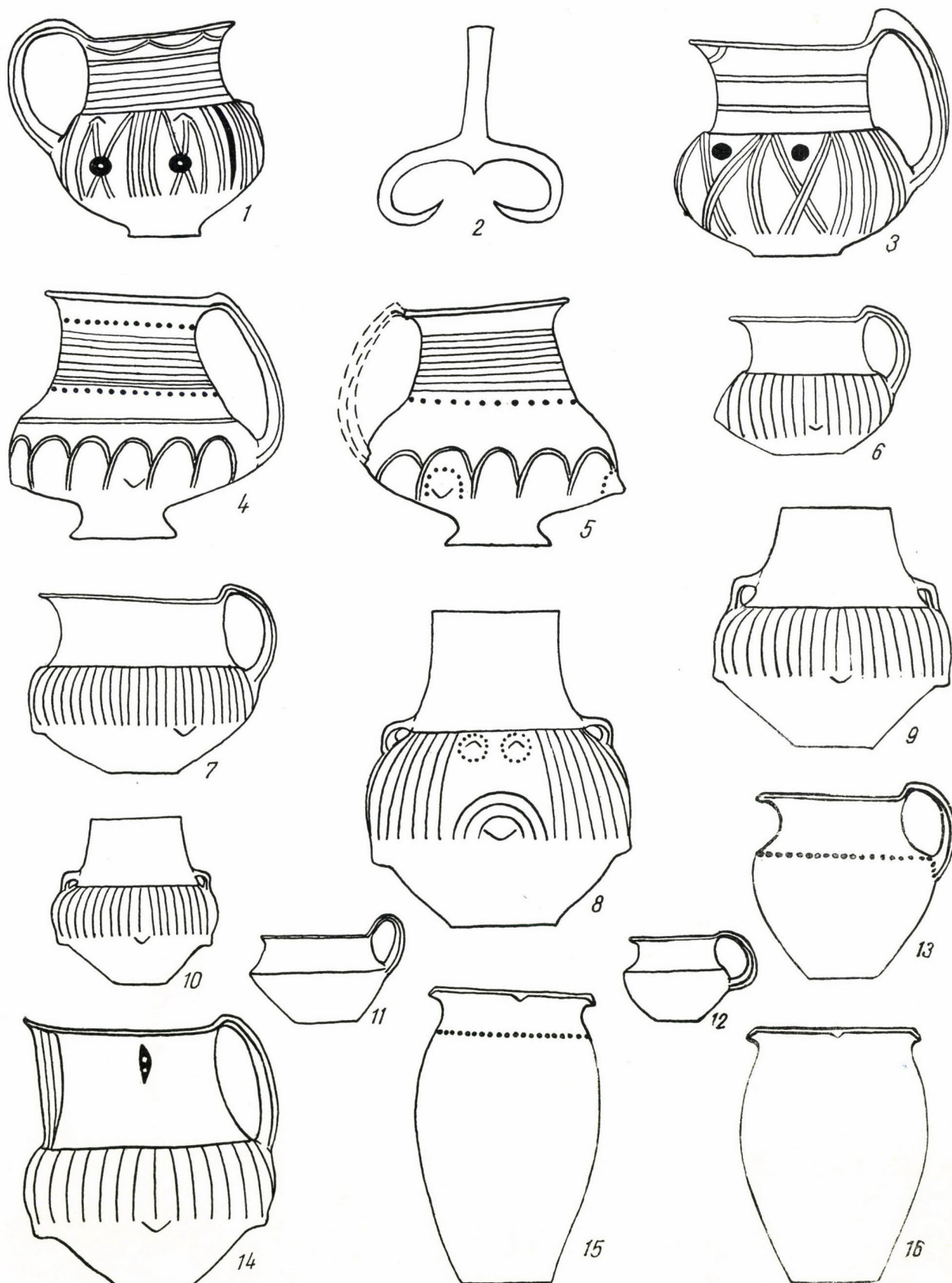
³⁶ Hajek, L., Kommission 1958. 73.

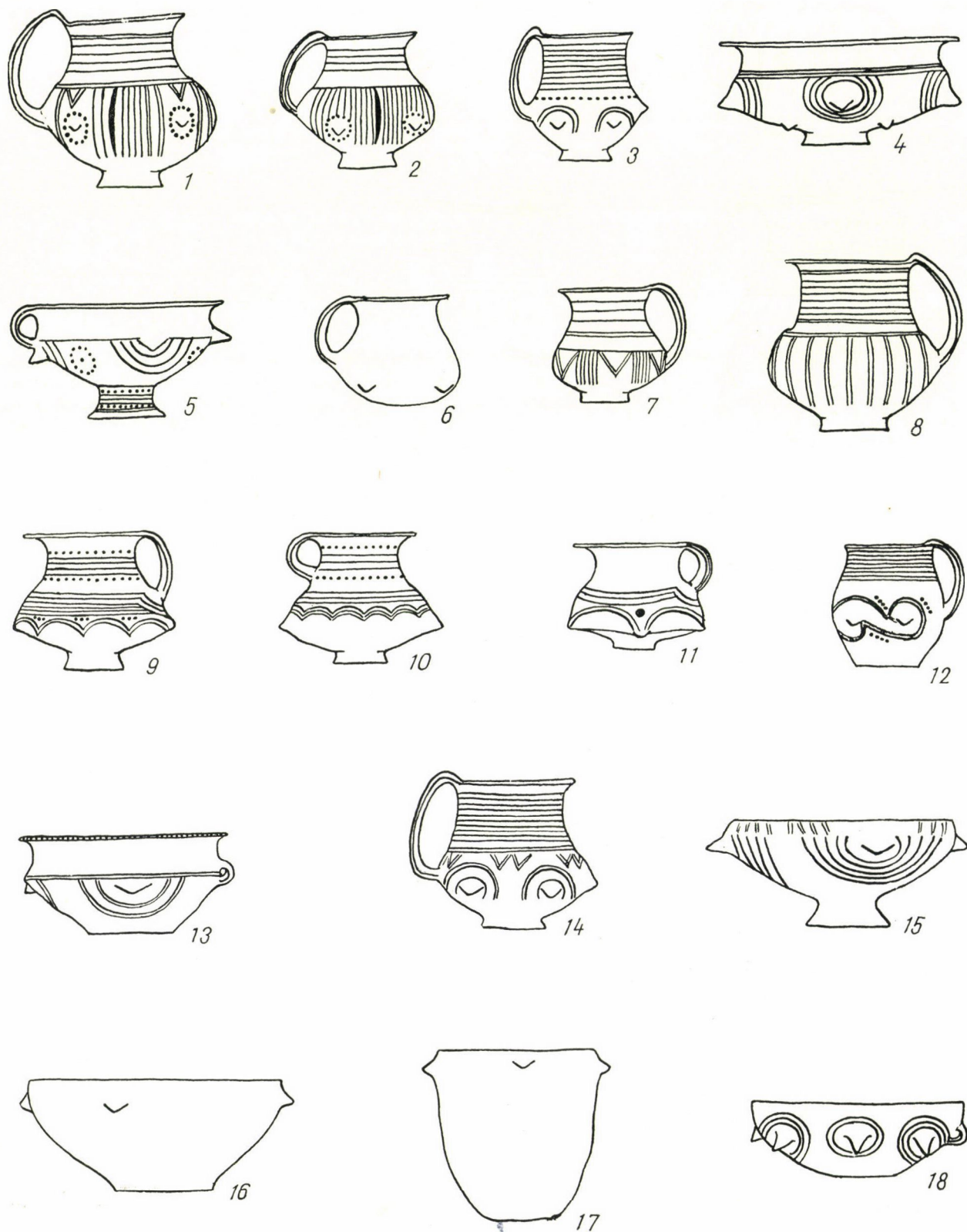
1. kép. 1-4, 6. Füzesabony. — 5, 7, 9. Szíhalom. — 8, 10, 11. Maklár
 Рис. 1. 1-4, 6. Фюзешабонь. — 5, 7, 9. Сихалом. — 8, 10, 11. Маклар
 Fig. 1. 1-4, 6. Füzesabony. — 5, 7, 9. Szíhalom. — 8, 10, 11. Maklár

2. kép. 1-3. Ároktő-Dongóhalom. — 4-7. Szakáld. — 8-10. Tiszakeszi-Szódadomb. — 11-12. Bodrogköz
 Рис. 2. 1-3. Ароктё-Донгохалом. — 4-7. Сакалд. — 8-10. Тисакеси-Содадомб. — 11-12. Бодрогкёз
 Fig. 2. 1-3. Ároktő-Dongóhalom. — 4-7. Szakáld. — 8-10. Tiszakeszi-Szódadomb. — 11-12. Bodrogköz

3. kép. Bodrogszerdahelyi csoport: 1-2. Zalkod. — 3. Tiszatardos. — 4-5. Olaszliszka. — Berkesz-Demeeser fokozat 6-16. Muhi.
 Рис. 3. Группа бодрогсердаheyская: 1-2. Залкод. — 3. Тисатардош. — 4-5. Оласлиска. — Ступень Беркес-Демечер: 6-16. Мухи.
 Fig. 3. Groupe de Bodrogszerdahely: 1-2. Zalkod. — 3. Tiszatardos. — 4-5. Olaszliszka. — Phase de Berkesz-Demeeser: 6-16. Muhi

4. kép. A bodrogszerdahelyi csoport jellemző kerámiatípusai (B. Polla után)
 Рис. 4. Типы керамики, характерной для бодрогсердахейской группы (по Б. Полла)
 Fig. 4. Types de céramique caractéristiques du groupe de Bodrogszerdahely (d'après B. Polla)

raktárleletek közé tartozik.³⁷ Mozsolics a BK III. periódusa (R BB) végére³⁸, Bóna a későbronzkor 2-be (R BC) keltezi.³⁹ Valószínű, hogy a három nivóra tagolódó első réteg utolsó szakaszai már a halomsíros kultúra után továbbélő füzesabonyi népességhez köthetők, tehát korban és kulturálisan megfelelnek a bodrogszerdahelyi temető leleteinek. Így Hajek keltezése nem érvényes a telep élettartamára, hanem csupán az adott leletekre, mert megszűnésének időpontját az előkerült bronzlelet adja meg. A bárcai telepnek a későbronzkor első periódusában való továbbfolytatódása alapot ad annak feltételezésére, hogy a későbronzkor első periódusa idején, a bodrogszerdahelyi csoport időtartama alatt a települési forma teljesen megfelelt a füzesabonyi kultúra időszakának.

A füzesabonyi kultúra települési viszonyaival Bóna foglalkozott részletesen. Megállapította, hogy a füzesabonyi kultúra népe folyók partján emelkedő dombokon tell telepeket létesített. Ezeket gyakran erődítésekkel látta el. Cölöpszerkezetű vagy tapasztott sövényfalú, vertfalú házakat épített.⁴⁰

Ennek a képnek teljesen megfelel a bárcai telep. A Hernád mellett levő települést a bronzkorban erődítéssel vették körül. Az első réteg 90 cm-es vastagsága pedig tell jellegét mutatja.⁴¹

A bodrogszerdahelyi népesség házformáira a bárcai II/1-es rétegben feltárt négyszögletes alaprajzú, patiesfalú házak nyújtanak párhuzamot.⁴² A füzesabonyi népességnek a halomsíros támadás utáni továbbéléséről, a települések folytatásáról a bárcain kívül a tiszakeszi-szódadombi és ároktő-dongóhalmi füzesabonyi tell telepek mellett levő temetők is tanúskodnak. Ezekből szintén előkerültek a bodrogszerdahelyi csoport leletei.

Temetkezés

A csoport egyetlen hiteles temetőjét Bodrogszerdahelyen tárták fel 1955-ben. A temető birtukos. A napvilágra került 67 sír közül 24 zsugorított csontvázas, 34 égetéses és 9 szimbolikus temetkezés volt.⁴³

A közlő Polla részletesen leírja a temetőben tapasztalt temetkezési rítust. Eszerint a csontvázas sírok kivétel nélkül zsugorított vázakat tartalmaztak. Az égetéses sírok többnyire szórthamvasak voltak, a mellékleteket (általában kis korsó, bögre, tál) vagy a hamvakra, vagy melléjük helyezték. Mindössze két esetben találtak hamvakat

edényben, egy tállal borított korsóban és egy fazék alakú edényben.⁴⁴

A bodrogszerdahelyi temetőn kívül csupán Szakáldról ismerünk még a Hernád-vidéki későfüzesabonyi nép temetőjére mutató leletet. Itt egy szórthamvas sír mellékletei kerültek elő (2. kép. 4–7).

Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a bodrogszerdahelyi csoport kulturális meghatározásánál temetkezési rítusának. A középsőbronzkori klasszikus füzesabonyi kultúrának igen szigorú, kötött rítusa volt. A halottakat minden esetben zsugorítva temették el. Tompa megfigyelése szerint a megvaszói temetőben a férfiak D–É-i irányban mindig jobboldalon, a nők É–D-i irányban baloldalon feküdtek.⁴⁵ Ugyanezt tapasztaljuk a bodrogszerdahelyi temetőben is, bár ott még antropológiai feldolgozás híján nemek szerint nem különítették el a sírokat.

A bodrogszerdahelyi temető csontvázas sírjai tehát a füzesabonyi kultúra temetkezési szokásának változatlan továbbéléséről tanúskodnak. A hamvasztás megjelenése, sőt túlsúlya új vonás ebben a korban ezen a területen,⁴⁶ így ez is elválasztja a bodrogszerdahelyi csoportot a középsőbronzkori füzesabonyi kultúrától. Nemcsak a füzesabonyi népesség anyagi műveltsége fejlődött tovább és alakult át, hanem szellemi életében is jelentős változás következett be.

A változás kiváltója, a hamvasztás megjelenésének előidézője, az egész Kárpát-medence kulturális képét átalakító halomsíros vándorlás volt. A halomsíros kultúra megjelenése után lépett fel, a hernádkaki három sírtól eltekintve, a hamvasztás szokása a füzesabonyi kultúrában. A füzesabonyi nép azonban nem vehette át ezt a halomsíros kultúrától, mivel az a Kárpát-medencében való megjelenésekor túlnyomórészt csontvázasan temetkezett. Néhány égetéses temetkezése pedig zömmel urnasír, míg a bodrogszerdahelyi temetőben a hamvasztásos sírok két kivétellel szórthamvasak; urna egyáltalán nem fordult elő.

Nem vehette át a hamvasztásos rítust a bodrogszerdahelyi csoport az egyeki kultúrától sem, mivel az valamivel későbbben alakult ki, s csaknem kizárólag urnás temetkezési forma jellemző rá. Az egyeki kultúra a bodrogszerdahelyi csoportnak csupán második szakaszára gyakorolt hatást, és legfeljebb csak a hamvasztás további elterjesztésében játszhatott szerepet.

A középsőbronzkor végén csak egyetlen úton juthatott el a Hernád mellékre a hamvasztásos

³⁷ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 216.

³⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 160.

³⁹ Bóna, I., i. m. 241.

⁴⁰ Bóna, I., A középsőbronzkor Magyarországon. Kézirat.

⁴¹ Hajek, L., Komission 1958. 61.; Kabat, J., AR 7 (1955) 742–746.

⁴² Hajek, L., i. m. 63., 2, 3. kép.; Kabat, J., AR 7 (1955) 613., 286–287. kép.

⁴³ Polla, B., Gräberfeld 335.

⁴⁴ Polla, B., Gräberfeld 335–337.

⁴⁵ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 97–98. A hernádkaki temetőben is azonos a rítus, itt azonban a sírok egy részénél K–Ny-i (férfiak), illetve Ny–K-i (nők) irányítást figyelt meg Tompa. Ezek a sírok azonban a temető idősebb szakaszába tartoznak.

⁴⁶ A hernádkaki temetőben előforduló 3 hamvasztásos sír [Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) 97.] a füzesabonyi kultúra kezdetére keltezhető. Bóna István hatvani elemek továbbélésének tulajdonítja jelenlétüket. — Bóna, I., A középsőbronzkor Magyarországon. Kézirat.

temetkezési mód — a halomsíros támadás elől É-ra húzódó alföldi népesorportok útján. Ennek a népmozgásnak lehetőségére Mozsolics is utalt.⁴⁷ Kalicz lehetségesnek tartja két, a nyíregyházi bronzkori telep közelében előkerült urna alapján, hogy a vatyai kultúra egyes csoportjai a Tiszántúlra húzódtak a halomsíros nép támadása elől.⁴⁸

A bodrogszerdahelyi csoportban fellépő hamvasztás eredetének kérdése még ezen menekülő népelemek átadó szerepének figyelembevételével sem tekinthető teljesen megoldottnak. A vatyai kultúrában nem a szórthamvas, hanem az urnás temetkezési mód uralkodott.⁴⁹ Lehetséges, hogy a füzesabonyi népesség átvette ugyan a hamvasztásos rítust a Felvidékre húzódó néptörödékektől, de megváltozott formában alkalmazta.

Edényművesség

A bodrogszerdahelyi típusú kerámia olyan szorosan összefügg a füzesabonyi kultúrával, hogy elkülönítése attól csupán a bodrogszerdahelyi temető feltárása után vált lehetségessé. Polla a temetőt a füzesabonyi kultúrába sorolva nem kísérelte meg leleteinek elválasztását attól. Szükségesnek látszik tehát, hogy elkülönítsük a középsőbronzkori füzesabonyi formákat a későbronzkori bodrogszerdahelyi típusoktól.

Kerámiaformák

K o r s ó k

1. Rövid nyakú, erősen öblös, spirálbütykökkel díszített korsó. Egy füle van.

Ároktő-Dongóhalom 2. kép 2, Bodrogszerdahely 4. kép 12.⁵⁰ Lényegében megegyezik a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra utolsó szakaszában uralkodó formával (Füzesabony, Megyaszó,⁵¹ Tiszapalkonya, Gelej⁵²). Ugyanebbe a formacsoportba tartozik, az előbbtől csupán nyújtottabb alakjában különböző korsó. A talp megjelenése már a bodrogszerdahelyi csoportban tűnik fel (Bodrogszerdahely⁵³ 4. kép 3, 14).

2. Kihajló peremű egyfülű korsó. Általában kis talpon áll. A nyak vízszintes vonalkázása, a vállon függőleges, összefutó vonalak vagy árkolás és benyomott pontok a leggyakoribb díszítő elemei. Néha öblét büty-

kökkel is díszítették, amelyet árkolás vagy benyomott pontsor vehet körül: Ároktő-Dongóhalom (2. kép 1,3), Szakáld (2. kép 4,7), Bodrogszerdahely⁵⁴ (4. kép 7,8). Ez az edénytípus az előbbi füzesabonyi korsóformából fejlődött ki. A bodrogszerdahelyi temető leletei világosan tükrözik ezt a folyamatot.⁵⁵ A tárgyalt korsótípushoz hasonló, vele mind formailag, mind díszítésében csaknem megegyező formát a későbronzkor 1 és 2 periódusa folyamán jóformán az egész Kárpát-medencében megtaláljuk. Az egyes kultúrákban sajátos, helyi formában jelentkezik. Ez és a nagy területeken való előfordulása, valamint mindenütt nagyjából egy időszakban való megjelenése kizárja azt, hogy egy központból eredjen.

A középsőbronzkor folyamán a Kárpát-medencében igen magas fejlettségi fokon álló agyagművesség alakult ki. Ez számos rokon vonással rendelkezett. Különösen érvényes ez a Középső Duna-medence keleti felét birtokló spirálbütykös edények művelődésére. A nyugatról behatoló halomsíros népesség megszüntette a kultúrák önállóságát, de számos elemét magába olvasztotta. A középsőbronzkori lakosság hatása, továbbélése éppen a kerámiaművességben nyilvánult meg legjobban. A későbronzkor első két periódusában a halomsíros elemekből és a helyi hagyományokból bizonyos mértékig egységes színvetű agyagművesség bontakozott ki így a középső Duna-medencében.

A halomsíros kultúra népének támadása, bár összetörte a középső Duna vidéki kulturális egységeket, azonban azoknak egymástól elkülönült csoportjai vagy önállóan vagy a halomsíros néppel keveredve megmaradtak. Az egyes területeken így önállóan az egységes középsőbronzkori alapoktól némileg eltérő, bár ugyanabba a formakörbe tartozó edénytípusok keletkeztek.

A halomsíros kultúra népének támadása után a középső Duna-medencében kialakult több közös formával és díszítőelemmel rendelkező agyagművesség egyik, helyi középsőbronzkori hagyományokra visszamenő eleme a kis egyfülű, talpas korsó. Előzményeit megtaláljuk a füzesabonyi,⁵⁶ gyulavarsándi⁵⁷ és szőregi⁵⁸ kultúrákban.

A későbronzkor első és második periódusa alatt helyi változatokban az egész Kárpát-medencében előfordul. A délkelet-szlovákiai halomsíros kultúrában magas, talpnélküli formában, mint Točik erre utalt, füzesabonyi elemek közvetítésével jelentkezik.⁵⁹ Megtaláljuk a dunántúli késővatvai-halomsíros telepeken (Solyvár,⁶⁰ Dunapentele-Kosziderpadlás,⁶¹ Dunapentele⁶²) és temetőkben (Iváncsa⁶³). Itt a leggyakoribb a magas, ívelt nyakú, zömök testű, kis alacsony talpú forma. A Duna-Tisza közí, tiszántúli nagy bronzkori telepek felső rétegeiben is előkerültek ennek a formának különböző variánsai (Gomba, Szelevény,⁶⁴ Pécska,⁶⁵ Kurtics, Ottomány⁶⁶). Az egykei kultúrában két altípusra osztható: egy alacsony, erősen kihajló peremű, mélyen bevágott vonaldíszítésű (Tiszaföldvár,⁶⁷ Rákóczi⁶⁸) és egy

⁴⁷ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 141.

⁴⁸ Kalicz N., HOMÉ 2. Miskolc (1958) 58., 67., 102. j.

⁴⁹ Patay P., Kora bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss Pann II. 13. (1938) 87.

⁵⁰ Polla, B., Gräberfeld... XXIII. t. 6., XXV. t. 6, 7., XXVI. t. 8. stb.

⁵¹ M. N. Múzeumban.

⁵² Miskolci múzeumban.

⁵³ Polla, B., Gräberfeld... VIII. t. 4., XXVIII. t. 5. XXIX. t. 2, 3. stb.

⁵⁴ Polla, B., Gräberfeld... V. t. 3., VIII. t. 5., IX. t. 1. stb.

⁵⁵ Polla, B., Gräberfeld... VIII. t. 4., XI. t. 1., XIII. t. 4., XIV. t. 2.

⁵⁶ Točik, A., Referáty o pracovných československých archeológov za rok 1955, II. (Liblice 1956) XV. t. 1, 2.; Hajek, L., Komission 1958. 70., 9. kép.

⁵⁷ Hampel J., A bronzkor Magyarországon. I. (Budapest 1886). LXXII. t. 1.

⁵⁸ Milošević, V., Actes 1953. 260., VII. t. 11.

⁵⁹ Točik, A., Referaty., XVI. t. 4—9.; Dušek, M.,

AR 11 (1959) 495., 186—187. kép; ua., Studijne zvešti AUSAV. 6 (1961) 64., 3. kép 4., 6.

⁶⁰ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) XXX. t. 2.; Valkó A., FA 3—4 (1941) 99.

⁶¹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 33., 4. kép 5—7.

⁶² Mozsolics A., Arch. Ért. 77 (1950) 116—117., XXXVI. t. 1.

⁶³ M. N. Múzeumban.

⁶⁴ M. N. Múzeumban.

⁶⁵ Milošević, V., Actes 1953. II. t. 25—28, III. t. 1, 4.; Popescu, D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. (Bucuresti 1944) IV. t. 13.

⁶⁶ Popescu, D., Die frühe... 96., 44. kép 3,4.; Posta B., Arch. Ért. 19 (1889) 19., I. B. kép 5, 6.; Horedt, K.,—Rusu, M.,—Ordentlich, I., MCA 8 (1962) 321., 7. kép 1, 3.

⁶⁷ M. N. Múzeumban.

⁶⁸ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) XXXI. t. 7.; Milošević V., Actes 1953. 17. kép 9.

magasabb, a dunántúli formához közelebb álló (Paulis, Tiszaszöllös⁶⁹ Tiszakeszi,⁷⁰ Egyek⁷¹) és ennek egy zömökebb változatára (Rákóczi-falva,⁷² Kengyel⁷³ Igrici, Jászberény-Belsőszöllő, Alpár.)⁷⁴ Az utóbbi formához áll legközelebb a pilinyi kultúra leletegyütteseiből előkerült kis korszók egy része.⁷⁵ Lehetséges, a Zagyva—Mátra vidéki helyi későfüzesabonyi előzményt is figyelembe véve, hogy az egyeki kultúrából jutottak oda. A magyarországi halomsíros kultúrába az itteni középsőbronzkori népesség hagyományaként került.⁷⁶ Megvan ez a forma a Debrecen környéki hajdúbagosi csoportban is (Hajdúbagos, Debrecen-Haláppusztá, Debrecen-Tócópart, Hajdúsámon).⁷⁷

Olténiaiban, É-Jugoszláviában a Gírla Mare⁷⁸ és Vattina⁷⁹ körben a középsőbronzkor folyamán szintén találkozunk egyfülű, kis talpas korszótipussal, bár más, legtöbbször mészbetűtes díszítéssel s némileg eltérő zömökebb formában. Itt szintén, különösen a Bánságban a halomsíros támadás utáni időszakban is tovább él ez a típus (pl.: Vattina,⁸⁰ Iladža⁸¹).

A bodrogszerdahelyi csoportban előforduló forma nem áll genetikai összefüggésben a Kárpát-medence egyéb területein kifejlődött típusokkal, azoktól elkülönülve jött létre. Ezt veszi át és díszítésében leegyszerűsíti a bodrogszerdahelyi csoportot követő, annak hagyományait tovább vivő bárcái csoport népe (Bárca, Haniska, Sárospatak, Detek, Abaujkér, Bodrogkeresztúr I. és II., Gesztely).⁸²

A tárgyalt korszóforma Mozsolics — a koszideri edénydepót és a kengyeli leletre támaszkodó — véleménye szerint a bronzkor III. periódusának végén, a nagy telepek elhagyása idején lépett fel a vatyai és füzesabonyi kultúrákban, majd a IV. periódusban (Egyek, Piliny) is folytatódik készítése. A régebbi formáknak a magasabb, karesűbb; a fiatalabbnak, a zömök, alacsonyabb típusokat látja.⁸³ Mozsolics keltezés helyes, kulturális meghatározásával szemben azonban Bóna álláspontját fogadjuk el, aki az R BB második felét a későbronzkor I-el párhuzamosítja, és a már halomsíros kultúra középső Duna-medencei hódítása utáni időszak első fázisának tartja.⁸⁴ Bóna megalapozott bizonyítékokkal támasztotta alá azt a megállapítását, hogy a nagy telepek élete a halomsíros nép benyomulása után is folytatódott.⁸⁵ Ez megnyilvánul a fenti korszótipusnak a már említett telepek felső rétegeiben való előfordulásában is. Így a koszideri edénydepót és a kengyeli lelet nem a középső bronzkor utolsó, hanem a későbronzkor első fázisában, a késővatya-halomsíros, illetve az egyeki kultúrába tartozik.

Egyelőre nem látunk lehetőséget az egész ország területére érvényes, az idősebb és fiatalabb korszótipus közti választófal meghúzására sem. A bodrogszerdahelyi csoport zömök formái egyidősek az egyeki és késővatyai halomsíros kultúra karesű típusaival. Az egyeki kultúra alacsonyabb és magas formái is azonos korúaknak látszanak. Egyedül a Felvidéken, a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi és bárcái csoportjában lépnek fel később, a későbronzkor 2-ben zömök típusok. Itt viszont előzőleg hiányoznak a karesű formák. A formai eltérések helyi csoportokra, különálló fejlődési területekre mutatnak,⁸⁶ amelyek meglétének lehetőségére Mozsolics is utalt.⁸⁷ Bóna ezt az edényformát az egyeki kultúra vezértípusának tartja. Elterjedési köre szerinte megegyezik az egyeki kultúra területével. Lelőhelylistája azonban, mivel nem törekedett az egyes altípusok elválasztására, más kultúrákhoz tartozó formákat is tartalmaz; másrészt nem öleli fel az egyfülű korszók teljes elterjedését, csupán a Dunától K-re eső területek egy részére szorítkozik.⁸⁷ A tárgyalt korszóforma teljes elterjedési területét látva, a köztük levő formai és időrendi különbségeket tekintetbe véve a fentiek alapján álláspontját nem tudjuk magunkévá tenni.

3. *Erősen öblösödő, egyfülű talpas korszóforma*: Az előző típusnak egy, csak a bodrogszerdahelyi csoportra jellemző változata [Zalkod (3. kép. 1), Tiszatardos (3. kép 3), Bodrogszerdahely⁸⁸ (4. kép 1,2), Velky Kevezd, Bodrogköz (2. kép 11), Tiszakeszi (2. kép 10)].⁸⁹

Meglepően pontos párhuzamait ismerjük Nyugat-Romániából a gyulavarsándi-ottományi kultúra területéről,⁹⁰ bizonyítva ott is a középsőbronzkori lakosság tovább élését.

4. *Erősen kihajló peremű, egyfülű, nyomott gömbtestű kis talpas korszó*. A középsőbronzkori füzesabonyi formákkal szinte megegyező [Bodrogszerdahely⁹¹ (4. kép 9)]. Továbbfejlődését többnyire a fül kisebbedése jelenti, amely gyakran egészen a perem alatt végződik [Bodrogpart, Zemplén megye⁹², Bodrogszerdahely⁹³ (4. kép 10, 11)].

B ö g r é k

1. *Díszítés nélküli alig kihajló peremű bögre*. Egy füle van. A díszített korszóforma leegyszerűsített durva változata. (Bodrogszerdahely⁹⁴, Szakáld 2. kép 4.).

2. *Nyomott gömbtestű, kihajló peremű, egyfülű bögre*. Hasélét alig kiugró bütykök díszítik (Bodrogszerdahely 4. kép 6).⁹⁵ A megyaszói temetőből ismerünk hasonló, de árkokat bütykökkel az öblén.⁹⁶

⁶⁹ M. N. Múzeumban.

⁷⁰ Milojević, V., Actes 1953. 264., 16. kép 9.

⁷¹ DJ. 1911. 18.

⁷² Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) XXXI. t. 4.

⁷³ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 255.

⁷⁴ Kalicz N., HOMÉ 2 Miskole 1958/68., I. t. 2. — Igrici.

⁷⁵ Komáromy J., JJE (Jászberény 1938—43). 117., 2 kép. — Jászberény; Majláth B., Arch. Ért. 18 (1898) 263., 20. kép.

⁷⁶ Kemenczei T., Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez II. Kézirat, 1962.

⁷⁷ Foltiny I., Arch. Ért., 1944—45. XV. t. 20. — Felsőpusztaszer.; Arch. Ért. R. f. 5 (1871). 39. 3. kép — Aszódi.; M. N. Múzeumban: Bag, Seregélyes, Kiskőrös.

⁷⁸ Zoltay L., DJ (1909) 43.; MKÉ 1(1907)184. 6. kép.; DMÉ (Debrecen) 1933 31., 6. kép.; Bóna I., HOMÉ 3 (1959) (nyomdában).

⁷⁹ Berciu, D., Arheologia preistorica a Olteniei. (Craiova 1939) 115., 136 kép 8, 11., 129., 141 kép 1 stb.; MCA 2 (1956) 279., 16 kép 1, 282., 19 kép 1. stb.; Dumitrescu, V., Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrna. (Bucuresti 1961) VII. t. 27., LVIII. t. 15., LIX. t. 26. stb.

⁸⁰ Milleker B., AK 20 (1897) 49., IV. t. 51., 51. V. t.

55—67. stb.; Dél-Magyarország régiségleletei I. (Temesvár 1891) 169., 3. 4—6. kép stb.

⁸⁰ Milleker B., AK 20 (1897) 57., III. t. 28.; Childe, G., i. m. 266., 145. kép; Garašanin, M., BRGK 39 (1958) 81., 14. kép 2.

⁸¹ Marijanski, M., RVM 6 (1957) 17., 5, 18., 3, 6, 8. stb.

⁸² Kemenczei T., i. m. Kézirat.

⁸³ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 132.; ua.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 255—256.; ua.: Swiatowit 23 (1960) 440.

⁸⁴ Bóna, I., Acta. Arch. Hung. 9 (1958) 223.-kronologiai tábla.

⁸⁵ Bóna, I., uo. 230.

⁸⁶ Mozsolics, A., Swiatowit 23 (1960) 440.

⁸⁷ Bóna I., HOMÉ 3 (1959) (nyomdában).

⁸⁸ Polla, B., Gräberfeld... V. t. 1., XX. t. 6., XXII. t. 6. stb.

⁸⁹ Milojević, V., Actes 1953. 38. t. 13.

⁹⁰ Lásd 66. j.

⁹¹ Polla, B., Gräberfeld... VII. t. 5., XV. t. 9., XVIII. t. 2. stb.; Eisner, J., i. m. XLVIII. t. 2.

⁹² Arch. Ért. 31 (1911) 80.

⁹³ Polla, B., Gräberfeld... XXI. t. 3., XXII. t. 5.

⁹⁴ Uo. VI. t. 1, 2., XV. t. 6. stb.

⁹⁵ Uo. V. t. 4., XII. t. 1., XIV. t. 1. stb.

⁹⁶ M. N. Múzeumban.

A bodrogszerdahelyi csoport e bögreformája tovább él a pilinyi kultúra bárcái csoportjában, sőt átalakulva árkkolt vállal annak fiatalabb fokozatában is.⁹⁷

T á l a k

1. *Behúzott peremű, nagy árkkolt bütykökkel díszített tál.* Talpas ritkább esetben talpnélküli formában fordul elő. [Bodrogszerdahely⁹⁸ (4. kép 15 18)]. A középsőbronzkori füzesabonyi kultúra táltípusától⁹⁹ főleg talpkiképzése alapján tudjuk elválasztani.

2. *Kihajló peremű tál.* Jellemző díszítő motívuma a nagy árkkolt bütyök. Néha egy füle és talpa van. A bodrogszerdahelyi csoportban (Bodrogkeresztúr,¹⁰⁰ Bodrogszerdahely (4. kép. 4, 5, 13¹⁰¹), Tiszakeszi (2. kép. 8), Olaszliszka] a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra behúzott peremű, hasonló díszítésű tálformájából alakult ki. Megegyező eredetű az egyeki kultúra és a hajdúbagosi csoport ilyen típusú tálformája is.¹⁰²

3. *Behúzott peremű tál.* Pereme alatt általában bütyök-sor van [Bodrogszerdahely¹⁰³ (4. kép 16)]. A hazai középsőbronzkor jól ismert tálformája ez¹⁰⁴. Előfordul a halomsíros kultúrában is, de csak a Duna-medencei lelőhelyein találjuk meg,¹⁰⁵ bizonyítva, hogy az itteni középsőbronzkori lakosságtól vette át. Igen gyakori az egyeki,¹⁰⁶ pilinyi kultúrákban,¹⁰⁷ valamint a Vattina kör késői szakaszában is.¹⁰⁸ Az egyes kultúrákban a középsőbronzkori hagyományok folytatásaképpen önállóan, egymástól függetlenül jelenik meg. A bodrogszerdahelyi csoportban a füzesabonyi tálforma él tovább.

C s u p r o k

Egyenes peremű, fordított csonkakúp alakú forma. Perem alatti bütyöksor díszíti (4. kép 17). Polla a bodrogszerdahelyi temetőben előfordult ilyen csupokat a somotori hallstattkori leletekkel hozza párhuzamba.¹⁰⁹ Többek közt ez alapján sorolja a temetőt a Tőszeg D-be. E hivatkozás mögött tulajdonképpen még Tompa régi, téves nézete húzódik meg, amely szerint a Tőszeg D a hallstattkorban is tart, egészen a szkítákig.¹¹⁰ A bodrogszerdahelyi csupok semmiesetre sem hozhatók kapcsolatba a somotori leletekkel, azoktól őket igen nagy időbeli és kulturális távolság választja el. Közvetlen elődjüket a füzesabonyi tell középsőbronzkori anyagában talált nagyszámú ilyen típusú csupor mutatja meg.¹¹¹

Hasonló csuporban került elő a bodrogszerdahelyi temetővel közel egykorú II. kosziderpadlási raktárlelet is.¹¹²

Fémművesség

A bodrogszerdahelyi csoport időrendi helyzetének megállapítására különös jelentőségűek a csoport kevés számú, de párhuzamaik révén jól keltezhető bronzleletei.

A koszideri típusú fémművesség köréből ismerjük megfelelőit a bodrogszerdahelyi temető 32. sírjából előkerült átfúrt, ívelt szögfejú tűnek¹¹³ (mezőberényi¹¹⁴ és koszideri¹¹⁵ raktárlelet, valamint a tiszafüredi egyeki kultúrába tartozó öntőminta-lelet¹¹⁶). Bóna szerint ez a tütípus Galiciából jutott el a koszideri körbe.¹¹⁷

Két úton kerülhetett a bodrogszerdahelyi temető leletei közé az ott talált bronzhuzallal körületekeresztelt fejű tű.¹¹⁸ Ez igen hasonlít a DK-Európa,¹¹⁹ így hazánk területén¹²⁰ is a korai és a középsőbronzkor első felében általánosan elterjedt ciprusi tűhöz. Lehetséges, hogy helyi, továbbélő formaként jelent meg a bodrogszerdahelyi, az egyeki (Tiszakeszi — 2. kép. 9., Marosvásárhely)¹²¹ és a pilinyi kultúrában (Zagyvapálfalva¹²²), valamint a felsőszőcsi (Tőkés¹²³) csoportban. Nem tartjuk azonban azt sem kizártnak, hogy a halomsíros kultúra (Csehország, Oberpfalz,¹²⁴ Magyarország¹²⁵) közvetítésével jelent meg újra későbronzkori lelőhelyeinken.

Szintén a halomsíros kultúra középső duna-medencei megjelenése utáni időszakra mutat a szakáldi sírhoz tartozó nyitott, kerekátmetszetű (2. kép 6) bronz karperec. Felülete egymástól szabályos távolságban levő vonalesoportokkal van díszítve. A halomsíros kultúra területén igen elterjedt típus. Megtaláljuk Oberpfalzban,¹²⁶ Württem-

⁹⁷ Kemenczei T., i. m. Kézirat.

⁹⁸ Polla, B., Gräberfeld. . . IV. t. 4., IX. t. 3. stb.

⁹⁹ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) XL. t. 10., XLIV. t. 1, 3—8. stb.

Budinšky Krička, V., Slovensko v Dejiny I. (Bratislava 1947) XVIII. t. 3, 4.

¹⁰⁰ Tompa, F., i. m. 30. t. 3.

¹⁰¹ Polla, B., Gräberfeld. . . VI. t. 3., VII. t. 3, 4., IX. t. 4. stb.

¹⁰² Bóna I., HOMÉ 3 (1959), (nyomdában).

¹⁰³ Polla, B., Gräberfeld. . . IV. t. 1, 2., V. t. 2., IX. t. 2.

¹⁰⁴ Arch. Ért. 2 (1882) 308., 8. kép — vatyai kultúra; Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 26. t. 6., 44. t.; Budinšky Krička, V., i. m. XVII. t. 1.—füzesabonyi kultúra.

¹⁰⁵ Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) III. t. 3.

¹⁰⁶ Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 54., III. t. 1.

¹⁰⁷ Kemenczei T., i. m. Kézirat.

¹⁰⁸ Marijanski, M., RMV, 6 (1957) 17., 3 kép, 20., 5 kép, 21., 5 kép.

¹⁰⁹ Polla, B., Gräberfeld. . . 338., XIX. t. 3, 4.

¹¹⁰ Tompa, F., i. m. 102.

¹¹¹ M. N. Múzeumban.

¹¹² Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 124., 1. kép.

¹¹³ Polla, B., Gräberfeld. . . 6., 15. kép 2.

¹¹⁴ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) V. t.: Hampel J., i. m. LIV. t. 7.

¹¹⁵ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) XXIII. t. 7, 8.

¹¹⁶ Bóna, I., Ann. Un. Scien. Bp. de R. Eötvös Nom. 2 (1960) 266., III. t. 1.

¹¹⁷ Uo. 266.

¹¹⁸ Polla, B., Gräberfeld. . . 336., 15. kép 1.

¹¹⁹ Hundt, H. J., Kommission 1958. 170. —elterjedési térkép.

¹²⁰ Tompa, F., i. m. XXXIII. t. 12., 18.; Foltiny I., Dolg 17 (1941) XIX. t. 1, 2, XXI. t. 70, 71. stb.

¹²¹ Hampel J., i. m. CCXXIV. t. 11.

¹²² Kemenczei T., i. m. Kézirat.

¹²³ Bernjakovič, K., SA 8 (1960) XIII. t. 13.

¹²⁴ Stocky, A., La Bohème à l'âge du bronze (Prague 1928) XX. t. 1.

Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz 1959) XLVI. t. 24., L. t. 2.

¹²⁵ Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) XI. t. 14.

¹²⁶ Torbrügge, W., i. m. XIV. t. 10, 11., III. t. 14—15., XXIII. t. 8. stb.

¹²⁷ Holste, F., Die Bronzezeit in Süd und Westdeutschland. (Berlin 1953) 59., XVII. t. 4, 13., XVI. t. 12.

¹²⁸ Pič, J. L., Štarožitnosti žeme Česke I. Cechy Predhistorické 2 (Praga 1905) IV. t. 14., XI. t. 13, 17., XVII. t. 3, 6—8. stb.; Stocky, A., i. m. XXV. t. 11., XXVIII. t. 7—10. stb.; Holste, F., i. m. 50., Jilková, E., PA 49 (1958) 131., 12. kép 5, 6.

bergben,¹²⁷ Csehországban,¹²⁸ Sziléziában,¹²⁹ Ausztriában.¹³⁰ A Kárpát-medencei halomsíros-leletek között szintén gyakori (Male Blahove.¹³¹ Szomolány,¹³² Zombor,¹³³ Zenta,¹³⁴ Hódmezővásárhely-Kishomok¹³⁵). Az egyeki (Igrici,¹³⁶ Rákóczi-falva¹³⁷) és pilinyi kultúrában (Nagybátöny¹³⁸) is előfordul. A bodrogszerdahelyi csoportba kétségtelenül a halomsíros kultúrából jutott, mint ezt a Szakáld szomszédságában, a bodrogszerdahelyi csoport határterületén fekvő mezőcsáti halomsíros temető ilyen típusú leletei¹³⁹ is bizonyítják.

A sírleletekkel korban teljesen összhangban van a bárcai telep I/2 rétegében előkerült bronzlelet. Mozsolics ezt a BK III. füzesabonyi kultúra élete végén elrejtett raktárleletekhez sorolta.¹⁴⁰ Bóna véleménye szerint a koszideri kincslelethorizont legkorábbi leletei közé tartozik.¹⁴¹ Így, mivel a koszideri kincsleleteket a R BC-be keltezte, a bárcai kincs a R BC elején kerülhetett a föld alá.

Mozsolics és Bóna eltérő véleményei közül a bodrogszerdahelyi csoport kulturális helyzete, egyéb leletei Bóna megállapításait igazolják. A koszideri raktárleletek fémtípusairól összeállított táblázata világosan bizonyítja a bárcai leletnek azokkal való összefüggését.¹⁴²

A bárcai kincs a bodrogszerdahelyi csoport életének végét jelzi. A csoport leletei e kerámia és a fémanyag tanúsága alapján a halomsíros támadást követő időszak utánra helyezhetők, és egyik sem keltezhető későbbre, mint R BC eleje (késő-bronzkor 2 eleje). A későbronzkor 2 második felében a Hernád völgyében már a bodrogszerdahelyi csoport leleteitől eltérő típusok jelentkeznek, a pilinyi kultúra bárcai csoportjának emlékei.¹⁴³ A bárcai kincsnek a R BC legelejére való keltezését így a koszideri kör időrendi meghatározásától függetlenül is megerősíti a bodrogszerdahelyi csoport, a Hernád völgye területének belső fejlődése.

A bárcai lelet elemzését Bóna lényegében az említett táblázat összeállításával elvégezte. Itt csupán egyetlen bronztípussal kell foglalkoznunk.

A fordított szívalakú lemezcsüngő a középső-bronzkori mészbetétes¹⁴⁴ és vatyai kultúrák¹⁴⁵ jellemző ékszerformája. A füzesabonyi kultúrában ismeretlen, nem lehet tehát füzesabonyi hagyományként felfogni a bodrogszerdahelyi csoportban. A Hernád völgyébe a halomsíros kultúra elől a Felvidékre és Tiszántúlra húzódó vatyai néptörödékek útján juthatott.

Időrend

A bodrogszerdahelyi csoport kormeghatározásánál a Hernád alsó folyása környéke és a Bodrogköz relatív kronológiai viszonyából, valamint a csoport leleteiből adódó keltezési lehetőségeket kell figyelembe vennünk.

A középsőbronzkor folyamán a bodrogszerdahelyi csoport elterjedési területén a füzesabonyi kultúra uralkodott. Ennek záródását Mozsolics kronológiai rendszerében a B III. periódus végébe (R BB vége) szabja meg,¹⁴⁶ Bóna viszont a középső-bronzkor végére (kb. R BB¹ vége) helyezi.¹⁴⁷ Megállapításaik közül Bóna keltezését látjuk helyesnek, amely a Kárpát-medencei középsőbronzkori kultúrák monografikus feldolgozásán alapul,¹⁴⁸ s összhangban van a későbronzkori kultúrák időrendjével is.

A bodrogszerdahelyi csoport leletanyaga eltér a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra emlékanyagától, annak szerves továbbfejlődését jelenti. Időben tehát közvetlenül követi, azaz a középső bronzkor utáni periódusba, a későbronzkor 1-be tartozik (kb. R BB második fele).

A pilinyi kultúra bárcai csoportjának jól keltezhető leletei adják meg számunkra a bárcai csoport lezáródásának időpontját. Ez a csoport a későbronzkor 2 (R BC) elején alakult ki a Hernád vidékén.¹⁴⁹

A terület kultúráinak relatív kronológiai sorából adódó időrendi következtetést megerősíti a bodrogszerdahelyi csoport más kultúrákhoz kapcsolódó leleteinek keltezése is. A sírok bronz mellékletei (ívelt szegfejű, átfúrt fejű tű; „ciprusi tű”; karperec) a halomsíros kultúra idősebb szakaszával, illetve részben a koszideri körrel való egyidejűségét bizonyítják, azaz a későbronzkori 1-re mutatnak.

A bodrogszerdahelyi csoportot a koszideri kincslelethorizont alapján a R BC elejére tehető bárcai bronzkincs zárja. Ennek előkerülési, rétegtani viszonyai nem felelnek meg keltezésének. A közlő Hajek szerint az I/2 es rétegben találták,¹⁵⁰ tehát földbekerülése után a telep élete tovább folyt még. A telep elpusztulását Hajek a R BA₂-BB fordulójára keltezi.¹⁵¹ Eszerint a bárcai bronzlelet a R A₂-be tartozott volna, ami párhuzamai alapján lehetetlen. Hajek a telep keltezésénél nem vette figyelembe ezt a leletet, hanem csak a többi,

¹²⁹ Richthofen, B., Die ältere Bronzezeit in Schlesien. (Berlin 1926) 25. t. c.—h.

¹³⁰ Willcombeder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 128.; Pittioni, R., Die Urgeschichte des Österreichischen Raumes. (Wien 1954) 401, 280. kép.

¹³¹ Budínský Krička, V., ČMSS 41 (1950) 2., 9, 10. kép.

¹³² Sándorfi N., Arch. Ért. 16 (1896) 112., I. t. 2, 3., 114., II. t. 6, 7.; Hampel J., i. m. CCLIII. t. 2, 3, 6, 7.

¹³³ Gubitz K., Arch. Ért. 28 (1908) 263., 5. kép.

¹³⁴ Dudás G., Arch. Ért. 18 (1898) 287., 2. kép.

¹³⁵ Banner J., Arch. Ért. 1944—45. XII. t. 34—36.

¹³⁶ Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) IV. t. 4.

¹³⁷ M. N. Múzeumban.

¹³⁸ Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 41., 11. kép 20, 21.

¹³⁹ Kalicz Nándor szíves szóbeli közlése.

¹⁴⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958). 253.

¹⁴¹ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 241.

¹⁴² Uo. 5. kép.

¹⁴³ Kemenczei T., i. m. Kézirat.

¹⁴⁴ Bóna, I., i. m. 225., 6. kép.

¹⁴⁵ Patay P., Korabronzkori. . . XIII. t. 4.

¹⁴⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 145.

¹⁴⁷ Bóna, I., i. m. 226—227.

¹⁴⁸ Bóna I., A középsőbronzkor Magyarországon. Kézirat.

¹⁴⁹ Lásd 143. j.

¹⁵⁰ Hajek, L., SA 5 (1957) 337.

¹⁵¹ Hajek, L., Komission 1958. i. m. 73.

valóban R BA₂—B₁-be tartozó bronztárgyat. A telep az ezeknek megfelelő kor után még tovább folytatódott, és csak a R BC elején szűnt meg, vagy pusztult el, mint ezt a bronz raktárlelet bizonyítja. A rétegtani ellentmondásra Hajeknek az a megfigyelése adhat magyarázatot, amely szerint az első réteg hármass tagozódását csak néhány helyen lehetett megfigyelni.¹⁵² Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a bronzlelet, a rétegek egybemosódása miatt nem az I/2-es, hanem az I/1-es rétegből került elő, mivel az utólag beásott gávai gödrökön kívül az „ottományi kultúránál”, azaz a bodrogszerdahelyi csoportnál és a hozzátartozó bronzleletnél fiatalabb leletek Hajek szerint a telepen nem kerültek elő. A kérdés tisztázódását a bárcai telep közlésétől várjuk.

Az alsó Hernád vidéke és a Tisza közti terület a későbronzkor 1 és 2 eleje közti időszakban tehát a bodrogszerdahelyi csoport népe tartotta birtokában.

Kapcsolatok

A bodrogszerdahelyi csoport leletei között a néhány bronztárgyat kivéve nem találunk más népeiségekkel kapcsolatokat mutató elemet. Kerámiaművessége teljes egészében helyi középső-bronzkori alapokra épült, mentes idegen befolyástól. Ennek az elzárkózottságnak oka a bodrogszerdahelyi csoportra nehezedő halomsíros nyomás volt. A két népesség ellenségesen állt egymással szemben, nem gyakoroltak egymásra hatást. Ezzel magyarázható a bodrogszerdahelyi temető halomsíros hatástól érintetlen volta, noha szomszédosak voltak egymással. A néhány halomsíros típusú fém sem békés kapcsolatok eredményeképpen juthatott el a bodrogszerdahelyi nép területére. Más volt a viszonya csoportunknak az egyeki kultúrával, amely még a későbronzkor 1. periódusa folyamán felváltotta a rövid életű halomsíros kultúrát a bodrogszerdahelyi csoport szomszédságában.

A bodrogszerdahelyi csoportot követő, nagyrészt arra épülő bárcai csoportban jelentős egyeki elemeket találunk,¹⁵³ amelyek egy részének legalábbis a bodrogszerdahelyi csoportban kellett megjelenie. Valószínű, hogy a koszideri típusú fémek zöme is az egyeki kultúrával való kapcsolat útján jutott el oda.

A bodrogszerdahelyi és egyeki agyagművesség különösen sok közös vonással, elemmel rendelkezik. Megmutatkozik ez sok közös díszítő motívumban (benyomott pontok, árkolt bütykök, a nyak vonalkázása stb.) és formában (kis egyfűlű talpas korsók; behúzott peremű tálak, peremük alatt bütyöksorral; kis egyfűlű bögrék). Mindezek az elemek középsőbronzkori eredetűek, és a két népesség egyik azonos alapnépességére, a füzesabonyi kultúrára vezethetők vissza.

A középsőbronzkor 3 folyamán a középső Duna-medencébe nyugatról halomsíros kultúra törzsei nyomultak be. A Dunántúlt teljesen birtokba vették a gátai, mészbetétes és vatyai kultúrák önállóságának megszűntetése után. A mészbetétes edények kultúrájának népe nagyrészt elmenekült a hódítók elől a Tiszántúlra és a D-Alföldre, míg a vatyai kultúra népességének zöme helyben maradt, telepeit nem hagyta el, és az újonnan érkező néppel együtt összekeveredve, egybeolvadva a késővátya-halomsíros kultúrát alakította ki.¹⁵⁴ A Dunát átlépve a halomsíros kultúra erősebb ellenállásra talált. A Duna—Tisza közét és az Alföld nagy részét elfoglalta ugyan, de az Alföldet szegélyező hegyvidékre, ÉK-Magyarországra, a Körösöktől K-re és az Alduna vidékre már nem tudott behatolni. Ezekről a területekről hiányoznak a halomsíros kultúra leletegyüttesei (természetesen egyes leletei nem), mivel ott a középsőbronzkori lakosság, a menekülőktől megerősödve vetette meg lábát.

A halomsíros kultúra népének támadása következtében a füzesabonyi kultúra is, elvesztve területének jelentékeny részét, mint kulturális egység a középsőbronzkor végével egyidőben megszűnt; csak egyes kisebb, egymástól elkülönült, anyagi és szellemi kultúrájukban változáson átment csoportjai éltek tovább.

A Zagyva folyása mentén és a Mátra vidékén alakult ki a későfüzesabonyi népesség egyik csoportja, tovább folytatva a nagy telepeket (Füzesabony, Szihalom, Szécsény). Önállóságát a későbronzkor 1 végén délről, a Vattina körből érkező és egy újabb halomsíros népes csoport szüntette meg.¹⁵⁵

A későfüzesabonyi nép másik népes csoportja a Hernád és a Bodrog alsó folyása mentén állította meg a halomsíros kultúra hordozóinak előrenyomulását. A két etnikum ellenséges szembenállását mutatja be a bodrogszerdahelyi típusú emléanyag halomsíros hatástól érintetlen volta és a bárcai telep erődítése. A füzesabonyi nép kultúrájában végbement változás nemcsak az edényművesség továbbfejlődésében mutatkozott meg, hanem a hamvasztásos rítus elterjedésében is. Az utóbbi valószínűleg az ide menekülő vatyai népelemek hatására történt. A bodrogszerdahelyi csoport további fejlődésére az egyeki kultúra gyakorolhatott hatást, amely különösen a fémművességben lehetett erős (bárcai bronzkincs). A későbronzkor 2 elején a Zagyva vidékéről benyomuló pilinyi hullám zárta le a csoport fejlődését. Ezt jelzi a bárcai telep elpusztulása, a bronzlelet földbekerülése. A Nyírség ÉK-i felében a középsőbronzkor második felében a Felvidékhez hasonlóan középsőbronzkori hagyományokat továbbvivő csoport alakult ki. Ez a felsőszőcsi csoport, amely a halomsíros kultúrát a Felső-Tisza vidékre való behatolásában

¹⁵² Uo. 64.

¹⁵³ Lásd 143. j.

¹⁵⁴ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 230.

¹⁵⁵ Lásd 143. j.

gátolta meg. A csoporttal a közelmúltban két tanulmány is foglalkozott részletesen. Mozsolics felsőszőcsi kultúrájának nevezi és a B IV. periódusba keltezi. Eredetire vonatkozólag azt állapítja meg, hogy a „gyulavarsánd-ottományi” kultúra az egyik összetevője, de létrejöttében nagy szerepet játszott a füzesabonyi és a Komarowo kultúra, valamint a mészbetétdíszítés átvevésével a Tiszavidékig is eljutó dunántúli mészbetét díszű edények kultúrája. A Komarowo kultúra hatása a halomsíros temetkezés átadásánál mutatkozott meg. Kelet felé mutat a csoport fémművessége is, amelyet a gyulaházi-karászi halomsírban előkerült bronzlelet képvisel. Mozsolics az egyeki, pilinyi és a Noa kultúrával, valamint részben a hajdúbagosi csoporttal tartja egykorúnak a felsőszőcsi kultúrát. A B V. periódusban a felsőszőcsi, egyeki és Noa kultúrákat Magyarország ÉK-i területén és Erdélyben a Gáva-kultúra váltja fel.¹⁵⁶

Kalicz szintén középsőbronzkori alapok kifejlődésének tartja a felsőszőcsi csoportot, de ő a wiettenbergi és ottományi kultúrák szerepét tartja jelentősnek a csoport kialakításában. A sírhalmos temetkezést nem tartja jellemzőnek a csoportra, az irodalomban említett halomsírokban előkerült felsőszőcsi és gyulaházi leletek szerinte másodlagosak. A felsőszőcsi csoportot két, egy kerámiájában gazdagabb és egy egyszerűbb díszítésű fázisra osztja. Fémművességét a koszideri körhöz csatolkoznak gondolja. Időrendileg a csoportot Kalicz középsőbronzkori ottományi kultúra vége és a koravaskor eleje közé osztja be.¹⁵⁷

A felsőszőcsi csoport időrendi helyzetét Kalicz és Mozsolics azonosan határozza meg, mikor a HA elejéig keltezi. A Nyírség északi részében azonban a koravaskort jelentő Gáva kultúra leletei feltűnése előtt egy, a felsőszőcsitől eltérő típusú leletanyag különíthető el. Ennek legjelentősebb lelőhelyei Berkesz, Demecser, Nyíregyháza-Bujtos¹⁵⁸, Oborin¹⁵⁹ stb. A Tiszától nyugatra fekvő egyetlen lelőhelye Muhi.¹⁶⁰ Legjelentősebb lelőhelyei után berkesz-demecseri csoportnak nevezhetjük.

A berkesz-demecseri csoport legjellemzőbb kerámia formáit [magas, nyulánk, rovátkolt vállú csuprok (3. kép 15, 16), alacsonyabb egyfülű, rovátkolt vállú csuprok (3. kép 13), árkoldt díszű bögrék (3. kép 6, 7), egyenes peremű, árkolt vállú urnák (3. kép 8–10)] az egyeki kultúra Közép-Tisza menti lelőhelyein találjuk meg a felsőszőcsi csoporttal egyidőben (Egyek)¹⁶¹. A felsőszőcsi csoport és az egyeki kultúra egyidejűségét több lelet alapján Kalicz és Mozsolics egyaránt bebizonyította.

Az együttélés szakasza után a felsőszőcsi csoport területén egyeki leletek feltűnése csak annak eredménye lehet, hogy az egyeki kultúra behatolt a Nyírség északi részébe és elfoglalta azt.

A berkesz-demecseri csoportban a Nyírség északi részében nem találjuk meg az egyeki kultúra jellegzetes Közép-Tisza menti edénytípusait (kis egyfülű korsók, halomsíros típusú urnák stb.). Gyakoriak viszont leletanyagában a díszítetlen, egyfülű későfelsőszőcsi típusú bögrék (Muhi—3. kép 11, 12: Berkesz, Demecser¹⁶²). Ez arra mutat, hogy a felsőszőcsi népesség legnagyobb része helyén maradt, és erős hatást gyakorolt a területét elfoglaló egyeki csoportok anyagi műveltségére.

Az észak felé hatoló egyeki törzsek elől csak kisebb felsőszőcsi néptöredékek húzódtak a Tiszától nyugatra. Erről tanúskodnak a pilinyi kultúra fiatalabb fokozatába tartozó alsóberecki urna-temető leletei. Itt fiatalabb pilinyi típusú leletek társaságában későfelsőszőcsi urna, tál fordult elő¹⁶³. Ugyancsak ezt mutatják a muhi, berkesz-demecseri csoport temetőjéből előkerült felsőszőcsi bögrék is (3. kép 11, 12.).

A felsőszőcsi csoport önállósága tehát nem a későbronzkor-koravaskor fordulóján, illetve a B IV. periódus végén szűnt meg, hanem a későbronzkor folyamán az egyeki kultúra észak felé húzódása következtében. Az egyeki vándorlás viszont a későbronzkor 3 (Bóna: átmeneti periódus R BD-HA₁) elején történhetett. Ennek alátámasztására több adatunk van.

A felsőszőcsi csoport első fázisának, gazdagon díszített kerámiájának egyes darabjai előfordulnak a biztosan későbronzkor 2-be (R BC) tartozó egyeki kultúrában (Igrici-Matata, Egyek),¹⁶⁴ a pilinyi kultúra bárcái csoportjában (Méra)¹⁶⁵ és a hajdúbagosi csoportban (Hajdúbagos, Hajdúsámson)¹⁶⁶.

Az egyeki kultúra terjeszkedése a későbronzkor 2–3 fordulóján indult meg. Az igrici-matatai egyeki temető a későbronzkor 2-be tartozik, de nem találjuk meg benne a közvetlen szomszédságában fekvő muhi, berkesz-demecseri csoportba sorolható temető egyetlen formáját sem. Egykorúak tehát nem lehetnek, a muhi temető legalább a későbronzkor 2–3 fordulójára tehető.

Muhin a berkesz-demecseri csoport temetője közelében a pilinyi kultúra fiatalabb fokozatába tartozó temető is felszínre került. Ebben nem találunk egyeki hatást, tehát a pilinyi kultúra követte, kiszorította a berkesz-demecseri csoportot erről a területről. A pilinyi kultúra fiatalabb fokozata a Felvidék keleti részén, mint ez kincs-

¹⁵⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 113–123.

¹⁵⁷ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 12. Indokoltnak tartjuk Kalicz szóhasználatát a felsőszőcsi típusú leletekre vonatkozólag, és ezért mi is csoportnak és nem kultúrának nevezzük.

¹⁵⁸ A nyíregyházi múzeumban.

¹⁵⁹ Medveczky, M., Sbornik Matice Slov. 14 (1936) I. t.

¹⁶⁰ Eisner, J., i. m. XLIV. t. 1–6, 8.; Childe, G., i. m. 185. kép.

¹⁶¹ Zoltay L., DJ 1908 23.; DJ 1909 43.; DJ 1911 18.; MKÉ 1 (1907) 32., 7. kép, 35., 24. kép.

¹⁶² Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) I. t. 3–6., II. t. 5–7., III. t. 1–3.

¹⁶³ Uo. 5, 12.

¹⁶⁴ Uo. 5—.

¹⁶⁵ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 233.

¹⁶⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 119.; Kalicz N., i. m. 6.

leletekkel bizonyítható (Forró, Maly Hores, Drevnik, Zalkod stb.) a RBD közepén jelent meg.¹⁶⁷

A muhi, berkesz-demecseri csoportba tartozó temető keltezése a későbronzkor 2–3 fordulójára megadja számunkra az egyeki kultúra észak felé hatolása megindulásának kezdetét és egyben a felsőszőcsi csoport önálló fejlődése lezáródásának időpontját.

Ezzel az időponttal egybeesik a későhalomsíros kultúra dél-alföldi megjelenése. Trogmayer Ottó a csorvai temető feldolgozása során elkülönített egy olyan leletcsoportot, amely a dunántúli későhalomsíros leletekkel (Farkasgyepű, Jánosháza, Koroncó stb.) mutat szoros kapcsolatot, azokból vezethető le. Eredményei szerint a R BC-ben főleg csontvázasan temetkező halomsíros kultúrára a R BD elején a Dunántúlról újabb, hamvasztásos rítusú halomsíros csoportok érkeztek. Ezek képezik az alapját a csorvai csoportnak, amelynek továbbélése egészen a szkíta korig megfigyelhető.¹⁶⁸

Az Alföld középső részén, az egyeki kultúra területéről Trogmayer nem említi a csorvai csoportba tartozó leleteket. Ennek ellenére a későhalomsíros kultúra dél-alföldi megjelenése válthatta ki az egyeki kultúra észak felé húzódását, a felsőszőcsi csoport területének elfoglalását.

Bóna szerint a későbronzkor 3 elején egy keleti pásztornép megjelenése következtében szűnt meg a felsőszőcsi és az egyeki kultúra élete. Ennek hagyatékát a berkesz-demecseri csoport leletanyagában és a bronz-leletek között meglevő keleti formákban látja.¹⁶⁹

Valószínű, hogy Északkelet-Magyarországon a későbronzkor 3 folyamán elterjedt keleti típusú bronztárgyak keleti etnikum megjelenését jelzik ezen a területen. Bár elképzelhetőnek tartjuk keleti csoportok megjelenését, a berkesz-demecseri csoport létrehozásában inkább az egyeki kultúrának tulajdonítunk, a kerámiaformák tanulságára támaszkodva, nagyobb szerepet. Elképzelhető, hogy a két ellenkező irányú népmozgás együttes hatása idézte elő a felsőszőcsi csoport lezáródását.

Lehetséges, hogy az említett népmozgásokhoz kapcsolódik a felsőszőcsi csoport területén előkerült zajtai¹⁷⁰ és Podgorjany-i (Podhering)¹⁷¹ raktárleletek elrejtése, bár valószínűbbnek tartjuk, hogy a felsőszőcsi csoport élete folyamán kerültek a földbe. A felsőszőcsi csoport megszűnésének

idejére leginkább a tőkési kincs keltezhető, amelyben idősebb elemek mellett (félholdalakú csüngők, B¹ típusú korongos fejsze, „ciprusi tű” stb.) lándzsa alakú csüngővel ellátott tű is előfordul.¹⁷²

A zajtai leleteket Holste a R B₁-be,¹⁷³ a koszideri kincslelethorizontba sorolva Mozsolics a B III. periodus végére (R BB vége),¹⁷⁴ míg Bóna a későbronzkor 2-be (R BC) datálja.¹⁷⁵ A R BC-re való keltezést Lomborg is elfogadhatónak tartja. Véleménye szerint a zajtai típusú kard világos továbbfejlődése az apai és a hajdúsámsoni kardoknak, azoknál fiatalabb. A zajtai kard az erdélyi fémművesség (ívelt penge) és a halomsíros kultúra hatását (ferde váll) viseli magán.¹⁷⁶

Lomborg megállapításai megegyeznek a felsőszőcsi csoport egyéb leleteiből levonható következtetésekkel. Kerámiaművészete egyenes folytatása a középsőbronzkorinak, ugyanez érvényes a koszideri kincsleletkörbe tartozó fémművességére is. Az erdélyi kapcsolatokat pedig magától értetődővé teszi az, hogy területe Erdélybe is benyúlik.¹⁷⁷

A felsőszőcsi csoporthoz köthetjük a Podgorjany-i raktárleletet is. Ez jellegzetes koszideritípusú fémekből áll.¹⁷⁸

Mozsolics a felsőszőcsi csoportot vizsgálata során a B IV-be helyezve, a gyulaháza-karászi raktárleletet is hozzá sorolta.¹⁷⁹

A raktárlelet összefüggése a felsőszőcsi cserepekkel azonban, mint Kalicz erre utalt, másodlagos a fiatalabb azoknál.¹⁸⁰ Mozsolics helyesen keltezte a B IV-be, de annak csak a második felébe, a berkesz-demecseri fokozatba tartozhat.

A koravaskorig, a Gáva kultúra megjelenéséig tehát nem a felsőszőcsi csoport, hanem a berkesz-demecseri csoport élt tovább az északi Nyírségben, amely jelentős későfelsőszőcsi és keleti elemet olvasztott magába.

A tárgyalt későfűzesabonyi és felsőszőcsi csoportokhoz hasonlóan szintén a halomsíros kultúrának az Alföldre való érkezése utáni időszakra tehető a Debrecen környéki lelőhelyeken előforduló *hajdúbagosi csoportnak* a kialakulása.¹⁸¹ Ez állta útját a Körösök és a Berettyó folyása mentén a halomsíros nép tovább, keletre való hatolásának.

A hajdúbagosi csoportot Mozsolics¹⁸² és Bóna¹⁸³ egyaránt a pilinyi kultúra sajátos, helyi csoportjának, alföldi változatának tartja. Valóban sok rokonvonás fedezhető fel a két népesség agyagművességében (kétfülű urnák; zömök, kihajló pere-

¹⁶⁷ Kemenczei T., i. m. Kézirat.

¹⁶⁸ Trogmayer O., Adatok a magyar Dél-Alföld későbronzkorához. Kézirat.

¹⁶⁹ Bóna I., HOMÉ 3 (1959) (nyomdában).

¹⁷⁰ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934–35) XXXV. t. 1, 2, 4–8.; Bóna, I., Ann. Un. Scien. Bp. de R. Eötvös Nom. 2 (1960) 269., 48. j.

¹⁷¹ Bernjakovič, K., SA 8 (1960) 350., XV. t. 1, 2, 4, 6, 10., XIII. t. 8., XIV., t. 18.

¹⁷² Uo. 349–350., IX. t. 2., XIII. t. 9–13., XIV. t. 7, 14, 16.; Lehoczky T., Arch. Ért. 13 (1893) 260–262.; Hampel J., i. m. CXCIX. t. 1–12.

¹⁷³ Holste, F., Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns. (München 1953) 11.

¹⁷⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 129.

¹⁷⁵ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 241.

¹⁷⁶ Lomborg, Acta Arch. 30 (København 1959) 68–69., 76, 81.

¹⁷⁷ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 8.—elterjedési térkép.

¹⁷⁸ Lásd 171. j.

¹⁷⁹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 120–122.

¹⁸⁰ Kalicz N., i. m. 10.

¹⁸¹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 120.

¹⁸² Uo., i. h.; Acta Arch. Hung. 12 (1960) 123.

¹⁸³ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 230.

mű urna, vállán két füllel; egyfülű talpas korsó, díszítőmotívumok),¹⁸⁴ azonban ez nem elegendő ahhoz, hogy egy műveltség keretébe vonjuk őket. Közös elemeiket sok tekintetben azonos összetevőik okozzák.

A hajdúbagosi csoport díszítőmotívumaiban, kerámiaformáiban igen erősen megőrződtek a füzesabonyi és a gyulavarsándi-ottományi kultúra hagyományai. A pilinyi kultúrának egyes típusaival való hasonlóságot egyrészt ez eredményezi. A másik közös elem a két nép között a Vattina körrel való összefüggésből fakad. A pilinyi kultúra egyik népi összetevője egy, a Vattina körből a Tisza—Zagyva úton felvándorló csoport. A hajdúbagosi csoport viszont határos volt a Vattina körrel, és kölcsönös kapcsolataikat egy Vattinán előkerült, hajdúbagosi típushoz erősen közelálló urna bizonyítja.¹⁸⁵ Egy másik, alacsony, kihajló peremű urnatípus, árkkolt vállán két füllel, mind a pilinyi kultúrába, mind a hajdúbagosi csoportba¹⁸⁶ a Vattina körből jutott el, külön-külön úton.

Kezdetük eltérő időpontja sem szól a hajdúbagosi csoportnak a pilinyi kultúrába való besorolása mellett. Az idősebb halomsíros típusú fémek, amelyek a hajdúbagosi-daraboshegyi temetőből kerültek elő (tűskés korongcsüngő, négy nittszőges tör, háromszögátmetszetű, pecsétlős végű karperec stb.)¹⁸⁷ a későbronzkor 1-re (R BB utolsó harmada) kelteznek a csoport kezdetét. A pilinyi kultúra fejlődése viszont egy periódussal később, a későbronzkor 2 elején indult meg.

A hajdúbagosi csoport záródása időpontjának megállapítására még nincs biztos adatunk. A Berettyóújfalun—Andaháza pusztán előkerült sír, a benne levő zömök, kihajló peremű urna, vállán ülő két füllel és árkkolt díszítéssel, már valószínűleg a későbronzkor 2-be tartozik.¹⁸⁸ A későbronzkor 3. periódusát már aligha éri el a hajdúbagosi csoport.

A Közép-Tisza vidékén a középsőbronzkori lakosság nem tudott olyan eredményesen szembeállni a halomsíros kultúra hordozóival, mint az Alföld peremterületein. A halomsíros kultúra elfoglalta ezt a területet, és összeolvadva az itt élő népességgel, az egyeki kultúrát alakította ki.

A középsőbronzkorban a későbbi egyeki kultúra területe kulturálisan nem volt egységes, hanem azt a vatyai és a füzesabony-gyulavarsándi

kultúra birtokolta. Az eltérő alapvető kultúrák bizonyos mértékig különböző módon vették fel a halomsíros kultúra hatásait, és ez a különbözőség megmutatkozik az egyeki kör kulturális egységén belül is.

Az egységes kerámiai stílussal és kosztideri típusú (későbronzkor 1 és 2) fémműveltséggel rendelkező egyeki kör fejlődésének első szakaszában a kerámiaformák alapján két jól elkülönülő csoportra, a rákócizfalvi és egyeki csoportokra bomlik.

A rákócizfalvi csoportot kialakító elemek közül a halomsíros összetevő mellett (kónikus nyakú nagy urnák,¹⁸⁹ csúcsos peremű tálak¹⁹⁰ stb.) legelősebbnek a vatyai hagyományt kell tartanunk (nagy méretű, gyakran mélyen vésett, ívelt futó vonalakkal díszített urnák,¹⁹¹ egyfülű, gömbölyű aljú kis bögrék¹⁹²).

A vatyai hagyományok helyett az egyeki kultúra egyeki csoportjában inkább a füzesabonyi elemek dominálnak (nagy árkkolt bütykökkel díszített tálak,¹⁹³ egyfülű korsók,¹⁹⁴ behúzott peremű tálak¹⁹⁵). Mellettük természetesen megtaláljuk a halomsíros típusokat is (kónikus nyakú urnák,¹⁹⁶ felecsúcsosodó peremű tálak,¹⁹⁷ kis csuprok¹⁹⁸ egyfülű bögrék¹⁹⁹ stb.).

Az egyeki kultúra első szakaszának két csoportját természetesen nem lehet úgy felfogni, hogy az egyikben csak a vatyai, a másikban csak a füzesabony-gyulavarsándi kultúra öröksége található meg. A halomsíros kultúra népeinek támadása megmozgatta az egyes kultúrák népeit, kisebb vándorlásokat okozott, egyes néptörödékeket magával sodort. Így az egyeki csoportban is találkozzunk vatyai előzményre mutató urnával,²⁰⁰ de a rákócizfalvi csoportban is felfedezhetők füzesabonyi elemek. A rákócizfalvi egyeki temető birtokos volt is ezt bizonyítja.²⁰¹ A hamvasztásos rítus visszavezethető a vatyai kultúrára, viszont a zsugorított csontvázas temetkezési mód a füzesabony-gyulavarsándi vagy esetleg a szőregi kultúrára utalhat. Szőregi örökség lehet itt az alacsony, talpgyűrűs, mélyen bevésített vonaldíszű kis korsó is (Rákócizfalva, Tiszaföldvár).²⁰²

A vatyai és a spirálbütykös edények kultúrájának öröksége mellett vattinai hatást is fel kell tételeznünk az egyeki kultúra összetevői között. A Tisza—Zagyva mellett a Felvidék nyugati részére vándorló vattinai népesség az egyeki kultúra területén haladt át. Hatását bizonyítja a rákócizfalvi

¹⁸⁴ DJ 1909, 43.; DJ 1911, 41.; DMÉ 1933, 31.; DMÉ 1937, 100.

¹⁸⁵ Childe, G., i. m. 146. kép.; Gavela, RMV 2 (1953) 62., II. t. 7.

¹⁸⁶ Zoltai L., DJ 1911, 41.; Kemenczei T., i. m. Kézirat.

¹⁸⁷ Zoltai L., DJ 1909, 35—40.

¹⁸⁸ Lásd 186. j.

¹⁸⁹ Tompa, F., i. m. 31. t. 2, 3.; Milojević, V., Actes 1953, 256., 17. t. 11—13.

¹⁹⁰ M. N. Múzeumban.

¹⁹¹ Hampel J., i. m. CXXXIX. t., CXL. t.; Tompa F., i. m. XXXI. t. 1. — Bagimajor.

¹⁹² Tompa, F., i. m. XXXI. t. 5.

¹⁹³ Bóna I., HOMÉ 3 (1959) (nyomdában).

¹⁹⁴ Zoltai L., MKÉ 1 (1907) 184., 6. kép.; Milojević, V., Actes (1953) 264., 16. t. 9, 13.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) I. t. 2.

¹⁹⁵ Zoltai L., DJ 1908, 23., B. kép.

¹⁹⁶ Uo. A, D. kép.; DJ 1909, 43.; DJ 1911, 18.; Kalicz N., i. m. I. t. 8, 9., II. t. 9. stb.

¹⁹⁷ Zoltai L., DJ 1908, 23., B. kép.

¹⁹⁸ Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) I. t. 3.

¹⁹⁹ Uo. I. t. 5., II. t. 6. stb.

²⁰⁰ Arch. Ért. 5 (1871) 85., 21. kép.

²⁰¹ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 84. Gondolhatunk itt még a zsugorított csontvázas rítusnak a szőregi csoportból való részbeni lezármaztatására is.

²⁰² Uo. 31. t. 7.; M. N. Múzeumban.

egyeki temetőből előkerült vattinai urna, amelyhez hasonlók ismeretesek Egyekről is (M. N. Múzeumban). A két, a nyakat áthidaló fülű urnák is a vattinai kultúrából juthattak nagyrészt az egyeki kultúrába.²⁰³

Az egyeki kultúra észak felé terjeszkedésével, illetve a berkesz-demecseri csoport kialakulásával ért véget. Ezt, mint láttuk, a későhalomsíros kultúra nyomása idézte elő a későbronzkor 2–3 fordulóján.

A berkesz-demecseri csoport leleteit csak a Felső-Tisza vidékéről ismerjük eddig. Az egyeki kultúra Közép-Tisza menti területének fejlődése a későbronzkor 3 periódusában egyelőre homályos. Lehetséges azonban, hogy a csorvai csoporthoz hasonló leletegyüttesekkel jellemezhetjük itt majd ezt a kort.

A későbronzkor 3-ban Északkelet-Magyarországon a berkesz-demecseri csoport raktárleleteiben számos jelentős keleti kapcsolatokat eláruló típust találunk (erdélyi típusú tokosbalták, bütykös nyakú tűk, szegfejú füles tűk, horgas markolatú sarlók, nyakkorongos fejszék, keleti típusú török, különböző tokos balták stb.²⁰⁴). Ezek olyan nagy számban fordulnak elő s annyira megegyeznek keleti mintaképeikkel, hogy nem csupán kereskedelmi, kulturális kapcsolatok révén juthattak ide, hanem feltétlenül számolnunk kell készítőik

megjelenésével is. Valószínűleg nem egyszerre, hanem fokozatosan jelentek meg, mint erre a különböző időpontokra keltezhető raktárleletek utalnak. A berkesz-demecseri csoport raktárleletei ennek következtében nem alkotnak egy egységes horizontot, bár többségük a koravaskor kezdetét jelző Gáva kultúra előrenyomulása következtében került a föld alá.

A berkesz-demecseri csoportba osztható raktárleletek közül a teljességre való törekvés igénye nélkül a következőket sorolhatjuk fel: Domahida²⁰⁵, Bezdéd²⁰⁶, Piricse²⁰⁷, Kemece I²⁰⁸, Felsőboldád,²⁰⁹ Gemzse,²¹⁰ Gyulaháza-Nyírkársz,²¹¹ Ópályi²¹², Jéke,²¹³ Berkesz, Pátroha,²¹⁴ Trebisov, Volavec,²¹⁵ Slavkovce.²¹⁶ A berkesz-demecseri csoportot Északkelet-Magyarországon a Gáva kultúra váltja fel. Megjelenése jelenti a korai vaskor kezdetét.

A későbronzkor első periódusa folyamán tehát Észak-Magyarországon a füzesabonyi kultúra különálló csoportjai éltek tovább. A környező, Észak-Magyarország fejlődésére hatást gyakorló területeken szintén a középsőbronzkori lakosság továbbélését, illetve a halomsíros kultúrával való keveredést figyelhetjük meg. A későbronzkor 2 kezdetét a Felvidéken egy új művelődés, a pilinyi kultúra kialakulása jelenti.

Kemeneczei Tibor

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗОВОЙ ЭПОХИ В СЕВЕРНОЙ ВЕНГРИИ

Резюме

Под обозначением «поздняя бронзовая эпоха» мы подразумеваем отрезок времени между занятием территории Карпатского бассейна культурой курганных полей и началом раннего железного века.

Культура курганных полей положила конец автохтонным средне-дунайским культурным единицам. Однако некоторые их группы сохраняют в восточных областях Карпатского бассейна свою независимость и в продолжении поздней бронзовой эпохи. На севере Венгрии фюзешабонская культура отделяется, ее самостоятельные группы района Задья—Матра и бодрогсердакской продолжают бытовать далее. Их начало определило прерывание единого развития фюзешабонской культуры и появление культуры курганных полей (граница периода В 1—2 бронзового века, по Рейнеке). Начало поздней бронзовой эпохи 1. Образование пилинской культуры вызывает прекращение существования культурной группы района Задья—Матра (граница периодов В—С бронзового века, по Рейнеке, начало поздней бронзовой эпохи 2), а прекращение существования бодрогсердакской группы вызывает проникновение волны пилинской культуры (первая половина бронзового века С, по Рейнеке).

На северо-востоке Венгрии фельшесечская группа

помешала продвижению культуры курганных полей. В противоположность мнению А. Можолитч и Н. Калиц автор датирует ее конец не началом раннего железного века, а концом поздней бронзовой эпохи 2 (конец бронзового века С, по Рейнеке). На этой территории во время поздней бронзовой эпохи 3 распространяется возникшая под давлением продвигающейся в тот район культуры Эдьек группа Берг—Демечер. В ее возникновении можно предполагать наличие северо-восточного и восточного влияний, что подтверждается многочисленными восточного типа бронзовыми изделиями.

Во время 1 и 2-го периодов поздней бронзовой эпохи в междуречье Кёрёшей и Беретьё существует сформировавшаяся из слияния дюлаваршандско-оттоманской основы с влиянием культуры Ваттина хайдубагошская группа.

Можно отметить, что на востоке Карпатского бассейна, в районе среднего течения Тиссы, местное население среднего бронзового века сливается с носителями культуры курганных полей. Здесь в результате слияния этих двух элементов складывается культура Эдьек. Последняя распадается на ракоцифальскую группу и группу Эдьек.

Т. Кеменец

²⁰³ Zoltai L., MKÉ 1 (1907) 32., 5. kép; DJ 1911, 18.

²⁰⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 120—122.; Ua., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 14.; Bóna I., HOMÉ 3. (1959) (nyomdában)

²⁰⁵ Hampel J., i. m. CXXII. t., CXXIII. t., CXXIV. t.

²⁰⁶ Uo. CLVI. t.

²⁰⁷ Uo. CXII. t.

²⁰⁸ Uo. CXCVI. t.

²⁰⁹ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg Lahn 1951) XXIII. t. 27—30.

²¹⁰ Uo. XXXVIII. t. 17—29.

²¹¹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 113—123.

²¹² Uo. 123.; Acta Arch. Hung. 7 (1956) 14.

²¹³ Kisvárdai múzeumban.

²¹⁴ Nyíregyházi múzeumban.

²¹⁵ Budínsky Krička, V., AR 13 (1961) 48., 63, 34, kép. — Trebisov. Jankovich, M., Podkarpatska Rus a Prehistori. (Munkács 1931) 29., V. t. 7., VII. t. 20—23.; Bernjakovič, K., SA 8 (1960) 353. — Volavec.

²¹⁶ Vizdal, J., AR 14 (1962) 793—800., 257—258. kép.

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER SPÄTBRONZEZEIT IN NORDUNGARN

Auszug

Im Laufe der mittleren Bronzezeit war ganz Nordungarn von den Trägern der Kultur von Füzesabony, einer Gruppe der Kultur der Spiralenbuckelgefäße besetzt. Dieser Kulturbereich umfaßte die ganze östliche Hälfte des mittleren Karpatenbeckens. Die innere Entwicklung dieser Kultur wurde von der Hügelgräberkultur unterbrochen, welche das ethnische und kulturelle Bild des gesamten Karpatenbeckens umformte. Es ist zweifellos richtig, wenn man die mit ihrem Einfluß gekennzeichnete Periode von der ihr vorangehenden — aus einheimischen Wurzeln sich entfaltenden — und der auf sie folgenden Periode absondert, an deren Ende bereits das Eisen erscheint. Der chronologischen Einteilung von Bóna pflichtet der Verfasser bei, nach welcher die nach dem Erscheinen der Hügelgräberkultur folgende Periode als Spätbronzezeit bezeichnet wird.

In der Forschung der Spätbronzezeit lassen sich zwei Richtungen unterscheiden. Für die erste ist die Betonung des engen Kontaktes mit der Kultur von Lausitz kennzeichnend (Childe, Eisner, Tompa), während für die andere Erkenntnis der bedeutenden Rolle der Hügelgräberkultur charakteristisch ist (Milojčić, Mozsolics).

Fortlebende Gruppen der Kultur von Füzesabony

Die Verbreitung der Hügelgräberkultur im Karpatenbecken bedeutete das Ende der autochtonen mittelbronzezeitlichen Kulturen. Einzelne solche Gruppen vermochten aber ihrem Vordringen in die östliche Hälfte des Karpatenbeckens Einhalt zu gebieten. Mittelbronzezeitliche Traditionen fortentwickelnde Gruppen lebten in Nordungarn (fortlebende Gruppen der Kultur von Füzesabony), in Nordostungarn (Gruppe von Felsőszöcs), im östlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene (Gruppen von Hajdúbágyos und Ottomány), in Nordost-Jugoslawien (Gruppen von Vattina, Versec, Dubovac-Zuto, Brdo), in Oltenien (Verbicioara V) und in Siebenbürgen (Kultur von Noa).

Die in der Gegend der Zagya fortlebende Füzesabonyer Gruppe

Nordungarn wäre laut Bóna während der ersten zwei Perioden der Spätbronzezeit von der Kultur von Piliny besetzt gewesen. Zu recht stellte er fest, daß die Kultur von Piliny nicht unmittelbar nach dem Erscheinen der ersten Welle des Hügelgräbervolkes in Ungarn entstanden war, doch erscheinen die Funde der Kultur von Egyek hier nicht selbständig. Die Zeit zwischen dem Ende der Mittelbronzezeit und der Entstehung der Kultur von Piliny ist in Nordungarn nicht mit der Kultur von Egyek, sondern mit den fortlebenden Gruppen der Träger der Kultur von Füzesabony ausgefüllt.

In der Zagya—Mátra-Gegend ist uns die typische Keramikform der fortlebenden Gruppe von Füzesabony aus fünf Fundorten bekannt: aus Füzesabony (Abb. 1. 1—4, 6), Maklár (Abb. 1. 8, 10, 11), aus Szihalom (Abb. 1. 5, 7, 9), aus der Umgebung von Tiszafüred und aus Vizslás. Dieser Gefäßtypus steht der Füzesabonyer Form mit Spiralenbuckeln sehr nahe, kam aber aus keinem authentisch spätbronzezeitlichen Füzesabonyer Fundkomplex zutage, vertritt daher zweifellos eine jüngere Phase.

Die chronologische Lage der Gruppe der Zagya—Mátra-Gegend ist vom Ende der Kultur von Füzesabony und dem Beginn der Kultur von Piliny angegeben. Die Datierung Bónas als Ausgangspunkt betrachtend, darf man die erste mit dem Ende von R BB₁ parallelisieren. Letztere darf man auf die Wende der Spätbronzezeit 1/2 (Wende R BB/BC) ansetzen.

Die Gruppe von Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom)

Neben der Zagya—Mátra-Gegend kann man das Fortleben der Kultur von Füzesabony nach dem Eindringen der Hügelgräberkultur auch am unteren Lauf der Hernád und der Bodrog beobachten. Diese Gruppe, die der Verfasser nach ihrem einzigen, in Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom) freigelegten Gräberfeld benennen möchte, weicht nicht von der mittelbronzezeitlichen Kultur von Füzesabony ab, sondern kann auch von der fortlebenden Füzesabonyer Kultur in der Zagya—Mátra-Gegend gut abgesondert werden. Ihre Fundorte sind Bodrogszerdahely, Bárca, Velky Kevezd, Bodrogszpart, Olaszliszka, Zalkod, Bodrogkeresztúr, Szakáld, Tiszakeszi-Szódadomb, Ároktő-Dongóhalom, Tiszatardos, Bodrogköz und das Komitat Zemplén.

Die Gruppe von Bodrogszerdahely, wie von der Siedlung von Bárca (Barca) belegt, war eine Fortsetzung der Siedlungen der mittelbronzezeitlichen Kultur von Füzesabony. Das Ende dieser Siedlung setzt Hajek auf die Wende R BA₁/BB₁ an. Der Hortfund aus Schicht 1/2 aber, den sowohl Mozsolics wie auch Bóna den Hortfunden vom Koszider-Typus zurechnet, widerspricht dieser Behauptung.

Eine besondere Bedeutung kommt bei der kulturellen Definition der Gruppe von Bodrogszerdahely den Bestattungsriten zu. Anders als die äußerst streng festgelegten Bestattungsriten der mittelbronzezeitlichen Kultur von Füzesabony, waren 34 der 67 Gräber in Bodrogszerdahely Brandschüttungsgräber. Das Erscheinen des Leichenverbrennens zu dieser Zeit in diesem Gebiet ist ein neuer Zug, der die besprochene Gruppe ebenfalls von der klassischen Kultur von Füzesabony absondert.

Ende der Mittelbronzezeit konnte die Brandbestattung nur auf eine Weise in die Hernád-Gegend gelangt sein: sie kam mit jenen Völkergruppen der Großen Ungarischen Tiefebene, die sich vor dem Angriff des Hügelgräbervolkes nach dem Norden verzogen. Auf diese Möglichkeiten machten A. Mozsolics und N. Kalicz ebenfalls aufmerksam. Kalicz rechnet damit, daß die Kultur von Vátya nach dem Norden gelangte, auf Grund von zwei Urnen vom Vátya-Typus, die in Nyíregyháza zutage gekommen sind.

Für die Keramik der Gruppe von Bodrogszerdahely ist die enge Verwandtschaft in Form und Verzierung mit der Keramik von Füzesabony kennzeichnend, sie entstand in deren unmittelbaren Fortentwicklung (Abb. 4.). Sie enthält aber einige Formen, die solchen nahestehen, die man im Laufe der Spätbronzezeit 1—2 sozusagen im ganzen Karpatenbecken antrifft. Die Form des kleinen Kruges mit einem Henkel und Sohle (Abb. 2. 1, 3, 5, 7, 10—12, Abb. 3. 1, 3—5) und die Schüssel mit eingezogenem Rand und Buckeln unter dem Rand sind — mit lokalen Abweichungen — allgemeine spätbronzezeitliche Formen. Ihr Erscheinen auf großem Gebiet zu derselben Zeit schließt die Möglichkeit aus, daß sie aus einem Zentrum stammen.

Im Laufe der Mittelbronzezeit entstand im Karpatenbecken ein Töpferhandwerk von sehr hohem Niveau, das viele verwandte Züge aufweist. Die Hügelgräberkultur hob die Selbständigkeit der autochtonen Kulturen auf, nahm aber viele ihrer Elemente in sich auf. In den ersten zwei Perioden der Spätbronzezeit entwickelte sich im mittleren Karpatenbecken aus den Elementen der Hügelgräberkultur und den einheimischen Traditionen eine Töpferei mehr-minder einheitlichen Aspektes. Aus der mittelbronzezeitlichen Basis ausgehend entstanden auf diese Weise unabhängig voneinander zu demselben Formenkreis gehörende Gefäßtypen. Die erwähnten Typen aus Bodrogszerdahely stehen also mit den in anderen Regionen entstandenen ähnlichen Formen in keinem genetischen Zusammenhang.

Die chronologische Lage der Gruppe von Bodrog-

szerdahely ist auch von den Metallfunden bekräftigt. Die im Gräberfeld des eponymen Fundortes zutage gekommene durchbohrte, bogenförmige Nadel mit Scheibenkopf und die Nadel, deren Kopf mit Bronzedraht umwickelt ist, ferner der Armring aus Szakáld (Abb. 2. 6) können gleichwohl mit der älteren Phase der Hügelgräberkultur bzw. mit dem Kreis von Koszider in Verbindung gebracht werden. Ganz im Einklang mit den Grabfunden ist auch der in der Siedlung von Bárca zutage gekommene Bronzefund. Dieser bedeutet bereits das Ende der Gruppe von Bodrogszerdahely. Der Grund seiner Hortung bzw. des Unterganges der Siedlung von Bárca war das Einwandern der Völkergruppen von Piliny aus der Zagya-Gegend in die Hernád-Gegend in der ersten Hälfte der Spätbronzezeit 2. In der zweiten Hälfte der Spätbronzezeit 2 kann man in diesem Bereich bereits das Vorhandensein der Bárcaer-Gruppe der Kultur von Piliny feststellen.

Die Gruppe von Felsőszőcs (Suciul—de—Sus)

Ähnlich wie in Nordungarn, verhinderte auch am oberen Lauf der Theiß eine mittelbronzezeitliche Traditionen fortführende Volksgruppe das Vordringen des Hügelgräbervolkes in der Spätbronzezeit 1. Diese ist die Gruppe von Felsőszőcs. Mit dieser Gruppe befaßten sich jüngst A. Mozsolics und N. Kalicz eingehend. Beide messen den mittelbronzezeitlichen Traditionen große Bedeutung zu und setzen die Gruppe bis Anfang des HA an. Im nördlichen Teil der Nyírség kann man aber vor dem Erscheinen der Funde der Kultur von Gáva, die die Früheisenzeit bedeuten, ein Fundmaterial absondern, das in seinem Typus von der Gruppe von Felsőszőcs abweicht. Man dürfte es nach seinem bedeutendsten Fundorten Gruppe von Berkesz-Demeceer nennen.

Die kennzeichnendsten Gefäßformen der Gruppe von Berkesz-Demeceer (Abb. 3. 6—16) findet man in den Fundorten der Gruppe von Egyek in der mittleren Region östlich der Theiß, gleichzeitig mit der Gruppe von Felsőszőcs. Das Erscheinen Egyeker Funde im Bereich der Gruppe von Felsőszőcs nach der Periode des Zusammenlebens kann nur eine Folge dessen sein, daß die Kultur von Egyek in dem nördlichen Teil der Nyírség eingedrungen war und diese besetzt hatte. Grund des Verzuges der Kultur von Egyek nach dem Norden dürfte die Einwanderung der Hügelgräberkultur in die Große Ungarische Tiefebene gewesen sein. Das geschah wie O. Trogmayer festgestellt hat, Anfang R BD.

Bóna vertritt die Auffassung, das Leben der Kultur von Felsőszőcs und Egyek hätte infolge des Eindringens eines orientalischen Hirtenvolkes ein Ende gefunden. Den Nachlaß dieses Volkes meint er im Material der Gräberfelder vom Berkesz-Demeceer-Typus und in orientalischen Formen der Bronzefunde zu erkennen. Man könnte sich vorstellen, daß die gemeinsame Wirkung von zwei, in entgegengesetzter Richtung sich bewegenden Volksbewegungen den Abschluß der Gruppe von Felsőszőcs verursacht hätten. In der Folge dieser Volksbewegung dürfte der Depotfund von Tókes gehört worden sein. Auch die Depotfunde von Zajta und Pogorjany können an die Gruppe von Felsőszőcs gebunden werden.

Die Gruppe von Hajdúbágyos

Am Lauf der Körös-Flüsse und Berettyó widerstand diese Gruppe dem östlichen Vordringen des Hügelgräbervolkes.

Die Gruppe von Hajdúbágyos wird von Mozsolics

und Bóna gleichwohl als eine eigenartige lokale Gruppe, eine tiefländische Variante der Kultur von Piliny betrachtet. Ihre gemeinsamen Züge sind aber nicht die Folge ihrer Zusammengehörigkeit, sondern die ihrer gemeinsamen Komponente. Die Gruppe von Hajdúbágyos hortet in den Formen und Zierelementen ihrer Keramik viele Traditionen der Kulturen von Füzesabony, Gyulavarsánd und Ottomány: das ist z. T. der Grund der »Ähnlichkeit« mit der Kultur von Piliny. Das andere gemeinsame Element entspringt aus dem Zusammenhang der zwei Gruppen mit dem Kreis von Vattina: beide nahmen separat Vattina-Einflüsse in sich auf.

Auch der verschiedene Zeitpunkt ihres Beginnes schließt die Möglichkeit aus, die zwei Gruppen in den Bereich ein und derselben Kultur einzubeziehen. Den Anfang der Gruppe von Hajdúbágyos kann man auf R BB₂ den der Kultur von Piliny auf den Beginn der Spätbronzezeit 2 (R BC) ansetzen.

Die Kultur von Egyek

Am mittleren Lauf der Theiß entstand aus dem Verschmelzen der einheimischen mittelbronzezeitlichen Elementen und jenen der Hügelgräberkultur die Kultur von Egyek.

In der Mittelbronzezeit war der Bereich der späteren Kultur von Egyek nicht einheitlich, sondern befand sich im Besitz der Kulturen von Vátya bzw. Füzesabony-Gyulavarsánd. Die verschiedenen ethnischen Grundlagen nahmen den Einfluß der Hügelgräberkultur in verschiedenem Ausmaß in sich auf; dementsprechend zerfällt die Kultur von Egyek in die Gruppen von Rákóczi- und von Egyek. Unter den Elementen, die die Gruppe von Rákóczi- gestalteteten, muß man neben der Hügelgräber-Komponente die Vátyaer Tradition als die stärkste betrachten. Zu diesen gesellten sich noch Einflüsse von Füzesabony und eventuell auch von Szőreg. In der Gruppe von Egyek kann man hingegen an Stelle der Vátya-Elemente die Tradition von Füzesabony wahrnehmen.

Der erste Abschnitt der Kultur von Egyek fand mit seinem Vordringen nach dem Norden bzw. dem Entstehen der Gruppe von Berkesz-Demeceer ein Ende. Das wurde wie bereits gesehen, von der Wanderung der späten Hügelgräberkultur verursacht, die an der Wende der Spätbronzezeit 2/3 erfolgt war.

In der Spätbronzezeit 3, in den Depotfunden der Gruppe von Berkesz-Demeceer findet man viele orientalische Elemente. Man darf daher mit dem Eindringen kleiner, aus dem Norden und Osten ankommenden Gruppen rechnen. Von den Hortfunden der zur Berkesz-Demeceer Gruppe zuzurechnenden Funde seien — ohne den Anspruch auf Komplettheit zu erheben — folgende erwähnt: Domahida, Bezdéd, Piricse, Kemece I, Felsőboldád, Gemeze, Gyulaháza-Nyírkársz, Ópályi, Jéke, Berkesz, Pátroha, Trebisov, Volavec, Slavkovce.

Die Gruppe von Berkesz-Demeceer wird in Nordostungarn von der Kultur von Gáva abgelöst. Ihr Erscheinen bedeutet den Beginn der Früheisenzeit.

Im Laufe der ersten Periode der Spätbronzezeit lebten also verschiedene selbständige Gruppen der Kultur von Füzesabony fort. In den benachbarten, die Entwicklung Nordungarns beeinflussenden Gebieten beobachtet man ebenfalls das Fortleben der mittelbronzezeitlichen Kulturen bzw. ihre Vermischung mit der Hügelgräberkultur. Den Beginn der Spätbronzezeit 2 bedeutet in Nordungarn das Entstehen einer neuen Kultur — der von Piliny.

T. Kemenczei

MEGJEGYZÉSEK AZ ÚJ SZENTENDREI VERSES FELIRATRÓL

Soproni Sándor tette közzé nemrégiben azt az új verses feliratot, amely a szentendrei késő-római temető egyik másodlagosan felhasznált szarkofágján olvasható.¹ A felirat, mint Soproni azonnal felismerte, lényegében a Daru-utcai szarkofágnak akrostichonja szerint Lupus költőtől származó sírversét ismétli meg. Ez a tény magában sem érdektelen, de a két szöveg első pillantásra jelentéktelennek tűnő eltérései is közelebbi vizsgálatot érdemelnek, s ez jó alkalmul kínálkozik általánosabb kérdések felvetésére is.

A töredékes szentendrei feliraton három helyen olvasható a háború következtében most már ugyancsak megrongált és az aquincumi múzeum romkertjébe került Daru-utcai szarkofágától eltérő szöveg: v. 4 *dum* helyett *dunc*; v. 5 *seu te rura tenent* helyett Soproni olvasása szerint *seu te ruracolens*; v. 7 *et Nysyi larga* helyett *et Nysyi largae*.

Az 5. sor Soproni olvasata szerint nem ad értelmes szöveget, ami igen lényeges az egész felirat megítélése szempontjából. Ha a Soproni által javasolt olvasat helyes, a szentendrei felirat vésője vagy nem értette, vagy elírta a szöveget. Erre a feltevésre azonban nincs szükség, ha a *TE* ligatúrát *et*-nek oldjuk fel, mint a feliraton még másik két esetben, s a sort így olvassuk: *seu et ruracolens, urbes, seu castra vel aequor*.² Ebben az esetben — az egyébként is nehezen elképzelhető, még jóval későbbi szövegekben sem ismert képzésű *ruracolens* eltűntetésével³ — az előbbivel éppen ellentétes következtetésre jutunk: a szentendrei felirat vésője előtt olyan szöveg volt, amelynek szerzője jól tudott latinul, mert a kisebb változtatást ha nem is klasszikus stílusban, de nyelvtanilag, sőt metrikailag is korrektül illesztette be a szövegbe.

Ugyanerre mutat a v. 7-beli eltérés is. Soproni

a *largae*-t a *Nysyi* jelzőjének veszi — ami megint csak úgy képzelhető el, ha a szöveg írója, illetve a véső nem tudott hímnemű főnevet jelzőjével egyeztetni (metrikai szempontból a *largi* egyenértékű lett volna). Itt sincs azonban arra szükség, hogy az antik íróról vagy kőfaragóról ilyen tudatlanságot feltételezzünk: a *largae* nyilvánvalóan Minerva jelzője, a római költészetben annak klaszszikus kora óta hagyományos szórendi szabadsággal,⁴ s a változtatás oka talán a Daru-utcai szöveg metrumhibájának ha nem is eltűntetése, de legalább — a hiatus meghagyásával — szépítése lehetett, mindenesetre újra olyan módon, amely jó latintudásra vall.

Nyelvi szempontból a legérdekesebb a harmadik eltérés: a *dum* helyett *dunc* változat. Az utóbbi eléggé ritkán és kizárólag feliratokon fordul elő; igen valószínű, hogy — bármi is volt az eredete — a *tum-tunc* pár analógiájára terjedt el a császárkor második felének feliratain.⁵

Ezeknek a megfigyeléseknek a fényében érdemes megfontolást azok a következtetések, amelyeket Soproni az új feliratból Lupusra, a vers szerzőjére vonatkozólag levon. Egy nagytétényi és egy csákvári, részben egymással azonos szövegű verses feliratot kőanyaga és betűtípusai alapján a szentendreivel és a Daru utcaival azonos aquincumi műhely termékének tart. „Ezek (ti. a feliratok versei) — írja — minden bizonnyal egy kéztől származhatnak, mivel nem valószínű, hogy ugyanazon kőfaragó műhely számára egyszerre két vagy három költő is dolgozott volna.” Szerinte „Lupus költőnk raktáron tartott néhány alkalmi verset” az aquincumi műhelyben, s ezekből válogattak a megrendelők. „A gyűjteményből eddig... már három verset ismerünk” Soproni szerint, s valószínűnek tartja — Nagy Lajos egy talán túlságo-

¹ FA 14 (1962) 51—56; vö. Soproni S., Arch. Ért. 86 (1959) 205; Mócsy A., PWRE Suppl. IX (1962) 770.

² A késői latinságban jól elképzelhető a *seu* et tautológiája, vö. pl. Mon. Germ. Hist. Leg. sect. V. p. 29,9 [idézi: Löfstedt, E., Late Latin. (Oslo 1959) 21].

³ A szabályos *rusticola* vagy legalábbis *rusticolens* helyett, bár az utóbbira sincs példa. Hogy ez a képzésmód nem változott, arra vö. Souter, A., A Glossary of Late Latin (Oxford 1949) s. v. *rusticolaris*.

⁴ Pl. Verg. Aen. VI. 840: *ultus aros Troiae templa et temerata Minervae*. Az *et* inverziójáról, amely a római

költészetben a neoterikusok óta jelenik meg, vö. Norden, E., Aeneis VI, (Berlin 1916²) 402—3.

⁵ Walde-Hoffmann, Lat. Et. Wb. (Heidelberg 1938³) s. v. *dunc*; Ernout-Meillet, Dict. etymol. de la langue lat. (Paris 1951) 333—334. — Dr. Herman József professzor úr szíves közlése szerint a forma feltehetőleg Itáliából indul ki, s használata nem korlátozódik a birodalom egyetlen területére sem. Ugyanő utal archaikus latin előzményeire, s a *dunc* alakban bizonyos „tudálékos ál-archaizmusra való törekvést” lát, amelyet a városi művelt rétegekhez köt.

san is nagy visszhangra talált feltevése alapján⁶ —, hogy Aelia Sabina sirverse is Lupus műve, első sorának a nagytétényi és csákvári felíratéhoz hasonló kezdő fordulata miatt.

Lupus költő egyénisége ezek nyomán Aquincum szellemi életének jelentős tényezőjeként bontakozni ki előttünk, s ezért a kérdés megérdemli a közelebbi vizsgálatot. Mindenekelőtt a kőanyag és a betűtípusok azonosságának érvét kell bizonyos kétkedéssel tekinteni: a kőfaragó aligha azonos a költővel, s ilyenformán két verses felirat szerzőjének azonosságát a legtávolabbról sem bizonyítja az, hogy azokat betűformáik szerint azonos műhelyben faragták. De ez még természetesen nem is zárna ki a Nagy Lajos nyomán Sopronitól és részben Mócsytól egy szerzőnek tulajdonított versek összetartozását. Ha azonban ezeket a verseket közelebből megnézzük, egészen más eredményre kell jutnunk.

Ismeretes az a lényeges különbség, amely a görög és a latin sírfeliratokat tartalmi szempontból szembeállítja egymással:⁷ a görögök inkább általános tartalmúak, a latinok a felirattal megörökített halott életére vonatkozó részletes, egyéni életútját jellemző adatokat tartalmazznak. A római császárkorban, különösen a keleti tartományokban ez a két típus — amely egyébként soha nem kizárólagos érvénnyel állt szemben egymással — sokszorosan keveredik, ha nagy vonalakban meg is marad a különbség köztük. A „görög típusú” és a „római típusú” sírfelirat keveredésének egyik legjellemzőbb módja az, amikor egy — általában prózában fogalmazott — „római típusú” *curriculum vitae* után következik a „görög típusú” és általában verses, általános tartalmú felirat-rész. Ezt a típust képviseli többek között a nagytétényi, ezt bizonyos tekintetben a csákvári felirat is, s tipikus példája ennek a két Lupus-verssel befejezett felirat. Aelia Sabina aquincumi felirata viszont határozottan a másik, a tiszta „római típust” képviseli, verses formában. Ha így aligha hozható össze szerzőjét tekintve a többi négy felirattal, ezek között is eléggé nagy a távolság ahhoz, hogy egy költőre gondolhassunk. A nagytétényi felirat verses részének nyomorúságos hexameterai a klasszikus verselés alapelemeiben teljesen járatlan szerzőre vallanak: a bevezető kétsoros formulát követő 7 sorból öt biztosan rossz, s az utolsó is talán inkább a kiegészítő Buecheler, mint a szerző hexameter-ismeretét dicséri. A csákvári feliratnak a formulát követő két sorából a második ugyan-

ilyen esetben verselésű, az első viszont az egykorú kiejtés által biztosan igazolható szabadosságot mutat, mikor a *magis* szóvégi *-s* hangját nem veszi figyelembe. Ezekkel szemben a Lupus-vers (néhány a klasszikus kiejtismód lazulására mutató szabadságtól eltekintve) lényegében korrekt metrikájú — mindenesetre mérhetetlen távolság választja el a nagytétényi felirat költői színvonalától. A Lupus költői műhelyéről és az aquincumi kőfaragóműhelyben raktáron tartott gyűjteményéről alkotott elképzelés így aligha tartható fenn: a négy vers legalább három költő műve.

Ettől teljesen független kérdés az, hogy hol dolgoztak ezek a költők, hol keletkeztek a versek. Soproni elsősorban azért gondol a nagytétényi, csákvári és az Aelia Sabina-feliratnál azonos szerzőre, mert megnyitó soraik igen hasonlóak egymáshoz. Nem nehéz azonban a *Hoc iacet in tumulo*-féle kifejezésekhez a római birodalom legtávolabbi részein előkerült sirversekből párhuzamokat találni,⁸ amelyeknek közös klasszikus forrására is utaltak már.⁹ Az ilyen egyezések értékelése már a Lupussal is kapcsolatos fő kérdéshez vezet.

A császárkori latin sírvers-irodalom túlnyomó részt flosculusokból áll, részben klasszikus latin költőktől készen kapott és többé-kevésbé átalakított, sírvers-formulákká csiszolt felsorokból és kifejezésekből,¹⁰ részben dilettáns alkalmi költők rögtönzéseiből, amelyek — ha sikeresek voltak — visszhangra találtak és továbbadódtak.¹¹ Az ilyen formulák az egész birodalomban elterjedtek, s bár egyeseket közülük meghatározott földrajzi egységeken belül kedveltek, igen sok szélteben cirkulált mindenütt, ahol római sírfeliratot használtak; megjelenésük sem helyhez, sem időhöz nem köthető, még kevésbé bizonyít azonos szerző mellett. A csákvári és nagytétényi felirat egyező formulái ilyen vándor-formulák, s szigorúan véve még az sem bizonyítható, hogy ez a kettő egy szerzőtől származik, ebben az esetben azonban legalább a valószínűség megvan erre. Egy ismert római (CIL 6, 9556) és panormusi (kétnyelvű) felirat (CIL 10, 7296) egy-egy kőfaragó műhely bejáratánál hirdette egykor, hogy *titulus scribendos. . . hic habes*, illetve: *tituli heic ordinantur et sculpuntur*, etc. A helyzet a birodalom más részein is hasonló lehetett, s nyilvánvaló, hogy ha nem is a költők, de a kőfaragó műhelyek tarthattak „raktáron” felirat-formulákat, amelyek közül a megrendelő válogathatott. Eléggé gyakori eset

⁶ Arch. Ért. 52 (1939) 119—122; Budapest az Ókorban II. (Bp. 1942) 555—556; Mócsy (i. m. 769) a Lupus-verset nem, de a másik hármát egy költő művének tartja.

⁷ Alapvető: Bethe, E., Ahnenbild und Familiengeschichte bei Römern und Griechen. (München 1935) 43—50. Óvatosabban Lattimore, R., Themes in Greek and Latin Epitaphs. (Urbana Illinois 1942) 266—.

⁸ Vö. CE [= Carmina epigraphica I—III., ed. F. Buecheler—E. Lommatzsch, (Leipzig 1895—1926)] 495, 1758 etc.

⁹ Hosius, C., Rhein. Mus. 50 (1895) 297.

¹⁰ Ezekből a klasszikus idézetekből C. Hosius adott először jelentős gyűjteményt (i. m. 288—298), de a számuk azóta is állandóan növekszik. L. most R. P. Hoogma csak Vergilius Aeneisének hatására korlátozott monográfiáját: Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica (Amsterdam 1959) részletes további irodalommal.

¹¹ Ezekről az ismétlődésekről csaknem mindegyik szerző, aki a CE verseivel foglalkozik, részletesen szól. L. most R. P. Hoogma irodalom-áttekintését (i. m. 1—22).

ugyanis, hogy egy-egy szűkebb körzetben többször ismétlődik egy-két formula, s ilyenkor jogosultnak látszik arra gondolni, hogy a síremlék megrendelések egyúttal a feliratszöveget is kiválasztották a kőfaragónál. Semmi esetre sem bizonyítanak azonban az ilyen esetek amellett, hogy az illető formulák helyben készültek, helyi költő művei, sőt igen gyakran ennek az ellenkezője bizonyítható.

A fentiekben mindig ismétlődő *formulákról* beszéltünk. Feltűnő ugyanis, hogy a mintegy háromezer fennmaradt sírvers között, jöllehet az azonos formulák szinte megszámlálhatatlanok, viszonylag igen ritkán fordul elő az, hogy két sírvers *teljesen* azonos legyen.¹² Ez vezette az óvatosabb kutatókat arra, hogy a Cagnat-tól először kidolgozott véleménnyel szemben, amely szerint a sírverseket a kőfaragók közt — a szarkofágreliefek mintakönyveinek mintájára — kézzől kézre járó kézikönyvekből vették a kövekre, csak bizonyos formula-gyűjtemények ily módon kialakult forgalmára gondoljanak.¹³ Eszerint a realisabb, a tényekkel jobban egybehangzó felfogás szerint a kőfaragó műhelyekben a vevőknek általában nem kész sírversek, hanem bizonyos alap-szituációkra (szülei előtt meghalt gyermek, hű feleség stb.) alkalmazható formulák, sorok és félsorok álltak választékul rendelkezésére. Ez lehetett az általános helyzet. Emellett azonban, ha ritkán is, akad példa, mint fentebb láttuk, a szentendrei és Daru utcai feliratéhoz hasonló olyan esetre is, mikor két sírvers teljes egészében azonos, vagy önállóan is megálló azonos részletet tartalmaz. Az esetek egy részében itt is azonos műhelyben rendelt darabokra gondolhatunk, de sokkal érdekesebbek azok az esetek, mikor ugyanaz a sírvers egymástól távolos lelőhelyeken bukkan fel sírfeliratként. Ezek az esetek ugyanis rendkívül határozottan mutatják, hogy az ilyen sírversek kisugárzási központja Róma lehetett. A sírversek Gallia felé irányuló exportját mutatják az olyan esetek, amelyekben egy római lelőhelyű sírvers Veronában, Augusta Taurinorum-ban, Augusta Prateoriában, Bresciában (CE 1091—5) vagy Rómán kívül Dertonában, Mutinában és Bresciában (CE 1179—82) bukkan fel. Van példa arra is, hogy Róma mellett Africa a másik lelőhely (CE 965—6), s nem példátlan az olyan eset sem, amelyben egy Rómából ismert sírfelirat-vers Dalmatiában vagy Pannoniában kerül elő a megszokott apróbb változatok mellett lényegében azonos formában; ilyen egy Rómából és Burnumból (CE 991—2), illetve Rómából és Carnuntumból (CE 1081—2) előkerült vers-szöveg, míg egy brigetiói vers szelvényében elterjedt szövege Vergilius Aeneisének egy sora (III. 493), s így esetleg egymástól függetlenül több helyen is alkalmazhatták sírfeliratként.

Mind az ismétlődő formulák, mind a két vagy több feliraton fennmaradt hosszabb részeklet vagy teljes versek tanulsága azt mutatja, hogy nemcsak a Lupus költő „oeuvre”-jéről vallott vélemény bizonyult illúziósnak, hanem az is megfontolandó, vajon maga Lupus, a szentendrei és a Daru-utcai vers szignálója élt vagy járt-e Aquincumban. Annyi bizonyos a két változat eltéréseinek elemzéséből, hogy a kettőt nem készíthette ugyanaz az ember. Elképzelhetetlen, hogy valaki a maga klasszikus szóhasználatát sajátkezűleg vulgárisra változtassa vagy fordítva, és a két változat túlságosan közelálló ahhoz, hogy a szerzőtől származó variánsoknak lehetne őket tartani: a kisebb változtatások tartalmi szempontból mind lényegtelenek, s egy versszövegnek ilyenfajta továbbcsiszolása is meglepő műgond volna egy feliratköltőnél, a máshonnan átvett szöveg variálása viszont szinte kivétel nélkül minden esetben tapasztalt gyakorlat az ismétlődő verseknél és motívumoknál. Elvben három lehetőség adódik ezek alapján: 1. az eredeti verset Lupus Aquincumban írta, s egy másik aquincumi „költő” készítette a variáns szöveget; 2. az eredeti szöveget importálták, a variáns helyben készült; 3. mind a szöveget, mind a variánszt importálták. A harmadik változat a párhuzamok alapján a legvalószínűtlenebb, az első kettő között mai ismereteink alapján aligha lehet dönten, bár erős valószínűség szól amellett, hogy importált versről van szó.

Akárhogy is döntenek el ezt a kérdést esetleges szerencsés újabb leletek, kétségtelen, hogy a Lupus-vers római irodalmi kultúrát terjesztett Aquincumban — ez a jelentősége megvan az egész sírvers-irodalomnak —, s ha a variáns, bármelyik legyen is az a két fennmaradt felirat közül, helyben készült, ez azt jelenti, hogy volt Aquincumban megfelelő irodalmi műveltséggel rendelkező ember ilyen feladat megoldására; s hogy nem is egy, azt a kétségtelenül helyben készült Aelia Sabina-sírvers is bizonyítja. Feltételezhető, hogy a sírfelirat kiválasztóinak volt beleszólásuk a felirat szövegébe, ha ezt nem is kell szükségképpen minden esetben így képzelni. De ha a Lupus-vers esetében így volt, a kiválasztó nem köznapi műveltségéről tanúskodik. A nemcsak kifejezéseikben, hanem gondolataikban is nagy mértékben konvencionális sírversek között ugyanis meglehetősen egyedülálló ez a vers (ugyanúgy, mint a Kiscelli-u 10. alatt talált felirat is¹⁴). Az, hogy klasszikus költők remniszcenciáit használja fel, inkább összeköti a többi sírverssel, mint elválasztja azoktól. Egy Vergilius-idézetre Egger utalt benne: *per varios casus* (Aen. I. 204), de a Vergilius idézeteknek a sírvers-irodalomban történő felhasználását, annak gyakoriságát és módjait vizsgálva¹⁵ kétségtelennek kell tartani, hogy a 4. sor vége (*dant tibi tempora Parcae*) is

¹² Azonos versek: *Lattimore R.*, i. m. 19, 71. j.

¹³ Az irodalom részletes áttekintése: *Lattimore, R.*, i. m. 17—20; *Hoogma, R. P.*, i. m. 9., 15. j.

¹⁴ Szilágyi J., *Acta Ant. Hung.* 1 (1952) 191—196.

¹⁵ Vö. *Hoogma, R. P.* passim.

vergiliusi ihletésű (Aen. IX. 107 *et tempora Parcae* ; a más syntaktikai összefüggésbe beágyazva, de metrikailag azonos pozícióban használt idézetek egyik tipikus példája) ugyanúgy, mint a záró hexameter második fele is: *superumque oblītus honores* (vö. Aen. VI. 780 *superum iam signat honore* ; ugyancsak számtalan példával igazolható módja a klasszikus hatás feldolgozásának). Bár van nyoma Vergilius tanításának Pannóniában,¹⁶ és a Vergilius-idézetek száma a pannóniai feliratokon könnyen tovább szaporítható,¹⁷ mindez nem bizonyítja, hogy a költő saját tanulmányaiból ismerte a klasszikus költőket. A mondanivaló feltűnően egyéni hangja azonban feltétlenül figyelmet érdemel, s eleve elválasztja a Lupus-verset a vele összekapcsolt többi pannóniai verses felirattól. Szokásossá vált ezzel kapcsolatban epikureus hangulatról beszélni,¹⁸ valójában azonban inkább egy antik tévedés modern továbbélése ez, s ha a vers alapgondolatát mindenképpen az epikureusi filozófiához akarjuk viszonyítani, találóból Lattimore kifejezésével „pseudo-epikureizmus”-ról beszélni.¹⁹ Még helyesebbnek látszik, ha alapgondolatát a túlvilágról vallott római mitológikus elképzelések körében keressük, amelyekbe harmonikusan beilleszkedik.²⁰ Egger már idézte párhuzamul Ovidius Tibullus halálára írt elégiáját (Amor. III. 9),²¹ s a gondolat legalább a IV. századig továbbél az antik költészetben: Ausonius egyik sírversében találjuk meg, a Lupus-vers utolsó sorának kezdő fordulatát szó szerint idéző fogalmazásban: *mitte,*

nec exprobres singula : talis eris (Epitaph. 38,4). Ez egyúttal a sor értelmezését is eldönti: Nagy Lajossal és Révayval szemben Egger javára.

Ausonius a via Latina egyik sírversét írta le vagy írta újra a fenti versében, s epigramma-költészetét a néhány éve felfedezett Epigrammata Bobiensia fényében a későlatin epigrammák egy jellegzetes, görög forásokból táplálkozó iránya képviselőjének kell tekinteni.²² Ma még kiderítetlen, hogy milyen szerepük volt a sírverseknek abban, hogy ez az irány a „martialisi-római” vonal mellett az ókor végéig tovább élt. Lupus versénél és a Kiscelli utcai versnél különösen számolni kell közvetlen görög előzményekkel is, s ha ez beigazolódik, még több ok szól amellett, hogy a költő nem Aquincumban működött, hanem a teljes verset importálták,²³ s talán magából Rómából, ahol a császárkorban a görög epigramma-költészet ismerete is virágzott,²⁴ s ahova a Kárpát-medencéből is elvetődtek tanuló ifjak.²⁵ Hogy ezeknek egyike hozta-e magával, vagy írta-e helyben ott szerzett műveltsége birtokában, vagy pedig más úton, esetleg forgalomban levő versgyűjtemények vagy kőfaragók által használt szövegkönyvek révén jutott ide, ma még eldönthetetlen kérdés, ahogy a feliratok szempontjából is sokat ígérő, megoldatlan feladat még a síremlék- és sírfelirat-típusok kapcsolatának, kőfaragó műhelyek és szöveg-típusok összefüggésének vizsgálata is.

Szilágyi János György

REMARKS TO THE RECENTLY DISCOVERED VERSE INSCRIPTION FROM SZENTENDRE

Summary

In vol. XIV of the *Folia Archeologica* S. Soproni has published the new Szentendre inscription,¹ the verse part of which, as he realized immediately, is essentially identical with the verse epitaph discovered earlier at Aquincum and signed by the poet Lupus. The three minor divergences between the two texts might give us a clue to the solution of further problems. The divergences are: in line 4 there is the late Latin *dunc* instead of *dum*, in line 5 *seu et rura colens* (Soproni reads *seu te ruracolens*, but this text would not have

sense) instead of *seu te rura tenent*, finally in line 7 *et Nysyi largae* instead of *et Nysyi larga*, etc. Here the word *largae* refers to Minerva,⁴ with an inversion of *et* usual in classical poetry; the change may be due to a metrical correction here.

All this tends to show that the author of the Szentendre verse wrote a good Latin, may he was acquainted with classical prosody as well. Repeating a conjecture of L. Nagy,⁶ Soproni mentions the “verse-producing workshop” of the poet Lupus, having not only the mentioned

¹⁶ Mócsy A., i. m. 768. Az iskola szerepéről a provinciák kultúrájában I. Marrou H. I., Hist. de l'éducation dans l'antiquité. (Paris 1958⁴) 395—397.

¹⁷ A fenti brigetiói felirat mellett az Aelia Sabina sírvers 8. sora (vö. Verg. Aen. I. 330), Aurelia Pia intercisai feliratának 3. sora (vö. Verg. Aen. XII. 438) vagy két carnuntumi felirat (CE II 1011, 1—2, vö. Verg. Aen. X. 380, ill. IV. 550; CE 1082, 1—2, vö. Verg. Aen. III. 493, ill. XII. 234). Mindezekhez vö. Hoogma, index. — Könnyen szaporítható egyébként maguknak a pannóniai verses feliratoknak a száma is Mócsy (i. m. 769) hangsúlyozottan provizórikus felsorolásának kiegészítéséül: pl. Intercisa I. 139. sz. és természetesen 125. sz. is.

¹⁸ Nagy Lajos az idézett helyeken egyenesen a szír epikureizmus hazai továbbélésének bizonyítékát látja benne, amit Soproni is megismétel. Révay József (Arch. Ért. 1943. 145) is epikureizmust említ, s erre R. Egger [JÓAI 39 (1952) 147—148] további adatokat

próbál felhozni.

¹⁹ Lattimore, R., i. m. 267., s az egész gondolatkör-típusról 260.—; vö. 74.—. is. Egy valóban epikureus latin sírvers: Boyancé, P., Rev. Et. Lat. 33 (1955) 113—20.

²⁰ Vö. Brelich, A., Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'Impero Romano. DissPann I. 7 (Bp. 1937) 49.—.

²¹ Egger, R., i. m. 148.

²² Vö. Munari, F., Philologus 102 (1958) 127—; az Epigrammata Bobiensia-ról most: Mariotti, Sc., PWRE Suppl. IX. (1962) 37—64.

²³ Egy lepénysütőminta verséről Alföldi András mutatta ki [FA 5 (1945) 66.—], hogy galliai eredetű. Feltevését megerősíti a vers egy jellegzetes szóhasználatának megegyezése galliai vázák felírataival, l. Renard, M., Latomus 15 (1957) 367—8.

²⁴ Vö. Munari, F. i. m. 131—132.

²⁵ Vö. Diehl, Ch., Inscr. Lat. Christ. Vet. 740 sz.: Rómában tanuló s ott meghalt dáciai ifjú sírverse.

two (!) verses but also further ones in store. Thus, beside the verse inscription of Aelia Sabina, he attributes to Lupus the verse epitaphs of Csákvár and Nagytétény, too. As a matter of fact, the verse epitaph of Aelia Sabina represents a type entirely different from the remaining three (counting those "two" verses by Lupus only as a single one). Whereas the three verses have texts of a general character, applicable anywhere and to anyone under certain circumstances, representing a Greek type, the verse epitaph of Aelia Sabina belongs to the Roman type, recounting the events of the individual life of the deceased. Although it is customary to exaggerate the contrast of these two basic types, they may be distinguished in essence in the verse epitaphs of the Imperial Age, too; the solutions which place a "Roman type" inscription, containing the data of the deceased above a verse epitaph of the generally called "Greek type", are results of an endeavour to bridge the gulf of the two types. Such are the remaining three Pannonian grave inscriptions; among them the Csákvár and the Nagytétény ones are sharply contrasted to the poem of Lupus by the fact that their barbaric metrics reveal but a minimal knowledge of classical Latin prosody. Thus the conjecture regarding the "poet's workshop" of Lupus and his collection stored with the Aquincum stone-carvers becomes hardly tenable: the four verses are derived from at least three poets.

Where these poets were working, where the verses came into being, these are questions quite independent from the former one. Soproni supposes an identical author of the inscriptions from Nagytétény, Csákvár and of Aelia Sabina in the first place for the reason that their opening lines are very similar to each other. However, it is no difficult task to find parallels to expressions like *Hoc iacet in tumulo* from verse epitaphs uncovered in the farthest parts of the Roman Empire,⁸ even their common classical sources were hinted at.⁹ The valuation of such coincidences leads us to the main problem, connected to Lupus as well.

The Latin verse epitaphs of the Imperial Age consist mainly of flosculi, partly of half-lines and expressions borrowed ready-made from classical Latin poets, transformed more or less and polished to formulae of grave inscriptions,¹⁰ partly of improvisations by dilettanti, occasional poets which, if successful, were taken up and handed on to others.¹¹ Such formulae were extended all over the Empire and though some were favoured within the boundaries of certain geographical units, many of them circulated widely in all places where Roman epitaphs were used; their occurrence cannot be fixed either to place or to date, the less does it prove the identity of authors. The identical formulae of the Csákvár and Nagytétény inscriptions are such wandering ones; strictly speaking, not even their derivation from a common author is borne out by evidence. In this case, however, the conjecture is at least probable. A known Rome (CIL 6, 9556) and a bilingual Panormus inscription (CIL 10, 7296) have once advertised at the entrance of the respective stone carvers' workshop: *titulos scribendos . . . hic habes*, and: *tituli heic ordinantur et sculpuntur*, etc. We may suppose a similar situation in other parts of the Empire, too; if not the poets, the stonecarvers' workshops may have had inscription formulae "in store", offering the customers a choice. This may be inferred from the rather common occurrence that one or two formulae are repeatedly used in a restricted; geographical area in such instances we may be justified to suppose that at the time of placing the order for the gravestone also the text of the inscription was chosen in the stonecarver's workshop. However, such cases do not prove at all that the mentioned formulae were made locally by a local poet, on the contrary in many cases the opposite may be established.

We have mentioned always *formulae* so far, because the full identity of two verse epitaphs is a relatively rare occurrence among the some three thousand preserved specimens.¹² This conspicuous fact has led

the more careful students to discard the opinion, expressed by Cagnat for the first time, according to which the verse epitaphs were collected in handbooks in common use among the stonecarvers, similarly to the pattern books of the reliefs of the sarcophagi,¹³ and to suppose the circulation of certain collections of formulae in the same manner. According to this more realistic view, the stonecarvers' workshops did not offer the customers ready-made verse epitaphs for choice generally but formulae, lines and half-lines, applicable to certain basic situations (as a child dying before the parents, a faithful wife etc.). The general situation may have been such. Beside this, however, there are but rare examples for the occurrence of two entirely identical verse epitaphs or identical self-standing parts in them, similarly to the inscriptions of Szentendre and Daru Street, as we have seen above. In some instances we may regard them as specimens ordered in the same workshop, but the same verse epitaph as an inscription of far-away finds offers much more interest. These cases point to Rome as the centre of radiation of such verse epitaphs very decisively. The export of verse epitaphs towards Gallia is borne out by the occurrence of a verse known from a Roman gravestone in Verona, Augusta Taurinorum, Augusta Praetoria, Brescia (CE 1091—5), or in Rome, Dertona, Mutina and Brescia (CE 1179—82). It happens that, beside Rome, the other site is Africa (CE 965—6), and there are examples for a verse epitaph, known from Rome, occurring in Dalmatia or Pannonia in an essentially identical form with the customary minor variations. Such is the text of a poem found in Rome and Burnum (CE 991—2) or Rome and Carnuntum (CE 1081—2) respectively, whereas the widely extended text of a verse from Brigetio is identical with a line of Vergil's Aeneid (III. 493), thus it may have been applied as a grave inscription at several places independently of each other.

Both the repeated formulae and the longer parts or entire poems preserved in two or more inscriptions lead to the conclusion that, beyond the illusory character of the view regarding the "oeuvre" of the poet Lupus, we have to reconsider the question whether the poet signing the poems of Szentendre and Daru Street, has lived or stayed at Aquincum at all. The analysis of the divergences of both variants establishes the certain fact that the two cannot be attributed to the same person. It cannot be supposed that a person should change his classical language to a vulgar one or vice versa himself, and the two texts are more similar to each other than the variants of the same author might be. The minor changes are unimportant from the point of view of contents, also the further polishing of a verse text would be the sign of surprising care with a manufacturer of inscriptions; on the other hand, the variation of a text borrowed from others is a usual practice as regards the repeated verses and motives in almost every case. On these considerations we have three possibilities in principle: 1. The original verse was written by Lupus in Aquincum, the variant was produced by another local "poet"; 2. the original text was imported, the variant produced locally; 3. both the text and the variant were imported. On the basis of parallels the third possibility is the most unlikely, whereas we cannot choose between the first two with our present knowledge, though there is a strong argument for the supposition of an imported verse.

Independently of the answer which will be given to this question by eventual fortunate finds in the future, it is doubtless that the poem of Lupus divulged Roman literary culture in Aquincum; for the rest such significance must be attributed to the entire literature of verse epitaphs. If the variant, let it be one or the other of both preserved inscriptions, was produced locally, this would mean the presence of a person of sufficient literary ability for such a task in Aquincum, or even more than one person, as it is proved by the verse epitaph of Aelia Sabina, made doubtless in this city. We may suppose that those who have chosen the text

of the grave inscription had a say as regards the same, though this is no necessary inference in all cases. If it happened in the case of Lupus' poem, we must attribute a more than average culture to the customer, since this poem (just as the inscription found at 10, Kiscelli street)¹⁴ is a rather singular phenomenon among the verse epitaphs very conventional not only as to the expressions but as to their ideas, too. The fact that our verse makes use of the reminiscences of classical poets is rather a connecting link with the remaining verse epitaphs than a distinguishing feature. Egger has alluded to a passage of Vergil in it: *per varios casus* (Aen. I. 204), but if we investigate the use, the extension and the ways of quoting Vergil in the literature of verse epitaphs,¹⁵ we have to attribute the end of line 4 (*dant tibi tempora Parcae*) to a doubtless Vergilian inspiration (Aen. IX. 107 *et tempora Parcae*, a typical example of quotations imbedded in a different syntactical connection but used in a metrically identical position), just as the second half of the final hexameter: *superumque oblitus honores* (cf. Aen. VI. 780 *superum iam signat honore*, also a way of adapting classical passages, proven by innumerable examples). Though we have traces for the instruction in Vergil's poetry in Pannonia¹⁶ and it would be easy to increase the number of quotations taken from the same in Pannonian inscriptions,¹⁷ all this does not prove that the author got acquainted with the classical poets through his own studies. The strikingly individual tone of the contents deserves, however, our attention in any case, as it distinguishes Lupus' poem from the related Pannonian verse inscriptions at once. It became customary to speak of the Epicurean atmosphere of the poem,¹⁸ this is, however, rather the modern continuation of a mistake made by the ancients; should we try to reduce the basic idea of the poem to Epicurean philosophy at any price, it is more exact to use Lattimore's expression "Pseudo-Epicureism".¹⁹ It is even more correct to look for its basic idea among the mythological beliefs of the Romans regarding the Nether World, where it fits harmonically.²⁰ As a parallel

Ovid's elegy on the death of Tibullus (Amor. III. 9) was already quoted by Egger;²¹ the underlying thought is vivid in ancient poetry as far as the fourth century at least; we find it in one of Ausonius' verse epitaphs, repeating exactly the beginning phrase of the last line of Lupus' poem: *mitte, nec exprobres singula: talis eris* (Epitaph. 38, 4). At the same time this parallel decides the discussion on the interpretation of the line for Egger against L. Nagy and Révay.

In the quoted poem Ausonius has noted down or rewritten one of the verse epitaphs of the Via Latina; in the light of the recently discovered Epigrammata Bobiensia his epigrammatic poetry has to be regarded as the representative of a characteristic trend of late Latin epigrammata, nourished by Greek sources.²² The role of verse epitaphs in the phenomenon that this trend survived down to the end of Antiquity besides the "Martialic-Roman" line, is not yet clear. Lupus' poem and that of the Kiscelli Street induce us to reckon with immediate Greek precedents, too; should they be verified, we may have an additional argument for the supposition that the poet did not work in Aquincum but the whole verse was imported,²³ perhaps from Rome itself, where the acquaintance with Greek epigrammatic poetry was wide-spread in the Imperial Age²⁴ and where also some youths of the Carpathian Basin received instruction.²⁵ Whether one of these brought it from Rome or has written it with the help of his qualification acquired there, or it reached Pannonia by another route, through collections of poems circulating here or formularies used possibly by the stonecarvers, these are problems not to be decided at present. In addition the connexion between the types of tombstones and grave inscriptions, the relations of the stonecarvers' workshops to the types of texts are equally problems which are promising much information as regards the epitaphs and are inviting further research.

J. Gy. Szilágyi

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ ÚN. ÁDÁM ÉS ÉVA OSZLOPFŐJÉRŐL

A pécsi Kőtár XI. századi anyagának egyik legérdekesebb darabja az általánosan „Ádám és Éva”-ábrázolásnak, illetve a bűnbeesés szimbólumának tartott nagyméretű, fehérmészkő fél-oszlopfő (1–2. kép). A fejezet eredetileg az arcus triumphalis déli pillérének déli féloszlopához tartozott, a mellékhajó egyik hevederívét tartotta. Az előlnézet tengelyében koraközépkori ábrázolásmóddal megformált emberalakot láthatunk, aránytalanul nagy fejjel, merev, de bizonyos keserűséget vagy indulatot kifejező arckifejezéssel, elálló fülekkel, lapos hajviselettel. Az emberalak derekán övet visel, középen átkötve; zömök törzsét rövid nyak választja el a fejétől. Térdét érdekes módon meghajlítja, szinte ülni látszik, s mintegy megtámaszkodik lábaival a nyakgyűrű részsűs felső részén. Jobb kezében hosszúkas, bal kezében pedig kerek formájú tárgyat tart. Az alak két oldalán — az oszlopfő sarkain — a román kori oszlopfőknél gyakran szereplő elhelyezésben egy-egy sas ábrázolását láthatjuk, erős, pikkelyes tollazat jelöléssel, a nyakgyűrűbe kapaszkodó lábakkal. Az oszlopfőnek általában jellemző tulajdonsága, hogy a nyakgyűrűt bevonja a figurális kompozícióba: az alakok a gyűrűn és nem felette kezdődnek. Ugyanígy az abakusz sem zárja le a kompozíciót: az alakok feje felnyúlik a fejlemezre. A sarkokon álló sasok feje letörött, már a legelső publikációkban is ilyen formában szerepelnek.

Az oszlopfő bal oldalnézetén baltás kentaurt láthatunk, amint baltájával a sas — vagy talán az előlnézetben szereplő ember — felé sújt. Érdekes a kentaur ábrázolásánál a teljesen leegyszerűsített, kissé nyitott száj, nevető (?) arckifejezés, és az alsó részén látható függőleges rovátkolás.

Az oszlopfő jobb oldalnézetét kígyó ábrázolás foglalja el. A felfelé fordított fejű kígyó nyakrésze ugyancsak rovátkolt, a törzse csomóba fonódik. A jobb felső sarokban ma már alig kivehető növényi (leveles) díszítés látható.

Az oszlopfő a pécsi székesegyházzal foglalkozó nagyszámú építészettörténeti és művészettörté-

neti szakirodalmunk első publikációitól kezdve az érdeklődés középpontjában áll.

Már Henszlmann Imre is felfigyelt az érdekes kőfaragványra és a mésszel erősen takart alakokat — némi tévedéssel — kiterített rajz formájában is közli.¹ Az ábrázolások között a kentaurt nem ismeri fel, baltát tartó emberi alakról és „*alatta meg nem határozható négy lábú állat*”-ról ír.² Német és magyar nyelvű művében egyaránt megjegyzi, hogy az ábrázolás jelképes értelmét nem ismeri.

Az első, aki az oszlopfő egyes alakjait pontosan felismeri és értelmi megfajtására is vállalkozik: Gerecze Péter.³ Véleménye szerint a kötéllel átkötött derekú emberalak nyilván Ádám, aki bal kezében almát tart, „*derekának átkötése pedig a paradicsomi fügefalevél gyarló képe lehet*”.⁴ Az oszlopfő bal oldalán világosan felismeri a nőtestű kentaur ábrázolást, megállapítva szimbolikus jelentését: csábítás, rossz szellem stb. Több analógiát is közöl ehhez a XI. század végéről: az augsburgi dóm bronz ajtaja, a zürichi monostor templom, de főleg a XII. szd.-ból: Arles-i Szt. Trophime, St. Gilles, Halberstadt, Freiburg stb. Legközelebbi rokonául a baseli monostortemplom ilyen jellegű díszítményét jelöli meg. Igen érdekes az oszlopfőn levő sasokról szóló fejtegetése. Utal arra a közismert ikonográfiai feloldásra, amely szerint a sasnak a kígyóval való harca a kereszténység és a pogányság (bűn) harcát fejezi ki. Megállapítja, hogy a kentaur nem a sas felé sújt, önmagában „*a bűnnel és a szenvedélyekkel való harcot jelképezi*”.⁵

Szőnyi Ottó ismert munkájában⁶ 31. számmal sorolja be a pécsi kőtár faragványai közé ezt a fél-oszlop fejezetet. Leírásában megállapítja, hogy a két sas között álló emberalak Ádám, aki „*bal kezében az almát tartja, jobb kezében felismerhetetlen tárgyat*” (ágit) emel. Szőnyi — ellentétben Gereczével — azt állítja, hogy a jobb és bal oldalon levő kígyó, illetve kentaur, a sarkokon álló sasok felé vág. Véleménye szerint az egész ábrázolás „*a bűnnel való, illetve a bűn következményeivel: az elemekkel és a saját vad indulatainkkal való harcun-*

¹ Henszlmann, I., Die Kathedrale von Fünfkirchen. (Wien 1868) 29.; Pécsnek középkori régiségei. I. rész. A pécsi székesegyház építészete. (Pest 1869) 16., 11. kép.

² Henszlmann I., i. m. 16.

³ Gerecze P., A pécsi székesegyház egykori oltársátra

és többi szobrászati maradványai. AK 20 (1897) 72—129.

⁴ Gerecze P., i. m. 96.

⁵ Gerecze P., i. m. 97—98.

⁶ Szőnyi O., A pécsi püspöki múzeum kőtára. (Pécs 1906) 52—55., 10—12. kép.

a

b

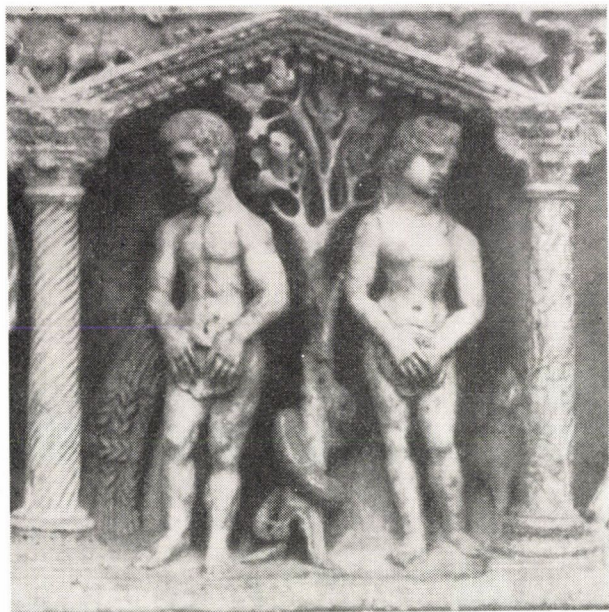

c

1 kép. A pécsi székesegyház XI. századi figurális oszlopfője. a) nyugati oldalnézet, b) előlnézet, c) keleti oldalnézet
 Рис. 1. Фигурная капитель XI века, Печский собор. а) вид с запада, б) вид спереди, в) вид с востока
 Fig. 1. Le chapiteau historié du XIe siècle de la cathédrale de Pécs. a) vue latérale ouest, b) vue de face, c) vue latérale est

2. kép. Az oszlopfő felmérési rajza.
 Рис. 2. Чертеж измерений капители.
 Fig. 2. Dessin de métrage du chapiteau.

3. kép. Részlet Junius Bassus szarkofágjáról. Vatikáni grották

Рис. 3. Деталь саркофага Юниуса Бассуса из ватиканских гроттов

Fig. 3. Détail du sarcophage de Junius Bassus dans les grottes du Vatican

4. kép. Oszlopfő a Saint-Benoît-sur-Loire apátsági templomból

Рис. 4. Капитель аббатской церкви Сен-Бенуа-сюр-Луар

Fig. 4. Chapiteau de l'église abbatiale de Saint-Benoît-sur-Loire

5. kép. Oszlopfő a Chauvigny-i Notre-Dame templomból

Рис. 5. Капитель Шовиньской церкви Нотр-Дам

Fig. 5. Chapiteau de l'église Notre-Dame de Chauvigny

6. kép. Schönggrabern, templom. Apszis-részlet

Рис. Шёнграберн, церковь. Деталь апсиса

Fig. 6. Schönggrabern, église. Détail de l'abside

7. kép. Fejezet az egykori Sainte-Geneviève-i templomból (Paris, École des Beaux-Arts)

Рис. 7. Часть бывшей Сен-Женевьевской церкви (Paris, École des Beaux-Arts)

Fig. 7. Chapiteau de l'ancienne église de Sainte-Geneviève (Paris, École des Beaux-Arts)

kat tünteti fel”.⁷ Szerinte a kentaúr az indulatot, a kígyó a bűnbe csábító gonosz szellemet, az emberalak a bűnbeesett Ádámot ábrázolja, míg a csábító Évát a 35. sz. kőfaragványon látható szíren ábrázolás jelképezi. Problematikusnak találja a két oldalon álló sasokat, és ezzel kapcsolatban a következő ikonográfiai feloldást adja: „a sasz, mint a világosság és értelem jelképét fenyegeti közvetlenül az ördög fondorlata, és az ember értelme áll harcban a szív indulataival.”⁸ Szőnyi Ottó a féloszlop fejezet néhány méretét is közli: az abakusz 81 cm hosszú, 66 cm mély, a fejezet magassága pedig 54 cm.

Gerevich Tibor a magyar román kori művészetéről írott nagy összefoglaló munkájában⁹ Szőnyi ismertetését és ikonográfiai magyarázatát fogadja el. Új megállapítása, hogy a sarkokon álló két sas: „az emberi lélek, az evangéliumi (apokaliptikus) szellem jelképe”¹⁰, amelyet a csábítás és a vágy ostromol, miközben a bűnbeesett Ádámot védi. Gerevich Tibor — Szőnyivel szemben — a kentaurt magával Évával azonosítja. Szerinte „az oszlopfeje valószínűleg lombard, közelebbről comói kőfaragó munkája”. Analógiáját a Sta Maria a Cuneo (baltás kentaur) és a milánói Museo Archeologico (két sas között felemelt karú emberalak) egy-egy fejezetén keresi. A szerző szerint az oszlopfeje bibliai tárgyú és nem a francia román kori építészetre jellemző pszichomachia ábrázolás.

A teljes korai emlékanyagunkkal kapcsolatos építészeti és stíluskritikai vizsgálataim alapján az oszlopfeje fenti magyarázatait erősen problematikusnak találtam. A probléma-felvetés jogosságát az ikonográfiai kutatás is alátámasztotta, ezért helyes talán, ha éppen ezzel kezdeném az oszlopfeje

vizsgálatával kapcsolatos kutatási eredményeim összefoglalását.

Amint láttuk, Gerecze tanulmánya óta az oszlopfeje a paradicsomi bűnbeeséssel kapcsolatos jelentéssel szerepel szakirodalmunkban. Az ismertett álláspontok az oszlopfejen szereplő férfialakban egyöntetűen Ádámot vélik felismerni, míg a bűnbeesés jelenetét teljessé tevő Éva alakját kissé bizonytalanabban „keresik hozzá” a magyarázathoz. Mint láttuk, Szőnyi Ottó a szomszédos oszlopfeje szíren ábrázolásában, Gerevich Tibor pedig a baltás kentaurban látja Éva alakját. A román kori építészetben, illetve épületplasztikában alkalmazott Ádám és Éva ábrázolások tüzetesebb vizsgálata teljes mértékben érthetővé teszi ezt a bizonytalanságot, és egyben az egész meghatározást alapvetően cáfolja.

A bűnbeesés jelenete — a „biblia pauperum” ábrázolásai sorában — már az ókeresztény kortól kezdve igen gyakori a kőfaragóművészet területén is. Tipikus példája ennek a vatikáni S. Pietro grottóban levő Junius Bassus szarkofág (3. kép) Ádám és Éva ábrázolása (+298).¹¹ Itt az architektonikus keret középpontjában lombos fa áll, a törzsére kígyó csavarodik, a fa bal oldalán férfialak (Ádám) jobb oldalán pedig női alak (Éva) látható. Így ábrázolja a bűnbeesés jelenetét többek között a hildesheimi Szt. Mihály templom bronzkapuja (1006—1008, 1015),¹² a terracinoi(?) dóm XI. századi faládája,¹³ a Saint Benoît-sur-Loire apátsági templom oszlopfeje (4. kép), a Chauvigny-i Notre-Dame templom fejezete (5. kép), a Poitiers-i Notre-Dame-la Grande homlokzat-reliefje, a schönggraberni templom apszis díszítése (6. kép), a Saint-Antonin-i városháza plasztikája vagy az egykori Sainte-Geneviève-i templom oszlopfeje (7. kép). Ugyancsak hasonló típusú Ádám és Éva ábrázolást mutat a veronai S. Zeno homlokzati reliefje,¹⁴ a Nîmes-i, Saint Gaudens-i, Lavadiou-i, Valence-i és Lascar-i templomok oszlopfejei¹⁵ (8. kép). Ehhez a csoporthoz tartozik a vértesszentkereszt Ádám és Éva ábrázolásnak tartott XII. szd.-i oszlopfeje is¹⁶ (9. kép), amelynél viszont igen nehéz a redős ruhába öltözött imádkozó nőalakban Éva ábrázolását felfedezni. Ez alapvetően ellentmond az egyéb, hasonló jellegű ábrázolásoknak. Nyilván joggal kételkedik az oszlopfejek ilyen értelmezésében Révhelyi Elemér is.¹⁷

Ettől a legáltalánosabb ábrázolási módtól csak kevés kivételt jelent az a néhány példa, amelyeknél a középen álló fa és a fára tekeredő kígyó bal oldalán Éva áll és nem Ádám. Ilyen jellegű Ádám és Éva ábrázolást láthatunk például a Vezelay-i

⁷ Szőnyi O., i. m. 53.

⁸ Szőnyi O., i. m. 55.

⁹ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) 140., CXVI. t. 1—2.

¹⁰ Gerevich T., i. m. 141.

¹¹ Lübke, W.—Semrau, M., Die Kunst des Mittelalters. (Esslingen 1910) 41., 48. kép.

¹² Hamann, R., Geschichte der Kunst. (Berlin 1955) 236., 243. kép.

¹³ Róma, Palazzo Venezia.

¹⁴ Crichton, G. H., Romanesque Sculpture in Italy. (London 1954) XVII. t.

¹⁵ Baltrusaitis, J., La Stylistique Ornementale dans la Sculpture Romane. (Párizs 1913) 362., 363., 371., 394., 396., 570. kép.

¹⁶ Gerevich T., i. m. CXXVIII. t.

¹⁷ Révhelyi E., A vértesszentkereszt templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben. Kny. (Bp. 1957) 458—460.

8. kép. Ádám és Évát ábrázoló francia román kori oszlopfők (J. Baltrusaitis nyomán)
 Рис. 8. Французские капители романской эпохи, изображающие Адама и Еву (по J. Baltrusaitis)
 Fig. 8. Chapiteaux romans français représentant Adam et Ève (d'après J. Baltrusaitis)

St. Madeleine-templom főkapujának timpanonján¹⁸ vagy a Lescure-i és Elne-i templomok egy-egy kőfaragványán.¹⁹

A harmadik típusnál Ádám és Éva egymás mellett áll, és a fára tekerődő kígyó nem közöttük, hanem Éva oldalán helyezkedik el. Ezt láthatjuk például a Bamberg-i ún. Alkuin biblia miniatúrái között²⁰ (834–843) vagy a modenai Dóm relief-jén²¹ (10. kép). Így ábrázolja e témát a pécsi altemplom-lejáró domborműve is (11. kép).

Ha a fenti három csoportba sorolt román kori Ádám és Éva ábrázolásokat megvizsgáljuk, világ-

gosan megállapítható közös sajátosságuk, hogy valamennyinél megkülönböztethető a témához szükséges négy elem egyértelmű megjelenítése: a nő és a férfialak, a kígyó és a fa. Bár kétségtelen, hogy a román kori épületplasztika gyakran él a ma már sokszor alig megfejthető szimbolikus ábrázolások eszközeivel — még a Biblia pauperumnak a széles tömegek eszmei nevelését célzó, agitatív ábrázolásainál is —, ez esetben olyan, szinte kánon-szerűen kialakult kifejezésmódról van szó, amely évszázadokon át és valamennyi területen világosan megkülönböztethető alakokkal ábrázolja a témát.

¹⁸ Lübke, W.—Semrau, M., i. m. 288., 336. kép.

¹⁹ Baltrusaitis, J., i. m. 361., 395. kép.

²⁰ Lübke, W.—Semrau, M., i. m. 136., 153. kép.

²¹ Crichton, G. H., i. m. I. t.

Mindebből világosan következik, hogy az Ádám és Éva ábrázolásnak tartott pécsi oszlopfő nem felel meg e téma román korban szokásos megjelenítésének.

Nézzük meg ezután röviden az oszlopfő egyes elemeit részleteikben és összefüggésükben, továbbá az egész oszlopfő architektonikus szerepét, hogy közelebb kerülhessünk a valósághoz, az oszlopfő mondanivalójának megfigyeltetéséhez.

A féloszlopfő kompozíciós — és nyilván eszmei — centrumában a felemelt karú férfialak áll a fő nézőponttal szemben. Ha függetlenítjük magunkat attól az általános felfogástól, amelyik az emberalakban Ádámot véli felfedezni, a következőket állapíthatjuk meg: a felemelt karú emberalak gyakran szerepel a román kori épületplasztika ábrázolásai között a milánói S-Ambrogio jól ismert kapukeretétől kezdve a Vouvant-i templom kapuján át (12. kép) a durhami várkapolnáig²² (13. kép). Ez azonban nem felel meg a szokásos Ádám ábrázolásnak, amelynél Ádámot többnyire az ismert fügefalevéllel vagy *magá elé* tartott kézzel ábrázolják. Az is feltűnő, hogy miért tartana Ádám jobb kezében „fa ágat”? A kéztartás világosan mutatja, hogy a férfi alak valamilyen szúró számmal tart a kezében, és ebben az esetben a bal kezében tartott kerek tárgy sem alma, hanem inkább kő, mint ahogyan a „Szent István protomartir vértanúság”-nak nevezett somogyvári domborművön láthatjuk.²³

A férfialak két oldalán álló sasok (amelyek végképp nem illeszkednek bele az Ádám és Éva ábrázolások ikonográfiai kánonjába) megfigyeltetés nem okoz nagyobb nehézséget. Az oszlopfők sarkaira állított sást leggyakrabban az itáliai és a francia román kori építészetben találjuk meg. (L. például a milánói S. Ambrogio szószerkét (14. kép), a Como-i S. Abondio vagy a Ripoli-i, a Prades-i, a Saulieu-i, Le-Thor-i templomokat.) A sas mint ismeretes, általában az egyház vagy általánosságban a „jó” szimbóluma.

Hasonlóan egyértelmű a féloszlopfő jobb oldalán ábrázolt, összetekeredett (de nem fára csavarodó) kígyó ikonográfiai jelentése is: a kígyó a *bűnt és csábítást* jelképezi a középkori épületszobrászatban. A jobb felső sarokban látható levél-díszítés nem függ össze a figurális elemekkel, nyilván kitöltő, dekoratív elem.

Megjegyzendő egyébként, hogy a sas és a kígyó harca mint a *kereszténységnek és pogányságnak*, illetve a „jó” és a „rossz” küzdelmének a szimbóluma igen gyakran szerepel a román kori plasztikában.

A féloszlopfő baloldalán levő kentaur-ábrázolással kapcsolatban talán feleslegesnek is tűnik a fentiek után annak a megállapítása, hogy semmi

köze nincsen a bűnbeesés bibliai jelenetét ábrázoló reliefek Éva alakjához. Legfeljebb eszmei rokonságot állapíthatunk meg közöttük, amennyiben mind a kettő a *bűnt és a csábítást* is jelképezi. Leggyakrabban ábrázolási módja: a nyilazó női kentaur (15. kép). A kentaur-ábrázolások meglehetősen tisztázott ikonográfiai értelmezését Kaposy Vera elemezte az újudvari timpanon kentaur-ábrázolásával kapcsolatban, megállapítva a fenti ikonográfiai tartalmat.²⁴

Ha mármint az egyes ábrázolásokat a kor ideológiájának szemszögéből összefüggéseikben vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az oszlopfő ikonográfiai feloldása: *az ember, aki kővel és késsel védekezik a kígyó és kentaur alakjában támadó pogányság (a rossz) ellen, míg kétoldaltól az egyház (a jó) védi sas képében*. Az ábrázolás tehát nem a bibliai, hanem a pszichomachikus ábrázolások közé tartozik.

A fenti megállapítást alátámasztja az oszlopfővel szemben a déli mellékfal déli falán levő szírent ábrázoló gyámkő is (16. kép).²⁵ A diadalív valamennyi oszlopfője növényi díszítésű, ornamentális jellegű, kivéve a tárgyalts féloszlopfőjezetet és a vele szemben levő szírentes gyámkövet. Ez önmagában is felveti a kérdést, hogy nincsen-e eszmei rokonság a kettő között? Ha pedig figyelembe vesszük a szírent ábrázolások ismert jelentését: a bűnre való csábítást, világos, hogy a két oldalról az emberre törő „rossz”-hoz a kentaurhoz és a kígyóhoz csatlakozik a román kori ikonográfia harmadik bűnt jelképező eleme, az ember-ábrázolással szemben elhelyezett szírent alak.

A felhasznált kőanyag és a faragástechnika egyértelműen a pécsi székesegyház első időszakának faragványai közé sorolják az oszlopfőt. Készítőit tekintve egyképpen gondolhatunk francia vagy olasz kőfaragók működésére. A témaválasztás és annak ilyenforma megjelenítése egyaránt jellemző a kor lombard és francia kőfaragóművészetére. A pszichomachikus jelleg inkább a francia-román művészet sajátossága, de az egyes alakok megformálása és az építészeti keretet — az oszlopfő befoglaló formáját — szétfeszítő, a fejlemezre és a nyakgyűrűre is kinyúló ábrázolások inkább itáliai tanultságú kőfaragókra engednek következtetni. Tehát, mint látjuk az oszlopfő stíluskritikai és kőfaragástechnikai vizsgálata nem ad egyértelmű választ készítőjére vonatkozóan. Annyit bizonyossággal megállapíthatunk, hogy ez a féloszlopfő nem a XI. században még domináló bizáncias faragástechnikával készült csoportozhoz tartozik.²⁶ A nyugat-európai kőfaragó művészet jegyeinek keveredése, az ábrázolás látható technikai nehézségei azt sem teszik kizárta, hogy magyar kőfaragó készítette.

²² Rivoira, G. T., Le origini della Architettura Lombarda. (Milano 1908) 290. lap. 290. kép és 562. lap 488. kép.

²³ Gerevich T., CLXXXIII. t.

²⁴ Kaposy V., Adalék románkori emlékeink ikonográfiájához. 6 BMBH (Bp. 1955) 78—83.

²⁵ Első publikációja: Henszlmann I., Pécsnek régiségei II. (Bp. 1873) 5—18.

²⁶ Zádor M., A magyar románkori épületornamentika kialakulása. (Bp. 1961) Kandidátusi disszertáció. Kézirat.

9. kép. Oszlopfő az egykori vértesszentkereshti bencés apátsági templomból

Рис. 9. Капитель бывшей бенедиктинской аббатской церкви в Вертешенткересте

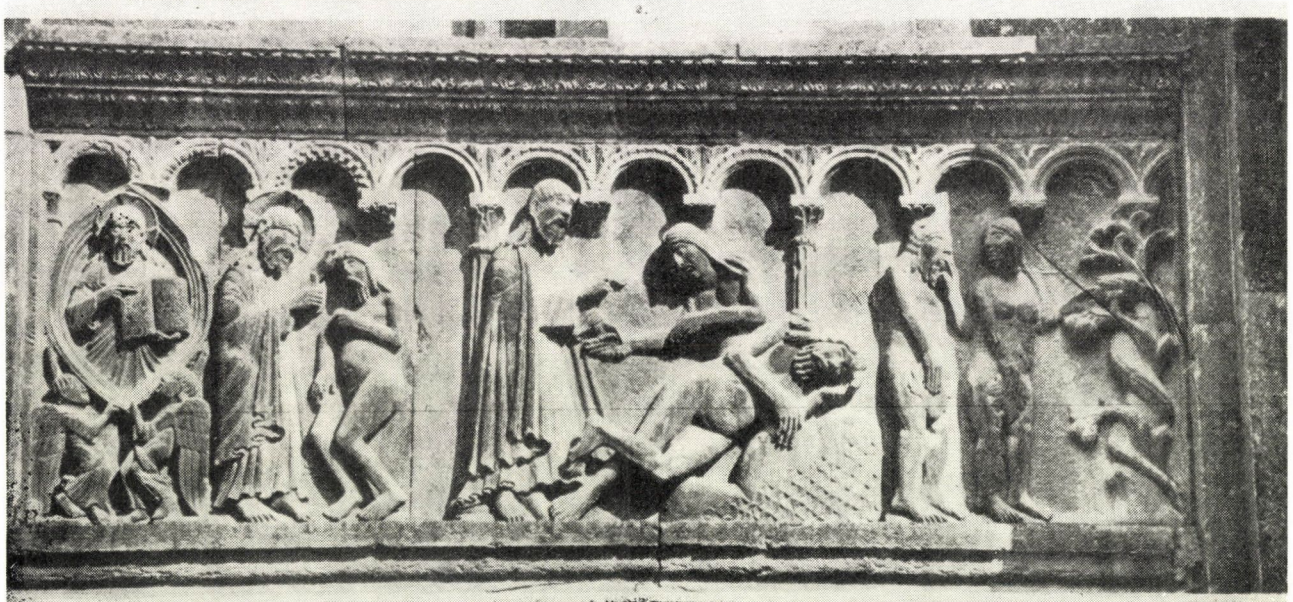
Fig. 9. Chapiteau de l'ancienne église abbatiale des Bénédictins de Vértesszentkereszt

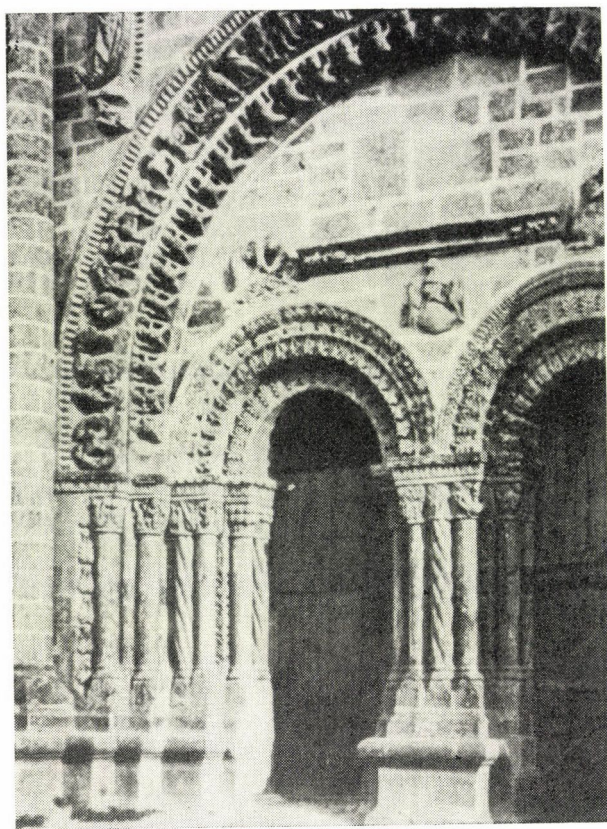
11. kép. Részlet a pécsi székesegyház altéplom-lejárójának reliefjéről

Рис. 11. Деталь рельефа, находящегося на спуске в нижнюю церковь Печского собора

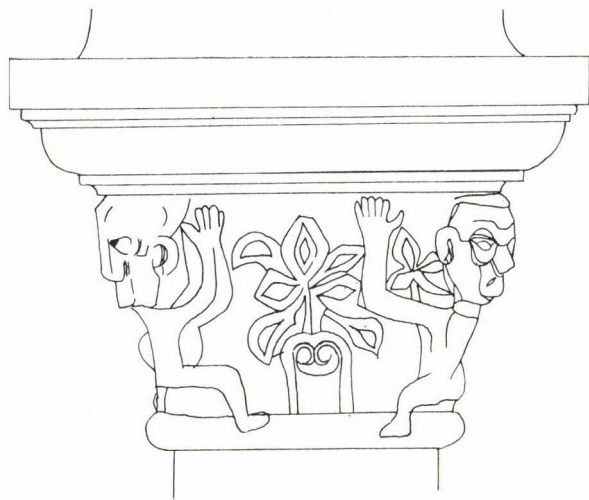
Fig. 11. Détails du bas-relief ornant la descente de la crypte de la cathédrale de Pécs

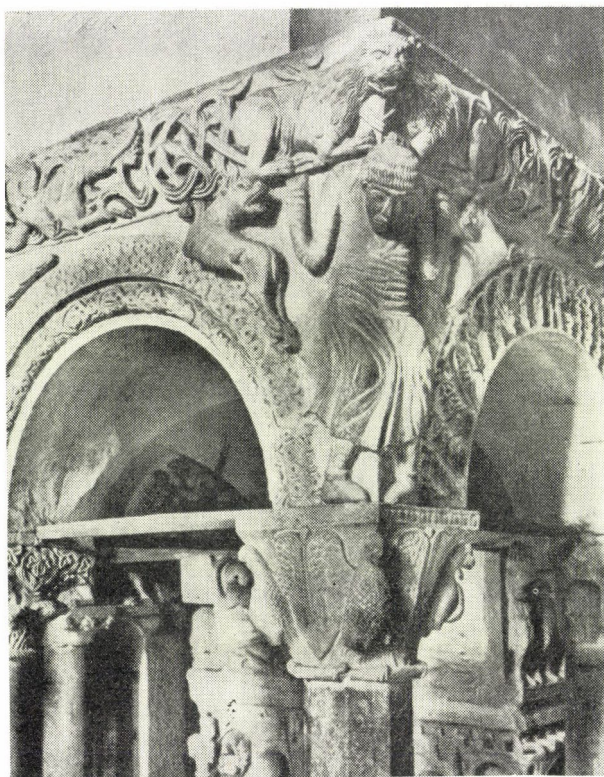
10. kép. Relief a modenai dómról
Рис. 10. Рельеф Моденайского собора
Fig. 10. Haut-relief du dôme de Modène

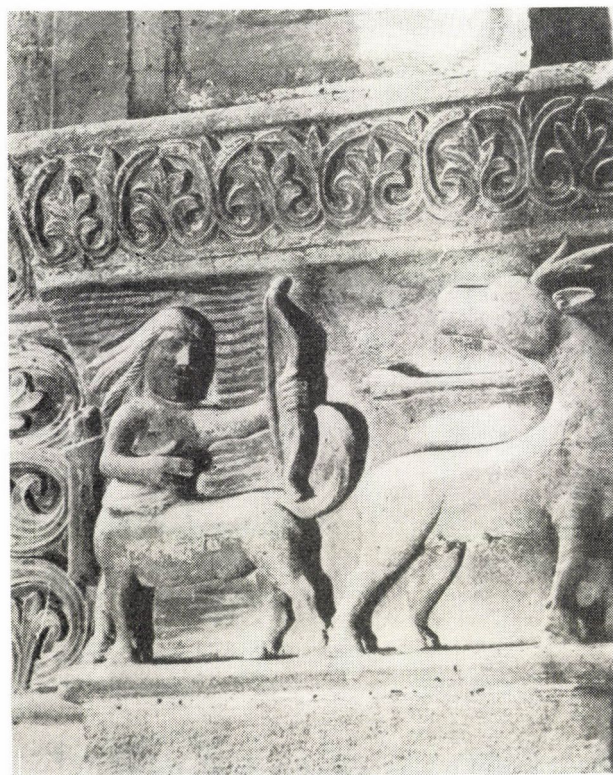
12. kép. A Vouvant-i templom kapuja
Рис. 12. Ворота Вуванской церкви
Fig. 12. Le portail de l'église de Vouvant

13. kép. Fejezet a Durham-i kápolnából
Рис. 13. Капитель Дёрхемской часовни
Fig. 13. Chapiteau de la chapelle de Durham

14. kép. Szószék a milánói S. Ambrogióból
Рис. 14. Кафедра Миланского С. Амброджо
Fig. 14. Chaire de l'église S. Ambrogio de Milan

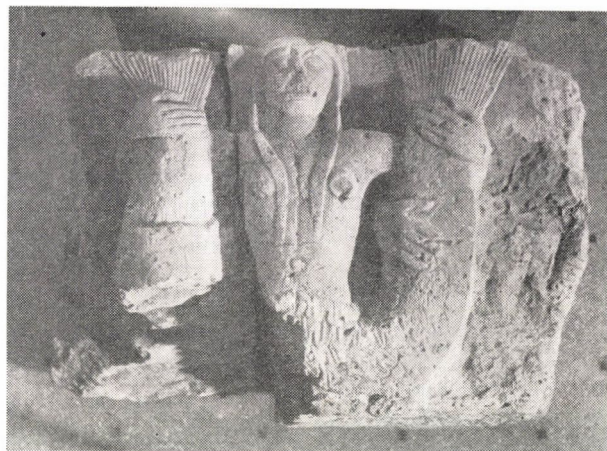
15. kép. Pármai dóm, oszlopfő
Рис. 15. Пармский собор, капитель
Fig. 15. Chapiteau de la cathédrale de Parme

Hasonlóan válasz nélkül marad a készítőre vonatkozó kérdés, ha a történeti adatok oldaláról közelítjük meg. Az a körülmény, hogy Pécs első püspöke, Bonipertus, francia volt, nem tekinthető döntő tényezőnek. Egyéb történeti adatunk, amely a kérdéshez közelebb vinne, nem áll rendelkezésre. A XI. szd.-i ornamentális kőanyag vizsgálata során az egyes kőfaragványokat készítő kőfaragókra vonatkozó megállapítások figyelembevételével valószínűbbnek tűnik, hogy itáliai kőfaragó-művészet terméke, vagy annak hatására készült. Megállapítható ugyanis, hogy e korszak pécsi kőfaragványainak egyik csoportját kétségkívül itáliai kőfaragók készítették, míg kifejezetten francia hatásra mutató oszlopfő csak két esetben fordul elő. Figyelemre méltó azonban, hogy ez a két oszlopfő éppen a szentély diadalív oszlopfői között szerepel (volutás-rozettás oszlopfők).

Nézzük meg ezután röviden az épületornamentika vizsgálatának másik rendkívül érdekes oldaláról: az építészet, illetve az épület egésze szemszögéből a kérdést.

A féloszlopféjezet a szentély diadalívének a főhajót a déli mellékhajótól elválasztó pillérkötegen volt, a mellékhajó faláról ráfutó hevederívet tartotta.²⁷ (A hevederív másik vége a szirénes gyámkőre futott rá, tehát a hevederív, az architektónikus elem is, mintegy összekapcsolta a két ábrázolást.) A féloszlopfő tehát olyan építészeti elemhez tartozik, amely — a templom minden kutatója szerint — az első építési periódusban készült. Igen valószínűtlen, hogy ezt a szerkezeti-egyetlen olyan fontos szerepet játszó oszlopfőt kicserélték volna a XII. szd. folyamán. Mindez tehát építészeti szempontból támasztja alá a datálást.

A szentély közelében a szentély megközelítésének olyan szakaszán helyezték el a fejezetet, ahol az eszmei tartalom propagálása a leglényegesebb volt. Mégpedig olyan látószögben, amelyben a nagy összefogott formákkal történő ábrázolás kellő módon érvényesülhetett. Megjegyzendő ugyanis,

16. kép. Szirénes gyámkő a pécsi székesegyházból

Рис. 16. Консоль с сиренами Печского собора

Fig. 16. Console á sirène de la cathédrale de Pécs

hogy a két kőfaragvány elhelyezése a normális emberi látószög optimális adottságaihoz is teljes mértékben igazodik. Ha viszont az ember küzdelmét a csábítás és bűn ellen szimbolizáló pécsi fél-oszlopfő és a szirénes gyámkő az első templom eszmei-esztétikai kompozíciójának szerves része, úgy szerkezeti-statikai megoldásának alkotóit is az első pécsi templomépítői, kőfaragói között kell keresni. Mivel a templom *építői* nagyrészt itáliai tanultságú kőfaragók voltak, így ezen az úton is az előbbi eredményt kapjuk. Mindezeket figyelembe véve tehát: a féloszlopfőt itáliai tanultságú kőfaragó alkotásának tarthatjuk. Az említett francia jellegű elemek pedig a nagy román kori építkezéseken dolgozó, különböző tanultságú kőfaragók kölcsönös hatását bizonyítják. Az oszlopfő nem sorolható a román korban igen általános és jellegzetes „Ádám és Éva”-ábrázolások köréhez, hanem az előzőekben vázolt pszichomachikus ábrázolást tartalmaz.

Zádor Mihály

SUR LE CHAPITEAU DIT D'ADAM ET EVE DE LA CATHEDRALE DE PÉCS

Résumé

L'une des pièces les plus intéressantes du musée lapidaire de la cathédrale de Pécs est sans doute le chapiteau en calcaire blanc datant du XIe siècle et connu comme la représentation d'Adam et Eve. Le chapiteau appartenait primitivement au pilastre sud du pilier méridional de l'arc triomphal et avait épaulé un arc-doubleau du collatéral. Vue de face on y distingue une figure d'homme demi assis et demi debout, portant sur la taille une ceinture. Le visage exprime une certaine amertume ou émotion. Il tient dans sa main droite un objet longitudinal et dans sa main gauche un objet rond. Sur les deux angles du chapiteau sont représentés des aigles au plumage vigoureusement marqué. Sur le côté gauche du chapiteau se trouve un centaure tenant

une hache et sur le côté un serpent au corps enroulé. La caractéristique générale de la représentation est que l'astragale et l'abaque font aussi partie de la composition.

Après la première publication encore incertaine de Imre Henszlmann, Péter Gerecse, Ottó Szőnyi, Tibor Gerevich et d'autres ont considéré le chapiteau unanimement comme la représentation d'Adam et Eve. Ils pensaient retrouver la figure d'Eve dans le centaure ou dans la sirène représentée sur le culot disposé près du chapiteau. C'est ainsi que figure la sculpture dans notre littérature spécialisée.

En appliquant à la fois les méthodes iconographiques, historiques, architecturales et celle de l'analyse du style, l'examen complexe de nos sculptures en pierre de

²⁷ L. Gosztönyi Gyulának Schmidt Frigyes felvételi rajzai alapján készített rekonstrukcióját. — Gosztönyi

Gy., A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. (Pécs, 1939) 225.

l'époque romane permet de démontrer clairement que l'opinion actuellement acceptée est erronée. L'examen nous fournit aussi une réponse à la question de savoir si les sculpteurs du chapiteau étaient de formation française ou italienne, aussi étaye-t-il d'une manière plus convaincante la datation du XIe siècle.

En étudiant les représentations d'Adam et Eve de l'époque romane, nous constatons que celles-ci peuvent être classées en trois groupes constituant des canons. Dans l'un des types le plus fréquent, Eve se tient à la gauche du serpent s'enroulant sur l'arbre disposé au centre, et à sa droite se tient Adam. Dans l'autre, Eve se tient du côté droit et Adam du côté gauche, et dans le troisième les deux figures se tiennent l'une à côté de l'autre et le serpent enroulé sur l'arbre est disposé à côté d'Eve. La représentation visible sur notre chapiteau ne peut être classée dans aucun des groupes de ce canon, et les éléments généralement appliqués dans les représentations d'Adam et d'Eve étant absents, l'interprétation jusqu'ici acceptée est déjà en soi peu probable.

Un examen approfondi des diverses représentations du sujet nous amène aussi à repousser l'interprétation antérieure et permet de constater que le chapiteau appartient au groupe des représentations de la psychomachie, fréquentes sur les chapiteaux français et italiens. Son explication iconographique est la suivante: l'homme qui se défend avec la pierre et la couteau contre le paganisme (le mal) attaquant sous l'aspect du serpent et du centaure, défend l'Eglise (le bon) sous la forme des aigles disposés de part et d'autre de la scène.

L'auteur, dans la présente étude approche ensuite du problème du chapiteau en examinant la matière de la pierre, la technique de la sculpture, l'histoire et l'architecture (contenu idéologique, point de vue, rôle de la structure et de la statique). Nous arrivons ainsi au résultat que la sculpture de pierre n'appartient pas au groupe de sculpteurs de formation byzantine du premier chantier — du XIe siècle — de la cathédrale de Pécs, mais qu'il est sans doute l'oeuvre d'un maître italien qui avait bien connu les créations de l'école française.

M. Zádor

MAGYARORSZÁGI PÉNZLELETES KÖZÉPKORI CSERÉPEDÉNYEK

(XI—XVII. század)

Bevezetés

A különböző korok régészeti emlékanyagában gyakran előfordulnak olyan leletek is, amelyeket tulajdonosaik szándékosan rejtettek el. Már az őskorból, az ősközösségi társadalom felbomlásának, a vagyoni különbségek kialakulásának idejéből ismerünk ilyen leleteket. Ezek a szándékosan elrejtett leletek mindig olyan tárgyakat tartalmaznak, melyek abban az időben nagyobb értéket képviseltek. Így a bronzkorból és a korai vaskorból származók között nemcsak nemesfémekből készült ékszerek, bronz eszközök, szerszámok és fegyverek, hanem gyakran — mint újból felhasználható nyersanyag — nagy tömegű törött bronztárgyak is vannak.¹ A termelés, a csere, a kereskedelem fejlődésével kialakul, és nálunk is a keltákkal elterjed a fémpénz.² Ettől az időtől kezdve a fémpénz jelentős helyet kap a szándékosan elrejtett leletek sorában.³

A középkorból sok pénzleletet ismerünk, közöttük olyanokat, melyek cserépedényből kerültek elő. Az a körülmény ugyanis, hogy a fémpénz kis tömegben nagy értéket jelentett, különösen alkalmassá tette arra, hogy kis helyen és rövid idő alatt elrejtésük, csupán olyan könnyen hozzáférhető tárgy kellett hozzá, amely a sok apró darab-ból álló pénzt jól együtt tartsa. Erre a célra a legalkalmasabb a vászonból vagy pedig más szövött anyagból, esetleg bőrből varrt zacskó és a cserépedény volt, mint ahogyan ezt előkerült pénzlete-

teink is tanúsítják.⁴ Nagy kár azonban, hogy a pénzeket magába foglaló agyagedényeket találóik legtöbbször mint értéktelen cserepet eldobták, s csupán a számukra is értéket jelentő pénzt tartották meg. Éppen ezért a cserépedényekben talált pénzleteink számához viszonyítva kevés edény jutott múzeumaink gyűjteményeibe.

Középkori kerámiai kutatásunk az utóbbi másfél évtized nagyobb arányú ásatásai, az előkerült nagy mennyiségű és változatos leletanyag, ásatási megfigyelések és az ennek nyomán kibontakozó feldolgozó munka eredményeként jelentős előrehaladást tett. Így a középkori kerámia korát is biztosabban tudjuk meghatározni, de még most is helyenként csak egészen tág időhatárok között. A pénzleletes cserépedényeket a magyar középkori kerámia kutatás a korhatározásnál helyenként eddig is felhasználta;⁵ különlegessége miatt egyik edénnyel Höllrigl J. kis tanulmányában is foglalkozott.⁶ Néhány edényt a bennük talált tárgyak pénztörténeti⁷ vagy művelődéstörténeti⁸ feldolgozása kapcsán közöltek, de az anyag teljes összegyűjtésére és tanulmányozására eddig nem került sor.

A külföldi — főleg a tőlünk É-ra és ÉNy-ra fekvő országok — kutatása lényegesen előbbre jár, s a magyarországinál számszerint jóval nagyobb, legnagyobb részében X—XIII. századi, sokszor tört vagy ép ékszerekkel is kevert pénzleteket és a hozzátartozó kerámiát is részben feldolgozta.⁹ Az ilyen irányú feldolgozások között

¹ Magyarország régészeti leletei. Szerk. B. Thomas E. (Bp. 1957) Patay P., Bronzkor 88, 102.; Ua., Korai vaskor 120.; Ferenczy E., A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. (Bp. 1958) 48, 51—53.

² Ferenczy E., i. m. 64.

³ A római korban is gyakran előfordulnak pénzletek, közöttük cserépedénybe elrejtettek is. Pl. Kubitschek, W.—Woetter, O., NZ NF 2 (1909) 117—119., 1. kép; Sz. Czeglédy I., NK 60—61 (1961—1962) 19—22.

⁴ Valószínűleg vászon- és bőrzacskóba rejtették el leggyakrabban a pénzeket, de mivel legtöbbször véletlen folytán kerülnek elő, a földben szétfoszlott vászonzacskó maradványait a találók nem mindig figyelték meg. Az előbbieken említetteken kívül rézedényből, rézdobozból, sőt még lólábszáresontból is kerültek elő középkori

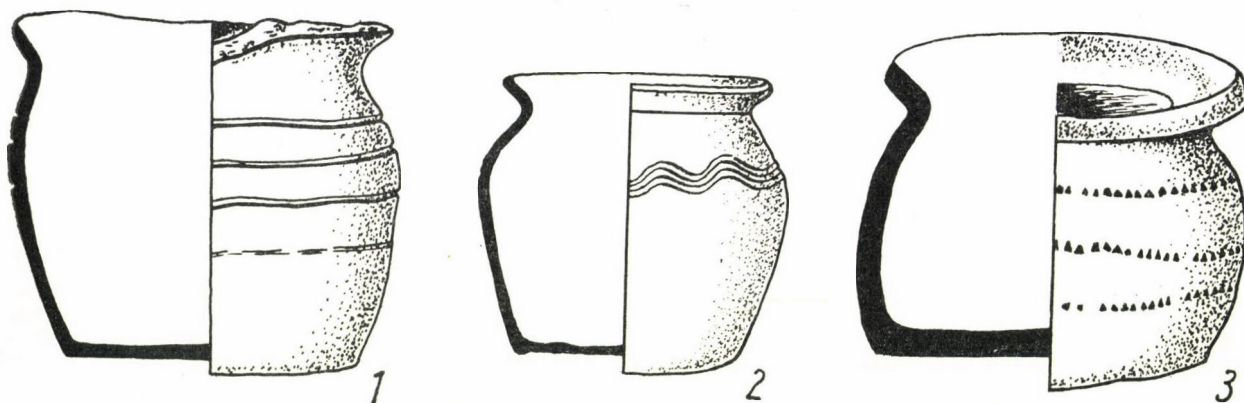
pénzek. Vászonzacskóból: Némethy L., NK 5 (1906) 21., 9 (1910) 133.; bőrzacskóból: NK 17 (1918) 109—110.; rézedényből: H. L., NK 32—33 (1933—34) 99.; rézdobozból: Szalay Gy., NK 8 (1909) 50—52.; lólábszáresontból: Leszli A., NK 4 (1905) 47.; Fülöp T., NK 36—37 (1937—38) 115.

⁵ Így pl. Höllrigl J., Arch. Ért. 44 (1930) 153—156.; Bálint A., Dolg. 14 (1938) 151.

⁶ Höllrigl J., Arch. Ért. 50 (1937) 147—151.

⁷ Király F., NK 52—53 (1953—1954) 9—12.; Györffy L., A türkevei denárok. (Szolnok 1959) Kny. Jászkúnság 1959. évf. 3—7.; Gedai I., A zalavári bécsi dénár lelet. A Göcseji Múzeum Közleményei 10 (Zalaegerszeg 1960) 151—158.

⁸ Bárányné Oberschall M., MM 1945. október. 13—21.

1. kép. XI—XII. századi cserépedények. 1. Jászberény-Borsóhalom. — 2. Karlovác és Zimony között (Sr. Karlovci-Zemun, Jugoszlávia). — 3. Andornaktálya
 Рис. 1. Керамические сосуды XI—XII веков. 1. Ясберень-Боршохалом. — 2. Между Карловцом и Зимоной (Ср. Карловци-Земун, Югославия). — 3. Андорнактайа
 Fig. 1. Vases de terre des XIe et XIIe siècles. 1. Jászberény-Borsóhalom. — 2. Entre Karlovác et Zimony (Sr. Karlovci-Zemun, Yougoslavie). — 3. Andornaktálya

2. kép. XIII. századi cserépedények. 1. Bajót. — 2. Abony. — 3. Geszti. — 4. Hajdúszoboszló-Aranyszeg. — 5. Rimóc. — 6. Örkénypuszta. — 7. Nagytarcsa. — 8. Berettyóújfalu-Berettyópart. — 9. Balkány-Abapuszta
 Рис. 2. Керамические сосуды XIII века. 1. Байот. — 2. Абонь. — 3. Гести. — 4. Хайдусобосло—Араньсер. — 5. Римоц. — 6. Ёркеньпуста. — 7. Надьтарча. — 8. Береттьоуйфалу—Береттьопарт. — 9. Балкань—Абапуста
 Fig. 2. Vases de terre du XIIIe siècle. 1. Bajót. — 2. Abony. — 3. Geszti. — 4. Hajdúszoboszló-Aranyszeg. — 5. Rimóc. — 6. Örkénypuszta. — 7. Nagytarcsa. — 8. Berettyóújfalu-Berettyópart. — 9. Balkány-Abapuszta

akad olyan is, amelyik kerámiai kutatásunkat közelebből is érintő, középkori kerámiákkal szervesen összefüggő anyaggal, a szlovákiai pénzleletes edényekkel foglalkozik.¹⁰

Dolgozatomban a magyar múzeumok pénzleletes középkori cserépedényeit gyűjtöttem össze. Munkámban abból az elgondolásból indultam ki, hogy a pénzeket legtöbbször elrejtésük idején használt cserépedénybe rakták be, és a cserépedényben előforduló legkésőbbi pénz nemcsak a lelet földberejtésének, elrejtésének idejét, hanem egyben a cserépedény használatának idejét is hozzávetőlegesen meghatározza.¹¹ Az összegyűjtött anyag alapján elsősorban a középkori cserépedények korát igyekszem pontosabban meghatározni, de ezen túlmenően elrejtésük okaival, helyével, elrejtőik társadalmi helyzetével is foglalkozom. A cserépedényeket — amennyire a rájuk vonatkozó adatokból meg lehetett állapítani — kor szerinti felsorolásban közlöm.¹²

Az emlékanyag számbavétele

1. Jászberény-Borsóhalom (Szolnok megye). Sisa József Jászberény-borsóhalmi lakos tavaszi vetéskor földjén kis cserépbögrét talált, melynek szájníválása megszűnésedett fadarabakkal volt eltömve. A bögrében 668 db ezüstpénz volt, amelyből 596 db (CNH I. 15.) Béla herceg korából (1046—1060) és 72 db (CNH I. 16.) már a királlyá koronázása utáni időből (1060—1063) való. Földbe kerülése 1063-ban vagy röviddel utána történthetett¹³ (1. kép, 1, 14. kép 3—3a).

2. Karlovác és Zimony (Sr. Karlovci és Zemun, Jugoszlávia) között két cserépedényt találtak, melyekben VII. Dukas Mihály (1071—1078), III. Nicephoros (1078—1081) aranya és I. László (1077—1095) ezüstpénzei (CNH I. 26, 27, 36.) voltak. A leletet P. Simón

Antonian újvidéki örmény kat. lelkész ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak. (Az Éremtári leltárkönyv szerint 42 db pénz került beletárolásra: 1 db VII. Dukas Mihály, 1 db III. Nicephoros aranya és I. László 40 db ezüstpénze)¹⁴ (1. kép 2, 14. kép 1, 2—2a).

3. Andornaktálya (Heves megye). 1935 decemberében Molnár Sándor, Sódoma u. 6. sz. alatti lakos, a kertjében végzett földmunkánál 80 cm mélységben, hamus rétegben állatesontok közt egy tányér nagyságú piros cseréppel leborított agyagedényt talált, amelyből 150-nél több Kálmán dénár (1095—1116) került elő. A leletet a találó egy egri ékszerésznek adta el, akitől Vladár Tibor alezredes miskolci éremgyűjtő vásárolta meg. Csere útján tőle szerezte meg a Borsod-Miskolci Múzeum a teljes leletet, néhány darabot nem számítva, melyet az egri ékszerész a leletből már korábban eladott. A cserépedényben csak Kálmán uralkodása elején vert három éremtípus (CNH I. 38, 41, 43.) fordult elő¹⁵ (1. kép 3, 14. kép 4—4a).

4. Bajót (Komárom megye). Jámor János bajóti lakos a szentkereszt alatti szérús földek dűlőben levő szántóföldjén cserépedényt talált, melyben az alábbi tárgyak voltak: 2 db kigyófejes végű gyermekkarperce, 1 db kerek formájú aranyozott ezüstcsat, 4 db koral és 3 db (eredetileg 4) kiálló köfoglalattal, 1 db kerek formájú aranyozott ezüstcsat, 1 db aranyozott ezüstgyűrű, négyszögletes fejében zöldes üvegszerű kővel, 1 db aranygyűrű, négyszögletes fejében ametiszttel, 89 db friesachi dénár és 4 db római pénz. A leletet Baitz György bajóti jegyző küldte be, melyből a cserépedény töredéket, 2 karperecet, 2 csatot, 2 gyűrűt és 34 db friesachi dénárt vásárolt meg a Nemzeti Múzeum.¹⁶ Elrejtése — mivel a friesachi dénárok túlnyomó többségükben 1200—1240 közötti időben voltak használatban Magyarországon — igen nagy valószínűséggel a XIII. század első felében történt (2. kép 1).

5. Balkány-Abapusztá (Szabolcs-Szatmár megye). 1910 májusában a Balkány község határához tartozó Abapusztán dr. Rejtő Jenő megyei aljegyző nejének birtokán cserépedényben 7594 db aquilejai friesachi és kölni dénárokból álló középkori éremlelet került elő. A lelet korára a benne talált 59 db kölni dénár nyújt felvilágosítást, melyek az 1157—1237 közötti időből származnak¹⁷ (2. kép 9, 15. kép 3).

¹⁰ Cseh- és Morvaországi leletekre: *Turek, R.*, Slavia Antiqua 1 (1948) 485—535.; *Reichertová, K.*, PA 50 (1959) 246—256.; *Richter, M.*, Časopis Národního Musea 128 (1959) 4—22. — Nagylengyelországi leletekre: *Slaski, J.*, *Tabaczyński, St.*, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały. Polskie Badania Archeologiczne 1 (Warszawa—Wrocław 1959); *Tabaczyński, St.*, Z badań nad wczesnośredniowiecznymi skarbami srebrnymi Wielkopolski. Polskie Badania Archeologiczne 2 (Warszawa—Wrocław 1958); *Pomerániai leletekre: Kiersnowscy, T.*—*Kiersnowscy, R.*, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały. Polskie Badania Archeologiczne 4 (Warszawa—Wrocław 1959). Az Elba és az Odera közti területre: *Knorr, H. A.*, Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder. Mannus-Bibl. 58 (Leipzig 1937); *Mecklenburgi leletekre: Schuldt E.*, Die slawische Keramik in Mecklenburg. (Berlin 1956.)

¹¹ *Krakovska, L.*, Historica Slovaca 6—7 (1948) 135—153.

¹² Itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a cserépedények törékenyek, és általában egy-két évtizednél hosszabb ideig aligha lehettek használatban. Tehát a cserépedény használati idejének megállapításánál a benne előforduló legkésőbbi pénz korától egy-két évtizedet is visszaszámíthatunk.

¹³ Az emlékanyag számbavételénél általam is idézett irodalomban, a pénzleletek feldolgozásánál nem mindig említik azt, hogy a pénzlelet cserépedényből került elő. Ilyenkor a feldolgozás és a rávonatkozó irattári és leltárkönyvi adatok összevetéséből igyekeztem összetartozásukat megállapítani. Ugyanígy egy-két esetben a fel-

dolgozásban említett legkésőbbi pénz évszáma, a leletben előforduló pénzek darabszáma nem egyezik a rávonatkozó aktában vagy leltárkönyvben előforduló év- és darabszámmal. Ilyenkor az aktában vagy leltárkönyvben szereplő év- és darabszámot vettem hitelesnek.

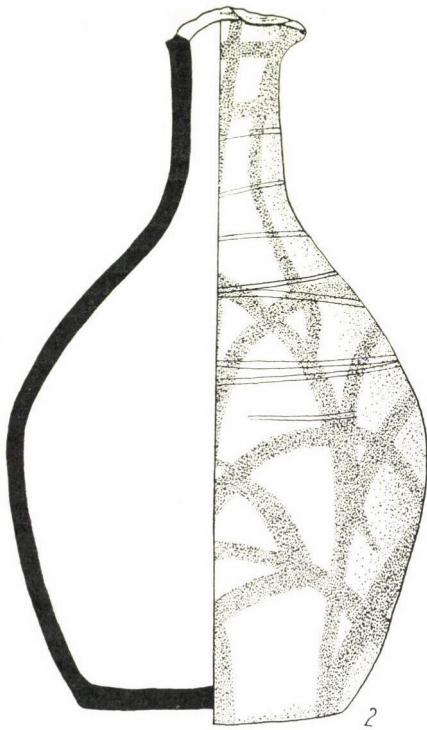
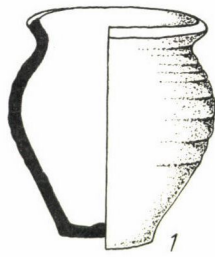
¹⁴ Múzeumi Levelek. Damjanich Múzeum, (Szolnok 1958) 5—7.; Arch. Ért. 86 (1959) 214.; Rég. Füz. 11 (1959) 73.

¹⁵ MNM Éremtári leltárkönyv 159/1885.; *Höllrigl J.*, Arch. Ért. 44 (1930) 153—154. 91. kép 11. A leltárkönyv szerint a 159/1885.2. leltári számú cserépbögre vörös színű volt, fekete égési foltokkal. 1945-ben a múzeumi raktár kiégésekor vörösesbarna színűvé vált. A 159/1885. 1. leltári számú bögre valószínűleg a raktár 1945. évi kiégésekor pusztult el. Képét fényképnegatívjáról, leírását és méreteit pedig a leltárkönyvből ismerjük.

¹⁶ *Leszih A.*, NK 41 (1942) 28—34.

¹⁷ MNM Érem és Régiségtári aktaszám 263—1916.; A leletet említi és korát legkésőbbre a XIII. század elejére teszi *Höllrigl József* [i. m. 44 (1930) 156.]. A cserépbögre valószínűleg 1945-ben a raktár égésekor veszett el. Rajzát és leírását megmaradt leírókartonjáról ismerjük.

¹⁸ *Harsányi P.*, NK 11 (1912) 48—60.; *Désy Ferenc* abapusztai földbirtokos 1936-ban még 6 db friesachi érmét ajándékozott a Nyíregyházi Múzeumnak, melyek a Balkány-Abapusztai éremlethez tartoznak. Lásd: „A közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Szabolcs és Ung vármegyék közönségéhez 11 000—1937. számú jelentése az ideiglenesen egyesített vármegyék alispánjának a vármegyék közigazgatásának 1936. évi állapotáról.” (Nyíregyháza 1937) 72.

3. kép. XIV. századi cserépedények. 1. Bajót. — 2. Zalavár.

Рис. 3. Керамические сосуды XIV века. 1. Байот. — 2. Залавар

Fig. 3. Vases de terre du XIVe siècle. 1. Bajót. — 2. Zalavár

6. *Csongrád-Faragótanya* (Csongrád megye). 1962 tavaszán Kormendi István felgyőli lakos 217. számú tanyájától Ny-ra mintegy 50 m-re szántás közben kis cserép-

fazekat talált. A fazékból 220 darab III. Béla brachteáta és friesachi dénár volt. A lelet földbe kerülését a friesachi dénárook alapján az 1240 körüli évekre tehetjük.¹⁸

7. *Berettyóújfalú-Berettyópart* (Hajdú-Bihar megye). 1912-ben özv. Vass Jenőné ajándékaént került a Debreceni Múzeumba egy cseréppalack és a benne talált sok friesachi dénár közül 26 db.¹⁹ A legkésőbbi V. Berchtold aquilejai patriárka (1217—1251) dénárja. A leletet valószínűleg 1240 táján rejtették el (2. kép 8, 15. kép 1).

8. *Nagytarcsa* (Pest megye). 1931-ben Sipicki István nagytarcsai lakos földjén Varga Pál napszámos és Pupek János kőműves pénzzel telt cserépedényt talált. Az edényben 1704 db pénz volt: III. Béla (1172—1196) CNH I. 263, 272—73, 279, 280.) és friesachi dénárook, I. Frigyes (1152—1190) és VI. Henrik (1190—1197) pénzei.²⁰ A friesachi dénárook alapján, melyek mind 1240 előttiek, elrejtési ideje az 1240 körüli évekre határozható meg (2. kép 7).

9. *Örkénypuszta* (Pest megye). 1951 szeptemberében építési munkálatok végzése közben a munkások kis cserépkorsót találtak, melyben összesen 57 db pénz — III. Béla (1172—1196) brachteáták (CNH I. 279.) és friesachi dénárook — voltak. A lelet elrejtési ideje a pénzek verési ideje alapján 1235—40 közötti időre tehető²¹ (2. kép 6, 15. kép 4—4a).

10. *Abony* (Pest megye). 1931-ben csere útján jutott a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe az a mázas kis cserépbögre, melyben két kerek formájú ezüstcsat, két ezüströg és 52 érme volt. A benne talált pénzek alapján — III. Béla (1172—1196) dénár (CNH I. 263.) és brachteáta (CNH I. 275.), friesachi dénár és I. Engelbert érsek kölni dénára (1216—25) — elrejtése az 1240 körüli években történhetett²² (2. kép 2, 16. kép 1—1a).

11. *Hajdúszoboszló-Aranyszeg* (Hajdú-Bihar megye). 1959 áprilisában Szenczi Lajos, balmazújvárosi lakos a debreceni Déri Múzeumnak 723 db friesachi dénárt szolgáltatott be, melyet cserépedényben Hajdúszoboszló határában találtak. A pénzekkel telt cserépedény a Keleti Főcsatorna mentén a vadzvízek levezetésére készített bekötőárok ásásakor az É-i partja közelében került elő, a Kösely ér enyhén kiemelkedő partjától mintegy 60 m-re, a felszíntől kb. 60 cm mélységben. A cserépedényben 780 db pénz volt, melyből a kíváncsiskodók sokat széthordtak, de nagyobbik részét sikerült összegyűjteni, úgyhogy 770 db jutott a múzeum birtokába.²³ A cserépedényben talált legkésőbbi pénz az 1240-es évekből származik (2. kép 4, 16. kép 4—4a).

12. *Geszti* (Somogy megye). Kozár György mernyei lakos szántás közben sértetlen cserépbögrét talált, melyet ekéje fordított ki a földből. A cserépbögrében levő leletek földdel voltak keveredve. Babilgatás közben az edény eltört darabjai a friss szántáson széthullottak és elkallódtak, csupán egy kis perem-válttörredék jutott a benne talált tárgyakkal a MNM gyűjteményébe.²⁴ A cserépbögrében 1 db aranygyűrű, 1 db ezüstgyűrű, 1 db ezüstcsat, 1 db ezüst karperec és 322 db ezüstpénz: II. András (1205—1235), IV. Béla (1235—1270) és III. András (1290—1301) dénárjai (CNH I. 212, 226, 227, 237, 238, 241, 244, 245, 299, 300, 344, 345, 360.) voltak²⁵ (2. kép 3).

¹⁸ A pénzlelet a cserépfazékkal együtt a Csongrádi Helytörténeti Múzeum gyűjteményébe jutott. Feldolgozását Dr. Tary László készíti el. Kéziratának tanulmányozásáért ezúton mondok köszönetet.

¹⁹ Debreceni Déri Múzeum. Régészeti leltárkönyv. IV. 58/1912.; DJ 1912. 17—18.

²⁰ MNM Éremtári aktaszám 101/1931. és 181/1934.; H. L., NK 40 (1941) 90.; A lelet a MNM-Történeti Múzeum gyűjteményébe jutott. A cseréppalack valószínűleg a raktár égésekor 1945-ben pusztult el. Rajza és leírása a régi leírókartonon maradt meg.

²¹ Király F., NK 52—53 (1953—54) 9—12.

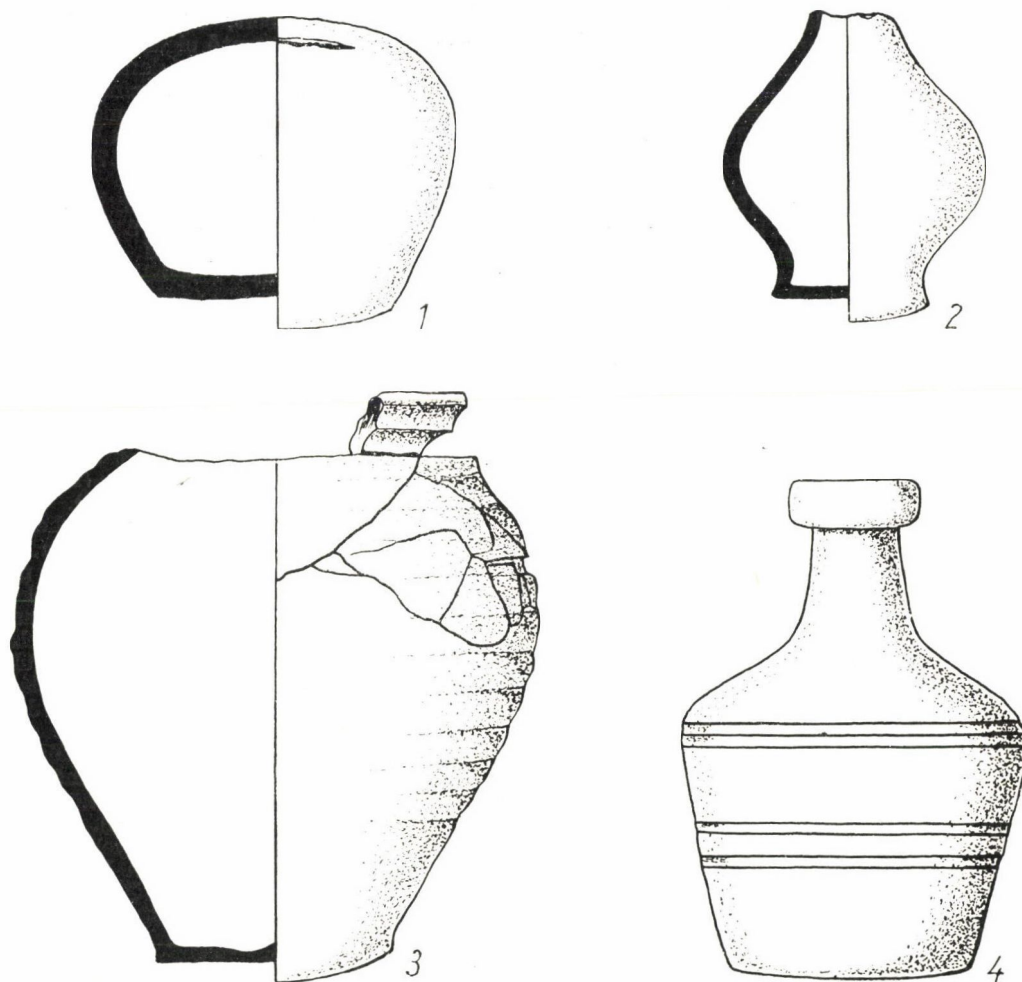
²² Huszár L., MM 1945 december. 72—74.; Höllrigl J., Arch. Ért. 50 (1937) 147—151.; a IV. Bélának tulajdonított dénár alapján a lelet elrejtési idejét a XIII. század utolsó harmadára helyezte.

²³ Horváth Attila jelentése MNM Adattár 214. H.

III.; Arch. Ért. 87 (1960) 243.; Rég. Füz. 13 (1960) 111. Valószínűleg ugyanerről a területről került elő az Arch. Ért. 13 (1893) 455—456 oldalon ismertetett XII—XIII. századi pénzlelet is.

²⁴ Azóta — valószínűleg 1945-ben a raktár kiégesekor — a perem-válttörredék is elveszett. Rajzát és leírását a megmaradt leírókartonról ismerjük.

²⁵ A pénzek közül csak 3 korhatározó darabot tartott meg a múzeum. MNM-Történeti Múzeum aktaszám 162/1933.; H. L., NK 38—39 (1939—1940) 67—68. Valószínűleg ugyanebből a leletből származik az a 233 db. Árpád-kori pénz is (ugyanazok a pénzek fordulnak elő ebben is, mint az előbbiben CNH I. 212, 226, 237, 241, 244, 245, 299, 344, 346, 360.), melyet Mérey Andor közalapítványi mérnök 1934-ben adott át feldolgozásra a MNM Éremtárának. MNM Éremtári aktaszám 37/1934.; H. L., NK 40 (1941) 90.

4. kép. XV. századi cserépedények. 1. Ipolyság (Šahy, Csehszlovákia). — 2. Ároktő-Csörszárka. — 3. Kiskunhalas-Bodoglárpuszt. — 4. Értény
 Рис. 4. Керамические сосуды XV века. 1. Ипойшаг (Шахи, Чехословакия). — 2. Ароктё-Чёрсарка. — 3. Кишкунхалаш-Бодогларпуста. — 4. Ертенъ
 Fig. 4. Vases de terre du XVe siècle. 1. Ipolyság (Šahy, Tchécoslovaquie). — 2. Ároktő-Csörszárka. — 3. Kiskunhalas-Bodoglárpuszt. — 4. Értény

13. *Zalavár* (Veszprém megye). 1854 kora tavaszán a vár romjainak útjavításra szétbontásakor két munkás egy üreget fedezett fel, melyben embercsontokat és egy pénzekkel teli cserépkorsót találtak. A korsóban — a zalavári apátság levéltárában fennmaradt irat szerint — 7889 db pénz volt, melyből 7324 db eladásra került,²⁶ az apátság birtokában a cserépkorsóval együtt 565 db pénz maradt, de ennek nagyobbik részét is szétszottták. A keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjteményébe a cserépkorsóval együtt csupán 78 db pénz jutott, s ennek feldolgozása alapján tudjuk hozzávetőlegesen korát megállapítani. A megmaradt lelettörredékben 70 bécsi, 2

friesachi, 3 bajor, 1 passauai dénár szerepel; legnagyobb részük a XIV. század elejéről származik, 1335 előtti. Az utolsó pontosan keltezhető érem II. Albert (1330—1358) verete²⁷. Az elrejtés ideje a XIV. század közepére tehető (3. kép 2, 16. kép 3).

14. *Bajót* (Komárom megye). A bajóti határban kis cserépbögrét találtak, melyben 594 db pénz volt, bécsi dénárook és I. Lajos (1342—1382) dénara.²⁸ A legkésőbbi IV. Albert 1399-ben vert pénze (3. kép 1, 16. kép 2).

15. *Rimóc* (Nógrád megye). A pénzeket tartalmazó cserépedényt állítólag a község határában fekvő ún. „Csattogó” dűlőben — mely elhagyott parlag szőlőkből

²⁶ A lelet nagyobbik részét a találók egy nagykaszi aranyművesnek adták el. Budapesti Hírlap 1854. április 9.; *Gedai I.*, A zalavári bécsi denárlelet. A Göcseji Múzeum Közleményei 10 (Zalaegerszeg 1960) 151.

²⁷ *Gedai I.*, i. m. 151—156.; A cserépkorsó képét lásd: *Makai B.*, A Balaton és vidéke a történelmi korban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III (Bp. 1913) 80., 11. kép. A 11. kép alatt a következő szöveg olvasható: „Emlékek Zalavárról. Cserépkorsók; a nagyobbakat számtalan friesachi ezüstpénzzel találták 1854-ben. . .” A 11. képen azonban csak két cserépedény van. Viszont a könyv 252. oldalán a műben előforduló

ábrák, régi térképekből átrajzolt részek, külön térkép-melléletek és kezdőbetűk jegyzékében a 11. ábrára vonatkozóan az olvasható: . . . Cserépkorsók; a nagyobbakat számtalan friesachi ezüstpénzzel találták 1854-ben. Tehát e szerint csak a nagyobbik korsó tartozik a zalavári lelethez. Ez a sajtóhiba téveszthette meg Gedai Istvánt, amikor idézett dolgozatában mindkét cserépedényt a bécsi denárlethez tartozónak említi (*Gedai I.*, i. m. 151, 158).

²⁸ A MNM Érem és Régiségértára a leletből 23 db pénzt tartott meg. MNM Érem és Régiségértári aktaszám 252/1888.; Arch. Ért. 8 (1888) 381.

áll —, egy pinceomladék közelében találták. Felső része $\frac{3}{4}$ részében le volt törve és lapos kővel volt leborítva. A fazékban 66 db pénz volt, amelyből 2 db elkallódott, s Pintér Sándor szécsényi ügyvédhez, aki az egész leletet egy paraszttól vásárolta meg, 64 db jutott. A friesachi ezüstpénzek 1147—1403 közötti időből származnak, melyek között Gregor salzburgi érsek (1396—1403) pénze a legkésőbbi²⁹ (2. kép 5, 15. kép 2).

16. Értény (Tolna megye). 1900 decemberében Értény-Kenderföldön, a falu felett, a Hilt malom közelében szántáskor Bata Ferenc értényi lakos pénzeket tartalmazó cserépkorsót talált. A cserépkorsóban (1689 db) Mária (1382—1387) és Zsigmond (1387—1437) dénárok voltak. A legkésőbbi Zsigmond (1387—1437) CNH II. 121. dénára³⁰ (4. kép 4).

17. Bácsalmás (Bács-Kiskun megye). A cserépalack Bácsalmás-Juliska majorban, a Mosztonga tó mellett került elő, melyet Teleki Józsefné ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. A palackban 2446 db Mária (1382—1387) és Zsigmond (1387—1437) dénár és obulus volt. A legkésőbbi Zsigmond CNH II. 125. A. obulusa³¹ (17. kép 1).

18. Kiskunhalas-Bodoglárpusztá (Bács-Kiskun megye). 1941 márciusában Varga Imréné Kiskunhalas-Bodoglárpusztán levő földjén hereföld fordításakor Varga Imre cserépfazekat talált. A fazékban ezüstlemezből préselt ruhadísz, kis ezüstlemez, ezüst karkötő részlete aranyozás nyomaival, ezüstből préselt, lapított félgömbös ptyékék, préselt ruhadíszek, ptyekegombok és 2312 db pénz volt; 3 db aranyforint (ebből 2 db Zsigmond verete), a többi I. Lajos (1342—1382), Mária (1382—1387) és Zsigmond (1387—1437) ezüstpénzei. A legkésőbbi Zsigmond CNH II. 128. forintja³² (4. kép 3, 17. kép 5).

19. Ipolyság (Sahy, Csehszlovákia). 1889 márciusában a fogház pócegödrenék kiásásakor két és fél méter mélységben egy cseréppersely került elő, mely már megtalálásakor sérült volt. A perselyben összesen 103 db Zsigmond (1387—1437) pénz volt, köztük a legkésőbbi CNH II. 128³³ (4. kép 1, 17. kép 3).

20. Fülöpjakabpusztá (Bács-Kiskun megye). A cserépedényt Kovács Ferenc izsáki lakos 1936 decemberében találta. A fazékban egy régi fémdarab, egy ezüst fejcs gyűrű és 2480 db I. Lajos (1342—1382), Mária (1382—1387) és Zsigmond korabeli (1387—1437) pénz volt. A lelet legkésőbbi darabjai Zsigmond uralkodása végén vert kis ezüstpénzek (CNH II. 129.,³⁴ 17. kép 4).

21. Ároktő-Csörszárka (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Az egri Érseki Líceum gyűjteményéből jutott az egri Dobó István Múzeum anyagába egy kis méretű cserépkorsó. A korsó nyakában levő összezsavart cédulán az alábbi szöveg olvasható: „Találtatott a Csörsz árkában Ároktő mellett 1870-ben. Volt benne 200-nál több ezüst-

pénz Zsigmond, Albert, Ulászló és László idejéből. A cserépkorsót vályogvető cigány találta a Csörsz árka oldalában, benne kb. négyszáz darab apró Károly Róbert (1308—1342) és ennél későbbi pénzzel. A pénzek felén pipát és dohányt vásárolt, a megmaradt kétszáz darab pedig az egri főkáptalanhoz került.³⁵ A cserépkorsóban valószínűleg V. László (1452—1457) pénze volt a legkésőbbi³⁶ (4. kép 2, 17. kép 2).

22. Kósd (Pest megye). 1927-ben a falu feletti meredek löszoldalban cserépbögrét ástak ki. A bögrében 20—30 db aranyforint volt II. Ulászló (1490—1516) és II. Lajos (1516—1526) idejéből. A találó az aranyakat aranyművesnek adta el, úgyhogy Horváth A. János csak a cserépbögrét vásárolhatta meg, amelyet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott. A találónknál a leletből Horváth A. János már csak egy aranyat, II. Lajos 1523-ban vert aranyát látta³⁷ (5. kép 1, 18. kép 4).

23. Szederkény (Baranya megye). 1925 februárjában Mostbacher József szederkényi lakos földjén cserépkorsóban 9 kg 16 dkg súlyú ezüstpénzt találtak. A leletben előforduló legkésőbbi pénz II. Lajos (1516—1526) 1525-ben vert dénára³⁸ (7. kép 7, 18. kép 1).

24. Túrkeve (Szolnok megye). A Túrkevei Vörös Csillag Tsz. központi tanyájának közelében, a túrpásztói határreszen egy régi elhagyott folyómeder partoldalában a traktoreke szántás közben pénzdarábokat vetett ki a földből. A traktoreke a pénzeket tartalmazó, szájjával lefelé fordított cserépkorsó fenékrészét elszántotta és darabokra törte. A cserépkorsóból előkerült pénzekből kb. 7000 db [Mátyás (1458—1490), II. Ulászló (1490—1516), II. Lajos (1516—1526), Szapolyai János (1526—1540), I. Ferdinánd (1526—1564), és aquilejai patriarchátus dénarai] jutott a Túrkevei Múzeumba. A legkésőbbi I. Ferdinánd 1530-ban vert dénára. A lelet földbe rejtése 1530-ban vagy az utána következő években történhetett³⁹ (6. kép 1, 20. kép 3).

25. Teklafalu (Baranya megye). A cseréppoharat Andrassy Sándor birtokán Schán Keresztély teklafului lakos találta. A pohárban 14 db a XV. sz.-ból és a XVI. sz. elejéről származó arany- és ezüstpénz volt. A legkésőbbi I. Ferdinánd (1526—1564) karinthiai fillérje 1534-ből⁴⁰ (5. kép 2, 18. kép 2).

26. Nagykúta (Pest megye). A községből a Jászberény felé vezető út 4 km-es szakaszán, az egykori egreskátai Keglevich birtok helyén létesült Koreai Tsz. területén a szövetkezeti központ szomszédságában elpusztult későközépkori település helyén mélyszántás és szőlő-dugvány kiszedése során három emlélet került felszínre. Az első lelet a megközelítőleg ÉD-i irányú homokos dombhátan elhelyezkedő falu egyik házának maradványából került elő. Itt zöldmázás cserépedény töredékeivel mintegy 5600 db 1520—1530 közötti pénzt gyűjtöttek

²⁹ A leletet Pintér Sándor a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A pénzek közül a múzeum 23 darabot tartott meg. MNM Érem és Régiségtári aktaszám 167/1881. és 193/1881.; Arch. Ért. 3 (1882—1883) 149.

³⁰ A pénzek MNM Éremtári leltári száma 35/1901.; Arch. Ért. 22 (1902) 447. A cserépkorsó ma már nincs meg a múzeum gyűjteményében, ezért csak a leltárkönyvi leírásból és rajzból közölhetem.

³¹ MNM Éremtári aktaszám 219/1936.; H. L., NK 41 (1942) 67. Valószínűleg a palack a raktár kiegészítő elpusztult. Leltározva nem volt, csupán fényképnegatív és fénykép maradt róla a fénykép hátlapján néhány rávonatkozó adattal.

³² MNM Éremtári aktaszám 29/1941.; Bárányiné Oberschall M., MM (1945 október) 13—21.; H. L., NK 46—47 (1947—1948) 54—55.

³³ MNM Érem és Régiségtári aktaszám 186/1889.; Arch. Ért. 9 (1889) 380.

³⁴ MNM Éremtári aktaszám 13/1938.; H. L., NK 42 (1943) 69. Valószínűleg ez a cserépedény is a raktár kiegészítő elpusztult. Leltározva nem volt. Képét a megmaradt fényképnegatívról, leírását a fényképen és rajzon talált néhány adat alapján közölhetem.

³⁵ Foltinyi J., Arch. Ért. R. f. 4 (1870) 76.

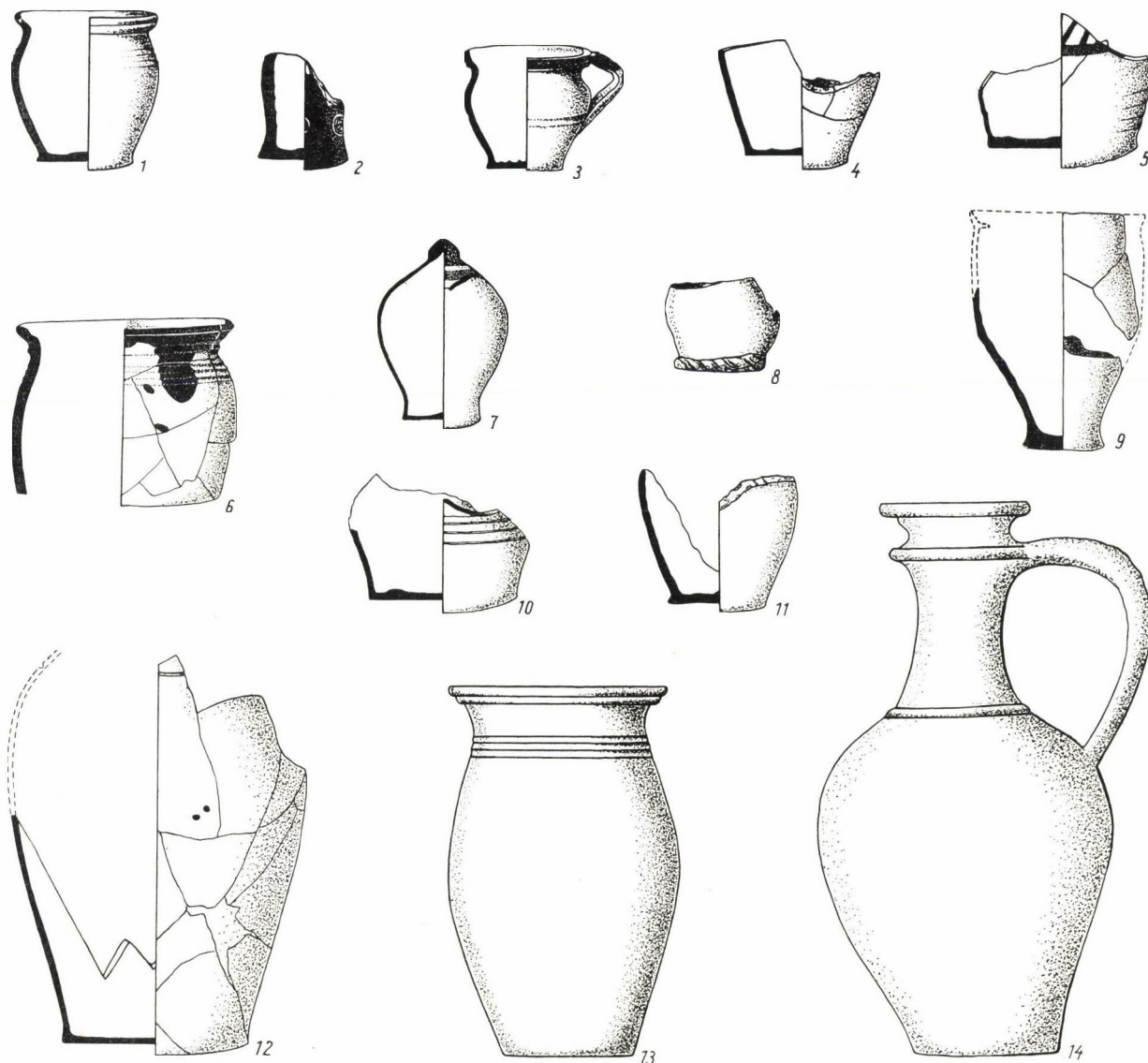
³⁶ A Nemzeti Múzeum leltárkönyvében 291/1872 leltári szám alatt az egri Érseki Líceum ajándékaként 5 db Albert (1437—1439), 4 db V. László (1452—1457), 4 db II. Ulászló (1490—1516) ezüst dénárok vannak felsorolva, melyek a Csörsz árokból Árokszállás mellett kerültek elő. Mivel ezeket a pénzeket is a Csörsz árokból találták, s az előbbinél nem sokkal később jutottak az egri Érseki Líceum gyűjteményéből a Nemzeti Múzeumba, és koruk is részben egyezik, lehetséges az, hogy az 1870-ben megtalált cserépkorsóból származnak. Ebben az esetben a korsóban előforduló legkésőbbi pénz II. Ulászló (1490—1516) dénára.

³⁷ Horváth A. J., NK 34—35 (1935—1936) 77.

³⁸ Fejes Gy., PBME 10 (1928) 38.; A múzeumi Gyarapodási Naplóban (15/1925 és 17/1925 sz. alatt) és a leltárkönyvben 12 kg. ezüstpénzt említene.

³⁹ Győrffy L., A túrkevei dénárok. (Szolnok 1959) Kny. Jászkúnság 1959. évf. 3—7.; Múzeumi Levelek 3 (Szolnok 1960) 10.; Arch. Ért. 87 (1960) 244.; Rég. Fü. 13 (1960) 115.

⁴⁰ MNM Éremtári aktaszáma 73/1927.; H. L., NK 32—33 (1933—1934) 99.

5. kép. XVI. századi cserépedények. 1. Kósd. — 2. Teklafalu. — 3. Szápár. — 4. Hatvan. — 5. Endrefalva. — 6. Nagykáta (második éremlelet edénye). — 7. Ménfőcsanak. — 8. Letenye. — 9. Budapest XI. Kőerberek-dűlő. — 10. Szakoly. — 11. Hajdúhadház. — 12. Nagykáta (első éremlelet edénye). — 13. Szatmárnémeti (Satu-Mare, Románia). — 14. Balatonfőkajár

Рис. 5. Керамические сосуды XVI века. 1. Кошд. — 2. Теклафалу. — 3. Сапар. — 4. Хатван. — 5. Эндрепалва. — 6. Надьката (сосуд от второго клада монет). — 7. Менфёчанак. — 8. Летенё. — 9. Будапешт XI-й район — Кёерберек-дюлё. — 10. Сакой. — 11. Хайдухадхаз. — 12. Надьката (сосуд от первого клада монет). — 13. Сатмар-немети (Сату-Марэ, Румыния). — 14. Балатонфёкайяр

Fig. 5. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Kósd. — 2. Teklafalu. — 3. Szápár. — 4. Hatvan. — 5. Endrefalva. — 6. Nagykáta (vase de la deuxième trouvaille de monnaies). — 7. Ménfőcsanak. — 8. Letenye. — 9. Budapest XIe arrondissement, — Kőerberek-dűlő. — 10. Szakoly. — 11. Hajdúhadház. — 12. Nagykáta (vase de la première trouvaille de monnaies). — 13. Szatmárnémeti (Satu-Mare, Roumanie). — 14. Balatonfőkajár

össze. A második leletet az elsőől K-re mintegy 60 m-re cserépedénytöredékekkel találták. A harmadik lelet is az elsőől kb. 600 m-re cseréptöredékekkel került elő. A lelet, melyben 80 db I. Ferdinánd (1526—1564) 1531—1533 évekből származó dénárjai voltak, Liszkai Gusztáv helybeli általános iskolai tanár birtokába jutott⁴¹ (5. kép 12, 19. kép 5, 5. kép 6, 19. kép 1).

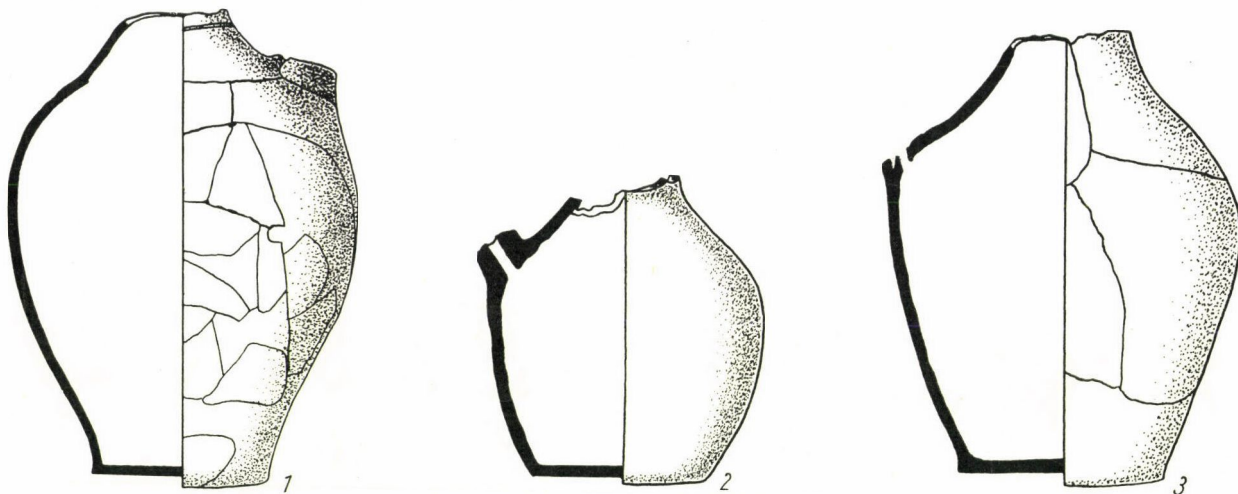
27. Szápár (Veszprém megye). A község határában

útépítés közben egy kisebb cserépedényben 246 db XVI. sz.-i aprópénz került elő. A legkésőbbi pénz Matthäus salzburgi érsek zweierje 1540-ből⁴² (5. kép 3, 18. kép 3).

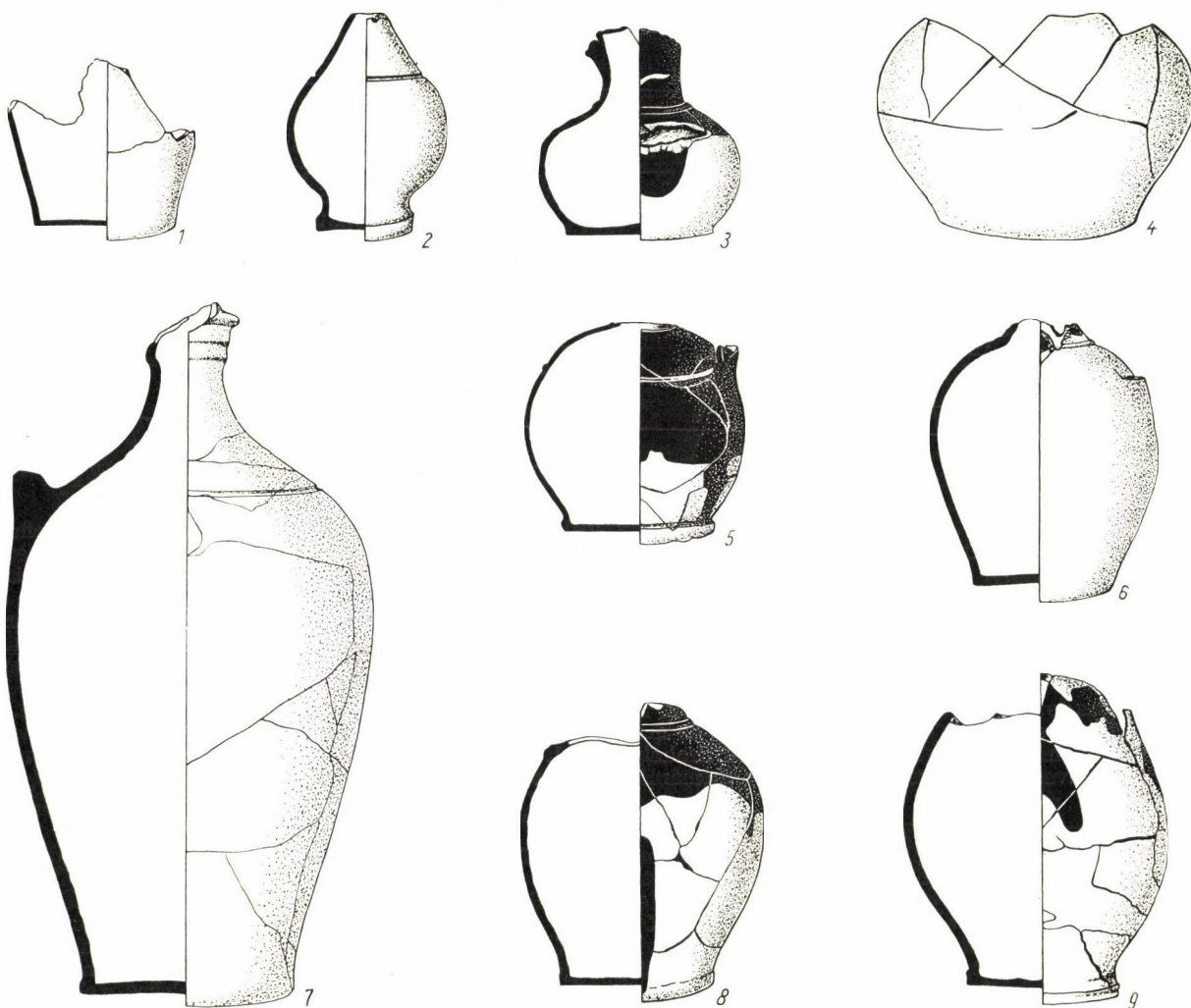
28. Endrefalva (Nógrád megye). 1956 augusztusában Jóna Albert Béke utca 5. számú házában udvarán meszesgödör ásásakor vörös festésű cserépedényben pénzeket találtak. A lelet egy része a szomszédok kezén elkallódott, néhány érem pedig a kiásott földben is maradt.

⁴¹ MNM Adattári aktaszám XIX. 425/1962. Az első lelet és a második egy része a MNM Éremtárban van, de feldolgozásuk még nem történt meg.

⁴² MNM Éremtári aktaszám 90/1943.; NK 54—55 (1955—1956) 69.

6. kép. XVI. századi cserépkorsók. 1. Túrkeve. — 2. Pátroha. — 3. Tiszapolgár
Рис. 6. Керамические кувшины XVI века. 1. Туркеве. — 2. Патроха. — 3. Тисаполгар
Fig. 6. Cruches de terre du XVIe siècle. 1. Túrkeve. — 2. Pátroha. — 3. Tiszapolgár

7. kép. XVI. századi cserépedények. 1. Érd. — 2. Erdőcsokonya. — 3. Mátraszöllős. — 4. Mezőberény. — 5. Lövőpetri. — 6. Bér. — 7. Szederkény. — 8. Nógrádverőce. — 9. Végegyháza
Рис. 7. Керамические сосуды XVI века. 1. Ерд. — 2. Ердёчокона. — 3. Матрасёллеш. — 4. Мезёберень. — 5. Лёвёпетри. — 6. Бер. — 7. Седеркень. — 8. Ноградверёце. — 9. Вегедьхаза
Fig. 7. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Érd. — 2. Erdőcsokonya. — 3. Mátraszöllős. — 4. Mezőberény. — 5. Lövőpetri. — 6. Bér. — 7. Szederkény. — 8. Nógrádverőce. — 9. Végegyháza

A cserépedény alsó részének töredéke és 850 db/ pénz jutott a balassagyarmati múzeum birtokába. A legkésőbbi pénz I. Ferdinánd (1526—1564) körmői dénárja 1545-ből⁴³ (5. kép 5, 18. kép 5).

29. *Ménfőcsanak* (Győr-Sopron megye). 1877-ben a csanaki iskolakert oldalából egy cseréppersely került elő, benne 203 db, főleg a XVI. század első feléből való pénzekkel. A legkésőbbi pénz I. Ferdinánd osztrák fillére 1554-ből⁴⁴ (5. kép 7, 19. kép 6).

30. *Pátroha* (Szabolcs-Szatmár megye). A lelet előkerülésére, korára vonatkozóan csak a cserépkorszóban talált papírlap nyújt némi útbaigazítást, melyen az alábbi szöveg olvasható: „Ezen edényben találtak Pátrohán, Szalay Zsigmond udvarán 1904 január hónapban mintegy 1000 db Ulászló, II. Lajos és Ferdinánd-féle rossz ezüsthől készült érmekeket a XVI. század első feléből. Már az elrejtéskor igen kopottak lévén a tulajdonosnak visszaadattak.” A cserépedényben a pénzeket valószínűleg a XVI. század közepén rejtették el (6. kép 2, 20. kép 1).

31. *Hatvan* (Heves megye). 1961 tavaszán Ambrus János a hatvani Petőfi Tsz állatgondozója a Strázsahegyen pénzekkel együtt cserépedény töredékeket talált. A lelőhely a hegy DNY-i oldalán, a hegy ÉNy-i részén levő meredek levágásig haladó dűlőúttól É-ÉK-i irányban kb. 50 m-re, a víztoronnytól ÉNy-i irányban kb. 200 m-re van. Ambrus János a cserépedény töredékekkel együtt a pénzeket is átadta a Tsz elnökének, aki a pénzek egy részét szétosztogatta a tagok között. A leletnek csak egy része 780 db jutott a Nemzeti Múzeumba. A legkésőbbi pénz I. Ferdinánd (1526—1564) 1553-ban vert körmői dénára (5. kép 4, 19. kép 3).

32. *Tápiószecső* (Pest megye). A lelet előkerülésének körülményeit közelebbről nem ismerjük. Fedeles cserépfazékban 194 db XVI. századi tallért találtak, melyek közül Johann Jakob salzburgi érsek és Augustus szász választófejedelem 1561. évi tallérja volt a legkésőbbi. A leletet Kovács József tápiószecsői MÁV állomásfőnök-től vásárolta a Nemzeti Múzeum⁴⁵ (9. kép 2, 22. kép 4).

33. *Erdősokonya* (Somogy megye). A cserépkorszót özv. Bausz Józsefné erdősokonyai lakos földjén 1937 áprilisában szántás közben Horváth István erdősokonyai lakos találta. A korszóban levő pénzek egy részét Horváth István ismerősei közt osztotta szét, 303 db XVI. századi pénz pedig a Nemzeti Múzeum Éremtárába került. A legkésőbbi I. Ferdinánd (1526—1564) 1562-ben vert körmői dénára⁴⁶ (7. kép 2, 19. kép 7).

34. *Érd* (Pest megye.) A cserépkorszót Érd-Ófalu közelében, attól kb. 800 m-re ÉNy-ra levő „Uzmajevác” nevű domboldali dűlőben 1955 tavaszán kukorica alá szántás közben találta Stiegler Mihály Miákits Gusztáv földjén, amikor a föld összszántásakor ugyanazt a barázdat másodsor is mélyebben megszántotta. A cserépkorszó kb. 40 cm mélységből került elő, falából az eke több darabot letört. Aránylag nehezen megközelíthető helyen, a domboldalba vágott dűlőúttól kb. 150 m-re, az igen erősen lejtő domb közepe táján került elő. A korszóval együtt az eke több szürkés-lila homokkődarabot is felvetett. A korszóban 33 db XVI. századi ezüsttallér volt, melyek sorban egymásra rakva megtöltötték a csorba cserépedényt. A legkésőbbi Ostfriesland, II. Edzard 1564-ben vert ezüsttallérja⁴⁷ (7. kép 1, 21. kép 3).

35. *Szakoly* (Szabolcs-Szatmár megye). A cserépedényt Mohácsik Ferenc állami útör 1957-ben a Benedek kertben, Debreceni Ferenc földjén tormaásás közben találta. A szétvert edénynek csak az alsó részét tartotta meg. A benne talált (állítólag fektetett tekercsekben) 500 db I. Ferdinánd (1526—1564) pénznek a felét szétosztogatta⁴⁸ (5. kép 10, 19. kép 4).

36. *Lövöpetri* (Szabolcs-Szatmár megye). A cserép-

8. kép. Cserépkorszó. Budapest-Tabán

Рис. 8. Керамический кувшин. Будапешт-Табан

Fig. 8. Cruche de terre. Budapest-Tabán

korszót a község belterületén P. Bartha István Petőfi utca 52 sz. telkének végén krumpliverem ásása közben találták. A telek tulajdonosa alig egy ásonyom mélységben bukkant rá az edényre, s félelmében — mivel nem tudta, hogy mi van benne — ásójával összetörte az edényt. Az edényben összerozsdásodott pénzek kiestek, de a találó mind összeszedte. A lelőhely a Nyírlővőről jövő országút és a Petőfi utca által közrefogott részen fekszik. Ez a terület a helybeli református lelkész és tanítók véleménye szerint még a XVIII. században is nemesi telek volt. Igen valószínű, hogy a XVI. században — a

⁴³ MNM Éremtári aktaszám 863—05—9/1956. É. T., 21/1959.

⁴⁴ Lovas E., Lelőhely-katalógus. A Rómer Flóris-gyűjtemény lelőhelyei. (Kézirat. Győr. Xántus János Múzeum.) 31.; *Börzsönyi* A., NK 14 (1915) 100.

⁴⁵ H. J., Arch. Ért. 20 (1900) 181, 439.

⁴⁶ MNM Éremtári aktaszám 145/1937.; H. L., NK

42 (1943) 68—69.

⁴⁷ MNM Éremtári aktaszám 863—05—6/1955. Éri István jelentése; Arch. Ért. 84 (1957) 88.; H., NK 60—61 (1961—62) 94.

⁴⁸ A leletet Dienes István 1959 szeptemberében északkelet-magyarországi terepbejárásán gyűjtötte.

9. kép. XVI—XVII. századi cserépedények. 1. Hont-Kiskér (Maly-Kiar, Csehszlovákia). — 2. Tápiószecső. — 3. Závod. — 4. Kustánszeg
 Рис. 9. Керамические сосуды XVI—XVII-го веков. 1. Хонт-Кишкер (Мали-Киар, Чехословакия). — 2. Тапиосечь. — 3. Завод. — 4. Куштансер
 Fig. 9. Vases de terre des XVIe et XVIIe siècles. 1. Hont-Kiskér (Maly-Kiar, Tchécoslovaquie). — 2. Tápiószecső. — 3. Závod. — 4. Kustánszeg

lelet elrejtésének idején — is kismesek laktak itt, s azok rejtették el a pénzt.

A cserépkorsóban 2389 db XVI. századi pénz volt. A legkésőbbi pénz I. Ferdinánd (1526—1564) körmöcbányai dénárja 1565-ből⁴⁹ (7. kép 5, 21. kép 4).

37. *Szatmárnémeti* (Satu-Mare, Románia). A cserépfazék a szatmárnémeti téglagyár területén került elő. Az edényt a Nemzeti Múzeum középkori gyűjteménye számára meg akarta szerezni, de egyrészt, mivel a tulajdonos magas árat kért, másrészt a szatmárnémeti múzeum értékén felüli összeget ígért érte, megszerzése nem sikerült. Ezért az edényről a Nemzeti Múzeumban gipszmásolatot készítettek. A fazékban talált pénzekről annyit lehet tudni, hogy a cserépfazékkal együtt súlyuk 4 kg volt. A pénzek korának közelebbi meghatározása sem ismeretes; a rajzos leírócédula szerint a cserépfazékban I. Ferdinánd (1526—1564) pénzei voltak⁵⁰ (5. kép 13).

38. *Nógrád-Verőce* (Pest megye). 1934-ben a nógrád-Verőcei római erőd ásatása során az erőd romjait borító földrétegből mázas cserépkorsó került elő. A korsóban 1111 db XVI. századi ezüstpénz volt, közöttük a legkésőbbi Miksa (1564—1576) 1573-ban vert körmöci dénárja⁵¹ (7. kép 8, 21. kép 7).

39. *Hajdúhadház* (Hajdú-Bihar megye). 1935 novem-

berében a község közepén, a debrecen-nyíregyházi műút közelében az ún. régi patikazugon levő dombos helyen mintegy 30 cm mélységből pénzekkel együtt törött cserépedény került felszínre. A leletet Czibere Gyula községi útkaparó találta, amikor egy vízmosást akart betemetni. Az edényből egy darabot letört, és ez a helyszínen el is veszett. A törött cserépedényben 165 db XVI. századi pénz volt, melyek között I. Rudolf (1576—1608) 1583. évi pénze a legkésőbbi. A pénzeket vászonzacskóban tették el az edénybe. A vászon foszlánya a pénzek egy részén megmaradt⁵² (5. kép 11, 19. kép 2).

40. *Letenye* (Zala megye). A leletet Ács János és társai letenyei lakosoktól kobozták el és az Igazságügyi Minisztérium adta át a Nemzeti Múzeumnak. A cserépedényben XV. és XVI. századi pénzek voltak (3 db arany, 14 db ezüstpénz és 1 db ezüst töredék). A legkésőbbi pénz I. Rudolf (1576—1608) körmöcbányai garasa 1590-ből⁵³ (5. kép 8, 21. kép 2).

41. *Cegléd-Szűcstelep* (Pest megye). A körülnyírt rézfedővel lefedett cserépfazekat Viték József telkén Kósa János ceglédi lakos találta. A fazékban 8810 db XV—XVI. századi magyar dénár volt, közöttük a legkésőbbi I. Rudolf (1576—1608) körmöci dénára 1592-ből⁵⁴ (22. kép 3).

⁴⁹ Szabó György jelentése a felsőszabolcsi (Szabolcs-Veresmart, Lővöpetri) leletmentésről. MNM Éremtári aktaszám 863—05—1/1956.; Arch. Ért. 85 (1958) 94.; Rég. Füzet. 9 (1958) 52.

⁵⁰ MNM Érem- és Régiségtári aktaszám 680/1901, 730/1901, 733/1901.; Arch. Ért. 22 (1902) 447. A cserépfazekat régi rajzos leírócéduláról és a gipszmásolat leltárkönyvi bejegyzéséből ismerjük. Leírását ennek alapján készítettem el.

⁵¹ Paulovics I., Arch. Ért. 47 (1934) 163.; NK 58—59 (1959—1960) 75.

⁵² Debrecen. Déri Múzeum aktaszám 668/1935. Déri

Múzeum Régészeti leltárkönyv IV. 114/1935. 1—18.; DMÉ 1935. 57.

⁵³ MNM Éremtári aktaszám 22/1931.; A cserépedény valószínűleg a raktár 1945. évi kiegészéskor veszett el. Csak régi leírókartonról és fényképről ismerjük.

⁵⁴ MNM Éremtári aktaszám 137/1928.; H. L., NK 34—35 (1935—1936) 78.; a leletet említi: Bálint A., Dolg 14 (1938) 151. A cserépedényt 1961-ben a Ceglédi múzeumban nem találtam meg. Leírását fénykép — melyet Holl Imre szívességből közölhetek — és Höllrigl József feljegyzése alapján készítettem el.

10. kép. XVII. századi cserépedények. 1. Kondó. — 2. Pátroha. — 3. Ugornya. — 4. Nyíribrony. — 5. Apagy. — 6. Nagyhalász
 Рис. 10. Керамические сосуды XVII века. 1. Кондо. — 2. Патроха. — 3. Угорня. — 4. Нырибронь. — 5. Ападь. — 6. Надьхалас
 Fig. 10. Vases de terre du XVIIe siècle. 1. Kondó. — 2. Pátroha. — 3. Ugornya. — 4. Nyíribrony. — 5. Apagy. — 6. Nagyhalász

42. *Mátraszöllös* (Nógrád megye). 1961 őszén az óvodával szemben özv. Hegedűs Istvánné telkén házalapozás ásásakor kis cserépkorsó került elő. A korsóban 384 db XVI. századi pénz volt, a legkésőbbi I. Rudolf (1576—1608) 1592-ben vert körmöci dénára (7. kép 3, 21. kép 6).

43. *Budapest XI. kerület-Kőérberek-dűlő*. A Budaörs-Repülőtér HEV állomástól DK-i irányban kb. 700 m-re, a völgy D-i részében, a dűlőt Ny-i oldalán pénzekkel együtt kályhaszem töredékei kerültek elő. A leletet Dobi Mihály Kőérberek dűlői lakos 1955-ben szántás közben találta. A kályhaszem töredékekkel együtt 342 db XVI. századi pénz jutott a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe. A legkésőbbi pénz I. Rudolf (1576—1608) körmöci dénára 1593-ból⁵⁵ (5. kép 9, 21. kép 1).

44. *Balatonfőkajár* (Veszprém megye). A cserépkancsóban összesen 9015 db XVI. századi pénz volt. A legkésőbbi I. Rudolf (1576—1608) körmöci tallérja 1593-ból⁵⁶ (5. kép 14).

45. *Tiszapolgár* (Hajdú-Bihar megye). A cserépkorsóban 380 db XVI. századi ezüstpénz volt. A legkésőbbi pénz III. Zsigmond (1587—1632) lengyel III-as garasa 1594-ből⁵⁷ (6. kép 3, 20. kép 4).

A következő edényünk ónozott vörösrézből készült. Mivel hasonló formájú cserépedényt a hódoltságkori emléktanyagban találunk, indokoltta teszi, hogy foglal-kozzunk vele.

46. *Felsőszentiván* (Bács-Kiskun megye). Az ónozott vörösrézedény 1916-ban került elő, benne 100 db XVI. századi tallérral. A legkésőbbi pénzek I. Rudolf csehországi, Kuttentberg-i, Ostfriesland, II. Edzárd és Toscana, Medici Ferdinánd tallérja 1595-ből⁵⁸ (20. kép 2).

47. *Mezőberény* (Békés megye). A cserépkorsó Mezőberény határában, a „Templomzug” nevű rom alatt került felszínre. A korsóban — a leltárkinyv és a régi leírókaton tanúsága szerint — mintegy 200 db idegen ezüstpénz volt az 1550—1598 közötti évekből⁵⁹ (7. kép 4).

48. *Bér* (Nógrád megye). A cserépkorsót, melyben XV—XVI. századi pénzek voltak, a község szélén emelkedő „Rovnya” hegy tetején Jancsik Mihály béri lakos találta. Nyaka és füle már a megtaláláskor is hiányzott. A korsóban 2594 db pénz volt. A legkésőbbi I. Rudolf (1576—1608) körmöcbányai dénárja 1598-ból⁶⁰ (7. kép 6, 21. kép 5).

49. *Végegyháza* (Békés megye). 1961 tavaszán Dömösi Lajos végegyházi lakos a Végegyházi Új Élet

Péter tiszapolgári lakos ajándékaént jutott a Nyíregyházi Múzeumba.

⁵⁸ MNM Éremtári aktaszám 101/1927.; NK 32—33 (1933—1934) 99.; a vörösrézkancsó valószínűleg 1945-ben a raktár kiégetésekor elpusztult. Képét a régi fényképes leírókartonról ismerjük.

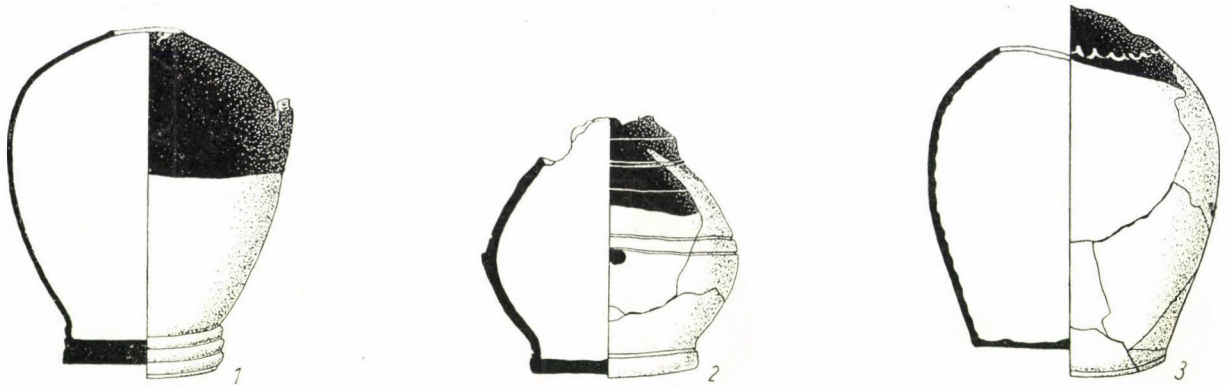
⁵⁹ A cseréptöredékek nincsenek meg, csak régi rajzos leírókarton maradt róla.

⁶⁰ MNM Éremtári aktaszám 863—05—5/1956. és 36/1958.

⁵⁵ MNM Éremtári aktaszám 863—05—7/1955.; H., NK 60—61 (1961-62) 94.; Parádi Nándor terepbejárása 1962. júniusában.

⁵⁶ MNM Érem- és Régiségári aktaszám 229/1902.; Arch. Ért. 23 (1903) 444. A kancsó ma már nincs meg a MNM anyagában, csak rajzos leírócéduláról ismerjük. A leírócédulán „Megkeresni” utólagos ráírás olvasható, ami bizonyára arra utal, hogy már régebben elveszhetett.

⁵⁷ MNM Éremtári aktaszám 647/1906.; NK 5 (1906) 142. A pénzeket tartalmazó cserépkorsó a korsóban levő cédulán olvasható szöveg szerint 1909 decemberében Róth

11. kép. XVII. századi cserépkorsók. 1. Sajóvelezd. — 2. Szeged-Minorita kert. — 3. Pátroha
 Рис. 11. Керамические кувшины XVII века. 1. Шайовелезд. — 2. Сегед—Миноритский сад. — 3. Патроха
 Fig. 11. Cruches de terre du XVIIe siècle. 1. Sajóvelezd. — 2. Szeged-Minoritakert. — 3. Pátroha

Tsz szántóföldjén szántás közben pénzeket tartalmazó cserépedényt talált. Az edény 20 cm mélységből került felszínre. Közvetlen közelében a találó ásásba kezdett, de csak egy csomó lócsontot bukkan. A lelet a Százázár É-i partján, a parttól kb. 15–20 m-re, a Mezőhegyesre vezető kisvasúttól DK-i irányban kb. 150 m-re került elő. Ez a terület a török hódoltság alatt elpusztult Kaszaper mezőváros helye, melynek elpusztult templomát és temetőjét a „Templom-halmon” Bálint Alajos 1937-ben ásta ki.⁶¹ A lelet az 1937. évi ásás helyétől, a „Templom halom” 104-es háromszögletes pontjától ÉNy-i irányban 500 m-re került elő. A cserépedényben mintegy 3500 db pénz volt: Lengyel garasok és XVI. századi ezüst dénárak I. Ferdinánd (1526–1564) Miksa (1564–1576) és I. Rudolf (1576–1608) idejéből⁶² (7. kép 9, 21. kép 8).

50. *Bodrogolaszi* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Varga János sárospataki lakos 1953-ban a Lónyay kastély parkjában az árok partján levő vízmosásban összetört mázas cserépperselyben pénzeket talált. A persely összeállítható állapotban volt, de a töredékeket a találó a lelet múzeumba kerülésének idejéig nem őrizte meg, hanem helyette egy hasonló formájú cserépperselyt korongoltatott. A perselyben 1315 db XVI. századi lengyel pénz volt. A legkésőbbiek III. Zsigmond (1587–1632) pénzei 1601-ből (24. kép 1).

51. *Sajóvelezd* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Tenky Mihály sajóvelezdi lakos szőlőjében szőlőművelés közben cserépkorsóban pénzeket talált. A korsóban 4338 db XVI–XVII. századi pénz volt, a legkésőbbi közöttük II. Mátyás (1608–1619) nagybányai garasa 1617-ből⁶³ (11. kép 1, 24. kép 2).

52. *Hont-Kiskér* (Maly-Kiar, Csehszlovákia). Hegedűs András és József földjükön pénzeket tartalmazó cserépkancsót találtak. A cserépkancsóban 1542 db XV–XVII. századi ezüstpénz volt. A legkésőbbi II. Ferdinánd (1619–1637) kőrmöci tallérja 1622-ből⁶⁴ (9. kép 1).

53. *Nyírbony* (Szabolcs-Szatmár megye). 1960 novemberében Nagy Ferenc Fő utca 76. sz. lakos telkén meszesgödör ásásakor a felszíntől négy ásonyomnyira pénzekkel telt nagyméretű cserépkorsó került elő. A kiásásakor összetört korsóban 9973 db pénz volt. A legkésőbbi pénz II. Ferdinánd (1619–1637) kőrmöci és Bethlen

Gábor (1613–1629) sziléziai dénárja 1623-ból⁶⁵ (10. kép 4, 23. kép 4).

54. *Závod* (Tolna megye). 1960 őszén Pék Albert závodi lakos a Tsz. földjén szántott. Szántás közben az eke összetört cserépedénnyel pénzeket fordított ki a földből. A 323 db pénzt a cseréptöredékekkel együtt a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum vásárolta meg. Később a lelethez ugyanerről a területről újabb pénzek és cseréptöredékek kerültek elő. A lelőhely a község K-i szélén, a Tevel felé vezető országút mentén, a temető dombjával szemben van, ahol a lelet hamus foltokból került elő. A cserépedényben összesen 967 db XVI–XVII. századi pénz volt. A legkésőbbi II. Ferdinánd (1619–1637) kőrmöci dénárja 1625-ből (9. kép 3, 22. kép 1).

55. *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár megye). 1926 májusában Tompa László kertjében vízlevezető árok ásásakor ásója egy fekete cserépkorsóban akadt meg, melynek nyaka ekkor letört. A gondosan kiásott korsóban 89 db XVII. századi ezüstpénz volt. A legkésőbbi Bethlen Gábor (1613–1629) garasa 1628-ból⁶⁶ (10. kép 6, 23. kép 5).

56. *Nyírbalkány* (Szabolcs-Szatmár megye). A pénzeket tartalmazó cserépedény alsó részét Pongor László a Reviczky-birtokon, a Csiffy tanya melletti határdombon találta. Az edénytöredékben egy csiholó acél, egy kova és 231 db XVI–XVII. századi ezüstpénz volt. A legkésőbbi II. Ferdinánd (1619–1637) ezüst 3 krajcáros 1632-ből⁶⁷ (12. kép 5, 26. kép 3).

57. *Kustánszeg* (Zala megye). 1951 szeptemberében Simon Endre udvarán pinceásásakor 40 cm mélységben pénzeket rejtő cserépfazekat találtak. A fazékban 34 db XVII. századi tallér volt, melyek között a legkésőbbi III. Ferdinánd (1637–1657) Steierországi tallérja 1651-ből.⁶⁸ (Ugyanakkor előkerült egy cserépedény — belül helyenként mázas — fenék-faltöredéke is, melyben állítólag 4 db érem volt.) (9. kép 4, 22. kép 2)

58. *Pátroha* (Szabolcs-Szatmár megye). Innen — az előbbieken leírt XVI. századi leleten kívül — még egy cserépkorsó és egy szürke színű cserépedény alsó részének töredéke található a nyíregyházi múzeumban. Előkerülését és a bennük talált pénzek korát csak a korsó belsejében talált és a cserépedény fenekére ragasztott

⁶¹ Bálint A., Dolg 14 (1938) 139–183.

⁶² Rég. Füv. 15 (1962) 91–92.

⁶³ MNM Éremtári aktaszám 85/1939.; L. A., NK 42 (1943) 70.; H. L., NK 43 (1944) 55.

⁶⁴ MNM Éremtári aktaszám 232.A/1916. és 201. B/1916.; NK 16 (1917) 125–126. A kancsó a MNM raktárában 1945-ben kiégett; csak az erősen vörösre kiégett alsó fele van meg. Rajzát és leírását a régi leírókartonjáról ismerjük.

⁶⁵ MNM Éremtári aktaszám 115/1960.; MNM Adattári aktaszám II. 1961/31.

⁶⁶ A közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Szabolcs és Ung vármegyék közönségéhez 12400–1927. K. számú Jelentése az ideiglenesen egyesített vármegyék alispánjának a vármegyeyi közigazgatás 1926-ik évi állapotáról. (Nyíregyháza, 1014–927) 164.

⁶⁷ Debrecen Déri Múzeum. Régészeti leltárkönyv IV. 96/1932. 1–233.; A pénzek említése: DJ 1932. Összeállították: Ecsedi I., Sőregi J. (Debrecen 1933) 30.

⁶⁸ MNM Éremtári aktaszám 68/1951.; NK 58–59 (1959–1960) 76.

Fig. 12. kép. XVII. századi és XVIII. század eleji cserépedények. 1. Kisvárd. — 2. Debrecen-Agárdi utca. — 3. Debrecen-Sestakert. — 4. Beret. — 5. Nyírbalkány. — 6. Győrvar
 Рис. 12. Керамические сосуы XVII и начала XVIII веков. 1. Кишварда. — 2. Дебрецен, ул. Агарди. — 3. Дебрецен-Шештакерт (сад Шешта). — 4. Берет. — 5. Нырбалкань. — 6. Дьёрвар
 Fig. 12. Vases de terre du XVIIe siècle et du début du XVIIIe siècle. 1. Kisvárd. — 2. Debrecen-Agárdi utca. — 3. Debrecen-Sestakert. — 4. Beret. — 5. Nyírbalkány. — 6. Győrvar

papírlapról ismerjük. A cserépkorszóban levő papíron az alábbi szöveg olvasható: „Pátróhán egy gazdaember udvarán ezen edényt egy csikó rúgta ki a földből. Tele volt XVI. századi III. Zsigmond és Báthory István féle ezüst érmekkel.” Az edénytöredék fenekére ragasztott cédulán pedig az olvasható: „Szalay Zsigmond pátróhái gazdának udvarán egy csikó a földből ezen edényt kirúgta. Az így szét tört edényben mintegy 1400 db ezüst érem találtatott a 17. századból. Többnyire III. Zsigmond lengyel király, I. Leopold és Bethlen Gábor vékony kisebb fajta érmei 1893. év nyarán.” A MNM Éremtárában 266/1895 szám alatt feldolgoztak egy 1129 db-ból álló pátróhái éremleletet. Mivel a cserépkorszó és az edény-fenek-töredék előkerülése teljesen azonos, mindkettő korhatározására — valószínűséggel — a MNM Éremtárában feldolgozott éremleletet vehetjük alapul. A legkésőbbi pénz I. Lipót (1657—1705) osztrák krajcára 1669-ből (11. kép 3, 24. kép 4, 10. kép 2, 23. kép 1).

59. *Kondó* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Pocsik Balázs kondói lakos földjén földmunka közben egy cserépkorszót talált. A korszóban 389 db 1662 és 1678 közötti időből származó ezüstpénz volt. A legkésőbbi I. Lipót (1657—1705) körmei XV. krajcáros 1678-ból⁶⁹ (10. kép 1, 23. kép 2).

60. *Ugornya* (Szabolcs-Szatmár megye). 1933 márciusában a gergelyi cigányok a Tisza partján 4 m mélységben a felszín alatt vörös agyag bányászása közben pénzeket tartalmazó cserépkorszót találtak. A korszót a találók

összetörték és a pénzek egy részét szétosztogatták. Csoknyay Gyula iskolaigazgató másnap 126 db-t vett el tőlük, később Kozma György főszolgabíró utasítására még 24 db-t és az edény töredékeit szerezte meg, s így a főszolgabíró közvetítésével 150 db pénz került a Debreceni Déri Múzeumba. A XVII. századi ezüst pénzek között a legkésőbbi I. Lipót (1657—1705) krajcára 1683-ból⁷⁰ (10. kép 3, 23. kép 3).

61. *Kisvárd* (Szabolcs-Szatmár megye). 1914 tavaszán a község belterületén levő Weinberger telken épület-alapozás során egy régen beomlott pince földjében cserépkancsóból 418 db XVII. századi ezüstpénz került elő. A legkésőbbi pénz III. János (1674—1696) és porosz Frigyes Vilmos (1640—1688) VI-os garasa 1686-ból⁷¹ (12. kép 1, 27. kép 1).

62. *Napkor* (Szabolcs-Szatmár megye). 1927 májusában Hefling Jánosné kertjében az istálló falának tövében három ásonyom mélységben Lipták András napkori lakos egy vörösré égetett füles cserépkancsóban 175 db XVII. századi ezüstpénzt talált. A pénzek közül a legkésőbbi 1689-ből származik⁷² (25. kép 4).

63. *Debrecen* (Hajdú-Bihar megye). Az Agárdi utca 9. számú telken ház javításakor 4 m mélységből kis cserépkancsó került elő. A kancsóban kb. 200 db XVI—XVII. századi ezüstpénz volt⁷³ (12. kép 2, 26. kép 1).

64. *Debrecen-Sestakert* (Hajdú-Bihar megye). Bódis Imre debreceni lakos 1931 júniusában a Sestakertben útépitéskor, a városi telken kis mázas cserépkorszót talált.

⁶⁹ Miskolc. Herman Ottó Múzeum Éremgyűjtemény Gyarapodási napló 99—114/1941.; L. A., NK 42 (1943) 70.

⁷⁰ Debreceni Déri Múzeum aktaszám 123/1933.; 136/1933.; 160/1933.; DMÉ 1933. (Debrecen 1934.) 30.

⁷¹ MNM Éremtári aktaszám 205.B/1916., NK 16 (1917) 126.; a lelet előkerülésére vonatkozóan a cserépkancsóban levő cédula ad útbaigazítást, valamint „Szabolcsvármegye közönségéhez 8400—1915. K. számú tiszteletteljes Jelentése Szabolcs vármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1914. év közigazgatásának állapotáról”. (Nyíregyháza 1915) 131.; Az épületalapozásnál még egy cserépedény (töredékesebb állapotban) került elő, de csak az előbb említett, épebb állapotban megmaradt cserépkancsóban lehettek pénzek, mert a pénzek-

től eredő zöldes elszíneződés csak ebben a cserépkancsóban látszik.

⁷² „A közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Szabolcs és Ung vármegyék közönségéhez 11400—1928. K. számú Jelentése az ideiglenesen egyesített vármegyék alispánjának a vármegyei közigazgatás 1927-ik évi állapotáról”. (Nyíregyháza) 185—186. A cserépkorszót a Nyíregyházi Jósza András Múzeum anyagában 1961-ben nem találtam meg. A MNM Adattárában fényképnegatív van róla. Rövid leírását fényképről készítettem el.

⁷³ Debrecen. Déri Múzeum. Régészeti leltárkönyv IV. 56/1938. A DMÉ 1938. (Debrecen 1940) 58. a lelet előkerülési helyét tévesen az Árpád u. 9. számú házban említi.

A korszóban 201 db XVII. századi ezüstpénz és egy átlukasztott kerek kis rézlap volt. A legkésőbbi pénz I. Lipót polturája 1700-ból⁷⁴ (12. kép 3, 26. kép 2).

65. *Apagy* (Szabolcs-Szatmár megye). Baranyi Sándor apagy lakos udvarán 1904 szeptemberében egy régen betemetett kútban 4 m mélységben cserépkancsót találtak. A kancsóban 1702-ből származó ezüstpénzek voltak⁷⁵ (10. kép 5, 25. kép 3).

66. *Győrvar* (Vas megye). Az általános iskola udvarán 1952 szeptemberében az iskola úttörő csapata gödörásás közben egy falmaradvány tövében zöldmázás bögrében 111 db 1661–1703 évekből való ezüstpénzt talált. A pénzek vászonzacskóba téve voltak a bögrében. A vászonzacskó a pénzek előkerülésekor szétszakadozott és elveszett. A legkésőbbi I. Lipót (1657–1705) 1703-ban vert 3 krajcáros⁷⁶ (12. kép 6, 24. kép 3).

67. *Újfehértó* (Szabolcs-Szatmár megye). Nánassy Sándor földbirtokos Mieskepusztai birtokán a Bodó-tagban 1938 őszen szántás közben cserépedényeket tört össze az eke, melyekben ezüstpénzek és gombok voltak. Kiss Lajos múzeumigazgató a lelőhelyről három cserépedény darabjait gyűjtötte össze, melyek közül egy cserépkorsóról — melynek ma már csak a felső része van meg⁷⁷ — a belsejében látható pénzek okozta zöld elszíneződésről kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy pénzek voltak benne. A cserépkorsóban 985 db pénz és 30 és fél ezütgomb volt. A pénzek I. Lipót (1657–1705) idejéből származnak⁷⁸ (25. kép 2).

68. *Szeged* (Csongrád megye). 1961 őszen a szegedi Minorita kert rendezése során pénzeket tartalmazó cserépkorsó került elő. A korszóban 57 db ezüstpénz volt, melyek közül a legkésőbbi 1705-ből I. Lipót (1657–1705) Csehország számára készült 1 krajcáros (11. kép 2, 25. kép 1).

69. *Beret* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 1936 tavaszán a református templom javításakor a földből cserépkancsó került elő. A kancsóban 202 db ezüstpénz volt. A legkésőbbi pénz I. József (1705–1711) ezüst polturája 1711-ből⁷⁹ (12. kép 4, 26. kép 4).

Az emléanyagból levonható társadalomtörténeti következtetések

Az emléanyag számbavételéből az tűnik ki, hogy a középkor folyamán vannak korszakok, amikor az elrejtett pénzletek ritkán, viszont vannak olyanok is, amikor sűrűn fordulnak elő. A XI. század második feléből, a XII. század elejéről négy, a XIII. századból tizenegy, mégpedig első feléből tíz, a végéről egy leletünk van.⁸⁰ A XIV. századból négy, a XV. század első feléből, Zsigmond uralkodásának idejéből hét, a XV. század közepéről egy, a század második feléből egyetlen leletet sem ismerünk. A pénzletes edények nagyobb része az 1526 utáni két évszázadból, az 1526–1711 közötti időből származik. E közel két évszázadot magába foglaló időből hatvankét leletünk van. Ugyanúgy mint az előbbie — időben

ezek sem egyenletesen oszlanak meg. Ennek a két évszázadnak majdnem minden évtizedéből van néhány lelet, de ezen belül két olyan rövidebb időszak van, amikor sűrűbben fordulnak elő. A XVI. század végéről, a XVII. század legelejéről — alig több mint egy évtizednyi időből — tizennégy lelet ismeretes. Egy évszázaddal később, a XVII. század végéről, a XVIII. század legelejéről — az 1683–1711 közötti időből — pedig tizenkét leletről van tudomásunk.

Az eddigiekben a feldolgozott középkori éremleletekből csak azokat ismertettük, amelyeknek a cserépedénye valamelyik múzeum gyűjteményébe jutott. Vizsgálatunk tehát az elrejtett éremleleteknek aránylag szűk körére terjedt ki. Pontosabb tájékozódás végett nézzük meg azt a mintegy 640 középkori éremleletet is, melyet a MNM Éremtárában dolgoztak fel és határoztak meg. (Ezekben a számadatokban nagyrészt benne vannak az általam számbavett cserépedények pénzletei is, mert ezeknek zömét is a MNM Éremtárában dolgozták fel. A zárójelben az általam összegyűjtött, az előbbieken már felsorolt, cserépedényből előkerült pénzletek számadata szerepel.)

XI. századi 8(2)

XII. századi 8(2)

XIII. századi 43(11) XIII. század első fele 32(10)
XIII. század második fele 11(1)

XIV. századi 11(4)

XV. századi 42(8) XV. század első fele (Zsigmond-koriak) 23(7)
XV. század közepe 13(1)
XV. század második fele (Mátyás kori) 6(—)

XVI. századi 205(35) XVI. század eleje (II. Ulászló, II. Lajos) 21(2)

1526–1566 közötti időből 74(15)
1567–1590 közötti időből 31(3)
1591–1606 közötti időből 79(15)

XVII. századi 324(27)

1607–1629 közötti időből 58(6)
1630–1657 közötti időből 55(3)
1658–1682 közötti időből 79(6)
1683–1711 közötti időből 132(12)

⁷⁴ Debrecen. Déry Múzeum aktaszám 280/1931.; Régészeti leltárkönyv IV. 125/1931. 1–210.; DJ 1931. (Debrecen 1932) 23.

⁷⁵ A lelet előkerüléséről és a benne talált pénzek koráról csak a korszóban talált két papírlapon olvasható rövid szöveg tájékoztat.

⁷⁶ Blatt L., A győrvári éremlelet a Rákóczi-korszak pénztörténetének tükrében. Savaria Múzeum Közleményei 2 (Szombathely 1957) 23–25.

⁷⁷ A cserépkorsó alsó része is megvan a MNM Adattárában levő fényképnegatívon. Leírását erről a fényképről készítettem.

⁷⁸ „Szabolcs vármegye közönségéhez 10.000 — 1939 K. számú Jelentése a vármegye alispánjának a vármegye közigazgatásának 1938. évi október havától 1939. évi május haváig terjedő időszakára vonatkozó állapotáról.” (Nyíregyháza 1939) 94.

⁷⁹ Miskolc. Herman Ottó Múzeum Éremgyűjtemény Gyarapodási Napló 180–381/1936.; Régiségtári Napló 12634.

⁸⁰ A felsorolt számadatokban benne vannak azok a pénzletes cserépedények is, amelyeket a középkori Magyarország területéről a külföldi irodalomból gyűjtöttem össze.

A felsorolt számadatokból is azt látjuk, hogy a XI–XII. századtól kezdve egészen a XVI.–XVII. századig az elrejtett leletek száma általánosságban — de nem egyenletesen — növekszik. A vizsgált több évszázadon belül erősebb ingadozás van; számuk egyszer emelkedik, máskor pedig csökken.

A pénzek elrejtésének okát legtöbbször valamilyen háborús eseményben, fosztogatásban vagy egyéb hatalmaskodásban kereshetjük. Mielőtt ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoznánk, vizsgáljuk meg azt, hogy a cserépedényekben talált pénzek mekkora értéket jelenthettek elrejtésük idején, és ami ezzel eléggé szorosan összefügg, kik lehettek az elrejtőik?

Arra a kérdésre, hogy mekkora értéke lehetett egy-egy cserépedénybe elrejtett pénzleletnek, a középkori árakkal történő összehasonlítása adhat feleletet. Az Árpád-korból kevés adat áll rendelkezésre, de a XV. századtól kezdve több terméknek és cikknek az árát ismerjük.⁸¹ XV. századi átlagáraknak a következőket vehetjük: 1 mázsa búza 46 dénár, 1 mázsa zab 30 dénár, 1 hektoliter bor 1 forint 23 dénár, 1 ló 10 forint, 1 ökör 3 forint 25 dénár, 1 hizott disznó 1 forint 75 dénár, 1 pár csizma 35 dénár, 1 m közönséges gyapjűszövet 20 dénár. Napszámbérek: városi mesterlegények 18, bánya- és kohómunkások 12, mezőgazdasági férfimunkás 8 dénár. Kézművesmesterek átlagos keresete évi 50, bánya- és kohómunkásé 24, mezőgazdasági munkásé 16 forint.⁸²

A XVI. század második felében a tengerentúli nemesfém beáramlása következtében Európaszerte kibontakozó árforradalom, valamint az ország területén megújuló háborúk a pénz fokozatos értékeltelenedését vonják maguk után. A század végén 1 hizott disznó 5–6, 1 ökör 8–10, 1 ló 10–20 forintba került. 1 liter bor ára 5 dénár körül volt. Az abaposztó méterenként 27 dénárba, a külföldi 1 forint 92 dénárba került. Egy pár szattyán csizmaért 1, egy pár karmazsin csizmaért 3 forintot fizettek. A napszámbér 18 dénárba emelkedett. A bányászok Besztercebányán heti 70–100 dénárt kaptak. Hatökrös szekérrel végzett fuvarért napi 20, kétlovas szekérrel végzett fuvarért napi 40 dénárt fizettek.⁸³ A XVII. században az árak még ennél magasabbra emelkedtek.⁸⁴

A középkori árakkal összehasonlítás révén a következőkben néhány pénzleletes cserépedénynél vizsgáljuk meg azt, hogy mekkora értéket rejtettek el bennük?

A XI. század második feléből a jászberény-borsóhalmi bögrében 11, a Karlovác és Zimony (Sr. Karlovci — Zemun, Jugoszlávia) között talált

két cserépedényben 3, a XII. század eleji andornaktályaiban nem egészen 2 tinó árának megfelelő pénz volt.⁸⁵

A XIII. századiak közül a nagytarcsai 37 ökör vagy majdnem 2 páncél árának, a balkány-abapusztai egy veszprémi ház és a hozzátartozó 32 hold föld árának felelt meg. A hajduszoboszló-aranszegi leletben előforduló pénzért Mohán (Fejér megye) egy malomhelyet adtak háztelekkel és réttel együtt, viszont az örkénypusztai leletben már csak 3 vödör sör vagy 1 marha, az abonyiban 1 tinó vagy 1 1/2 vödör sör árának megfelelő érték volt.

A XV. századiak közül a kiskunhalas-bodoglárpusztai leletben talált pénzért 5 ökröt, a bácsalmásiért 2 lovat és 1 ökröt adtak.

A XVI. századi tápiószecsői pénzleletes cserépedényben megközelítőleg 16 ló, a cegléd-szűcs-telepiben 10 ökör árának megfelelő érték volt. Az érdi lelet pénzei már csak 2–3 ló, a hatvani 1 ökör, a teklafulai 1 1/2 m külföldi posztó árának felelt meg.

Az előbbi felsorolásból is világosan kiderül, hogy a cserépedényekből előkerült pénzmennyiség értéke meglehetősen változó. Van olyan, amelyikben még 1 forintot érő pénz sincs, de ritkán fordul elő olyan edény, amelyikben 100 forintnál több volna. Az edények többségében 40–50 forint alatti érték került a földbe.

A középkori árakkal és bérekkel való összehasonlításból általánosságban arra következtethetünk, hogy egy részük nem képviselt kifejezetten nagy értéket. Az összegyűjtött anyagból úgy látszik, hogy a mohácsi vész után elrejtett pénzleletek általában kevesebb értékű pénzt tartalmaznak, mint a régebbiek, de ezek között is akad néhány, a 100 forintot is jelentősen meghaladó értékű pénzlelet (pl. a tápiószecsői, balatonfőkajári, nyírbronyi). A mohácsi vész előttiek, főleg a XI–XIII. századiak között gyakoriak a nagyobb értékű pénzleletek.

Az elmondottak figyelembevételével a következőkben kíséreljük meg tulajdonosaikra, azoknak társadalmi helyzetére következtetni. Legalkalmasabbnak erre a XVI–XVII. század látszik. A XVI–XVII. századi pénzleletes cserépedények többsége a töröktől meghódított területről vagy a hódoltsággal közvetlenül érintkező területről származik (13. kép). A török hódítás elől a nemesség teljes egészében,⁸⁶ a kereskedők és iparosok közül pedig valószínűleg elsősorban a gazdagabbak, a töröktől meg nem szállt országrészekbe menekültek. A török hódoltság alá jutott területen zömében csak a

⁸¹ A XV. századi árak részben a XIII. századiakra is visszavetíthetők, mert a közöttük eltelt időben nálunk lényeges árváltozás nem történt. Molnár E., A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. (Bp. 1949) 186.

⁸² A XV. századi árakra, bérekre és fizetésre: Molnár E., i. m. 185–193.

⁸³ Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk. H. Balázs É.—Makkai L.

(Bp. 1962) 74, 117.

⁸⁴ A XVII. század első harmadának árviszonyaira: Berlász J., A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. (Bp. 1936) 95–97.

⁸⁵ Az Árpád-kori pénzleletek értékének kiszámításánál Hóman B., Magyar pénztörténet 1000–1325 (Bp. 1916) főleg 496–526., munkáját használtam fel.

⁸⁶ Magyarország története 1526–1790. 48.

13. kép. Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények térképe
 Рис. 13. Карта распространения средневековых керамических сосудов, содержащих монеты
 Fig. 13. Carte des vases de terre médiévaux contenant des monnaies, trouvés en Hongrie

paraszság, kisenemesség és polgárság maradt.⁸⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy a pénzek elrejtőit elsősorban a továbbra is helyben maradt, a társadalom alsóbb osztályaiba tartozó lakosságban kell keresnünk. Bizonyára ez volt a helyzet a töröktől meg nem szállt területeken is. A paraszti árutermelés a XVI. században a falvakban és a mezővárosokban, a parasztság részvétele a kereskedelemben, lehetővé tette, hogy egyes parasztek jelentős pénzösszegeket gyűjthettek össze. Erre utalnak a gazdagabb parasztek hagyatékában előforduló összegek⁸⁸ és 10-től 100 forintig terjedő pénz- és hitelügyleteik is.⁸⁹ Előfordultak olyan esetek is, amikor zselérek valamilyen termék piacra termelésével (bortermelés, állattartás, kupekedés, kisipari készit-

mények eladása) pénzhez, többlet jövedelemhez jutottak.⁹⁰

Megerősíti a fentieket az is, hogy leleteink többsége falvakból került elő.⁹¹ Ez viszont jelzi a termelőerők fejlődését, az árutermelés fokozódását, és összefüggött azzal, hogy szélesebb tömegek kapcsolódtak be a pénzgazdálkodásba. A konkrét veszélyek mellett — melyek földbe rejtésüket indokolták — a leletek száma tehát akkortájt szaporodik, amikor a feudális társadalom legnépesebb osztályai és rétegei (jobbágyok, mezővárosi lakosság, kisenemesek) fokozottabban kapcsolódnak be az áruterelésbe és a pénzgazdálkodásba. Ugyanakkor a feudális elnyomást, hatalmaskodásokat is ők érezték, háború idején a legtöbb veszély fenye-

⁸⁷ Szabó I., Pusztuló magyarság. Magyar Művelődéstörténet III Bp. (é. n.) 74.

⁸⁸ Pl. a Vas megyei Tóth Miklós 1595. évi végrendelete. Magyarország története 1526—1790. 93—94.; Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga E. (Bp. 1958) 385.

⁸⁹ Maksay F., Parasztság és majorgazdálkodás a

XVI. századi Magyarországon. ÉTK Új sorozat 7 (Bp. 1958) 64.; Úriszék 287—288.

⁹⁰ Maksay F., i. m. 105—106.

⁹¹ Magyarország története 1526—1790. 93. A marhakereskedők közül is sokan kisebb községekben és mezővárosokban laktak. Ember Gy., MTAK (II) 8 (1957—1958) 344.

gette őket és a legkevesebb védelemre számíthatnak, tehát többszörösen okuk volt arra, hogy kiesiny pénzüket is biztonságba helyezték.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a cserépedényekben talált pénzleletek elrejtői többségükben a társadalom alsóbb osztályaihoz és rétegeihez tartoztak. Ezek nagyobb részt falvakban és mezővárosokban élő, az árutermelésben részt vevő gazdagabb parasztok, paraszti kereskedők, iparosok, kézművesek és kiskereskedők, jobbágyok és zsellérek lehettek.⁹²

A korábbi idők (XI–XIII. század) birtokosainál meglehetősen bizonytalanságban vagyunk, de itt is részben a középkori társadalom alsóbb osztályaira és rétegeire (jobbágyok, iparosok, kiskereskedők) gondolhatunk, olyan mértékben, amennyire a kialakuló árutermelésbe és pénzgazdálkodásba bekapcsolódtak.

Több, főleg Árpád-kori lelet birtokosa azonban a társadalom alsóbb rétegeihez aligha tartozhatott. A XII–XIII. századiak, így a tatárjárás idején földbe kerültek között rangosabbak pénzei is vannak, sőt egy-két olyan Árpád-kori leletről is tudunk (pl. richardpusztai lelet a XII. századból), amelyik kifejezetten vagyonos emberre, talán éppen gazdag kereskedőre utal.

A pénzek elrejtésére a gyakori belső és külső háborúskodások, hadjáratok, feudális hatalmaskodások, önkényeskedések stb. szolgáltatott okot. A pénzleletek növekedése vagy csökkenése így kapcsolatba hozható az országban elrejtésük idején uralkodó viszonyokkal, közállapotokkal. A XIII. század első felében 1240 körül a nagyobb számú leleteket világosan magyarázza az országra hirtelen rázúdult és végigpusztító tatárjárás,⁹³ a század második felében pedig a kibontakozó feudális anarchia. A vagyonbiztonságot jól példázza a XIV–XV. századi és a XVI. század eleji leletek számának alakulása. Nem véletlen az, hogy Károly Róbert és részben I. Lajos, majd Mátyás idejéből, amikor a központi hatalom megerősödött és a feudális anarchia lényegesen csökkent, kevés pénzleletet ismerünk. Ezzel szemben Zsigmond uralkodásának idejéből és a Mátyás utáni néhány évtizedből, amikor a feudális anarchia felülkerekedett, és a közállapotok erősen romlottak,⁹⁴ lényegesen többről van tudomásunk.

A mohácsi vést követő majdnem két évszáz-

adnyi idő alatt az elrejtett pénzleletek ugrásszerű szaporodása figyelhető meg. Ezek kísérőjelenségei a lét- és vagyonbiztonság romlásának, az országot pusztító török martalócok és császári zsoldosok garázdálkodásának. Előfordul, hogy a végvárak fizetetlen őrsege, majd a XVI. század végén a hajdúk is a népet fosztogatják. A földesurak gyakran erőszakkal csikarták ki jobbágyaiktól a piacon eladott termékeikért kapott pénzt. A Zemplén megyei urak a jobbágyokat lábuknál fogva gerendára akasztották, hogy elrejtett pénzüket így módon kényszerítsék ki tőlük.⁹⁵

Pénzleletes cserépedényeink elrejtésének okát nem tudjuk minden esetben megállapítani. Néhányszor azonban az edényben talált legkésőbbi pénz alapján földbe rejtése idejére és okára biztosabban következtetni tudunk. Így pl. a szápári cserépedény elrejtése a török 1543. évi hadjáratával hozható kapcsolatba.⁹⁶ A ménfőcsanakai persely is valószínűleg a török elől került a földbe. A Győr és Pápa közti vidéket ugyanis a török már 1549-ben végigpusztította,⁹⁷ de adatunk van arra, hogy 1556-ban is a keresztény hadak győri táboráig portyáztak.⁹⁸ A lövőpetri leletet Miksa és János Zsigmond között az északkelet-magyarországi várak birtoklásáért folytatott harc idején rejthették földbe.⁹⁹

A tizenöt éves háború idején elrejtett – igen nagyszámú – pénzleletek igen jól példázzák, hogy földbekerülésüknek a háborús pusztítás a fő oka. Az a körülmény, hogy földbe rejtett vagyonukat sokan nem tudták már kiemelni, érzékelteti a lakosságnak és termelőerőknek ebben az időben végbement nagyméretű pusztulását is. Középkori településeink többsége a töröktől meghódított területen ekkor pusztul el. Megkőszelítő erejű pusztulás még egyszer a XVII. század végén, a felszabadító háborúk alatt és azokat követő időben következett be.¹⁰⁰

A tizenöt éves háború idejéből és a XVII. század végéről is közelebből tudunk néhány lelet elrejtésének okára következtetni. A balatonfőlkajári és a Budapest-Kőérberek-dűlői leletet valószínűleg Szinán pasa 1593. évi hadjárata idején rejtették el.¹⁰¹ A végegyházi lelet Kaszaper mezőváros 1596. évi pusztulásával hozható kapcsolatba.¹⁰² A Baranjai leletet Kara Musztafa 1683. évi hadjárata idején rejtették el.¹⁰³ A kisvárdai cserép-

⁹² Valószínűleg szegényebb jobbágy vagy zsellér rejtette el a nyírbalkányi leletet, amelyben az ezüst-pénzek mellett egy csiholó vas és kovakő is volt. A csiholóvas és a kovakő elsősorban a szegény embereknek jelentett nagy értéket.

⁹³ Figyelemreméltó jelenség, hogy a tatárjárás idején elrejtett pénzleletes edények többsége (Balkány-Abapuszta, Berettyóújfalú, Abony, Csongrád, Örkény-puszta, Nagytarcsa, Bajót) a tatár támadás útvonalának közelében került elő. Vö. Magyarország története I. (Bp. 1961) 128. „A tatárjárás Magyarországon” c. térkép. Ez is megerősíti azt a megállapítást, hogy a pénzleletek egy része hadjáratok következtében került földbe.

⁹⁴ Erre vonatkozóan: Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy., Magyarország története az őskortól 1526-ig. (Bp. 1961) 184–185, 234, 240, 259, 303–304, 318, 368, 382.

⁹⁵ Magyarország története 1526–1790. 84. Hasonló módon veszik el Magyar Bálint kapitány jobbágyainak pénzét. Komáromi A., HK 13 (1912) 265.

⁹⁶ Faller J., Szápár község monográfiája. (Zire 1934) 4.

⁹⁷ Ráth K., TT 7 (1860) 6.

⁹⁸ Demkó K., HK 17 (1916) 417.

⁹⁹ Lukinich I., HK 14 (1913) 599–603.

¹⁰⁰ Szabó I., Magyar Művelődéstörténet III Bp. (é. n.) 77.

¹⁰¹ Szinán pasa 1593. évi hadjáratára: A Magyar Nemzet Története. V Szerk. Szilágyi S. (Bp. 1897) 493.

¹⁰² Borovszki S., Csanád vármegye története 1715-ig. II (Bp. 1897) 262.

¹⁰³ Mažuran, I., Osječki Zbornik 5 (1956) 134.

kancsó a környékbeli labancok csatározásai miatt kerülhetett földbe.¹⁰⁴ A kuruckorból származó győrvári pénzesedényt az 1706. évi győrvári csata előtt helyezte birtokosa biztonságba.¹⁰⁵

A leletek előkerülési helyét csak több-kevesebb pontossággal ismerjük, s mivel legtöbbször földmunka során véletlenül kerültek felszínre, a lelőhely közelében ásásra és környékének terepbejárására nem került sor. Csak az utóbbi időben talált néhány lelet előkerülési helyének környékét járták be és tájékozódtak arról, hogy a középkorban állt-e település azon a helyen. A rendelkezésre álló adatok alapján mégis úgy látszik, hogy a pénzleletes edények többségét a településen belül rejtették el. A hajduszoboszló-aranysegi lelet előkerülési helyének környékén a felszínen Árpád-kori településre utaló cseréptöredékeket is találtak.¹⁰⁶ A török hódoltság idejéből a nagykatái,¹⁰⁷ szápári,¹⁰⁸ endrefalvai, lövőpetri és végegyházi leletek középkori település területéről származnak. Az egyik nagykatái edény meg éppen egy késő-középkori lakóház omladékából került felszínre.¹⁰⁹ Ez arra utal, hogy a lakóház belsejében rejtették el.

Tudunk viszont olyan leletekről is, melyeket a középkori településtől távol ástak el. A türkevei,¹¹⁰ érdi,¹¹¹ nógrádverőcei és a Budapest-Kőerberek-dülői cserépedények olyan helyen kerültek elő, ahol középkori településnek nyomát nem lehetett észlelni. Biztosra vehetjük, hogy ezeket a leleteket valamilyen, a terepen jól megfigyelhető és felismerhető tárgyhoz pl. magányosan álló nagy fához, úthoz, dombhoz igazodva ásták el. Korábbi időből származó romokat is felhasználtak az elrejtésre. Pl. a nógrádverőcei pénzekkel telt cserépkorsót a római erődnek bizonyára látható fala mellé rejtették a földbe.¹¹²

A pénzleletes cserépedények vizsgálata

Azok a cserépedények, amelyekből a pénzek előkerültek, formailag eléggé változatosak. Pontosabb korhatározásuk lehetővé teszi, hogy egy-egy korszak, évszázad egyes edényformáit közelebbről megismerjük. Abból a körülményből, hogy elrejtőik többsége a társadalom alsóbb osztályaihoz,

rétegeihez tartozott, arra következtethetünk, hogy az elrejtésre felhasznált edények zöme nem rangos központokból származik, hanem falusi, kisvárosi fazekasok készítményei lehetnek.

Az összegyűjtött anyagban az alábbi edényformák fordulnak elő: korsó, bögre, fazék, palack, kancsó, persely, pohár, kályhaszem, végül a pénz elrejtéséhez külön készített fedeles fazék.

Leggyakrabban a szűk nyakú cserépedények (korsók, palackok) fordulnak elő. A szűk szájní-lású cserépedény volt a legalkalmasabb arra, hogy a beléje rakott pénzeket jól körülzárja. Valamennyi pénzleletes cserépkorsónak szájní-lása és nyaka azonban hiányzik. Szájní-lásuk és nyakuk ugyanis annyira szűk volt, hogy a pénzeket nem lehetett beléjük rakni. Kénytelenek voltak tehát a korsó nyakát letörni. A türkevei cserépkorsó (6. kép 1., 20. kép 3) nyakán észre is vehető a szándékos letörés nyoma. A korsó nyakát ugyanis — a könnyebb letörés elősegítésére — előzőleg körülkarcolták. A nyak azonban nem a körülkarcolásnál, hanem fölötté tört le.

A szűk nyakú edények után leggyakrabban a cserépbögre és fazék fordul elő. Legnagyobb részük általában az elrejtett pénz mennyiségéhez igazodva kis méretű. E szélesebb szájní-lású edényekbe a pénzt rendszerint szövött anyagból készült zacskó-ban helyezték bele (pl. a čokadinai,¹¹³ hajdúhad-házi, fazekasbodai, győrvári leletnél), vagy pedig az edény szájní-lását lefedték. Így pl. páci edényeket a hozzájuk tartozó cserépfedővel,¹¹⁴ az andornaktályait cserépdarabbal,¹¹⁵ a rimócit kőlap-pal, a cegléd-szücstelepit pedig állítólag rézlemezből kivágott fedővel zárták le.

XI–XII. századi cserépedények

A XI. század második feléből, a XII. század elejéről anyagunkban négy cserépedény van. Mind-egyik kis méretű, zömök formájú, széles szájní-lása van. Egyszerű kiformalású peremük lekerekített vagy szögletes. Közepes égetésűek. A jászberény-borsóhalmi bögrén (1. kép 1, 14. kép 3–3a) a XI. századi cserépedényeken gyakori néhány soros csigavonalas bekarcolás látható. A nagyobbik kar-lováci bögre (14. kép 2–2a) vállán a csigavonalas

¹⁰⁴ Kisvárdai történetéből. Cikkgyűjtemény. Szerk. Éri I. (Bp. 1954). 38.

¹⁰⁵ Blatt L., i. m. 25.

¹⁰⁶ MNM Adattár 214. H. III. Horváth Attila jelentése; Az Árpád-kori cseréptöredékek leltári száma IV. 59. 14.2., 59.15.2. (Debrecen, Déri Múzeum). Zoltai L., Települések, egyházak és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV. századokban. (Debrecen 1925) c. könyvének 7. oldalán közölt térképen a lelőhely közelében Szigetegyháza települést tünteti fel.

¹⁰⁷ A leletek előkerülési helyén a középkorban Egres-kata állott; a település a XVI. század végén pusztult el. Magyarország Műemléki Topográfiája V. Pest megye műemlékei I. (Bp. 1958) 514.

¹⁰⁸ Ugyanerről a lelőhelyről későközépkori sarkantyú,

vaskés, lakat, lópatkó, gerezdes buzogány töredéke, füles cseréppohár került be a veszprémi múzeumba.

¹⁰⁹ MNM Adattár. XIX. 425/1962. Korek József jelentése.

¹¹⁰ Györffy L., i. m. 5.

¹¹¹ MNM Éremtár 863–05—6/1955. Éri István jelentésében említi, hogy a terület meredeksége miatt sem volt alkalmas településre.

¹¹² Paulovics I., i. m. 163.

¹¹³ Ennél a leletnél lehetséges az is, hogy a szájní-lását tömte el. Spajic, E., Osječki Zbornik 7 (1960) 43–44., 2. kép.

¹¹⁴ Kraskovska, L., Historica Slovaca 6—7 (1948) 136—137., I. t. 2—5.

¹¹⁵ Leszih A., NK 41 (1942) 28.

bekarolás egysoros hullámvonalban folytatódik. A kisebbik bögre (1. kép 2, 14. kép 1) vállán fésűs hullámvonalas bekarolás fut körben. Ez a díszítés inkább a korábbi idők cserépedényeire jellemző. Úgy látszik azonban, hogy a fésűs hullámvonalas bekarolást az edény vállán még a XI. században is használják. Ugyanilyen díszítésű cserépbögrét ismerünk a csehországi Hodousicéről. Ebben a bögrében legkésőbbi a XII. század elején vert pénz volt.¹¹⁶

Az andornaktályai edény testén is a mintázat csigavonalban halad végig. Ezen azonban bekarolás helyett fogaskerékkel benyomott díszítés látszik (1. kép 3, 14. kép 4—4a). Árpád-kori edényeinken aránylag gyakori ez a díszítés (pl. a tiszalökrázomi ásatás anyagában).¹¹⁷ A halimbai X—XII. századi temető edényei között többször is előfordul, de Török Gy. megállapítása szerint csak a temető legkésőbbi — pénzekkel XI. század második felére, a XII. század elejére keltezett — szakaszában.¹¹⁸ Edényünket összevetve a halimbai edényekkel, arra következtethetünk, hogy a fogaskerékkel készített díszítés a XI. század végén, a XII. század elején terjedt el.

XIII. századi cserépedények

A XIII. századból kilenc cserépedény van, melyek közül nyolcat valószínűleg a tatárjárás idején rejtettek földbe. Használatuk tehát a XIII. század első felére határozható meg. Van közöttük bögre, fazék, palack, füles korsó. A Bajóton talált bögre (2. kép 1) zömök formájával — mely a XIII. századiak között valószínűleg a legrégebbi — inkább a korábbi idők (XI—XII. század) edényeihez áll közel.

Az Örkénypusztáról származó füles cserépkorsó formájában és díszítésében is egészen ritka Árpád-kori kerámiánkban (2. kép 6, 15. kép 4—4a). Érdekessége az, hogy testét két különböző színű festés is borítja. A korsót ugyanis — a fenékrész kivételével — vörösre festették, és a vörös alapszínre került rá a széles sávós fehér színű festés. Pénzleletes edényeink között ez a legrégebbi festett edény.

Eddigi tudásunk szerint a cserépedények közül a XIII. századra keltezhető sárgásfehér színű palackokon és korsókon széles vízszintesen körbefutó vörös színű sávokban jelenik meg a festés. Az örkénypusztai lelet azt mutatja, hogy ekkortájt más színű edények festése is elterjedt.¹¹⁹

A hajdúszoboszlói cserépfazék (2. kép 4, 16. kép 4—4a) és a nagytarcsai palack (2. kép 7) a korábbi idők középkori kerámiájában nem ismert világos sárgásfehérre égő agyagfajtából készült. Mindkét edény kora hitelesíti azt a megállapítást, hogy a sárgásfehérre égő agyagfajta használata nálunk a XII. század végén, a XIII. század elején terjedt el. A fazék megnyúltabb teste, kettős tagolású pereme viszont új fazékforma használatát, térhódítását jelzi. Mindkét edény testét széles közzel csigavonalas bekarolás borítja. Anyagunkban a sárgásfehér nagytarcsai (2. kép 7) és a barnászöld színű bálvány-abapusztai cseréppalack (2. kép 9, 15. kép 3) bizonyítja, hogy a XIII. század első felében a csigavonalas bekarolás a palackok egész testére terjedt ki.¹²⁰

A Berettyóújfaluról származó cseréppalack (2. kép 8, 15. kép 1) a XIII. századiakra általában jellemző nagytarcsaitól és bálvány-abapusztaitól formájában és díszítésében is eltér: Erősen kihasodó teste nem fokozatosan szűkülő vállal, hanem éles töréssel megy át a hengeres nyakba. Hasa fölött és a vállán körben futó éles tagolású hornyolatokkal eddig csak az 1300-as évek táján készült edényeken találkoztunk,¹²¹ mely azután a későközépkori kerámia egyik jellegzetessége lesz. Úgy látszik azonban, hogy első darabjai már korábban, a XIII. század közepe táján készültek.

A XIII. század harmincas-negyvenes éveiből való az Abonyban talált kis mázas cserépbögre (2. kép 2, 16. kép 1—1a), amellyel Höllrigl J. rövid tanulmányában külön is foglalkozott.¹²² A sekély hornyolatokkal tagolt, barnamázazas kis cserépbögre koraiságával meglehetősen egyedülálló darabja középkori kerámiái anyagunknak. Az újabb kutatások megállapították, hogy nálunk a XIII. században és a XIV. század elején a máz használatát még nem ismerték. A budai vár és várpalota ásatásából már a XIII. század végéről került elő mázas kerámia, ezek azonban külföldi, ausztriai behozatalnak bizonyultak.¹²³ A máz használatát az újabb kutatások szerint a XIII. században Közép-Európában nemcsak Bécsben ismerik, hanem Lengyelország DNy-i (Szilézia) és D-i területein is, sőt a csehországi XIII. századi mázas kerámia leletekről is a cseh kutatók feltételezik, hogy helyben készültek. A Csehországi Davle melletti ostrovi bencéskolostor ásatásakor az abonyival egyező bögre felső részének mázas töredéke került elő.¹²⁴ Höllrigl J. az abonyi bögre néhány XIII—XV. századi ausztriai megfelelőjét közli, melyek oltárereklyetartóul szolgáltak.¹²⁵ Bögrénk mázazása sötétebb, mint a XIII. század végi, Ausztriá-

¹¹⁶ Richter, M., Časopis Narodního Musea 128 (1959) 6., 1. kép 3.

¹¹⁷ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 61., XVII. t. 1.

¹¹⁸ Török Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39 (Bp. 1962) 96.

¹¹⁹ Erre utal a budai várpalota XIII. századvégi vörös színű edénytöredéke is, amelyiknél a fehér engobon vörös félkörmintás festés van. Holl I., BpR 20 (1963) 340., 69. kép 4.

¹²⁰ Megállapításunkat a budai várpalota ásatásának XIII. századi palackjai is megerősítik. Holl I., BpR 20 (1963) 339.

¹²¹ Holl I., BpR 20 (1963) 339., 68. kép 3.

¹²² Höllrigl J., Arch. Ért. 50 (1937) 147—151., 88. kép.

¹²³ Holl I., BpR 16 (1955) 175.

¹²⁴ Richter, M., PA 52 (1961) 575., 3. kép.

¹²⁵ Höllrigl J., i. m. 89. kép a—c.

ból behozott budai leleteké, de különbözősége ellenére mégis ausztriai készítménynek tarthatjuk, mint az egyetlen eddig ismert készítési helyet, ahonnan hozzánk a XIII. században mázas kerámiát szállítottak.

Végezetül a XIII. századiaknál kell szólnunk a Rimócon talált kis cserépfazékról (2. kép 5, 15. kép 2) is. Az edényben az 1881. évi feldolgozás szerint a XV. század elején vert pénz volt a legkésőbbi, de a cserépedény olyannak látszik, mintha lényegesen korábbi időből származna. Formájára eléggé egyedülálló edény, apró kavicsszemekkel soványított sárgásfehér színű anyaga, testén végighúzódnó csigavonalas bekarcolása viszont a XIII. századi edényekhez hasonlít. Huszár Lajos szíves tájékoztatása szerint a salzburgi pénzek legújabb feldolgozásában¹²⁶ Gregor salzburgi érsek (1396–1403) dénárjai nem fordulnak elő. Így valószínűleg a leletben XIII. századi friesachi dénárok voltak a legkésőbbiek, és elrejtése a XIII. század első felében, a tatárjárás idején történhetett. Pintér Sándor szécsényi ügyvéd, aki az edényt a MNM-nak ajándékozta, előkerüléséről — többek között — azt írja, hogy „az edény, melyben a pénz volt, közönséges virágcserepeinkhez hasonló, durva szemcsés agyag keverékből készült — de már akkor, midőn e pénz tartályaként felhasználtatott 3/4 részében felső részétől alja felé el volt törve, s mint mondatik, lapos kővel volt beborítva”. Ennél a leletnél törött cserépfazekat használtak fel a pénzek földbe rejtésére.

XIV. századi cserépedények

A XIV. századi kerámiát összegyűjtött anyagunkban csak két edény képviseli.

A század közepe tájáról a zalavári cseréppalackot (3. kép 2, 16. kép 3) sárgásfehér anyagával, formájával, tölcésérszajnyílásával a XIII. századból ismert palackok folytatásának vehetjük. Falán három sávban körülfutó vörös színű, egymást keresztező félkörök a XIV. századi edények egyik jellegzetes festése, melynek használatát a XIII. századra vezethetjük vissza. A budai várpalota XIII. századi anyagában az egyik kancsótöredéken két vízszintes sáv között helyezkednek el a félkörök, egy másik töredéken, lehetséges, hogy a félkörös festést nem határolta vízszintes sáv.¹²⁷ A XIV. századi kancsótöredékeken is félköríves festés található, de köztük fogazott csíkozásúak is vannak.¹²⁸

A XIV. század végéről származó sárgásfehér színű bajóti cserépbögrén (3. kép 1, 16. kép 2) a korábbi csigavonalas bekarcolás helyett az edény testének nagyobb részén körben futó hornyolatok látszanak. Pénzleletes bögrénk megerősíti, hogy

a hornyolatokkal díszített edények tömegesebb előfordulása a XIV. századra keltezhető. Hasonló formájú és hornyolású bögrék és fazekak a XIV. századi kerámiai anyagban gyakoriak.

XV. századi cserépedények

A XV. század első feléből, Zsigmond uralkodásának idejéből öt pénzleletes cserépedényünk van.

A XV. század elejéről a kiskunhalas-bodoglárpusztai fazék (4. kép 3, 17. kép 5) barnászörös égetésű, szabályos formájú és tagolt pereme van, amelyre a fedő jobban ráilleszkedett. Vékony falának körben futó hornyolatai utalnak arra, hogy ez a díszítő eljárás a XV. században is használatban volt.

A Fülöppjakabpusztán talált fazék (17. kép 4) kihajló, legömbölyített pereme és vállán körülfutó bepecsételt díszítése az Ausztriából behozott, a XV. században már faluásatásokon is gyakrabban előforduló, grafitozott anyagú, bepecsételt bélyeges peremű edényekkel mutat rokonságot.

Az osztrák szürke vagy barnásszürke készítményekkel szemben azonban edényünk barnászörös színű, nem grafitozott anyagú, perembélyege nincsen, a vállán pedig ferde vonalakkal álló bepecsételt díszítés halad körben. A cserépedény — pereme és pecsételt díszítése kivételével — eltér az ausztriai készítményektől, s így hazai készítménynek kell tartanunk. Hasonló formájú és vállán bepecsételt díszítésű XV. századi fazék került elő a budapest-tabáni ásatásból, a különbség csupán annyi, hogy szürke színű.¹²⁹ A fülöppjakabpusztai fazék is bizonyítja és megerősíti Holl Imrének a tabáni fazékkal kapcsolatos azon megállapítását, hogy ezek az edények osztrák hatásra dolgozó magyarországi műhelyben készültek.

A XV. század elejéről származó bácsalmási palack (17. kép 1) megformálásában a XIII–XIV. századiaktól részben eltérés van. Feneke fölött összeszűküléssel tagolt, teste megnyúltabb, legnagyobb kihasasodásánál egyenes falu. Tölcésérszajnyílása, karcsúbb, nyúlánkabb XIII. század végi — XIV. századi palackokra emlékeztető bekarcolása kétségtelenül a XIII–XIV. századi palackforma tovább fejlődésére utal.

A XV. századi, Zsigmond-kori edények között egy cseréppersely (4. kép 1, 17. kép 3) is található. A pénzleletes edények sorában ez az Ipolyságon (Šahy) előkerült a legrégebbi, de már a budai várpalota XIII. század végi leletanyagában is előfordul egy persely.¹³⁰ Formája ennek is ugyanolyan, mint a mi perselyünké, de anyaga sokkal finomabb és felső részén mázas, ami arra utal, hogy ausztriai készítésű. A budapest-tabáni ásatások során XV. századi pénzekkel keltezett gödörből több persely

¹²⁶ Probszt, G., Die Münzen Salzburgs. (Bâle—Graz 1959)

¹²⁷ Holl I., BpR 20 (1963) 339–340., 68. kép 5, 69. kép 4.

¹²⁸ Holl I., BpR 20 (1963) 345., 74. kép 7–8.

¹²⁹ Holl I., BpR 16 (1955) 176., 52. kép.

¹³⁰ Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorlaskori és Árpád-kori edényeken. Rég. Füz. 12 (Bp. 1959) 28.

is került felszínre.¹³¹ Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a XV. századi leletanyagunkban több persely is van, ami egybeesik azzal az idővel, amikor a pénzgazdálkodás a középkori Magyarországon is szélesebb körben terjedt el. A persely zártágánál fogva a legalkalmasabb volt pénzek tárolására, és amikor a szükség úgy kívánta pénzek elrejtésére is. A forma széles körű elterjedését mutatja, hogy a magyarországiakkal teljesen egyező került elő Prágában, a Jungmanova utcában. Ebben a perselyben is XV. századi pénzeket találtak.¹³²

XVI–XVII. századi cserépedények

A XVI–XVII. századból az eddigieknél több és változatosabb edényt tanulmányozhatunk. Mivel több edényformánál a XVI. századhoz képest a XVII. században sem tapasztalható lényeges változás, indokoltnak látszik, hogy ennek a két évszázadnak és a XVIII. század legelejének edényeit együtt tárgyaljuk, utalva mindenütt az edény korára.

Ebből a korból összegyűjtött edények között leggyakoribbak a szűk nyakú cserépkorsók. Anyagukra és formájukra olyan cserépkorsók vannak közöttük, amelyek eddig áttekintett középkori pénzesedények közül hiányoztak. Szürke, kívülről fekete színű, jól iszapolt, valószínűleg homokkal soványított agyagból készült edények, főleg korsók ezek; legtöbbjük felületét vízszintes, függőleges vagy kissé ferde irányú vagy mintás, fénylő besimítások díszítik.

A XVI. századból három, a XVII. századból négy cserépkorsónk van. Közülük csak a XVII. századi, Nagyhalászon talált korsó (10. kép 6, 23. kép 5) ép, a többinek a nyaka és fülének nagy része hiányzik. Valószínűleg a töredékes korsók formája is — a türkevei kivételével — ilyen volt, fülükön szopókával, melynek maradványa a nyíribronyi fültöredékén megmaradt. A XVI. század harmadik éveiben földbe került türkevei korsónak (6. kép 1, 20. kép 3) valószínűleg egyenes kiöntőcsöve volt, melyet vízszintes tagozat kapcsolt a korsó nyakához.¹³³ Ez a legkorábbi fekete korsó anyagunkban, testén vízszintes, vállán függőleges irányú besimítással. A XVI. század második feléből való másik két korsón a pátróhain (6. kép 2, 20. kép 1) és a tiszapolgárin (6. kép 3, 20. kép 4), a XVII. század elejéről származó nyíribronyin (10. kép 4, 23. kép 4) és nagyhalászin (10. kép 6, 23. kép 5) függőleges vagy kissé ferde irányú besimítások vannak. A XVII. század nyolevadás

éveiből két, az előbbieknél kisebb méretű korsónk van: a kondói világosszürke színű besimítások nélkül, de fényezett felületű (10. kép 1, 23. kép 2) az ugornyai viszont az előbbiekkal azonos fekete színű, vállán virágsziromra emlékeztető besimítással. (10. kép 3, 23. kép 3) A XVIII. század elejéről még egy Apagyon előkerült füstölt kancsóról tudunk (10. kép 5, 25. kép 3).

Ezek az edények szürkés feketeszínüket égetésük során nyerték. Készítésmódjukat a napjainkban is fekete edényeket készítő népi fazekasaink munkamódszereinek vizsgálatából jól ismerjük.¹³⁴ A korongolt, bőrkeménységűre megszáradt edény felületét növényi olajos keverékkel bepamacsolják, a felületet átitatódása után posztóval jól ledörzsölik. Ebbe az olajjal átitatódott felületbe lecsiszolt élű folyami kavicsal, csonttal vagy pedig disznóaggyarral a díszítést besimítják. Jellegzetes szürke—fekete színét pedig különleges égetése révén nyeri. Amikor az edények már kiégték, az égetőkemence tüzelőterét fával, szalmával (régiben „juhporral”, juhtrágyával) megrakják, a kemence nyílásait elzárják, és a kemence belsejében keletkező füst, korom és kátrány átjárja az edények izzó falát és feketére festi. Kiszedésük után a ráakódott kormot ruhával letisztítják róluk.¹³⁵

A népi fazekasság kutatói — elsősorban az évszamos tárgyak alapján — a fekete kerámia használatát a XVIII. század végéig tudták visszavezetni. Pénzleletes fekete edényeink és az ásatási leletanyag azt bizonyítja, hogy használatuk régebbi időre, egészen a XVI. század elejére visszanyúlik és onnan kezdve folyamatosan megtalálható. Általánosságban a vonalas besimítást használják, és ma még meglehetősen hézagos anyagunk alapján úgy látszik, hogy a mintás-virágos besimítás csak későbbi időben, a XVII. század második felében jelenik meg.¹³⁶ Legkorábbi füstölt, besimított edényünk a török hódoltság kezdetével egyidejű. Feltehető tehát, hogy a török hódítás során a Balkán felől terjedt el nálunk ez az edényfajta.

A fekete, zömében besimított korsókon kívül anyagunkban még egy-két korsóformát találunk. Ezek közül megemlíteném azt a XVI. sz. eleji nagyméretű barnás-vörös színű füles cserépkorsót, amelyik Szederkényben került elő (7. kép 7, 18. kép 1). Szájnyílása a korábbi XIII–XIV. századi szűk nyakú edények (palackok) tölcéses szájnyílásával szemben egészen szűk. Az ilyen éles bordázással tagolt, összeszűkülő szájnyílású korsó valószínűleg már a XV. század második felében kialakult.¹³⁷ Ez a korsóforma későközépkori település ásatásoknál gyakran kerül elő.¹³⁸

¹³¹ Nagy L., TBM 4 (1936) 26., XIV. t. 1.; Garády S., BpR 14 (1945) 427., 34. kép 2.

¹³² Reichertová, Kv., i. m. 252., 6. kép 4.

¹³³ Korsónk formája hasonló lehetett a türkevmórici ásatáson talált egyik korsóhoz. Méri I., Arch. Ért. 81 (1954) XXXV. t. 5.

¹³⁴ Lükő G., DMÉ 1939–40. 148–149.; Szabadfalvi J., Műveltség és hagyomány 1–2 (1960) 174–185.

¹³⁵ Szabadfalvi J., i. m. 177–183.

¹³⁶ Szabadfalvi J. a növényi mintás besimítás kialakulását az írókás parasztkerámia elterjedésének idejére teszi. I. m. 181.

¹³⁷ Holl I., BpR 20 (1963) 44. kép.

¹³⁸ Méri I., i. m. 148., XXXV. t. 4, XXXVI. t. 3.; ifj. Fehér G., Arch. Ért. 82 (1955) XLIX. t. 7.; Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Összeállította: Éri I. és Bálint A. Rég. Fü. II. 6 (Bp. 1959) XXIX. t. 7.

Szájnyílásuk megformálásában a szederkényihez közel álló az a több példányban is előforduló XVI–XVII. századi korsóforma, amelyiknél tojásdad vagy gömb alakú teste domborodó vállából éles töréssel egészen szűk nyakban és szájnyílásban folytatódik. A már említett okok miatt valamennyi korsó nyaka itt is egészen a válláig hiányzik. (Az 1936. évi budapest-tabáni ásatás 37. gödréből a 8. képen egy hasonló szájnyílású és formában is közel álló korsót mutatok be.) Valamennyi korsó sárgásfehér színű, testük felső részét vagy vállát kívülről barnássárga vagy zöld máz borítja. A lövőpetri (7. kép 5, 21. kép 4) és sajóvelezdi (11. kép 1, 24. kép 2) korsó vállán mindkét fajta megtalálható. Korsóink többsége, az érdi, (7. kép 1, 21. kép 3) lövőpetri (7. kép 5, 21. kép 4), nógrádverőcei (7. kép 8, 21. kép 7) és béri (7. kép 6, 21. kép 5) a XVI. század második feléből, a sajóvelezdi (11. kép 1, 24. kép 2) pedig már a XVII. század első negyedéből származik. A bennük talált pénzletek azt mutatják, hogy ezek a korsók elsősorban a XVI. század második felében és a XVII. században voltak használatban. Lehetséges, hogy csak egészen véletlen jelenség, de mégis megemlítem, hogy valamennyi mázas, szűk szájnyílású pénzleletes korsó az északi országrész déli területeiről került elő. Korai volna ebből valamilyen következtetést levonni, de azt a feltevést talán megkockáztathatjuk, hogy ezek a XVI. században Észak Magyarországon működő valamelyik fazekasműhely készítményei.¹³⁹ Ide sorozhatjuk még a szélesebb szájnyílású és zömökebb testű mátraszöllősi korsót is a XVI. század végéről (7. kép 3, 21. kép 6).

A XVI. század első negyedéből származó zömök formájú kódsi bögre vállán néhány soros széles hornyolat fut körben (5. kép 1, 18. kép 4). A XV. századi fazékformától kevés eltérés látható a XVI. század második harmadából a nagykatái (5. kép 6, 19. kép 1) és szatmárnémeti (Satu Mare) (5. kép 13), a század végéről a cegléd-szűcstelepi fazekakon (22. kép 3). A XV. századiaknál kissé megnyúltabb a formájuk, felső harmadukban hasasodnak ki, bekarcolások vagy honyolatok néhány sorban csak a vállukon van, belsejüket pedig máz borítja.

Az előbbiekhöz hasonlóan mázazást láthatunk a Teklafalun talált cseréppohár töredéken (5. kép 2, 18. kép 2), melynek mázazása és számócás díszítése kétségtelenül arra utal, hogy díszedénynek készült. A budai fazekasság a XV. század második felében érte el azt a fokot, hogy díszedényeket is tudott előállítani. A budai műhely hatására a vidéki fazekasmesterek megpróbálkoztak főleg mázat-

lan,¹⁴⁰ de pohártöredékünk alapján úgy látszik, mázas díszedények készítésével. Ilyen vidéki műhely készítménye lehet kis pohártöredékünk, mely formájára valószínűleg a későközépkorban általánosan használt ezüstpohár cseréputánzatának készült. Formája és díszítése részben hasonló lehetett a budai várpalota ásatásán előkerült számócás díszű poharakhoz.¹⁴¹ Lényeges különbség köztük az, hogy a teklafalui pohár gyengébb kivitelű barnásvörös, kívülről szürkére égetett, aránylag vastag falú, csak a külső felületét borító barnászöld mázazása nem olyan tisztán csillogó, számócás díszítése kissé elmosódottabb, mint a budaiaké.

Az endrefalvai sárgásfehér színű cserépedény alsó részének töredékén látható barnásvörös festés (5. kép 5, 18. kép 5) közelállónak látszik a XV. századi kancsók díszítéséhez, ahol a két vízszintes sáv között ferde csíkozás töltötte ki.¹⁴²

XVI. századi edényeink sorában Ménfőcsanakról van egy cseréppersely (5. kép 7, 19. kép 6), mely formájában eltér az előbbieken tárgyalt XV. századiaktól. Ez a persely megnyúltabb formájú, felső harmadában hasasodik ki, felül csúcsos gombbal végződik. E néhány pénzleletes persely alapján úgy látszik, hogy a kissé nyomott, gömb formájú perselyeket a XIII–XV. században, a magasabb, megnyúltabb formájúakat pedig a XVI. században használták.

Nemcsak pénzleletes cserépedényeink között, hanem középkori kerámia anyagunkban is egyedülálló darabnak számíthatjuk azt a két cserépfazekat, melyet valószínűleg pénz tárolására készítettek.¹⁴³ A nagyobbikat Tápiószecsnön találták, a fedele is megvan (9. kép 2, 22. kép 4). 1560 táján rejtették el. A kisebbik Kustánszegen került elő, fedele ennek azonban hiányzik (9. kép 4, 22. kép 2). Ezt 1650 körül ásták el.

A két cserépfazék formája igen hasonlít egymáshoz. A különbség annyi közöttük, hogy a kustánszegi szájnyílása kissé összeszűkül, és vállán nincsen csigavonalas bekarcolás. Mindkét fazék szájnyílásán egymással szemben kis kerek lyuk van. A tápiószecsei fazék fedője a fazék szájnyílására kívülről egészen a válláig jól ráilleszkedik. A fedő is, a szájnyílásnak megfelelően egymással szemben két helyen át van fúrva. A lyukak arra szolgáltak, hogy rajtuk keresztül az edénnyel a fedőt összekötözhessek. Érdekessége még ennek a két fazéknak, hogy a tápiószecsei vállán egy, a kustánszegi hasán három kereszt alakú bekarcolt jel van. A készítő jelére ezeknél a bekarcolásoknál aligha gondolhatunk, inkább a fazék lekötözésénél lehetett szerepük.¹⁴⁴

¹³⁹ Ennek a területnek, főleg díszesebb kerámiai emlékeiről: Voít P., Kerámiai emlékek. Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája III. (Bp. 1954) 94–100.

¹⁴⁰ Holl I., BpR 20 (1963) 364.

¹⁴¹ Holl I., BpR 20 (1963) 46–47. kép; Díszítésében annyiban van eltérés, hogy a budaiakon egyazon poháron a számócás díszítés mellett több bepecsételt mintát is alkalmaztak.

¹⁴² Holl I., BpR 20 (1963) 349., 30. kép.

¹⁴³ Feltevésünket megerősíti az is, hogy mindkét fazékban pénz, s nem is közönséges aprópénzek, hanem tallérok voltak. A tápiószecsei fazékban talált 194 db tallér arra is utal, hogy rangosabb tulajdonosa volt.

¹⁴⁴ Lehetséges, hogy a lekötözött edény zsinórját a fazék vállán viaszba nyomott pecséttel is rögzítették, s hogy a viasz a domborodó felületen szilárdabban tapadjon, talán éppen a kereszt alakú bekarcolásra nyomták rá.

A XVII. századi pénzleletes cserépedények egy részével már az előbbieken foglalkoztunk, főleg azokkal, amelyek a XVI. századtól változatlanul megvannak. A szűk nyakú cserépkorsók vállát továbbra is kívülről máz borítja. Erre utal a XVII. század második feléből a pátrohai korsó (11. kép 3, 24. kép 4), melynek vállán csipkézett borda fut körben, a XVIII. század elejéről pedig Szegeden a Minorita kertben talált korsó (11. kép 2, 25. kép 1). A XVII. század végéről néhány kisebb füles bögre van összegyűjtött anyagunkban. Ezeket nézzük meg kissé közelebről.

A népi kerámiai kutatás az összegyűjtött tárgyi anyag alapján a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig tisztázta, és különválasztotta egymástól a népi fazekasközpontokat és azok készítményeit. Előzményeit a késő középkori ásatások anyagában kell keresnünk. A kutatás tehát a régészet és néprajz együttműködésével valósítható meg. Kezdeti lépések már történtek pl. a késő-középkori „népies” fazekas-kályhás központok elkülönítésére.¹⁴⁵

A XVII. század végére és a XVIII. század elejére keltezhető edények között van még néhány bögre és kancsó, amelynek formája, de főleg díszítése inkább a későbbi idők ismert népi kerámiájához áll közelebb, mint az előbbieken ismertetett XVI—XVII. századi edényekhez. Míg az eddig átvizsgált edényeken egyszínű festést, egy vagy esetleg két különböző színű mázat láthattunk, ezeken az edényeken a mázat és az egy vagy több színű festést együttesen alkalmazták. A Debrecenből származó Sesta-kerti (12. kép 3, 26. kép 2) és az Agárdi utcai bögrék (12. kép 2, 26. kép 1) talán éppen a XVII. századi debreceni fazekasság készítményei. Valószínű, hogy a XVII. század egyik legnagyobb fazekasközpontja Debrecenben volt.¹⁴⁶ A nyírbalkányi cserépedény (12. kép 5, 26. kép 3) a XVII. század harmincas éveiből és a kisvárdai cserépkancsó (12. kép 1, 27. kép 1) is a XVII. század végéről mázatlan, vékony vonalas festéssel díszített. Mindkét edény arra utal, hogy a vékony vonalas edényfestés tömegesebben csak a XVII. században terjed el. A XVIII. század eleji győrvári edény (12. kép 6, 24. kép 3) gerezdes teste a habán fazekasok formakincsének átvételére utal, akik már a XVII. század elején készítenek ilyen edényeket évszámmal is.¹⁴⁷

A bemutatott cserépedények készítmódjával részletesebben nem kívánok foglalkozni, mivel a középkori fazekasság munkamódszereinek felvázolása az edények részletes vizsgálatával már több dolgozatban megtörtént. A bemutatott edények között a XIV. század végére keltezhető bajóti cserépbögre (3. kép 1, 16. kép 2) az első, amelyik

a lábbal hajtott korong használatára utal. A bögre fenekén a korongról levágás nyoma vehető észre. A XV—XVII. századi edények bizonyítják, hogy az olyan kézikorong használata, amelyiken az edényt már egy darabból tudták korongolni, főleg a vidéki fazekasság gyakorlatában továbbra is megmaradt. A két korongolási mód még hosszú ideig egymás mellett élt.¹⁴⁸ A XVI. század második feléből a hajdúhadházi edénytöredék (5. kép 11, 19. kép 2), a XVII. század végéről pedig az apagyi (10. kép 5, 25. kép 3) kancsó a kézikorong használatára utal. Mindkét edénynél észrevehető, hogy a fenékrészt és falát külön darabból készítették, és az edényt a korongról leemelték.

A Dunántúl déli részének XVI—XVII. századi kerámiai anyagából mint ahogyan a fazekasbodai (27. kép 2) és a baranjai¹⁴⁹ pénzleletes edény is bizonyítja — több olyan edényt ismerünk, amelyek az egyszerűbb kézikorongos készítmód mellett anyagukban és részben formájukban is a kora Árpád-kori edényekhez állnak közel. Feltehető, hogy törökkori déli betelepülőkkel kerültek ezek az edények és fazekaseljárások Dél-Dunántúlra. A Balkánon, Boszniában ugyanis ilyen edényeket a népi fazekasok egészen napjainkig készítenek.¹⁵⁰

Összefoglalás

Azáttanulmányozott emléanyag alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a pénzletek elrejtése a magyar középkorban folyamatosan megtalálható. Elrejtőik nagyrészt a hűbéri társadalom alacsonyabb, dolgozó osztályaiból, rétegeiből kerültek ki. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás szélesebb körű elterjedésével a pénzletek száma általánosságban növekedett, melynek korszakonkénti számszerű alakulását az országban uralkodó közállapotok (erős központi hatalom, feudális anarchia) és az országot ért külső támadások, hadjáratok, harci események (tatárjárás, török hódoltság) lényegesen befolyásolták.

Az összegyűjtött anyag vizsgálata révén megkíséreltük felvázolni középkori cserépedényeink pontosabb korhatározását. A pénzleletes edények csekély száma, egy-két edényformának gyakoribb előfordulása mellett mások hiánya akadály volt annak, hogy megközelítőleg is teljes áttekintést kapjunk; ahhoz azonban elegendő volt, hogy az eddigieknél részletesebben megismerjük egy-egy évszázad cserépedényeit.

Összefoglalóan annyit megállapíthatunk, hogy a XI—XII. század zömökebb formájú edényein előfordul még a fésűs hullámvonalas bekarcolás. A XI. század második felétől kezdődően terjed el

¹⁴⁵ Méri I., Arch. Ért. 84 (1957) 196—201.

¹⁴⁶ Kresz M., NÉ 43 (1961) 149.

¹⁴⁷ Csányi K., A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. (Bp. 1954) 19.

¹⁴⁸ Holl I., BpR 17 (1956) 190.

¹⁴⁹ Mažuran, I., i. m. 133., 1. kép.

¹⁵⁰ Kalmeta, A., Glasnik Zemalskog Muzeja u Sara-

jevu 9 (1954) Istorija i Etnografija III. t. 5—6., VIII. t. 3.; Popović, Cv. O., Glasnik Zemalskog Muzeja u Sarajevu 11 (1956) Istorija i Etnografija IV. t. 1.; — 12 (1957) IV. t. 2.; a pécsi múzeum hódoltsághoz tartozó török anyagából kézikorongon készített korsókat mutat be ifj. Fehér Géza (JPMÉ 1959. 126—127., II. t. 4—7., VI. t. 2—3., IX. t. 10—13.).

a csigavonalban haladó fogaskerékkel benyomott díszítés.

A XIII. században a sárgásfehér színű — főleg szűk nyakú — edények mellett más színű edényeket is festettek. Pénzleletes edényeink azt is bizonyították, hogy a XIII. század második felétől kezdődően a XIV. században terjedtek el a hornyolt falú edények, amelyek a későbbi, XV. századi emléanyagban is megvannak.

A XIV. és XV. századi palackok formája és festése a XIII. századiakból fejlődött tovább. A XIV. századiak egyik jellegzetessége a többsávós, egymást keresztező félköríves festés. A XV. századi palackok egy része már megnyúltabb formájú, fenékrészük felett összeszűküléssel tagolt. Az egészen szűk szájnylású füles cserépkorsók is a XV. század második felében, a XVI. század elején terjedtek el.

A XVI—XVII. századi edényeken a legfontosabb változás a máz használatának tömeges el-

terjedése. Ekkor kezdi a vidéki fazekasság is a mázat szélesebb körben alkalmazni. Fazekaknál legtöbbször belsejüket, korsóknál a felső részüket kívülről, többnek pedig belsejét is mázalták. A XVI. század első felétől kezdve folyamatosan megvannak a füstölt fekete edények, amelyeken a vonalas besimítás mellett valószínűleg a XVII. század második felében kezdik alkalmazni a min-tás-virágos besimítást.

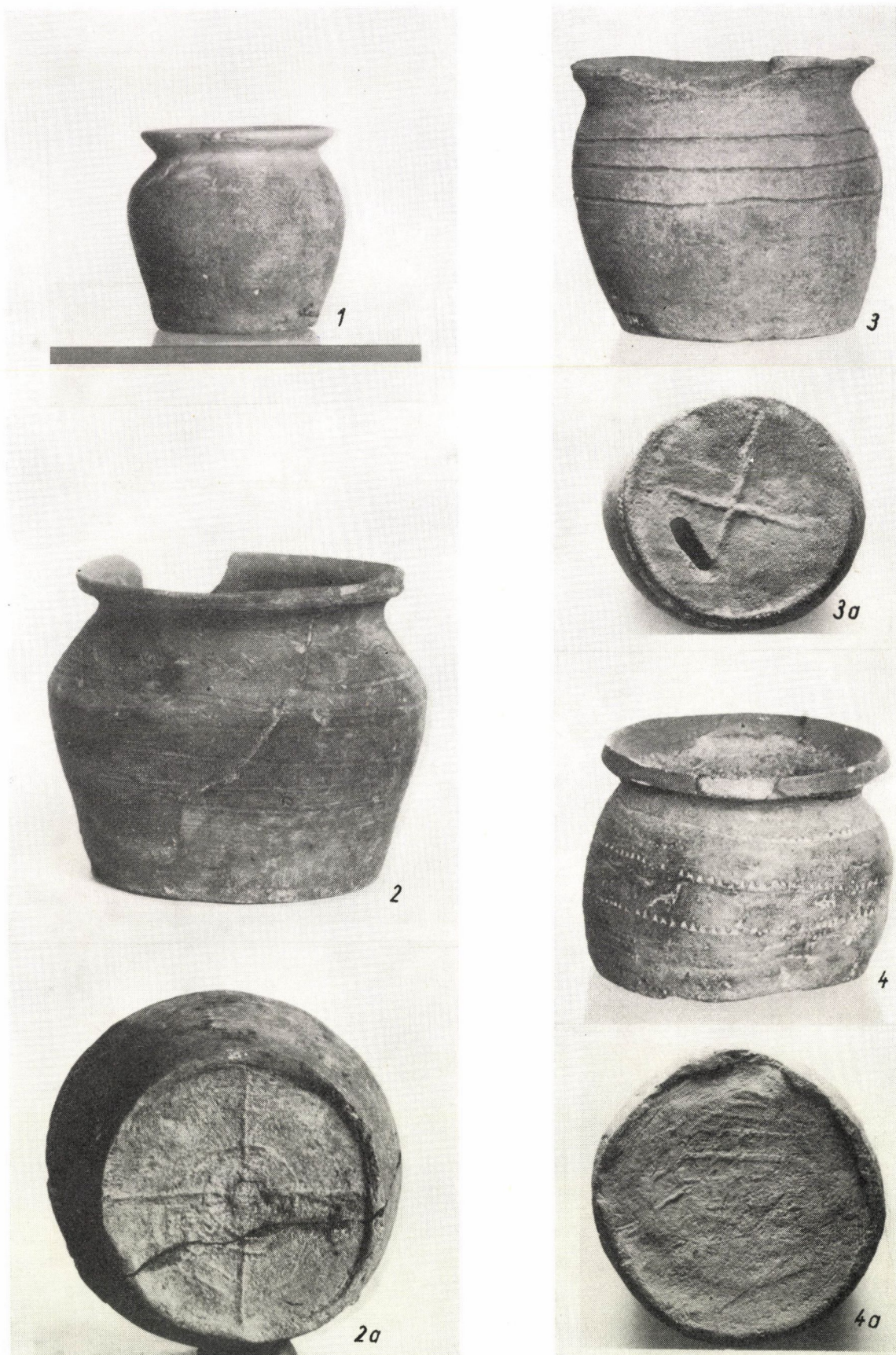
A XVII. századból, főleg a század végéről való cserépedényeket — amelyeken vékony vonalas festés, vagy máz és festés együttesen került alkalmazásra — népi fazekasságunk készítményei közvetlen előzményének vehetjük.

A Rákóczi szabadságharcra lényegében a pénzletek elrejtésének hosszú és viharos korszaka is lezáródik. A XVIII. századnak az előző évszázadokhoz képest békésebb évtizedei már nem tették szükségessé a pénzek tömegesebb elrejtését.¹⁵¹

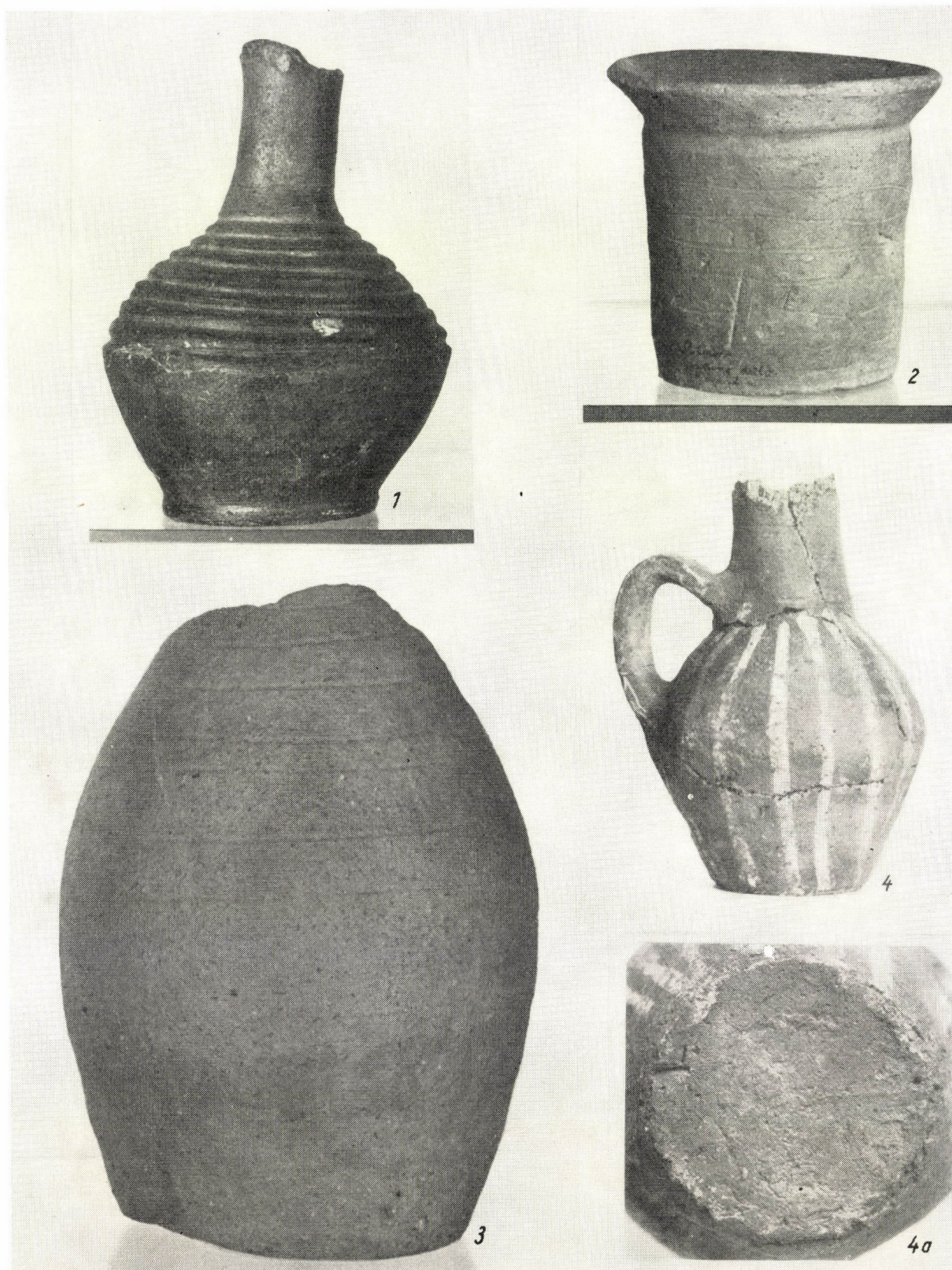
*

¹⁵¹ Dolgozatom írása közben sokat köszönhettem azoknak, akik anyagkölsönzéssel támogattak. Bálint Alajos a Szeged-Minorita kerti, Korek József a nagykátai, Papp László a fazekasbodai cserépedény közlését engedte át. Fehér Géza a felsőszentiváni, Holl Imre a zárpári és Budapest-Kőérberek-dűlői, Kozák Károly a ménfő-csanaki és kustánszegi, Méri István a nógrádverőcei,

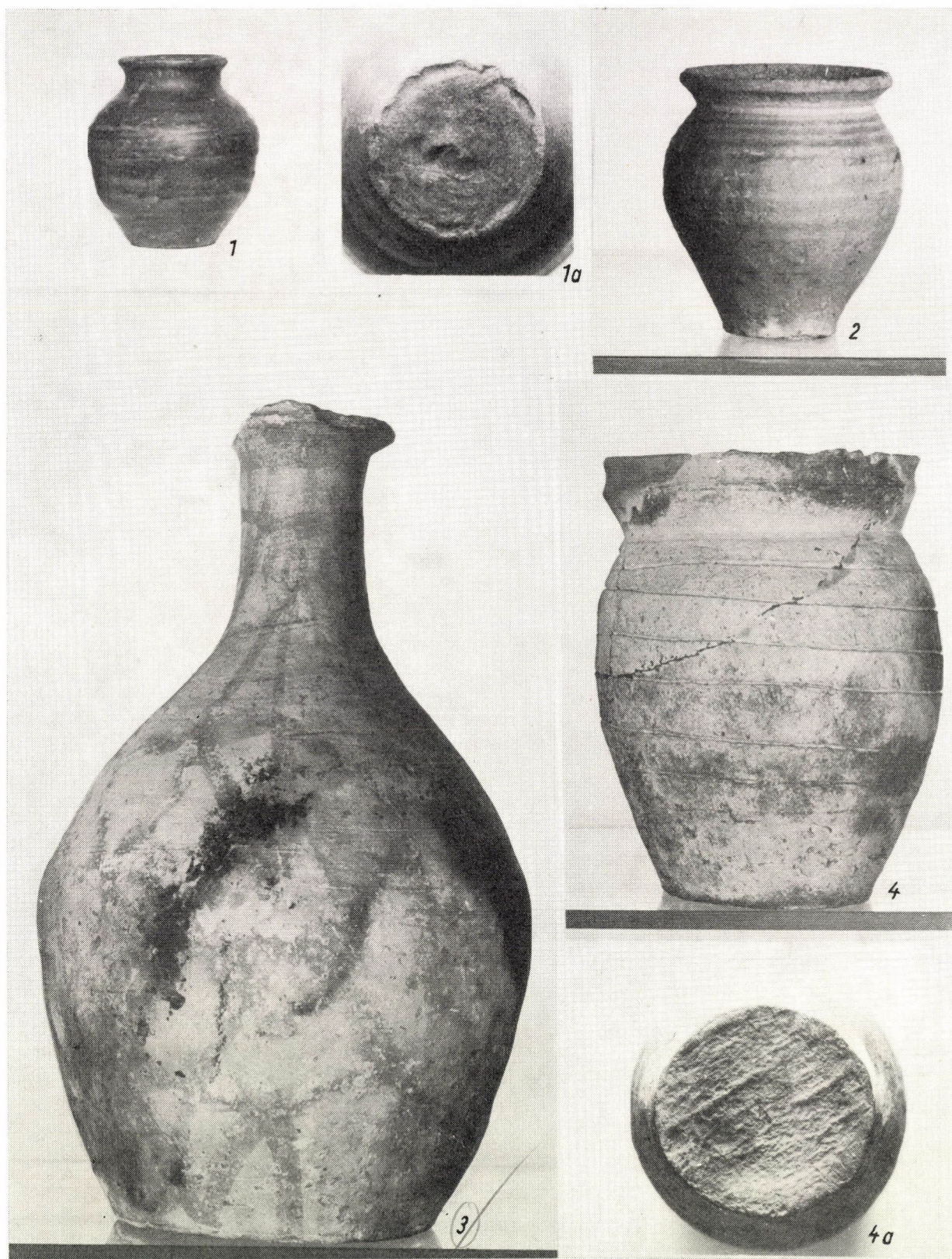
Patay Pál az endrefalvai cserépedényre hívta fel figyelmet. Huszár Lajos és Gedai István pénzek meghatározásával támogattak. A fényképeket — a szederkényi és fazekasbodai edény kivételével, amelyek Nádor Katalin felvételei — Karáth József, a rajzok nagyobb részét és a térképet Patay Pálné készítette. Segítségükért valamennyien fogadják hálás köszönetemet.

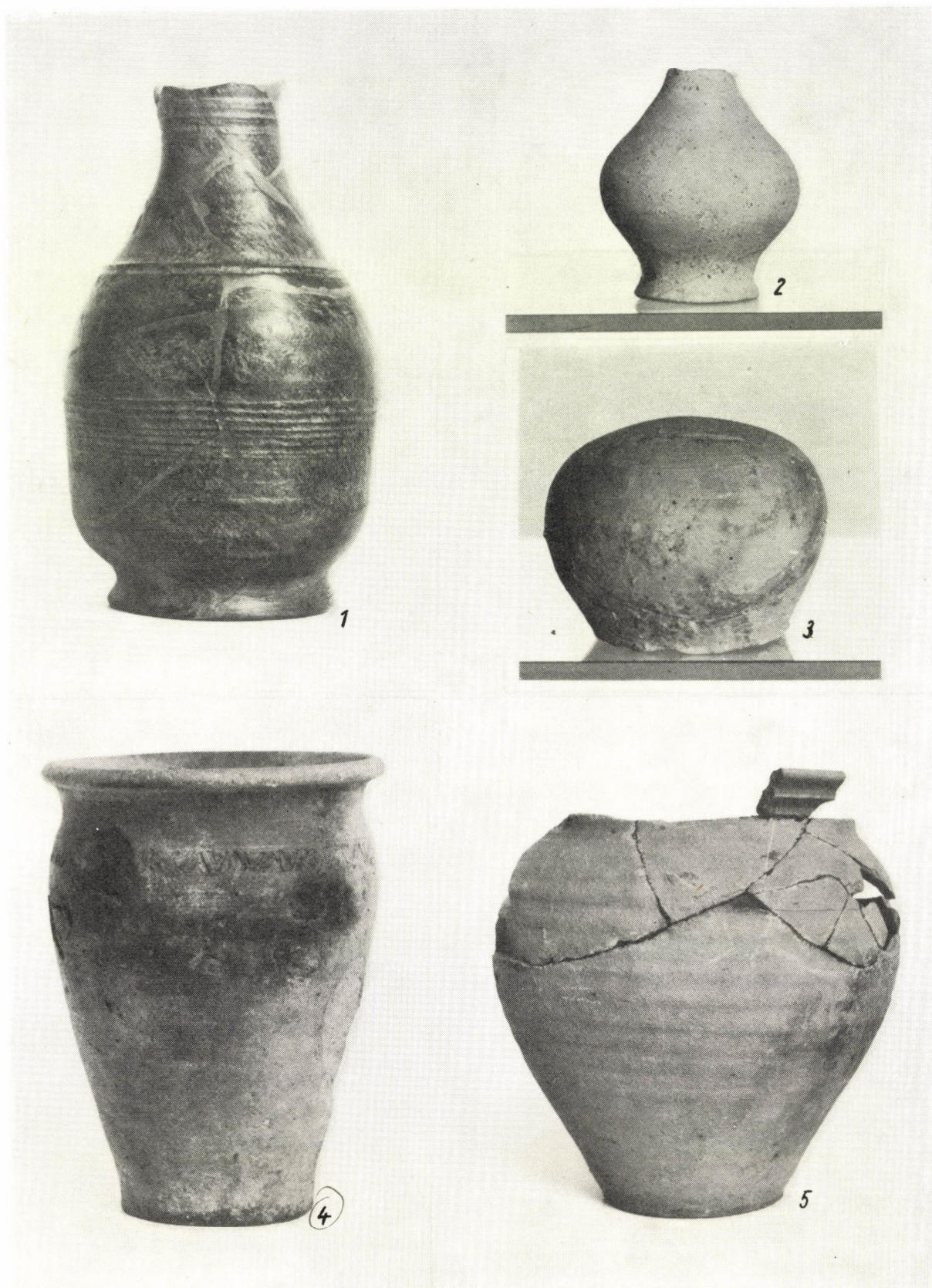
14. kép. XI—XII. századi cserépedények. 1, 2-2a. Karlovác és Zimony között (Sr. Karlovci-Zemun, Jugoszlávia). — 3-3a. Jászberény-Borsóhalom. — 4-4a. Andornaktálya
 Рис. 14. Керамические сосуды XI—XII-го веков. 1, 2-2a. Между Карловацем и Зимоной (Ср. Карловци—Земун, Югославия). — 3-3a. Ясберень-Боршоалом. — 4-4a. Андорнактайа
 Fig. 14. Vases de terre des XIe et XIIe siècles. 1, 2-2a. Entre Karlovác et Zimony (Sr. Karlovci-Zemun, Yougoslavi e). — 3-3a. Jászberény-Borsóhalom. — 4-4a. Andornaktálya

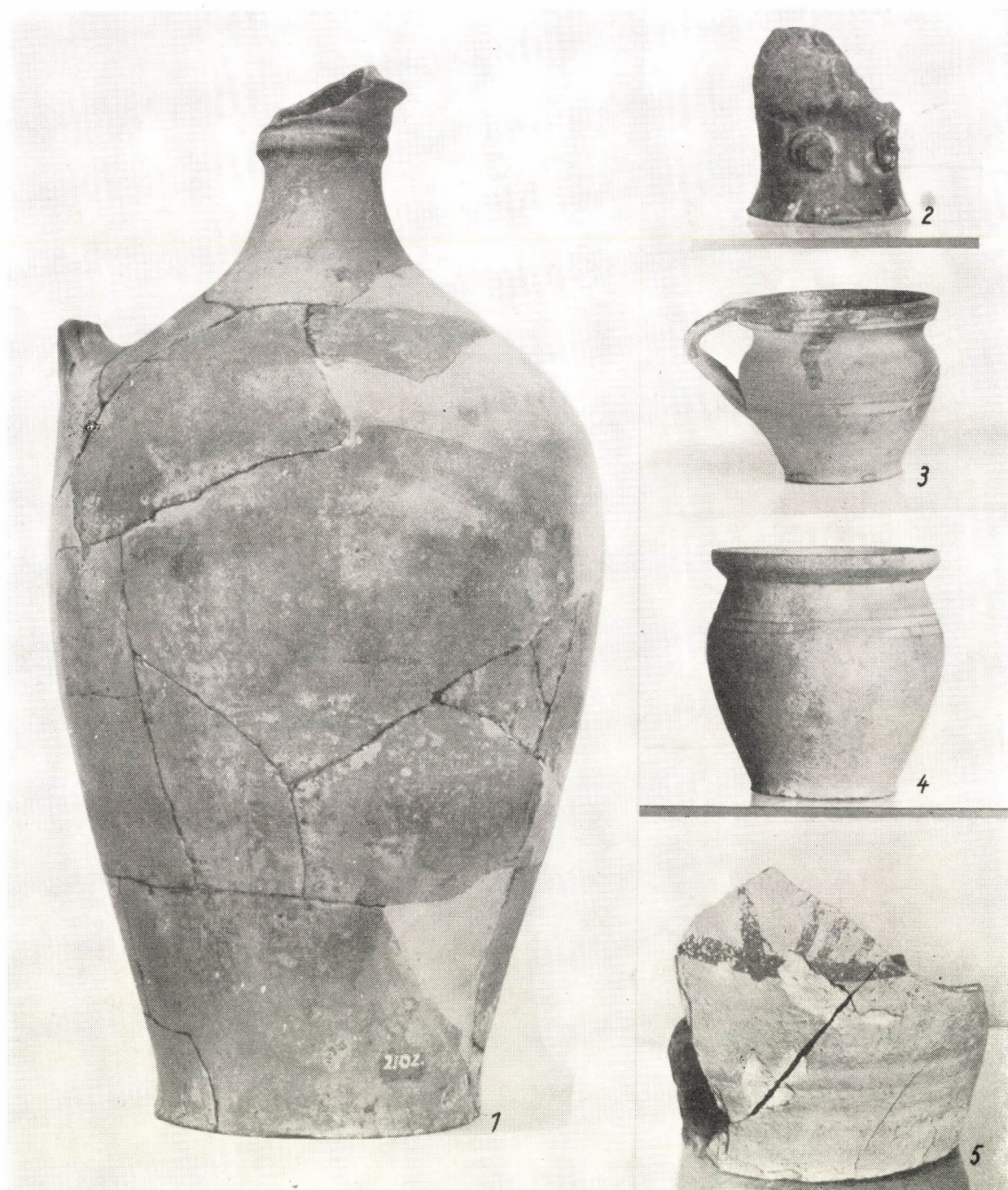
15. kép. XIII. századi cserépedények. 1. Berettyóújfalu-Berettyópart. — 2. Rimóc. — 3. Balkány-Abapuszta. — 4-4a. Örkénypuszta.
 Рис. 15. Керамические сосуды XIII века. 1. Беретьюуифалу-Беретьюопарт. — 2. Римоц. — 3. Балкань-Абапуста. — 4-4а. Ёркеньпуста
 Fig. 15. Vases de terre du XIIIe siècle. 1. Berettyóújfalu-Berettyópart. — 2. Rimóc. — 3. Balkány-Abapuszta. — 4-4a. Örkénypuszta

16. kép. XIII—XIV. századi cserépedények. 1-1a. Abony. — 2. Bajót. — 3. Zalavár. — 4-4a. Hajdúszoboszló-Aranyszeg
 Рис. 16. Керамические сосуды XIII—XIV-го веков. 1-1а. Абонь. — 2. Байот. — 3. Залавар. — 4-4а. Хайду-собосло-Араньсег
 Fig. 16. Vases de terre des XIIIe et XIVe siècles. 1-1a. Abony. — 2. Bajót. — 3. Zalavár. — 4-4a. Hajdúszoboszló-Aranyszeg

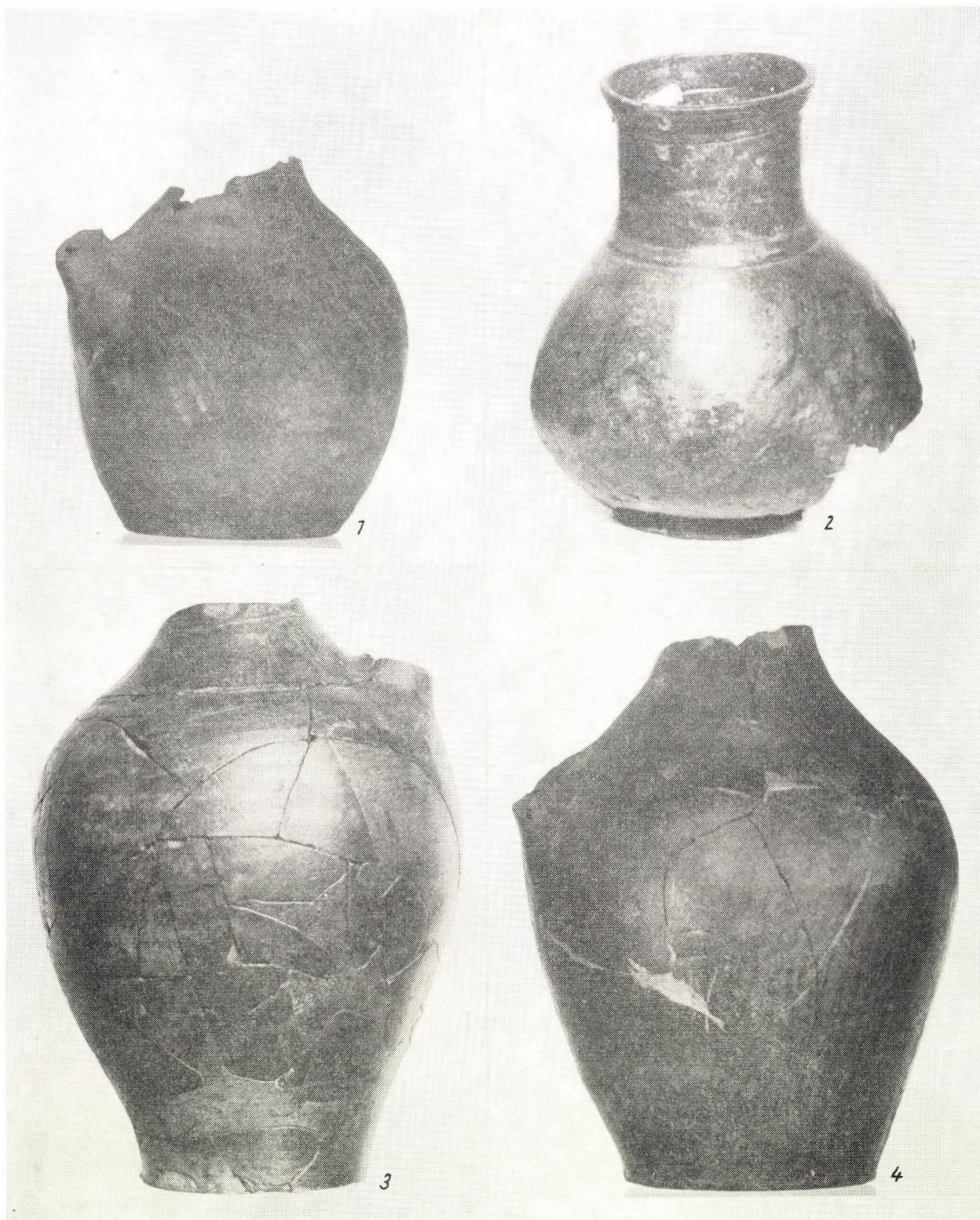
17. kép. XV. századi cserépedények. 1. Bácsalmás. — 2. Ároktő-Csörszárka. — 3. Ipolyság, Šahy, Csehszlovákia). — 4. Fülöpjakabpuszta. — 5. Kiskunhalas-Bodoglárpuszta
 Рис. 17. Керамические сосуды XV века. 1. Бачалмаш. — 2. Ароктё-Чёрсарка. — 3. Ипойшар (Шахи, Чехословакия). — 4. Фюлёпякабпуста. — 5. Кишкунхалаш-Бодогларпуста
 Fig. 17. Vases de terre du XVe siècle. 1. Bácsalmás. — 2. Ároktő-Csörszárka. — 3. Ipolyság (Šahy, Tchécoslovaquie). — 4. Fülöpjakabpuszta. — 5. Kiskunhalas-Bodoglárpuszta

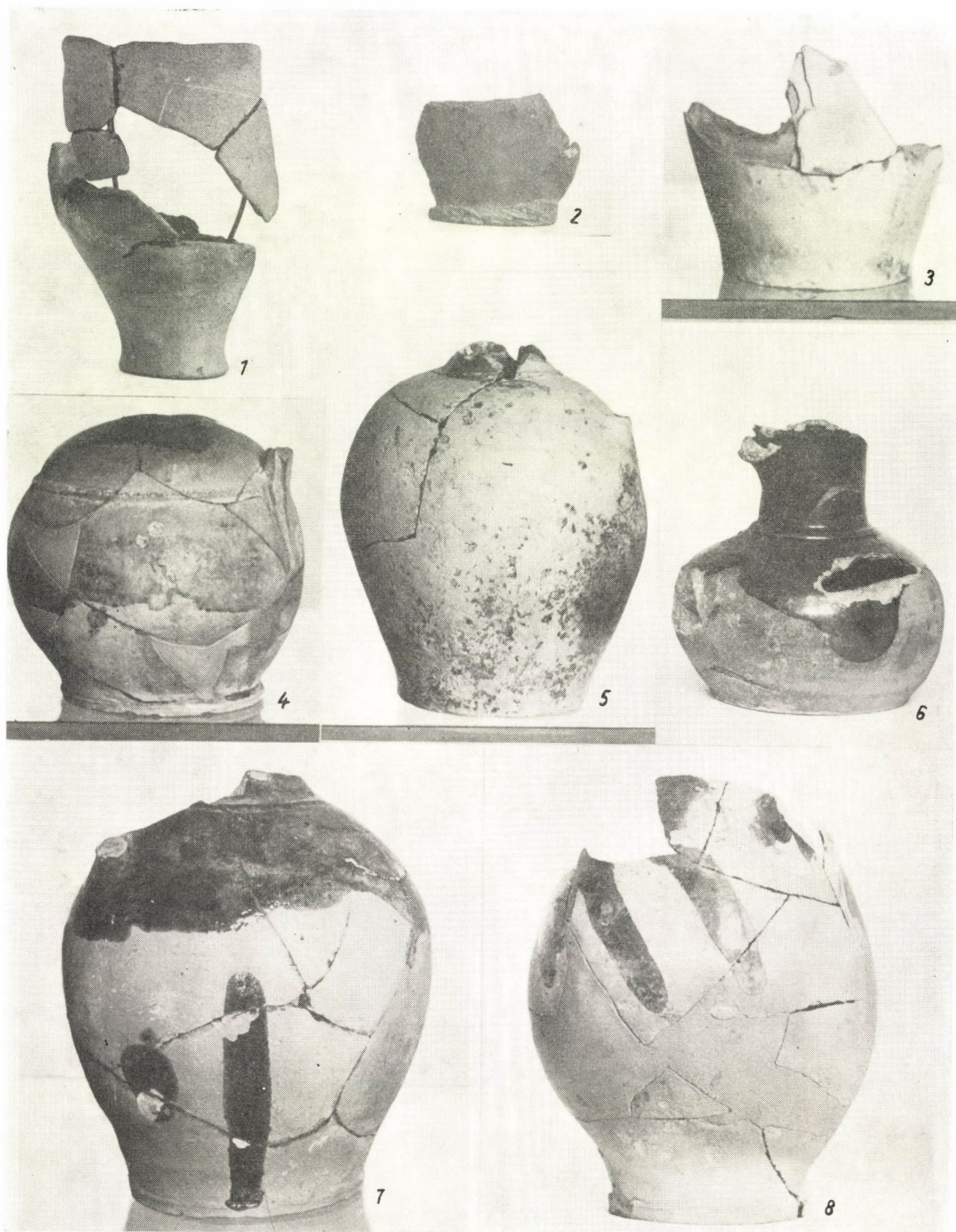
18. kép. XVI. századi cserépedények. 1. Szederkény. — 2. Teklafalu. — 3. Szápár. — 4. Kósd. — 5. Endrefalva
 Рис. 18. Керамические сосуды XVI века. 1. Седеркень. — 2. Теклафалу. — 3. Сапар. — 4. Кошд. — 5. Эндрефалва
 Fig. 18. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Szederkény. — 2. Teklafalu. — 3. Szápár. — 4. Kósd. — 5. Endrefalva

19. kép. XVI. századi cserépedények. 1. Nagykáta (második éremlelet edénye). — 2. Hajdúhadháza. — 3. Hatvan. — 4. Szakoly. — 5. Nagykáta (első éremlelet edénye). — 6. Ménfőcsanak. — 7. Erdőcsokonya.
 Рис. 19. Керамические сосуды XVI века. 1. Надьката (сосуд от второго клада монет). — 2. Хайдухадхаза. — 3. Хатван. — 4. Сакой. — 5. Надьката (сосуд от первого клада монет). — 6. Менфёчанак. — 7. Ердёчокона.
 Fig. 19. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Nagykáta (vase de la deuxième trouvaille de monnaies). — 2. Hajdúhadháza. — 3. Hatvan. — 4. Szakoly. — 5. Nagykáta (vase de la première trouvaille de monnaies). — 6. Ménfőcsanak. — 7. Erdőcsokonya.

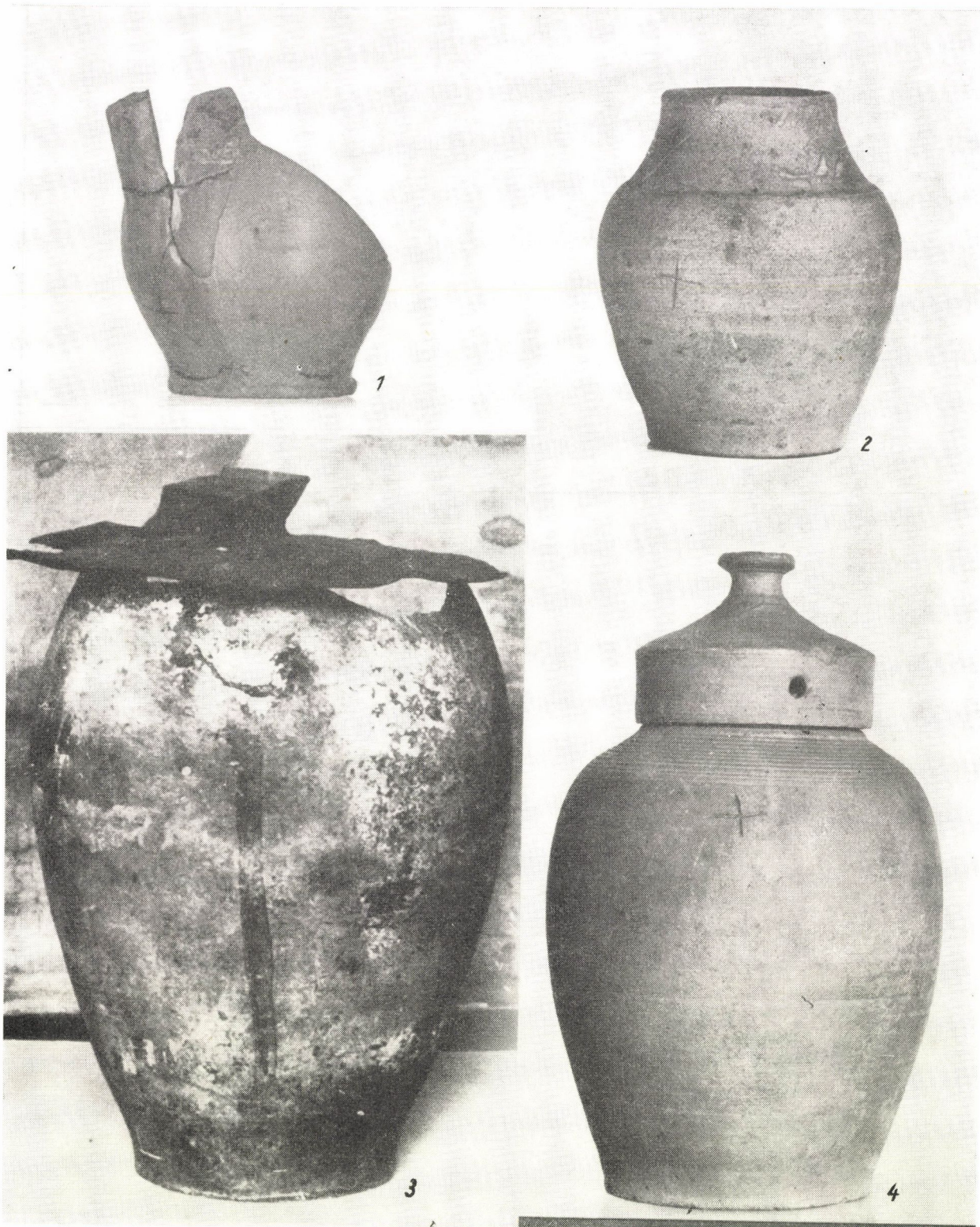
20. kép. XVI. századi eszerépedények. 1. Pátroha. — 2. Felsőszentiván. — 3. Túrkeve. — 4. Tiszapolgár
 Рис. 20. Керамические сосуды XVI века. 1. Патроха. — 2. Фельшесентиван. — 3. Туркеве. — 4. Тисаполгар
 Fig. 20. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Pátroha. — 2. Felsőszentiván. — 3. Túrkeve. — 4. Tiszapolgár

1. kép. XVI. századi cserépedények. 1. Budapest XI. Kőerberek-dűlő. — 2. Letenye. — 3. Érd. — 4. Lővőpetri. — 5. Bér. — 6. Mátraszöllős. — 7. Nógrádverőce. — 8. Végegyháza

Рис. 21. Керамические сосуды XVI века. 1. Будапешт, XI-й район, Кőербек-дүлő. — 2. Летенье. — 3. Ерд. — 4. Лőвőпетри. — 5. Бер. — 6. Матрасцеллш. — 7. Ноградверőце. — 8. Вегедьхаза

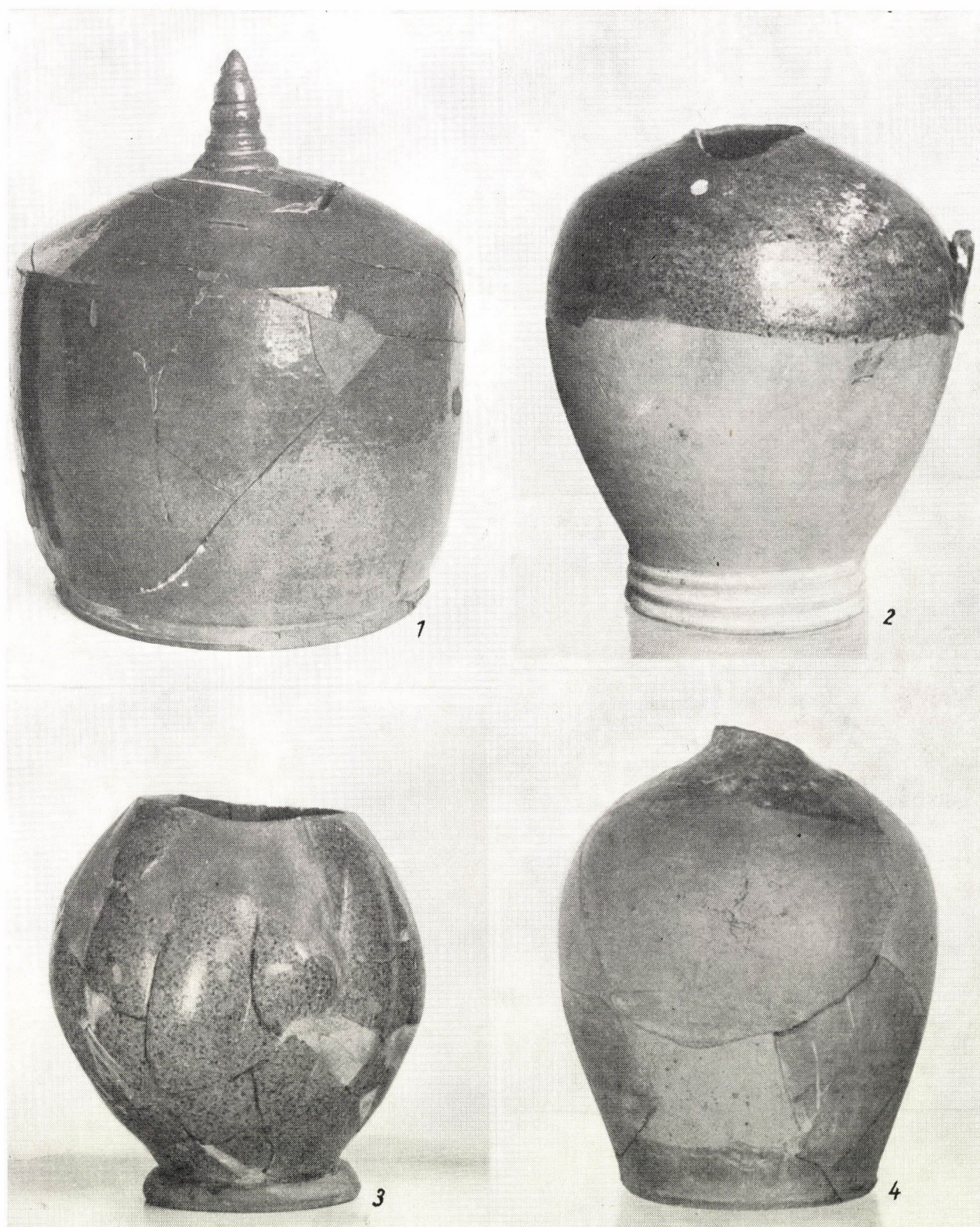
Fig. 21. Vases de terre du XVIe siècle. 1. Budapest XIe arrondissement, Kőerberek-dűlő. — 2. Letenye. — 3. Érd. — 4. Lővőpetri. — 5. Bér. — 6. Mátraszöllős. — 7. Nógrádverőce. — 8. Végegyháza

22. kép. XVI—XVII. századi cserépedények. 1. Závod. — 2. Kustánszeg. — 3. Cegléd-Szücs telep. — 4. Tápiószecső
 Рис. 22. Керамические сосуды XVI—XVII-го веков. 1. Завод. — 2. Куштансег. — 3. Цеглед-Сючтелеп. — 4. Тапиосечё
 Fig. 22. Vases de terre des XVIe et XVIIe siècles. 1. Závod. — 2. Kustánszeg. — 3. Cegléd-Szücs telep. — 4. Tápiószecső

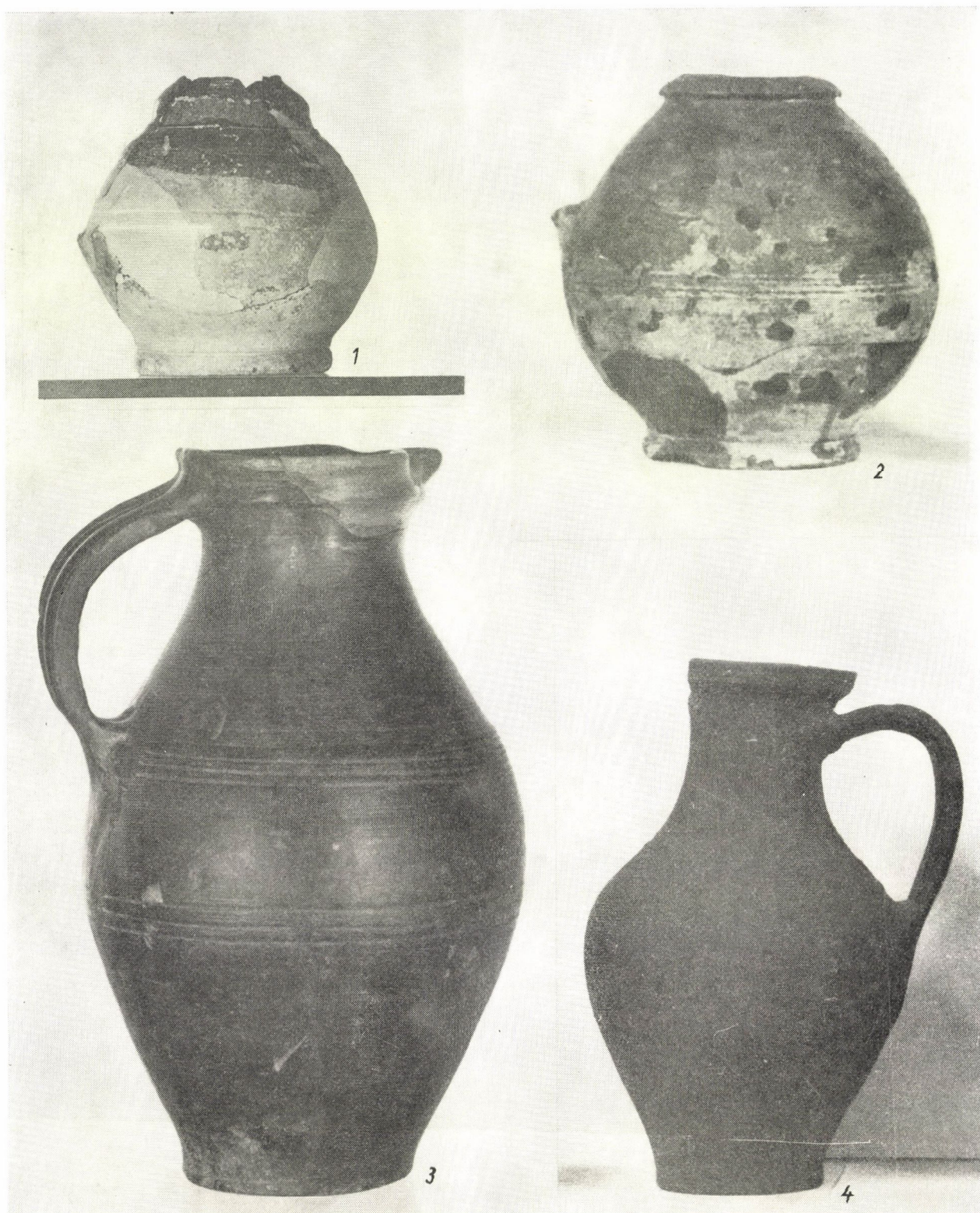
23. kép. XVII. századi cserépkorsók. 1. Pátroha. — 2. Kondó. — 3. Ugornya. — 4. Nyíribrony. — 5. Nagyhalász
 Рис. 23. Керамические кувшины XVII века. 1. Патроха. — 2. Кондо. — 3. Угорня. — 4. Ньирибронь. — 5. Надьхалас
 Fig. 23. Cruches de terre du XVIIe siècle. 1. Pátroha. — 2. Kondó. — 3. Ugornya. — 4. Nyíribrony. — 5. Nagyhalász

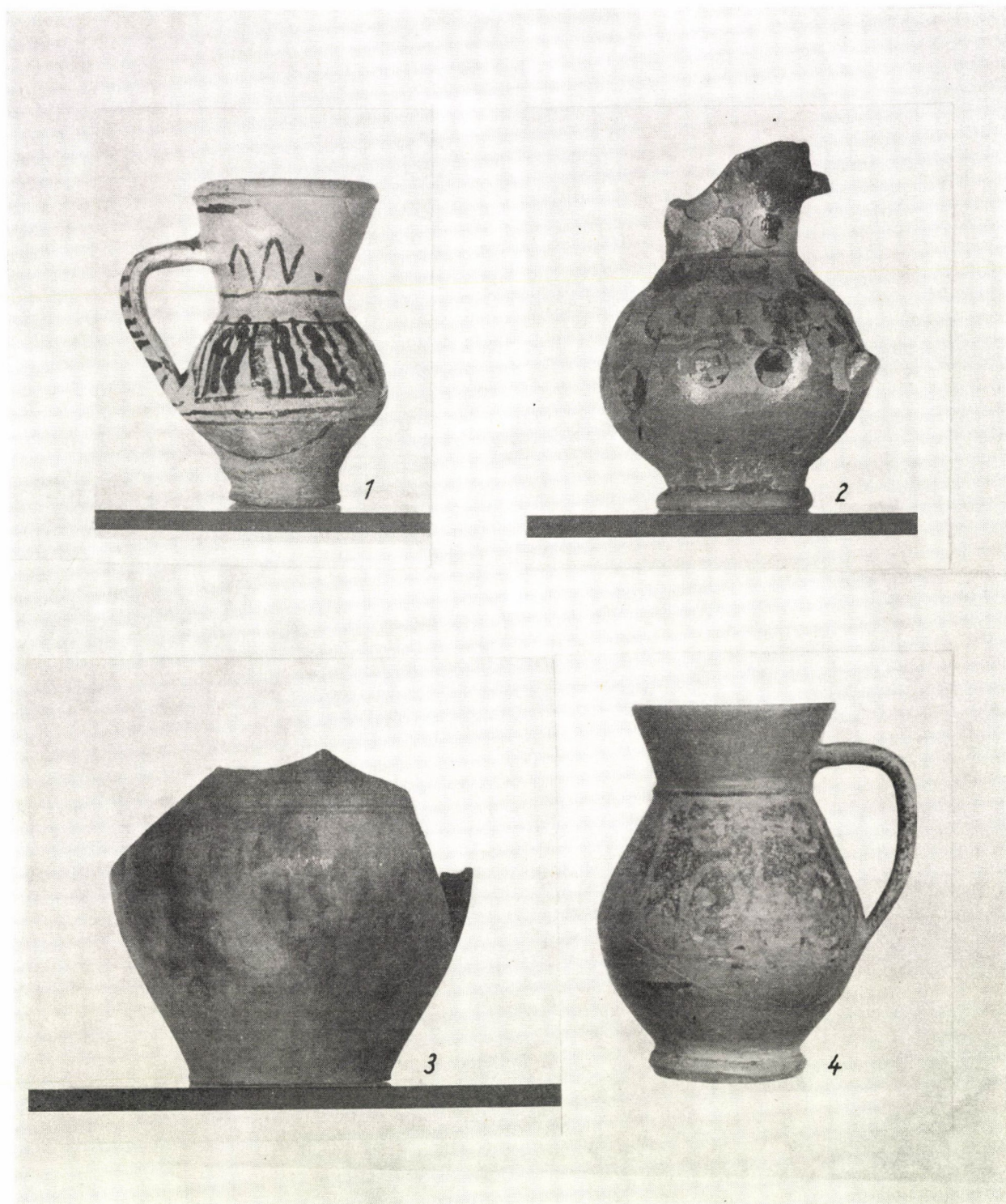
24. kép. XVII. századi és XVIII. század eleji cserépedények. 1. Bodrogolaszi. — 2. Sajóvelezd. — 3. Győrvár. — 4. Pátroha

Рис. 24. Керамические сосуды XVII и начала XVIII веков. 1. Бодроголаси. — 2. Шайовелезд. — 3. Дьервар. — 4. Патроха

Fig. 24. Vases de terre du XVII et du début du XVIIIe siècle. 1. Bodrogolaszi. — 2. Sajóvelezd. — 3. Győrvár. — 4. Pátroha

25. kép. XVII. századi és XVIII. század eleji cserépedények. 1. Szeged-Minorita kert. — 2. Újfehértó. — 3. Apagy. — 4. Napkor.
 Рис. 25. Керамические сосуды XVII и начала XVIII веков. 1. Сегед-Миноритский сад. — 2. Уйфехерто. — 3. Ападь. — 4. Напкор
 Fig. 25. Vases de terre du XVIIe et du début du XVIIIe siècle. 1. Szeged-Minoritakert. — 2. Újfehértó. — 3. Apagy. — 4. Napkor

26. kép. XVII. századi és XVIII. század eleji eszerépedények. 1. Debrecen-Agárdi utca. — 2. Debrecen-Sestakert. — 3. Nyírbalkány. — 4. Beret

Рис. 26. Керамические сосуды XVII и начала XVIII веков. 1. Дебрецен, ул. Агарди. — 2. Дебрецен-Шештакерт (сад Шешта). — 3. Ньирбалкань. — 4. Берет

Fig. 26. Vases de terre du XVIIe et du début du XVIIIe siècle. 1. Debrecen-Agárdi utca. — 2. Debrecen-Sestakert. — 3. Nyírbalkány. — 4. Beret

27. kép. XVII. századi cserépedények. 1. Kisvárdá. — 2. Fazekashoda
 Рис. 27. Керамические сосуды XVII века. 1. Кишварда. — 2. Фазекашода
 Fig. 27. Vases de terre du XVIIe siècle. 1. Kisvárdá. — 2. Fazekashoda

Függelék

Az emléktárgy leírása

(A cserépedények közül azokat, amelyek ma már nincsenek meg és leírásukat csak a leltárkönyvi bejegyzés, fénykép vagy rajz alapján készíthettem el, az alábbiakban [] zárójellel jelöltem.)

1. *Jászberény-Borsóhalom* (Szolnok megye). Cserépbögre (1. kép 1, 14. kép 3—3a). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Barnásvörös színű. Közepes égetésű. Törésfelülete a két szélén barnásvörös, közepén szürke színű. Kissé zömök formájú, széles szájníylású cserépbögre. Enyhén kihasasodó teste kissé összehúzóuló nyakban folytatódik. Kihajló pereme lekerekített szélű. Hasán és vállán háromsoros bekarcolás fut körben. Az alsó bekarcolást a középsőhöz ferde íveléssel és kis lépcsős töréssel halványabb bekarcolás köti össze, s az alsó bekarcolás alatt nagy megszakításokkal még egy elmosódott bekarcolás van. Fenekének széle kissé kitüremlett. Középe táján kereszt alakú fenékbélyeg van (14. kép 3a). Jó megtartású. Pereme több helyen csorbult. A bögre pereme már előkerülésekor is csorba volt, ami a régi törésfelületről állapítható meg. Fenekén hosszúk téglalap formájú lyuk van, ami a lelet előkerülésekor keletkezett rajta. Magassága 8,8—9,2 cm, szájátmérő 10,2 cm, fenékátmérő 7,9 cm. Leltári száma 60.5.1. (Szolnok, Damjanich János Múzeum.)

2. *Karlovács és Zimony* (Sr. Karloveci — Zemun, Jugoszlávia) között. Cserépbögre (1. kép 2, 14. kép 1). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Világos vörösesbarna színű. Zömök formájú bögre. Feneke fölött kissé kihasasodó teste enyhén domborodó vállban folytatódik. Kihajló pereme lekerekített szélű.

Vállát körben futó ötsoros fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti. Fenekének szélén az agyag körben letüremlett, középe táján pedig kis mélyedés látszik. Peremének és vállának egy része hiányzik. Kiegészített. Magassága 7,2 cm, szájátmérő 6,9 cm, fenékátmérő 5,7 cm. Leltári száma 159/1885.2. (MNM-Történeti Múzeum.)

[Cserépbögre (14. kép 2—2a). Kézikorongon készült, vörös színű, fekete égési foltokkal. Széles fenekétől kihasasodó teste domborodó vállban és rövid nyakban folytatódik. Kihajló pereme lekerekített szélű. Testén több soros csigavonalas, vállán egysoros hullámvonalas bekarcolás fut körben. Kereszt alakú fenékbélyegének szarait kör kapcsolja össze. A kereszt szarait a körön kívül egy vagy két rövid, a kereszt szaraira derékszögben álló vonal zárja le. Magassága 10,5 cm, szájátmérő 10 cm, fenékátmérő 9 cm. Leltári száma 159/1885.1. (MNM-Történeti Múzeum.)]

3. *Andornaktálya* (Heves megye). Cserépbögre (1. kép 3, 14. kép 4—4a). Kézikorongon, homok- és apró kavicszemekkel soványított agyagból készült. Barnás-szürke színű. Közepes égetésű. Egészen zömök, szabálytalan formájú, széles szájníylású bögre. Széles fenékrésze fölött alig kihasasodó teste kissé domborodó vállban folytatódik. Erősen kihajló pereme szögletes szélű. Testén háromsoros, fogaskerékkel benyomott díszítés van. Széles fenekén sűrű rácsoszású, elmosódott fenékbélyeg nyomai látszanak (14. kép 4a). Jó megtartású. Pereme törött, kiegészített. Magassága 7,6 cm, szájátmérő 9,5 cm, fenékátmérő 9,3 cm. Leltári száma 58.160.1. Régi leltári száma 16743. (Miskolc, Herman Ottó Múzeum.)

4. *Bajót* (Komárom megye). [Cserépbögře (2. kép 1). Kézikorongon készült, sötét vörösbarna színű, fekete égési foltokkal. Alacsony, zömök formájú bögře. Kihasasodó teste domborodó vállban, rövid nyakban folytatódik. Kihajló pereme van. A cserépbögře nagyobbik része hiányzik. Magassága 5,5 cm, szájátmérő 5,5 cm, fenékátmérő 5,3 cm. Leltári száma 61/1916.6. (MNM-Történeti Múzeum).]

5. *Balkány-Abapuszta* (Szabolcs-Szatmár megye). Cseréppalack (2. kép 9, 15. kép 3). Kézikorongon, kavicszemekkel soványított agyagból készült. Barnásvörös színű, érdes felületű. Közepes égetésű. Törésfelülete szürke, külső szélén barnásvörös színű. Széles fenéke fölött teste kissé kihasasodik, és fokozatosan összeszűkülő vállban folytatódik. Testét széles közökkel kilencsoros csigavonalas bekarcolás díszíti. Törött, has és vállrésze részben hiányzik. Jó megtartású. Magassága 24,1 cm, fenékátmérő 12,7 cm, falvastagsága 0,5 cm. Leltári száma V. 743. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

6. *Csongrád-Faragótanya* (Csongrád megye). Cserépfazék. Kézikorongon készült. Halványrózsza színű. Magassága 7,8 cm, szájátmérő 8,6 cm. (Csongrád, Helytörténeti Gyűjtemény).

7. *Berettyóújfalú-Berettyópart* (Hajdú-Bihar megye). Cseréppalack (2. kép 8, 15. kép 1). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Világos szürkésbarna színű, főleg a has alatti részén koromfoltos. Jó égetésű. Kissé zömök formájú, hosszúkás nyakú cseréppalack. Fenékének szélét kissé kiugró szögletes borda tagolja. Kihasasodó teste enyhe töréssel kissé domborodó, erősen összeszűkülő vállban folytatódik. Vállához hosszúkás, szűk, felül keveset kiszélesedő nyak kapcsolódik. Vállát a palack legnagyobb kihasasodásától a nyakáig nyolc körben futó széles, mély hornyolat díszíti. Pereme törött, hiányzik. Fenékének szélén az agyag körben letüremlett. Jó megtartású. Hasánál két darabból összeragasztott. Magassága 17,1 cm, falvastagsága 0,4 cm, fenékátmérő 7,7—7,8 cm. Leltári száma IV. 58/1912. (Debrecen, Déri Múzeum).

8. *Nagytarcsa* (Pest megye). [Cseréppalack (2. kép 7). Kézikorongon készült. Sárgásfehér színű. Magas, kissé nyúlánk formájú palack. Kihasasodó teste összeszűkülő vállban és nyakban folytatódik. Testét hétsoros csigavonalas bekarcolás díszíti. Nyaka törött. Magassága 23 cm, fenékátmérő 13 cm. Leltári száma 25/1931. (MNM-Történeti Múzeum).]

9. *Örkénypuszta* (Pest megye). Füles cserépkorsó (2. kép 6, 15. kép 4—4a). Kézikorongon, apró kavicszemekkel soványított agyagból készült. Vörösbarna színű, festett. Jól égetett. Vastag falú cserépkorsó. Keskeny fenékrésze fölött erősen kihasasodva enyhe töréssel domborodó vállban és kissé összeszűkülő magas nyakban folytatódik. A nyak alján enyhe borda fut körben. Hasát a nyak alsó részével erős ívelésű szalagfűl köti össze. A korsó felülete barnásvörös festésű, melyen a vállától a fenékrészig 18 függőleges fehér színű festett sáv húzódik végig. Az egyik fehér sáv, mely a korsó fülét díszíti, a többinél magasabban, a korsó nyakáig terjed. Fenékén fenékbélyeg elmosódott nyomai látszanak, de rajzát nem lehet megállapítani. Valószínűleg kör alakú kidomborodás, mely a fenék széle felé elesűszott. [Király F. idézett dolgozatában kereszt alakú fenékbélyeg rajzát mutatja be NK 52—53 (1953—54) 1. kép. A kidomborodó körön belül inkább farostok elmosódott nyomai látszanak.] Fenékének szélén az agyag körben kevés letüremlett. Darabokból összeragasztott, a váll egy része kiegészített. Nyaka törött, pereme hiányzik. Jó megtartású. Magassága 15 cm, nyak felső részének átmérője 4 cm, fenékátmérő 5,4 cm, falvastagság 0,5—0,8 cm. Leltári szám nélkül (Cegléd, Kossuth Múzeum).

10. *Abony* (Pest megye). Cserépbögře (2. kép 2, 16. kép 1—1a). Kézikorongon készült, vörösbarna

színű. Jó égetésű. Mázas, szűk szájnnyílású kis bögře. Feneke fölött erősen kihasasodó teste domborodó vállba és összeszűkülő nyakba megy át. Kissé kihajló pereme lekerekített szélű. Hasán és vállán korongolástól eredő hornyolatok futnak körben. Fenékének szélén az agyag körben kevés letüremlett. Középen kereszt alakú fenékbélyeg látszik. Testét és fenékét kívülről, szájnnyílását belülről is sárgásbarna színű máz borítja. Ép. Jó megtartású. Magassága 6,3 cm, szájátmérő 3,8 cm, fenékátmérő 3 cm. Leltári száma 49/1938.a (MNM-Történeti Múzeum).

11. *Hajdúszoboszló-Aranyseg* (Hajdú-Bihar megye). Cserépfazék (2. kép 4, 16. kép 4—4a). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Sárgásfehér színű, teste több helyen koromfoltos. Jó égetésű. Nyúlánk formájú cserépfazék. Fenékétől kissé kihasasodó tojásdad formájú teste domborodó vállban és rövid nyakban folytatódik. Kiszélesedő szájnnyílása függőleges, egészen széles, sekély hornyolattal tagolt peremmel zárul. Peremének széle befelé ferdére alakított. Testét hétsoros csigavonalas bekarcolás díszíti. Fenékén deszka lenyomatai látszanak. Belsejében elmosódottan az ezüstpénzek okozta zöldes elszíneződés vehető észre. Három darabból összeragasztott. Kiegészített. Jó megtartású. Magassága 15,3 cm, szájátmérő 11 cm, fenékátmérő 7,1—7,5 cm. Leltári száma IV. 59.14.1. (Debrecen, Déri Múzeum).

12. *Geszt* (Somogy megye). [Cserépfazék peremválttörödéke (2. kép 3). Kézikorongon készült. Vörösbarna színű. Domborodó vállba kihajló, enyhén öblösödő perembe megy át. Lekerekített szélű peremét kívül két keskeny körben futó borda tagolja. Vállát körben futó hullámvonalas — alatta vízszintes bekarcolás díszíti. A töredék méretei nem ismeretesek. Leltári száma 31/1933.5. (MNM-Történeti Múzeum).]

13. *Zalavár* (Veszprém megye). Cseréppalack (3. kép 2, 16. kép 3). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Sárgásfehér színű, kívülről koromfoltos. Jó égetésű. Nagyméretű festett cseréppalack. Széles fenékrésze fölött tojásdad formájú teste kissé kihasasodik. Enyhén domborodó vállba hengeres szűk nyakban folytatódik, mely felül erősen kiszélesedő két körben futó bordával tagolt szájnnyílással záródik. A palackot kívülről egymás fölött három sorban egymást keresztező félköríves, a váll felső részét és nyakát pedig függőleges széles sávú vörös festés díszíti. Pereme törött. Jó megtartású. Magassága 28,6 cm, töredékes szájnnyílás átmérője 6,4—6,6 cm, fenékátmérő 11,4 cm. Leltári száma 55.34.1. (Keszthely, Balatoni Múzeum).

14. *Bajót* (Komárom megye). Cserépbögře (3. kép 1, 16. kép 2). Korongolt, sárgásfehér színű. Jó égetésű. Kis méretű, alacsony cserépbögře. Keskeny fenékrésze fölött teste kihasasodik. Vállba zömök nyakban folytatódik és kihajló, felül élesre alakított peremmel záródik. Hasán és vállán egészen a nyakáig széles, sekély hornyolatok futnak körben. Jó megtartású. Ép. Magassága 9,4 cm, szájátmérő 7,7 cm, fenékátmérő 3—3,1 cm. Leltári száma 106/1888. (MNM-Történeti Múzeum).

15. *Rimóc-Csattogó dűlő* (Nógrád megye). Cserépfazék (2. kép 5, 15. kép 2). Kézikorongon, apró kavicszemekkel soványított agyagból készült. Sárgásszürke színű. Vastag falú cserépfazék. Egyenes falú, hengeres testét kihajló lekerekített szélű peremétől körben futó széles, sekély hornyolat választja el. Testét hatsoros csigavonalas bekarcolás díszíti. Belsejében a hurkás felépítés varratai látszanak. Peremének és a felső részének majdnem a fele hiányzik. Jó megtartású, kiegészített. Magassága 11,5 cm, szájátmérő 12,6 cm, fenékátmérő 8,7 cm. Leltári száma 85/1881. (MNM-Történeti Múzeum).

16. *Értény-Kenderföld* (Tolna megye). [Cserépkorsó (4. kép 4). Korongolt, teste erősen kihasasodik. Összeszűkülő vállba magas nyakban folytatódik. Szájnyílása kissé gömbölyödő tagolású. Hasán és vállán több soros

vízszintes bekarcolás fut körben. A leltárkönyvi leírás szerint a palack csonka volt. Magassága 13,3 cm. Leltári száma 30/1902. (MNM-Történeti Múzeum).]

17. *Bácsalmás-Juliska major* (Bács-Kiskun megye). [Cseréppalack (17. kép 1). Korongolt, finoman iszapolt agyagból készült. Sárga színű, kívül — még a talpán is — barnás színű engobbal bevonva. Széles bordával tagolt fenékrésze fölött teste hirtelen kiszélesedő, majd függőleges falú hasrészben folytatódik. Válla fokozatosan összeszűkülő nyakba megy át. Nyakát háromsoros, vállát egysoros, hasát pedig hétsoros vízszintesen körben futó bekarcolások díszítik. Darabokból összeragasztott. Nyaka törött, pereme hiányzik. Méreteit nem ismerjük. Leltári szám nélkül.]

18. *Kiskunhalas-Bodoglárpuszta* (Bács-Kiskun megye). Cserépfazék (4. kép 3, 17. kép 5). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Barnásvörös színű. Aránylag vékony falú, erősen kihasasodó testű fazék. Keskeny fenékrésze fölött teste erősen kihasasodik, domborodó válla széles szájnylásban folytatódik. Kihajló peremét kívül és belül is éles borda tagolja. Testén egészen a nyakig sekély hornyolatok futnak körben. Fenékén homokozás nyoma és deszka lenyomata látszik. A cserépfazekat több darabokból ragasztották össze, a peremből is hozzáilleszkedő kis töredék megvolt. (A raktár kiegészésekor a hozzáragasztott töredékek elvesztek, úgyhogy csak az alsó része van meg.) Jó megtartású. Magassága 15,8 cm, fenéktátmérő 7 cm. Leltári száma 9/1941.19. (MNM-Történeti Múzeum).

19. *Ipolyság* (Sahy, Csehszlovákia). Cseréppersely (4. kép 1, 17. kép 3). Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült. Barnásvörös színű. Vastag falú, kissé nyomott gömb formájú persely. Felül hosszúka, keskeny nyílás van rajta. Felületén korongolás nyomai látszanak. Fenekének szélén körben az agyag letüremlett. Alsó részén átégett agyagtapasztás apró darabjai vannak. Belsejében a persely falán a pénzek kerek foltjai látszanak. Jó megtartású. Falának egy része a nyílásnál ki van törve. Magassága 7,6 cm, fenéktátmérő 6,9 cm, nyílásának hosszúsága 4,5 cm. Leltári száma 56/1889. (MNM-Történeti Múzeum).

20. *Fülöppjakabpuszta* (Bács—Kiskun megye). [Cserépfazék (17. kép 4). Korongolt, vörösesbarna színű, szürke égési foltokkal. Hosszúka, keskeny formájú fazék. Fenekétől fölfelé fokozatosan szélesedő teste a fazék felső részében enyhén kihasasodik. Rövid nyaka kihajló, legömbölyítet peremmel zárul. Vállán egysoros ékalakú benyomott díszítés fut körben. A fazékról és fenékről készített rajzon látható, hogy a fazekat a korongról levágták. Fala kívülről helvenként lepattogzott. Magassága 15,5 cm, szájátmérő 11,5 cm, fenéktátmérő 6,5 cm.]

21. *Ároktő-Csörszárka* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Cserépkorsó (4. kép 2, 17. kép 2). Korongolt, sárgásbarna színű. Homokkal soványított agyagból készült. Közepes égetésű, kis méretű cseréppalack. Fenékrésze fölött összeszűkülés után teste erősen kihasasodik. Vállá homorú íveléssel összeszűkülő nyakban folytatódik. Testén erősen elmosódott körben futó hornyolatok látszanak. Nyaka törött. Fenékén a korongról levágás nyoma látszik. Jó megtartású. Magassága 8 cm, fenéktátmérő 4,4 cm. Leltári száma 55.4761. (Eger, Dobó István Múzeum).

22. *Kósd* (Pest megye). Cserépbögre (5. kép 1, 18. kép 4). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Világos barnásárga színű. Széles szájnylású, kissé zömök formájú bögre. Fenekétől fokozatosan kihasasodó teste enyhén domborodó vállban, rövid nyakban folytatódik. Kihajló, behúzott szélű pereme lekerekített. Vállát háromsoros széles, sekély csigavonalas hornyolat díszíti. Ép. Jó megtartású. Pereme két helyen kiegészített. Magassága 8,3 cm, szájátmérő 7,8 cm, fenéktátmérő 5—5,2 cm. Leltári száma 20/1933.60. (MNM-Történeti Múzeum).

23. *Szederkény* (Baranya megye). Cserépkorsó (7. kép 7, 18. kép 1). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Barnásvörös színű. Magas nyúlánk formájú cserépkorsó. Feneke fölött enyhén kihasasodó teste összeszűkülő vállban és felső részében szűk nyakban folytatódik. Nyakát széles, sekély hornyolat, fölötté erősen kiugró éles borda tagolja. Az éles borda fölött nyaka homorú íveléssel erősen összeszűkül. Vállán egysoros vízszintes bekarcolás fut körben. A bekarcolás magasságában ovális metszetű széles szalagfűl csonkja látszik. Belsejében néhány helyen a pénzek okozta kerek formájú zöldes elszíneződés látszik. Darabokból összeragasztott. Pereme, füle és testének egy része hiányzik. Kiegészített. Jó megtartású. Magassága 34,6 cm., fenéktátmérő 10,5 cm. Leltári száma 2102. (Pécs, Janus Pannonius Múzeum).

24. *Túrkeve-túrpásztói atárrész* (Szolnok megye). Cserépkorsó (6. kép 1, 20. kép 3). Korongolt, szürke színű. Füstölt, besimitott fényezett felületű. Jó égetésű. Magas nyúlánk formájú cserépkorsó. Keskeny feneke fölött homorú íveléssel fokozatosan kihasasodó teste erősen domborodó vállban folytatódik és összeszűkülő nyakba megy át. Vállán letört kiöntőcső maradványa látszik. Hasán korongolástól eredő egészen enyhe hornyolatok futnak körben. Nyaka és kiöntőcsőve törött, hiányzik. A nyak alján többször megszakadó, megközelítőleg vízszintes irányú körben futó bekarcolás van, melyet a nyak letörése végett karcoltak be. Nyaka a bekarcolás fölött tört le. A korsó darabokból összeragasztott, kiegészített. Jó megtartású. Magassága 21,6 cm., fenéktátmérő 8,4 cm. Leltári szám nélkül (Túrkeve, Túrkevei Múzeum).

25. *Teklafalu* (Baranya megye). Cseréppohár fenék-faltöredéke (5. kép 2, 18. kép 2). Korongolt, barnásvörös színű, kívül zöldmázaz. Jó égetésű. Törésfelülete kívül szürke, belül barnásvörös színű. Vastag falú cseréppohár. Feneke fölött kissé összeszűkülő teste enyhe homorú íveléssel kiszélesedik. Falán két sorban kidomborodó hozzáragasztott számóca díszítés van. A díszítés egy része letört, csak az alsó sor két dísze van a helyén. Magassága 6,1 cm, fenéktátmérő 5,3 cm. Leltári száma 57.1157.C. (MNM-Történeti Múzeum).

26. *Naqukáta* (Pest megye). Cserépedény fenék-fal és válltöredéke (5. kép 12, 19. kép 5, az első éremlelet edénye). Korongolt, sárgásfehér színű, kívül koromfoltos. Magas, nyúlánk formájú, vékony falú cserépedény. Felső harmadában enyhén kihasasodó teste összeszűkülő vállba megy át. Vállán egysoros körben futó bekarcolás kis részlete látszik. Belseje zöldmázaz, kívül vállán és hasán mázlecsorgás van. Darabokból összeragasztott. Csak egyik fele van meg. Részben kiegészített. Magassága 21,3 cm, fenéktátmérő 10,5 cm., falvastagsága 0,3 — 0,4 cm.

Cserépfazék perem-válltöredéke (5. kép 6, 19. kép 1, a második éremlelet edénye). Korongolt, sárgásfehér színű. Vékony falú cserépfazék töredéke. Enyhén domborodó válla rövid nyakba megy át, és kihajló, kissé megvastagodó, lekerekített szélű peremmel zárul. Vállának felső részén háromsoros bekarcolás, nyakán borda fut körben. Belseje és pereme halványzöldmázaz, nyakán és vállán kívülről máz lecsorgás látszik. Darabokból összeragasztott, részben kiegészített. Magassága 8,9 cm, szájátmérő 11,6 cm, falvastagsága 0,2 cm.

27. *Szápár* (Veszprém megye). Cserépbögre (5. kép 3, 18. kép 3). Korongolt, világos barnásvörös színű. Zömök formájú, széles szájnylású kis cserépbögre. Keskeny fenékrésze fölött kihasasodó teste, vállán enyhe beugrással rövid nyakba és széles szájnylásba megy át. Kihajló, kívülről megvastagodó peremét egészen keskeny borda tagolja. Hasán sekély hornyolat fut körben. Peremét a hasával éles szögben megtört keskeny szalagfűl kapcsolja össze. Belseje és pereme kívülről halványzöldmázaz. Vállán a peremétől egészen a hasáig máz lecsorgás látszik. Belsejében

néhány helyen a benne talált pénzek kerek feltjai látszanak. Ép. Jó megtartású. Magassága 5,9 cm, szájtátmérő 6,7 cm, fenéktátmérő 3,8 cm. Leltári száma 55. 504. 12. Régi leltári száma 340/1943. (Veszprém, Bakonyi Múzeum).

28. *Endrefalva* (Nógrád megye). Cserépedény fenék-faltörödéke (5. kép 5, 18. kép 5). Korongolt, sárgásfehér színű, engobos. Homokkal soványított agyagból készült. Jó égetésű. Feneke fölött teste enyhe domborodással kihasasodik. Hasán alul barnászörös vízszintes festett sáv húzódik végig, melyből egymás mellett jobbra három, balra egy ferde sáv ágazik ki. Jó megtartású. Két darabból összeragasztott. Magassága 10,3 cm, fenéktátmérő 9,4 cm, falvastagsága 0,3 cm. Leltári szám nélkül (Balassagyarmat, Palóc Múzeum).

29. *Ménfőcsanak* (Győr-Sopron megye). Cserépersely (5. kép 7, 19. kép 6). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Barnászörös színű. Jó égetésű. Kissé nyúlánk formájú cseréppersely. Feneke fölött enyhe összeszűkülés után tojásdad formájú kihasasodó testbe megy át. Domborodó válla kerek formájú csúcsos gombban végződik. Vállán ferde irányban kivágott keskeny rés van. Vállán a csúcsos végződésű gombon és a gomb körül elmosódottan vörös festés nyoma látszik. Két darabból összeragasztott. Hasának egy része kiegészített. Jó megtartású. Magassága 9,2 cm, fenéktátmérő 4 cm. Csúcsos gombjának átmérője 1,5 cm. Leltári szám nélkül (Győr, Xántus János Múzeum).

30. *Pátroha* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó (6. kép 2, 20. kép 1). Korongolt, finom homokkal soványított agyagból készült. Szürkésfekete színű, kívül besimitott, fényezett felületű. Jó égetésű. Zömök formájú cserépkorsó. Feneke fölött teste gömbösen kihasasodik. Válla összeszűkülő nyakban folytatódik. Hasa fölött kerek metszetű kiöntőcső (valószínűleg füles kiöntőcső) törödéke van. A korsó vállán látható besítmítás függőleges, a hasán levő pedig ferde irányú. Belsejében a pénzek okozta zöldes elszíneződés vehető észre. Nyaka és kiöntőcsőve törött, hiányzik. Jó megtartású. Magassága 13,8 cm, fenéktátmérő 7,9 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

31. *Hatvan-Strázsahegy* (Heves megye). Cserépfazék fenék-faltörödéke (5. kép 4, 19. kép 3). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Szürke színű. Jó égetésű. Keskeny fenékrésze fölött teste fokozatosan kihasasodik. Fala csak kihasasodásáig van meg. Jó megtartású. Darabokból összeragasztott, kiegészített. Magassága 7 cm, fenéktátmérő 5,9 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan.

32. *Tápiószecső* (Pest megye). Fedeles cserépfazék (9. kép 2, 22. kép 4). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Szürkésárga színű. Jó égetésű. Hosszúka, kissé megnyúlt tojásdad formájú fazék. Fenekétől enyhe domborodással kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik. Válla éles töréssel henger alakú egyenes falú nyakba megy át. Szögletes szélű pereme van. A váll és a nyak találkozásánál borda fut körben. Vállát sűrű esigavonalas bekarcolás díszíti. A esigavonalas bekarcolás alatt a puha agyagba bekarcolt kereszt alakú jel van. Pereme alatt egymással szemben kerek lyuk látszik, melyek közül az egyikbe felülről egy másik, kisebb lyuk is kapcsolódik. Belsejében elmosódottan a pénzek okozta elszíneződés vehető észre. Jó megtartású. Magassága 21,6 cm, szájtátmérő 8,2 cm, fenéktátmérő 10,4–10,5 cm. Leltári száma 6/1900.1. (MNM-Történeti Múzeum).

Cserépfazék fedele (9. kép 2, 22. kép 4). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Szürkésárga színű. Jó égetésű. Hengeres alsó része éles töréssel kúpos formájú részben folytatódik, mely felül lapos, kerek gombbal zárul. A fedő hengeres része ráilleszkedik a

fazék hengeres szájnnyílására és nyakára. A fedő hengeres része is — a fazék szájnnyílásához hasonlóan — egymással szemben át van lyukasztva, oly módon, hogy a fedő ráhelyezésekor zsinór keresztülhúzásával a fazék szájnnyílásához és nyakához lehetett erősíteni. A fedőn az egyik lyuk mellett kevesebb magasabban egy másik lyuk is van. Ép. Jó megtartású. Magassága 7 cm, hengeres rész átmérője 9,4 cm, gomb átmérője 3,2 cm. A fazék magassága fedővel együtt 25,5 cm. Leltári száma 6/1900.2. (MNM-Történeti Múzeum).

33. *Erdősokonya* (Somogy megye). Cserépkorsó (7. kép 2, 19. kép 7). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Barnászörös színű. Jó égetésű. Szögletes bordával tagolt feneke fölött összeszűkülés után teste gömbösen kihasasodik. Kissé domborodó válla enyhén homorú íveléssel erősen összeszűkülő nyakban folytatódik. Vállát egysoros körben futó bekarcolás díszíti. Darabokból összeragasztott. Jó megtartású. Falának és nyakának egy része hiányzik. Magassága 11,5 cm, fenéktátmérő 5,4 cm. Leltári száma 47/1937. (MNM-Történeti Múzeum).

34. *Érd-Ófalu* (Pest megye). Cserépkorsó fenék-faltörödéke (7. kép 1, 21. kép 3). Korongolt, szürkésárga színű. Engobos. Vékony falú cserépkorsó törödéke. Törésfelülete kívül barnás, belül szürkés árnyalatú. Fenekétől kiindulva teste domborodással kissé kihasasodik. Belsején rácsorgott barna máz látszik. Két darabból összeragasztott. Magassága 9,6 cm, fenéktátmérő 7,5 cm. A fenék-faltörödéken kívül egy válltörödéke is van, amely a faltörödékekhez nem illeszkedik hozzá. Ez a válltörödéke is vékony falú, engobos, kívül csorgatott világosbarna máz, belül sötétbarna máz látszik rajta. Felső részén egysoros vízszintes bekarcolás fut körben. Leltári száma 57.1128.C. (MNM-Történeti Múzeum).

35. *Szakoly-Benedek kert* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépedény fenék-faltörödéke (5. kép 10, 19. kép 4). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Barnászörös színű. Jó égetésű. Feneke fölött homorú ívelés után teste kihasasodik. Testén korongolástól eredő háromsoros bekarcolás fut körben. Magassága 6,6 cm, fenéktátmérő 7,9–8 cm. Leltári száma 61.86.C. (MNM-Történeti Múzeum).

36. *Lövöpetri* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó (7. kép 5, 21. kép 4). Korongolt, sárgásfehér színű, engobos. Jó égetésű. Zömök formájú, felső részén mázas cserépkorsó. Szögletes bordával tagolt feneke fölött erősen kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik. Válla éles töréssel szűk nyakba megy át. Vállát vízszintesen körben futó borda díszíti. Hasa fölött ovális metszetű szalagfűl csomója látszik. Vállát a nyak körül barnászárga máz, alatta egészen a hasa aljáig világoszöld máz borítja. Darabokból összeragasztott, részben kiegészített. Nyaka és füle hiányzik. Magassága 11 cm, fenéktátmérő 11 cm. Leltári száma 57.1130.C. (MNM-Történeti Múzeum).

37. *Szatmárnémeti* (Satu-Mare, Románia) [Cserépfazék (5. kép 13). Korongolt, szürke színű. Hosszúka, keskeny formájú fazék. Enyhén kihasasodó teste széles szájnnyílással folytatódik és kihajló tagolt peremmel zárul. Vállán több soros vízszintes bekarcolás fut körben. Magassága 20 cm, szájtátmérő 12 cm, fenéktátmérő 7 cm. Leltári száma 31/1902. (MNM-Történeti Múzeum).]

38. *Nógrádverőce* (Pest megye). Cserépkorsó (7. kép 8, 21. kép 7). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült, sárgásfehér színű, engobos. Jó égetésű. Mázas cserépkorsó. Feneke fölött kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik. Válla enyhe töréssel összeszűkülő nyakba megy át. Vállát a nyaktól keskeny, körben futó borda választja el. Fenekének szélét kissé kiugró szögletes borda tagolja. Vállán ovális metszetű fűl csomója látszik. Válla és nyaka

sárgászöld, barnászöld mázas, mely két helyen a korszó falán lecsorgott. Hasa alatt két ovális és egy hosszúkas máz lecsorgás is van, de nem kapcsolódnak a vállat és nyakát borító mázhoz. Nyaka törött, hiányzik. Jó megtartású. Darabokból összeragasztott. Magassága 16 cm, fenéktátmérő 8,4 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltári szám nélkül. (Balassagyarmat, Palóc Múzeum.)

39. *Hajdúhalász* (Hajdú-Bihar megye).

Cserépedény alsó részének töredéke (5. kép 11, 19. kép 2). Kézikorongon, apró kavicsszemekkel soványított anyagból készült. Sárgásfehér színű. Jó égetésű. Kissé érdes felületű. Keskeny feke fölé teste enyhe domborodással kissé kihasasodik. Nyúlánk formájú, felső részén erősebben kihasasodó edény lehetett. Belsejében pénzektől eredő zöldes elszíneződés foltjai látszanak. Jó megtartású. Magassága 7,3 cm, fenéktátmérő 5 cm. Leltári száma IV. 114/1935.18. (Debrecen, Déry Múzeum).

40. *Letenye* (Zala megye).

[Cserépedény fenék-faltöredéke (5. kép 8, 21. kép 2). Korongolt, vörös színű. Fenekének szélét széles kötélmintás borda díszíti. Fölötte teste kihasasodik. Magassága 5 cm, szélessége 7,5 cm. Leltári száma 9/1931. (MNM-Történeti Múzeum).]

41. *Cegléd-Szűcs telep* (Pest megye).

[Cserépfazék (22. kép 3). Korongolt, sárgásfehér színű, belülsárgamáz. Nyúlánk formájú, széles szájnnyílású, vékony falú cserépfazék. Fenekétől enyhe domborodással fokozatosan szélesedő teste felső harmadában hasasodik ki. Kissé összeszűkülő váll zömök nyakba megy át és kihajló peremmel zárul. Kihajló peremét a vállával kis méretű széles szalagfűl köti össze. A fűl alatt függőleges barna színű festett sáv húzódik végig, mely a fazék alsó részén összeszűkülve csúcsban végződik. Szájnyílása törött, hiányos. Magassága 23 cm, fenéktátmérő 9 cm. Leltári szám nélkül. A ceglédi Kossuth Múzeum gyűjteményében volt.]

42. *Mátrászlás* (Nógrád megye).

Cserépkorsó (7. kép 3, 21. kép 6). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Sárgásfehér színű, engobos. Felső része zöld- és sárgamáz. Jó égetésű. Hasas, zömök formájú cserépkorsó. Széles feke fölé teste domborodó vállba és éles töréssel egyenes falú, hengeres nyakba megy át. Nyakát a vállától körben futó borda választja el. Nyakának kissé kihajló felső részén két keskeny vízszintes bekarcolás fut körben. Hasán és a nyak felső részén letört széles fűl csonkja látszik. Vállat és a nyak alsó felét világoszöld-, a nyak felső részét és belsejét barnászöld máz borítja. Nyaka és fűle törött, fűle és pereme hiányzik. Vállán hosszúkas ovális formájú lyuk van, mely a korszó előkerülésekor valószínűleg csákánytól keletkezett rajta. Jó megtartású. Magassága 10,5 cm, nyakátmérő 4,3 cm, fenéktátmérő 7,5 cm, falvastagsága 0,3 cm. Leltározatlan. (Salgótarján, Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum).

43. *Budapest XI. kerület — Kőérberek-dűlő*.

Kályhaszem fenék-fal- és peremtöredéke (5. kép 9, 21. kép 1). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Szürkésbarna színű, kívül koromfoltos. Jó égetésű. Kehely formájú kályhaszem. Kis fenékrésze fölé teste erősen kihasasodik. Széles szájnnyílása éles, lekerekített szélű peremmel zárul. Szájnyílásán belül borda fut körben. Belsejében mély hornyolatok látszanak. Fenék-faltöredéke három, perem-faltöredéke négy darabból összeragasztott. A perem-fal és a fenék-faltöredék ugyanahhoz a kályhaszemhez tartozik, de nem illeszkedik egymáshoz. Jó megtartású. Fenék-faltöredék magassága 8,6 cm, fenéktátmérő 4–4,2 cm, falvastagság 0,4 cm. Perem-faltöredék magassága 6,8 cm, falvastagság 0,4 cm. Leltári száma 56.26.109. (Budapesti Történeti Múzeum — Vármúzeum).

44. *Balatonfőkajár* (Veszprém megye). [Cserépkancsó (5. kép 14). Korongolt. Fenekétől homorú ívelés-

sel megy át az erősen kihasasodó testbe. Domborodó vállá megtörve aránylag szűk homorú ívelésű nyakban folytatódik. Vállat erős hajlású fűl köti össze nyakának felső részével. Szájnyílása a fűl szembenlevő oldalán csőrszerűen kicsücskösödik. Pereme alatt és vállán gyengén bemélyített körülfutó vonalakkal van díszítve. Rongált. Magassága 30 cm. Leltári száma 6/1903. (MNM-Történeti Múzeum).]

45. *Tiszapolgár* (Hajdú-Bihar megye). Cserépkorsó (6. kép 3, 20. kép 4). Korongolt, sötétszürke színű, hasán és vállán barnás árnyalatú folttal. Füstölt, kívül besimított, fényezett felületű. Jó égetésű. Feneke fölé kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik, és homorú íveléssel összeszűkülő nyakba megy át. Hasa fölé kiöntőcső maradványa látszik. A korszó egész felülete sűrűn egymás mellett függőleges besimításokkal díszített. Nyaka és kiöntőcsőve törött, hiányzik. Darabokból összeragasztott. Jó megtartású. Magassága 20,2 cm, fenéktátmérő 9,3 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltári száma V. 744. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

46. *Felsőszentiván* (Bács-Kiskun megye). [Kancsó (20. kép 2). Ónozott vörösrézből készült. Kis kerek talpához körte alakú, erősen kihasasodó test kapcsolódik. Váll hengeres nyakban folytatódik. Vállat a nyakától körben futó borda választja el. Kissé kihajló, megvastagodó peremét három bevésztett kör tagolja. Peremén kis kerek lyuk van. Alsó részén erősen, nyakán kissé rongált, hiányos. Magassága 16 cm, szájtátmérő 7,8 cm, nyakának magassága 6 cm. Leltári száma 18/1926. (MNM-Történeti Múzeum).]

47. *Mezőberény-Templomzúg* (Békés megye). [Cserépkorsó fenék-faltöredéke (7. kép 4). Korongolt, vörös színű. Erősen kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik. A régi leírókarton szerint a korszótöredék 13 db-ból volt összeragasztva. Három töredék már nem illeszkedett hozzá az összeállított darabokhoz, de ezek közül az egyik arra vall, hogy szűk nyakú korszó volt. Magassága 11,5 cm, fenéktátmérő 10 cm. Leltári száma 19/1932. (MNM-Történeti Múzeum).]

48. *Bér-Rovnya hegy* (Nógrád megye). Cserépkorsó (7. kép 6, 21. kép 5). Korongolt, szürkésbarna színű, engobos. Nyakán barnás sárga máz. Kissé nyúlánk formájú korszó. Fenekétől fokozatosan kihasasodó teste domborodó vállban folytatódik. Váll töréssel megy át a válltól összeszűkülő nyakba, melyet a nyaktól körben futó borda választ el. Vállán keskeny szalagfűl csonkja van. Öt darabból összeragasztott. Nyaka és fűle hiányzik. Jó megtartású. Magassága 14,1 cm, fenéktátmérő 7,3 cm. Leltári száma 57.1129.C. (MNM-Történeti Múzeum).

49. *Végegyháza* (Békés megye). Cserépedény fenék-fal- és válltöredéke (7. kép 9, 21. kép 8). Korongolt, sárgásfehér színű, engobos, hasán és vállán zöldmáz. Jó égetésű. Szögletes, bordával tagolt fenékrésze fölé tojásdad formájú teste enyhén kihasasodik. Kissé domborodó váll fokozatosan összeszűkül. Vállat ferde irányban rácsorgatott világoszöld máz borítja. Darabokból összeragasztott, részben kiegészített. Jó megtartású. Magassága 16,6 cm, fenéktátmérő 7,5 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan. (Szeged, Móra Ferenc Múzeum).

50. *Bodrogolaszi* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Cseréppersely (24. kép 1), az eredeti töredékek alapján készített másolat. Korongolt, világosbarna színű. Felülete világosbarna máz. Enyhén kihasasodó teste éles töréssel kissé domborodó vállban folytatódik. Váll közepén 5 bordával tagolt csúcsban végződik. Fenekének szélen borda fut körben. Domborodó vállán ferde irányú keskeny nyílás van. Törött, darabokból összeragasztott. Néhány helyen kiegészített. Jó megtartású. Magassága 18,8 cm, fenéktátmérő 12,9 cm, nyílás hosszúsága 3,2 cm. Leltározatlan. (Sárospatak, Rákóczi Múzeum).

51. *Sajóvelezd* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Cserépkorsó (11. kép 1, 24. kép 2). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Világos barnássárga színű. Jó égetésű. Magas, nyúlánk formájú cserépkorsó. Feneke fölött három enyhén domborodó körben futó borda tagolja. A bordás tagolás fölött teste enyhe domborodással kihasasodik. Domborodó válla erősen összeszűkülő nyakban folytatódik. Hasán lapos, ovális metszetű szalagfűl maradványa van. Hasának felső részét kívülről a fül maradványával együtt világoszöld, fölött a vállát sárga máz borítja. A korsó hasa alatti részén kisebb máznyomok vannak. Belsejében a pénzék okozta zöldes elszíneződés látszik. Hasából nagyobb darab ki van törve. Nyaka törött. Jó megtartású. Magassága 16,4 cm, fenékátmérő 8,1 cm, falvastagsága 0,3 cm. Leltári száma 53.1105.1. Régi leltári száma 15.397. (Miskolc, Herman Ottó Múzeum).

52. *Hont-Kiskér* (Maly-Kiar, Csehszlovákia). [Cserépkancsó (9. kép 1). Korongolt, vörössárga színű. Fenekétől kiindulva homorú íveléssel erősen kihasasodó testben folytatódik. Domborodó válla szűk nyakba és kiszélesedő szájnylásba megy át. Vállát a szájnylásával fül kapcsolja össze. Kihajló pereme alatt borda fut körben. Szájnyílásának belsejét, zöldessárga máz borítja. Száj-résznének egy darabja letörött és kiegészített. Magassága 21,5 cm, fenékátmérő 8,2 cm, szájátmérő 8,2 cm. Leltározatlan cserépkancsó volt. A megmaradt töredék leltári száma 61.2111.C. (MNM-Történeti Múzeum).]

53. *Nyíribrony* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó (10. kép 4, 23. kép 4). Korongolt, finom homokkal soványított agyagból készült. Sötétszürke színű. Füstölt, kívülről fényezett-besimított felületű. Jó égetésű. Magas, nagyméretű cserépkorsó. Feneke fölött enyhe íveléssel kihasasodó testben és fokozatosan szűkülő vállban folytatódik. Hasa fölött kerek átmetszetű füle íves hajlása. A fül közepén kerek lyuk húzódik végig, melyből a behajló törött végénél egy függőleges irányú lyuk is ágazik ki, a korsó fülén levő szópóka nyílása. Testét sűrűn egymás mellett függőleges besimítások díszítik. Darabokból összeragasztott, kiegészített. Válla, nyaka és füle törött, hiányzik. Jó megtartású. Magassága 30,2 cm, fenékátmérő 12 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

54. *Závod* (Tolna megye). Cserépedény fenék-faltöredéke (9. kép 3, 22. kép 1). Korongolt, vörössárga színű, engobos, részben mázas. Jó égetésű. Közvetlenül feneke fölött enyhe összeszűkülés után tojásdad formájú, kihasasodó testben folytatódik. Hasa fölött két vízszintes enyhe bekarcolás fut körben. Hasából ovális keresztmetszetű szalagfűl ágazik ki, melynek külső oldalára égetés és mázazás után kissé ferde irányú vonalat karcoltak be. Hasa fölött és fülén nyomokban világoszöld máz van. Belsejében a pénzék okozta zöldes elszíneződés látszik. Darabokból összeragasztott. Részben kiegészített. Csak az edény egyik fele van meg a váll magasságáig. (Valószínűleg cserépkorsó volt.) Magassága 11,5 cm, fenékátmérő 7,2 cm, falvastagsága 0,5 cm, fül szélessége 2,4 cm. Leltározatlan (Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum).

55. *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó (10. kép 6, 23. kép 5). Korongolt, szürke színű. Füstölt, besimított-fényezett felületű. Jó égetésű. Szűk nyakú cserépkorsó. Kihasasodó teste összeszűkülő vállban és nyakban folytatódik. Lekerekített szélű pereme kissé kihajlik. Pereme alatt enyhén kiugró éles borda fut körben. Hasát a peremével ívesen hajló kerek átmetszetű fül köti össze. Fülén a perem magasságában csonkakúp formájú szópóka van, melyből a korsó hasába a fülben kerek lyuk vezet. A korsó szájnylásában a bordával egy magasságban kitört szűrő maradványa látszik. Hasán sűrűn egymás mellett háromsoros vízszintes bekarcolás fut körben, melyen a korsó testén végighaladó függőleges irányú besimítások keresztülmennek. Feneke a közepe felé homorúan kissé bemélyed. Jó megtartású. Nyaka és

pereme törött, kiegészített. Magassága 22,6 cm, szájátmérő 4,4 cm, fenékátmérő 8—8,4 cm, fül szélessége 2,8 cm. Leltári száma 57.33.1. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

56. *Nyírbalkány-Csiffy tanya* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépedény alsó részének töredéke (12. kép 5, 26. kép 3). Korongolt, barnászörös színű, hasán koromfoltos. Jó égetésű. Vékony falú cserépedény. Feneke fölött teste enyhe domborodással kihasasodik. Hasát egymással párhuzamosan körben futó ötsoros vörös festésű vékony vonal díszíti. Belsejében a pénzektől származó zöldes elszíneződés látszik. Két darabból összeragasztott. Jó megtartású. Magassága 10,5 cm, fenékátmérő 6,6—6,7 cm, falvastagsága 0,3 cm. Leltári száma IV. 96/1932.233. (Debrecen, Deri Múzeum).

57. *Kustánszeg* (Zala megye). Cserépfazék (9. kép 4, 22. kép 2). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Világos szürkésbarna színű. Jó égetésű. Vastag falú cserépfazék. Tojásdad formájú kihasasodó teste körbefutó enyhe beugrással tagolt domborodó vállba megy át. A beugrás fölött válla és nyaka kissé homorú íveléssel aránylag szűk szájnylásban folytatódik. Lekerekített szélű pereme alatt egymással szemben egy-egy átfúrt lyuk van. Hasán az egyik átfúrt lyuk alatt egy, a másik lyuk alatt két kereszt alakú bekarcolás látszik. Ép. Felülete néhány helyen karcolt, melyek az előkerüléskor keletkezettek rajta. Jó megtartású. Magassága 13,8 cm, szájátmérő 6,6—6,7 cm, fenékátmérő 7,5 cm. Leltári száma 51.17.1. (Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum).

58. *Pátroha* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó (11. kép 3, 24. kép 4). Korongolt, világos barnássárga színű, engobos. Jó égetésű. Kissé zömök formájú cserépkorsó. Fenekének széle körben ferde vágott. Feneke fölött enyhén kihasasodó testen erősen összeszűkülő vállban és nyakban folytatódik. Vállát csipkézett körben futó borda díszíti. Válla világos zöldmáz. Nyaka és válla egy része hiányzik. Darabokból összeragasztott, részben kiegészített. Jó megtartású. Magassága 16,4 cm, fenékátmérő 8,7 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

Cserépedény (valószínűleg cserépkorsó) fenék-faltöredéke (10. kép 2, 23. kép 1). Korongolt, finom homokkal soványított agyagból készült. Szürke színű. Füstölt, besimított fényezett felületű. Feneke fölött teste homorú íveléssel kiszélesedik. Belsejében a pénzék okozta zöldes elszíneződés látszik. Jó megtartású. Magassága 3,5 cm, fenékátmérő 8,5 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltározatlan. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

59. *Kondó* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Füles cserépkorsó (10. kép 1, 23. kép 2). Korongolt, világosszürke színű. Fényezett felületű. Jó égetésű. Zömök formájú cserépkorsó. Körben futó bordával tagolt feneke fölött erősen kihasasodó gömb alakú teste összeszűkülő vállban és nyakban folytatódik. Vállán enyhe beugrás fut körben. Hasán lapos, ovális metszetű szalagfűl csonkja látszik. Darabokból összeragasztott. Hasa és nyaka egy része kiegészített. Nyaka és füle törött, hiányzik. Jó megtartású. Magassága 10,7 cm, fenékátmérő 5,8 cm, falvastagsága 0,4 cm. Leltári száma 58.162.1. Régi leltári száma 15343. (Miskolc, Herman Ottó Múzeum).

60. *Ugornya* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkorsó töredéke (10. kép 3, 23. kép 3). Korongolt, egészen apró szemcséjű, homokkal soványított agyagból készült. Barnásszürke színű, füstölt cserépkorsó. Külső felülete feketesszürke színű, besimított mintákkal díszített. Jó égetésű. Erősen kihasasodó teste összeszűkülő vállban folytatódik. Hasát ferde irányú, fölött ovális besimított virágziromra emlékeztető minta díszíti. Belsejében a pénzektől származó zöldes elszíneződés látszik. Három darabból összeragasztott. Egy része kiegészített. Jó megtartású. Magassága 10,5 cm, fenékátmérő 7,1 cm. Leltári száma IV. 48/1933.151. (Debrecen, Deri Múzeum).

61. *Kiscárda* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkancsó (12. kép 1, 27. kép 1). Korongolt, sárgászörös színű. Festett. Jó égetésű. Zömök formájú, erősen hasas cserépkancsó. Feneke fölött erősen kihasasodó teste domborodó vállban, majd szűkülő nyakban folytatódik, és enyhén kihajló, kívül egysoros körben futó éles bordával tagolt peremmel zárul. Hasát a peremével — a megmaradt nyomok alapján — ívesen hajló ovális metszetű szalagfűl köti össze. Vállán vékony, alul háromsoros, felül négysoros vörös festésű sáv fut körbe, melyet egysoros hullámvonal választ el egymástól. Nyakán négysoros vörös sáv fut körbe. Darabokból összeragasztott. Kiegészített. Füle rekonstruáltan kiegészített. Jó megtartású. Magassága 21,7 cm, szájátmérő 9,4 cm, fenékátmérő 8,6 cm. Leltári száma V. 1300. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

62. *Napkor* (Szabolcs-Szatmár megye). [Cserépkancsó (25. kép 4). Korongolt, vörös színű. Feneke fölött erősen kihasasodó teste összeszűkülő vállban és nyakban folytatódik. Szájnyílása kihajló, valószínűleg kissé megvastagodó szélű peremmel zárul. Nyakának felső részét a kancsó hasával erős ívelésű fül kapcsolja össze. Pereme törött, hiányos. Hozzávetőleges méretei: magassága 20,3 cm, szájátmérő 7,2 cm, fenékátmérő 6,4 cm. Leltározatlan. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).]

63. *Debrecen-Agárdi utca* (Hajdú-Bihar megye). Cserépkancsó (12. kép 2, 26. kép 1). Korongolt, barnászörös színű. Felső része (hasa fölötti része) engobos és mázas. Jó égetésű. Kis méretű gömbötestű cserépkancsó. Keskeny bordával tagolt szűk feneke fölött erősen kihasasodó teste domborodó vállban és szűk nyakban folytatódik. Töleseres, kissé öblösödő szájnyílása felül lekerekített szélű, kívülről éles bordával tagolt peremmel záródik. Hasát a szájnyílásával (pereme alatti részével) keskeny szalagfűl köti össze. A cserépkancsó hasa fölötti része sárgásfehér mázzal borított; alatta több színű vonalas festés díszíti. Hasán három, a váll felső részén egy vízszintes barna színű festett vonal fut körben, közöttük pedig függőleges barna vonalak között a barnánál vastagabb vörös vonalak látszanak, melyeket négy vörös után, egyszer három zöld; egyszer pedig öt vörös vonal után egy-egy vastagabb zöld színű vonal szakít meg. Nyakán és a pereme alatt egy-egy vízszintes, közöttük pedig egy meredek majd enyhébbre átmenő barna festésű hullámvonal fut körbe. Fülén barna és vörös festésű vonalak váltogatják egymást. Belsejében pénzektől származó zöldes lenyomat látszik. Törött, két darabból összeragasztott. Pereme kiegészített. Jó megtartású. Magassága 10,4 cm, szájátmérő 6,4 cm, fenékátmérő 3,6 cm. Leltári száma IV. 56/1938. (Debrecen, Déry Múzeum).

64. *Debrecen-Sestakert* (Hajdú-Bihar megye). Cserépkancsó (12. kép 3, 26. kép 2). Korongolt, világos vörösesbarna színű, hasa és felső része kívül mázas. Jó égetésű. Gömbösen kihasasodó testű kis méretű cserépkancsó. Körbefutó bordával tagolt fenékrésze fölött erősen kihasasodó teste összeszűkülő vállba megy át. Szűk nyaka fölött — melyet vállától körben futó enyhe borda választ el — szélesedő szájnyílással zárul. Hasán és nyaka fölött keskeny ovális szalagfűl csomkjai látszanak. A cserépkancsó hasát, nyakát és szájnyílását kívülről világos sárgászöld színű máz alatt nem szabályos elrendezésben barnászörös és zöld színű festett kerek foltok díszítik. Belsejében elmosódottan a pénzektől származó elszíneződés látszik. Füle és szájnyílása törött, pereme hiányzik. Jó megtartású. Magassága 11,9 cm, fenékátmérő 5—5,1 cm, falvastagsága a szájnyílásnál 0,4 cm. Leltári száma IV. 125/1931.209. (Debrecen, Déry Múzeum).

65. *Apagy* (Szabolcs-Szatmár megye). Cserépkancsó (10. kép 5, 25. kép 3). Kézikorongon készült, sötétzürke színű, néhány helyen barna foltal. Füstölt, fényezett felületű. Jó égetésű. Magas, nyúlánk formájú kancsó. Fenekétől kiindulva tojásdad formájú, erősen kihasasodó teste szűkülő vállban és nyakban folytatódik. Kihajló, lekerekített szélű peremét körben futó borda tagolja. Pere-

mén a füllel szemben csúcsosra formált kiöntő van. Vállát a nyakával bordázott széles szalagfűl köti össze. Vállán négysoros, hasa alatt is szélesebb közéssel négysoros csigavonalas bekarcolás fut körben. Feneke homorúan kissé bemélyed, a fenék széle közelében körben futó varrat látszik. Ép. Pereme egy helyen csorbult, kiegészített. Jó megtartású. Magassága 28 cm, szájátmérő 10,5—10,8 cm, fenékátmérő 9 cm, fül szélessége 3,1 cm. Leltári száma V. 746. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).

66. *Győrvar* (Vas megye). Cserépbögre (12. kép 6, 24. kép 3). Korongolt, barnászörös színű, kívülről mázas. Jól égetett. Erősen kiugró, lekerekített szélű bordával tagolt fenékrésze fölött kihasasodó, erősen gömbölyödő teste kissé összeszűkülő vállba megy át. Testét ferde irányú bevágások tizenkét aránylag széles gerezdre osztják. Hasa fölött letört fül alig észrevehető csomkja van. Felülete kívülről világos zöldmáz. Belsejében kis felületen pénzektől származó zöldes elszíneződés látszik. Darabokból összeragasztott, kiegészített. Nyaka és pereme hiányzik. Jó megtartású. Magassága 14,1 cm, fenékátmérő 7,5 cm, falvastagsága 0,3 cm. Leltározatlan. (Vasvár, Járasi Múzeum).

67. *Újfehértó-Micske pusztá* (Szabolcs-Szatmár megye). [Cserépkancsó (25. kép 2). Korongolt, világos szürkésbarna színű, zöldmáz. Jó égetésű. Kissé lapított gömb formájú cserépkancsó. Széles bordával tagolt feneke fölött erős domborodással kihasasodó teste összeszűkülő vállban folytatódik. Vállán erősen kiugró, alul éles töréssel tagolt, sűrű ferde bekarcolással díszített széles borda fut körben. Hasa fölött ovális metszetű, aránylag keskeny szalagfűl maradványa látszik. Hasán háromsoros vízszintes enyhe bekarcolás fut körben. Felülete kívül zöldmáz. Hasán belülről elmosódottan pénzektől eredő zöldes elszíneződés vehető észre. Nyaka és alsó része hiányzik. Magassága 14,7 cm, fenékátmérő 8,2 cm, hasátmérője 14,1 cm, falvastagsága 0,5 cm. Leltározatlan. (Nyíregyháza, Jósza András Múzeum).]

68. *Szeged-Minorita kert* (Csongrád megye). Cserépkancsó (11. kép 2, 25. kép 1). Korongolt, homokkal soványított agyagból készült. Szürkésbarna színű, helyenként koromfoltos. Jó égetésű. Kissé zömök formájú, felső részén mázas cserépkancsó. Fenekének szélén széles borda fut körben. Fölötte erősen kihasasodó gömb alakú teste enyhe beugrással tagolt, összeszűkülő vállba megy át. Vállának felső beugrásában keskeny borda fut körbe. Hasán két, egymással párhuzamos vízszintes keskeny bekarcolás van. Vállát világoszöld színű máz borítja, alsó részén pedig a máz kisebb foltokban látszik. Hasán letört széles fül kis maradványa van. Belsejében a pénzektől származó elmosódott zöldes elszíneződés vehető észre. Darabokból összeragasztott, hasa kiegészített. Nyaka és pereme hiányzik. Jó megtartású. Magassága 11,5 cm, fenékátmérő 7,7 cm, falvastagsága 0,5 cm. Leltári száma 62.52.1. (Szeged, Móra Ferenc Múzeum).

69. *Beret* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

Cserépkancsó (12. kép 4, 26. kép 4). Korongolt, sárgásbarna színű. Mázas, kis cserépkancsó. Éles, kiugró bordával tagolt fenékrésze fölött tojásdad formájú teste kihasasodik. Enyhén domborodó váll rövid, kissé összeszűkülő nyakba megy át és töleseresen kiszélesedő szájnyílással zárul. Pereme lekerekített szélű. Nyakán keskeny borda fut körben. Vörösesbarna máz alatt testét fehér festés díszíti. Hasán három vízszintes fehér sáv fut körben. Fölötte egymás mellett két függőleges fehér vonal díszíti, melyből egyik oldalán egymás fölött két, a másik oldalon alul egy csavart vonal ágazik ki. Nyaka fölött íves hajlású szalagfűl köti össze a kancsó hasával. Mázas fület nyolc, kissé ferde irányú fehér festésű vonal díszíti. Fenékrésze homorúan bemélyed. Belsejében pénzektől okozta zöldes elszíneződés látszik. Darabokból összeragasztott, hasa és szájnyílása kiegészített. Jó megtartású. Magassága 12,2 cm, szájátmérő 7 cm, fenékátmérő 5 cm, fül szélessége 1,6—1,8 cm. Leltári száma 53.1082.1. Régi leltári száma 12634. (Miskolc, Herman Ottó Múzeum).

Parádi Nándor

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ СОСУДЫ, СОДЕРЖАЩИЕ МОНЕТЫ, НАЙДЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕНГРИИ (XI—XVII ВВ.)

Резюме

Автор собрал в своей работе средневековые керамические сосуды, хранящиеся в венгерских музеях. Автор исходит из того, что деньги были спрятаны в такие сосуды, которые в то время использовались в быту, и самые поздние монеты, находящиеся в сосудах, определяют не только время зарытия клада, но и дают датировку самого сосуда.

На основании сравнения со средневековыми ценами и стоимостью монет, спрятанных в сосудах, автор делает вывод, что после битвы при Мохаче (1526 г.) кладов прятались в большинстве людьми, принадлежащими к низшим слоям и классам феодального общества. До битвы при Мохаче (1526 г.), главным образом, среди находок XI—XIII веков встречаются в большем количестве и более ценные вещи, владельцы которых могли принадлежать к высшим слоям общества. Причину зарытия кладов автор видит, в основном, в частых внутренних и внешних войнах, а сокращение или рост этих находок он ставит в связь с обстановкой, царившей в то или иное время в Венгрии. Во время опустошительных набегов, когда материальные условия и условия жизни населения ухудшались (нашествие татар 1241—1242 гг., турецкое завоевание 1526 г. — конец XVII века) число находок увеличивается. Общему росту находок способствует также включение более широких кругов общества в товарное производство и денежное обращение. Сосуды были зарыты или на территории средневековых поселений или далеко от них.

Среди посуды, использованной для кладов монет, имеется кувшин, кружка, миска, бутылка, изразец и сосуды с крышкой, сделанные для хранения денег. Самыми частыми являются узкогорлые сосуды (кувшины, бутылки), поскольку они хорошо закрывали положенные в них монеты.

На сосудах XI—XII веков наряду с углубленным спиральным орнаментом (рис. 1,1; рис. 14,3,3а) встречается также и гребенчатый волнистый орнамент (рис. 1,2; рис. 14,1). В конце XI века распространяется и орнамент, сделанный нажимом зубчатого колеса (рис. 1,3; рис. 14,4а).

Находки XIII-го века показывают, что в то время была в употреблении глина, приобретающая при обжиге желтовато-белый цвет (рис. 2,4; рис. 16,4,4а; рис. 2,7), что окрашивали сосуды с обжигом в различные цвета (рис. 2,6; рис. 15,4,4а) и применяли орнамент в виде углубленных спиралей (рис. 2,4; рис. 16,4,4а; рис. 2,7; рис.

2,9; рис. 15,3). С середины XIII-го века начинает распространяться на сосудах прорезной орнамент (рис. 2,8; рис. 15,1), глазированная керамика (рис. 2,2; рис. 16,1,1а) попадает в XIII веке в Венгрию еще из Австрии.

Бутылки с орнаментом в виде полос и полукругов (рис. 3,2; рис. 16,3) и кружки, украшенные прорезным орнаментом (рис. 3,1; рис. 16,2) указывают на то, что они были в обиходе в XIV веке.

Горшок первой половины XV века (рис. 4,3; рис. 17,5) говорит о том, что в это время употреблялся вид глины, приобретающий при обжиге красный цвет, а также, что в это время бытовал прорезной орнамент. В то время изготовлялась также посуда под австрийским влиянием (рис. 17,4). Бутылки этой эпохи (рис. 17,1) являются дальнейшим развитием бутылей XIII—XIV веков. Сосуды-копилки имеют форму сплюсненного шара (рис. 4,1; рис. 17,3).

Среди посуды XVI—XVII веков имеется большое количество глазированной керамики. С первой середины XVI века встречаются кувшины серовато-черного цвета, украшенные блестящим лощением (рис. 6,1; рис. 20,3; рис. 6,2; рис. 20,1; рис. 6,3; рис. 20,4; рис. 10,4; рис. 23,4; рис. 10,6; рис. 23,5; рис. 10,1; рис. 23,2; рис. 10,3; рис. 23,3). Часто верхнюю часть кувшинов с совершенно узким горлом покрывает глазурь (рис. 7,5; рис. 21,4; рис. 7,8; рис. 21,7; рис. 7,6; рис. 21,5; рис. 11,1; рис. 24,2). Горшки XVI века немного более удлиненной формы, чем такие же XV века, внутренняя часть их покрыта глазурью (рис. 5,6; рис. 19,1; рис. 5,13; рис. 22,3). Сосуды-копилки приобретают также более удлиненные формы в сравнении с предшествующими (рис. 5,7; рис. 19,6). Под влиянием будайского гончарного ремесла XV-го века провинциальные гончары также делают попытку изготовления глазированных нарядных сосудов (рис. 5,2; рис. 18,2). Сосуды для хранения денег имеются во второй половине XVI века (рис. 9,2; рис. 22,4) и в середине XVIII века (рис. 9,4; рис. 22,2). Часть сосудов XVII века и начала XVIII века стоит близко к народной керамике XVIII—XIX веков (рис. 12,3; рис. 26,2; рис. 13,2; рис. 26,1; рис. 12,4; рис. 26,4; рис. 12,1; рис. 27,1).

Материал находок XV—XVI веков показывает, что ручной и ножной гончарные круги употреблялись одновременно.

Временем борьбы за независимость князя Ракоци (1711 г.) заканчивается длительный период зарывания монет в сосуды.

Н. Парадн

MÜNZFUNDE HORTENDE MITTELALTERLICHE GEFÄSSE IN UNGARN (11—17. JH.)

Auszug

Im archäologischen Nachlaß des Mittelalters gibt es viele in Tongefäße gehortete Münzfunde. Der Verfasser widmet diesen Aufsatz jenen mittelalterlichen Tongefäßen in den ungarischen Museen, die Münzfunde enthielten. Als Ausgangspunkt dient dabei jene Annahme, daß die Münzen in solche Gefäße versteckt wurden, die zur Zeit der Hortung gebräuchlich waren, und daß die im Gefäß gefundene jüngste Münze nicht nur die Zeit der Hortung, sondern auch des Gebrauchs des Gefäßes angibt.

Bezüglich der Münzfunde stellt er fest, daß ihre Zahl vom 11. Jh. an allgemein, aber nicht kontinuierlich wächst. Aus einzelnen Perioden stammen wenig, aus anderen wiederum viele Münzfunde.

Bei der Feststellung des Wertes je eines in Töpfe gehorteten Münzfundes werden die mittelalterlichen

Preise als Ausgangspunkt benutzt. Der Verfasser kommt zu dem Schluß, daß die meisten solchen Funde keinen ausgesprochen großen Wert repräsentieren. Oft erreichen sie nicht einmal den Wert von einem Gulden, und mehr als 100 Gulden sind äußerst selten. In der Mehrzahl der Gefäße wurde ein Wert unter 40—50 Gulden in die Erde versteckt.

Bezüglich der Frage, wer die Funde gehortet hatte, untersucht der Verfasser die aus dem 16.—17. Jh. stammenden Funde eingehend und kommt zu dem Schluß, daß die in Tongeschirren versteckten Münzfunde größtenteils aus dem von den Türken eroberten und mit diesen in unmittelbarem Kontakt stehendem Gebiet stammen (Abb. 13), von wo die Aristokratie zur Gänze, von den Kaufleuten und Gewerbetreibenden besonders die wohlhabenderen in die von Türken nicht besetzten Teile

des Landes entflohen (Habsburgisches Ungarn, Prinzipat Siebenbürgen). Die Münzen wurden von den seßhaft gebliebenen, in der Hauptsache zu den niedrigeren Gesellschaftsklassen und -schichten gehörenden Einwohnern versteckt; von den größtenteils in Dörfern und Marktflecken lebenden, an der Warenproduktion teilnehmenden begüterten Bauern, aus der Bauernschicht stammenden Händlern, Gewerbetreibern, von armen Edelleuten, Leibeigenen und Instleuten im besetzten Gebiet, wahrscheinlich aber auch in den unbesetzten Regionen.

Die Zahl der Funde wächst innerhalb des Mittelalters in jener Periode, wo die breitesten Klassen und Schichten der feudalen Gesellschaft in den Prozeß der Warenproduktion und der Geldwirtschaft einbezogen wurden. Zugleich mußten sie auch unter feudalem Druck und Gewalttätigkeit leiden. Zu Kriegszeiten waren sie am meisten gefährdet und konnten auf den geringsten Schutz rechnen. Sie hatten also mehr als einen Grund dafür, ihr kleines Hab und Gut in Sicherheit zu bringen.

Unter den aus dem 11—15. Jh. stammenden Funden trifft man auffallend mehr solche Münzfunde hortende Tongeschirre an, in denen ein größerer Geldwert als im 16—17. Jh. versteckt wurde. Als ihre Verstecker nimmt der Verfasser nicht nur jene Mitglieder der unteren Gesellschaftsschichten an, die in die sich entfaltende Warenproduktion und Geldwirtschaft einbezogen wurden; besonders im 11—13. Jh. gab es auch solche Personen unter ihnen, die einen gewissen Rang innerhalb der Gesellschaft innehatten (reiche Kaufleute, Adligen, Aristokraten usw.)

Grund zum Verstecken des Geldes boten die häufigen Binnen- und auswärtigen Kriege, die Heerzüge, die feudalen Gewalttätigkeiten. Der Verfasser sieht einen Zusammenhang zwischen dem Wachstum bzw. Abnehmen der Zahl der Hortfunde und den Verhältnissen, die zur Zeit der Hortung in Ungarn vorhanden waren. So ist z. B. der Tatarensturm eine Erklärung für die vielen Hortfunde aus der ersten Hälfte des 13. Jhs. (um 1240). Zur Regierungszeit von Karl Robert und Ludwig von Anjou (14. Jh.) und von Mathias Corvinus (1458—1490), als die Zentralmacht sich verstärkte und die feudale Anarchie abnahm, gab es wenig Hortfunde. Aus der Zeit Sigismunds des Lützelburgers (1387—1437) und einigen Jahrzehnten nach dem Tode des Mathias (1490—1526), als die feudale Anarchie zunahm und die Zustände schlechter wurden, sind uns bedeutend mehr Münzfunde bekannt.

In jenen zwei Jahrhunderten, die auf die Niederlage von Mohács (1526) folgten, kann man ein sprunghaftes Zunehmen der gehorteten Münzfunde beobachten. Sie sind die Begleiterscheinungen der Existenz- und Vermögensunsicherheit, der ihr Unwesen treibenden türkischen Marodeure und Söldner der Habsburger. Es kam vor, daß selbst die Besatzung der Festungen, da sie ihren Sold nicht erhielt, und Ende des 16. Jhs. auch die Heiden, das Volk ausraubten. Auch die Grundbesitzer entrißen ihren Leibeigenen oft gewaltsam das Geld.

Den Grund, demzufolge die Tongefäße versteckt wurden, kann man nicht immer feststellen. Öfters läßt die jüngste Münze im Topf auf die Zeit der Hortung und deren Grund mit einiger Sicherheit eine Schlußfolgerung zu. Die vielen gehorteten Münzfunde aus der Zeit des fünfzehnjährigen Krieges (1591—1606) sind gute Beispiele dafür, daß der ausschlaggebendste Grund des Versteckens die Verwüstungen des Krieges sind. Die Tatsache, daß sehr viele Leute ihr in die Erde verstecktes Vermögen nicht mehr ausgraben konnten, zeigt, wie viele Menschen und Produktivkräfte zugrundegegangen sind. Eine Verwüstung ähnlichen Ausmaßes erfolgte Ende des 17. Jhs., während der Befreiungskriege von den Türken (nach 1683) und in der darauffolgenden Zeit.

Aus den Beobachtungen ergibt sich das Bild, daß der Großteil der Münzfunde beinhaltenden Tongefäße innerhalb der mittelalterlichen Siedlungen versteckt worden ist. Von einem in Nagykatá gefundenen Gefäß (Abb. 5/12, 19/5) konnte festgestellt werden, daß es aus dem Schutt eines spätmittelalterlichen Wohnhauses

zutage kam, was darauf hinweist, daß es innerhalb des Hauses vergraben wurde. Doch sind auch solche Tongefäße mit Münzfunden bekannt, die von den Siedlungen entfernt gehortet wurden. Diese wurden an einer solchen Stelle vergraben, die am Gelände gut erkenntlich ist (in der Nähe eines auffallenden Objektes); auch wurden aus früheren Zeiten stammende Ruinen als Hortungsplätze benutzt (z. B. die Ruinen der römischen Festung in Nógrádverőce).

Die Untersuchung der Münzfunde hortenden Tongefäße

Unter den zum Verstecken benutzten Gefäßen gibt es Krüge, Näpfe, Töpfe, Flaschen, Karaffen, Büchsen, Kelche, Ofenkacheln und zum Geldaufbewahren verfertigte Deckelgefäße. Am häufigsten erscheinen Gefäße mit engem Hals (Krüge, Flaschen), weil diese das versteckte Geld gut bedeckten. Der Hals der besonders enghalsigen Krüge wurde abgebrochen, weil die Münzen anders nicht hineingelegt werden konnten. Die Töpfe und Näpfe sind je nach der Menge der Münzen kleinerer Abmessungen. In diese versteckte man das Geld eben ihrer großen Öffnung zufolge in Leinensäcken, oder man überdeckte sie.

Tongefäße aus dem 11—12. Jh.

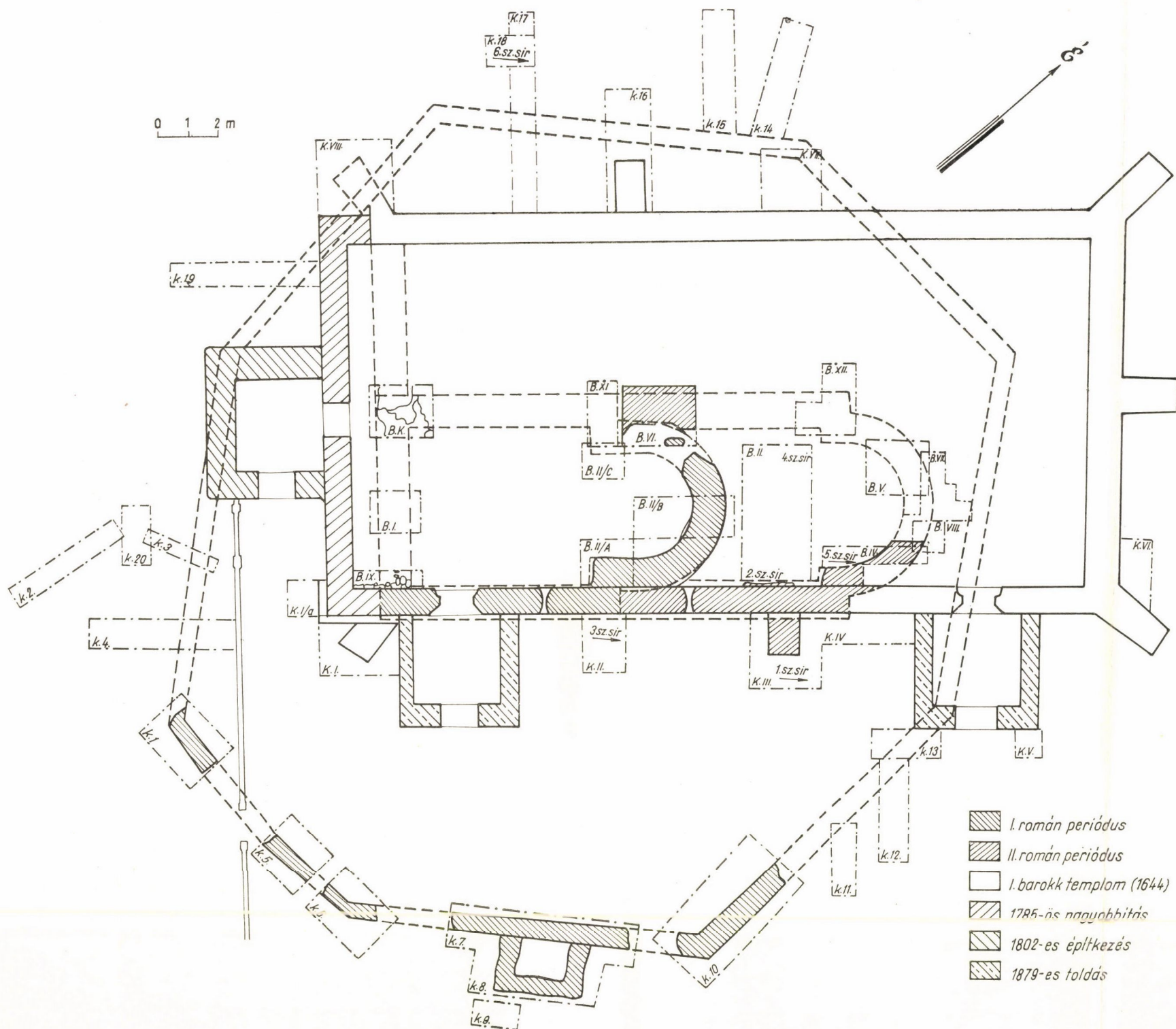
Alle Gefäße sind klein, eher breit, mit weiter Öffnung. Auf dem Gefäß von Jászberény-Borsóhalom (Abb. 1/1, 14/3—3a) erscheint eine eingeritzte Spiralenlinie, auf der Schulter des größeren Napfes aus Sr. Karlovci, Jugoslawien (Abb. 14/2—2a) setzt sich die eingeritzte Spirale in einer einreihigen Wellenlinie fort. Auf dem kleineren Napf aus demselben Fundort läuft eine Kammstrich-Wellenlinie rundherum (Abb. 1/2, 14/1). Diese Gefäßverzierungsart war auch im 11. Jh. in Gebrauch. Auf dem Körper des Gefäßes aus Andornaktálya (Abb. 1/3, 14/4—4a) verläuft eine mit Zahnrad vertiefte Spiralenlinie; dieses Motiv verbreitete sich Ende des 11.—Anfang des 12. Jhs.

Tongefäße aus dem 13. Jh.

8 oder 9, aus dem 13. Jh. stammenden Tongefäße wurden wahrscheinlich zur Zeit des Tatarensturmes gehortet. Der Napf aus Bajót ist breit (Abb. 2/1), die Form steht den Formen des 11—12. Jhs. nahe. Den Körper des Henkelkruges aus Örkénypuszta (Abb. 2/6, 15/4—4a) zierte eine schwarz-weiße Bemalung auf rotem Grund, was darauf hinweist, daß zu dieser Zeit neben den gelblichweißen Gefäßen auch anders bemalte Verbreitung fanden. Der Topf aus Hajdúszoboszló—Aranyzeg (Abb. 2/4, 16/4—4a) und die Flasche aus Nagytárcsa (Abb. 2/7) beweisen die Verbreitung der gelblichweiß ausbrennenden Tonart am Ende des 12.—Anfang des 13. Jhs. Die gelblichweiße Flasche aus Nagytárcsa (Abb. 2/7) und die bräunlichrote aus Balkány—Abapuszta (Abb. 2/9, 15/3) beweisen, daß die eingeritzten Spiralenlinien sich in der ersten Hälfte des 13. Jhs. auf den ganzen Körper der Flaschen erstrecken. Die rundherum um den Körper der Flasche aus Berettyóújfalu verlaufenden Kerben (Abb. 2/8, 15/1) weisen darauf hin, daß die frühesten mit Kerben verzierten Gefäße um die Mitte des 13. Jhs. hergestellt worden sind. Der kleine Napf aus Abony (Abb. 2/2, 16/1—1a) ist das älteste ungarische glasierte Gefäß aus dem Mittelalter. Es ist wahrscheinlich ein österreichisches Produkt: Österreich belieferte Ungarn in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. mit glasierter Töpferware. Der in Rimóc gefundene Topf (Abb. 2/5, 15/2) ist in seiner Form alleinstehend unter den bisher bekannten Gefäßen aus dem 13. Jh., doch sind das gelblichweiße Material und die eingeritzte Wellenlinie mit den Gefäßen des 13. Jhs. in Einklang.

Tongefäße aus dem 14. Jh.

Die Flasche aus Zalavár (Abb. 3/2, 16/3) von der Mitte dieses Jahrhunderts weist in Form und Bemalung mit den Flaschen aus dem 13. Jh. übereinstimmende Züge auf. Die in drei Streifen einander kreuzenden Halbkreise sind die kennzeichnende Bemalung der aus dem 14. Jh. stammenden Gefäße. Die Anwendung der gemal-

4. kép. Az ácsi református templom 1961. évi feltárásának helyszínrajza
 Рис. 4. План раскопок 1961-го г. реформатской церкви в Аче
 Fig. 4. Relevé de plan du dégagement en 1961 de l'église protestante d'Ács

ten Halbkreise kann man auf die enghalsigen Gefäße des 13. Jhs. zurückleiten. Der Napf aus Bajót vom Ende des Jahrhunderts (Abb. 3/1, 16/2) spricht für die Verbreitung der mit Kerben verzierten Gefäße im 14. Jh.

Tongefäße aus dem 15. Jh.

Der Topf von Kiskunhalas-Bodoglárpuszta (Abb. 4/3, 17/5) beweist unter den aus der ersten Hälfte des 15. Jhs., der Regierungszeit Sigismunds des Lützelburgers (1387—1437) stammenden Gefäßen den Gebrauch der rot ausbrennenden Tonerde und der Kerbenverzierung im 15. Jh. Die Ausbildung des Randes und das Stempelmuster der Schulter des Topfes aus Fülöpjakabpuszta (Abb. 17/4) weist auf die Produktion einer nach österreichischen Mustern arbeitenden ungarischen Werkstätte hin. Der Körper der Flasche aus Bácsalmás (Abb. 17/1) ist länger als der der Flaschen des 13. Jhs.; er ist oberhalb der Basis mit einer Einschnürung gegliedert. Die trichterförmige Mundöffnung und die um den Bauch und die Schulter herum verlaufende Einritzung zeigt die Fortentwicklung der Flaschenformen des 13—14. Jhs. Ähnliche Büchsen, wie die in Ipolyság (Sahy, Tschechoslowakei) gefundene (Abb. 4/1, 17/3) kommen im 15. Jh. vor und man darf sie mit der größeren Verbreitung der Geldwirtschaft im 15. Jh. in Verbindung bringen.

Tongefäße aus dem 16—17. Jh.

Aus dieser Zeit sind mehr und mannigfachere Gefäße als aus den früheren Perioden bekannt. Ihr auffallendster Charakterzug ist die weite Verbreitung der Glasur bei den Provinzwaren. Von der ersten Hälfte des 16. Jhs. an (Türkeve, Abb. 6/1, 20/3) erscheinen die schwärzlichgrauen, mit glänzenden Einglätungen verzierten Krüge. Mit Ausnahme jenes aus Türkeve (Abb. 6/1, 20/3), waren alle Krüge mit Mundstück versehen. Die Krüge aus Pátroha (Mitte des 16. Jhs., Abb. 6/2, 20/1), Tiszapolgár (Ende des 16. Jhs., Abb. 6/3, 20/4), Nyiribrony (Anfang des 17. Jhs., Abb. 10/4, 23/4) und Nagyhalász (Anfang des 17. Jhs., Abb. 10/6, 23/5), Kondó (Ende des 17. Jhs., Abb. 10/1, 23/2), Ugornya (Ende des 17. Jhs., Abb. 10/3, 23/3) und Apagy (Ende des 17. Jhs., Abb. 10/5, 25/3) belegen die kontinuierliche Erscheinung dieser Form. Diese Krugform und die eingeglättete Verzierung gelangten während der Zeit der Türkenherrschaft wahrscheinlich über den Balkan nach Ungarn. Die Einglätungen sind in der Regel linear und es hat den Anschein, daß das eingeglättete Blumenornament (auf dem Krug von Ugornya, Abb. 10/3, 23/3) in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. Verbreitung fand.

Der Tonkrug aus Szederkény (Abb. 7/7, 18/1) ist mit einer scharfen Rippe gegliedert, die Mundöffnung ist ganz eng. Diese in den mittelalterlichen Siedlungsfunden häufig erscheinende Krugform entstand wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. Mit ebenso scharfer Rippe gegliedert und mit enger Mundöffnung versehene Krüge aus der zweiten Hälfte des 16. Jhs. sind die Krüge aus Érd (Abb. 7/1, 21/3), Bér (Abb. 7/6, 21/5), Lövöpetri (Abb. 7/5, 21/4) und Nógrádverőce (Abb. 7/8, 21/7), vom Anfang des 17. Jhs. der Krug aus Sajóvelezd (Abb. 11/1, 24/2), bei denen sich der eiförmige oder runde Körper mit einer scharfen Bruchlinie in einem schmalen Hals fortsetzt. Der obere Teil ihrer Körper ist glasiert. Sie erscheinen in der südlichen Hälfte Ungarns und sind wahrscheinlich die Produkte einer hier tätigen Töpferei.

Die Töpfe aus dem 16. Jh. sind schlanker als die aus dem 15. Jh. stammenden, die Ausbuchtung liegt im oberen Drittel; Ritzen und Kerben erscheinen auf der Schulter, das Innere ist glasiert. Aus der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts stammt der Topf von Nagykáta (Abb. 5/6, 19/1), von der Mitte der aus Szatmárnémeti (Satu Mare, Rumänien, Abb. 5/13), endlich vom Ende der aus Cegléd-Szűcsstelep (Abb. 22/3).

Die Glasierung und das Erdbeerenmuster des Bechers aus Teklafalu (Abb. 5/2, 18/2) zeigen, daß die Töpfer der Provinz versuchten, nach dem Vorbild der Prunkgefäße herstellenden Töpfer in Buda, ebenfalls glasierte Prunkgefäße herzustellen.

Die schlankere Form der von der Mitte des 16. Jhs. stammenden Büchse von Ménfőcsanak (Abb. 5/7, 19/6) weist darauf hin, daß an Stelle der etwas gedrückt-kugelförmigen Büchsen des 13—15. Jhs. zu dieser Zeit bereits schlanke Formen im Umlauf waren.

Der Topf aus Tápiószecső (2. Hälfte des 16. Jhs., Abb. 9/2, 22/4) und der aus Kustánszeg (Mitte des 17. Jhs., Abb. 9/4, 22/2) wurden zum Aufbewahren von Geld verfertigt. Die gegenüberliegenden Durchbohrungen auf Hals und Deckel des Gefäßes aus Tápiószecső zeigen, daß es auch zugeschnürt wurde. Das eingeritzte kreuzförmige Zeichen auf der Schulter diente wahrscheinlich dazu, die Schnur hier auch mit einem Wachssiegel zu fixieren.

Bei den Näpfen aus Debrecen-Sestakert (Ende des 17. Jhs., Abb. 12/3, 26/2), Agárdi-utca (dieselbe Zeit, Abb. 12/2, 26/1), Beret (Anfang des 18. Jhs., Abb. 12/4, 26/4) stehen die Verzierung, die Anwendung von Glasur und einfarbiger oder bunter Bemalung — ebenso wie bei dem Krug aus Kisvárd (17. Jh., Abb. 12/1, 27/1) bereits eher der völkischen Keramik des 18—19. Jhs. nahe, als den Gefäßen aus dem 16—17. Jh. Der gerippte Körper des Gefäßes von Győrvár vom Anfang des 18. Jhs. (Abb. 12/6, 24/3) läßt die Übernahme des Formenschatzes der habanischen Töpfer erkennen.

Der Tonnopf aus Bajót (Ende des 14. Jhs., Abb. 3/1, 16/2) ist das älteste Gefäß, das mit dem Fuß angetriebener Drehscheibe hergestellt worden ist. Die Münzfunde enthaltenden Tongefäße aus dem 15—17. Jh. beweisen, daß der Gebrauch solcher mit der Hand angetriebener Drehscheiben, auf denen das Gefäß aus einem Stück hergestellt werden konnte, hauptsächlich bei den Provinztöpfen auch weiterhin bestand. Die mit dem Fuß und die mit der Hand angetriebene Drehscheibe existierten lange Zeit hindurch parallel. Das Gefäßfragment aus Hajdúhadház aus der zweiten Hälfte des 16. Jhs. (Abb. 5/11, 19/2) und der Krug aus Apagy vom Ende des 17. Jhs. (Abb. 10/5, 25/3) weisen auf den Gebrauch der mit der Hand angetriebenen Drehscheibe hin.

In der südpannonischen Keramik aus dem 16—17. Jh. gibt es ein Stück, den Münzen hortenden Topf aus Fazekasboda (Abb. 27/2), das das Vorhandensein solcher Gefäße beweist, die nicht nur auf der einfachen, mit der Hand angetriebenen Drehscheibe hergestellt wurden, sondern auch in ihrem Rohmaterial auf die früharpadenzeitlichen Gefäße verweisen. Sie gelangten wahrscheinlich mit den türkenzeitlichen Ansiedlern aus dem Süden nach Transdanubien.

*

Mit dem Ende des Rákóczi-Freiheitskrieges (1711) findet auch die lange Periode des Versteckens von Tongefäßen mit Münzen ein Ende.

N. Parádi

KÉT NAGYKÁLLÓI DEPOTLELET ÉS A TELEKOLDALI BRONZLELET VIZSGÁLATA

1960 nyarán ásatásnál került felszínre egy bronz depotlelet. Ennek kibontásakor vasrozsda- és bronzdarabok voltak a bronzok között. Hasonló jelenséget figyeltek már meg az első nagykállói depotleletnél. A leleteken keresztül érdekes bepillantást nyerünk a későbronzkori fémművességbe. Azért közöljük őket.

Nagykálló-Görénymocsár. A bronzlelet 1903-ban került elő Appel Sándorné birtokán. Görömbey Péter ref. esperes és Horkovits Sándor szolgabíró közvetítésével vétel útján került a nyíregyházi múzeumba.¹ Már Jósza András felfigyelt egyes bronztárgyakon, különösen öt baltán látható rozsdanyomokra. Az eredeti feljegyzésekre később rávezette: „A rozsdá csakis gypvasnak bizonyult.” Feltehető a kérdés, hogy nem kezdetleges vas-eszközök rozsdanyomai láthatók-e a darabokon, mert az egyik baltán határozott szélű foltban jelentkezik a vasrozsdá. A bronzok cserépedényben voltak. A megmentett lelet valószínűleg nem teljes.

A leletnek alábbi darabjai vannak meg: 1. Tokos balta. Széles pereme egyik oldalán síkzott. Alatta vékony körben futó bordák és az alsóhoz csatlakozó hegyes szöveget képező bordák díszítik. Letörött füle mellett hibás öntésből származó lyuk van. Éle csorba. H : 12,5 cm (l. kép 1). 2. Tokos, füles balta; egyenes éle felé szélesedik. Pereme alatt vízszintes, ezek alatt ívelt, hegyes szöveget bezáró bordák díszítik. H : 12,5 cm (l. kép 2). 3. Tokos, füles balta. Egyezik az 1. számúval. Füle mellett ezen is lyuk van. A két darab valószínűleg egy öntőmintában készült. H : 12,5 cm (l. kép 3). 4. Széles tokos, füles balta erős vasrozsda-nyomokkal. Ék alakú bordadíszítése mint az előbbié. Füle mellett lyuk van. H : 13,4 cm (l. kép 4). 5. Tokos, füles balta erős vasrozsda-nyomokkal. Éle egyenes. Széles, duzzadt pereme körben árkolt. Pereme alatt vízszintes bordák díszítik, az alsóhoz csatlakozók íveltek és hegyes szögben találkoznak. H : 13 cm (l. kép 5). 6. Tokos, füles balta; pereme hiányos öntésű, itt a négy kis öntőcsap csónkját nem csiszolták le. Pereme alatt három vízszintes borda díszíti, az alsóhoz pedig két ívelt, hegyes szögben összefutó borda csatlakozik. Éle kissé ívelt. H : 10,9 cm (l. kép 6). 7. Tokos, füles balta; pereme körül erős vasrozsda-nyomokkal. Pereme körben árkolt, alatta vízszintes bordák díszítik, az alsóhoz pedig hegyes szöveget bezáró bordák csatlakoznak. Éle letörött. H : 10,8 cm (l. kép 7). 8. Tokos, füles balta. Füle hibás öntés folytán tömör. Széles duzzadt pereme alatt vízszintes bordák vannak; az alsóhoz csatlakozóan egy tompaszögű, majd egy Y-alakú és végül ezzel párhuzamosan egy-egy borda díszíti. Éle kissé ívelt. H : 13,7 cm (l. kép 8). 9. Tokos, füles balta. Élén újkori reszelés van. H : 9,2 cm (l. kép 9). 10. Tokos balta; füle letörött, éle csorba. Peremén és pereme alatt körben futó bordákkal díszített; az alsóhoz három függőleges csatlakozik. H : 10,1 cm (l. kép 10). 11. Tokos, füles balta vasrozsda-nyomokkal. Füle mellett függőlegesen berepedt. Éle csorba. Duzzadt pereme alatt alig kivehető bordás díszítés van. H : 8,8 cm (l. kép 11). 12. Törött hegyű

sarló rövid nyéllel. Éle nem csorbult, hanem hibás öntésű. Félkészáru. Fesztáv: 14,1 cm (l. kép 12). 13. Széles pengéjű, hajlított sarló; markolatvége fecskefarokszerűen bevágott. Öntőcsapja le van törve, öntővarratait azonban nem csiszolták le, pengéje sem élesített. Törött. (l. kép 13). 14. Sarló hegytöredéke; öntővarratait nem csiszolták le. H : 8 cm (l. kép 14).

Az összes bronzok barnászöldes foltosak; több darabon kisebb-nagyobb vasrozsda-foltok láthatók. A leletben több nyers öntvény van. A legtöbb tárgy nem volt használatban.

Nagykálló-Telekoldal. 1960. júliusban ásatás alkalmával az úttól, amely Nagyállót Kiskállóval É-K irányban összeköti, délre egy őskori telep alsó rétegében fedeztem fel az alább ismertetendő bronzleletet. Szerencsés véletlen folytán teljes lelet került a kezünkbe.

A második világháború előtt építették az utat, és akkor már különböző régiségek kerültek a nyíregyházi Jósza András múzeumba, többek között egy nagy gávai jellegű edény is. Az ásatást a nagy edény előkerülésének helyétől kb. 30 méterre keletebbre kezdtem remélve, hogy itt egy gávai temetőt találok. Az ásatás alkalmával azonban nem találtam sírt. A felső rétegekben átlag 80—100 cm mélységig középkori, nevezetesen 15.—16. századi települési maradványokra bukkantam, ezek azonban helyenként mélyebbre is lenyúltak, pl. a nagy XX. sz. középkori gödör alsó szintje 230 cm mélyen volt. Egyes helyeken kisebb középkori gödröket is beleástak az átlag ugyancsak 80—100 cm vastag gávai rétegbe. A legmagasabb ponton, ahol ásatásaim folytak, a települési rétegek elsősorban középkoriak voltak. A talaj Ny felé kissé lejtett, és itt a középkori rétegek kisebbek voltak és átlagosan ugyanolyan vastagok mint a gávai. A depotlelet fölött, tőle kissé ÉK-re egy csorba urna feküdt, szájával kissé ferdén lefelé fordítottan (2. kép). Öblét eredetileg négy félköríves borda díszítette (negyedik kiegészített részen). Barnásszürke, erősen átégett. M : 23,2 cm, fá: 11,5 cm. A depotlelet edénye 160—185 cm mélyen feküdt (aljának és peremének helyzete a jelenlegi felszínhez mérve) homokos földben. Felette nem mutatkozó elszíneződés (3. kép 1). Legfelül, kissé az edény fölött, egy félholdas kávájú tokos balta töredékét találtuk (4. kép 1). Az edényben fent egy kis öntörög feküdt (3. kép 1 és 4. kép 2). A lelet körül semmiféle bolygatás nem volt. Súlya a homokkal együtt: 15,5 kg. A leletet teljes egészében emeltem ki a földből, és a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátorműhelyében porszívóval vettem ki a homokot; így sikerült a bronzok elhelyezését az edényben fényképen rögzíteni (3. kép 2, 3). Az edényben legalul ismét egy bronzrög feküdt (3. kép 4).²

Fontos, hogy a telep ezen részén, a depotlelet közvetlen közelében a már említett felfordított edény kivételétől eltekintve — amely kissé magasabban feküdt — ebben a mélységben nem voltak további leletek. A 80—100 cm vastag gávai rétegek a telep nyugati részén voltak.

¹ Jósza András Múzeum. Lelt. sz.: 58.46.1—15.

² A lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Lelt. sz.: 61.3.59, 62—103.

1, kép. Nagykálló-Görénymocsár. Depotletet — Рис. 1. Надкалло—Гёренъмочар. Клад
 Fig. 1. Nagykálló-Görénymocsár. Dépôt de bronze

2. kép. Nagykálló-Telekoldal. Edény a depotlelet fölötti rétegből

Рис. 2. Надькалло-Телеколдал. Сосуд из слся, лежащего над кладом

Fig. 2. Nagykálló-Telekoldal. Vase du niveau au-dessus du dépôt de bronze

A lelet az alábbi darabokból áll: 1. Hordóalakú, kissé deformált edény szájpereemén négy kis csücsökkel. Több helyen az erős átégés következtében az edény falán repedések vannak, és ez okozta tisztítás közben az oldal egy részének leválását is. Vörösesbarna, szájpereeme alatt szürke foltos. Felülete nem simított. M : 24—25,5 cm szá: 16 × 16,5 cm, fá : 11,6 × 12,1 cm (3. kép 1—4). 2. Félholdas kávájú tokos balta töredéke. H: 3,8 cm (4. kép 1). 3. Lapos bronzrög; felülete hólyagos. Átm.: 4,4 × 4,8 cm, v: 0,9 cm (4. kép 2). 4. Bronzlepeny darabja. H: 7,5 cm, v: 2,6 cm (4. kép 3). 5. Félköríves gombos végű sarló. Az öntővarratok nem csiszolták le, az élén sem, így a darab mint félkészárú került a depotba. Feszt: 12,5 cm (4. kép 4). 6. Ugyanolyan, hibás öntésű, gombos-végű sarló öntővarratokkal. Valószínűleg mindkettő ugyanabban az öntőmintában készült. A jelentéktelen különbségek, különösen a hegyénél, az öntővarratok különbözőségével függenek össze. Feszt: 13,1 cm (4. kép 8). 7. Gombos végű sarló töredéke erős hátbordával. H: 6,6 cm (4. kép 6). 8. Gombos végű sarló háta alatt bordával, amely a fele után a hegye felé fokozatosan elvévész. Feszt: 14,8 cm (4. kép 5). 9. Hasonló gombos végű sarló töredéke. H: 8,1 cm (4. kép 7). 10. Hosszú, nyújtott formájú, ívelt gombos végű sarló. A hegye szokatlanul, befelé ferdén levágott. Éle csorba. Háta alatt végig borda fut a hegyéig. H: 16 cm (4. kép 9). 11. Sarló töredéke markolatnyújtvány közép-bordája a pengeháta alatt folytatódik. H: 8,5 cm (4. kép 11). 12. Sarló töredéke. A markolatnyújtvány közép-bordája a pengeháta alatt folytatódik. H: 8,5 cm (4. kép 11). 13. Sarlótöredék. Hegye egyenesen levágott. Gombos végű sarlóé. Feszt: 13,1 cm (4. kép 13). 14. Széles pengéjű sarló töredéke, valószínűleg horgas végűé. Az élén erős használati kopások. H: 13,1 cm (4. kép 12). 15. Sarló pengétöredéke, háta alatt két bordával. H: 7 cm (4. kép 17). 16. Sarló pengétöredéke háta alatt egy bordával. Kissé elhajlított. H: 3,1 cm (4. kép 16). 17. Sarló pengétöredéke; éle nagyon kopott. H: 7,8 cm (4. kép 18). 18. Horgas nyelvű sarló. Az élét a vad patina erősen megromgálta. A pengén jól kivehetők a kalapálás nyomai; élesítés nyomai az élén. Feszt: 22 cm (4. kép 14). 19. Kis horgas markolatú sarló öntővarratokkal, kalapálás nyoma nélkül: félkészárú. Feszt: 15,7 cm (4. kép 15).

³ A 41. — 46. szám alatt leírt tárgyakat Hegedűs Zoltán mérnök vizsgálta.

⁴ Borovszky S., MVV. Szaboles vm. Budapest 1900. 377., 379., V. t. 2.

20. Szárnyas balta. Foka sérült, közepén a szárnyaknál erősen kiszélesedik. Éle lekerekített. H: 16,8 cm (5. kép 1). 21. Szárnyas balta nyéltartóval. Foka letört. H: 11 cm (5. kép 2). 22. Félholdas kávájú tokos, füles balta. Átmetszete közepén hatszögű. Éle majdnem egyenes. H: 10,6 cm (5. kép 3). 23. Hasonló balta. Átmetszete közepén majdnem téglalap alakú. Káváján a csücsök letört, lekerekített éle csorba. H: 10 cm (5. kép 4). 24. Félholdas kávájú tokos, füles balták töredékei. H: 6,7, 3,3 cm (5. kép 5,6). 25. Tokos balta töredéke. H: 3,8 cm (5. kép 7). 26. Tokos balták töredékei megmaradt tokrészrel. Valószínűleg félholdas kávájú baltákból. H: 4,5, 4,3 cm (5. kép 8,9). 27. Széles, nagy tokos balta töredéke ferde kereszt alakú bordával. Az öntővarratok nincsenek lecsiszolva. H: 6,6 cm (5. kép 10). 28. Lándzsacsúcs hibás öntésű tokrésze. H: 6,6 cm (5. kép 11). 29. Lándzsacsúcs töredéke. Felső része profilált, tokjának két lyukja közepén helyezkedik el. H: 12,3 cm (5. kép 12). 30. Karperec; nyitott végű, rombusz átmetszetű. A vad patina erősen megromgálta. Átm.: 7,4 cm (5. kép 13). 31. Bronz karika töredéke; átmetszete kerek. Átm.: 5,3 cm (5. kép 14). 32. Elgörbült huzaltöredék; átmetszete kerek (5. kép 15). 33. Bronzrög (5. kép 16). 34. Bronzlepenyéből darabok. Közepükön kis kerek mélyedés. H: 5,7 és 7,1 cm (5. kép 17, 18). 35. Nagyobb, erősen hólyagos bronzlepeny darabja. Átm.: 10,4 cm (5. kép 19). 36. Nagyobb, lapos bronzlepeny része. H: 10,7 cm (5. kép 20). 37. Nagyobb öntőlepeny darabja. A vágási felületeken hólyagok figyelhetők meg. Széle lapos; úgy látszik, ütés-hez-kalapáláshoz használták (5. kép 21).

38. Bronzrög éles vágási felületekkel. Az egyik felület teljesen sima. Átm.: 3 cm (6. kép 1). 39. Hosszúkás bronzrög. H: 10,7 cm (6. kép 3). 40. Különböző, kisebb bronzrögök (6. kép 2, 4—18). 41. Vasrozsdás bronzrög. (6. kép 19). 42. Kis bronzrögök (6. kép 20—24). 43. Tokos balta töredéke; belső felületéhez vasoxyddarabka tapadt (6. kép 25). 44. Sarló hegytöredéke, háta alatt bordával. H: 5,3 cm (6. kép 26). 45. Sarló pengétöredéke. H: 2,8 cm (6. kép 27). 46. Sarló pengétöredéke bordával a háta alatt. H: 4,3 cm (6. kép 28).³ 47. Kis bronzrögök vasoxydnyomokkal (6. kép 30—33) és kis vasoxyddarabkák (6. kép 29, 34—36).

A vad patina, amely nyilván az erősen mésztartalmú homok hatására keletkezett, a lelet bronztárgyait erősen megromgálta. Néhány darab metallográfiai vizsgálatát — a leletben mutatkozó érdekes vasoxydok tisztázása érdekében — Hegedűs Zoltán mérnök elvégezte.

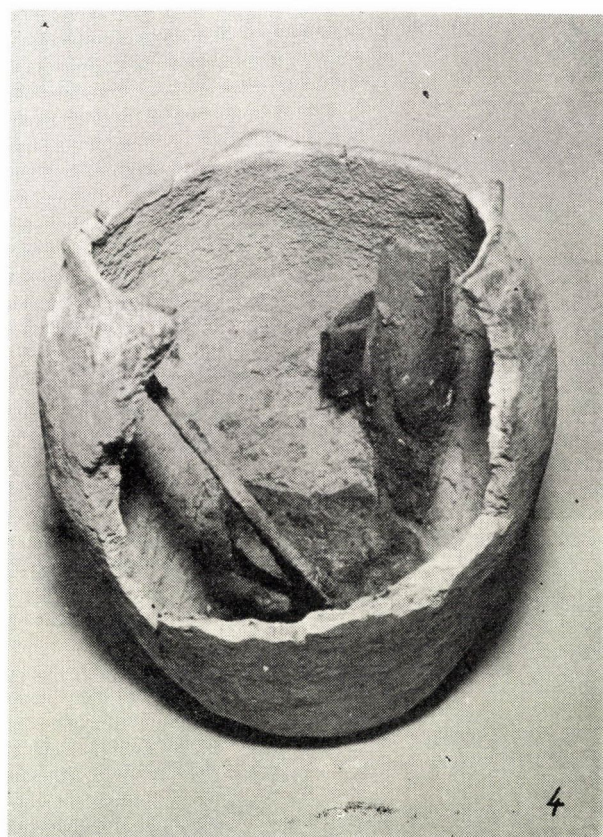
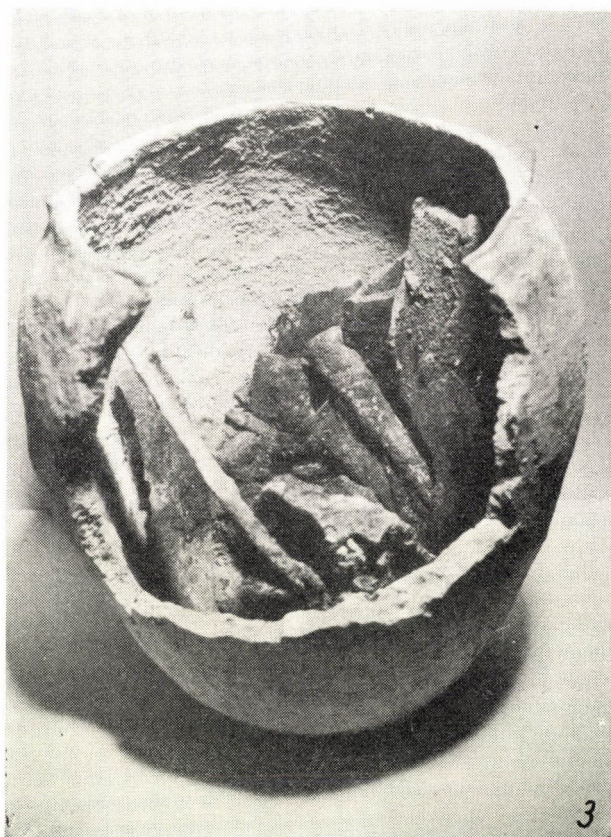
Kiskálló-Kiscsere. Jóna András említi, hogy Kiscsere pusztán egy kb. 100 holdnyi szélhordásos területről díszített cserepeket, sarlótöredéket, csatot (?), fibulátöredékeket, bronz csörgőt, lemez- és huzaltöredékeket stb. gyűjtöttek. Nem bizonyítható, hogy e leletek részben legalább is depotleletből származnak, így ismertetésüktől eltekintek.⁴

Nagykálló-Telekoldal. Néhány szóban egy harmadik rendkívül ritka és érdekes depotleletről is beszámolhatok, amely ugyancsak ásatásom alkalmával került elő. A legmélyebb rétegben, egy bronzkori gödör felső részében találtam egy kis bögret. Ebben 11 db silxeszköz, ill. még megmunkálatlan darab volt. Az edényke füle hiányzik. A gödör kevés ottományi típusú leletet tartalmazott, azonfelül több állatesontot. A bögre egy díszített, általánosan ismert ottományi típus.⁵

Ha e korból még nem is ismerünk vas eszközöket, e néhány vizsgálat révén érdekes bepillantást nyerünk abba a hosszú kísérleti sorba, amely a vas használatát megelőzte. A két leletnél a vasról csak mint ötvözesi anyagról beszélhetünk Hegedűs Zoltán vizsgálati szerint. Érdekes azonban ezeknek a kísérleteknek korát rögzíteni.

A telekoldali depotlelet korának meghatározását az edény is megkönnyíti. Hasonló hordóformájú edények

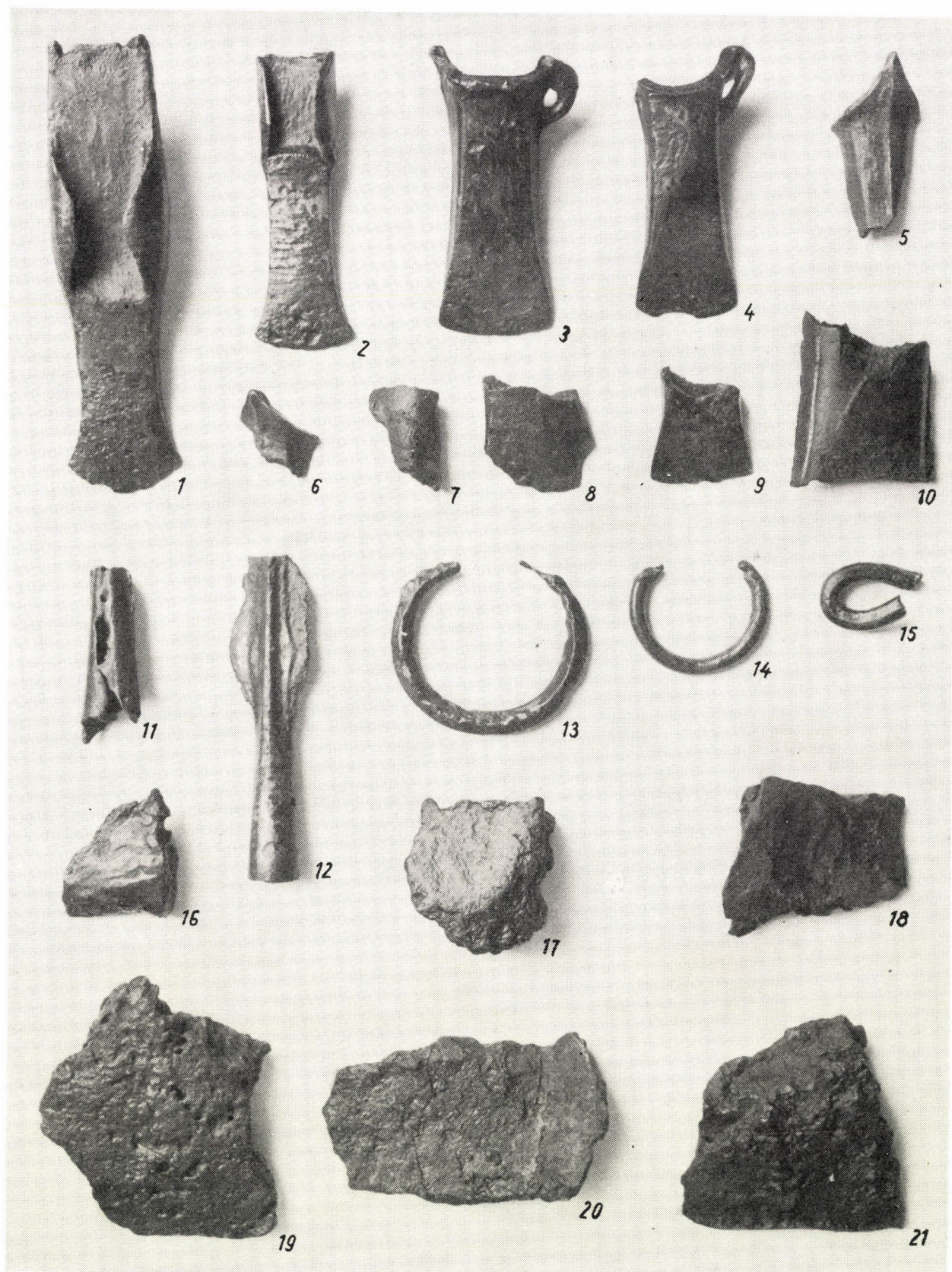
⁵ A leletet más helyen óhajtom közölni. A most leírt leletekkel nem hozható semmiféle kapcsolatba; jóval korábbi.

3. kép. Nagykálló-Telekoldal. Depotlelet. 1. in situ. — 2—4. kibontás közben
 Рис. 3. Надькалло-Телеколдал. Клад. 1. in situ. — 2—4. во время вскрытия
 Fig. 3. Nagykálló-Telekoldal. Dépôt de bronze. 1. in situ. — 2—4. objets de bronze contenus dans le vase

4. kép. Nagykálló-Telekoldal. Depottlelet
 Рис. 4. Надькалло-Телеколдал. Клад
 Fig. 4. Nagykálló-Telekoldal. Dépôt de bronze

5. kép. Nagyálló-Telekoldal. Depótletet
 Рис. 5. Надькалло-Телекодал. Клад
 Fig. 5. Nagyálló-Telekoldal. Dépôt de bronze

6. kép. Nagykálló-Telekoldal. Depotletet
 Рис. 6. Надькалло-Телеколдал. Клад
 Fig. 6. Nagykálló-Telekoldal. Dépôt de bronze

nem ritkák már korábban sem, csak azoknál általában a peremen levő kis csücskök másképpen helyezkednek el. Ilyenek nem ritkák gávai kerámián sem. A depot feletti rétegben volt egy nagyobb edény (2. kép), amelyet jelenlegi ismereteink szerint későgávainak határoznék meg, azaz egy olyan formának, amely már átvezet a füzes-abonyi sírok kerámiájához.⁶

A gombos végű sarlók meglehetősen hosszú életűek, viszont egyes kisebb részletek alapján mégis jól keltezhetők. Így a telekoldali lelet sarlót összehasonlíthatjuk pl. a pécskai depotlelet hasonló sarlóival — amelyek egy gávai típusú edényben voltak. A nyélnyújtványos, gombos és horgas nyelű sarlók együtt már a Draja-de-Jos-i leletben is előfordulnak tuskés korongos csákányokkal,⁷ de e három típus egy későbbi depotleletszintben is megvolt, amely megfelel a gávai kultúra korának. Viszont ebből a leletből már hiányoznak a korongos csákányok és más tárgyak is, amelyek az előző depotleletszint megszokott darabjai. Röviden: későbbi a lelet, mint akár a nyírkarácsi-gyulaházi tumulus bronzai⁸ vagy a Draja-de-Jos-ból származó lelet. A gávai kultúra köréből és korából származik: B V, valószínűleg e periódus középső szakaszából.

A görénymocsári lelet fiatalabb mint a telekoldali: mutatják ezt a széles pengéjű, pecek nélküli sarlók, a félholdas kávájú és erdélyi típusú tokos fűles balták hiánya; helyettük kizárólag a nyugati baltatípusok vannak a leletben. Több darabnak sikerült a pereme, ami jelenlegi ismereteink szerint a B VI periódus korai szakaszáig tart, tehát lényegében megéri a csészés markolatú kardok korát. Hasonló sarlók mint a görénymocsáriak még nem fordulnak elő B V leletekben.

A leletek abszolút korának meghatározását, az újabb, éppen e korra vonatkozó adatok alapján, amelyek erősen ellentmondani látszanak Müller-Karpe adatainak,⁹ nem tartjuk aktuálisnak, hisz éppen a Peschiera-szint revideált keltezése görögországi leletek alapján meglepetéseket hozhat a későbronzkor keltezésében is.

Mozsolics Amália

A nagykállói bronzleletből megvizsgáltunk öt kisebb bronzrögöt, valamint négy öntvény-töredéket. A vizsgált darabok a 6. számú képen láthatók.

A 19 jelű kb. 350 g súlyú bronzrög felületét rozsdás-homokos kéreg borította. A többi vizsgálati darab felülete zöld patinás volt, és csak elvétve fordult elő egy kis rozsdafolt.

A darabok kémiai vizsgálata a következőket mutatta:

Valamennyi vizsgált próbában kevés S, míg a 22 jelűben 0,2% Cd, és 1,0% As is volt. A 24 jelű rög az erős korrózió folytán kémiai elemzésre alkalmatlan, ezért csak a metallográfiai vizsgálatára szorítkoztunk.

A kémiai vizsgálatok eredményét áttekintve feltűnik a rögök és öntvény-töredékek közötti nagy összetételbeli különbség. Míg a rögök Sn mentesek addig az öntvény-töredékekben 3,7—5,4% Sn-t találtunk.

Felhasználva H. Otto—W. Witter beosztását¹⁰ a 20 jelű rögöt szín réznek, a 23 jelűt szennyezett nyers réznek, a 19 és 22 jelűt pedig Ag szegény fakóérből olvasztott nyerstermékeknek minősíthetjük. (Megjegyezzük, hogy a próbákban Au egyáltalában nem, Ag csak nyomokban volt jelen).

Összehasonlítva a bronzrögök kémiai összetételét H. Otto—W. Witter adataival, kiderül, hogy a 19 jelű

Jelzés	Sb	Sn	Pb	Fe	Ni	Cu	
19	0	0	0	4,10	0,80	88,5	Bronz
20	ny	~0,05	~0,05	~0,05	0	+	
22	0	<0,01	~0,01	2,50	0,93	+	
23	~0,10	~0,10	~0,5	0,50	0,10	+	rögök
24	+	+	+	+	+	+	
25	0,52	5,40	~0,1	0,29	ny	+	öntvény
26	0,49	5,40	~0,1	0,42	ny	+	
28	1,68	4,45	~0,2	4,25	0,98	+	
29	0,73	3,70	~0,1	1,07	0,58	+	töredék

~ = jel-színkép vizsgálat eredménye.
+ = nem került meghatározásra.

rög összetétele az augsdorfi, míg a 22 jelű a freinbergi lelethez áll közel.

	So	Sb	Ni	Pb	As	Fe
augsdorfi bronzrög	ny	0,15	0,70	0,05	0,20	5,04
freinbergi bronzrög	0,02	0,05	1,25	0,03	0,60	3,15
19 jelű bronzrög	0	0	0,80	0	—	4,10
22 jelű bronzrög	0,01	0	0,93	0	1,0	2,50

Külön megvizsgáltuk a 19 jelű rög felületén levő rozsdabevonatot is. A bronz felületén közvetlenül kemény sötét színű réteget találtunk, melyben 28,4% Fe volt. Ezt egy laza könnyen porladó rozsdás homokos réteg borította. Ennek Fe-tartalma: 15,3%.

Ez a rétegszerkezet arra enged következtetni, hogy a rozsdá magából a bronzból képződött korróziós folyamatok eredményeként és nem valamelyeken vastárgy pusztulásából származik. De a rozsdareteget keletkezése pusztán csak a kémiai összetétel alapján nem magyarázható. Ugyanis 5% Fe még feloldódik a rézben, és azzal szilárd oldatot alkot.¹¹ A szilárd oldatok pedig szelektív korrózióra nem túl hajlamosak.

Elfogadható magyarázatot csak a metallográfiai vizsgálat szolgáltatott. A 19 jelű rögéből készített mikrosziszolaton a Cu₂O zárványokon kívül sok FeO szemecske és dendrit jelentkezett (7. kép 1). Kémiai úton vizsgálva a 4,1% Fe tartalomról 0,7% volt FeO alakban. A FeO

t. 1—8.. 21.

⁹ Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. (Berlin 1959.) 184—; Fr. Schachermeyr szóbeli közlése.

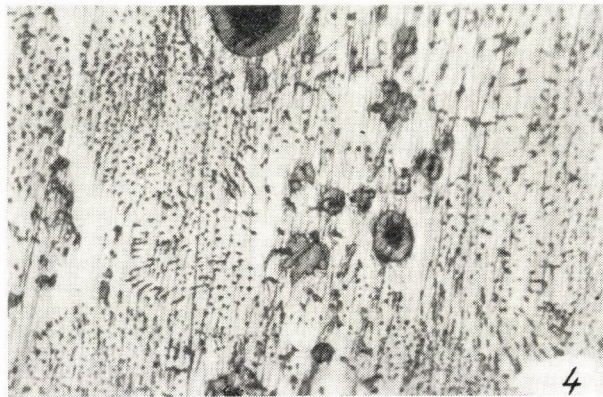
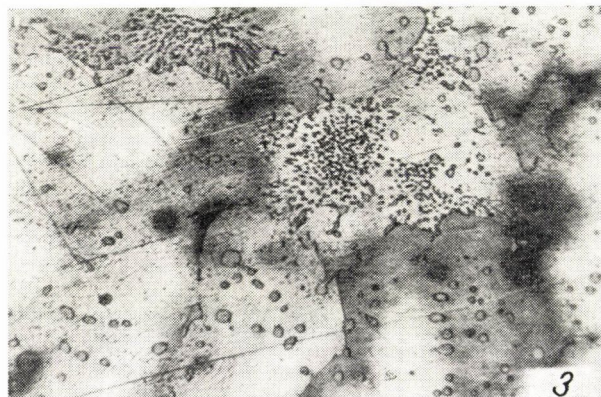
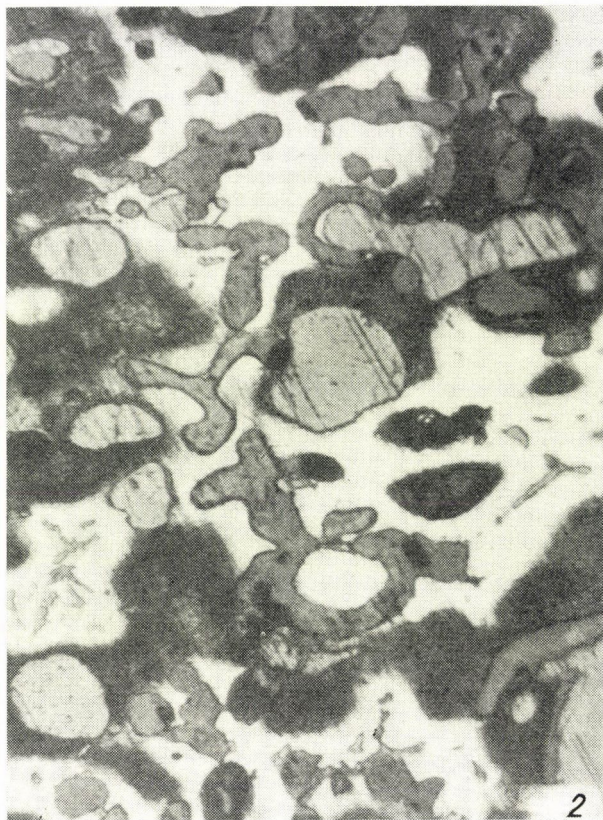
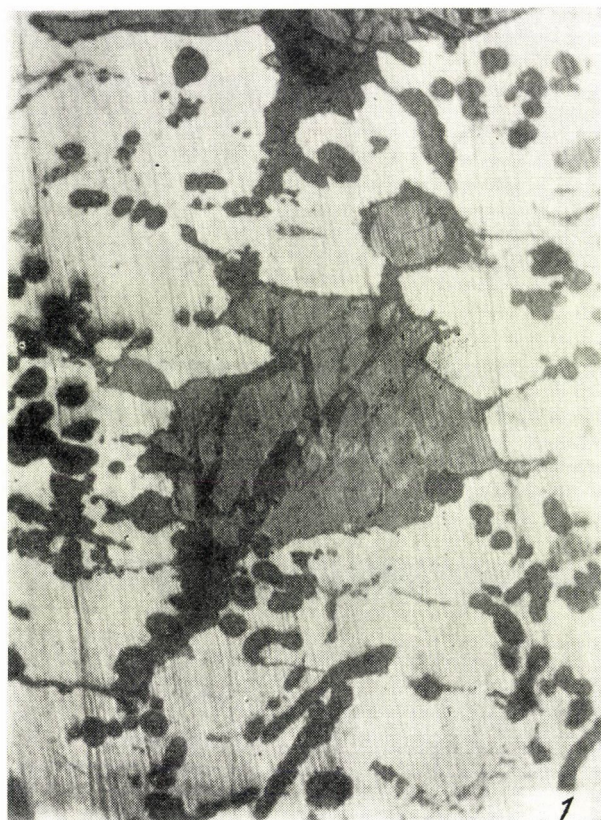
¹⁰ Otto, H.—Witter, W. Handbuch der ältesten vorgeschichtlichen Metallurgie in Mitteleuropa. (Leipzig, 1952) 11—120.

¹¹ Verő J., Az ipari vasötvözetek metallográfiája. Vaskohászati Enciklopédia IX/1. (Bp. 1960). 53.

⁶ Gallus S.—Horváth T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss. Pann II. 9 (1939). V. t. 8. A nagykállói darab nem kannelurás, hanem félholdas bordák díszítik.

⁷ Andriesescu, J., Dacia II (1925) 363. = III. t. — Sarlók: gombos végű = V. t. 5 (377. o.), nyugati nyélnyújtványos = V. t. 4, legtöbb a különböző horgas végű = V.—X. t. (377., 379—383. o.).

⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960). LXIX.

7. kép. Nagyálló-Telekolodal. Depotlelet kémiai vizsgálata. 1. 19 jelű rög mikroképe maratlanul. Sötétszürke szemcsék és erek: FeO , világos szürke részek: Cu_2O . $N = 150 \times$. — 2. 19 jelű rög mikroképe sósavas FeCl_3 -os maratás után. $N = 150 \times$. — 3. 20 jelű rög szövete sósavas FeCl_3 -os maratás után. Durvább Cu_2O gömb-szemcsék és $\text{Cu}_2\text{O}-\text{Cu}$ eutektikum. $N = 150 \times$. — 4. 24 jelű rög szövete sósavas FeCl_3 -os maratás után. Durvább Cu_2O szemcsék és sok $\text{Cu}_2\text{O}-\text{Cu}$ eutektikum. $N = 150 \times$

Рис. 7. Надькалло—Телеколдал. Химический анализ вещей клада
Fig. 7. Nagyálló-Telekolodal. Analyse chimique du dépôt de bronze

a bronznál elektronegatívabb és a felületi részeken oxidálódva létrehozhatta a rozsdás réteget. Maratáskor a bronz szövetében a szilárdoldat képződésre jellemző világos-sötét udvarok váltak láthatóvá (7. kép 2). A szövetszerkezet egyenlőtlen Fe eloszlásra utal.

A többi próba metallográfiai vizsgálata során a következőket tapasztaltuk.

A 20 jelű rögben sok $\text{Cu}_2\text{O}-\text{Cu}$ eutektikum van, szövete a tiszta rézre jellemző, majdnem homogén α (7. kép 3).

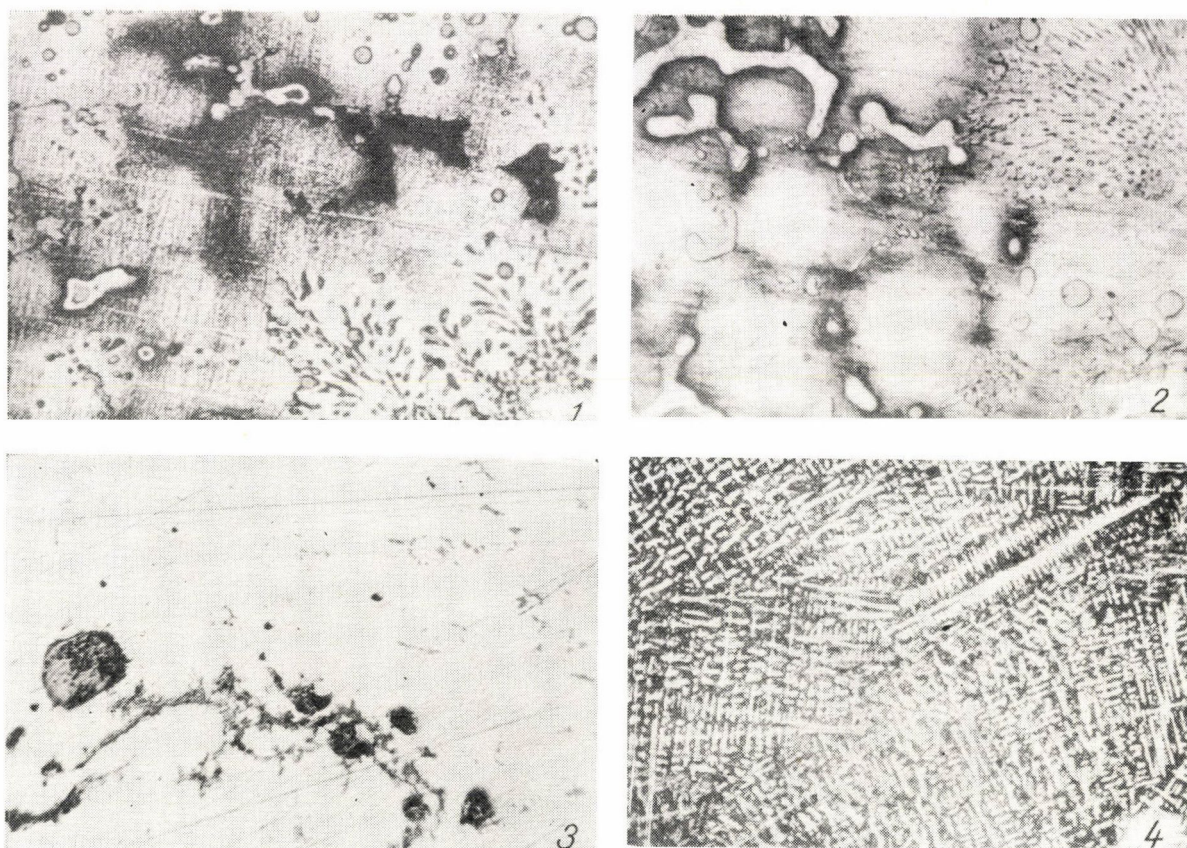
A 23 jelű rögben durvább Cu_2O és $\text{Cu}_2\text{O}-\text{Cu}$ eutektikum mellett sötétebbre és világosabbra maródó részeket is észleltünk: 8. ábra. 1 kép.

A 24 jelű rögben sok durvább primér Cu_2O kiválás és eutektikumot találtunk a teljesen homogén α alapszövetben (7. kép 4).

A 22 jelű rögben rézoxiarzenát zárványt találtunk.¹² Szövetében a világos és sötétebb színűre maródó szilárdoldat alapján keményebb világos színű vegyületek is felismerhetők (8. kép 2).

¹² Hegedűs, Z., Data on Copper Oxyarsenate, Copper

Nickel Oxyarsenate and Nickel Oxide Inclusions. Acta Technica 10 (1955) 117.

8. kép. Nagykalás-Telekolodal. Depotlelet kémiai vizsgálata. 1. 23 jelű rög szövete sósavas FeCl_3 -as maratás után. $N = 150 \times$. — 2. 22 jelű rög szövete sósavas FeCl_3 -as maratás után. Cu_2O -Cu eutektikum, sötét—világosra maródó szilárd oldat alapján, kemény fehér színű vegyületek. $N = 150 \times$. — 3. Oxid hárták, oxidszemcsék, SnO_2 zárványok a 25 jelű öntvény töredékében. Maratlan. $N = 150 \times$. — 4. 25 jelű bronz dendrites szövete. Maratás: sósavas FeCl_3 . $N = 35 \times$

Рис. 8. Надькалло—Телеколдал. Химический анализ вещей клада
Fig. 8. Nagykalás-Telekolodal. Analyse chimique du dépôt de bronze

A 25 jelű bronz-töredékben sok finom SnO_2 zárványt láttunk.¹³ Helyenként oxid hárták és salak cseppek is előfordultak (8. kép 3). Szövete erősen dendrites α (8. kép 4).

A 26 és 27 jelű öntvény szövete meszemenően meg egyezik egymással. Sok apró SnO_2 figyelhető meg a 25 jelű bronzhoz hasonlóan erősen dendrites α alapszövetben.

A 28 jelű öntvénytöredék szövete már sokkal változatosabb. Kevés SnO_2 mellett sok finom pontszerű FeO és durva tű vagy tábla alakú vasvegyület-kristályok fordulnak elő. Szövete dendrites α , melyben megjelenik az $\alpha + \delta$ eutektoid is (nagy Sb tartalom miatt). Az öntvény erősen porózus (Sb következménye).

A mikroszkópi vizsgálatoknál nem tértünk ki részletesebben a Cu—O, és Cu—Sn ötvözetek metallográfiájára, mert ez nagyon hosszadalmas volna, és inkább csak utalunk a vonatkozó részletes irodalomra.¹⁴

¹³ Széki P.—Hegedűs Z., SnO_2 Inclusions in Refined Copper. Acta Technica 4 (1952) 293.

¹⁴ Verő J., — Általános Metallográfia I. (Bp. 1953.). 147—159.; Schimmel, A., Metallographie der technischen Kupferlegierungen. (Berlin 1930) 32.; Greaves, R. H.—Wrighton, H., Practical Microscopical Metallography. (New York 1943) 22.; Künnel, R., Werkstoffe für Gleitlager. (Berlin 1939) 253.

A következőkben megpróbáljuk összefoglalni és értékelni a vizsgálatok eredményeit.

	Cu	Sn	Pb	Ni	Sb	Fe	Ag
Augsdorf (Ausztria)	92,9	ny	0,05	0,70	0,15	5,04	ny
Rabenstein (NSZK)	90,2	ny	ny	2,14	0,90	3,24	0,12
Cromosnijce (Jugoszlávia)	88,7	ny	ny	0,30	2,00	2,85	0,05
Langenroda (NDK)	94,1	ny	0,04	0,30	0	3,95	0,60
Unterwellenborn (NDK)	91,8	0,05	0,05	2,00	ny	3,10	ny
Freinberg (NSZK)	93,5	0,02	0,03	0,60	0,05	3,15	0,16
Otok Privlaka (Jugoszlávia)	92,0	ny	0,08	0,17	0	5,62	0,16
Stroppel (NSZK)	94,4	0,20	0,06	0,80	ny	2,52	0,30
Baghazköy (Kisázsia)	95,3	0,05	0,07	0,80	ny	3,50	ny

A bronzrögök eltérő összetételéből arra lehet következtetni, hogy ezeket különböző ércből vagy különböző helyeken olvasztották.

A 20 és 24 jelű rög külsőleg természetűre emlékeztet. A Cu—Cu₂O eutektikum jelenléte azonban egyértelműen eldöntötte, hogy ezek kohászati termékek, és nagyon tiszta rézerekből állították elő azokat.

Az biztosra vehető, hogy az öntőműhely nyersanyaga többé-kevésbé tiszta réz, melyhez a Sn-t helyileg ötvözték hozzá. A vizsgált rögök kiindulási nyers termékek, és nem valamilyen előző olvasztás maradékai.

Az egyes rögök aránylag nagy oxidtartalma, valamint az ötvénylőredékek aránylag tiszta mivolta valamilyen ötvőzés előtti finomításra enged következtetni.

A 25 és 26 jelű bronzdarab kémiai összetételének nagyfokú egyezése arra utal, hogy ezek egy olvasztásból származnak.

Végül megpróbáljuk tisztázni az aránylag nagy Fe tartalom okait. H. Otto—W. Witter könyvében összesen

9 darab nagyobb Fe tartalmú bronzrögről történik említés.

Ezeket félkész termékeknek tekintik, amelyeket ötvőzés előtt még finomítani fognak.

A 28 jelű bronzot a nagy Fe tartalom ellenére mégis ki tudták önteni. Ez nehéz művelet lehetett, ugyanis a Fe sűrűnfolyóvá teszi az olvadékot, rontja a formaképződési képességet, növeli az olvadás pontot. E rossz tulajdonságai miatt a Fe-t a bronzban max. 0,5%-ig engedik meg. A kis ötvényben levő durva vasvegyület kristályok már nem oldódtak, és feltehetően nem kis nehézséget okoztak öntés közben.

A Fe eltávolítása a rézből aránylag simán megy oxidáló pörköléssel és átolvasztással.¹⁵ A 28 jelű bronzban levő nagy Fe tartalomnak több magyarázata lehet: a) nem végezték el a vastalanítást, b) nem ismerték a vastalanítást, c) szándékosan ötvözték a vasat (bár ez nagyon valószínűtlen), d) elégtelen volt a vastalanítás (ez a legvalószínűbb feltevés).

Hegedűs Zoltán

ZWEI DEPOTFUNDE VON NAGYKÁLLÓ (KOM. SZABOLCS-SZATMÁR) UND DIE SPEKTROGRAPHISCHE UNTERSUCHUNG EINIGER BRONZEN VON TELEKOLDAL

Auszug

Nagykálló—Görénymocsár. Noch im Jahre 1903 wurde hier ein Depotfund entdeckt (Abb. 1), der wegen Eisenoxyspuren an mehreren Tüllenbeilen auf einiges Interesse Anspruch hat. Nach einer Aufzeichnung von A. Jósá erwiesen sich diese als »Sumpfeisen«. Die Stücke sind neustens nicht untersucht worden, man stellt sich aber die Frage, ob zum Fund nicht vielleicht schon Eisengegenstände gehört haben mögen, da an dem einen Beil die Eisenoxyspuren eine größere Kontur haben. Vom Fund sind elf Tüllenbeile (Abb. 1, 1—11) und drei Sicheln bzw. Bruchstücke (Abb. 1, 12—14) erhalten.

Nagykálló—Telekoldal. Bei einer Ausgrabung im Juli 1960 entdeckte ich in einer Siedlung der Gáva-Kultur den anderen Depotfund (Abb. 3—6). Der Fundort liegt südlich von der Strasse, die in W—O-Richtung Nagykovács und Kiskovács verbindet. Der Topf mit den Bronzen (Abb. 3,1) befand sich in 160—185 cm Tiefe im sandigen Boden. Um den Depot lagen in dieser Tiefe in unmittelbarer Nähe keine weiteren Funde. In der Schicht darüber kam mit dem Rand schief nach unten liegend ein beschädigtes Gefäß zum Vorschein (Abb. 2). Ich möchte es nach unseren heutigen Kenntnissen in die jüngere Phase der Gáva-Kultur datieren. Die Grabungsstelle neigte leicht nach W. Oben waren überall durchschnittlich 80—100 cm hohe mittelalterliche Siedlungsschichten (15.—16. Jahrhundert) und darunter lagen die Siedlungsschichten der Gáva-Kultur, die im westlichen Teil der Grabungsstelle durchschnittlich ebenfalls 80—100 cm betragen. Hier entdeckte ich zuunterst auch frühere Funde der Ottományer Kultur, in einer Grube auch ein kleines Gefäß mit elf Silexwerkzeugen bzw. -splintern.

Das Gefäß des Depotfundes nahm ich samt der Erde und den Bronzen heraus (Gewicht: 15,5 kg) und entfernte den Sand später mit Staubsauger; das bot die Möglichkeit, die Lage der Bronzen im Gefäß auf Bildern festzuhalten (Abb. 3, 1—4). Zwischen einzelnen Bronzen wurden in auffälliger Menge Eisenoxyspuren beobachtet und deshalb haben wir einige Stücke Herrn Ing. Z. Hegedűs zur Analyse übergeben. Die Bronzen sind von der wilden Patina stark beschädigt, was dem kalkhaltigen Sand zuzuschreiben ist, worin der Fund lag.

Zum Fund gehören folgende Gegenstände: 1. Topf mit vier Zipfeln am Rand. H: 24—25,5 cm (Abb. 3, 1—4). 2. Bruchstück eines Beiles ungarischen Typus und ein Bronzestück. Sie lagen zuoberst (Abb. 4, 1—2). 3. Bron-

zestück; sie lag am Boden des Gefäßes zuunterst (Abb. 3, 4 und Abb. 4, 3). 4. Knopfsicheln und Bruchstücke von solchen (Abb. 4, 3—9, 13). 5. Bruchstücke von Griffzungensicheln (Abb. 4, 10—11). 6. Hakensicheln (Abb. 4, 14—15). 7. Verschiedene Sichelbruchstücke (Abb. 4, 12 (wahrscheinlich von einer Hakensichel), 16—18). 8. Mittelständiges Lappenbeil und Lappenbeil mit gerader Rast; beide beschädigt (Abb. 5, 1—2). 9. Teilweise beschädigte ungarische Tüllenbeile und Bruchstücke von solchen (Abb. 5, 3—6). 10. Bruchstücke von Tüllenbeilen (Abb. 5, 7—10). 11. Tülle einer Lanzenspitze und Lanzenspitze; ihre Spitze ist abgebrochen (Abb. 5, 11—12). 12. Schlecht erhaltene Ringe und Draht (Abb. 5, 13—15). 13. Verschiedene Gusskuchenstücke (Abb. 5, 16—21). 14. Kleinere Gußkuchenstücke (Abb. 6, 1—18). 15. Eisenoxystück (Abb. 6, 19). 16. Kleine Bronze-stücke (Abb. 6, 20—24). 17. Sichel- und Tüllenbeilbruchstücke (Abb. 6, 25—28). Die Stücke Abb. 6, 19—28 wurden von Herrn Z. Hegedűs analysiert.

Kiskovács—Kiscsere. A. Jósá berichtet, daß hier auf einem größeren Gebiet auch verschiedene Bronzen entdeckt wurden (Anm. 4).

Der Fund von Nagykovács—Telekoldal stammt aus der Zeit der Gáva-Kultur: Periode B V (nach Reinecke H A); der von Nagykovács—Görénymocsár ist jünger und kann in die ältere Phase der Stufe B VI (nach Reinecke H B) datiert werden.

A. Mozsolics

Aus dem Bronzefund von Nagykovács—Telekoldal untersuchten wir fünf kleine Bronzeklumpen und vier Gußbruchstücke. Die chemische Zusammensetzung der Bronzeklumpen entspricht nach der Klassifizierung von H. Otto—W. Witter dem Reinkupfer (20), dem verunreinigten Kupfer (23) und dem silberarmen Fahlerz Rohkupfer (19, 22).

Zwei Bronzeklumpen (19, 22) und ein Bronze- Gußbruchstück bestehen aus eisenreicher Bronze. Die Zusammensetzung der Bronzeklumpen ist sehr verschiedenartig diese stammen aus verschiedenen Erzen oder Hüttenplätzen.

Die Tatsache, daß ein Teil der Bronzeklumpen aus unlegiertem Kupfer besteht, deutet darauf hin, daß das Zinn am Fundort zulegiert wurde. Die Untersuchungen lassen auf eine vor der Legierung durchgeführte Raffinierung denken. Der große Eisengehalt eines Gußbruchstücks und der Klumpen zeigt an eine unvollständige Eisenentfernung beim Hüttenprozeß.

Z. Hegedűs

¹⁵ W. Tafel, Lehrbuch der Metallkunde I. (Leipzig 1951) 359., V. t.

SAVARIA ÉPÜLETEINEK TOPOGRÁFIÁJA

Savaria épületeiről néhány szószavú adatot találunk az antik auktorok között. Ammianus Marcellinus harmincegy könyvből álló történeti művében, amelyben a Nervától Valensig terjedő időszak történetét írta meg, Valentinianus hadjáratairól írva megemlíti a császár savariai tartózkodását. Valentinianus Savariában töltötte a telet, mivel ezt találta legalkalmasabbnak a téli tábor számára. Amikor a téli tartózkodás után Galliába készülve el akarta hagyni a várost, számos baljós jel intette a hadjárat szerencsétlen kimenetelére. Többek között: „Apud Sabariam, eodem athue constituto, bubo culminibus regii lavacri insidens, occitansque funebria, nulla iacientium sagittas, et lapides contemplabili dextera cadere potuit, certatim licet ardenti studio petebatur.”¹ Ez az idézett hely számunkra azt mondja, hogy fejedelmi fürdő állt Savariában a IV. sz. második felében. Szent Quirinus IV. sz.-i passiója két jelentős savariai épületre utal. „Quem Praeses Amantius per officium suum offerri sibi iussit in theatro”² azt bizonyítja, hogy Savariának színháza volt a IV. sz.-ban. „Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum ubi maior et pro meritis eius frequentia procedendi”³ pedig bazilikáról tanúskodik.

Az auktoroknál többet mondanak számunkra a régészeti adatok, melyeknek összegyűjtése és térképre vitele sokkal teljesebben tárja elénk Savaria topográfiaját.

Savaria feliratos emlékei között két, épületre vonatkozó adatot találunk. Az egyiket a T(itus) Cn(rius) Sabinianus és L(ucius) Val(erius) Verus által emelt épület-felirat szolgáltatja, amelyet a leégett crypta saját költségükön történt helyreállítása alkalmával állítottak.⁴ A felirat cryptát említ, ami — pompeji analógiából tudjuk, ahol nemcsak az épület maga, hanem a felirat is fennmaradt — raktárt jelent.⁵ A másik adatot a gabonarak-tárak bővítése alkalmával C(aius) Vule(anus) Rufinus által Constans császár üdvéért szentelt feliratos tábla adja.⁶ Mindkét felirat a mai *N. Beloianisz u.* 1481 hrsz. alatt került felszínre, azt bizonyítva, hogy ezen a helyen raktár épülete állt.⁷

Ady E. tér = Széna tér.
32. sz., 1754—55 hrsz.

A Vas megyei Faipari Vállalat előtt 1961. X. 18-án szennyesatornát fektettek le. Ebből az alkalomból római falmaradványok és terrazzós szintek kerültek elő. Az árokkal átmetszett, 110 cm mélységben húzódó fal K—Ny-i irányú volt. A 150 cm széles és 65 cm magas falnak nem érték el az alját. A faltól É-ra nyitott blokkban 80 cm mélyen terrazzós réteg mutatkozott.⁸

Alkotmány u. = Szily J. u. = Kámon u.
1. sz., 1682 hrsz.

Járdányi Paulovics István Romkert. A székesegyház építésénél nem került elő semmi. A sok fal akadályozza a munkát.⁹

A püspöki szeminárium bővítésekor előkerült római leletek alapján 1938-tól 1941-ig nagyobb arányú ásátás folyt a szeminárium és a püspökvár kertjében. Itt került felszínre a Quirinus bazilika, a bazilika É-i falánál húzódó helyiségek, az ún. soproni kapu, a középkori vár alatti római épület maradványok, a cella trichora, a 14. sz. út mellett húzódó vámpépület, a 17. sz. út mellett fekvő háromosztású helyiség,¹⁰ a székesegyház szentélye alatt talált mozaikpadozat.¹¹ A székesegyház mögött „A templomhoz közelebb eső oldalon római korból származó terméskő falazat, fehér mészhabarcba rakott csatári (Vas megye) kőből, két oldali fehér mészhabarcos sima vakolással, a templom felől fehérre meszelve, ellenkező oldalon pompeii vörös színre festett fal, alul fehér alapvonalas négyyszögű elemekből képzett girlanddal.

A fenti falazat egyik oldalán zúzott téglatörmelék, ill. téglaport és mészporból készített sima, hézagmentes padozat ép állapotban. E padozat és fenti fal egy épülethez tartoztak. Fenti falazathoz a templom felőli oldalon egy másik, alacsonyabb terméskő fal csatlakozik, mely egyik végén a templom felé az előbbi falhoz képest merőleges irányban folytatódik, ezen nincs sehol sem vakolat.

Az előbb leírt falazatok mentén, azokhoz kissé haránt irányban egy másik cca. 2,2 m széles íves alap-

¹ Ammianus Marcellinus XXX, 5, 17.; Paulovics I., Savaria (Szombathely) topográfiaja. Acta Savariensia 1 (Szombathely 1943) 7.

² Acta SS Jun I. 380—381.; Ruinart, T., Acta martyrum... (Ratisbonae 1859) 522—; Részletesen tárgyalja: Nagy T., A pannóniai kereszténység története. Diss. Pann. II. 12 (Bp. 1939) 65—; Paulovics I., La basilica di S. Quirino nell' antica Savaria. Estratto da Corvina 3 (1938) 8.; Magyar fordításban: Balogh A., Szent István könyvek. 102 (Rákospalota 1932) 160—; Paulovics I., i. m. 7.

³ Uo.

⁴ CIL III 4183.; Rezsöfy Gy., VREJ 9—10 (1884) 25.; Lipp V., Arch. Ért. R. f. 8 (1874) 80.; P. Buocz T., VSz 1961. III. 85.; Ua., A Savaria Múzeum Közleményei

(Szombathely, 1961) 85.

⁵ Szergejzenko, M., Pompeji. (Bp. 1960) 157—.

⁶ CIL III 4180.; Lipp V., VREJ 1(1873) 33.

⁷ Lipp V., Ach. Ért. R. f. 8 (1874) 80—; Ua., VREJ 1 (1873) 33.

⁸ Rég. Fü. 15 (1962) 35.

⁹ Szily János levele Maulbertschhez. 1791. aug. 21. Szombathely, Püspöki levéltár.

¹⁰ Paulovics I., VSz 5 (1938) 138—; Ua., i. m.

¹¹ „...” a szeminárium építésekor talált mozaikpadló, mely nyom nélkül elpusztult, de melynek leírása a múlt sz. végén kiadatott „Hadi Történetek” c. magyar folyóiratban megvan, Lipp V., Vázlatok C. Cl. Savaria közeletéből. (Szombathely 1880) 55.; Nagy L., RTÉ 2 (1927) 100—.

rajzú fal vonul. Ezen fal a fentebb említett sima padozaton áthatol, és azt kissé lefelé görbíti. Vakolat nincs rajta egyik oldalán sem. Került elő még egy kisebb faldarab, a legelől említett faltól egy méter távolságra, szintén kőfal, egy oldalt (az első fal felőli oldalon) fehérrel meszelt vakolással, a másik oldalon pompeii vörösrre festett lakolattal. Az előkerült falak feletti feltöltés csupa bontásból kikerült törmelék, úgy mint apró tégladarabok, törött cserepek, kis darab kövek, mind római korból valók; ezek között nagy mennyiségben vakolat darabok pompeii vörös, el nem fakult kék, sárga, fehér színre festve, gyakran ornamentális vagy levéldísszel ellátva; üvegdarabkák, kő, agyagedény töredékek stb. Az íves fal a szentély irányába vonul, és feltehető, hogy a szentély falával találkozik.¹²

A szemináriumhoz csatolt könyvtár-helyiség építésénél római fürdő (?) maradványa került felszínre. A falakat freskók díszítették „egyes darabjai leszedettek.”¹³

1940 áprilisában a szeminárium udvarán vízvezeték-csővek lerakása közben római épület nyomára találtak. Az ezt követő ásátás során kör alakú helyiség került felszínre, melynek padozatát terrazzó alkotta. Az ásátáskor számtalan márvány és falfreskó töredék került elő.¹⁴

7. sz., 1677 hrsz.

Megyei Járás bíróság. A törvényszék épületének alapásakor több épület-nyomot találtak.¹⁵

1954. szept. 23-án a bíróság mögött fekvő börtön udvarán, az épület nagybővítése alkalmával római falmaradványok kerültek elő. A fal vastagsága 120–160 cm volt, a hossza a kiásott terület teljes hosszában futott, mintegy 8 m hosszán. Az előkerült falmaradvány K–Ny-i irányú, merőlegesen halad a romkertből kiinduló az ún. soproni kaputól É-ra haladó útra.¹⁶

9. sz., 1674 hrsz.

Az 1940-es években római villa maradványai bukkantak elő. Falain vörös és fekete freskókkal.¹⁷

Bajcsy-Zsilinszky E. u. = IV. Károly kir. u.

4. sz. 1443 hrsz.

1953-ban a lebombázott Palace szálló helyén több emeletes lakóház építését kezdték meg. Az alapozások során római kori falmaradványok kerültek felszínre. Az utcával párhuzamosan futó K-i alapárokból, az épület ÉK-i sarkától 20,5 m-re egy 9,2 m hosszú és kb. 1,5 m vastag kőfal fut É–D-i irányba. Ezzel párhuzamosan, tőle 3,5 m-távolságra egy másik kőfal futott, melynek csak egyes szakaszai maradtak meg a középső alapárokból. Az egyes szakaszok méretei a következők: a) 1,3 m hosszú, 0,87 m vastag; b) 1,5 m hosszú, 1,6 m vastag; c) 1,78 m hosszú, 1,6 m vastag. A Ny-i alapárokból, a középsőtől 4 m-re ugyancsak velük párhuzamosan futó fal maradványai kerültek elő. Az egyik szakasz 1,35 m hosszú, 2 m vastag; a másik 5,75 m hosszú, 1,05 m vastag. A K-i és a középső alapárokból futó, É–D-i irányú falakat összekötő K–Ny-i irányú fal 1,3 m vastag maradványa csak 0,55 m hosszán követhető. Ettől a faltól É-ra, még egy K–Ny-i irányú fal szakasza is előkerült.

Az alapárkok 1,5 m mélységig mentek le. Kísérő leletként két relief töredék, egy Clau(dius?) [s]ac(rum)ra kiegészíthető felírat-töredék, egy Claudius és egy Nerva középbronz, terra sigillata, agyagedény és falfreskó töredékek kerültek napfényre.¹⁸

23. sz., 1499 hrsz.

A ház alapjául római eredetű épület maradványai szolgáltak.¹⁹

Berzsenyi tér = Széchenyi tér.

1. sz., 1894–95 hrsz.

A Megyei Tanács homlokzata előtt csatornaásás alkalmával római falra és terrazzó padozatra bukkantak. Az épület ÉNy-i sarkától K-re, 200 cm távolságra, az úttestre merőlegesen 12 m hosszán, 80 cm széles árkot nyitottak. Az árok K-i oldalfalában, 210 cm mélységben római fal kezdődött, mely 6 m-től 8,1 m-ig terjedő szakaszán eléri a föld szintje alatti helyiséget. Ezután a szakasz után 280 cm mélységben előbukkan a fal zoknijára, amely fölött még 10 cm vastag fal volt. A fal zokniját 250 cm mélységben terrazzó borította, amely fölött égett, faszenes réteg húzódott.²⁰ 1961-ben gázvezeték bővítése alkalmával a Megyei Tanács homlokzata előtt É–D-i irányú falak és márványlap töredékek mutatkoztak.²¹

1960. VI. 7-én kábel lerakása közben a Hollán E. u. 2. sz. előtti sarkon, a járda alatt 24 cm mélyen É–D-i irányú, római fal jelentkezett csatári kőlapokból rakva. A 60 cm széles fal magasságát még nem lehetett megállapítani a 120 cm mélységű árokban, amelyben még nem érték el az alját.²²

Derkovits Gy. u. = Szabó D. u. = Fürdő u.

1–3. sz., 1967 hrsz.

A ferences templom oltára alatt fehér márványfal húzódik.²³

1970–79 hrsz. A volt ferences rend, jelenleg Vakok Intézetének kertjében 1935-ben mozaikpadló került napfényre.²⁴

8. sz., 1698/2 hrsz.

Több falmaradványra akadtak.²⁵

10. sz., 1990 hrsz.

A söresarnok építéskor, földgyengetési munkák közben a felszíntől mintegy 100 cm mélységben, hatszeg-jetű padlókövekkel kirakott helyiségre bukkantak.²⁶

Dózsa Gy. u. = Ernusz K. u.

4. sz., 14 hrsz.

Dózsa Gy. u.-i ált. iskola. 1960 nyarán az udvaron tanműhelyt építettek. Az alapárkokban római falak kerültek elő. Az É-i alapárokból, az árok É-i falával 40°-os szöveget alkotva, 200 cm mélységben zöld csatári kőből rakott fal került felszínre. Ez az I. sz. fal az árok oldalán túl még folytatódhatott. H.: 320 cm. Felette 170 cm magas törmelék-réteg húzódott. Ugyanebben az árokban, de az ÉNy-i sarkában, a Ny-i alapárkok Ny-i falával 97°-os szöveget bezárva a II. sz. római fal bukkant

¹² A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 1 (1937. IX. 4. Géfin Gy.).

¹³ *Rezsőfy Gy.*, VREJ 9–10 (1884) 36.

¹⁴ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 140 (1940. VI. 20. Mozsolics A.).

¹⁵ *Burány G.*, VREJ 14 (1887) 88.

¹⁶ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 2 (1954. IX. 28. Szentlélek T.).

¹⁷ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

¹⁸ Arch. Ért. 82 (1955) 98.; A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 5 (1953. I–III. Türr E.).

¹⁹ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 18 (1957. XI. 28. Horváth E.).

²⁰ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 141 (1959. Horváth E.).

²¹ Rég. Fü. 15 (1962) 36.

²² Rég. Fü. 14 (1960) 37.

²³ A ferencesrendi templom plébánosának szíves szóbeli közlése.

²⁴ Ua.

²⁵ „Figyelmet érdemel a Rumi, Hosszú, Práter utca és marhavásár közti terület. Egy a tornacsarnokból kiinduló s mintegy 250 lépésnyire egész az újonnan megnyitott Óvoda utcáig húzódó félkörídomú sánc ottlik szembe, mely eddig a magánbirtokokat képező földek és kertekben lévén. É sánc végében épült sörraktár helyén...” *Lipp V.*, Arch. Ért. R. f. 4 (1870) 184.

²⁶ „A többi között a Rumi utca felé eső részén másfél lábnyi mélységben egy tökéletes ép padlatra bukkantak a munkások.” „A kirakott térfogat hossza 9', széle 6' volt.” *Lipp V.*, Arch. Ért. R. f. 4 (1870) 137. Vasmegyei lapok 4. évf. 49. sz. (Szombathely 1870 dec. 4.).

elő 285 cm mélységben. A II. sz. fal, amely szintén csatári kőből rakott, az É-i alapárok D-i falába fut be. H.: 270 cm, sz.: 100 cm, m.: 55 cm. Az I. sz. és a II. sz. fal között a talaj is zöld csatári kőlapokkal volt kirakva. Az I. sz. falat, a vele 95°-os szöget alkotó D—K-i irányú, III. sz. fal köti össze a II. sz. fallal. Az É-i alapárok K-i felében ismét mutatkozott fal ÉNy—DK-i irányban, amelyből egy ÉK—DK-i irányú fal ágazott le. A IV. sz. és V. sz. fal sz.: 60—70 cm volt. A D-i alapárókban É—D-i irányú, 60 cm széles fal került elő 100 cm mélyen. Ez a VI. sz. fal.

25 cm mélyen viszont egy 60 cm széles és 45 cm magas téglafal mutatkozott (VII. sz.). Az alapárok mélységében végig habarcsos kötőrmelék húzódott. A Ny-i alapárok imbrex és tegula törmelékkel volt tele.²⁷

6. sz., 13 hrsz.

A cipőgyári óvoda kertjében 1958. okt. 27—29 között, vízcső lefektetése alkalmával római téglatöredékekre és oszloplábazatra bukkantak. Az óvoda DK-re néző épülete előtt nyitott blokkban, 70—110 cm mélység között imbrex és tegulatöredékeket találtak. A blokk Ny-i részében fagerendázat nyomai mutatkoztak vaszögek kíséretében. Itt a törmelék között vörös és zöld freskötöredékek is voltak. A blokk K-i sarkában a fal kőből, illetve téglából épült. 110 cm mélységben terrazzó padozat maradványa került elő. Az épülethez K—Ny-i irányú csatorna tartozott. A blokk É-i sarkában 145 cm mélyen oszloplábazatot találtak.²⁸

Engels u. = Borsits B. u.

27. sz., 1166. hrsz.

Kőmozaik padlótöredék.²⁹

Hámán K. u. = Paragvári u.

2—10. sz., 1285—86 hrsz.

A Hámán K. u.-i ált. iskola udvarán új gimnáziumot építenek. Az iskola épülete előtti alapozásnál, 210 cm mélységben római falmaradvány került napfényre. A csatári kőből rakott fal 55 cm magas és 50 cm széles volt, alatta téglatörmelék húzódott. A fal felett csontvázas sír volt. Az udvar Deák F. u. felé eső részén emelt politechnikai műhely alapárkában paties réteg, valamint rossz fenntartású falak húzódtak. A Hámán K. u.-i fronton az alapozásnál vastag, nagyméretű falak kerültek elő.³⁰

1254 hrsz.

A Megyei Közkórház víztartályának építése közben a sírok között több helyütt római falmaradványok mutatkoztak 212,55 cm mélységben, magasságuk mindössze 10 cm volt. A medence közepén U alakú falrész került napfényre, a D-i szegélyénél ismét fal mutatkozott 212,95 cm mélységben.³¹

Hollán E. u. = Hevesi Á. u. = Uri u.

1. sz., 1896 hrsz.

Járási Tanács épülete helyén a múlt században Mikos László háza állt. Ennek lebontásakor 1896-ban, épületmaradványokra bukkantak. Az épület homlokzata Ny-ra nézhetett. Ezt bizonyítják a Ny-i fal körül hevert nagyszámú oszloptöredékek. A főfalak egymással párhuzamosan, ÉK—DNy-i irányban haladtak. A három főfalon keresztül több vékonyabb fal futott, melyek kisebb helyiségekre bontották a téglalap alakú területet. A K-i

főfal és a rajta keresztül futó egyik oldalfal szögletében egy 180 cm mélységű és kb. 100 cm átmérőjű, téglákkal kirakott mélyedés volt, melynek egyik oldalában három kerek nyílású csatorna torkollott. A vizet DNy-ról vezették ide, ahol a mozaikpadlós helyiség is volt. A fel nem tárt területen a falak egy része K felé (Megyei Tanács), másrészt D-nek a Kossuth L. u. felé (Szabó Ernő féle ház kertje alatt) tartott. Az épület DNy-i végén fekvő teremnek a padozatát mozaik borította 120 cm mélységben. A terem területe 77 m² volt, a megmaradt mozaiké 18 m². A mozaikból 4,5 × 3,2 m-t sikerült megmenteni, ami a Savaria Múzeum lapidariumában látható. Alapozása négy rétegből állt. Fehér, zöld, piros, sárga és kék különböző árnyalatait képviselő márványkockákból rakták ki. A geometrikus díszű mozaikot körök, négyszögek és pikkelyszerű motívumok díszítik. Emellett a mozaikos szoba mellett két kisebb helyiség maradt fenn, melynek színes „mészbeton padozata” csak szórványosan mutatkozott. Darabjai 5—6 cm vastagságúak, simára csiszoltak voltak, továbbá sárga, vörös és kék színű geometrikus, illetve figurális alakok díszítették. Így pl. az egyik darabon piros és fehér szegéllyel ellátott kék mezőben két egymással szemben álló pegazus közt szatír-féle alak áll.³²

A Járási Tanács világító udvarán 1960 IX. 30-án kútásás közben, 310 cm mélyen zöld, csatári kővekből rakott fal jelentkezett, mely teljesen kitöltötte a 100 cm átmérőjű kútgyűrűt.³³

A Járási Tanács udvarán épített garázs alapárkaiban római falmaradványok kerültek felszínre. A D-i alapárókban, az árok DNy-i sarkától K-re, 100 cm széles fal húzódott ÉNy—DK-i irányban. Az alapárok DNy-i sarkától 115 cm távolságra 137 cm széles, K—Ny-i irányú fal húzódott 242 cm mélységben a Ny-i alapárókban. Ettől a faltól É-ra 190 cm mélységben terrazzó réteg húzódott 159 cm hosszan. Az első fal Ny-i oldalán szintén terrazzó volt.³⁴

2. sz., 1690 hrsz.

Gyógypedagógiai iskola, egykor gimnázium. 1888 körül, amikor a Mikos ház lebontásakor római falmaradványok mutatkoztak, akkor itt a kocsitút alatt ÉNy—DK-i irányban, terrazzó alapon három sor téglaoszlop került napfényre. Az egymástól 40—40 cm távolságra, párhuzamosan álló oszlopok 70 cm magasak voltak. Téglafödémeket tartottak, melyet terrazzó réteg borított. A terrazzó 100 cm mélységben volt a föld színétől.³⁵

10—12. sz., 1698/2 hrsz.

A ház előtt 1961. VII. 3—4.-én, gázcső hálózat bővítésekor római fal-sarok került elő 50 cm mélyen. A zöld csatári kőből rakott fal magassága és vastagsága nem állapítható meg a gázvezeték árkából.³⁶

Jókai M. u.

1. sz., 3991 hrsz.

A kálvária melletti mélyedésben 1955-ben kutató ásást végeztek. Az egyik árokban a törmelék alatt, 70—90 cm mélységben lépcsőzetesen lepusztult falmaradványt találtak.³⁷

Kertész u.

43. sz., 4561/1 hrsz.

A sírok között csatári kőlapokból álló falmaradvány került felszínre.³⁸

tára 147 (1962. Buocz T.).

³⁵ „Ahol a csatornaárók a Hefele Menyhért utcába kanyarodott.” VREJ 15—16 (1889—90) 117—.

³⁶ Rég. Füz. 14 (1960) 37.

³⁷ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 16 (1955. II. 2. Soproni S., Kralovanszky A.); Arch. Ért. 84 (1957) 86.

³⁸ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 17 (1957. XI. 28. Horváth E.).

²⁷ Rég. Füz. 14 (1960) 36.

²⁸ Arch. Ért. 86 (1959) 205.

²⁹ A Vasvármegyei Múzeum Régiségtárának Leltári Naplója Ókori anyag. 201.

³⁰ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 146 (1962. IX—XII. Buocz T.).

³¹ Arch. Ért. 83 (1956) 99.

³² Kárpáti K., Arch. Ért. 17 (1897) 68—.

³³ Rég. Füz. 14 (1960) 37.

³⁴ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adat-

Kossuth L. u. = Forró u. = Posta u.
26. sz., 1845 hrsz.

Pince ásáskor „két derékszögben összeérő római fal között egy téglasírra bukkantak”.³⁹

Körmendi u.

4—6. sz., 475—76 hrsz.

1960. X. 21.-én a cipőgyár új üzemegységéhez esővíz elnyelő és szennyvíz csatornát kötöttek be. A 4—6. sz. házakkal szemben fekvő I. aknában, 135 cm mélyen É—D-i irányú fal került elő. Ez a fal 160 cm magas volt, széles- sége és hosszúsága ismeretlen. Ettől Ny-ra, 160 cm mélyen 40 cm magas fal húzódott. Ez a fal szintén zöld csatári kőből volt rakva. A falak felett sóderes szint, alatta pedig agyagos réteg mutatkozott.⁴⁰

6—8. sz., 477—78 hrsz.

1960. X. 21.-én a cipőgyár új üzemegységéhez esővíz elnyelő és szennyvíz csatornát kötöttek be. A 6—8. sz. házakkal szemben fekvő II. sz. aknában, 200 cm mélyen É—D-i irányú fal került felszínre. A csatári kőből rakott fal 250 cm széles és 45—50 cm magas volt. Alatta sárga agyagos réteg húzódott. A faltól Ny-ra, 120 cm mélyen ismét egy fal mutatkozott csatári kőlapokból rakva. Magassága 110 cm volt. Alatta 40 cm vastag szürkés agyagos föld, az alatt sárga agyag húzódott.⁴¹

Köztársaságtér = Fő tér = Szentháromság tér = Erzsébet királyné u. — Gyöngyös u.

4—10. sz., 1874—1909 hrsz.

1960 áprilisában a tér Ny-i oldalán vízvezetékcső kicserélése alkalmával a házortól 5—10 m-re, É—D-i irányú árkot ástak. A már régebben megbolygatott talajban sok csatári kő és tegula jelentkezett. A 9. sz. előtt 75 cm mélységben K—Ny-i irányú fal mutatkozott. Az 50 cm széles fal csatári kővekből állt és az árok aljáig húzódott. Ugyanilyen mélységben az 5. sz. előtt hasonló méretű és anyagú fal került elő. A 9. sz. előtt 120 cm mélységben, 10 cm vastag terrazzó padozat terjedt 100 cm szélességben.⁴²

14—16. sz., 1577—86 hrsz.

1960. júliusában a megyei könyvtár előtt kábel lerakása közben mozaikpadozatra találtak. A leletmentő ásatást 1960 július 20—29 között végeztük. A terrazzós alapba ágyazott mozaik hatszögletű hálózatos rendszerben különböző geometrikus mintákkal díszített. Szegélye a könyvtár épülete alá nyúlik. A mozaik alatt római korban feltöltött réteg húzódott, a törmelék alatt pedig csatornával ellátott épületrész falai feküdtek.⁴³

22. sz., 1458 hrsz.

1894 őszén falmaradványok kerültek felszínre. A fal azonos szélességű és anyagú a Mennyei-féle házban előkerült római fallal, és azzal 110°-os szöget zár be. Az ÉNy—DK-i irányú fallal, majdnem párhuzamosan, Ny—K-i irányú fal fut 1,8 m hosszúságban. Az előbbi fal és a szomszéd ház telke között majdnem középen egy másik falmaradvány halad. A K-i fal mellett, a D-i

oldalán téglából kirakott kúp alakú helyiséget találtak, mely 1 m-rel lejjebb volt, mint a falak legalsó rétege. Ezen helyiség bejárata K-i oldalán volt; benne összetört edényeket találtak.⁴⁴

23. sz., 1455 hrsz.

1894 áprilisában házalapozás közben római épület maradványok mutatkoztak. A kb. 150 cm mélységben terméskövekből és lapos téglából rakott fal D—K-i irányban húzódott. H.: 210 cm, sz.: 50 cm.⁴⁵

Légszeszgyár u.

6. sz., 2374—75 hrsz.

A gázgyár területén az 1880-as években épített gáz-tartály alapozásánál, a 2,5 m vastag agyagréteg alatt húzódott kavicsrétegben négyszegletes facölöpöket ástak ki.⁴⁶

Nárai u.

1869-ben az utca egyik kertjében római épület alapfalai kerültek elő.⁴⁷

N. Beloiannisz u. = Kőszeg u.

7. sz., 1569 hrsz.

1868-ban pincét ástak, ahol kb. 130 cm mélyen római falak maradványaira bukkantak. A kiásott terület „11° × 3°” négyszög volt és kb. 3 m mély. A D-i sarkában terméskövekből rakott, négyszegletes helyiséget találtak, melynek bolthajtása volt. Benne égett csontmaradványok, néhány durva cserépfedő és egy 1,5 cm hosszú és 0,6 cm vastag aranylemez volt.

A terület É-i részén egymáshoz közel két téglából rakott keresztfal terjedt K—Ny-i irányba. A négyszög közepétől „1 öllel” túl talált kb. 64 cm magas terméskőfal is K—Ny-i irányba húzódott. A tegulákon nem volt bélyeg csak V és O jelek, illetve kutyamancs-nyomok. A terméskőfalról É-ra, a feltárt rész végéig terjedő terület élére állított terméskövekkel volt kirakva, mely felület mészragasszal volt borítva, kb. 1,5 m mélységben. Ez a padozat valószínűleg még tovább is húzódott.⁴⁸

18. sz., 1490 hrsz.

Az 1870-es években ebben a házban „egy római szobát tártak fel. A hosszúkás négyszöget képező szoba oldalfalai még másfél lábnyi magasságig megvoltak, s vörösrre voltak festve, a talap csiszolt borsárga öntésből állott”.⁴⁹

20. sz. 1490 hrsz.

1891 decemberében a kertben „roppant építkezés nyomai hanyattak ki, a többi között két félkörű kb. négy láb magas, öntésből készült erős tűzfal sugár átm. 3'3"”.⁵⁰

40. sz., 1512/1 hrsz.

1960. IX. 21—27 között a járda szélén talált római úton K—Ny-i fal húzódott 45 cm mélyen. A fal útburkolókővel kevert, csatári kőből készült, szélessége: 60 cm.⁵¹

³⁹ Gyöngyös u. 81. *Lipp V.*, Arch. Ért. R. f. 5 (1871) 118.

⁴⁰ Rég. Füz. 14 (1960) 37.

⁴¹ Uo.

⁴² A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 148 (1960. ápr. Buocz T.).

⁴³ Arch. Ért. 88 (1961) 289.

⁴⁴ „Waigand Károly tagtársunk háza építésénél.” *Rezsőfy Gy.*, VREJ 12 (1884) 36. A Gyöngyös u. 5. sz. házzal azonosítható.

⁴⁵ „Gyöngyös utcai Mennyei-féle ház alapozása közben” *Kárpáti K.*, Arch. Ért. 14 (1894) 449—; VREJ 19—20 (1895) 47. A Gyöngyös utcai Mennyei-féle ház a Gyöngyös u. 7. sz.-mal azonosítható = Erzsébet királyné u. 13 = Köztársaság tér 23.

⁴⁶ *Rezsőfy Gy.*, VREJ 12 (1884) 37.

⁴⁷ *Lipp V.*, Vázlatok... 18.; *Ua.*, VREJ 5 (1877) 22.

⁴⁸ „Albert György, helybeli polgár és borkereskedő háza telken (Kőszeg-utca 302. sz. a.)” A négyszegletes, boltozatos helyiség Lipp Vilmos szerint kút volt. „4 □’ belteriméjű, 3°3’ mélységű”. *Lipp V.*, Arch. Ért. R. f. 1 (1869) 264—; Vas megyei lapok 3. évf. 19. sz. (1869. máj. 9.).

⁴⁹ „A kőszegi utcában az Albrecht-féle házban” *Lipp V.*, Arch. Ért. R. f. 7 (1873) 289.

⁵⁰ „Buchberger házában a kertben” Régészeti társulat jegyzőkönyve. A szombathelyi Állami Levéltár.

⁵¹ *P. Buocz T.*, Arch. Ért. 89 (1962) 184.

46. sz., 1528. hrsz.

Az 1960. IX. 21—27 között talált római útszakasz fölött 104 cm széles, K—Ny-i tájolású fal húzódott. A 34 cm mélyen fekvő fal útburkoló kövekkel kevert csatári kövekből volt rakva.⁵²

Óperint u.

6. sz., 31 hrsz.

Az ételgyár kertje mögött, közvetlenül a Perint partján római fal maradványa látszik. Ennek közelében római habarccsal kötött, élére állított terméskövek kerültek elő.⁵³

Paragvári u.

Az egészségügyi iskolával szemben állhatott egykor a vöröskereszt, amelynél 1895 áprilisában falfestmény darabokat találtak.⁵⁴

Petőfi S. u. = Faludy F. u.

2. sz., 1700-1 hrsz.

1960. VI. 2—VII. 3. kutatóásatást végeztünk ezen a telken. Az I. sz. árokban 85 cm mélyen 50 cm széles és 20 cm magas É—D-i irányú, csatári kőből rakott, gyenge kivitelű falmaradvány húzódott. A IV. sz. árokban 5 m hosszan, 60 cm mélységben terrazzo és habarccsal réteg húzódott. A VI. sz. árokban 70 cm mélyen erős téglatörmelékcsal rétegre bukkantunk. Majd 50 cm széles, K—Ny-i irányú fal mutatkozott. 60 cm mélyen pedig 60 cm széles, K—Ny-i irányú habarccsal téglatörmelékcsal rakott fal került elő.⁵⁵

15. sz., 1088 hrsz.

A ház mellett 1870-ben történt alapozásnál „keresztül-kasul húzódó falak” mutatkoztak.⁵⁶

33. sz., 1144 hrsz.

A kertben 1,5 m mélyen a téglák alatt terrazzo padozat fekszik, mely ettől kb. 25 m-re már 50 cm magas is megtalálható.⁵⁷

35. sz., 1445 hrsz.

A múlt század hetvenes éveiben itt építették az új posta házat. Ezzel az alkalommal sírok kerültek felszínre. „Ezen sír közelében egy összerombolt nagy épület nyomára jöttem. A szobák terraseirozása még látható volt és hogy falai csinosan voltak festve, azt a 262. sz. a. remekül festett falrészlet eléggé igazolja.

Ezen épület romjai között találtam a 260. és 261. sz. alatti csöveket is. Az első vizet, a második meleg gőzt vezető cső lehetett.”⁵⁸

Puskin u. = Rohonci u.

1026—27—29 hrsz.

„Igen díszesen készült amphora? Ez egészen üres volt, egy szobában találtatott és csak fenekén volt észrevehető tapaszthoz hasonló üledék; mellette közvetlen mintegy 3 vekára való elégett gabona, és a szoba vagy talán kamrának használt helyiség apró téglákkal (266 sz. a. mozaik téglák) kirakott padlatán igen sok töredezett edény volt, és azoktól a 21, 22, 23, és 24. sz. a., korsó; valamint a 37, 47, 48, 49 és az 53 sz. a. szűrő edény.

⁵² Uo.

⁵³ Dr. Prugberger Tamás szíves szóbeli közlése.

⁵⁴ Régészeti Társulat jegyzőkönyve. A szombathelyi Állami Levéltár.

⁵⁵ Rég. Fü. 14 (1960) 38.; Arch. Ért. 88 (1961) 289.

⁵⁶ Lipp V., Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 216—.

⁵⁷ Boltizár Endre szíves szóbeli közlése.

⁵⁸ Varsányi J., Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 216.

⁵⁹ Varsányi J., Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 215.

⁶⁰ Mihályi Kálmán szíves szóbeli közlése.

⁶¹ „Óvoda u. T...k féle ház” Lipp V., VREJ 3 (1875) 70.

⁶² „A gázgyárhoz vezető utca egyik baloldali ház helyén” Lipp V., Vázlatok... 21.

⁶³ „A Kámon felé vezető töltés elején” Lipp V., Arch. Ért. R. f. 7 (1873) 290.

Ugyan e mellett egy másik hozzáépített szobában és pedig hasonlóan a 268 sz. a. kis mozaiktéglákkal kirakott, de már igen lerongált fenekén találtam a 20. sz. alattihoz egészen hasonló, összetöredezett lavoir alakú 4 vagy 5 edényt, és ezen kívül a 40., 41. és 42. sz. alattiakat. Ezen két szoba a téglaház közelében volt, az Oladra vezető út és a megye szénás pajtájának szemközt való földön.”⁵⁹

Rákóczi F. u.

1. sz., 2019 hrsz.

Az óvoda udvara felé húzott, K—Ny-i irányú, utcai árokban 160 cm magas, É—D irányú fal mutatkozott 4 m mélységben. A fal igen széles volt.⁶⁰

A Rákóczi F. u.-nak a Thököly I. u.-tól a Majakovszkij térig terjedő szakaszán állt valahol Tulok János háza, melynek alapozásakor 1897-ben, a K-i szegletén római épületmaradványokra leltek.⁶¹

A Rákóczi F. utcának a Majakovszkij tértől a Gábor A. utcáig terjedő részén, pontosabban meg nem határozható helyen egy hatszögletű téglából álló padozattal rendelkező helyiség került elő. Alig egy „ásónyomnyira” volt a föld alatt.⁶²

Rohonci vasúti töltés.

A Kámon felé vezető töltés elején néhány ház építésekor római épületmaradványok és falfestménytöredékek kerültek napfényre. A falfestménytöredékek igen változatosak voltak, így „vörös alapon egy hosszúruhás férfi alakja, ki gombaszerű növények között áll; aranyárga s világoskék alapon különféle füzérek; továbbá vörössárga alapon korrekt rajzú szőlőlevélfüzér; végre barna alapon csak úgy föccsentve készített vörös, fehér és sárga virágok, melyek távolról tekintve szép hatást adnak. Mindezen festmények másféllábnyi vastag kőkemény ragasz csiszolt küllapján vannak alkalmazva.”⁶³

Rumi u.

72—74. sz., 1583—4 hrsz.

Az 1959 áprilisában feltárt temető részben a hamvasztásos sírok között a XX. sz. csontvázas sír alatt és mellett csatári kőlapokból rakott falsírok kerültek napfényre.⁶⁴

162. sz., 7407 hrsz.

A ház végében húzódó telken homokkitermelés közben falmaradványok és mozaik töredéke került elő. A mozaiktöredéket négy rozetta díszítette.⁶⁵

Szabadság tér = Mátyás tér = Kanász domb.

1 hrsz.

1897-ben az ún. Kanász domb lehordásakor, mintegy 200 cm mélységű, több ezer négyzetméter területet mozgattak meg. Ebből az alkalomból nagy mennyiségű római emlék került felszínre. Négyyszögletes helyiségek egyszerű falmaradványai.⁶⁶

Szabadságharcos u. = Vízmellék u.

8—12. sz., 111—16 hrsz.

A szombathelyi cipőgyár területén K—Ny-i irányú római fal mutatkozott 150—160 cm között a föld szintje alatt. Anyaga: csatári kő. V.: 82 cm.⁶⁷

⁶⁴ P. Buocz T., Arch. Ért. 88 (1961) 234.

⁶⁵ Szendi György szíves szóbeli közlése.

⁶⁶ Kárpáti K., Arch. Ért. 18 (1898) 154—; „hogy a szombathelyi terület ezen sarka hozzátéve még a Perint vize mellett fekvő ma Hübner-féle telket is, a régiségek dolgában eddigél csaknem érintetlen föld, amit a szombathelyi határ többi részéről csakugyan nem lehet mondani, a több jel arra mutat, hogy éppen a kanászdomb alatt valami nagyobb szerű római épület maradványainak kell rejtőzniük. Esős időben legalább az úton keresztülhúzó alapfalak mutatkoznak a kerékesapa alatt. Többször szerettem volna ezen a tájon ásni, de a helyi viszonyok miatt nem lehetett.” Lipp V., VREJ 8 (1880) 12.

⁶⁷ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 141 (Bárdosi János).

Széchenyi u. = Berzsényi D. u. = Űri u.
2. sz., 1582 hrsz.

Nagy Lajos gimnázium, volt premontrei rendház. 1891-ben lebontották a régi rendházat, és hozzákezdtek az új építéséhez. Az akkor végzett földmunkák során egymást keresztező falmaradványok kerültek napfényre. A falak mellett számtalan oszloptörzs töredéke, valamint díszített oszlopfők hevertek. Az épület padozatát szürke mozaik borította, közepén — egyúttal az építmény közepén — 22 cm-re a padló fölé emelkedő kútkávéval. A kútban agyagkorsó töredékeket, továbbá egy bronzgyűrűt találtak. A mozaikpadlót nem tárták fel teljesen, valószínű, hogy az utca alatt folytatódik.

„Az épület É-i oldalán 12 oszlopszék maradt fenn egymástól 2,55 m távolságra, mely bizonyítja, hogy ezen oldalon 12 oszlopból álló csarnok tartotta a párkányzatot és tetőt.”

Az épület É-i falának hossza: 28,16 m volt, a mozaikpadozat területe 420 m².⁶⁸

3. sz., 1215 hrsz.

1896 tavaszán építkezés folytán falmaradványok, lépcsőfokok, továbbá síma felületű kőlapok mutatkoztak.⁶⁹

4—6. sz., 1587—88. hrsz.

A ház alapozásnál talált K—Ny-i irányú út É-i oldalán, mintegy 2,5 m-re csatári kövekből rakott, kis helyiségre bukkantak, melynek belvilága 3 m² volt. Az épület utcai (Martineum üzlet) frontjának helyén söderből, téglából és kőből álló nagyméretű tömb volt. A házfelügyelő lakása alatt két 4 m² területű helyiséget találtak 100 cm mélységben. A helyiségek padozatát hatszögletű padlóteglák alkották.⁷⁰

10. sz., 1594 hrsz.

A ház pincejében, továbbá az úttest alatt erős falmaradványok kerültek felszínre.⁷¹

Szovjet Hősök u. = Székely F. u.

5. sz., 734 hrsz.

Az Emberbaráti Kórház alapozásánál épületmaradványok kerültek felszínre. Az épületben vörös falfreskó töredékeket találtak.⁷²

Tolbucsin u. = Szent Márton u. = Erzsébet királyné u.
2466 hrsz.

Temető. 1939-ben ásatást végeztek a temetőben. Ennek során a Szent Márton kápolna irányában „egy mai építmény irányvonalainak megfelelő római fal volt”.⁷³

Thököly I. u. = Hosszú u.

14—16. sz., 2040—50 hrsz.

Isis szentély.⁷⁴

18. sz., 2037/4—5 hrsz.

A telek DNy-i sarkában, az 1870-es évek táján egy melléképület alapincézésekor nagyméretű, díszítetlen kőlapot találtak 1,5 öl mélységben. Erre a 3° × 2° kőlapra építették rá a pincehelyiség alapfalát.

Ugyanekkor a telek utcai részén olajtisztító épületet emeltek, melynek alapárkában talált utak két oldalán épületmaradványok húzódtak. Ezeknek kiterjedését nem állapították meg, csak a Ny-i részen levő helyiséget határozták meg, melynek egyik fala a D—É-i irányban futó úttal párhuzamosan futott, a másik viszont merőleges volt arra. Ennek a helyiségnek É-i sarkában „vagy három szekérre való állati csontmaradványokat szedtek ki, leginkább birkakoponyákat, felerészt megperzselt állapotban. A csontok alatt a szögletben még meglehetősen épségben megmaradt durva mozaik padozaton körülbelül egy mérőre menő félig elszenesedett búza feküdt, mely alatt még egy szalmagyékénynek szintén egészen elszenesedett, mintegy féllábnyi darabját lelték.”⁷⁵

27. sz., 2077 hrsz.

1962. IX. 26-án gázcső lefektetésekor római fal került elő 100 cm mélységben. A fal 70 cm magas és 80 cm széles, É—D-i irányú volt.⁷⁶

30. sz., 2015 hrsz.

Az 1960-ban végzett kutatóásatásnál húzott I. sz. árokban, 160 cm mélyen 50 cm magas, 69 cm hosszú és 39 cm széles, zöld csatári kövekből rakott falra bukkantunk. A fal mellett soder, alatta szürke föld volt.⁷⁷

46. sz., 1987 hrsz.

1960. XII. 13-án kutatóásatás folytán az I. sz. blokkban 210 cm mélységben, a törmelékből vörös, kék, barna és zöld sávós falfreskó töredékek kerültek elő.⁷⁸

A Thököly I. u. és Rákóczi F. u. sarkán, az óvodánál 135 cm mélységben hatszögletű padlókövekből álló padozat került felszínre 300 cm hosszan a Bejczy I. u. felé.⁷⁹

Zsdanov u. (Felsőöri u.) — Mórész Zs. u. (Hold u.) — Juhász Gy. u. (Dél u.) — Vajda J. u. (Ősz u.) — Babits M. u. (Hajnal u.) — Tóth Á. u. (Nap u.) között terült el az egykori püspöki téglagyár.

1893 májusában számtalan sírt hánytak szét a munkások. Feltűnően sok vakolat, márvány, valamint tegula töredék hevert a kihányt földben.⁸⁰

V. ker. (Gyöngyösherman)

A Szegedy kastély alapja az alagsor ÉNy-i részén római falmaradványokon nyugszik.⁸¹

VI. ker. (Szentkirály).

Épületnyomok mutatkoztak.⁸²

VIII. ker. (Herény)

Épület nyomok mutatkoztak.⁸³

IX. ker. (Olád).

A Rózsavár dombján kisebb erődítmény nyomait fedezték fel.⁸⁴ Épületnyomokat találtak.⁸⁵

A tárgyi emlékek alapján Savaria épületeiről, azok elhelyezkedéséről, rendeltetésükről beszélni a legnehezebb feladat, régészeti hitelesen feltárt épületet az Isis szentély kivételével aligha ismerünk. Az Isis themenison

⁶⁸ Kárpáti K., VREJ 23—24 (1897) 57—.

⁶⁹ „A régi Kikaker-ház K-i szomszédtelkén”. Kárpáti K., VREJ 23—24 (1897) 59—.

⁷⁰ Potyán kőműves szíves szóbeli közlése.

⁷¹ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

⁷² Burány G., VREJ 17—18 (1890) 120—.

⁷³ Paulovics I., A szombathelyi Szent Márton egyháznak, savariai Szent Márton születéshelyének római kori eredete. Acta Savariensa 4 (Szombathely 1944) 12—.

⁷⁴ Szentlélek T., Arch. Ért. 84 (1957) 78—; Ua., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 195—; Ua., A szombathelyi Isis szentély. (Bp. 1960); Ua., VSz 1961 III. 67—.

⁷⁵ Lipp V., Arch. Ért. R. f. 3 (1870) 43.

⁷⁶ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adattára 153 (1962. IX. 26. Buocz T.).

⁷⁷ A szombathelyi Savaria Múzeum Régészeti Adat-

tára 36 (1960. X. 7—XII. 15. Buocz T.).

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Lásd 76 j.

⁸⁰ Arch. Ért. 13 (1893) 286.

⁸¹ Szegedy Antal szíves szóbeli közlése.

⁸² Lipp V., VREJ 3 (1875) 113.; Ua., Vas megyei lapok 9. évf. 37. sz. (Szombathely 1875. máj. 9.)

⁸³ Uo.

⁸⁴ „Két ily váracs helyét még ma is biztosan ki lehet jelölni. Az egyik a szőlődombok legészakibb csúcsán, a mai Rózsavár dombján állott, ez uralta az oládi patak által képezett völgy torkolatát és védte az ugyanott Savaria felé bekanyarodó vízvezetékét.” Lipp V., Vázlatok... 56.

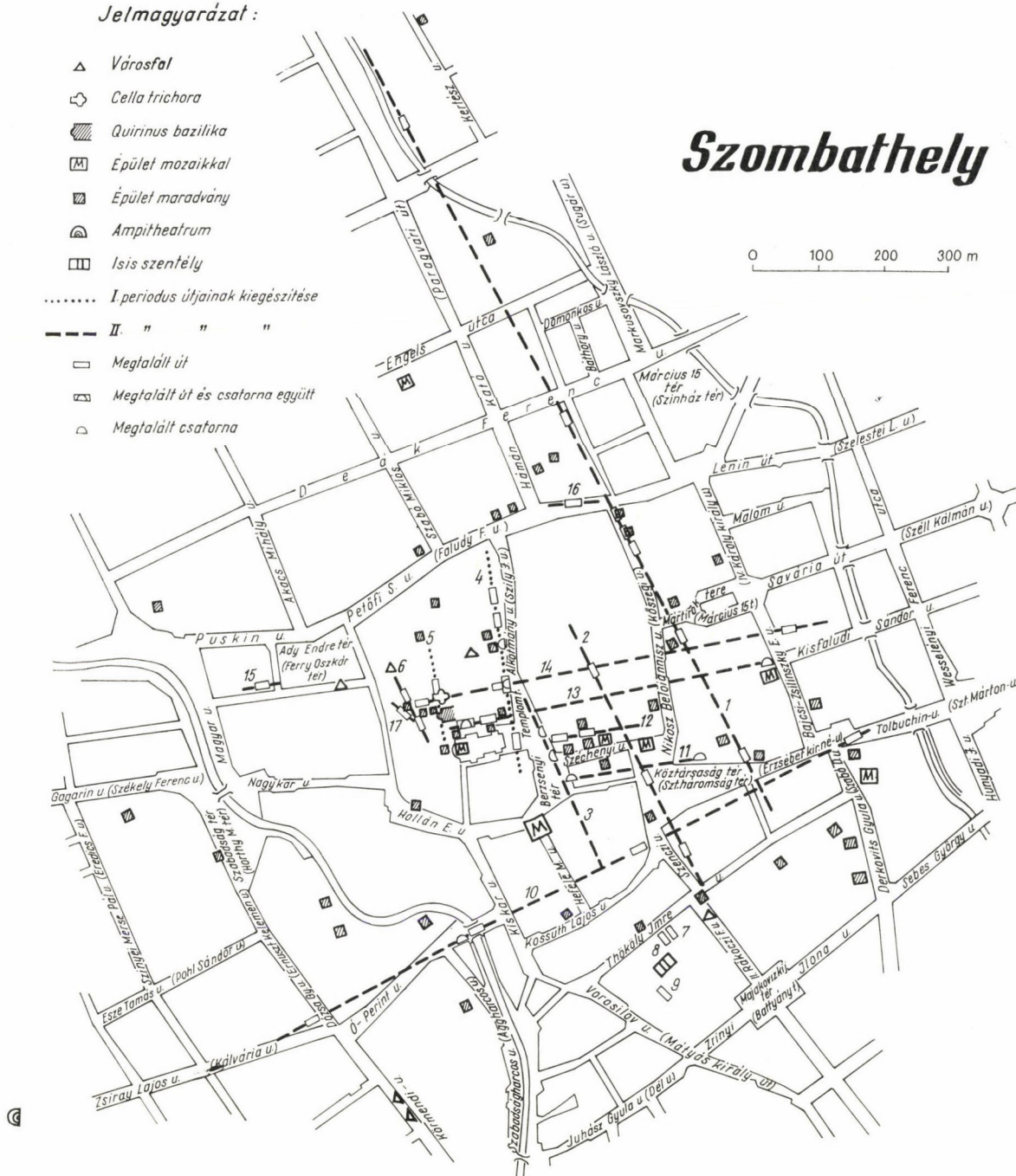
⁸⁵ Vas megyei lapok 9. évf. 37. sz. (Szombathely 1875. máj. 8.)

Jelmagyarázat:

- ▲ Városfal
- ⊕ Cella trichora
- ▨ Quirinus bazilika
- [M] Épület mozaikkal
- ▤ Épület maradvány
- ⌒ Ampitheatrum
- [I] Isis szentély
- I. periódus útjainak kiegészítése
- II. " " "
- Megtalált út
- ▤ Megtalált út és csatorna együtt
- ⌒ Megtalált csatorna

Szombathely

0 100 200 300 m

1. kép. Savaria-Szombathely épületeinek topográfiája
 Рис. 1. Топография построек Саварии (Сомбатхей)
 Fig. 1. La topographie des édifices de Savaria-Szombathely

kívül feltárt ókeresztény bazilika a romkertben igen sok problémát vet fel, illetve hagyott megoldatlanul, mert a feltárás régeltani körülményeit nem ismerjük. Nagyon sok falmaradvány került ez ideig felszínre a város különböző pontján, de összefüggésükről és hovatartozásukról vajmi keveset tudunk megállapítani, mivel általában az építkezéseknél, csatornázásoknál csak egy rövid falszakasz kerül napfényre.

Az egyetlen régészeti hitelesen feltárt épület Savariában, a város D-i részén fekvő Isis szentély. Ma

már tudjuk, hogy a Lipp Vilmos leírásában⁸⁶ szereplő Thököly I. u. 18. sz. alatt, az 1870-es években pince ásáskor előkerült ismeretlen rendeltetésű, nagyméretű, díszetlen kőlap, valamint az úttól Ny-ra, de vele párhuzamosan futó fal és az erre merőleges fal nem más, mint az Isis szentélyt határoló udvar É-i és K-i falának egy szakasza, továbbá az udvar ÉK-i sarkát képező quaderkö.

Vajon az Iseumtól K-re, a város DK-i részén a mai Derkovits Gy. u. 8. sz. alatt előkerült falmaradványok — ahol a Fataeak szentelt oltár is napvilágot látott —

⁸⁶ Lásd 75 j.

bennszülött istennőnek állított szentélyhez tartoztak vagy egyéb rendeltetésű épülethez? — nyitott kérdés.

Jelentős épületek állhattak egymás mellett a 12. sz. útra nézve, a mai Széchenyi u. mentén. A Köztársaság tér 14—16. sz. alatt, a megyei könyvtár előtt feltárt mozaik nagyméretű épülethez tartozhatott. A 154 cm mélyen fekvő, geometrikus díszítésű mozaik maga csak foltokban maradt ránk, de terrazzós alapját 23,5 m hosszúságban találtuk meg. A mozaik É-i szegélye a könyvtár épülete alá nyúlik. D-i irányú kiterjedését nem ismerjük. A mozaiktól Ny-ra, a Széchenyi u. 2. sz. alatt egy másik nagy kiterjedésű épület fekszik. A 28 m hosszú É-i oldalon 12 oszlop állt, amelyeknek nyomát, valamint a falak mellett heverő oszloptörzseket és díszes oszlopfeket még a múlt században építkezés során tárták fel. Az épület padozatát szürke mozaik borította, ami talán csak azért látszott szürkének, mert nem tisztították meg, és előkerüléskor tisztítatlan állapotban a legszebb színes mozaik is szürkének díszítetlennek látszik. A helyiség közepén 22 cm magas medence, compluvium állt. A helyiség, illetve az épület kiterjedése D felé ismeretlen, mivel a mai Széchenyi u. utca alá nyúló része ez ideig nem került felszínre. Talán ehhez az épülethez tartozott a Széchenyi u. 4—6. sz. alatt talált hatszögű padlókokokkal kirakott, két 4 m² területű helyiség, a Széchenyi u. 10. sz. alatt, illetve előtt felszínre került falmaradványok és a Széchenyi u. 3. sz. alatti falmaradványok, lépcsőfokok és kőlapok. Minderre az elővetkező kutatások adnak majd választ. A 12. sz. út É-i oldalán helyezkedhetett el a székesegyház építéskor a mai szentélyrész alól előbukkanó mozaikpadozat, továbbá a szentély mögött feltárt terrazzós, freskóval díszített helyiség. A 12. sz. út É-i oldalán az úttól mintegy 2,5 m-rel beljebb 3 m² területű, kis helyiségek sorakoztak a Széchenyi u. 4—6. sz. alatt.

A felsoroltakkal egy vonalban a 11. sz. és 12. sz. út között álltak a Köztársaság tér 22. sz. és a Bajcsy Zsilinszky E. u. 4. sz. alatt talált É—D-i irányú épületmaradványok. Utóbbi freskókkal díszített.

A 11. sz. út mellett, a 10. sz. út felé húzódó 70 m² területű, színes, ornamentális motívumokkal díszített mozaik jelentős épülethez tartozhatott. Szintén jelentős épület állhatott a 13. sz. és 14. sz. utak között, melyhez a Bajcsy Zsilinszky E. u. 11. sz. alatt talált mozaik tartozott.

Az 1. sz. út közelében a N. Beloiannisz u. 18. sz. alatt egy borsárga színű, öntött padozatú, téglalap alakú helyiség állott. Másfél láb magas falát vörös festés borította.

Jelentős, nagy kiterjedésű épület maradványai kerültek elő a megyei, illetve járási tanács épülete alatt a Berzsényi téren. Az épület Ny-i oldalán oszlopsor állt. Egyik 1,5 m mélyen fekvő, nagy termének padozatát színes, geometrikus mozaik alkotta, melynek egy része a Savaria Múzeum lapidariumában látható. Mellette nagyobb helyiségek sorakoztak színes, geometrikus, illetve figurális alakokkal díszített padozatokkal. Ehhez az épületkomplexumhoz tartozik a megyei tanács előtt több ízben mutatkozott terrazzó padozat, a Hevesi Á. u. 2. sz. alatt talált terrazzó az alatta húzódó hypocaustummal. Az eddig előkerült maradványok alapján nagy kiterjedésű épületkomplexum lehetett, bár teljes méretét még nem ismerjük, a maradványok tovább húzódnak É felé a Berzsényi tér, D felé a Kossuth L. u. irányába.

A feltárt épületek között kell megemlíteni a Járdányi Paulovics István Romkertben fekvő ókeresztény bazilikát, amelynek fekvését, nagyságát, rendeltetését egyaránt ismerjük. A keletelt, apsisos épület padozatát színes mozaik borította. A ránk maradt mozaikszegélyt növényi ornáms díszíti. A padozat alatt hypocaustum húzódik. A bazilika alatt korábbi, profán épület maradványait találjuk. Ugyancsak ismert a bazilikától É-ra, az 5. sz. út on fekvő cella trichora, amely keresztény temető-kápolna volt, továbbá a 6. sz. és 14. sz. út mellett álló vámpéletek. A középkori vár fala alatt húzódó épületek rendeltetését nem ismerjük.

A Perint patak a városon belül folyt, erre nemcsak a Kőrmendi úton talált városfal nyoma mutat, hanem a

Perint partján fekvő római épületek is. A patak jobb partján épületsor húzódott. Ezt bizonyítják az Óperint u. 6. sz. alatt felszínre jutott falak, a Dózsa Gy. u. 6. sz. alatt leletmentett terrazzós padozatú, zöld és vörös freskókkal díszített, oszlopábazat nyomával talált épületmaradvány, a Dózsa Gy. úti ált. iskola udvarán napfényre került épületnyomok és a Szabadságharcos u. 8—12. sz. alatt mutatkozott fal.

Még egy jelentős épületre kell itt felhívunk a figyelmet, mégpedig az amphitheatrumra, amely a városon kívül, a várostól Ny-ra emelkedett. Hogy nem színházról, hanem amphitheatrumról van szó a kőemlékek bizonyítják.⁸⁷

Sajnos a többi épületről ennyit sem tudunk. Nem ismerjük fekvésüket, rendeltetésüket, nem tudjuk meghatározni pontos korukat sem. Így nem tudunk közelebbit a Derkovits Gy. utcában a ferences templomoltára alatt húzódó fehér márványfalról és a Derkovits Gy. u. környékén az új városrész egyengetésénél felszínre került hatszögű padlókokokkal kirakott padozatú helyiségről sem. A Köztársaság tér 21. sz. alatt talált falmaradványok és freskótöredékek, a 23. sz. alatt felszínre került D—K-i irányú falak, a tér esaternázásakor előkerült falak és kandallórészek szintén csak töredékes adatok. A tér Ny-i oldalán mutatkozott falakról és terrazzó töredékekről sem tudunk közelebbit. A Bajcsy Zsilinszky E. u. 23. sz. alatti falszakaszok, a N. Beloiannisz u. 7. sz. alatt talált négyszögletű termésköböl rakott, boltozatos, terrazzós helyiség — amely sok állatesontot tartalmazott —, a 20. sz. alatt felszínre került épületrész félkör-alakú tűzpaddal szintén csak adatok minden további ismeret nélkül; úgyszintén a 40. sz. és 46. sz. előtt a római úton fekvő falakról sem tudunk közelebbit. A Petőfi S. u. 2. sz. alatti gyenge téglafalak, a Rákóczi F. utcában Tulok János házában előkerült épületmaradványok, a Thököly I. u. 30. sz. és 46. sz. alatt mutatkozott falak és freskók szintén csak részadatok. Nem tudjuk látatlanban eldönteni, hogy az Alkotmány u. 1. sz. alatt, a volt szeminárium udvarán talált kerek, terrazzós padozattal, márványborítással és freskókkal ellátott helyiség valóban fürdőhöz tartozott-e. Az Alkotmány u. 7. sz. alatti építkezésnél felbukkant épületnyomok és a 9. sz. alatti vörös és fekete freskókkal díszített épületmaradvány közelebbi meghatározása a kutatás hiányában még nem lehetséges. Kérdés az is, hogy milyen épülethez tartozhattak a Kossuth L. u. 26. sz. alatt derékszöget alkotó falak, ha ugyan épülethez és nem a köztük fekvő sírokhoz.

A városfalon kívül, még a temetők előtt, ahol a műhelyek is feküdtek, szintén találunk épületeket, s ezek minden bizonnyal műhelyekhez tartoztak. A Petőfi S. u. 35. sz. alatt terrazzós padozattal, freskóval ellátott helyiségek kerültek elő, a 33. sz. alatt terrazzós padozat, a 15. sz. ház mellett pedig egy kemence közelében keresztül-kasul húzódó falak feküdtek. A Puskin úton (1026—27—29 hrsz.) két padlóféglás helyiségre, melyben kerámiát raktároztak fel, a Szovjet Hősök u. 5. sz. alatti fazekas kemence mellett pedig vörös freskóval díszített épültre bukkantak. A Szabadság téren (1/1 hrsz), négyszögletes helyiségekből álló épület került napfényre.

Városon kívül fekvő épülethez tartozott a Rákóczi útnak a Majakovszkij tértől a Gábor Á. utcáig terjedő szakaszán felszínre került hatszögletű téglalakkal álló padozatú helyiség. Ugyancsak a város határában kellett hogy álljanak a romkerti útmaradványok mellett feltárt vámpéletek is.

A városon kívül, a temetők túl villák emelkedtek. A várostól É-ra, a Kámon felé vezető út mellett, a Rohonci vasúti töltésnél különböző mintájú falfreskókkal díszített, nagyméretű épület nyomai mutatkoztak. A várostól D-re, a Rumi út 162. sz. alatt a D-i temetők túl, rozettákkal, madarakkal ékes mozaik-töredékek és falmaradványok bukkantak napfényre. A villák szét-

⁸⁷ P. Buocz T., Savaria topográfiája. (Szombathely 1963) 330, 334. Kézirat.

szórtan, a földterület nagysága szerint épülhettek, ezért a Gencsapátiban talált villanyomok is a városhoz, a várostól É-ra fekvő territóriumhoz tartozhattak.

Még egy épületfajta, a temetőben talált falmaradványokat kell megemlítenünk. A Rumi út 72–74. sz. alatt, a Hámán K. u. 1254 hrsz. alatt, a megyei kórház területén, a Kertész u. 43. sz. alatt, a Tolbuchin u. temetőben a római sírok között falmaradványokat is találtunk. Sajnos a temetőépítményeknek még a formáira sem tudunk következtetni a ránk maradt csekély falmaradványokból. Nem tudjuk mi célt szolgálhattak a Zsdanov—Móricz Zs.—Juhász Gy.—Vajda J.—Babits M.—Tóth Á. utcák által határolt temetőben egy sír szétbontásánál felszínre került tegulák, falfreskók és márványtöredékek.

Savaria épületeinek formáira, építészeti sajátosságaira vonatkozóan az eddig ismert adatokból kevés következtetést tudunk levonni. Négy jelentős épületnek ismerjük pontosan az alapozását. A Bajcsy-Zsilinszky E. u. 4. sz. alatt előkerült, a Berzsényi téren a Járási Tanács alatt húzódó épületét, a Thököly I. u. 14–16. sz. alatt fekvő Isis szentélyét és a Járdányi Paulovics István Romkertben levő Quirinus bazilikáját. Mind a négy azonos alapozási módszer szerint készült. Két egymással párhuzamosan futó hosszanti fal között egy keskenyebb, de velük párhuzamos falat építettek, és mindhármat keresztbe haladó vékony falakkal erősítették meg.

Az egykori adatleírásokból csupán annyit tudunk, hogy a helyiségek négyszögletesek voltak. Padozatukat többnyire padlótegélak, terrazzók, némely esetben mozaikok borították. Valamennyi falát freskó díszítette, az esetek többségében pompeii vörös, vagy csíkos. Növényi ornamenssel díszített vagy figurális alig fordult elő. Nyomunk van arra, hogy az épületek csatornázottak, hypocaustummal ellátottak voltak. Savariai sajátosság, hogy a hypocaustumok oszlopait téglákból rakták (pl.

Hevesi Á. u. 2. sz., romkert Quirinus bazilika). Az adatok tanúsága szerint az oszlopcsarnokos kiképzést igen kedvelték.

Érdemes megemlíteni, hogy a Széchenyi u. 2. sz. alatt talált épületmaradvány az itteni éghajlat ellenére jellegzetes itáliai formát mutat, compluviummal ellátott atriumos rendszer szerint épült.

Az eddig ismert épületnyomok korát csak kevés esetben tudjuk meghatározni, csak részben tudjuk szétválasztani egymástól a korai és a késői periódusú épületeket. A korai, I–II. sz.-i periódushoz tartozott a székesegyház szentélye alatt előkerült mozaikpadozat, a romkertben látható, középkori várfal alatt fekvő római falak, a Quirinus bazilika alatt húzódó korábbi épület, a Köztársaság tér 14–16. sz. alatt talált mozaikpadozat alatt fekvő épületmaradvány, a Bajcsy-Zsilinszky E. u. 4. sz. alatt mutatkozott épületmaradványok, ahol a leletmentés folytán Claudius és Nerva középbronza került elő.

A II. sz. végén épült az Isis szentély.⁸⁸ A II. sz. végén, a III. sz. elején keletkezett a Köztársaság téri mozaik, még későbbben épülhetett a föléje rakott, igen gyenge kivitelű fal. Késői lehet a Dózsa Gy. u. 6. sz. alatt mutatkozott épület, a Járási Tanács alatt napfényre került mozaik, a romkertben húzódó vámpéletek. IV. sz.-i a Quirinus bazilika és a cella trichora. IV. sz.-iak lehetnek a Petőfi S. u. 2. sz. alatt talált meglehetősen rossz minőségű, s a N. Beloiannis u. 38. sz. és 46. sz. előtt talált római útra épült hasonlóképpen gyenge minőségű falak.

Savaria városképeinek kialakításában bizonyos segítséget adnak az épületek is. A jelentős épületmaradványok szerint a város magvát a 12. sz. út mentén, a 2. sz. út és a 3. sz. út által határolt részen feltételezhetjük, a székesegyház felé eltolódva. Az emlékek tanúsága szerint a Perint patak partja terraszosan lehetett kiképezve.

P. Buocz Terézia

THE TOPOGRAPHY OF THE BUILDINGS OF SAVARIA

Summary

The archeological material handed down to our time illustrates our subject much more than the laconic statements of ancient authors. In spite of this it is no easy task to deal with the buildings of Savaria, since hardly any building has been uncovered authentically except the sanctuary of Isis. There is a lot of unsolved problems in connexion with the early Christian Basilica, unearthed in the "Garden of Ruins", since the stratigraphical circumstances of the uncover are not known.

Looking towards highway No. 12, along the Széchenyi Street of to-day, a series of significant buildings may have stood. The remains of a mosaic unearthed in front of 14–16, Köztársaság Square have belonged to a large-size edifice. To the west from the mosaic another extensive building lay, as it is shown by the ruins at 2, Széchenyi Street. It had a portico, a mosaic floor and a compluvium. The mosaic floor uncovered during the construction of the Cathedral below the present sanctuary, and the room with terrazzo and wall-paintings unearthed behind the sanctuary were situated at the northern side of highway No. 12. The premises at 4–6, Széchenyi Street lay at the same side of the route. Falling into the line of the former, between highways No. 11 and 12 there were buildings the remains of which came to light at 22, Köztársaság Square and 4, Bajcsy-Zsilinszky Street.

Along highway No. 11, towards highway No. 10, a coloured ornamental mosaic is extending, another lies

between highways No. 13 and 14; they both reveal the existence of significant edifices.

Near highway No. 1, at 18, Beloiannis Street a room with a cast floor and wall-paintings was uncovered.

The remains of an extensive building came to light in Berzsényi Square, below the premises of the County and District Councils respectively. The complex of edifices embraced mosaic floors with geometrical and figural ornament, premises covered with marble and wall-paintings, hypocausta and a portico.

The floor of the early Christian Basilica, uncovered in the "Garden of Ruins", is embellished by a coloured mosaic. On highway No. 5, to the north from the Basilica, there is a cella trichora. Customs buildings were standing along highways No. 6 and 14.

The Perint brook underwent a terrazzo-like construction, flanked by buildings. The remains of these were found at 6, Óperint Street, 4 and 6, Dózsa Street and 8–12, Szabadságharcos Street.

The amphitheater stood outside the city, to the west, at the site of the present Calvary.

Outside the city wall one finds buildings beside the workshops, nearer than the cemetery. They may have belonged to the workshops. Their remains have been uncovered at 35, 33 and 15, Petőfi Street, in Puskin Street and at 5, Szovjet Hősök Street.

Farther off from the city, beyond the cemeteries, villae were raised. To the south from the city, at 162, Rumi Street, and to the north, along the railway substructure of the Rohonc line, there are buildings which may have belonged to villae.

⁸⁸ Szentlélek T., VSz 1961 III 67.

A large number of walls is found in the cemeteries, too, we do not possess, however, an adequate information on the edifices there.

The groundworks of four significant buildings are known: that uncovered at 4, Bajcsy-Zsilinszky Street, the edifice below the District Council in Berzsenyi Square, the Isis Sanctuary in Thököly Street and the Basilica of Quirinus, unearthed in the "Garden of Ruins" named after I. Járdányi Paulovics. All the four foundations were laid in the same way. Two parallel longitudinal walls and between them a third, thinner but also parallel wall were constructed, all the three being strengthened by a somewhat thinner wall running across them.

Generally the rooms had a quadrangular shape. Their floors were covered mostly with floor tiles, terrazoes, but also mosaics. All the walls were decorated with wall-paintings of Pompeian red colour or of a striped pattern. We hardly find a vegetal or a figural ornament. There are traces of canals and hypocausta in the buildings. It was a Savarian custom to construct the pillars of the hypocausta from bricks. Our data show that porticoes were much favoured here. The remnants of the building at 2, Széchenyi Street reveal an Italian form in

spite of the Pannonian climate, an atrium system provided with a compluvium.

Not all of the hitherto known buildings can be dated. An early period of the first and the second century produced the mosaic uncovered below the sanctuary of the Cathedral, the building below the Basilica of Quirinus in the "Garden of Ruins", the remains covered by a mosaic floor at 14—16, Köztársaság Square, the part of a building, uncovered in course of a rescue excavation at 4, Bajcsy-Zsilinszky Street. The Isis Sanctuary was built at the end of the second century. The mosaic at 14—16, Köztársaság Square was laid at the end of the second or at the beginning of the third century. The edifices found below 6, Dózsa Street, the District Council, and the customs buildings situated in the "Garden of Ruins" may be the products of a late period. The Basilica of Quirinus and the cella trichora belong to the fourth century.

On the basis of the remains of buildings we may locate the centre of the city along highway No. 12, in the portion between highways No. 2 and 3.

T. P. Buocz

ÁRPÁD-KORI SZABADBAN LEVŐ KEMENCÉK

Árpád-kori falvainak feltárásain, az ásatási megfigyelések és az előkerülő emlékananyag alapján, a lakosság mindennapi életének egyre több részletét ismerjük meg. Egyebek között mind világosabbá válik előttünk, hogy a megtelepült falvak lakói a különböző célokra használt építmények nagy részét, az Alföldön és a dombos vidéken egyaránt, földbe ásták, vájták. Bármennyire egyszerűek és kezdetlegesek ezek az építmények, megoldásuk változatossága sok leleményességről és hosszú idő során felgyűlt tapasztalatról tanúskodik.

Földbe ástott Árpád-kori lakóházakat ma már az ország különböző vidékeiről ismerünk. Tudjuk, hogy ezek között vannak ugyan kisebb eltérések, de alakjuk, beosztásuk és szerkezetük lényegében egyezik. Meggyőződünk arról is, hogy csaknem valamennyi ház belsejében földbe vájt, illetőleg agyagból vagy kőből épített kemence volt, amely sütésre-főzésre és fűtésre szolgált.

E kemencéken kívül egyre több helyen és nagy számban bukkanunk különálló, szabadban levő kemencékre is. A Felső-Tisza vidéke mellett, ahol első ízben tártunk fel ilyen külső kemencéket (Tiszalök-Rázompusztá),¹ ma már ismerjük ezeket a Tiszántúl D-i részéről (Kardoskút-Hatablak,² Csongrád-Felgyő),³ a Dunántúl É-i tájairól (Dör-Kápolnai dűlő,⁴ Visegrád-Várkert-dűlő⁵) és a Dél-Dunántúlról (Pécs-Tettye,⁶ Hács-Béndekpuszta⁷) is. Ezek azt bizonyítják, hogy a külön épített kemencék is igen jellemzők Árpád-kori falvainkra.

A következőkben ezeknek a szabadban levő kemencéknek ásatási megfigyeléseit ismertetem, s megkísérlem szerezni meghatározásait is. Bizonyos nehézségeink vannak még e téren. A külső kemencék egyező vonásait nagyjából ismerjük, és kisebb elütő sajátosságaikból is sokat megfigyelhettünk, szerkezetüket azonban részleteiben még nem tisztázhattuk. Ennek egyik oka (erre később még visszatérek), hogy településeink felső, egykorú törmelékkel, hamuval stb. kevert rétege általában igen vastag. Ezért a földbe mélyedő építmények, s így e kemencék felső szakaszának körvonalai is nagyrészt elmosódnak, e részletek tehát már nem figyelhetők meg. Ezenkívül rendszerint nem egymagukban találjuk, hanem legtöbbször más építményekbe ágyazódnak. Készítők ugyanis legtöbbször akként igyekeztek megkönnyíteni, gyorsítani munkájukat, hogy a korábbi, tönkrement, elpusztult hasonló kemencék, házak vagy más építmények gödrét használták fel az új kemence kialakításakor. Megtörténik pl., hogy egyik-másik a feltárt ház szerkezetébe olyan megtévesztő módon illeszkedik be, mintha a házhoz tartozó kemence lenne (1. kép A 1).⁸

Más esetekben egy-egy elhagyott ház földfalába újra meg újra ilyen kemencéket vájtak. A ház négyszögletes gödrét ezeknek az egymásután készített — tehát nem egyidőben használt — kemencéknek valóságos koszorúja veszi körül (1. kép B 2—5). Az új s újabb építményeknek egymásba vágódó gödrei tehát összevissza szabdalják a belső területet, s így bonyolult rétegződésekből kell alakjukat kihámozni.

Néhány magában talált kemence (2. kép 1—2, 4), továbbá az egymásra települtek megmaradt részleteinek megfigyelése alapján e kemencékről a következő kép bontakozott ki.

A különböző nagyságú, de a házakban levőknél csaknem mindig nagyobb méretű kemencékhez előtér csatlakozik. Ennek kialakításakor rendszerint fokozatosan mélyülő és szélesedő, teknős aljú gödröt ástak,⁹ amelynek ívelten hajló szegélye nyulánk szív körvonalára emlékeztető alaprajzot határol (1—2. kép). Az előtér szélesebb és egyúttal mélyebb végének földfalába vájták be az alacsony boltozatú, kerek vagy tojásdad alaprajzú kemencét, mégpedig általában úgy, hogy az előtér alja a kemence fenekénél 10—25 cm-rel mélyebb (1. kép I—II, V—VI, 2. kép I—II, V—VI, IX—X, XIII—XIV).

Visegrád-Várkert dűlőben (Pest megye) azonban olyan földbe mélyített külső kemencét találtunk, amelynek boltozatát nem a földbe vájták, hanem a vele együtt talált földházak kemencéihez hasonlóan, kővekből építették meg (2. kép 8a—b). Ám a külső kemence előtérének alakja és kiképzése egyezett a fentebb jellemzettekével, a házak szerkezete is olyan volt, mint más vidékről való Árpád-kori házainké. Csupán arról van tehát szó, hogy a természeti adottságok — ez esetben a kőben gazdag vidék — rányomják bélyegüket az építkezés módjára.

A külső kemencék előtere különböző mélységre hatol a mai felszín alá. Készítők ugyanis feltehetőleg arra törekedtek, hogy a végébe vájt kemencének boltozata se érje el a felső laza földet, vagyis ne szakadhaszon be könnyen. A nagyobb méretű kemencéknek éppen ezért rendszerint mélyebb előterük van, mint a kisebbeknek.

Az előtér körvonala, akárcsak a földházaké, nagyjából 50—70 cm mélységben — néha még ennél is mélyebben — válik el a környező bolygatatlan földtől. Eredeti méretét tehát általában ma már nem állapíthatjuk meg. A lejárati magasságra nyúló kiképzése is többnyire eltűnik a környező, kevert földben. Itt-ott azonban a lépcsős kiképzés nyomait még felismerhettük. A lejárati azonban többnyire menetelesen lejtős lehetett. Az előtér mérhető hossza általában 112—250 cm, szélessége pedig

¹ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 60.

² Előzetes jelentés: Arch. Ért. 85 (1958) 211.; Rég. Füz. 10 (1958) 56—57.

³ László Gyula 1955. évi ásatása. Közöletlen.

⁴ Szőke Béla az általa feltárt szabadban levő kemencét, amelynek metszetét közli, földbe ástott házhoz (földkunyhóhoz) tartozónak véli. Arch. Ért. 82 (1955) 88—89., 2. kép.

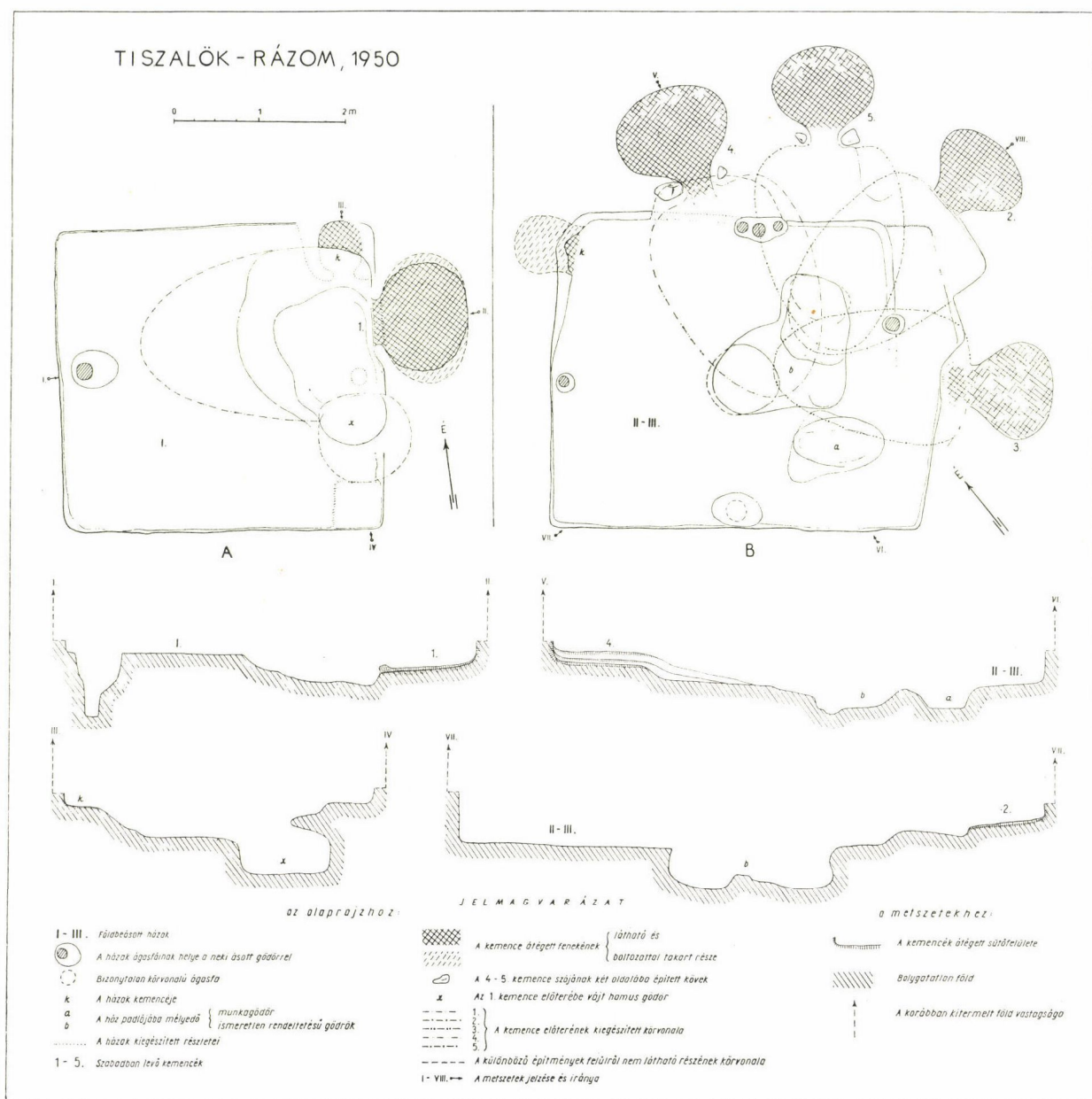
⁵ Méri István 1955. évi ásatása. Közöletlen.

⁶ Parádi N., JPMÉ 1958. 131., 4. kép B.

⁷ Előzetes jelentés: Arch. Ért. 85 (1958) 209., Rég. Füz. 10 (1958) 47.

⁸ Lásd még: Parádi N., i. m. 4. kép B. — Néhány-szor viszont a megfigyelésekből arra következtethettünk, hogy a korábbi szabadban levő kemencét a később földbe ástott ház kemencéjeként is felhasználták.

⁹ Az előtér oldalát bizonyára azért alakították teknősré, hogy könnyen le ne omladozhassék.

1. kép. A. Földbe ásott ház gödrébe később beleásott szabadban levő kemence Tiszalök-Rázomról (Szabolcs m.). — B. Egymásra települt két földház elhagyott gödrét körbefogó szabadban levő kemencék Tiszalök-Rázomról. Рис. 1. А. Печь открытого типа, сделанная в углублении бывшей землянки из Тисалёк-Разома (комитат Сабольч). — В. Печи открытого типа, окружающие ямы двух покинутых напластованных одна на другую землянок из Тисалёк-Разома

Fig. 1. A. Fourneau en plein air creusé postérieurement dans la fosse de la maison creusée dans la terre, de Tiszalök-Rázom (Comitat de Szabolcs). — B. Fourneaux en plein air entourant la fosse abandonnée de deux maisons de terre établies l'une sur l'autre, de Tiszalök-Rázom

105—220 cm között váltakozott. (E méretekhez igazodik az 1—3. képen a kemencék kiegészített előtere is.) Az előtér azonban rendszerint jóval nagyobb volt, hiszen a föld felszíne felé bővült. Több esetben elérhette a 3,50 m hosszúságot és 2,50 m szélességet is. Lakóhelyül azonban még a legnagyobbak sem szolgálhattak, mert rendszerint — amint már említettem — keresztben és hosszban teknősek, alul tehát jóval szűkebbek voltak, mint felül. Alul még a kemence szája előtti részen sem szélesebbek 1,40—1,80 m-nél.

Néhány tiszalök-rázomi (Szabolcs m.) kemence előterének falát és alját, a kemence szájának környékén, sárga agyaggal tapasztották ki (pl. 2. kép 4). Gondosságra valló és az építmény megbeesülését jelző ilyen tapasztást egyik-másik ottani földház kemencéje körül is találtunk. Ez a közvetlen egykorúság mellett sejteti, hogy e házakat és kemencéket ugyanazok a családok használták.

Igen sokszor az előtér oldalába vagy aljába, mégpedig a kemence szája mellett egyik (1. kép Ax, 2. kép 1, 4—5), vagy mindkét oldalon (2. kép 3), kisebb-nagyobb gödröt

vájtak. Ezeket a néha igen nagy mélységű (1. kép A x, 2. kép 5), néha csak sekély, teknőszerű gödröket (2. kép 1,4) mindig hamu tölti ki. Nyilvánvalóan arra szolgáltak, hogy a kemencéből a pernyét beléjük húzzák. Feltehető, hogy parázs őrzésére is használták.

Eddig csupán egyetlen olyan kemencét bontottunk ki, amelynek igen nagyméretű előtere a jellemzettektől jelentősebben eltér (2. kép 6). Kiképzésekor ugyanis aljába egy nagyjából négyszögletes — 200×140 cm nagyságú és 25 cm mélységű — gödröt ástak. Ebbe még két kisebb mélyedést is vájtak. A gödör és a kemence szája között 30–40 cm széles padkát alakítottak ki. Ezen a padkán a kemence szája mellett, az egyik sarokban, nyílt tüzelés nyomai látszóttak (2. kép 6c). Mivel a padka vörösre égett felülete tapasztatlan és egyenetlen volt, feltehető, hogy nem állandó tűzhelyként használták. Inkább arra gondolhatunk, hogy a kemencéből kihúzott parazsat őrizték s talán időnként hasznosították is ezen a helyen. A kemence előterét később megújították. Részben feltöltődött gödrét sártapasztással a szokásos alakúra képezték ki.

Ez a kemence világosan példázza, hogy a további kutatás folyamán gyarapodó kemencék előtereinek az általánostól elütő jellegzetességeivel is számolnunk kell.

Valamennyi kemence előterének alján ugyanolyan letaposott vékony sárrejtegeket találtunk, mint a házak padlóján. Omladékból és feltöltéséből is a házakéval egyező leletanyag került elő.

A kerek vagy tojásdad alaprajzú kemencék — amint már említettem — a házak kemencéinél rendszerint jóval nagyobbak. A legnagyobb kemencékre Kardoskút-Hatablakon (Békés m.) bukkantunk (176×170 cm, 162×180 cm). Tiszalök-Rázomon 155×155 cm-es és 134×150 cm-es kemencék mellett igen kicsinyeket is találtunk (87×87 cm, 90×90 cm).

A kemencék boltozata többnyire beszakadozott és beomlott. A kisebb-nagyobb részletekben vagy teljesen megmaradt boltozatok arról tanúskodnak, hogy a kemencék keresztmetszete rendszerint cipő-alakú (2. kép IX—X, XV—XVI). Alacsony boltozatuk a száj felé emelkedik, hogy a füst könnyebben kiáramolhassék.¹⁰ Az épségben megtalált kemencék tanúsága szerint ugyanis sem a füst elvezetésére, sem a huzat elősegítésére külön nyílás nem volt rajta. Ugyanezt tapasztaltuk eddig a földházak épében megmaradt kemencéinél is.¹¹

A kemence szájának szélét tapasztással alakították ki. Bár ebből csak részleteket találtunk, mégis megállapíthattuk, hogy a 40–60 cm átmérőjű nyílás alul többnyire erősen összeszűkült (1–2 kép). Sokkal rövidebb szakaszon volt tehát vízszintes, mit a mai használatos falusi kemencék nagyjából félkör alakú szájának alja. Gyakran alul is, a kemence fenekének síkjából kiemelkedő peremmel záródott (1. kép A. I—II, 2. kép IX—X). A nyílás alsó két szélébe néha követ — esetleg tégladarabot — tapasztottak (1. kép B 4).

A kemencék feneke vagy vízszintes, vagy — gyakrabban — a szájnyílás felé 5–15 cm-es lejtése van, bizonyára azért, mert így bármit könnyebben kihúzhattak a kemence belsejéből (1. kép I—II, V—VI, VII—VIII, 2. kép I—II, V—VI, IX—X). Az egyik kemence feneke — látszólag indokolatlanul, de bizonyára nem cél nélkül — 40 cm-t lejtett (2. kép XIII—XIV). (Ennek a kemencének különleges, üreges tapasztása volt, amiről alább még szó lesz.)

Az eddig ismert külső kemencék fenekét 2–6 cm vastag agyagréteggel simára tapasztották (lásd 1–2.

képen a metszeteket). A tapasztásba gyakran edénytöredékeket, néha apróra tört kőveket, „rigacs”,¹² vasalak-darabokat, kavicsokat, állatcsontokat stb. ágyaztak. Volt olyan kemence is, amelynek agyagtapasztása alá homokréteget terítettek. A tapasztást gyakran meg is újították (1. kép V—VI); ez huzamosabb használatra mutat.

Kardoskút-Hatablakon egyik-másik feltárt kemence fenekének letapasztott rétege elüt a szokásostól. Az egyik kemence fenekébe egymás mellé, de egymástól elkülönítve, szalmacsóvákat, más kemencékébe pedig elterített szalmaszálakat tapasztottak. Mivel a szalma, illetőleg a gaz a kemence fenekének áttüzesedésekor hamuvá izzott, az előbbieknél tapasztásának belsejében 20–30 cm hosszú, 3–4 cm átmérőjű zárt lyuksorok képződtek (2. kép XV—XVI), aljukon az elhamvadt szalma hamujával. A másik esetben pedig a növénysszárazak elége után vékony légréteg keletkezett a tapasztás alatt. — Ugyanitt az egyik kemence kivájt aljára juhrágya-rejteget terítettek és azt tapasztották le. A tapasztás alsó felében tehát apró gömbölyű üregek képződtek, amelyekben helyenként a mai napig megmaradt az égett és összezsugorodott juh-„bogyó”.

A tüzelés szempontjából azonban nem volt különbség a kemencék között. Ásatásainkon napfényre kerülő faszénmaradványok tanúsága szerint ugyanis mindegyikben fával fűtöttek. Vastag rétegben átégett boltozatuk és a sokszori átizzástól rendszerint téglakeménységűvé vált fenekük azt bizonyítja, hogy a tűz erős lángja a kemence belsejét újra meg újra komolyan áthevítette.

A kemencék előterében, vagy körülötte, eddig sehol sem találtunk ágasok, karók stb. helyére vagy más olyan nyomra, amely befedésükre vallana. Ennek ellenére bizonyosnak vehető, hogy valamilyen tetőt emeltek az előtér fölé, részint, hogy az ott dolgozókat védje például a nyári forróság, eső, szél stb. ellen, részint pedig, hogy megakadályozza a munkahely gyors pusztulását. Nagyobb zivatarok vagy tartós esők idején ugyanis a fedetlen kemence könnyen hasznavehetetlenné válhatott; a lezúduló víz az előtér oldalát kimoshatta és belsejét is megtölthette.

A tető többnyire hevenyészett lehetett, mert tartórúdjai nem mélyedtek eléggé a talajba, s nyomai eltűntek a felső kevert földben. További gondos feltárások azonban e tekintetben is bővíthetik ismereteinket.

Árpád-kori lakóházaink legtöbbjét úgy építették, hogy elejük lehetőleg napsütötte legyen, tehát ajtajuk is váltakozva, DK-től DNy-ig nyílt. A szabadban levő kemencék építéskor nem igazodtak égtájakhoz, s így lejáratak iránya is különböző lett. Jól megfigyelhető ez pl. az 1. kép B külső kemencéinél.

Arra a kérdésre, hogy ezeket a kemencéket milyen célra használták, egyelőre nem könnyű határozottan válaszolni. Gondosan letapasztott és általában erősen átégett fenekük és boltozatuk alapján arra gondolhatnánk, hogy különleges rendeltetésük volt, annál is inkább, mivel nagyságuk nemcsak eléri, de gyakran felül is múlja az egykorú edényégető, fémolvasztó kemencékét. E korból ismert — ugyancsak földbe vájt — edényégető kemencék¹³ és külföldi párhuzamai¹⁴ azonban azt mutatják, hogy az edényégető kemencék tüzelőterét átluggatott agyagrostély választotta el a magas boltozatú égetőtérrel. A fémolvasztó kemencék belső szerkezete is más. Újabban feltárt, házainkkal nagyjából egykorú, vasolvasztó kemencéink pl. sokkal kisebbek, viszont magas boltozatuk és aknájuk van.¹⁵ Legutóbb megismert ezüst-

¹⁰ Méri I., i. m. XVI. t. 7.

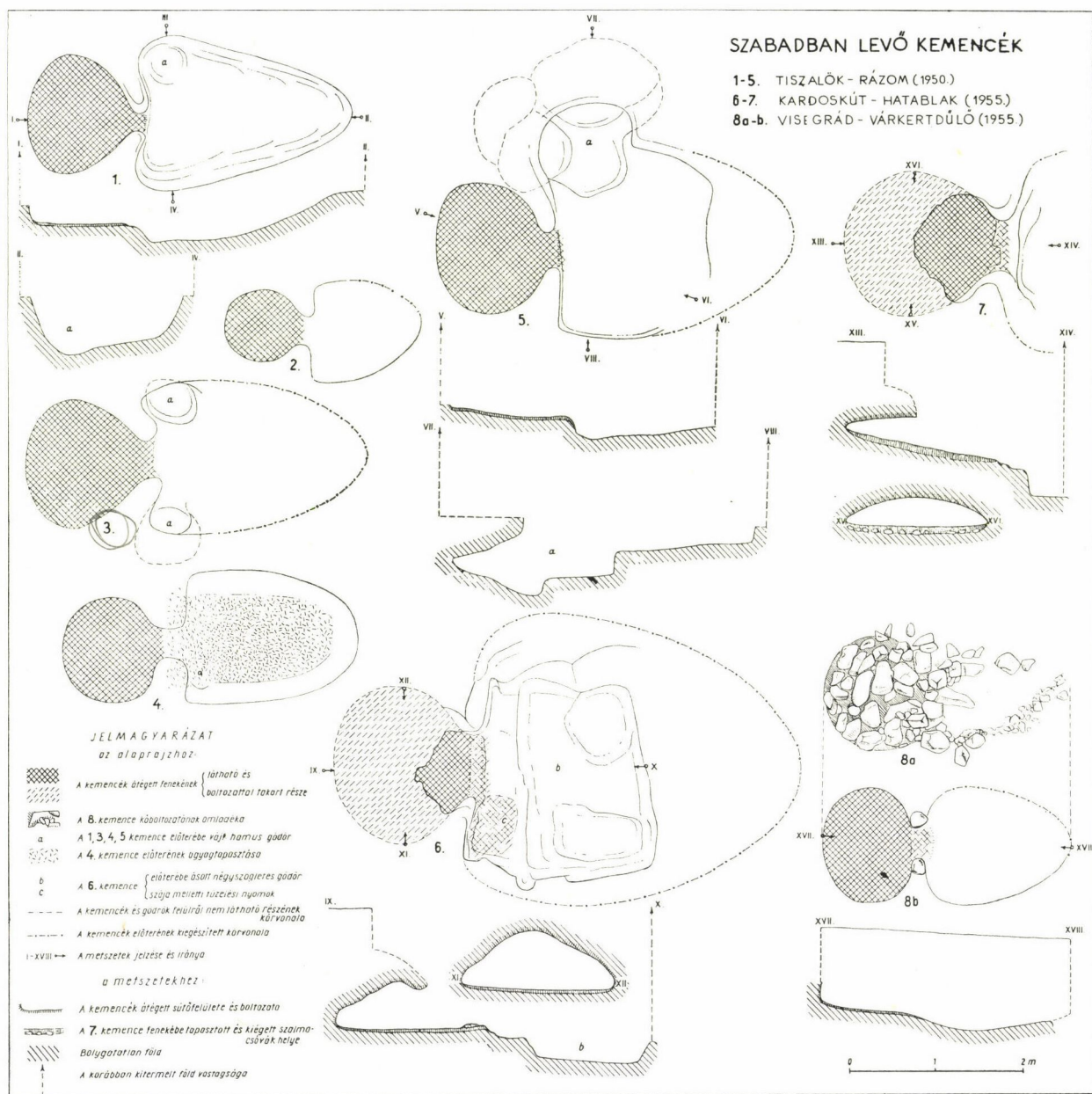
¹¹ További igen gondos megfigyelésre figyelemztetnek bennünket a novotroicki gorodiscsében (Szovjetunió) kiásott házak kemencéi, amelyeknek nagyrészt megmaradt boltozatán kerek nyílást találtak. Lásd: Ляпушкин, И. И., МНА 74 (1958) XVIII—XIX. t. — Lehetséges, hogy ilyen kemencék nálunk is előkerülnek.

¹² Népiesen „agyagkavics”-nak is nevezett mészkonkrécio.

¹³ Hács-Béndekpusztán (Somogy m) került elő, külső kemencék társaságában. L. 7. j.-et.

¹⁴ Pl. Chropovský, B., AR 9 (1959) 299—, 812—816. kép; Якобсон, А. Л., KC 60 (1955) 102.; Капзер, М. К., CA 20 (1954) 3a—b kép.

¹⁵ Ilyeneket tárt fel Nováki Gyula pl. Imolán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Előzetes jelentés: Arch. Ért. 88 (1961) 299; Uo. 89 (1962) 272—273.; Rég. Füz. 14 (1960) 90; Uo. 15 (1962) 93—94.

2. kép. Különböző szabadban levő kemencék: 1—4. Tiszalök-Rázom (Szabolcs m.), — 5—6. Kardoskút Hatablak (Békés m.). — 7. Visegrád-Várkert dűlő (Pest m.)
Рис. 2. Различные печи открытого типа: 1—4. Тисалёк-Разом (комитат Сабольч). — 5—6. Кардошкút-Хатаб-лак (комитат Бекеш). — 7. Вишеград-Варкерт дүлө (комитат Пешт)
Fig. 2. Différents fourneaux de plein air. 1—4. Tiszalök-Rázom (Comitat de Szabolcs). — 5—6. Kardoskút-Hatablak (Comitat de Békés). — 7. Visegrád-Várkert dűlő (Comitat de Pest)

és bronzolvasztó kemencénket is földbe vájták ugyan, de belső szerkezete inkább az edényégető kemencékéhez hasonlít, mivel külön tüzelő és külön olvasztó tere van.¹⁶

Külső kemencéinket eszerint nem használták ipari célokra. Nagy számuk miatt feltehető, hogy minden háztartásnak volt legalább egy ilyen szabadban épített kemencéje. Mivel a téli hidegek kivételével a falvak lakóinak élete nagyrészt nem a házakban, hanem a szabadban folyt, ezek a kemencék bizonyos vonatkozásban a nyári konyha szerepét is betölthették. Rendeltetésük azonban többféle lehetett. Külsőleg — nem tekintve eltérő mére-

tüket — ugyan pillanatnyilag nem látszik különbség közöttük, de már most is eltérést találhatunk, ha fenekük tapaszttásának más és más módját figyeljük. Fenekükbe edénytöredékeket, összetört kőveket, kavicsdarabokat stb. — ugyanúgy mint a korábbi és a későbbi időben — nyilvánvalóan azért tapasztottak, hogy a kemence alja minél jobban áttűzesedjék, tehát minél nagyobb hő sugározzon.

Más lehetett a céljuk, amikor például szalmacsávákat raktak, szalma-, gazréteget stb. terítettek a tapasztás alá. Ezeknél, — úgy tűnik — inkább arra törekedtek, hogy a kemence, a tapasztásban keletkezett zárt üregek segítségével az alacsonyabb hőfokú, de egyenletes meleget hosszabb ideig megtartsa.

Rendeltetésüket illetően természetesen nem vonhatunk éles határt a különböző tapasztású kemencék

¹⁶ Visegrád-Várkert dűlőben, 1962-ben, Méri István ásátásán került elő.

között. Az előbbi csoportba tartozó — többségben levő — kemencéket mégis elsősorban sütőkemencéknek tekinthetjük, amelyeket alkalomadtán más célra (főzésre stb.) is használhattak.¹⁷ A kenyérsütő kemencék a késő-középkorban is nagyobbak a szobában álló ún. kályhas kemencéknél.¹⁸ Feneküket akkor is mindig edény-töredékekkel stb. rakták ki és igen gondosan tapasztották le.

A másik csoportba tartozó kemencék, amelyekből egyelőre kevesebbet ismerünk, inkább pörkölésre, szárításra, aszalásra stb. szolgálhattak. Gabonamagvak pörköléséről,¹⁹ hús²⁰, kender szárításáról,²¹ gyümölcs aszalásáról²² stb. a távoli múltba nyúló idők óta tudunk.

Az ásatási megfigyelések arról tanúskodnak, hogy ezek a kemencék az egész Árpád-koron át hozzátartoztak a lakosság mindennapi életéhez. Ám a tapasztalat és a gyakorlat nem az Árpád-korban hozta létre, hanem sokkal korábban alakította ki őket. Nálunk pl. már a szarmata-római korból ismerünk különálló, földbe vájt kemencéket. Tiszalök-Rázomon az Árpád-kori falu területén talált szarmata-kori település-maradványok között, egykorú földházakkal együtt, Visegrád-Várkert dűlőben pedig egy római őrtorony maradványai mellett feltárt III. századi földbeásott, patics-falú házak környezetében, kerültek napfényre külső kemencék.

Bár e korai századokból nálunk egyelőre kevés földházzal és különálló kemencéről tudunk, már az eddigi megfigyelések is azt bizonyítják, hogy a közbeeső évszázadok ellenére sem volt lényeges különbség a két korszak említett építményei között sem alak, sem méret, sem pedig kiképzés tekintetében. Messzemenő következtetéseket ezek alapján korai volna még levonni, annyit mégis feltehetünk, hogy az építkezésben felismerhető egyező és rokon vonások nem csupán a két életmód hasonlósága alapján jöttek létre, hanem megtartásukhoz a helyhez kötöttebb lakosság folyamatosan fennmaradó részének öröksége is hozzájárult.

X—XIII. századi, szabadban épített kemencéket nemcsak a Duna-medence, hanem pl. Lengyelország és a Szovjetunió területéről is ismerünk. A különböző rendeltetésű kemencékre vonatkozó ásatási megfigyelések leírása azonban gyakran hézagos. Néhány kivételt nem tekintve, a közölt ásatási rajzok is vázlatosak.²³ Mindez megnehezíti a részletes összehasonlítást. Egy-egy lengyel²⁴ és szovjet²⁵ példa azonban világosan bizonyítja, hogy a mieinkkel egyező külső kemencék is vannak közöttük.

Az elmondottak alapján általánosságban már most leszűrhetjük azt a következtetést, hogy a földházakhoz hasonlóan és velük együtt e kemencék használatának határai nemcsak időben, hanem területben is szélesre táglódnak.

A földbe vájt, szabadban levő kemencéknek van egy olyan különleges csoportja, amelyet nálunk egyelőre

csupán Tiszalök-Rázomról ismerünk. Ám a rázomi falu területének különböző helyein folytatott mentőásatáson csak néhányat találtunk belőlük, s így nem tekinthetjük őket olyan általánosoknak, mint a fentebb ismertetett kemencéket.

Kettőnek részleteire a falu DNY-i részében bukkanunk. Tőlük mintegy 400 méterre a falu ÉK-i részében pedig egy csoportban négy ilyen kemence maradványa került elő. Mindkét területen más rendeltetésű földbe vájt építmények egymást átmetsző részleteivel együtt találunk őket, így igen nehezen sikerült eredeti alakjukat megállapítanunk. Rendeltetésük tekintetében pedig még ezután is sokáig bizonytalanok voltunk.²⁶

A falu DNY-i részében, egymás közelében levő két kemencére bukkanunk rá először. Környezetükben azonban a felső földrétegeket, az épülő vízműhöz vezető új műút töltéséhez, 100—150 cm mélységig kitermelték. Ezért a kemencékből és a többi építményekből is csak a legmélyebbre ásott részek maradtak meg. Az igen hézagos részletekből akkor csupán annyit állapíthattunk meg, hogy különleges kemence-félékkel van dolgunk.

E maradványoknak csupán azokat a jellegzetességeit említem meg, amelyek a kemencék szerkezetének megismerése és rendeltetésük eldöntése szempontjából megerősítik, vagy kiegészítik a falu ÉK-i részében később feltárt és az alábbiakban részletesebben leírt kemencéket.

Meglepő volt már a tojásdad alaprajú, keresztben szélesebb kemencék igen nagy mérete (200 × 150 cm, illetőleg 190 × 130 cm), továbbá a felszíntől való nagy mélysége (180—200 cm). Még különösebbnek tűnt, hogy tapasztatlan és egyenetlen fenekük csak kissé, míg ívelt visszahajló boltozatuk — amelyből csak részletek maradtak meg — igen vastagon (10—17 cm) égett át. Ráadásul fenekük a szájnylás felé, melynek szélességét biztosan nem állapíthattuk meg, fokozatosan emelkedett is. Végül pedig mindkettőnek a fenekén, más kemencékétől eltérően, vastag és egységesen laza, összefüggő hamuréteget találtunk.

Meg kell még említenem a következőket. Az elsőként feltárt kemence szája mellett, kissé oldalt, a kemencénél is mélyebbre (250 cm) nyúló és nagyobb méretű (240 × 170 cm) vesealakú gödröt találtunk. Falának megmaradt része kétoldról fölfelé ívelt visszahajlott. Ez arra vallott, hogy nyílása eredetileg boltozatosan összeszűkülött. Felső szegélyéhez, a vesealak behajló részénél, egy 32 × 27 cm átmérőjű, kerek alaprajzú, sekély mélyedés csatlakozott. Ez ágasfa gödre lehetett. Tőle ugyanis a kemence felé, vastag faszéncsík, láthatólag elégett és ledült oszlop maradványa, húzódtott.²⁷ Mivel a kemence hamurétege e gödröt kitöltő kevert rétegek közé nyúlt, arra kellett következtetnünk, hogy a kemence és a gödör között szerves kapcsolat volt.

A falu ÉK-i részében megtalált kemencéket a jelenkorban nem bolygatták meg, s így csupán az egykorú

¹⁷ Népi hagyományunk figyelmeztet arra, hogy a sütőkemencét pl. aszalásra is használták. Ám a gyümölcsöt általában kenyérsütés után rakták a kemencébe. Mezei Gazdák Barátja 7 (1830) 109—110. — Ha pedig a kemencét aszalás céljából fűtötték be, csupán olyan megrehevítették, amilyen a kenyér kisülése után szokott lenni. *Tóthfalusi M.*, A magyar gazda, mint kertész. (Pest 1847) 263.

¹⁸ *Méri I.* Arch. Ért. 81 (1954) 5—6. kép.

¹⁹ A régebbi gabonafajták szorosan tapadó pelyvájának eltávolítására és a magvak szétzúzásának megkönnyítésére ősidők óta általános a pörkölés. *Rapács R.*, A kenyér története, (Bp. 1934) 142. — Erre a szokásra ma is vannak néprajzi adataink. — *Radloff W.*, Aus Sibirien. I. (Leipzig, 1844) 298., 351—.

²⁰ Villani János, XIV. századi olasz történetíró, többek között arról számol be, hogy a hadrakelt magyarok az üstben megfőzött marhahúst kemencében, vagy más-
ként megszártították és finom porrá törték. *Madarassy L.*, Etn 14 (1903) 146—147.

²¹ A kenderszáritás régi hagyományát őrizheti a

borsodi barkóknak az a szokása, hogy földbe ásott gödörbe felállított és letakart kenderkúp alatt tüzelnek. *Herkely K.*, NÉ 29 (1937) 449. L. még: A Magyarság Néprajza I. 3. (Bp. é. n.) 40., 300.

²² A kezdetleges földbe vájt gyümölcs-aszalók egyik-másika emlékeztet Árpád-kori szabadban levő kemencéinkre. *Pápai B.*, Magyar Gazda 2 (1844) 103; *Ua.*, Falusi Gazda 4 (1860) 18; *Gunda B.*, NÉ 29 (1937) 69; *Gönyei S.*, NÉ 31 (1939) 135; *Moszynski K.*, Kultura ludowa Słowian. (Krakow 1929) 225.

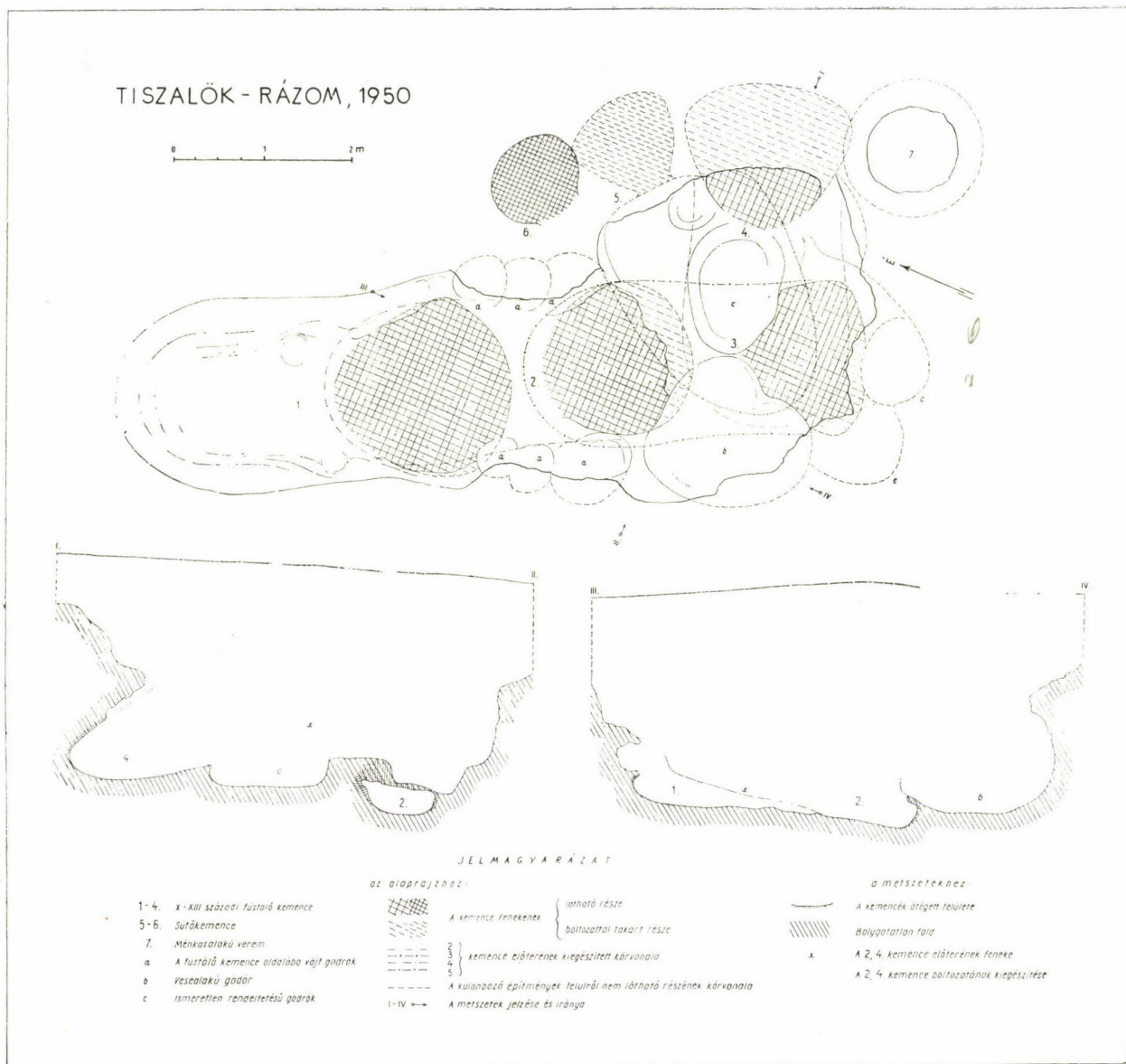
²³ Pl. *Монгайм, А. Л.*, МИА 49 (1955) 44; *Выезжев, Р. Н.*, КС 10 (1960) 126.

²⁴ *Bender, W.*, *Kierzkowska, E.*, *Kierzkowski, K.*, *Bronicka-Rauhutowa, J.*, SA 3 (1957) 10. kép.

²⁵ *Ляпушкин, И. И.*, i. m. LXI, LXXXVII. t.

²⁶ *Méri I.*, i. m. 60., 4. kép C.

²⁷ Ágasfa-féle gödrére a másik kemence szájnylása mellett is rábukkanunk. A bonyolult rétegződés miatt azonban nem dönthettük el, hogy e kemencéhez tartozott-e.

3. kép. Egymás után épített, szabadban levő füstölő kemencék, más kemencékkel és veremmel együtt Tiszalök-Rázomról (Szabolcs m.)

Рис. 3. Коптильные печи, построенные одна после другой, вместе с другими печами и погребом из Тисалёк-Разома (комитат Сабольч)

Fig. 3. Fourneaux fumants de plein air, construits l'une après l'autre, avec d'autres fourneaux et cavernes, de Tiszalök-Rázom (Comitat de Szabolcs)

— de nem közvetlenül egyidejű — egymásba vágódó vagy egymásra települő építményeket kellett egymástól elkülönítenünk. Ám így sem tájékozódhattunk könnyen, mivel nemcsak három egymásután — egymás folytatásában — és ezekre keresztben beásott hasonló kemence maradványai között kellett eligazodnunk, hanem rájuk települt kenyérsütő kemence, láthatólag ház és különböző értelmetlennek látszó gödörök rendszertelennek mutakozó beásásaiban is (3. kép).

Számunkra most nem az a lényeges, hogy az igen bonyolult egymásra településeket részletesen magyarázzuk. Elsősorban arra törekszünk, hogy a bennünket közelebből érdeklő kemencék alakját ezekből nagyjából kihámozzuk. A tájékozódáshoz bizonyos összefüggéseket mégis érzékeltetnünk kell.

A kemencéket a mai felszíntől itt is igen mélyre vájták; legmélyebb részük ugyanis 217—265 cm között

váltakozott. A szabálytalanul tojásdad alaprajzú kemencék mérete is igen nagy volt: 195 × 195 cm, 170 × 170 cm, 170 × 130 cm, ill. 185 × 155 cm.

A három, egymásután kialakított kemence közül az elsőnek a boltozata ugyan teljesen összeomlott, viszont a hozzá tartozó építmény bolgatatlan volt. Így biztosan megállapíthattuk, hogy e kemencéhez is hosszúkás és teknős kiképzésű előtér csatlakozott, amelynek alja, majd annak folytatásában a kissé mélyebbre süllyedő kemence feneke, fokozatosan lejtett (3. kép 1). Az előtér aljának hossza 175 cm volt; szélessége a kemence szája felé 90 cm-ről 125 cm-re növekedett. A teknős kiképzésnek megfelelően, a méretek fölfelé is növekedtek.

Az előtér kezdetétől a kemence végéig az egész építmény alja — 370 cm hosszúságban — mintegy 110 cm-t lejtett.

A kemenceszáj tapasztott szegélyének maradványait megtaláltuk. Ezek azt mutatták, hogy a kemence csaknem teljes szélességében nyitott volt. Az előtér alsó szegélye mentén, kétoldaltól, csak kissé lemélyedő, ágasfa-féle helye is látszott.

A második kemence előtere az első boltozatának omladékára települt (3. kép 2). Itt is megfigyelhettük az előtér és a kemence aljának összefüggő fokozatos lejtését (3. kép III—IV). E kemence két oldalán — sajátos módon — kivájt kis gödrök sorakoztak (3. kép a), amelyeket ugyanaz a laza hamu töltött ki, mint amilyent a kemencék belsejében találtunk. Boltozatának vastagon átégett kis részlete is megmaradt.

A harmadikként kivájt kemence alakját és méretét nagyjából megállapíthattuk (3. kép 3), de előteréből semmit sem találtunk meg. A kemencét különböző gödrök csonkították meg. A szájának két oldalán talált gödrök közül az egyik vese alakú volt (3. kép b). Egyezett tehát a legelső kemence mellett kibontott gödrrel, csak valamivel kisebb volt (173 × 162 cm) és nem hatolt sokkal mélyebbre a kemencénél. Ugyanúgy, mint a másik, ez is szervesen hozzátartozhatott a kemencéhez. A 3. kép c jelzésű gödrök rendeltetését nem állapíthattuk meg. Közülük a kemence végénél kivájt két gödör fölé bolygatatlan föld ivelődött. Ezeket tehát a kemence ürege felől vájták ki.

A keresztben ásvott negyedik, hasonló kemence az előbbieknél későbbi volt (3. kép 4). A rétegződések tanúsága szerint még egy olyan háznak a beásása is megelőzte, amelyhez feltehetőleg a 3. kép 6. jelzésű kemence tartozott.

A negyedik kemence tovább gyarapította ismereteinket. Nemesak az előtér és kemence aljának fokozatos lejtését figyelhettük ugyanis meg, hanem boltozatának ívét is az eddigieknél nagyobb szakaszon követhettük nyomon (3. kép I—II). Megállapíthattuk, hogy e kemencék viszonylag alacsony boltozata a szájnnyílás felé fokozatosan magasodott.

A teljesség kedvéért emlitem meg, hogy az építmények közül a másik csoportba tartozó szabadban levő kemence látszott legkésőbbinek (3. kép 5); előterével ugyanis belevágtak a most leírt negyedik kemencébe. E sütőkemence teljesen ép volt, s így nemesak alaprajzát, hanem belsejét és metszetét is tanulmányozhattuk.²⁸ Egy méhkas-alakú vermet is kibontottunk; ez az építmények rétegeit nem bolygatta meg (3. kép 7).

Mind a négy kemencének a feneké ugyanúgy, mint a falu DNY-i felében találtaké, csak kevésbé égett át, egyenetlen és tapasztatlan volt. Boltozatuk maradványa viszont 8—14 cm-re átégett. Valamennyi kemencében itt is 4—8 cm vastag, egységes, laza hamuréteg volt, amelyben faszéndarabot nem találtunk.

A leírt kemencék hasonlóan az általánosan használt szabadban levő kemencékhez. Ezeket is — előterükkel együtt — földbe vájták. Abban különböznek tőlük, hogy az előtér körvonala, bizonyára a kemence széles szájnnyílása miatt, nem annyira tagolt, mint a sütő-, szárító- stb. kemencéké. Láttuk azonban, hogy nemesak méretbeli, hanem szerkezeti különbség is van a két kemence-fajta között, ami azt bizonyítja, hogy az utóbbiakat másra használták. Határozott párhuzamok hiányában csupán a feltárások során megfigyelt s a fentebb említett jellegzetességek alapján kísérelhetjük meg, hogy rendeltetésüket meghatározzuk.

Kevésbé átégett fenekük arról tanúskodott, hogy nem törekedtek áttüzesítésére, vagyis használatukkor a kemence fenekének jelentős szerepe nem volt. Ezt

bizonyítja az is, hogy nem simították el — általános szokás szerint — agyagréteggel, s a fenék átizzását fokozó edénytöredékeket, kődarabokat stb. sem tapasztottak bele. Befelé erősen lejtő fenekük különben sem volt alkalmas arra, hogy akár edényfelében, akár anélkül, élelmet vagy más anyagot helyezzenek rájuk, sütés, főzés, szárítás céljából.

Más kemencéknél az összeszűkülő szájnnyílás a belső teret zártabbá teszi. Ezek viszont csaknem teljes szélességükben nyitottak voltak. Használóiknak tehát nem az volt a céljuk, hogy a kemence nagyméretű belső terét áthévítsék. Ezt alátámasztja a bennük talált hamu vízgálatára is, amely szerint hirtelen lánggal égő, gyorsan ellobbanó, tehát kevés hőt árasztó szalma- és fű-félével tüzeltek bennük.²⁹

Nyilvánvaló tehát, hogy ezeket a kemencéket tüzelőterként használták és azért vájták feneküket lejtőre s alakították szájukat szélesre, hogy a bennük égő tűz gyenge lángja és füstje minél könnyebben és gyorsabban — kifelé és fölfelé — az előtérbe áramoljék. A gyorsan elhamvadó tüzelőanyag hamarosan pernye-réteggel takarta be a kemence fenekét, s így a továbbiakban nem is éghetett át erősebben. Viszont boltozatát a láng tüzelés közben állandóan érte s így vastag rétegben vörösrétegezett.

Az elmondottak alapján szinte bizonyosnak vehető, hogy ezeket a kemencéket füstölésre, mégpedig a kemence szája előtt, az előtérbe felfüggesztett hús, felfűzött hal, esetleg sajt stb. füstölésére használták.³⁰ Az a két ágasfa-féle, amelynek nyomait a legépebben megtalált kemence előtérében bontottuk ki, vagy a függesztő szerkezethez tartozott, vagy az előtér fölé emelt tetőt tartotta. Ugyanerre szolgálhatott a legelső kemence vese alakú gödre melletti ágas is.³¹ Az előtér hevenyészett befedésével ugyanis számolnunk kell, részint, hogy a füst könnyen el ne szálljon, s így az élelmet minél jobban átjárja, részint pedig, hogy a kemence gödre az időjárás ellen védve legyen.

Feltehető, hogy a fűvet, gazt nedvesen rakták a kemencébe, hogy jobban füstöljön és tüze is tovább tartson. Ám a fű-féle mégis könnyen ellobbanhatott, a tüzet tehát gyakran táplálni kellett. A tűz élesztőjének emiatt állandóan a kemencénél, a tüzelőanyagnak pedig kéznél kellett lennie. Lehetséges, hogy a tüzelőanyagot egyik-másik kemencénél abban a boltozatos falú vese alakú gödörben halmozták fel, amelyet két esetben a kemence szája mellett találtunk. Ugyanabba kuporodhatott bele a tűz kezelője is. A mély gödörben ugyanis a felfelé szálló füsttől védve lehetett.

A kemencék előteréből és környezetéből igen kevés tárgyi emlék került elő. Ez is megerősíti, hogy bennük olyan munka folyt, amelyhez eszközök, szerszámok nem kellettek. Az a néhány edénytöredék, amelyre a szórványos állatcsontokkal együtt, főként a feltöltődésben bukkantunk rá, a településrétegekhez hasonlóan, arról tanúskodott, hogy az eddig feltárt füstölő kemencék a település korai szakaszába tartoztak, a X. századra tehát biztosan vissza követhetők. Ám ezek is — akárcsak a többi kemence-fajták — korábbi hagyományt őrizhetnek.

A bonyolult településrétegekből kihámozott kemencék szerkezetének és használatának további részletei még tisztázatlanok. A falu két széle közelében, egymástól távol talált maradványok mindenesetre azt mutatják, hogy e kemencéket Tiszalök-Rázomon általánosan ismerték. Kis számukból viszont arra következtethetünk, hogy csupán néhány család használta őket.

²⁸ L. 10. j.

²⁹ A hamu vizsgálatát Dr. Stieber Józsefnek köszönöm.

³⁰ Egykorú, de másfajta halfüstölőkről számol be Z. Kotosowna. A Biskupin melletti ásatáson feltárt X. századi vermetek határozza meg, a bennük talált tüzelésnyom, halpikkelyek halesontok stb. alapján, füstölők-

nek: Kotosowna, Z., Sprawozdania P. M. A. 3 (1950) 145—. — Néprajzi adatok szerint a felsőausztriai halászhok lefedett, hosszúkas gödörben füstölik a halat: Gunda B., NÉ 27 (1935) 20. — Leírás alapján ezekre emlékeztet a baskirok halfüstölő verme. Tagán G., NÉ 27 (1935) 91.

³¹ L. még a 27. j.

Az Árpád-kori szabadban levő kemencékre vonatkozó eddigi ismereteinket azért összegeztem, hogy korai falvainkról bővebb tudásra tegyünk szert. Újabb ásatásainkon szempontjaink bizonyára tovább gazdagodnak, s így a településnyomok egyes elemeinek eredetére is fény derülhet. Előbb-utóbb arra is válaszolhatunk, hogy

melyek közülük azok a vonások, amelyek korábbi helyi hagyományokra utalnak, vagy más a mi Árpád-korunkkal egykorú népek településein is fellelhetők. Így lassanként elkülöníthetjük azokat a vonásokat is, amelyek egyedül a mi falvaink jellemzői.³²

Méri István

ПЕЧИ ОТКРЫТОГО ТИПА ЭПОХИ АРПАДОВ (X—XIII ВВ.)

Резюме

Автор исследует большие печи, которые всегда обнаруживаются на территории Венгрии при раскопках сел X—XIII вв. вместе с землянками, но сооруженными отдельно от них. Таким образом, подобно домам, они являются очень характерными для поселений этих столетий. Для постройки таких печей во многих случаях использовали яму от уже разрушенных углубленных в землю построек.

К печам примыкает передняя площадка в форме корыта, которая в направлении к печи постепенно углубляется и расширяется. Внутреннюю часть печки обычно делали путем подкопа в стене, примыкающей к самой углубленной и широкой части этой площадки. Среди печей такого типа встречаются и такие, свод которых выложен из камней. Выделка передней площадки иногда слегка отличается от общепринятой. Внутреннее устройство печей такого типа отличается от внутреннего устройства печей для обжига сосудов или от плавильных печей той эпохи. Следовательно рассматриваемые печи служили не промышленным целям. Печи, в фундамент которых вместе с обмазкой положены фрагменты керамики, камень, куски железного шлака и гравий, служащих для лучшего накаливания нижней части пода, по мнению автора, были использованы для печения и, возможно, для варки. Те же печи, в под которых были вмазаны пучки скрученной соломы или других растений,

после сгорания которых в поде образовывались пустые места, скорее могли быть использованы для сушки, опаливания или вяления продуктов. Такие углубленные в землю печи появляются на территории Венгрии уже в сармато-римскую эпоху, а в X—XIII веках они известны, например, и на территории Польши и Советского Союза. Следовательно, эти печи появляются не в X—XIII веке. Оседлый образ жизни уже гораздо раньше создает их на обширных пространствах вместе с домами типа землянок.

Автор изучает и другой вид построенных отдельно печей, который встречается более редко. Печи этого типа также вкопаны в землю, и их передняя площадка соответствует в общих чертах вышерассмотренной. Нижняя часть пода таких печей никогда не является горизонтальной и даже не приближается к горизонтальной, а спускается вниз в сторону задней части печи, являясь как будто бы продолжением углубляющейся вниз передней площадки. Под этих печей не имеет обмазки и следов сильной горелости. Зато свод их имеет всегда толстый горелый слой. Входное отверстие не узкое, а внутри их всегда находится толстый, но неплотный слой золы от сожженной соломы или травы.

По определению автора, эти печи служили для копчения продуктов, развешиваемых над передней площадкой печи.

И. Мери

FREISTEHENDE BACKÖFEN AUS DER REGIERUNGSZEIT DES HAUSES ÁRPÁD (10.—13. JH.)

Auszug

Der Verfasser beschäftigt sich mit jenen großen Backöfen, die bei den Ausgrabungen von Dörfern des 10.—13. Jhs., zusammen mit den in die Erde gegrabenen Häusern, doch von diesen abgesondert zutage kommen. Sie sind also, ebenso wie die Häuser, sehr kennzeichnend für die Siedlungen der besprochenen Jahrhunderte.

Bei der Gestaltung dieser Backöfen bediente man sich oft der Gruben anderer, bereits zugrunde gegangener, in die Erde eingegrabener Bauten. In solchen Fällen ist ihre Form schwer erkenntlich. Oft hat man den Anschein, als wenn sie die Backöfen früherer Häuser wären (Abb. 1/A. 1). In anderen Fällen ist die Grube des früher verlassenen Hauses von einem wahrhaftigen Ring nacheinander gebauter großer Backöfen umgeben. Abb. 1/B. 2—5).

An die Backöfen schließt sich ein Vorraum mit trogförmigem Boden an, der in Richtung des Backofens immer tiefer und breiter wird. Der Hohlraum des Backofens wird meist in die Erdwand des tieferen Teiles des

Vorraumes vertieft (Abb. 1—2). Doch gibt es auch mit Steinen überwölbte Backöfen (Abb. 2/8a—b). Der Vorraum wird manchmal von der allgemeinen Form ein wenig abweichend ausgestaltet (Abb. 2/6). Neben der Öffnung des Backofens ist in den Vorraum — manchmal auch auf beiden Seiten — eine mehr-minder große Aschengrube vertieft. (Abb. 1/Ax, 2/1, 3—5).

Ihr Gewölbe ist meist in Richtung der Öffnung höher, damit der Rauch leichter seinen Weg nach außen findet. Bisher wurde bei keinem einzigen Backofen eine separate Öffnung gefunden, die zur Abfuhr des Rauches oder zur Förderung des Luftzuges gedient hätte.

Der Boden der Backöfen ist in der Regel waagrecht, fällt manchmal ein wenig in Richtung der Öffnung, ist stark durchbrannt und mit 2—6 cm dicker Lehmsschicht glatt verputzt (Siehe in Abb. 1—2 die Schnitte). Der Verputz wurde oft sogar erneuert (Abb. 1/V—VI). Im Verputz findet man meistens eine Schicht, die in der Hauptsache aus Gefäßscherben, manchmal aus Schotter, Kieselsteinen, Eisenschlacke, eventuell auch aus Tierknochen besteht. Doch gibt es auch Backöfen, in deren Boden Strohbindel bzw. eine Schicht halmiger Pflanzen zum Verputzen benutzt waren. Diese verbrannten, als sich der Backofen erhitzt hatte. So entstanden abgeschlossene Lochreihen (Abb. 2/XV—XVI), eine

³² Itt köszönöm meg Kovalovszki Júliának, Dienes Istvánnak és Balassa Ivánnak, hogy munkámban segítettek.

Luftschicht im Inneren des Verputzes. Es gibt auch Backöfen, deren Verputz auf eine Sandschicht oder einfach auf die Jungfernerde angebracht worden ist.

Die innere Konstruktion weicht von der der zeitgenössischen Töpfer- und Schmelzöfen ab, sie dienten also keinem Gewerbe. Aus ihrer großen Anzahl darf man darauf schließen, daß sie im alltäglichen Leben gebraucht wurden. Auf Grund der Verschiedenheiten des Bodenverputzes ist der Verfasser der Meinung, daß sie nicht zu ganz gleichen Behufen verwendet wurden. Die in den Bodenverputz eingemischten Scherben, Steine usw. dienten nämlich dazu, den Boden des Backofens nach Möglichkeit zu erhitzen; die nach dem Ausbrennen der Pflanzenbündel oder schichten entstandenen Lochreihen hingegen dazu, die Beständigkeit einer niedrigeren Temperatur zu sichern. Die ersteren, die in größerer Zahl vorhanden sind, dienten zum Backen und vielleicht zum Kochen; die letzteren wahrscheinlich eher zum Trocknen, Rösten, Dörren usw. der Nahrung.

Bisher stieß man auf keine solche Spuren im Vorraum der Backöfen oder vor diesen (Löcher von Pfosten, Stangen usw.), die darauf hinwiesen, daß sie bedeckt gewesen wären. Trotzdem ist der Verfasser der Meinung, daß die mit irgendeiner zeitweiligen Decke überdeckt waren.

Auf ungarischem Boden erscheinen solche in die Erde vertiefte Backöfen bereits zur Sarmaten- bzw. Römerzeit, sie sind im Laufe des 10—13. Jhs. u. a. aus Polen und aus der Sowjetunion bekannt. Diese Backöfen entstanden also nicht im 10—13. Jh. Die selbste Lebeinsweise hatte sie, zusammen mit den in die Erde eingegrabenen Häusern, bereits früher und in einem weitaus größeren Bereich zustandegebracht.

Der Verfasser beschäftigt sich auch mit einem anderen, seltener findbaren, ebenfalls unabhängig vom Haus gebauten Backofentypus (Abb. 3/1—4). Auch dieser ist in die Erde vertieft und sein Vorraum entspricht in großen Zügen den Bisherigen. Der Boden dieser Backöfen ist aber nie waagerecht oder der waagerechten nahestehend, sondern er fällt — in der Fortsetzung jenes des Vorraumes nach rückwärts (Abb. 3/I—II, III—IV). Der Boden dieser Backöfen ist nicht verputzt und ist auch nicht besonders durchgebrannt. Hingegen ist ihre Überwölbung dick ausgebrannt. Ihre Öffnung schnürt sich nicht stark zusammen, sie ist in der ganzen Breite des Backofens offen. In ihrem Inneren findet man immer eine dicke und lockere — aus dem Brand von Stroh oder Grasarten stammende — Aschenschicht.

Verfasser definiert diese als zum Räuchern der im Vorraum aufgehängten Lebensmittel dienende Backöfen.

I. Méri

AZ ÁCSI REFORMÁTUS TEMPLOM FELTÁRÁSA

1. kép. Az ácsi református templom északról
Рис. 1. Реформатская церковь в Аче. Вид с севера
Fig. 1. L'église protestante d'Ács, vue du nord

A Duna partján fekvő Ács Komárom megyei község nem büszkélkedhetett különös jelentőséggel bíró műemlékekkel. Szerény külsejű református templomában a véletlen folytán kerültek elő román kori részletek, amelyek a régészeti és műemléki kutatásra felhívták a figyelmet. E református templom kb. a község közepén fekszik, a legmagasabb dombon, jelentéktelen külsejű barokk építmény (1. kép). Az ÉK—DNy-i tájolású templom $26,60 \times 13,20$ m alapterületű, 8,50 m magas, egyetlen négyszög alakú belső teret alkot, külön szentélyrész nélkül. Előtte egy $4,00 \times 5,00$ m-es, 20,50 m magas barokk jellegű torony van. A D-i homlokzata elé 2 egyforma méretű és formájú szimmetrikusan elhelyezett előcsarnok („cintérium”) épült, K-i végéhez pedig 3 egyforma méretű támpillér csatlakozik. A templomot az iskola, a lelkészi lak, és az ezekhez tartozó épületek veszik körül, melyeket egy 0,60 m vastagságú, a K-i oldalon támpillérekkel erősített kőfal kerít.

1961 tavaszán a református egyházközség tataroztatni akarta kívülről a templomot, s a tatarozás megkezdése előtt leverték a falról a külső vakolatot. A templom D-i falában két román kori ablak került elő. E két román ablak mérete és formája nem teljesen egyező. A jelenlegi terepszinttől a kisebbik (2. kép) 3,30 m, a nagyobbik (3. kép) 2,80 m magasságban van. A két ablak nem egy egységes falszövetben mutatkozott, hanem a nagyobb ablakot egy később épített falrészben alakították ki. A két román ablak között egy éles falelválás, s a falelválás 2 oldalán másféle falszövet látszott. A na-

gyobbik román ablaktól K-re a templom D-i falára merőleges falmaradványt ástak ki, amely beköt a középkori templom falába. A falmaradvány kiásásakor koponya-maradványokat és egyéb csont darabokat találtak. Az $1,00 \times 1,30$ m-es falmaradvány egy középkori támpillér maradványa, amelyet a későbbi időkben lebontottak. A támpillér lebontott felső részének méretei jól leolvashatók voltak a támpillér helyére épített kiegyenlítő falazásról és támpillér felső vonalát jelző vakolat-maradványokról.

A templom D-i fala a Ny-i előcsarnoktól 0,70 m-ig ugyanolyan falazású, mint amilyen falszövetben a kisebbik román ablakot kialakították: keskeny, lapos, téglaszerű kövekből felépített fal van itt, s ez az előcsarnok eresze fölé is felfut. E falszövet végében levő egyenes vonalú falelválás jelzi a román templom D-i falának végét.

A torony előtt, a lelkészlak udvarát az iskolaudvartól elválasztó kerítés mellett a felszínhez közel régi alapfalakat találtak. Feltehetően a román templomok külső kerítőfala lehetett.

A templom építésére vonatkozóan kevés írásos adatra támaszkodhatunk. A gyülekezet birtokában levő egyházi jegyzőkönyv szerint 1640-ben működött itt az első református lelkész. A feljegyzések szerint a templom 1644-ben épült. „A templom 1644 körül építettett terméskőből és téglából, de a mostaninál kisebb nagyságban, s másfél évszázadnál tovább fatornyja volt.”¹

1742—45-ben nagyobb építkezés során átépítették, 1785-ben nagyobbították. A templom „1785-ben nagyobbított meg, mi a templom Ny-i végén levő karoszlopok egyikén eképen olvasható: „Ezen templom nagyobbitatott 1785. Eszt. 3.-dik Abris. Mol. Ant. Cur.”² 1802-ben épült a torony, 1879-ben „a templom fala magasabbra emeltetett, a templom új tetővel és menyezettel látattott el. Új szőszék állított fel.”³

Feltehetően ekkor épültek az előcsarnokok („cintériumok”) is. A gondnoki napló szerint a templomon 1760-ban „romlás” keletkezett a D-i falon, melyet 1763-ban javítottak ki.

A kevés számú írásos adat egyike sem tesz említést középkori templom létezéséről. Az előkerült román kori ablakok és a középkori falszövet azt bizonyítják, hogy a barokk templomot megelőzően, már az Árpád-korban is volt a községnek temploma. A két román kori ablak mérete és formája arra mutat, hogy két román kori építési korszakkal számolhatunk. A korai, valószínűleg kisméretű templomot még a román építészeti stílus idején bővítették, az előző templom szentélye felé.

A tatai múzeum részéről indított ásatás célul tűzte ki a templom építési korszakainak tisztázását.

Az ásatást 1961. július 18 és szeptember 16. között végeztük.⁴ Az ásatási munkák nagyjából július végétől augusztus közepéig tartottak, szeptemberre csak

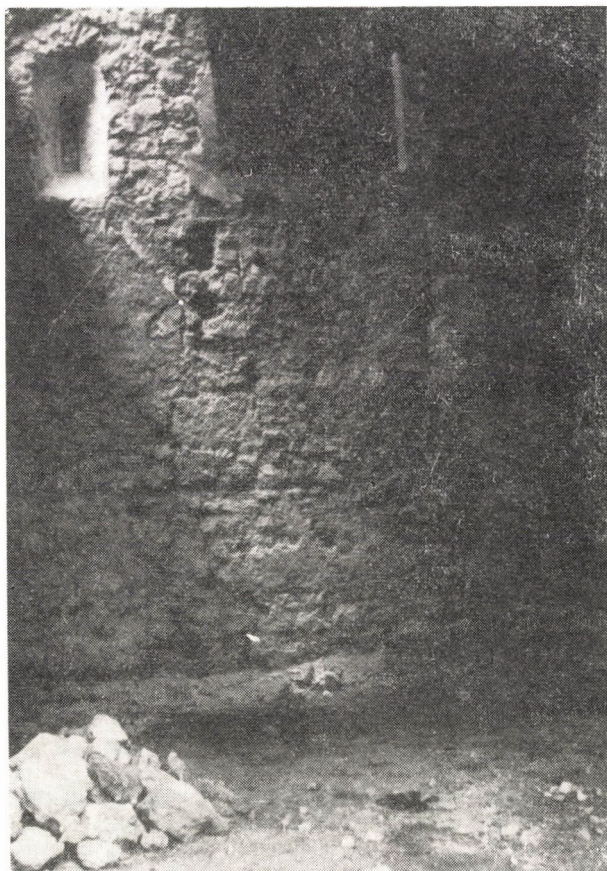
¹ 1862. évi leltár.

² 1862. évi leltár.

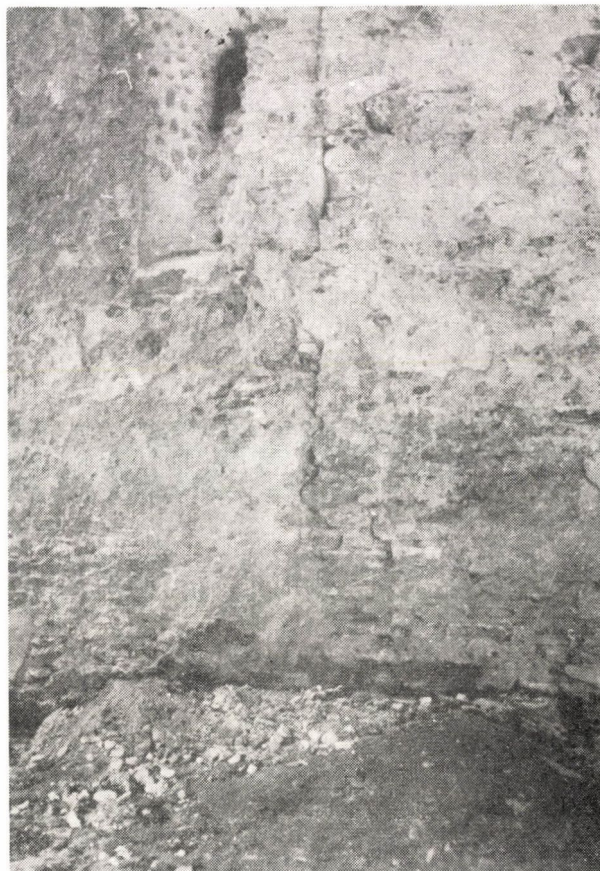
³ Anyakönyv I. kötetének bejegyzése.

⁴ Itt szeretném megköszönni Bíró Endrének, hogy

lehetővé tette számomra az ásatásba való bekapcsolódást, és önzetlenül átengedte az ásatási anyag feldolgozását.

2. kép. A D-i oldalon előkerült kisebbik román ablak
Рис. 2. Небольшое романское окно, обнаруженное на южной стороне
Fig. 2. La fenêtre romane, la plus petite, dégagée sur le côté sud

3. kép. A D-i oldalon előkerült nagyobbik román ablak
Рис. 3. Большое романское окно, обнаруженное на южной стороне
Fig. 3. La fenêtre romane, la plus grande, dégagée sur le côté sud

kisebb kutatások és a műemléki konzerválás, helyreállítás maradt.

A két román ablak között látszó falelválás körül a templom belsejében és a templomon kívül nyitottunk egy-egy szelvényt, az első román templom szentélyének megkeresésére (4. kép). A kívül nyitott szelvényben megtaláltuk az alapozásban is a két román templom csatlakozását.

A templom belsejében a B. II./A, B szelvényekkel⁵ átmetszettük az első román periódus szentélyívét, s a szentélyívnek a D-i falba való csatlakozását. E szelvényekben egy meredek ívben hajló patkó alakú szentély alapfalai bontakoztak ki (4. kép) erősen meszes habarcsba, apróbb kővekből rakott falba több helyen római peremes téglát falaztak.⁶ A patkó alakú szentélyív belső és külső oldalán 0,60–0,65 m mélységig egyenes vonalú vakolatmaradványokat figyelhettünk meg. Feltehetően ebben a mélységben lehetett az első román templom padlószintje (5. kép). E feltételezett belső padlószint feletti tölteléktrétegből XIII. sz.-i cserépdarabok jöttek felszínre. Kb. a patkó alakú szentély közepén, a B. II/B szelvény Ny-i metszetsfalában egy omladékos üregben nagyobb kődarabokat találtunk. Ezek feltehetően az oltár maradványai (5. kép).

⁵ A szelvények jelölésénél a következő rendszert alkalmaztuk: a templom belsejében nyitott szelvényeket B és római számmal, a kívül nyitott szelvényeket K és római számmal, a kutatóárkokat k és arabs számmal jelöltük.

A B. I. és B. XII. sz. szelvényekkel meghatároztuk a templom Ny-i és É-i falainak kiterjedését. E szelvényekben az alapfalakat nem találtuk meg, csak a falak kiszedett nyomát a szelvények metszetsfalában (5. kép).

A B. X. sz. szelvénnel a patkó alakú szentélyű templom ÉNy-i szögletét kerestük. E szelvény ÉNy-i sarkában megtaláltuk a román Ny-i fal későbbi — valószínűleg 1644-es — bővítését É-felé.

A második periódusú román templom formájának és kiterjedésének meghatározására több szelvényt nyitottunk. A nagyobbik román ablak mellett felszínre került középkori támpillér körül ástunk szelvényeket, a templom belsejében (B. III.) és kívül (K. III. és K. IV. sz. szelvények.). A belül nyitott szelvényben nem találtuk meg a szentélyívet. Két azonos mélységben fekvő (1,60–1,70 m) K—Ny-i irányban fekvő csontvázat találtunk (3. és 4. sz. sír). Mindkettő az első templom temetőjéhez tartozott. Ezt bizonyítja, hogy a 3. sz. sír felerészben a második román templom alapozásából kiugró nagy kő alatt feküdt. A K. III. és az ennek folytatásaként nyitott K. IV. sz. szelvényekben a templom D-i falán szerettük volna megfigyelni, hogy meddig tart a román alapozás, meddig terjedt a középkori falazás. Sajnos ezt nem lehetett megállapítani. U. i. a templom falán egy nagy törés,

⁶ Kozák Károly kutatásai szerint több dunántúli román kori templomunknál találhatunk római téglát befalazva a román falba. — Kozák K., Arch. Ért. 88 (1961) 119.

illetve kiegészítés látszott (újkori), s az alapozást is megerősítették, vastag újkori habarcsot kenve az alapozásban a falra. Ez lehetetlenné tette annak megállapítását, hogy meddig tartott a román alapozás. Az itt levő toldás barokk téglából készült, homokos habarccsal. Ez lehetett a gondnoki napló által említett 1760-as „romlás”, amit 1763-ban javítottak. Feltehetően ekkor bontották le a középkori támpillért is.

A második román templom szentélyét és É-i zárófalát a templom belsejében kerestük ezután. A B. IV. sz. szelvényben megtaláltuk a szentélyívnek a D-i falhoz való csatlakozását, és a szentélyív egy részét (4. kép). A második, bővített román templom szentélyzáródása félköríves volt. E szelvényben, félig a szentélyív fala alatt egy csontváz feküdt (5. sz. sír). Női csontváz volt, melléklete a medencénél két vaskarika.

A B. V., B. VII., és B. VIII. sz. szelvényekkel a félköríves szentély K-i részét szerettük volna átmetszeni, itt azonban a barokk átépítésnél annyira kiszécskészték a falat, hogy pontos helyzetben sem sikerült rögzíteni. A hosszan tartó, aprólékos kutatást lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a karzattartó oszlopok e szelvény K-i végében álltak, s az alattuk levő laza föld leomlása miatt az egész karzat leszakadással fenyegetett.

A B. VI. sz. szelvényben megtaláltuk a második román templom É-i falának a patkó alakú ívhez való csatlakozását. A falakat itt is leszécskészték, csak a legalsó alapozási sort hagyták benn. E szelvény K-i metszetsfalában egy kb. 1,30 m széles, 1,30 m mély alapozású kiszécskésztett fal nyoma látszott (5. kép), ez a második román templom szétbontott É-i falának a nyoma.

A B. XII. sz. szelvényben, a Ny-i metszetsfalban megtaláltuk a második román templom É-i falának belső vonalát — ez egybeesik a B. VI. sz. szelvényben feltárt É-i fal belső vonalával. A szelvény kiegészítő részének Ny-i metszetsfalában a szentély ÉK-i külső sarokfalának kiszécskésztett nyoma látszott (5. kép). Ez azonban nincs teljesen egy síkban a B. VI. és a B. XI. sz. szelvényben feltárt külső falvonallal. Ez talán azzal magyarázható, hogy a barokk templom építésénél teljesen kiszécskészték a falakat, és tönkretették az eredetileg ásott alapozási gödröket.

Az ásás megkezdése előtt — mint már fentebb említettük — a lelkeszlak udvarán a felszínhez közel régi alapfalakat találtunk. Kutatóárokokkal kerestük a fal további nyomait. A kutatóárkokban kb. 0,60 m széles, 0,50 mély alapozási falakat találtunk a templom D-i fala előtt és e falak kiszécskésztett nyomát a túlsó, É-i oldalon. Egy szabálytalan nyolcszög alakú kerítőfal bontakozott ki (4. kép), négyszög alakú kapuépítményének alapfalait is sikerült feltárni a templom D-i oldalán, a k. 7. és a k. 8. sz. kutatóárkokban (6. kép). Falszövege, habarcsa a patkó alakú szentély falazásához hasonló, a kerítőfal által bezárt térnek e patkó alakú szentélyi templom majdnem a közepén állhatott, így feltételezhetjük, hogy a korábbi templom bekerítésére építették.

Az ásás során a kutatóárkokban és a templom belsejében több sírt találtunk. A sírok — a 6. sz. sír kivételével — az első román templom temetőjéhez tartoztak. Ezt bizonyítja, hogy a 2. és 5. sz. sírok felerészben a nagyobbik román templom alapfalai alatt voltak. E sírokban általában nem volt melléklet, csak az 5. sz. sírban találtunk a medence táján 2 vaskarikát és a 6. sz. sírban [amelyben egy gyermekcsontváz feküdt] volt egy gyöngyökkel kivarrott párna maradványa a fej alatt. Ez a sír későközépkori (XV—XVI. sz.-i).

Az ásás eredményei azt mutatták, hogy a gótikus stílus kimaradt a templom építéstörténetéből.⁷ A második román bővítésnél tekintélyes nagyságúra — kb. 19—20 m hosszúságúra nagybővítették, s ez hosszú

ideig elég nagy lehetett a feltehetően nem túlságosan nagy lélekszámú falu számára. Hogy ez a bővített román templom mikor pusztult el, azt nem tudjuk. De a k. 18. sz. kutatóárkokban előkerült gyermekcsontváz (6. sz. sír) — melyet mellékletei alapján a XV—XVI. sz.-ba helyezhetünk — arra mutat, hogy még ebben a korban is temetkeztek a templom köré. Írásos adatok nem említik a templom pusztulását. A község sokat szenvedett a törökök meg-megújuló támadásaitól, és az írásos források szerint 1665-ben már a néptelen községek közt szerepel.⁸ Feltehetően ekkorra már temploma is használhatatlanná vált.

A fentebb idézett 1862-es leltári bejegyzés szerint 1644-ben építettek itt templomot, nyilvánvalóan a középkori romok felhasználásával. Ekkor épült a mai egyetlen négyszög alakú térből álló templom, melynek Ny-i zárófala egybeesett a román templom Ny-i falával. É felé kibővítették (lásd B. X. sz. szelvényt, 4. kép). E templom négy sarkán — a K-i oldalon a közepén is — volt egy-egy támpillér. A DNy-i és az ÉNy-i sarkon is megtaláltuk a támpillérek alapfalait, a K. I. és a K. VIII. sz. szelvényekben (4. kép).

Az 1785-ben említett nagybővítés Ny felé történt, amikor kb. 1,70 m-rel megnyújtották a templom hosszát. Ekkor bontották el a Ny-i román és a későbbi 1644-es zárófalat, és az ÉNy-i és DNy-i sarkokon levő támpilléreket.

Az ásás során sikerült tehát tisztáznunk a templom építési periódusainak korát, az építési szakaszok formáját, méreteit. Az építési korszakokat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Először épült egy $7,30 \times 11,80$ m méretű patkó alakú szentély záródású templom, feltehetően a XII. sz.-ban. A templom építési korának keltezését bizonyítja az ásás során feltárt sírok, melyek nagyrészt e templom temetőjéhez tartoztak. Különösen fontos az 5. sz. sír, melynek melléklete a medencéjénél két vaskarika. E sírokat a kora Árpád-korba keltezhetjük. A patkó alakú szentély töltésközföldjében (a feltételezett belső padlószint feletti rétegben) XIII. sz.-i cserépdarabokat találtunk, melyek a második román templom bővítésekor kerültek a feltöltésbe. Figyelemre méltó a korhatározásnál még az a körülmény is, hogy még a román építészeti stílus virágzása idején — a nagyobbik román ablak formája után ítélve — a XIII. sz.-ban nagybővítették a templomot. Így feltételezhetjük, hogy az előző templomnak már jóval előbb, a XII. sz.-ban állnia kellett. E korai templomot egy szabálytalan nyolcszög alakú kerítőfal vette körül, négyszög alakú kapuépítménnyel.

2. A XIII. sz.-ban (feltehetően a század első felében) ezt kibővítették K-i irányban egy félköríves záródású, kb. $19,00 \times 7,30$ m méretű templomná.

3. A román templom pusztulásával 1644-ben épült az első barokk templom, négyszög alakú formában, sarkain támpillérekkel.

4. 1785-ben ezt megnagyobbították Ny-felé 1,70 m-rel.

5. 1802-ben a Ny-i oldalra hozzáépítenek egy $4,00 \times 5,00$ m méretű tornyot.

6. 1879-ben magasítják a templomot kb. 2,20 m-rel, és a D-i oldalra építik az előcsarnokokat.

A következőkben nézzük meg, milyen adatokat találhatunk a község történetére vonatkozóan, és hogyan egyeztetjük ezt az ásás eredményeivel. A község területéről és környékéről római leletek kerültek elő. A hozzá közel levő Váspuszta római tábor és táborváros romjai, a Conco patak torkolatánál és a Lovadi hegyen őrtornyok maradványai találhatók. A község első írásos említése 1247-ből való, amikor „Iwan de As” mint tanú szerepel egy birtokmegosztási perben.⁹ 1297-ben „villa Aleh” alakban említik egy oklevélben, mint Luoul

⁷ Az ásások során a felmerülő problémák megoldásában sok segítséget kaptam Kozák Károlytól. Itt szeretném megköszönni értékes tanácsait.

⁸ Borovszky S., Komárom vármegye és Komárom szabad királyi város. (Bp. 1898) 40.

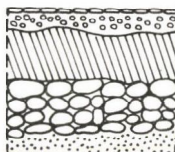
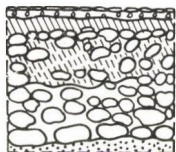
⁹ Hazai Okmánytár III. 6.

(Lovad) szomszédját.¹⁰ 1346-ban „Althy” alakban szerepel: „Althy et Ruol in Comitatu Kamaruensi. . .” Oszítás folytán Nagymartoni Simon fiáé.¹¹ 1430-ban „Ach” néven említik Kicsanak határjárásánál.¹² 1434-ben Pál és Miklós fraknói grófok Molnári Kelemen győri püspöknek és osztályos testvéreiknek, Istvánnak és Domokos-

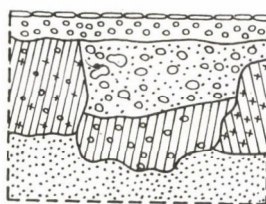
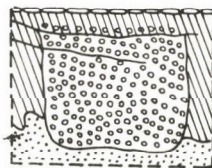
Az 1247-es első okleveles említéssel ellentétben az ásatási eredmények azt mutatják, hogy már a XII. sz.-ban lakott hely volt. A viszonylag késői és gyér számú okleveles említéseket azzal magyarázhatjuk, hogy a községnek túlságosan nagy jelentősége nem volt. A terület egyházilag a győri egyházmegyéhez tartozott, fel-

A szentély belső és külső fala a B.II/3 sz. szelvényben.

Oltár macadványok.

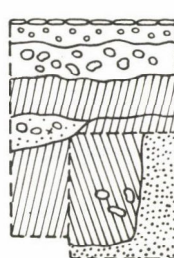
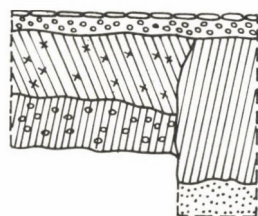

A B.I.sz.szelvény É-i falának és a B.XI.sz.szelvény Ny-i falának metszete

A B.VI.sz.szelvény K-i metszete

A B.XII.sz.szelvény Ny-i metszete

0 1 m

Habarcos törmelék

Szürke törmelék

Barna agyagos réteg

Omladékos szürke réteg

Homok

5. kép. Az 1961. évi ásatás metszetei. — Рис. 5. Профили раскопок 1961-го года. —
Fig. 5. Les coupes des fouilles effectuées en 1961

nak adják át.¹³ 1480-ban Hathalmi Kolos birtoka.¹⁴ 1540-ben Alesi néven szerepel az akkori okiratokban. A török dúlások alatt elpusztult és 1565-ben már a néptelen községek között említik. 1628-ban Szece György kezdte meg a községet betelepíteni. 1635-ben Hathalmi György és Pogrányi István osztozkodnak rajta. 1643-ban Gadács néven is szerepel. 1662-ben a Kolosok jogutódai, a Lengyel családbeliek osztják fel maguk között. 1675-ben Lengyeltóti vagy másként Tóthi Lengyel János itteni részirtokát elzálogosítja Geneszy főapátnak. 1689-ben Tóthi Lengyel János a maga részét eladja gróf Eszterházy Jánosnak. Lassanként az egész birtok az Eszterházyak kezére jutott, kik azt 1824-ben herceg Liechtenstein Ála-josnak adták el.¹⁵

tehetően a komáromi főesperességhez. Ez a középkorban a mai Komárom megye Ny-i részét foglalta magába.¹⁶ Nagyon hiányosak az adataink az esperesség plébániáiról, és ezek is csak 1223—1233-tól vannak.¹⁷ Nem említik Ács templomát.

A község ismert birtokosai között kevés gazdag, nagyobb jelentőséggel bíró családot találunk. Nem tudjuk, hogy a korai időben kinek a birtoka volt. A XIV. sz.-ban egy jelentős család, a Bajóthy Nagymartoni család kezébe kerül. E családnak az egész országba szétágazó birtokai voltak, de zömmel a Dunántúl területén. A család tagjai sorában országos tisztséget viselőket is találunk. 1321 körül Nagymartoni Pál országbíró említik.¹⁸

1297-ben már feltehetően a kibővített román tem-

¹⁰ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. (Bp. 1897) 492.

¹¹ Fejér C. D. IX./I. 409.

¹² Pann. Rendtört. III. (1905) 503—504.

¹³ Borovszky S., i. m. 40.

¹⁴ Gyulai R., A Komárom vármegyei és Komárom

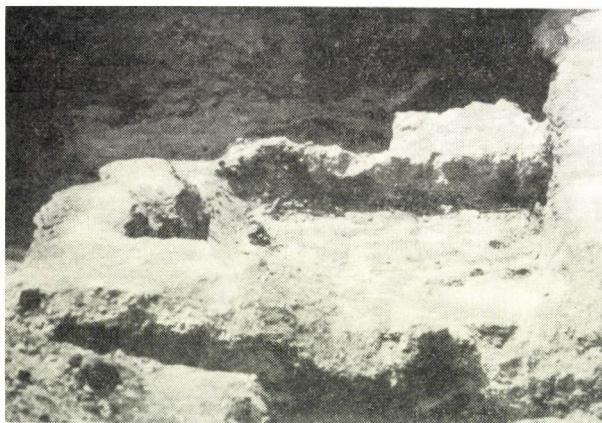
városi Történeti és Régészeti Egylet 1890. évi jelentése. (Komárom 1890) 13.

¹⁵ Borovszky S., i. m. 40.

¹⁶ Borovszky S., i. m. 416.

¹⁷ Borovszky S., i. m. 416.

¹⁸ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. (Bp. 1901) 236.

6. kép. A külső kerítőfal kapuépítményének alapfalai
Рис. 6. Фундаменты построек портала внешней стены, окружающей церковь
Fig. 6. Les murs de fondation de la porte du mur de clôture extérieur

plom állt, mely a török dúlások alatt pusztulhatott el, amikor a község is elnéptelenedett. 1628 után Szecse György újra telepíti a községet. Hamarosan felépült újra a temploma is (1644-ben) az 1862-es leltári bejegyzés szerint református templomnak. Az előbbiekből láttuk, hogy azóta milyen változások történtek a templomon.

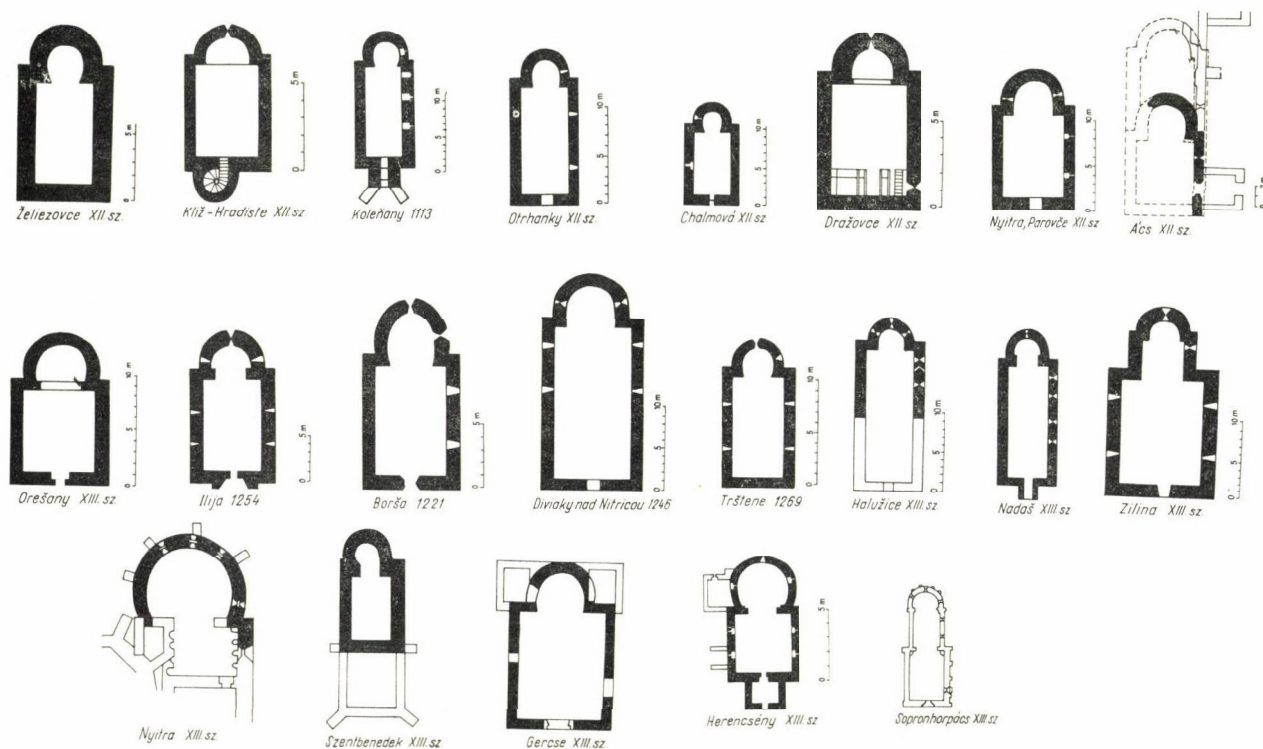
A következőkben az ásatások során előkerült patkó alakú szentélyzáródású, a templom építéstörténetében

legkorábbi templommal szeretnék foglalkozni bővebben. Az eddigi feldolgozásokban ezt az érdekes és ritkán előforduló alaprajzi formát jellegzetes későromán típusnak tartották.

Gerevich Tibor foglalkozott vele román kori feldolgozásában. Itt ő három patkó alakú szentély záródású templomot említ: Nyitrát, Podolint (Szepes m.), Nádasdot (Tršene 1269, Liptó m.), s megjegyzi, hogy ez jellegzetesen későromán alaprajzi forma.¹⁹

Gerevich megállapítását alátámasztotta a Nagy Emese által feltárt elpusztult Gerece falu patkó alakú szentély záródású temploma, melyet szintén a XIII. sz.-ba keltezhetünk.²⁰ Nagy Emese még két patkó alakú szentély záródású templomot említ Magyarországról: a herencsényi (Nógrád m.) templomot, melynek egy 1801. évi bővítési tervrajzon maradt meg az eredeti felmérése, s ezt is a XIII. sz.-ra keltezik. Ezen kívül említi még az elpusztult szentbenedeki község templomát (Békés m.). Ez utóbbi szentélye nem szabályos patkó alakú, az É-i oldalán behajlik. Ezt is a XIII. sz.-ra keltezik, különösen a templom körüli temető leletanyaga alapján.²¹ Az újabb kutatásokból még egy patkó alakú szentélyű templomot ismerünk erről a környékről. Az Orosháza melletti elpusztult Gellértegyháza község templomának és temetőjének feltárásából ismerünk egy majdnem teljesen kört alkotó patkó alakú szentélyes templomot, melyet a körülötte levő temető sírjainak leletei alapján a XII. sz.-ba, I. László uralkodásának idejére kelteznek.²²

A sopronhorpácsi templom építési korszakainak kutatása során szintén találtak egy patkó alakú szentély záródású alaprajzi formát. A XII–XIII. sz. fordulóján épült második templomot egy-két évtized után kibővítették oly módon, hogy apszisát elbontották, s most már az első templom alapfalaira építve hosszszentélyt fűztek

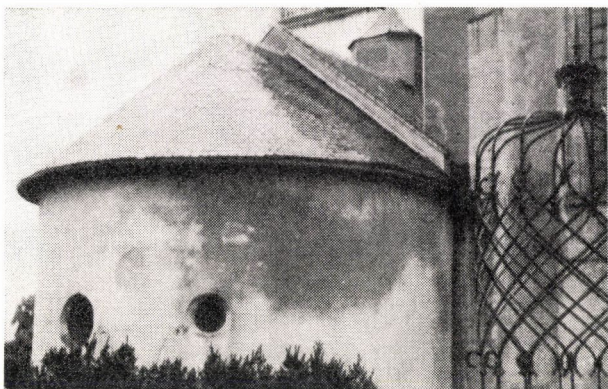
7. kép. XII. és XIII. századi patkó alakú szentélyű templomok Magyarországon és Csehszlovákiában
Рис. 7. Церкви XII и XIII-го веков с святилищем в форме подковы в Венгрии и Чехословакии
Fig. 7. Églises à chevet en fer de cheval en Hongrie et en Tchécoslovaquie

¹⁹ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) 31.

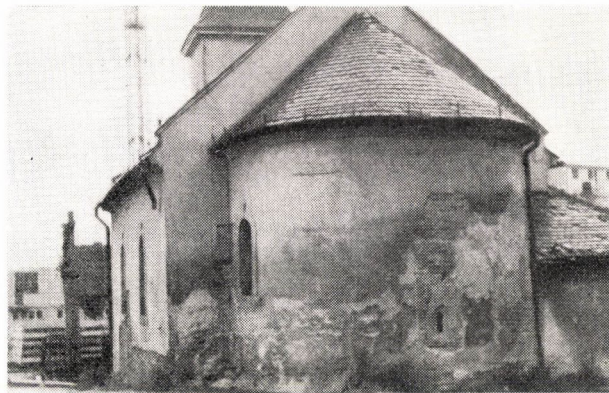
²⁰ Nagy E., A középkori Gerece község temploma. BpR 18 (1958) 549.

²¹ Nagy E., i. m. 559.

²² Zalotay E., Gellértegyházai Árpád-kori temető. Rég. Fü. 7 (Bp. 1957) 50–52.

8. kép. A nyitrai székesegyház patkó alakú szentélye
Рис. 8. Святилище в форме подковы собора в Нитре
Fig. 8. Le chevet en fer à cheval de la cathédrale de Nyitra

9. kép. Nyitra-Parovče. A szentély újonnan feltárt román ablakkal
Рис. 9. Нитра-Паровче. Святилище с вскрытым романским окном
Fig. 9. Nyitra-Parovče. La fenêtre romane du chevet récemment dégagée

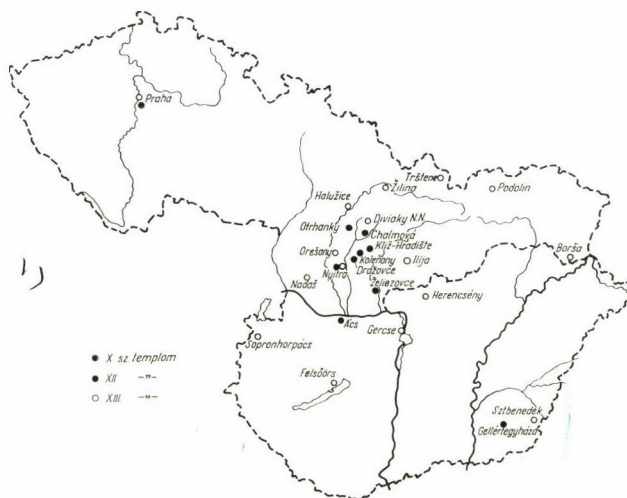
az új hajóhoz, s K felől egy patkó alakú apszissal zárták le az épületet²³ (7. kép.).

Patkó alakú szentélye van a felsőörsi prépostsági templomnak is. Ezt azonban nem sorolhatjuk a fentebb említett típusokhoz, az egyszerű falusi templomokhoz. A XIII. sz. első felében épült.²⁴

Nézzük meg, hogy Magyarországon kívül hol találhatjuk párhuzamait e különös román kori alaprajzi formának. A Gerevich Tibor által említett templomok (Nyitra, Trštene, Podolin) a Felvidékre, Szlovákiára irányítják figyelmünket. E területen több kisebb, egyhajós román templomnak van patkó alakú szentélyzáródása. Így a nyitrai várban a székesegyházban a már említett nagy méretű, a teljes körhöz közel álló patkó alakú szentély (8. kép). Nyitrán ezenkívül még egy másik patkó alakú szentélyű templom van, a Szt. István tiszteletére szentelt Parovče, melynek építését a XII. sz.-ra keltezik²⁵ (9. kép). Nyitrához közel a Zobor hegy egyik nyúlványán van Dražovce (Zobordarázs, Nyitra m.) kis temploma, mely 1113-ban már a zobori apátsághoz tartozott.²⁶ Körülötte XI—XVII. sz.-i temető néhány sírját tártá fel Kraskovska.²⁷

Ilyen alaprajzú templomokat még a következő helyekről ismerünk: Kliž-Hradiste (Kolos-Hradistye, Nyitra m.), Szent Mihály tiszteletére szentelve, XII. sz.-ban épült.²⁸ Kolečany (Kolon, Nyitra m.), „villa Colin” néven említik már 1113-ban. Temploma Szt. István tiszteletére szentelt.²⁹ Orthanky (Eszterecs, Bars m.).

Ilyen alaprajzú templomokat még a következő helyekről ismerünk: Kliž-Hradiste (Kolos-Hradistye, Nyitra m.), Szent Mihály tiszteletére szentelve, XII. sz.-ban épült.²⁸ Kolečany (Kolon, Nyitra m.), „villa Colin” néven említik már 1113-ban. Temploma Szt. István tiszteletére szentelt.²⁹ Orthanky (Eszterecs, Bars m.).

10. kép. Patkó alakú szentélyű templomok Magyarországon és Csehszlovákiában
Рис. 10. Церкви с святилищем в форме подковы в Венгрии и Чехословакии
Fig. 10. Églises à chevet en fer de cheval en Hongrie et en Tchécoslovaquie

²³ Dümmerling Ö., A sopronhorpácsi román kori templom helyreállítása. Műemlékvédelem 5. (1961) 196—206.

²⁴ Entz G., Művészettört. Ért. 5 (1956) 125—131.

²⁵ Mencl, V., Stredoveka Architektura na Slovensku. (Praha 1937) 137.

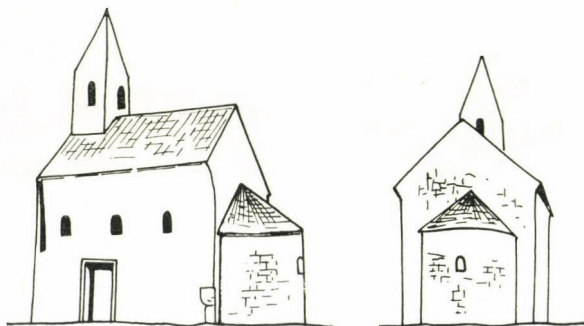
²⁶ Borovszky S., Nyitra vármegye. (Bp. 1896) 93.

²⁷ Kraskovska, L., Vyskum Slovenskeho pohrebista v Dražovciach, okres Nitra. AR (1949) 123—125.

²⁸ Mencl, V., i. m. 128—129.

²⁹ Mencl, V., i. m. 134—135.

XII. sz.-i temploma Mária tiszteletére szentelve.³⁰ Chalmova (Nyitraszeg, Bars m.), Szt. András tiszteletére szentelve, XII. sz.-i.³¹ „Kostolna” Želiezovce mellett (Zseliz, Bars m.), XII. sz.-i.³² Ilija (Illés, Hont m.), temploma Szt. Illés tiszteletére szentelve, 1254-ben,³³ Oresany (Tótdió, Nyitra m.), XIII. sz.-i,³⁴ Nádaš (Pozsony m.) temploma Mária tiszteletére szentelve,³⁵ Halužice (Trencsén m.), XIII. sz.-i³⁶ Diviaky nad Nitricou

11. kép. A dražovcei templom D-i és K-i oldala

Рис. 11. Южная и восточная стороны Дражевцевой церкви

Fig. 11. Les côtés sud et est de l'église de Dražovce

(Nyitra-Divék, Nyitra m.) 1246,³⁷ Žilina (Zsolna, Trencsén m.) Szt. István tiszteletére szentelve a temploma, XIII. sz.³⁸ Borša (Borsa, Zemplén m.), 1221.³⁹

Patkó alakú szentélyű templom ismert a X. sz.-ból a Csehországi Buddhában,⁴⁰ Mária tiszteletére szentelve. Hasonló ehhez a prága Szt. Jiří templom mellékapsisa a prágai várban 1000 körülről.⁴¹

A felsorolt templomokat térképre vetítve (10. kép), a következő megállapításokat tehetjük: patkó alakú szentély lezárású templomokat zömmel a Felvidéken találunk. Legtöbb a Vág és a Nyitra völgyében van. A korai, XII. sz.-i típusok szinte kivétel nélkül a Nyitra völgyében sorakoznak. E korai típusok nagy részénél a hajó szélessége közel áll a hosszúságához (majdnem négyzet alakúak), s a hajóhoz a patkó alakú szentély — a dražovcei templom kivételével — diadalív nélkül csatla-

kozik. Bejáratuk általában a Ny-i oldalon van — kivéve a dražovcei templomot, ahol a Ny-i oldalon egy urasági karzat van, s bejárata a D-i oldalon nyílik (11. kép). Némelyik templomnál tornyot is találunk. Így a Kliš-Hradistei, Kolečany templomnál külön a Ny-i oldal elé építve, a dražovceinél közvetlenül a hajó fölött magasodik.

Az Ácson feltárt patkó alakú szentélyű templom jól beleilleszkedik e korai csoportba, s ez alátámasztja XII. sz.-ba való keletkezésünket. Alaprajzilag legközelebb áll hozzá a nyitrai Parovče és a dražovcei templom (9., 11. kép). A nyitrai Parovčéhoz hasonlóan a D-i oldalon az ácsi templomnál is találunk ablakot. Feltehetően több ilyen ablaka volt eredetileg, 2 vagy 3. Kozák Károly román kori templomaink egyik fontos jegyének tartja a D-i oldalon magasan elhelyezkedő 3 kis ablakot.⁴² Az ásatások során a kiszedett Ny-i fal miatt nem lehetett megállapítani, hogy volt-e a Ny-i oldalon bejárata. Az előkerült alapfalakból az sem derül ki, hogy volt-e tornya. Alaprajzi elrendezése azonban mégis arra mutat, hogy tornya nem volt e korai templomnak.

A későbbi, XIII. sz.-i patkó alakú szentélyű templomok szinte körbe veszik a koraiakat. Ezek annyiban különböznek a korai csoporttól, hogy egy részüknél (Treštene, Halužice, Nádaš, Diviaky nad Nitricou) nyújtottabb téglalap alakú a hajó (7. kép). A žilina és a sopronhórpácsi templomoknál négyszögű hosszszentélyt zár a patkóív, s ez Gerevich Tibor szerint jellegzetes későromán forma.⁴³

A patkó alakú szentély záródású templomtípusok tehát már a XIII. sz. előtt is ismertek, s nem kizárólag a későromán művészet jellegzetességei. Eredetükről azonban mai ismereteink alapján biztosat nem állíthatunk. Magyarországon szóróványosan, minden rendszer nélkül jelentkeznek, főleg az ország É-i részén, és érdekes módon az Alföld DK-i végében, Orosháza, Gyula környékén. Az ácsi templom kivételével a magyarországiak a későbbi, XIII. sz.-i eseménnyel tartoznak. Szlovákiában Nyitra megyében találkozunk legsűrűbben velük. Legkorábbi típusaikat Csehországban találjuk. J. Cibulka szerint feltételezhetjük, hogy a IX. sz.-ban Moraviában sűrűn előfordultak. Ugyancsak ő jegyzi meg, hogy a VIII. sz. végén Graubündenben (Svájc) gyakoriak az ilyen szentélymegoldások.⁴⁴

Keletkezésük, kapcsolataik, szerepük pontosabb kiderítése a jövő kutatás feladata lesz.

Valter Ilona

DIE FREILEGUNG DER KALVINISTISCHEN KIRCHE VON ÁCS

Auszug

Der Restaurierung der kalvinistischen Kirche von Ács vorangehend wurde der Mauerputz abgeschlagen. Dabei kamen in der Südmauer der barocken Kirche zwei romanische Fenster zum Vorschein. Diese sind verschiedener Form und Abmessungen, was auf das Vorhandensein von zwei romanischen Kirchen schließen läßt. Im Sommer 1961 organisierte das Museum der Stadt Tata eine Ausgrabung, um die Bauperioden der Kirche zu klären. Bei dieser Arbeit kamen die Fundamentmauern einer Kirche von 7,3 × 11,8 m, mit hufeisenförmigem

Sanctuarium zum Vorschein, die in östlicher Richtung zu einer romanischen Kirche von ca. 7,3 × 19,0 m, mit halbkreisförmigem Abschluß erweitert wurde. Die Kirche mit dem hufeisenförmigen Abschluß darf man auf Grund einiger Gräber, die aus ihrem Kirchhof zutage kamen, ferner auf Grund der beim Bau der zweiten Kirche entstandenen Auffüllungsschicht, die Scherben aus dem 13. Jh. enthielt, endlich auf Grund der Fensterform auf das 12. Jh. ansetzen. Sie wurde im 13. Jh. in östlicher Richtung zu einer Kirche mit halbkreisförmigem Abschluß

³⁰ Mencl, V., i. m. 138.

³¹ Mencl, V., i. m. 134—135.

³² Mencl, V., i. m. 140.

³³ Mencl, V., i. m. 278.

³⁴ Mencl, V., i. m. 164.

³⁵ Mencl, V., i. m. 315.

³⁶ Mencl, V., i. m. 333.

³⁷ Mencl, V., i. m. 328—329.

³⁸ Mencl, V., i. m. 340.

³⁹ Mencl, V., i. m. 348.

⁴⁰ Cibulka, J., Velkomoravský kostel v modre u velehradu a zacat ky krestanstvi na Morave. (Praha 1958) 20.

⁴¹ Cibulka, J., i. m. 20.

⁴² Kozák K., Arch. Ért. 89 (1962) 220.

⁴³ Gerevich T., i. m. 30.

⁴⁴ Cibulka, J., i. m. 20.

erweitert. Die Ausgrabung zeitigte keine, auf eine gotische Bauperiode hinweisenden Funde. Die zweite romanische Kirche dürfte lange Zeit hindurch benutzt worden sein. Bestattungen im Kirchhof erfolgten selbst noch im 15—16. Jh. Den schriftlichen Quellen zufolge wäre das Dorf während der Türkenkriege zugrundegegangen; 1628 begann die Neuansiedlung. Die erste Barockkirche wurde 1644 errichtet, 1785 wird diese in westlicher Richtung erweitert, 1802 erhält sie vor der Westfront einen Turm, 1879 wird sie erhöht und erhält vor der Südseite zwei gleich große Vorhallen.

Der interessanteste Abschnitt in der Geschichte der Kirche ist die erste Bauperiode: die Kirche mit dem hufeisenförmigen Sanktuarium. Kirchen mit ähnlichem Grundriß sind in Ungarn — mit Ausnahme der vernich-

teten Kirche von Gellértgyháza — lediglich aus dem 13. Jh. bekannt. Aus dem 12. Jh. stammende Typen findet man hauptsächlich im Tal der Waag und der Nitra (Slowakei). Ihrem Grundriß nach stehen der Kirche von Ács, die Parovče-Kirche in Nitra und die in Dražovce am nächsten. Diese stammen ebenfalls aus dem 12. Jh. Aus dem 13. Jh. stammende Typen sind aus der Gegend von Nitra und Trencin, in Trštene bei Liptov, in Podolin und in Borša bekannt. Derselbe Grundrißtypus ist aus dem 10. Jh. aus Budči und als Nebenapsis der St.-Jiri-Kirche von Prag bekannt. Laut J. Cibulka dürfte man annehmen, daß dieser Kirchentypus im 9. Jh. in Mähren, im 8. Jh. in Graubünden (Schweiz) in größerer Zahl vorhanden war. Seine Herkunft und Rolle sollen in Zukunft näher erforscht werden.

I. Valter

BESZÁMOLÓ A VI. NEMZETKÖZI ŐSKORI ÉS KORATÖRTÉNETI KONGRESSZUSRÓL

Az Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques VI. Kongresszusa Rómában került megrendezésre 1962. augusztus 29. — szeptember 4. között.

A kongresszus a prágai U.I.S.P.P. ülésén ismertetet tudományos program alapján bonyolódott le (Banner J. Arch. Ért. 1961. 126—127. 1.) 8 szakosztályban. A szakosztályokban tartott fő előadások az elmélyültebb vita lehetőségének biztosítására már a kongresszus előtt napvilágot láttak. (Atti del Congresso Internazionale delle Scienze prehistoriche e protohistoriche I. relatione generali G. L. Sansoni Editore 1962. 1—359. 1. 44 kép.) A szakosztályonként váltakozó számú (1—4) központi előadás mellett igen sok előadás érkezett a kongresszusra, s összesen 278 előadás került meghirdetésre. A meghirdetett előadásokból akadályoztatások miatt több előadás elmaradt, de az elhangzott, illetőleg felolvasott előadások száma még mindig meghaladta a kétszázat. A kongresszusi fő előadások általában európai összefoglalókra épültek, nagyobb területi egységekre bontva. Központi problema nem volt, s csupán az első szakosztály metodikai kérdései vetettek fel az egész kongresszust érdeklő kérdéseket, elsősorban a természettudományi módszerek régészeti alkalmazására. Az előadások inkább korban és területileg kapcsolódtak a fő előadásokhoz, mint tematikában. Annak inkább kiegészítői voltak, ismertette az illető ország területén kialakult nézetet, eredményt. A túlsúlyt előadási program szinte lehetetlenné tette a kérdések érdemi megvitatását, a szélesebb körű eszmecserét, mert pl. a paleolit szekcióban 28, a neolitikumban 38, a vaskorban 58 előadást tűztek ki. Az előadások ütemezése is szinte kizártta tette a vitát, hozzászólást, értékelést. A délelőtti 9—13 óráig, délután 15—18 óráig illetőleg 19 óráig félórás időközökben beállított előadásrendszer megerőltető volt. A félórából 20 perc lehetett az előadás, 10 perc a hozzászólás, vita, de ha a vitét csak egy kicsit is elhúzódtatott, vagy az előadó a kiszabott idő alatt nem fejezte be előadását, csak az elnöki köszönetre jutott az időből. Ilyen zsúfolt óraterv mellett az előadások óraműszerűen peregtek, komolyabb vita, értékelés nélkül. Az előadásokat az egyes szekciókban földrajzi elhelyezkedésük sorrendjében állították be, ami azt jelentette, hogy a több korral foglalkozó szakember az előadások ütközése miatt az őt érdeklő előadást nem hallgathatta meg.

Szakembereink az előzetes jelentkezés alapján 11 előadást jelentettek be, amelyek közül 6 előadást a szerzők tartottak meg, 1 előadás felolvasásra került. A kongresszuson az alábbi magyar előadások hangzottak el:

Vértes László: A magyarországi őskőkori kultúrák fejlődése.

F. Petres Éva: Újabb adatok a középső Duna-medence későbronzkorához és vaskorához.

Sümeghy Vera: A kőkénymombi Vénusz ornaméntikájának értelmezése.

Bóna István: Újabb adatok a langobardok magyarországi történetéről és olaszországi kapcsolatairól.

Kádár Zoltán: Iráni elemek az avarok művészetében.

László Gyula: A honfoglaláskori magyarság temetkezési rítusa.

Stieber József: A magyarországi mezolitikum vegetációja (felolvasva).

A magyar szakemberek előadását elég népesen, érdeklődéssel hallgatták végig, a témához kapcsolódó 1—3 hozzászóló egyetértését, örömet fejezte ki az új feltárások és a következtetések eredményei felett. Komolyabb vitára, szakmai értékelésre nem került sor, éppen úgy, mint a többi előadásnál. Nagyobb érdeklődést váltottak ki az olasz kollégák körében az olasz nyelven tartott előadások, a német nyelvű előadás kevésbé volt vonzó Olaszországban.

Az előadásokkal kapcsolatban leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy azoknak az előadásoknak volt a kongresszuson sikerük, amelyeknek rövidített kivonatát vagy előre kinyomtatott teljes szövegét az érdeklődőknek a helyszínen át lehetett adni. Ebből a szempontból a Szovjetunió példáját kell megemlíteni, ahol valamennyi elhangzott, de főképpen meghirdetett előadás szövegét a szükséges ábrákkal együtt, előadásonként külön kinyomtatták, s mint a szovjet delegáció ajándékát a kongresszus irodájának rendelkezésére bocsátották az érdeklődők számára. A nyugati országok egyes kutatói saját maguk állították elő rotaprint, ill. nyomdai úton előadásait, s azokat az előadás előtt vagy közben a hallgatóság számára hozzáférhetővé tették.

A kongresszusnak 1500 résztvevője volt, amelyből több mint 800 volt szakember, 70 országból, a többi családtag, érdeklődő régészbarát. A kongresszus az egyetemi város bölcsészkarán tartotta üléseit, ahol 3 nagy aula és 8 előadóterem állott rendelkezésre. A hatalmas méretű kongresszus nagy feladat elé állította a rendező országot, amely ezt jó szervezéssel, nagyvonalúan oldotta meg. A kongresszusra jelent meg Olaszország őskori történetének rövid vezetője, Piccola guida della preistoria Italiana (Firenze 1962), amely a legfontosabb lelőhelyeket, kultúrákat a rávonatkozó irodalommal, legjellemzőbb formátláival együtt adja. A kongresszus résztvevői az eddig említett kiadványokon kívül megkapták annak részletes programját, a kongresszusi tagok névsorát tartalmazó külön kötetet, valamint a kongresszus egyéb rendezvényein való részvételhez szükséges jegyeket, a fogadások meghívóit.

Az előadásokon kívül igen gazdag közös programot állítottak össze, két egész napos kirándulással. Az egyik úton lehetőséget biztosítottak a Róma környéki paleolit és etruszk lelőhelyek megtekintésére (Torre in Pietro Cerveteri, Monte Circeo), a másikon Perugia, Firenze múzeumainak megtekintését. Az esti múzeumlátogatások, összekötve egyéb kulturális programmal, fogadások, alkalmat nyújtottak a baráti megbeszélésekre s azoknak a szakmai kérdéseknek megvitatására, amelyre az előadásokon idő nem volt. Az olasz kormány igen komoly anyagi segítséget nyújtott a kongresszusnak, s a kongresszus megbecsülését jelentette az államelnök személyes részvétele, a kultuszminiszter két fogadása és felszólalása, továbbá a sajtóvisszhang, amely igen nagy terjedelemben foglalkozott a kongresszus eseményeivel.

Jóleső érzés volt, hogy az első ízben történt meg az, hogy nagy nemzetközi kongresszuson a magyar régészek nagyobb számban jelenhettek meg. A kongresszuson részt vettek: Bóna István, Csallány Dezső, Gábori Miklós, Gábori Miklósné, Kádár Zoltán, Kalicz Nándor, Kőszegi Frigyes, Korek József, László Gyula, Patay Pál, Párducz Mihály, F. Petres Éva, Sümeghy Vera, Vértes László. Részvételünk megközelítette a csehszlovák, lengyel, jugoszláv szakemberek számát.

A kongresszussal egyidőben tartotta üléseit a kongresszus végrehajtó tanácsa és állandó bizottsága, amelyen hazánkat Párducz Mihály és Patay Pál képviselték. A négy ülés napirendjén S. J. De Laet főtitkár beszámolója, az új tagállamok felvétele, az állandó bizottság új tagjainak kooptálása, végrehajtó tanács megválasztása, illetőleg a következő kongresszus előkészítése szerepelt. 21 új állam lépett be a szervezetbe s így Albánia felvételével Európa valamennyi országa a szervezet tagja, és a benne tömörült 79 állam földünk szinte valamennyi régészeti tevékenységét felöleli. A tagállamok felvétele során nem került elfogadásra az NDK azon kérése, hogy a két külön német államnak megfelelően az Unióban is megkapja önálló képviselőt, amit azzal az indokkal hárítottak el, hogy az UNESCO még a közös Németországot tartja számon. A végrehajtó tanácsban a 8 éves ciklus letelével betöltendő helyekre M. Pallottino (Olaszország), I. B. Griffin (USA), O. Klindt-Jensen (Dánia), Pricot (Spanyolország), M. Sauter (Svájc) került megválasztásra a legtöbb szavazat alapján, illetőleg azáltal, hogy Pallottino, mint lelépő elnök amúgy is tagja a tanácsnak, sorrendben a legtöbb szavazatot kapott B. A. Rybakov (Szovjetunió) lett a végrehajtó tanács tagja. Az ülés 4 évre ismét főtitkárrá választotta

De Laet professzort, eleget téve azon kérésének, hogy majd az egész világot átfogó Unió megnövekedett szervezési feladatainak ellátására helyetteseként J. Nenquin-t válasszák meg. A végrehajtó tanács 1963. évi ülését Jugoszlávia meghívása alapján Belgrádban tartja. A VII. Kongresszusra a Csehszlovák Népköztársaság tett meghívást, s így az 1966. évi kongresszus színhelye Prága lesz. A kongresszus elnökének az azóta elhunyt J. Böhm-öt, főtitkárának J. Poulikot választották meg. Az állandó bizottság 1964. évi ülésére az USA tett meghívást és Arizonában kívánják megtartani.

Az albizottságok munkabeszámolójából örömdetes volt hallani, hogy az *Inventaria Archeologica* 34 füzeté megjelent, köztük az egyik magyar anyagot tartalmaz. Jól haladnak a *Glossaire Archéologique Polyglotte* munkálatai, amelyet 20 nyelvű szójegyzékkel 21 kötetben kívánnak közreadni, amelyből 4 kötet teljesen készen áll. A paleolitikum bibliográfiájából (*Bibliographie annuelle de l'Âge de la Pierre taillée*) 4 kötet látott napvilágot, amelyből az utolsó az 1959. évi irodalmat foglalja magába, selőkészületben van az V. kötet. A szinképelemzés vizsgálatára alakult bizottság befejezte munkáját. Lengyel részről két új bizottság felállítására tettek javaslatot, az egyik a régészeti világtalasz (W. Antoniewicz), a másik a középkori városok eredetét kutató albizottság (W. Hansel). Mindkettőnél a problematika kidolgozására hoztak határozatot. Határozatot hozott a végrehajtó bizottság arra nézve, hogy megkereséssel fordulnak az Unióhoz tartozó államokhoz, amelyben felkérlik őket, hogy a hatalmas méretű építkezési munka miatt veszélyeztetett régészeti leletek fokozottabb megmentését segítsék elő.

Korek József

AZ 1962. ÉVI IV. BÉCSI NEMZETKÖZI GÖRÖG–LATIN EPIGRÁFIAI KONGRESSZUS

Az 1957. évi nemzetközi epigráfiai kongresszus, amely akkor Rómában ülésezett, az intézőbizottság javaslatára egyhangúan az epigráfiai kutatások területén nagy hagyományokkal rendelkező Bécsot jelölte ki a következő kongresszus színhelyéül. A IV. nemzetközi epigráfiai kongresszus rendezését az Osztrák Tudományos Akadémia vállalta, amely érdemben már 1960-ban megkezdte a szervezési munkát. Az év végére megalakult a kongresszus szervezőbizottsága, R. Meister, az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke vezetésével, akit R. Egger, J. Keil és F. Schachermeyr akadémikusok mint alelnökök, A. Lesky akadémikus mint főtitkár és A. Betz professzor mint titkár támogatott a szervezés munkájában. Az elnökség felkérésére és az illetékes akadémiai hozzájárulásával, az elnökség kooptált tagjaiként 1961-től kezdve részt vettek a szervezőbizottság munkájában: T. R. S. Broughton, C. Dačovic, A. Degrazi, J. Dobias, G. Klaffenbach, P. Lambrechts, G. Mihailov, M. Mitsos, T. Nagy, J. de Navascués, H. Nesselhauf, D. Rendić-Miočević, L. Robert, R. Syme, és M. Y. Vermaseren.

Gondos közel két éves előkészítő munka után a kongresszus 1962 szeptember 17-én ünnepélyes keretek közt nyílt meg a bécsi Tudományegyetem dísztermében. A kongresszuson 10 ország közel másfélszáz epigráfus szakemberrel képviseltette magát. Magyarországról hivatalosan Barkóczi László, Fülöp Ferenc, Mócsy András, Nagy Tibor, Szádeczky-Kardoss Samu vett részt a kongresszus munkájában, amely érdemben szeptember 18-án kezdődött és szeptember 22-ig tartott.

Valamennyi előadás, referátum az egyetem nagy előadótermében, az úgynevezett Auditorium Maximumban hangzott el. A kongresszus szervezőbizottsága szerencsésen elkerülte azt az elég gyakori rendezési hibát, hogy időben egymással párhuzamosan, egyszerre több szekcióba ossza be az előadásokat. Ily módon lehetővé vált, hogy a résztvevők minden előadást, referátumot meghallgassanak és részt vegyenek az egyes munkanapo-

kat záró nyilvános vitákban. Az előadásra jelentkezők aránylag nagy száma miatt ezt azonban csak úgy lehetett megoldani, hogy egyrészt az egyes ülésszakok reggel 8, illetve 1/2 9^h-kor kezdődtek, és ebédzünet közbeiktatásával délután 6–1/2 7 óráig tartottak, másrészt pedig hogy az egyes előadások, referátumok idejét maximálisan 20–30 percben szabták meg. A kongresszus programja, így kétségtelenül kissé zsúfolt volt, és napközben a múzeumok, kiállítások a kongresszus résztvevői számára különben díjtalan megtekintésére legfeljebb a déli órákban nyílt valami kis lehetőség, viszont nem kellett az egyik előadásról a másikra rohanni vagy két előadás közül választani, ami párhuzamos szekciókban rendezett kongresszusoknál elkerülhetetlen.

A kongresszus napirendjén nem szerepelt valami központi téma. Az előadók a görög vagy latin epigráfia köréből szabadon választott előadásokban mutatták be kutatási területük újabb eredményeit, vagy összefoglaló beszámolóikban tekintették át hazájukban az epigráfiai kutatások jelenlegi állását, és vázolták fel a további előrehaladás feladatait. Az előre kinyomtatott és a kongresszusi résztvevőknek megküldött program 42 előadással számolt. Az előre jelzett előadások, négy-öt referátum kivételével (amikor objektív okok akadályozták az előadó megjelenését), program szerint el is hangzottak. Az elmaradt előadások helyett a jelenlevő kongresszisták vállaltak beszámolókat.

A kongresszuson a görög s a latin epigráfiát érintő referátumokat nem osztották szét külön ülésszakokra, hanem azok jórészt egymást váltogatva hangzottak el — aminek helyességét ilyen formában lehet vitatni. Nem oszthatjuk azonban ezzel kapcsolatban azt a véleményét, amely kizárólag nyelvi alapon kívánná élesen szétválasztani a görög és a latin epigráfiát. Hivatkozhatunk ebben az összefüggésben azokra a nem is ritka határesetekre, amikor ugyanaz az alapszöveg görög és latin nyelvű változatokban egyaránt fennmaradt (pl. Augustus vég-

rendelete, Diocletianus ármáximáló rendelete stb.). Erre való tekintettel nem is a feliratok görög vagy latin nyelve szerint húznánk meg kongresszusi szinten az előadások csoportosítása közötti határvonalat, hanem súlypontosan a római császárkor vagy az azt megelőző görög-hellénisztikus, illetve római köztársaságkor időhatárai közé illeszkedő tematika szerint. A császárkori latin és görög nyelvű mérföldkövek ugyanis kétségtelenül még nyelvi vonatkozásokban is szorosabban összetartoznak, mint pl. egy latin archaikus-felirat és a Stilicho tiszteletére emelt római városi bázis. A helyesnek ítélt irányba a bécsi kongresszus is tett lépést, amikor pl. az első ülés szak délelőttjén szinte kizárólag a római császárkort megelőző időszakot érintő előadások hangzottak el. Remélhető, hogy a következő V. nemzetközi epigráfiai kongresszus szervezőbizottsága bátran továbbhalad ezen a megkezdett úton.

Nincs helyünk arra, hogy a bécsi kongresszuson elhangzott valamennyi referátumot felemlítsük. Tárgy-körök szerint összefoglalva azokat emelnénk ki, amelyek vagy általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot, vagy módszertani szempontból, illetve tartalmuknál fogva a Pannónia-kutatást közvetve vagy közvetlenül érintik.

A görög epigráfia köréből tartott előadások sorában D. Pippidi a dobudzsai feliratok gyűjtésének és feldolgozásának történetéről adott összefoglaló áttekintést Boeckh kezdeményezésétől kezdve egészen napjainkig.

A bulgáriai görög feliratok gyűjtésének és kiadásának állásáról G. Mihailov számolt be. A nemzetközi szakmai összefogás szép példája nyilvánult meg az előadást követő vita folyamán, amikor a résztvevők egyhangúan elfogadták azt a javaslatot, hogy a kongresszus elnöksége kérje fel az Osztrák Tudományos Akadémiát, ajánlja a testvéri Bolgár Tudományos Akadémiának Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgariae repertae* című megjelent, de már kifogyott köteteinek újrayomását.

Számunkra sem érdektelen L. Moretti tervezete a római városi görög nyelvű feliratok újabb kiadásáról. Különösen a tervezett munka császárkori része szolgálhat sok tanulsággal. A római városi görög feliratok többsége a Róma lakosságának nagy százalékát kitevő görög nyelvű orientális népelem, többségükben nem szabad jogállású egyszerű emberek (iparosok, kézművesek, szellemi foglalkozásúak) hagyatékát képviseli. Hiánytalan felgyűjtésük, módszeres közzétételük a császárkori Róma társadalmának jobb megismeréséhez segít majd hozzá.

Az új anyagot közlő referátumok közül C. Fernández-Chicarro, H. Hommel, J. Labarbe, W. Peek és W.K. Prütchett beszámolóit mellett M. H. Jameson közleménye tarthat számot nagyobb érdeklődésre. A szerencsés kezű ifjú epigráfus ugyanis megtalálta Themistoklész kőbe vésett rendeletének töredékét, amely a perzsák ellen felállított athéni hajóhad háromevezős hajóinak felszereléséről intézkedik. Hihetetlenül érdekes, hogy e rendelet adatai majdnem azonos szavakkal visszatérnek Hérodotosz történeti munkájában, annak a perzsa háborúkat tárgyaló részében. A „történetírás atyja” ezek szerint nemcsak megbízható geográfus és etnográfus volt, amiről pl. a Szkýthika számos adata tanúskodik, hanem egyúttal a görög epigráfia egyik megalapítóját is tisztelhetjük benne, mint a most napvilágra került és Hérodotosztól felhasznált Themistoklész-féle rendelet tanúsítóját.

A kongresszusi előadások többsége a császárkori latin (kisebb mértékben görög) feliratokkal foglalkozott. A. Degraffi a sírfeliratok életkoradatait, J. De Navascués pedig a salamancai feliratok külső jellegzetességeit vizsgálta.

A. D'Ors a hispániai latin epigráfia helyzetéről, J. Irmscher a Mommsen előtti felirattani munkásságról Németországban adott hasznos áttekintést.

Két nagyobb epigráfiai vállalkozásról számolt be a svájci G. Walser és a svéd B. Thomasson. Az előbbi kutató a mérföldkövek készülő Corpusáról adott iszletet a leletstatistikai módszer bemutatásával. Az utóbbi fiatal kutató, nemzetközi összefogással, a római birodalom tartományi helytartóinak Liebenam óta hiányzó teljes listáján munkálkodik. Mindkét vállalkozásnál számítanak a magyar kutatók közreműködésére.

Módszertani szempontból igen tanulságos volt J. Šašel előadása a nálunk is divatos személynévanyag kiértékelésének lehetőségeiről és Y. Burnand referátuma a helynévadás és az epigráfia kapcsolatairól.

R. Egger a töle megszokott élelméjűséggel vette bonckés alá a római városi (Deux-Sèvres) átokformulás táblát. A. Chastagnol pedig, a római városi IV. századi társadalom szuverén ismeretében, a Colosseum senatori padjainak feliratait ismertette.

D. Rendić-Miočević a töle publikált issai (Lissa) feliratokból kiindulva Dalmátia Tiberius kori helytartójának, P. Cornelius Dolabella-nak pályafutását vizsgálta az időrend szempontjából. Minthogy ez a legatus Drusus Caesar illyricumi működése idejében szolgált, a vitatott időrendi kérdések megoldása Északkelet Pannónia katonai megszállását is érinti.

A kongresszusnak bemutatott újabb feliratok közül az Ovinus-ok campaniai feliratait, melyeket G. Barbieri tesz közzé, a Historia Augusta néven ismert életrajzgyűjtemény Severus Alexander bibliográfiájának egyik adatát világíthatják meg.

P. Helvius Pertinax-nak, a Köln melletti Brühlben előkerült új felirata, melyet G. Kolbe ismertetett, a brigetioi legiót 171 körül vezényelt későbbi császár lovagrendű *cursus honorum*-át őrizte meg.

A magyar küldöttek közül hárman tartottak előadást. Mócsy András a Flavius nomen rangjelző szerepét tárgyalta meg a példák hosszú során a késő antik időkben.

Nagy Tibor egy közöletlen batinai (Kisköszeg) építési felirattöredék kiegészítése kapcsán Kelet-Pannónia katonai és közigazgatási átrendezésére mutatott rá a IV. sz. első évtizedében.

Szádeczky-Kardoss Samu referátumában a görög epigráfiahoz és irodalomtörténethez szolgáltatott két figyelemreméltó adalékot.

Majdnem egy teljes délelőttöt szervezeti kérdések nyilvános megvitatása foglalt el. Termékeny vita alakult ki a H. G. Pflaum-tól benyújtott javaslat felett, amely az egyes kongresszusok közötti időben a latin epigráfia művelőinek valami szervezeti összefogását célozta. A javaslatot a francia, olasz és bulgár küldöttek támogatták. A résztvevők többsége azonban joggal aggályosnak vélte a görög és a latin epigráfia élesebb szétválasztását, és elismerve a szakemberek gyakoribb konzultálásának szükségességét és hasznos voltát, a javaslat feletti érdemi határozatot elnapolta.

A vitát követő délután a programnak megfelelően Carnuntumot tekintették meg a kongresszus résztvevői. A Museum Carnuntinum kiállítóhelységeit és a lapidariumot R. Egger és A. Betz, míg a régebbi és az újabb ásatások területét E. Swoboda szakszerű vezetése mellett néztük meg. A kiállítást erre az alkalomra vendéglátóink újonnan átrendezték, ami különösen a világos emeleti helyiségek levegős tálloiban mutatkozott meg előnyösen. Korszerű lapidarium kiépülése kétségtelenül majd megfelelő keretbe állítja az épület körül ma még schönbrunni romantikát idéző körméleket és idővel remélhetően a Traun-gyűjtemény mostohán kezelt anyagát is.

Az új ásatások tiszta, világosan kidolgozott felületei az egyes épületek különböző periódusait is megcsillantják a régész szemlélő szemei előtt. A falmaradványok, terrazzo- és téglapadlók tartós konzerválását sajnós itt is kétségessé teszi a *Pannonica hiems* pusztító ereje.

A kongresszus szeptember 22.-én, az Egyetem dísztermében tartott üléssel zárult. A záróülésen R. Egger tekintette át a kongresszus munkáját; a külföldi résztvevők nevében pedig G. Daux köszöntö meg a vendéglátók önzetlen fáradozásait, amelyekkel biztosították a kongresszus zavartalan és eredményes munkáját. Ezzel a magunk részéről e helyen is csak egyetérthetünk. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg tudományos intézményeink, felügyeleti hatóságaink (Magyar Tudományos Akadémia, Művelődésügyi Minisztérium, Fővárosi Tanács VB.) segítő támogatásáról, amely lehetővé tette a magyar szakemberek egy csoportjának kongresszusi kiküldetését.

Nagy Tibor

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1962. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Tisztelt Közgyűlés,

Társulatunk múlt évi közgyűlését 1961 december 12-én tartotta meg. Feladatom szerint az elmúlt naptári év eseményeiről és eredményeiről kell most tagságunk előtt számot adnom. Ahogy előző titkári jelentésemben, ugyanúgy az idén is arról kell szólnom, hogy munkálkodásunkat az eltelt 12 hónap során is a nagy és mozgalmas eseményektől mentes, megbízható és következetes, egyre inkább elmélyülő tudományos kutatások jellemezték. Társulatunk három tudományág egyetlen közös nyilvános vitafóruma, s mindhárom tudományágban egyaránt adhatunk számot fontos részletproblémák megoldásán fáradozó speciálisabb kutatásokról és nagyobb összefüggések felvázolásán munkálkodó átfogóbb régészeti, művészettörténeti tevékenységről. Legutóbbi közgyűlésünkön a legkimagaslóbb kutató eredmények elismerésképpen nyújtottuk át Balogh Jolán tagtársnőnknek Ipolyi emlékérmünket több évtizedes művészettörténeti kutatásaiért és Mócsy András tagtársunknak Kuzsinszky emlékérmünket a legjobb reményekre jogosító régészpálya első szakaszának méltánylásaként. Évi beszámolómd tudományaink tevékenységéről sokszínű és változatos képet vetít elénk, s ez önmagában is tevékenységünk megbízhatóságát, eredményességét bizonyítja. Rendezvényeinken egyaránt hangzottak el a paleolitikum és a legmodernebb mai művészet témaköréből vett előadások — örvendetesen kell regisztrálnunk, hogy az utóbbiak gyarapodó, növekvő számban.

E néhány bevezető mondat után engedjék meg, hogy röviden néhány adattal jellemezzem társulatunk egyéves működését. 1962 év folyamán összesen 33 rendezvényt szerveztünk. Ezek közül 9 volt társulati ülés, amelyen mindig egy-egy régészeti és művészettörténeti előadás hangzott el; két alkalommal jött össze régészeti szakosztályunk, 7 ülést szervezett művészettörténeti szakosztályunk, 4 rendezvénye volt iparművészeti szakosztályunknak, és 8 összejövetelen számoltak be újabb eredményeikről numizmatáink. Elhangzott előadásaink fajtáját tekintve: régészeink 13, művészettörténészeink az iparművészettörténettel együtt 17 és numizmatáink 7 tudományos referátumot tartottak.

Megszokott és hagyományos előadássorozatokunk kívül akad azonban egyéves életünkben külön említésre méltó esemény is. Más rokon tudományos társulatokkal való jó kapcsolatainkat bizonyítja, hogy az év folyamán egy alkalommal közös felolvasó ülést szerveztünk az Őkörtudományi Társulattal. Külön említést kíván, hogy egyesületünk szervezetileg is szerepet vállalt az Iparművészeti Múzeum jubileumi ülésén, melyet e patinás intézményünk 90 éves fennállása alkalmából rendezett.

Külön kell beszámolni azokról a külföldi vendégekről, akik hazánkban járván egyesületünk keretei között tartottak előadást, így is erősítve azokat a kapcsolatokat, amelyek tudományainkat egyre erősebben fűzik a szomszédos és a távolabbi népek régészetéhez, művészettörténetéhez. Vendégeink között Giancarlo Susini, a bolognai egyetem tanára „Római monumentális típusok Cisalpinában és az Alpese vidékén” címmel; Kurt Willvonseder, a salzburgi múzeum igazgatója „Újabb ősrégészeti kutatások” címmel; Gerhard Strauss, a berlini Humboldt egyetem professzora „A XIX századi német realista festészet kezdetei és Karl Blechen” címmel; végül Z. Rajewski, varsói múzeumigazgató „A korai vaskor erődfitményei” címmel tartott előadást.

Rendszeresen folyó felolvasó üléseink mellett egyéb rendezvények is gazdagították még múlt évi társulati életünket. A Nemzeti Múzeum újonnan rendezett „Magyarország népeinek története” c. kiállítását a ren-

dezők vezetése mellett tekintettük meg; az Iparművészeti Múzeum restaurátorai anyagbemetatással egybekötve ismertették a legújabb ötvösrestaurátori eljárásokat; az aquineumi polgárváros területén folyt újabb ásatási eredményekről a helyszínen számoltak be a kutatásokat végző tagtársak; közösen tekintettük meg az Iparművészeti Múzeum jubileumi kiállítását; végül hagyományainknak megfelelően egy alkalommal művészeti kis filmeket vetítettünk.

Utoljára említem, bár jelentőségét tekintve az első hely illeti Győrben rendezett háromnapos vándorgyűlést. Vidéki seregszemléink során egyre szorosabb kapcsolat épült ki az orszáig különböző városaikban folyó régészeti, művészettörténeti munka és a fővárosban székelő társulat tevékenysége között. Meggyőződésünk, hogy a nyár folyamán rendezett győri vándorgyűlés értékes tudományos előadásaival, tanulságos kirándulásaival, az újjarendezett győri múzeum gyűjteményeiben végzett tanulmányokkal egyaránt jelentős volt társulatunk tagsága és a Győr-Sopron megyei régészet, helytörténet, művészettörténet számára.

Társulati életünk menetéről nem csupán előadó-üléseink, hanem egyesületünk nevét viselő folyóirataink is számot adnak. Nem feladatom e helyen bővebben méltatni és értékelni az immár 9 évtizede élő és virágzó első folyóiratunkat, az *Archeológiai Értesítő*t avagy fiatalabb társát, a *Művészettörténeti Értesítő*t, a 61. évfolyamához érkezett *Numizmatikai Közlönyt*, a sokszorosított eljárással készített *Az érem* című folyóiratot vagy a *Magyar éremhatározó*nak megjelent két füzetét. Mégsem mulaszthatom el, hogy tagtársainkat változatos tartalmukra, a lapjaikon napvilágot látott értékes újabb eredményekre ne emlékeztessen. Több közülük egyesületünk körében előadasként is elhangzott, s szerzőik zöme társulatunknak tagja.

Végezetül meg kell említenem taglétszámunk alakulását is. A tavalyi év végén 987 tagja volt társulatunknak, az idén 1132-re növekedett létszámunk.

Általánosságban és néhány rövid mondattal, adattal jellemezve közösségünk tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy egyéves tevékenységünk valóban eredményes volt. Nem feladatom ez alkalommal minuciózus kritikával elemezni az egyes előadásokban bizonyos fellelhető hiányosságokat, feladatom azonban szöveget tenni tudományos életünk hosszabb ideje kísértő és általános problémáját, az elmélyült, objektív, tudományos vértettségű kritika hiányát vagy legalábbis igen gyér jelentkezését. Meggyőződésem, hogyha sikerül valamiképpen bírálati tevékenységünket is új életre keltetni, társulatunk munkája az eddigieknél jóval eredményesebb és gazdagabb lesz.

Az utolsó szó legyen a köszöneté. Összinté elismeréssel adózik az egész tagságunk Dr. Oroszlán Zoltán elnökünknek, aki önzetlen agilitással vezeti egyesületünk életét, s aki nem kevés részt vállal a szervezési feladataiból is. Munkájában két alelnökünk, Dr. Dobrovits Aladár és Dr. Vayer Lajos professzor támogatja — hasonlóképpen ezúton köszönjük áldozatos fáradozásukat. Szakosztálytitkáraink: Barkóczy László, Entz Géza, Weiner Mihályné, Huszár Lajos, változatlan lelkiismeretességgel irányítják a gondjaikra bízott szakosztályok életét. Végül Soós Gyulát illeti köszönet, aki gondos szervezőként végzi a társulatunk napi munkájával járó adminisztratív feladatokat.

Kérem a közgyűlést, hogy főtítkári beszámolómat fogadja el.

Budapest, 1963. február 19-én.

Radocsay Dénes

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1962. ÉVBEN

Az év folyamán főleg az aktuális kutatásokról számoltak be kutatóink a havi felolvasó ülések keretében. E mellett beszámolók hangzottak el külföldi tanulmányutakról is. Az ásató és terepbejáró munkák mellett kutatóink több külföldi konferencián vettek részt. Többen tettek eleget különböző külföldi tudományos szervek meghívásának, útjaikról bőséges tapasztalatokkal tértek vissza.

Havi felolvasó ülések:

Január 16. Barkóczy László — Bónis Éva — Entz Géza — Aradi Nóra, Beszámolók külföldi tanulmányutakról.

Február 20. Nagy Tibor, Új kutatások az aquineumi polgárváros területén.

Február 23. Az Ökortudományi Társulattal közösen. Fülep Ferenc, Újabb római kori kutatások Pécsen és Bányában. — Simonyi Dezső, Fenékvár neve az ókorban.

Április 17. Mócsy András — Soproni Sándor, Beszámoló az újabb tokodi ásatásokról.

Május 4. Giancarlo Susini (bolognai egyetemi tanár), Római síremlék típusok Csalpinában és az Alpések vidékén.

Május 29. „Újabb kutatások az aquineumi polgárváros területén” c. ásítás megtekintése Nagy Tibor, Parragi Györgyi, Kaba Melinda és Póczy Klára vezetésével.

Június 22. Kurt Willvonseder (salzburgi múzeumigazgató), Újabb ősrégészeti kutatások Ausztriában.

November 20. Szentlélek Tihamér, Az Örvényesen feltárt kovácsműhely épületének és fürdőjének ismertetése.

Szakosztályi ülések:

Január 22. „Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig” c. kiállítás megtekintése a Magyar Nemzeti Múzeumban, Patay Pál, Mozsolics Amália, B. Thomas Edit, L. Kovrig Ilona és Török Gyula vezetésével.

December 14. Z. Rajewski (Warszawa), 1. Die befestigte Siedlungen der frühen Eisenzeit. 2. Die Awarenfrage in Polnischen Ländern. 3. Die archäologisch-historische Freilicht-Museen.

B. L.

KÜLFÖLDI RÉGÉSZETI HÍREK

A két legjelentősebb leletegyüttes, melyről az elmúlt hónapok folyamán tudomást szereztünk érdekes módon Svájcban került felszínre, és mindkét kincsleletet a véletlen juttatta a szakemberek kezébe.

Az Uri-Kanton-beli Erstfeld határában építőmunkák során a hegyoldalban került felszínre egy kelta aranytárgyakból álló kincslelet. A négy darab torques és a három karperec a kelta ötvösművészet remeke, mint erről Prof. E. Vogt közléséből értesülünk.

A legnagyobb (15,5 cm átmérőjű) torques zárt, stilizált állat- és növényekből álló díszítése alig vastagabb mint az aranybronz. A másik három méretben teljesen megegyező torques (átm. 14,5 cm) díszítései széles áttört mintázatot mutatnak. A bonyolult mozgalmasság ábrázolásai emberi és állati figurák egymásba kapcsolódásából állanak. A két kisebb karperec (átm. 7,7 cm) tömör stilizált levelek és indák díszítik. A nagyobbik 8 cm átmérőjű karperec domborított díszei különösen érdekesek a szarvakkal díszített emberi maszkokkal.

Az Erstfeld-i kincsleletet a Zürich-i Nemzeti Múzeum őrzi.

Rudolf Laur-Belart baseli professzor közleményéből értesülünk arról, hogy az egykori Augusta Raurica, a mai Augst földje ismét nagy jelentőségű kincslelettel gazdagította ismereteinket a későrómai fémművességről.

A későrómai tábor területén épült falu, Kaiseraugst délnyugati részében az egykori castrumon belül földmunkák során előkerült részben aranyozott tárgyakból álló ezüstkincs a következőket tartalmazta: hat, részben domborművekkel díszített ezüstpálca (a legnagyobb 61 cm átmérőjű egy hosszágú formájú gazdagon cizellált ezüstpálca, három nagy lapos tál, két halastál, négy csésze, tizenegy ezüstkánál hattyúnyak formájúra alakított nyéllel, huszonhét kanál egyszerű lapos nyéllel, öt evőpálca egy szépművi kandeláber, egy Venus szobrocska, 168 ezüstpénz, tizenhét nagy ezüst medalion és három nyersezüst tömb.

A kincslelet legszebb darabja a 4,25 kg-os, 52 cm átmérőjű nyolcszögletű tál, melyet Achilles életéből vett jelenetek díszítenek: születése, neveltetése Cheiron kentaurnál, valamint az a jelenet, amikor Achillest Odysseus női ruhába öltözteti. A tál hátlapjának görög felirata szerint Pansylypos készítette Thessalonikében. Egy másik 58 cm átmérőjű edény díszit aranyozás és

niello képezik. A középmedalion fallal körülvett tengerparti várost ábrázol, melynek kikötőjében csónakokban ülő szárnyas Cupidók halat és octopusokat fognak hálóval és horoggal. A tál peremén négy vadász jelenetet ábrázolt a művész. A hátlapon P XV M VNC felirat, a súlyt adja meg. Egy harmadik 41 cm átmérőjű ezüstpálca különösen színpompás, berakásával és aranyozott domborműveivel. A domborművek dionysikus jelenetet ábrázolnak. A középmezőben Ariadne trónol Dionysos és egy Satyros között, a peremet állatokkal játszó Erosok díszítik. Egy másik egyszerűbb ezüstpálca felirata EVTICIVS NAISI (Niš) viszont a készítés helyére utal.

A kandeláber 83 cm magas, háromlábos álló, hatszögletű oszlop nielloval és aranyozással díszítve. A kanalak rendkívül elegáns vonalúak. A csavart nyelű evőpálca szokatlan darabok. Az egyik evőpálca végén körbe komponált PX monogram a lelet keresztény vonatkozására enged következtetni.

A Venus szobrocska 10 cm magas, kezében tükröt tart, haja aranyozott.

A pénzek Diocletianus, Nagy Constantin és fiainak veretei. A medalionok Constantint, Constant és II. Constantiust ábrázolják „Sic X sic XX” vagy „Triumphator gentium barbararum” feliratokkal. — A feldolgozatlan ezüst tömbökbe Magnentius bélyegzője van benyomva, ez és sok más adat amellett bizonyít, hogy a Kaiseraugst-i kincslelet a császári udvarral volt valamilyen kapcsolatban, és a 350-es évek előtt nem kerülhetett a földbe.

A Kaiseraugst-i kincslelet anyagának részletes publikációja az anyag sokrétűsége miatt feltehetően még egy ideig várat magára, éppen ezért láttuk szükségnek e rövidesen világhíre emelkedő kincsek bővebb ismertetését.

A leleteket restaurálás után az Augst-i múzeumban állítják ki.

A Nubiában folyó ásítások egyik legnagyobb meglepetése a Faras mellett feltárt hatalmas méretű ókeresztény bazilika. Egy homokdomb rejtette magába az épület tömböt, mely a legutóbbi hónapok folyamán a lengyel kutató expedíció munkája nyomán már csaknem teljes egészében feltárára került. A felszínre kerülő leletek bizonyossága szerint a nubiai kereszténység központja volt itt. Megtalálták a bazilika alapítójának, Johannes

püspöknek a sír építményét is, aki 606-ban halt meg.

A különböző helyeken folyó, kivétel nélkül hatalmas kiterjedésű izraeli ásátásoknál az utóbbi időkben nyilvánvalóan látszik az egységes törekvés, melynek célja a települések részletes ismertetése. Nem egyes objektumok feltárására, hanem a városok, falvak, paloták stb. történetének megismerésére töreksenek. A korábban feltárt területek épületeit is ismét vizsgálat tárgyává teszik a kontinuitás, a folyamatos élet és lakottság kérdéseinek tisztázása céljából.

Beth Shean város területén folyó ilyen jellegű kutatásokról számol be Shimon Apperbaum. A még folyamatban levő feltárások napfényre hozták a városfalakat, melyeken egykor Saul és Jonathán holtteste függött. Az erőd az i. e. XIV. századtól a XII-ig fontos szerepet játszott Észak-Palesztina védelmében. A város később tagja a dekalopolisok szövetségének. Az India és Arábia felőli áruforgalom, mely a Földközi tenger felé irányult, ugyancsak a városokon keresztül bonyolódott le. A hellénisztikus szentélyek, a szamaritánus zsinagóga és a bizánci bazilika a város egykori lakóinak hitéletét idézik, míg a feltárt díszesen kiképzett villaépületek a városfalakon kívül a jómódú gazdag polgárok életformájának tanulmányozását teszik lehetővé az utókor számára.

Legutóbb rendszeres tervszerű ásátásokat kezdtek az ókori város legérdekesebbnek ígérkező épületében a színházban és ennek közvetlen környékén. Az érdekes új eredményeket nem annyira a többé-kevésbé azonos rendszerben épült színházépületek — cavea és a scéné — állandó jellegű építményei szolgáltatták a feltárások során, hanem az épületeken kívüli, de vele szoros kapcsolatban levő kultikus vonatkozású emlékek. — A színház-épületet körülölelő porticusban egy pódiumon elhelyezett jelképes hősi sírt tártak fel, mely körül sok méces és női istenségek terrakotta szobrai heverték nagy számban. Ez a tény és a színház közvetlen közelében vagy magában az épületben talált oltárok, istenszobrok a színházak kultikus szerepének bizonyításához szolgáltattak új bizonyítékokat.

A színház a II. század végén épült, a III. század végén a súlyosan megsérült épület újjáépítésre került. A IV. század végéig az épület változatlanul fennállott, s a nyomok szerint a bizánci időkben az antik kultúrának ezt az intézményét az új hit követői, a keresztények vették birtokukba, és a cavea közepén levő ülés fölé egy keresztény mártír emlékére állítottak köemléket.

B. Thomas Edit

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1962

Die Abteilung für Dokumentation des Ungarischen Nationalmuseums referiert nun zum zehntenmal über die archäologische Tätigkeit des ganzen Landes, die im vergangenen Jahr vor sich ging¹. Als Muster dient die im Jahre 1960 erschienene Publikation.²

Diese Referate berichten nicht nur über eine immer organisiertere, planmäßigere, ein höheres Niveau repräsentierende archäologische Forschungsarbeit, sondern auch über die enorme Bautätigkeit und die — mit der sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft in größerem Ausmaß erscheinende — Mechanisierung, in deren Folge die Funde ans Tageslicht kamen.

Die Museen außerhalb der ungarischen Hauptstadt wurden von den lokalen Räten übernommen; auch das brachte einen Wendepunkt in die Forschungstätigkeit. Wir hoffen, daß diese neue Organisationsform in der Zukunft ein stets ansteigendes Niveau, das Verschwinden der „weißen Flecke“ von der Fundkarte und die jeweils planmäßigere Arbeit sicherstellen wird, überall in ganz Ungarn.

URZEIT

A) Transdanubien

Andocs-Nagyoldipusztá-Eperfás (Kom. Somogy, Kr. Tab) (25. L.). Im Fundort des zur Pécelér Kultur gehörenden Gräberfeldes wurde mit der Unterstützung des Gemeinderates eine Plangrabung ausgeführt. Eine zur Pécelér Kultur gehörende Wohngrube mit drei Pfostenlöchern kam zutage. Der Grundriß ist ein Viereck mit abgerundeten Ecken; in der Mitte ist ein erhabener offener Herd. Zwischen den Abfallgruben fanden wir in 37—57 cm Tiefe unter der Erdoberfläche die Reste von drei Brandgräbern, die annehmbarer Weise Kindergräber waren. Der interessanteste Fund ist eine bärtige Pfeilspitze aus Knochen, ferner ein einen menschlichen Fuß darstellendes Idol- (Gefäß-?) Fragment. An der Ausgrabung nahm der Restaurator József Kovács teil.

Balázs Draveczky

Bakonyszentlászló-Kesellőhegy (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (26. XXIX). Oberhalb von Vinnyesándormajor erhebt sich ein hoher Berg des Bakony-Gebirges, der Kesellőhegy. Sein Plateau ist in 5 km Länge von einem Wall umgeben, der zwei Tore hat. Der Wall wurde an drei, nahe zueinander liegenden Stellen durchquert. An zwei Stellen konnte das Vorhandensein eines Erdwalles mit Holzgerüst festgestellt werden. Mit der dritten Durchquerung wurde das nördliche Tor z. T. freigelegt, hier kam eine ca. 3 m starke, trocken gemauerte Steinmauer zutage, in drei Linien, in je 6—8 m Entfernung voneinander. Von den unteren zwei Steinmauern waren lediglich die Ruinen vorhanden. Auch im Inneren der Siedlung wurden viele Forschungsgräben eröffnet; mehrerenorts stießen wir auf Scherben, aber auf keine Häuserspuren. Im Wall und im Binnenteil kamen einheitlich früheisenzeitliche Scherben ans Tageslicht. Die Ausgrabung wird 1963 fortgesetzt.

Gyula Nováki

Baracs (Kom. Fejér, Kr. Adony) (27. XXXVI). In der großen, mit Bulldozern stark beschädigten bronzezeitlichen Siedlung, die sich bei dem mächtigen sog. Bottyán-Wall befindet, ließ der archäologische Lehrstuhl der Universität der Wissenschaften zu Budapest eine Lehrgrabung zwecks Rettungsbergung und Authentisierung ausführen. In der bis 4,3 m Tiefe Kulturerscheinungen enthaltenden mehrschichtigen Siedlung wurde folgendes beobachtet: Untere Schicht: zwei Siedlungsniveaus und Gruben der Nagyréver Kultur. Die freigelegten Häuserreste stammen von Häusern mit Balkengerüst, mit viereckigem Grundriß, Lehmwänden, die auf der Erdoberfläche standen. Ihr Boden war dick mit verkohltem Weizen bedeckt. Mittlere Schicht: drei Siedlungsniveaus der Vátya-Kultur und Gruben. Obere Schicht: zwei stark beschädigte Siedlungsniveaus und Gruben der spätbronzezeitlichen Szeremle-Kultur. Bei der Ausgrabung kam äußerst viel Keramik und viele Tierknochen, ferner einige Knochenadeln und ein Bronzemeißel mit Kante zutage. Mitarbeiter waren Katalin Melis, István Torma und Mátyás Szőke.

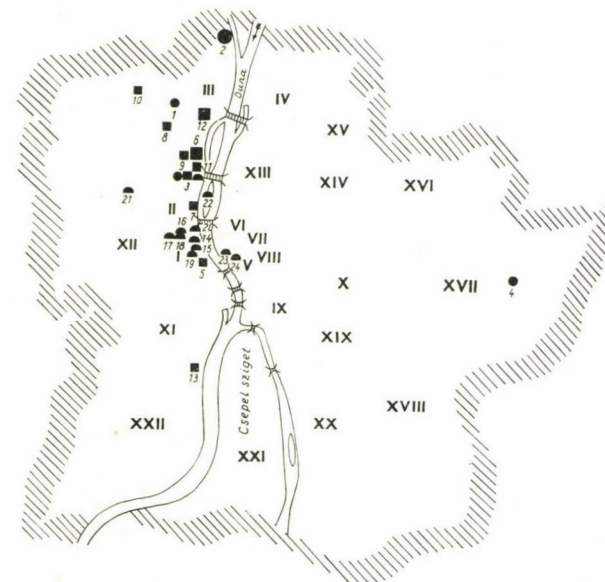
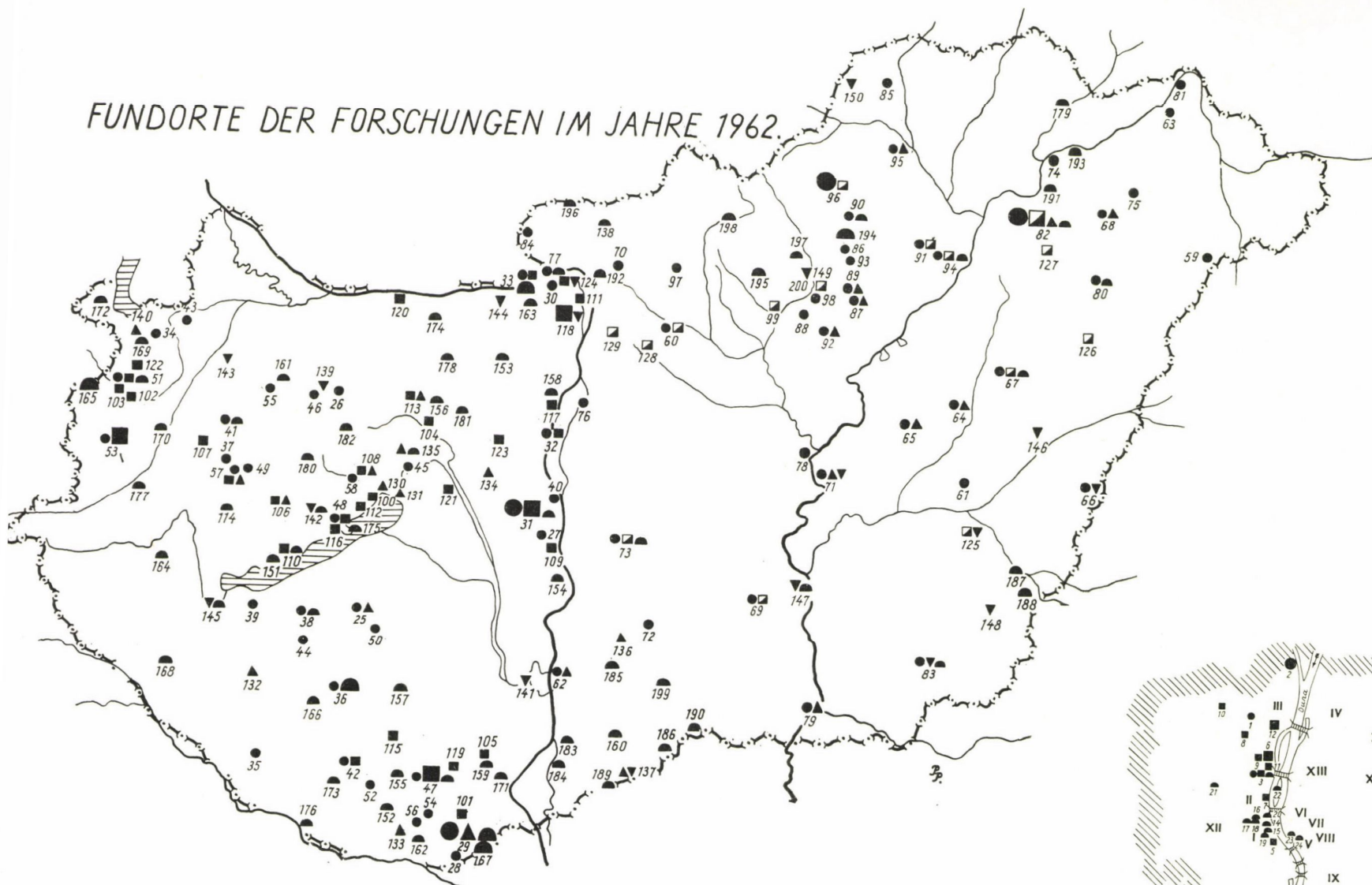
István Bóna

Beremend (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (28. XXVI.). Bei den Arbeiten in der Sandgrube der LPG von Beremend kam das Fundmaterial von zwei keltischen Frauengräbern ans Tageslicht. Das eine soll angeblich einen

¹ Arch. Ért. 87 (1960) 245. Anm. 3.

² Arch. Ért. 88 (1961) 282. —

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1962

Les sites des fouilles de l'an 1962. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites «de l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle reversé. Sites du moyen âge hongrois et de l'époque moderne, marqués par un demi cercle

- *Urzeit*
- *Provinzialrömisch*
- ◻ *Römerzeitlich, barbarisch*
- ▲ *Völkerwanderungszeit*
- ▼ *Zeit der ungarischen Landnahme (X.Jh.)*
- ◐ *Ungarisches Mittelalter und Neuzeit (vom XI.Jh.)*

Gürtel aus 150 St. Bronze-Astragalen, 6 Fibeln, 1 Silberperle und 850 Glaspastenperlen enthalten haben, die Beigaben des anderen bestehen aus einem 370 cm langen Bronzespiralendraht, 2 Silberfibeln, 2 Gürtelschnallen aus Bronze, 50 bunten Glaspastenperlen, 4 Silberarmreifen, einem Eisenmesser, einem aus Bronzeblech verfertigten „Rasselstab“ und einer Spinnwirtel. Um die im abzutragendem Gebiet eventuell befindlichen Gräber zu retten, wurde eine Probegrabung ausgeführt, die zu keiner weiteren Freilegung von Gräbern führte. In einem Bereich von ca. 50 m Radius um die zwei Einzelgräber von Frauen ist überhaupt kein Fundmaterial vorhanden.

Valéria Kovács

Budapest III., Aranyhegyi u., Pz. 22639 (1. V.). Bei der Arbeit an der NW-SO Niederdruck-Gasleitung wurden die Gruben einer urzeitlichen Siedlung aufgestöbert. Bei der Fixierung des Fundortes wurden mehrere, zur Makóer Gruppe der Zóker Kultur gehörende Scherben gesammelt.

Rózsa K. Schreiber

Budapest III., Békásmegyer (2. V.). W-lich des Ausgrabungsgebietes von 1961 in der Vöröshadsereg-u. wurde die Freilegung des frühbronze- und des früh-eisenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Auf ca. 240 m wurden weitere 34 Urnengräber freigelegt. Der Großteil der bronzezeitlichen Gräber gehört zur Glockenbecherkultur; die früheisenzeitlichen zum Vál I.-Typus.

László Nagy — Rózsa K. Schreiber

Budapest III., Békásmegyer (2. V.). In einem weiteren Teil des öfters durchforschten Gebietes wurde die Freilegung einer neolithischen Siedlung begonnen. Wohn- und verschiedene andere Gruben kamen zutage, deren Fundmaterial, von den bisherigen Beobachtungen abweichend, das Spätgrad der Linearkeramik in reiner Form enthielt.

Miklós Gábori

Budapest III., Békásmegyer-BUVÁTI-Sportanlage (2. V.). Das Grundstück liegt zwischen der Vöröshadsereg-u. und dem Donauufer. Beim Legen von Wasserleitungsröhren kamen urzeitliche Siedlungsreste ans Tageslicht. Bei der Authentisierungsgabung fanden wir zu verschiedenen urzeitlichen Kulturen gehörende Gruben und ein halbverwüstetes, zur Bodrogkeresztúr-Kultur gehörendes Grab. Ein anderes ähnliches Grab wurde vernichtet. Das Fundmaterial gehört größtenteils zur Baden-Péccler bzw. zur früheren Nagyréver Kultur.

Veronika G. Csánk

Budapest III., Lajos u. 162. S. Seite 299

Dömös (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (30. IV.). Im Inneren der Gemeinde wurde ein spätpaläolithischer, kleiner Rastplatz freigelegt. Die mit Feuerstellen, Pferde- und Rentierknochen zusammen gefundenen Werkzeuge gehören dem Ostgravettien an.

Miklós Gábori

Ercsi-Sinatelep (Kom. Fejér, Kr. Adony) (32. XXXVI.). Im Staatlichen Gut von Sinatelep wurden zwei Rettungsgrabungen ausgeführt: bei der ersten haben wir 17, bei der zweiten 17 Brandgräber freigelegt. Die zwei angegrabenen Gebiete sind ca. 100–150 m weit voneinander. Die Gräber bildeten je eine ovale Bestattungsstelle einer Großfamilie. Aus den Beigaben geht hervor, daß diese zwei Teile eines Gräberfeldes mit einer solchen Periode der zur Wende von Früh- und Mittelbronzezeit entstandenen Vátya-Kultur verbunden sind, zu der das Verschmelzen der Nagyréver und Kisapostager Elemente noch gut zu beobachten ist bzw. stellenweise in der Absonderung einer ganzen Großfamilie erscheint.

Gábor Bándi

Esztergom-Burg (Kom. Komárom). S. Seite 307.

Görgeteg (Kom. Somogy, Kr. Nagyatád) (35. L.). Beim Rigolieren kamen zur älteren Linearkeramik gehörende Funde ans Tageslicht, die von Zsolt Csalog publiziert und als Lampen definiert wurden. Die Fundumstände ließen die Annahme von Gräbern zu; zur Authentisierung haben wir vier Flächen freigelegt. Der Fundort in sandigem Boden enthält die schütterere Siedlung der Linearkeramik. Anhand der Ausgrabung stellt sich die Frage der allein gefundenen, eventuell mit einem Beilkult in Zusammenhang stehenden Steinbeile. An der Ausgrabung nahm Balázs Dravecky teil.

József Korek

Kaposvár-Ólaki dűlő (Kom. Somogy) (36. L.). Im Gebiet, das gänzlich bebaut werden soll, versuchten wir die von F. Tompa publizierte Siedlung der Linearkeramik zu fixieren. Die Ausgrabung zeitigte lediglich Spuren einer solchen Siedlung, doch wurden zwei zusammenhängende Grubensysteme der Siedlung der Lengyeller Kultur freigelegt. Verstreut erscheint auch Material der Zóker Kultur, neben spätbronzezeitlichen Siedlungserscheinungen, die das ganze Gebiet stark verzerren. An der Ausgrabung nahm Balázs Draveczky teil.

József Korek

Rácalmás-Kulcs (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (40. XL.). In der nahe zur Adonyer Gemarkung liegenden bronzezeitlichen Siedlung kam aus 40 cm Tiefe ein herzförmiges Goldschmuckstück in einer kleinen Schüssel zutage.

Eszter B. Vágó

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Seite 301.

Turony-Hosszúfüldek-Kosaras dűlő (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (56. XXVI.). WNW-lich des Dorfes, auf einem flachen Hügelrücken, der sich aus einem hufeisenförmigen Wasserbecken erhebt, befindet sich der Fundort. Die Spuren der bronzezeitlichen Siedlung sind in größeren Verfärbungen der Oberfläche zu beobachten. Bei der Ausgrabung kamen 3 Wohngruben unregelmäßigen Grundrisses mit den zu ihnen gehörenden Feuerstellen und Abfallgruben zutage. Man darf die Siedlung mit dem mittelbronzezeitlichen Volk der südpannonischen inkrustierten Keramik in Verbindung bringen.

Gábor Bándi

Tűskevár (Kom. Veszprém, Kr. Devecser). S. Seite 302.

B) Große Ungarische Tiefebene

Budapest XVII., Csabai u. 64 (4. V.). Bei Bauarbeiten kam ein zur Baden-Péccler Kultur gehörender Feuerherd zutage. Bei der Rettungsgrabung sammelten wir oberhalb der dicken Herdschicht Fragmente von einem Speichergefäß, von Schüsseln und Urnen, ferner Lehmewurf mit Plankenabdrücken. Aus den in der Umgebung gemachten Beobachtungen geht hervor, daß in der Nähe des Fundortes eine große, zu derselben Kultur gehörende Siedlung gewesen sein dürfte.

Veronika G. Csánk

Déraványa-Simasziget (Kom. Békés, Kr. Gyoma) (61. III.). Bei der Passage von Tálagy, auf dem Hügelrücken neben dem Gerinnsel erschien in 800 m Länge die beim Tiefpflügen aufgestöberte neolithische Siedlung. Im O-lichen Teil der Siedlung findet man auf der Oberfläche nur die Scherben der Körös-Kultur, während im W-lichen Teil ein vermischtes Scherbenmaterial erscheint. Im hier freigelegten Hausgrundriß fanden wir Fischnetzgewichte aus Ton. Das Material repräsentiert die SO-liche Gruppe der mit Elementen der späten Körös-Kultur und der Linearkeramik vermischten Theiß-Kultur. An der Ausgrabung nahm Imre Bereczki teil.

József Korek

Fajsz-Garadomb (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa). S. Seite 304.

Karcag-Bugyogói halom (Kom. Szolnok). S. Seite 304.

Kenderes-Küls (Kom. Szolnok, Kr. Kunhegyes) (65. XXXVIII.). Ende 1961 wurden beim Tiefpflügen und Kanalisieren eine Siedlung der Tiszapolgärer Kultur und Gräber der Bodrogheresztúr-Kultur aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung lieferte die 60–100 cm dicke Kulturschicht viel Siedlungsmaterial und auch der komplette Grundriß eines Wohnhauses kam ans Tageslicht. Das oberhalb der Siedlungsschicht gefundene Körpergrab mit Skelett in Hockerstellung ist wahrscheinlich ein Nachlaß der Bodrogheresztúr-Kultur.

Zsolt Csalog

Kenderes-Telekhalom (Kom. Szolnok, Kr. Kunhegyes) (65. XXXVIII.). Der durch Maschinenpflügen größtenteils verwüstete Fundort beherbergte eine Siedlung der Tiszapolgärer Kultur. Bei der Rettungsgrabung kam auch ein Teil des Grundrisses eines Wohnhauses zutage. Auf Grund der ineinander vertieften Gruben kann man das Fundmaterial in zwei chronologische Phasen einteilen.

Zsolt Csalog

Magyarhomorog-Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite. 305.

Mezőcsát-Hörösögös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (94. XVII.). Die seit dem Jahre 1958 laufenden Ausgrabungen wurden dieses Jahr beendet. Die Abgrenzung der einander überdeckenden Gräberfelder aus der Spätbronze- bzw. aus der Früheisenzeit ist erfolgt. Insgesamt wurden 92 Gräber dieser Kulturen freigelegt. Am Süden dieses doppelten Gräberfeldes fanden wir zwei spätkupferzeitliche Gräber. Weitere kupferzeitliche Gräber kamen unter dem flachen Hügel in 100 m Entfernung vom spätbronzezeitlichen-früheisenzeitlichen Gräberfeld zutage (11 Gräber). Man kann feststellen, daß die Bewohner der HA-Periode in 100–300 m Entfernung südlich von dem erwähnten Hügel angesiedelt waren. Die Bewohner der Spätkupferzeit besiedelten den sog. Akasztódomb in 1 km Entfernung nordöstlich vom spätkupferzeitlich-früheisenzeitlichen Gräberfeld. Es wurden auch 5 sarmatische Gräber und 9 mittelalterliche Gruben freigelegt.

Erzsébet Patek — Nándor Kalicz

Nádudvar-LPG³ Vörös Csillag (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány) (67. VIII.). SW-lich der Gemeinde, ca. 3 km weit in Luftlinie, am Südufer des Hortobágy-Flusses, im Farkaslóré genannten Teil der Gemarkung befindet sich eine neolithische Siedlung. Bei Erdarbeiten wurde ein Körpergrab mit Skelett in Hockerstellung, ohne Beigaben, aufgewühlt. In der Folge der Rettungsgrabung fanden wir ein Kindergrab (Hockerstellung), Abfallgruben und eine Siedlungsschicht. Die Keramik weist auf eine örtliche Gruppe der Theiß-Kultur hin. Als Streufund sammelten wir auch sarmatische und mittelalterliche Keramik.

Gyula Gazdapusztai

Rákóczi-falva-Kastélydomb (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (71. XXXVIII.). Bei großangelegtem Sandgewinnen dürfte die mechanisierte Grubentätigkeit in den der Rettungsgrabung vorangehenden Wochen etwa 100 Gräber vernichtet haben. Bei der Rettungsgrabung wurden 184 Gräber freigelegt. 9 Gräber mit Skeletten in Hockerstellung bzw. Urnengräber gehören zur Nagyréver Kultur; 3 zur Hatvaner Kultur; 63. Körpergeräber mit Skeletten in Hockerstellung bzw. Urnengräber vertreten den Nachlaß der spätbronzezeitlichen Egyeker

Kultur; — ein Teil der Gräber sind Pythos-Bestattungen mit von den Brandgräbern abweichenden Urnenformen; 7 Körpergräber sind der Nachlaß der Gepiden; der freigelegte Teil des awarischen Gräberfeldes besteht aus 73 N-S-lich orientierten Körpergräbern. Ein Teil dieser letzteren ist reich mit Nischen ausgestattet, die übrigen enthielten oft in Brett- oder Muldensarge bestattete Skelette. Das Fundmaterial weist größtenteils aus Blech gepreßte Typen auf. 10 Gräber schließlich stammen von frühen Ungarn mit Schläfenringen. 19 Gräber konnten chronologisch vorderhand nicht bestimmt werden. Bei der Ausgrabung kamen auch Siedlungerscheinungen der Hatvaner Kultur zutage. An der Rettungsgrabung nahmen eine zeitlang István Dienes und Universitätshörer László Selmeci teil.

Zsolt Csalog

Szabadszállás-Józan (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (73. XIV.). Die Freilegung des Gräberkomplexes, dessen Ausgrabung im Vorjahr begonnen wurde, wurde fortgesetzt. Wir konnten die Ausdehnung in 3 Richtungen mehr-minder feststellen. Dieses Jahr fanden wir 77 Gräber (47 in Hockerstellung, 24 Brandgräber, 3 ausgestreckte Skelette und 3 Urnenbestattungen). Das Gräberfeld war von 4 sarmatenzeitlichen Wohn- und etlichen Abfallgruben umgeben. An der Ausgrabung nahm Attila Horváth und der Anthropologe Sándor Wenger teil.

Elvira H. Tóth

Szigetszentmiklós, Felsőtag Nr. 1. (Kom. Pest, Kr. Ráckeve) (76. IV.). Auf den parallel zur Donau verlaufenden Hügeln haben wir 46 Gräber eines bronzezeitlichen Urnengräberfeldes mit zwei Perioden (Nagyrev und Vátya) freigelegt.

Rózsa K. Schreiber

Szolnok, Attila u. 50 (Kom. Szolnok) (78. XXXVIII.). Beim Grubengraben kam aus 76 cm Tiefe ein Depotfund zutage. Bei der Authentisierungsgabung fanden wir auch die fehlenden Stücke. Das Gesamtgewicht des aus Sicheln, Gußschollen und Fragmenten bestehenden Depots beträgt 12,4 kg.

Gyula Kaposvár

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (79. XXXII.). Im Laufe der Ausgrabungen des Jahres 1962 erhob sich die Zahl der hier freigelegten Gräber auf 477. Die Funde weisen den typischen Formenschatz der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur auf. Die völlige Gleichzeitigkeit der Bestattungen in Hockerstellung und der Brandbestattungen wurde nachgewiesen. Im Bereich des bronzezeitlichen Gräberfeldes haben wir auch sarmatenzeitliche und aus der ungarischen Frühzeit stammende Siedlungsreste ausgegraben. An der Rettungsgrabung nahmen Zsolt Csalog, der Anthropologe Gyula Farkas und der Restaurator László Saliga teil.

Ottó Trogmayer

Tarnabod (Kom. Heves, Kr. Heves) (98. IV.). Im Laufe der Erforschung des sog. Csörsz-Grabens gruben wir N-lich der Gemeinde, dort, wo an Stelle des Walles heute die Tarna fließt, zwei Probegräben. Es konnte festgestellt werden, daß der Csörsz-Graben in die Siedlungsschicht der spätbronzezeitlichen Pilinyer Kultur einst vertieft worden war. An der Ausgrabung nahmen Vilmos Balás, Nándor Kalicz und Miklós Szabó teil.

Sándor Soproni

Téglás-Angolkert (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen). S. Seite 311.

Tiszavári (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszalök) (82. IV.). Die im Jahre 1958 begonnene Freilegung des Gräberfeldes wurde auch dieses Jahr fortgesetzt. Von den nun freigelegten 22 Gräbern waren 4 Skelett-, 15 Brandschüttungs- und 3 Urnengräber. In einem Grab

³ LPG: Landwirtschaftliche Produktionsgemeinschaft

befand sich das gefesselte Skelett einer Frau. Das reichste Grab kam in der sog. Kultstelle, an deren Nordrand zutage. Die hervorragendsten Funde der diesjährigen Ausgrabung sind die Eisenfessel, ein Gefäß mit Inschrift, geschnittene und verzierte Knochen, Waffen aus Eisen und Goldschmucksachen.

Irina Lengyel

Tiszavascári-Keresztfal (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaalök) (82. XXIV). Das Gebiet von ca. 10 Joch wurde bis zu 80 cm Tiefe aufgewühlt, wodurch die nahe zur Oberfläche gelegenen arpadenzeitlichen Häuser und Öfen vollständig zugrunde gegangen sind. Teilweise sind auch jene Skelettgräber verwüstet worden, deren Alter wir nicht näher bestimmen konnten. Von den tiefer als 80 cm liegenden reichen archäologischen Funden fanden wir bei der Ausgrabung den Nachlaß folgender Kulturen: früheisenzeitliche Abfallgruben und ein Brandgrab der Pécelér Kultur, ferner Abfallgruben und Bestattungen der Linearkeramik.

Dezso Csallány — János Makkay — András Gombás

Tótkomlós-Gyulamező (Kom. Békés, Kr. Orosháza). S. Seite. 311

C) Ungarisches Hochland

Alsótelekes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény) (85. IV.). Die Gräber Nr. 97—141 des bereits 1959 und 1961 angegrabenen skythischen Gräberfeldes wurden freigelegt. Wir fanden die üblichen Waffen-, Schmuck- und Gefäßbeigaben. Unter den Brandgräbern fanden wir auch dieses Jahr unverbrannte Kinderskelette. Unter zwei größere bedeckenden Steinverpackungen waren in mehreren Häufchen Aschen bzw. Beigaben.

Pál Patay

Felsőtárkány-Várhegy (Kom. Heves, Kr. Eger) (90. X.). Aus der Ausgrabung geht hervor, daß hier die erste Siedlung zur Bükk-Kultur gehört. Ende der Bronzezeit und Anfang der Eisenzeit war eine mit Erdwall befestigte Siedlung am Gipfel. Die Lehmewurfschicht von zwei Wohnhäusern kam zutage; ihre Freilegung erfolgt im Jahre 1963. In diesen Erdwall wurde eine 2 m mächtige und stellenweise heute 1,6—1,8 m hohe Steinmauer eingebaut, deren Alter die in der Bindschicht gefundenen Scherben auf das 13. Jh.

ansetzen. Von den Häusern der arpadenzeitlichen Siedlung fanden wir das kalkige Fundament eines Verschlag-artigen Baues.

Mihály Párducz

Maklár-Köszpérium (Kom. Heves, Kr. Eger) (93. X.). Im Laufe der Rettungsgrabung in der Sandgrube wurden weitere 71 Gräber freigelegt, deren Großteil aus zur Hügelgräberkultur gehörenden Urnengräbern besteht. Einzelne Bestattungen dürften, nach den stratigraphischen Beobachtungen, zur früheren Hügelgräber-Periode gehören. Diese enthielten in der Regel keine Beigaben, sie sind Brandschüttungsgräber, deren Gruben mit Gräben umgeben sind. Auch zwei Körpergräber der HB-C Periode kamen zutage. An der Ausgrabung nahmen Erzsébet Patek und Nándor Kalicz, ferner, als Gast, Dr. Marek Gedl (Krakow) teil.

János Szabó

Sajószentpéter (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc). S. Seite 304.

Szilvásvár (Kom. Heves, Kr. Eger). S. Seite 303.

Szilvásvár-Töröksánd (Kom. Heves, Kr. Eger) (99. X.). Beim Aufforsten kamen in den Forschungsgräben, die in die obere bzw. untere Terrasse des Walles gegraben wurden, die Spuren einer Hallstatt-A Siedlung — Wohngrube und Feuerherd — zutage mit reicher Keramik.

Ágnes Salamon

Szob (Kom. Pest, Kr. Szob) (77. IV.). Wir begannen die Erschließung der spätpaläolithischen Siedlung am Ipoly-Ufer. Im großen Fundort erreichten wir bisher an einem Punkt die in 3,7 m Tiefe liegende Siedlungsschicht (Ostgravettien).

Miklós Gábori

Szob, ehemaliges Eölvédy-Gut (Kom. Pest, Kr. Szob). S. Seite 312.

Vámosmikola-Istvánmajor (Kom. Pest, Kr. Szob) (84. XLIV). Im Oktober 1962 wurde unter Mitwirkung von István Stefáits und Géza Laczus eine Rettungsgrabung hier ausgeführt. Wir fanden 20, größtenteils Brandschüttungsgräber mit Steinverpackung, mit typischen skythischen Funden.

Frigyes Kőszegi

RÖMERZEIT

A) Transdanubien

Budapest I., Tabán (5. V.). An Hand des Baues der Elisabethenbrücke bzw. des Ausbaues des Brückenkopfes am Budaer Ufer wurden im Tabáner Park große Erdarbeiten ausgeführt. Wir arbeiteten im Ruinengebiet, das 1936 von Sándor Garády freigelegt wurde, insbesondere im von ihm als Nr. I. bezeichneten Gebäude und dessen Umkreis. Mit zwei Forschungsgräben legten wir im südlichen Teil des Gebäudes die Fundamente der Einfriedung frei, während 30—35 cm unterhalb des oberen Niveaus, eine 1,20 m breite und 3,20 m lange, in 80—85 cm Tiefe fundamentierte, N-S-lich verlaufende römische Mauer zutage kam. Unter dieser erschien in 60 cm Tiefe ein Kieselweg, den wir in beiden Forschungsgräben konstatierten.

Erzsébet Lócsy

Budapest III., Jablonkai u. 15/a (8. V.). Im Grundstück von J. Alt kam beim Legen von Wasserleitungsröhren ein aus einem einzigen Steinblock gehauener Sarkophag zutage, in dem wir den mumifizierten Leichnam einer jungen Frau mit den stark verwitterten Resten

mehrschichtiger Bandage, des Totentuches und der Totenschuhe fanden. Blaue Glasperlen waren am Hals und an den Armen, am Arm ferner Knochenarmringe; am Finger trug sie einen einfachen Bronzering. Neben der Toten beobachteten wir Pflanzenreste, ua. Fruchtkerne und Blätter.

Klára Sz. Póczy

Budapest III., Lajos utca 162 (3. V.). Bei der Regulierung des zwischen Lajos u. - Zichy u. - Óbudai rkp. - Árpád-Brücke befindlichen Gebietes durchforschten wir dieses Gelände und fanden im untersten Niveau bronzezeitliche Siedlungsspuren. In diese waren die Fundamente der römischen Gebäude im 2. Jh. eingegraben. Die Gebäude wurden im 3. Jh. renoviert, Anfang des 4. Jhs. aber eingerissen, um an ihrer Stelle anders orientierte Gebäude zu errichten. In der zweiten Hälfte des 4. Jh.-s. bestattet man bereits Tote in einen Teil der aufgelassenen Gebäude (4 Skelettgräber mit Beigaben). Oberhalb der römischen Schichten standen Häuser mit ebenfalls mehreren Perioden an der mittelalterlichen Straße.

Klára Sz. Póczy

Budapest III., Szentendrei út 193 (12. V.). Im Jahre 1962 durchforschten wir den nördlichen Teil jener Basilica, die zwischen der die Zivilstadt W-O-lich durchquerenden via decumana und der aus dieser nördlich abzweigenden breiten, mit Steinplatten ausgelegten Straße (A) liegt. Károly Torma und Bálint Kuzsinszky fanden bei ihren früheren Ausgrabungen hier keine zusammenhängende Mauerreste. Bei den neueren Ausgrabungen konnten hier vier verschiedene Perioden abgesondert werden. Zwei von diesen repräsentieren noch die Zeit vor dem Ausbau der Basilica; die zwei letzteren gehören bereits zu ihrer Baugeschichte.

In der ersten Periode (Zeit der Flavii) findet man unter einem Teil der späteren Basilica eine größere als 7×4 m, N-S-liche Eingrabung. In der zweiten Periode wurde oberhalb des SW-lichen Teiles dieser Eingrabung ein kleines Gebäude mit Mörtelfußboden errichtet. N-lich der Eingrabung, an der Nordseite eines zur Rauchableitung dienenden Rohres, wurde ein Brunnen gegraben. Die innere Steinverkleidung des Brunnens von 78 cm Durchmesser wurde teilweise auf diese Röhre gebaut. Der Brunnen wurde zu jener Zeit gegraben (Anfang des 2. Jhs. u. Z.), als das Wasserleitungssystem der Zivilstadt noch nicht ausgebaut war. Beim Bau der Basilica (110/120 u. Z., Beginn der dritten Periode) wurde der Brunnen mit mittelgroßen, unregelmäßigen Steinen aufgefüllt. Über den Brunnen wurde ein 9 m breites und mindestens aus zwei Räumen bestehendes Steingebäude erbaut, das sich nördlich bis unter das Niveau der heutigen Keled-u. erstreckt. Die östliche Abschlußmauer des Gebäudes wurde teilweise auf den aufgegebenen Brunnen gebaut. In der SW-lichen Ecke des Gebäudes stand ein 3×2 m großes viereckiges Postament. Südlich stand das Gebäude an einem engen Gäßchen, an dessen anderer (südlicher) Seite drei Räume mit Lehm Boden waren. Diesen letzteren schließt sich südlich ein größerer Hof mit Steinverfliesen ausgelegtem Gehsteig an. Weiter südlich folgen mehrere, durch einen 3 m breiten Korridor abgesonderte Räumlichkeiten. Die westliche Reihe von Räumen hat einen Trakt, während die östliche aus mehreren, hintereinander liegenden kleinen Räumen bestand. Der Fußboden der entlang des Korridors verlaufenden Räume ist mit Terrazzo ausgegossen. Nördlich vom Terrazzo Fußboden des zweiten Raumes kam ein mit einer Münze des Hadrian datierter kleiner Fund zutage. Hinter den Räumen mit Terrazzo Fußboden folgen östlich Räume mit Lehm Boden.

In der vierten Periode (Beginn: um 200 u. Z.) wurde das Niveau des Hofes um 20–30 cm erhoben und man pflasterte ihn mit großen Steinplatten. Die südlichen Räume wurden eingerissen, ihr Platz planiert, an an ihrer Stelle wurden auf den Hof sich öffnende größere Raumeinheiten ausgebaut. Beim Umbau wurde in der SO-lichen Ecke des freigelegten Gebäudes jene, auch für die Zwecke der Basilica entsprechende große ungeteilte Räumlichkeit ausgebildet, die sich mit einer reich gegliederten Säulenhalle auf die Hauptstraße der Zivilstadt (decumanus) öffnete. Der Haupteingang im Hof wurde mit Steinpilastern umgeben.

Den mit Steinplatten ausgelegten Hof begleitete in der 4. Periode eine bescheidene Reihe von Räumlichkeiten mit Lehm Boden. Nördlich wurden bis zur Linie der Keled u. die früheren Gebäude eingerissen. An Stelle des östlichen Flügels jenes früheren Gebäudes, das auf den Brunnen gebaut war (3. Periode) wurde ein viereckiges Steinpostament von $3,2 \times 2,2$ m gebaut. An der Südseite dieser Basis wurde aus großen Steinplatten ein kleiner viereckiger Raum ausgebildet. Um das Steinpostament herum fanden wir ein dichtes Netz von Kanälen mit Steinwänden. Diese Kanäle führten das Abwasser des unter dem Niveau der Keled Str. befindlichen Gebäudes ab in den großen Sammelkanal, der die A-Straße begleitete.

Das Gebiet der Basilica war in der 3. und 4. Periode ein organischer Bestandteil des Forums, das als Verwaltungs- und religiöses Zentrum der Zivilstadt von Aquincum galt. Die Geschichte des Gebietes im 4. Jh. können

wir nicht verfolgen, da die oberen Schichten bei den früheren Ausgrabungen abgetragen wurden.

Tibor Nagy

Budapest III., Szentendrei út 193 (12. V.). Der Konservierungsplan des Ruinengebietes von Aquincum brachte die Notwendigkeit mit sich, im Bereich vor dem Museum von Aquincum in jenen Gebäuden, die im vergangenen Jahrhundert freigelegt wurden, die Zusammenhänge der Mauern, die Fußbodenniveaus, die Eingänge usw. zu klären. So kam es u. a. auch zur Durchforschung der sog. palaestra. Dabei wurde festgestellt, daß sich unter den jetzt sichtbaren Ruinen die Fundamentmauern eines früheren, OW-lich orientierten Gebäudes befinden. Das Gebäude wurde der Turnhalle zuliebe Anfang des 3. Jhs. eingerissen. Aus der planierten Fläche sammelten wir Mörtel und Keramikreste. Am Nordende der palaestra fanden wir eine mit Kanälen gegliederte Basis, Steintröge und Fragmente von Steinbecken.

Klára Sz. Póczy

Budapest III., Tavasz u. 15–17 (11. V.). Die Erschließung erfolgte im Hof des Hauses. Jene Kalksteinmauer, die in 67 cm Breite erscheint (die Gesamtbreite konnte wegen des naheliegenden zweistöckigen Gebäudes nicht ausgegraben werden) ist wahrscheinlich ein Teil der südlichen Schutzmauer eines aus der Zeit Trajans stammenden Legionslagers, die O-W-lich verlief. In der Nähe sind Spuren einer Straße (via sagularis?) und eines Kanals erkenntlich.

János Szilágyi

Budapest XI., Albertfalva Lager (13. V.). Südlich neben dem praetorium wurden auf einer Fläche von 17×20 m Forschungen ausgeführt. Die Süd- und Nordseite des Kommandantengebäudes ist von der 5 m breiten, aus der via principalis abzweigenden, mit Kiesel gepflasterten Straße umrandet. An der Südseite der Straße fanden wir die Reste eines öfters umgebauten großen Wohnhauses. Das zum Steinlager gehörende Steingebäude Nr. II erstreckt sich östlich bis zur via principalis. Die Front des Gebäudes blickt zur Hauptstraße des Lagers (via principalis). In Richtung des praetoriums war das Gebäude mit einer niedrigen Mauerböschung abgeschlossen. Hinter dieser befand sich ein kleiner, korridorartiger Trakt, aus dem sich in südlicher Richtung kleine, viereckige Räume öffneten. Im Westflügel des Gebäudes fanden wir die erste gut erhaltene Hypocaustumeinrichtung von Albertfalva. Den bisherigen Angaben zufolge wurde das zum Steinlager gehörende Gebäude im 1. Jh., Anfang des 2. Jhs. gebaut und stand im 3. Jh. noch in Gebrauch.

Tibor Nagy

Bük, Damjanich u. 32 (Kom. Vas, Kr. Sárvár) (102. XXXIX). Beim Fundamentieren eines Hauses stieß man auf einen großen Sarkophag mit Deckel. Neben den – im unvezierten Sarkophag liegenden – Skeletten waren Lederreste, Perlen und ein dreifaches Gefäß als Beigaben.

Terézia P. Buocz

Dunaújváros-Öreghegy (Kom. Fejér) (31. XL.). Im Lager von Intercisa, unmittelbar neben der via sagularis, in der Fortsetzung des von Ede Mahler 1908 freigelegten Gebäudes, im Grundstück von Árpád Újhelyi (Pz. 1874), kam es zu einer Rettungsgrabung. Die nacheinander zutage kommenden enormen, parallel laufenden Säulenfundamente bekräftigten bereits am Anfang der Rettungsgrabung Mahlers Vorschlag bezüglich der Bestimmung des Gebäudes. Um den Grundriß zu klären, untersuchten wir an mehreren Stellen die Fundamente des Gebäudes, das 1908 nur bis zum Erscheinen der Mauern geklärt wurde. Die Ergebnisse unserer Arbeit sind die folgenden: Die Stelle des großen Gebäudes war vor dem 4. Jh. unbebaut. Die einzige ältere Spur ist eine unterhalb des Gebäudes gefundene und mit einer aus dem 3. Jh. stammenden

unabgenützten Münze datierte Grube, aus der viele Freskenfragmente irgendeines benachbarten Gebäudes zutage kamen. Auf das planierte, überall mit gelbem Lehm aufgefüllte Terrain wurde im 4. Jh. eine mit 6 Säulenpaaren dreischiffig gestaltete altchristliche Basilika errichtet. Der Fußboden des Hauptschiffes war mit großen Ziegeln ausgelegt. Wie bei den Basiliken syrischen Typus üblich, war die Apsis in einen längsviereckigen Grundriß eingefaßt, an die sich von beiden Seiten das von außen heizbare Diakonikon und Presbyterion anschlossen. In der erhabenen Apsis fanden wir den Platz des 1908 verwüsteten Altares und Reste der mit Fresken verzierten Sitze. Am östlichen Ende der Basilika darf man den bisherigen Beobachtungen zufolge einen mit Mosaikboden ausgestatteten Narthex erwarten. Die Streufunde sind; Münzen aus dem 4. Jh., Fragment einer Lar-Figur aus Kalkstein, Fragment einer altchristlichen Lampe.

István Bóna — Eszter B. Vágó

Ercsi (Kom. Fejér, Kr. Adony) (32. IV.). Im Fácános-Anger des Staatsgutes von Sinatelep kam beim Tiefpflügen ein in ein Gefäß versteckter Münzfund zutage, der aus 385 Silberdenaren und einem Antoninianus besteht. Das Zeitalter der Hortung ist die Regierungszeit des Alexander Severus.

Sándor Soproni

Esztergom-Burg (Kom. Komárom). S. Seite 307.

Fehérvárcsurgó-Pörösök földje (Kom. Fejér, Kr. Mór) (104. XXXVI.). In der Fortsetzung der Ausgrabungen des Jahres 1961 kam es zur vollständigen Freilegung eines Meierhofes, mit viereckigem Grundriß, der aus einem Wohnraum mit Terrazzo-Fußboden und darunter befindlicher Heizung und 9 Räumen wirtschaftlicher Bestimmung bestand. Aus dem Fundmaterial geht hervor daß es im 4. Jh. in Gebrauch stand.

Alán Kralovánszky

Kádárta (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). (108. XLV.), Lehrgrabung des Archäologischen Stuhles der Universität der Wissenschaften in Budapest. Jener bisher bekannte römische Gebäudekomplex, der aus einem zentralen Raum mit Hypocaustum mit zwei Apsiden und einem Badebassin besteht,⁴ wurde in nördlicher Richtung mit einem großen Raum erweitert (11 × 6,4 m). Anders als die übliche Mauerdicke von 50 cm, ist die westliche Abschlußwand dieses Gebäudes auffallend dick: diese, mit opus spicatum nachahmender Technik aus Steinblöcken verfertigte Mauer ist 1 m dick und nach innen stufenartig ausgebildet; sie steht in 1,20 m Höhe. An das NO-liche Ende des Gebäudes schließt sich ferner ein kleinerer Raum (4 × 3,20 m) an. Am NO-lichen Ende dieses letzteren Raumes kam beim Zusammentreffen der Wände ein auf der einen Seite bogenförmig gearbeiteter roter Stein — annehmbarerweise die Trommel einer Halbsäule (56 × 46 × 25 cm) aus einer stark rußigen Schicht zutage. N-lich kann man die Abmessung des Gebäudes nicht bestimmen, da es in derzeit bebautem Bereich liegt. An der Ausgrabung nahmen die Universitätshörerinnen Margit Dax und Viola Dobosi teil.

Margit Kanozsai

Kisapostag (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (109. XL.). Nahe zur Dunaújvároser Gemarkung von Kisapostag kamen die Spuren eines römischen vicus am Hang neben dem Farkas-ér zutage. Oberhalb des Hosszúvölgy-dűlő in 162,80 m Entfernung vom Farkas-ér fanden wir ein Haus mit Lehm Boden. SO-lich von diesem Profil kam 30 cm unterhalb der Erdoberfläche die steinerne Apsis einer Villa zum Vorschein.

Eszter B. Vágó

Kővágóörs-Ecsérpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). S. Seite 308.

Örvényes-Hosszúréték dűlő (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (116. XLV.). Die 1958 begonnenen Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Das Badehaus, dessen Umrisse sich 1961 bereits zeigten wurde freigelegt. Das Gebäude ist in vier Teile gegliedert: 1. apoditerion — auf dem Fußboden lag eine kleine Säule aus weißem Marmor; 2. ein Raum mit Mosaikfußboden und Marmorbassins, Hypocaustum-Heizung; die Wände sind mit tubenförmigen Heizröhren gegliedert; 3. ein Raum mit Apsis, dessen Fußboden mit buntem Marmor ausgelegt ist, die Seitenwände sind mit weißem Marmor überzogen. Stufen aus Marmor führen hinauf zum Rand bzw. in das Bassin, das mit Marmor innen ausgelegt ist; 4. das Dampfbad mit Bänken, die mit Terrazzo verputzt sind. Das Badehaus und die 1958—61 freigelegten Gebäude umrahmen einen kleinen Platz. Auch an der SW-lichen, bisher unbekannten Seite dieses Platzes erscheinen Gebäude-spuren. Von den kleineren Funden ist ein mit Relief verzierter Grabstein der bedeutendste. Das Relief stellt eine, eine Blumenguirlande tragende nackte Figur dar.

Tihámér Szentlélek

Pécs-Postzentrale (47. XXVI.). Anschließend an jene preventive archäologische Ausgrabungen, die anhand des Baues der Postzentrale 1961 begonnen wurden haben wir unsere Forschungen im Hof der Postzentrale (Jókai Mór u. 10) fortgesetzt. Hier wurden weitere große römische Gebäuderuinen freigelegt, die mit den im vergangenen Jahr ausgegrabenen (im kleinen Park W-lich der Postzentrale) in enger Verbindung stehen. Von den dieses Jahr zutage gekommenen Gebäudeteilen ist vornehmlich jenes, auf das 1—2. Jh. u. Z. anzusetzende Badebassin bemerkenswert, in dem mehrere Verwüstungsniveaus zu beobachten sind. Der Boden des Beckens war mit äußerst dickem, rosafarbenem Terrazzo verputzt, in der SW-lichen Ecke war ein Abführkanal. Die Wände des Bassins waren mit einer fünffachen isolierenden Schicht verputzt. Über den aus dem 1—2 Jh. stammenden Gebäudekomplex wurden im 3—4. Jh. aus bedeutend schlechterem Material Gebäude errichtet, deren mehrfach aufgefüllte und vernichtete Schichten wir im Bassin und dessen Umgebung fanden. — Die Mauern der römischen Gebäude wurden auch im Mittelalter gebraucht, was aus den Münz- und Keramikfunden hervorgeht. Ein Denkmal der anderthalb Jahrhunderte dauernden Türkenherrschaft ist eine türkenzeitliche Brunnen- und Keramikfunde innerhalb des Ausgrabungsgebietes.

Ebenfalls im Zusammenhang mit dem Bau der Postzentrale haben wir auch in der Dicska Győző u., im Garten der evangelischen Kirche Ausgrabungen ausgeführt. Als Ergebnis dieser zwecks Orientierung ausgeführten Arbeit kam ein W-O-licher stark einstülpförmiger Abschnitt einer Straße zum Vorschein.

Ecke Rákóczi út — Jókai utca wurde im Rahmen der topographischen Erforschung von Pécs eine preventive Ausgrabung vor dem Bau eines modernen Häuserblocks ausgeführt. Dabei kamen der mehrere Perioden aufweisende Terrazzo-Fußboden eines römischen Gebäudes und der Abwasserkanal zutage. An der Ausgrabung nahm Oberingenieur Kornél Seidl und Universitätshörerin Erzsébet Jerem teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (51. XXIX.). Im November 1962 wurde in der zwischen Szakony und Gyalóka liegenden römischen Siedlung eine Plangrabung der Ung. Akademie der Wissenschaften ausgeführt. Man darf die Siedlung wahrscheinlich mit jenem frühkaiserzeitlichen Auxiliarlager identifizieren, das auf Grund der Inschriften in der Umgebung von Gyalóka bereits früher vermutet wurde. Bei der Ausgrabung kam am östlichen Ufer der Répce ein vallum-System und die Reste eines parallel zu diesem orientierten Gebäudes ans Tageslicht. Das geringe Fundmaterial darf man auf

⁴ Kanozsai M.—Szentlélek T.: A kádártai ásítás (Die Ausgrabung in Kádárta) I. Rég. Dolg. 2 (1960) 67—75. Taf. II, 1—5.

das 1. Jh. u. Z. ansetzen. Bei der Ausgrabung war in der unterhalb der römischen Siedlung befindlichen Schicht eine bronzezeitliche (Gátaer) Siedlung zu beobachten; oberhalb der römischen Siedlung waren die Reste eines mittelalterlichen Dorfes mit Backofenspuren. An der Ausgrabung nahm Universitätsassistent Géza Komoróczy teil.

Géza Alföldy

Szászhalombatta (Kom. Pest, Kr. Buda) (117. IV.). Im Februar 1962 wurden beim Rinnengraben die canabae des bei Szászhalombatta bekannten römischen Lagers (Matica) durchquert. In der canabae kann man zwei Hauptbauperioden absondern: Anfang des 2. Jhs. u. Z. entstand ein aus Wohnhütten bestehendes Dorf, das an der Wende des 2/3. Jhs. von einer Siedlung mit Steinbauten abgelöst wurde. In der Fortsetzung des nördlichen Tores des Lagers (porta principalis sinistra) konnte man die Reste der Limesstraße beobachten. An der Rettungsgrabung nahmen die Universitätshörer Erzsébet Borzsák, Dénes Gábler, Mária Pető, Miklós Szabó und Zoltán Tagányi teil.

Géza Alföldy

Szentendre (Kom. Pest) (118. XXXIV.). Vor den Häusern Nr. 14 und 16 der Kossuth Lajos utca, außerhalb des römischen Lagers, kamen beim Kabellegen das Hypocaustum eines römischen Gebäudes und Kauereste ans Tageslicht, unmittelbar unter dem heutigen Straßenniveau. In den Mauern war eine aus Hohlziegeln verfertigte Heizanlage. Aus der Schuttschicht konnten wir Stempelziegel der syrischen Cohorte sammeln.

Sándor Soproni

Szilágy (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (119. XXVI.). Im Hof des Staatsgutes von Szilágypuszta stieß man beim Bau der Wasserleitung auf einen Grabstein von 205 × 105 × 30 cm Größe. Die kurze Forschung in der Umgebung des Fundortes führte zu keinem Ergebnis.

László Papp

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (121. XXXVI.). Die Ausgrabung der Siedlung wurde an 3 Stellen fortgesetzt. Nach Beendigung der vollständigen Freilegung des III. Gebäudes erschien ein aus einem einzigen Raum bestehendes, nördlich mit einer Apsis abgeschlossenes Gebäude von 18 × 12 m, das seinem Grundriß nach eine altchristliche Basilika gewesen sein dürfte. Der Eingang war wahrscheinlich auf der Südseite, hier wurden die Mauern später abgetragen. Vor dem Gebäude war ein breiter gepflasterter Platz, die Fortsetzung der vor der Villa I. beobachteten Straße. Das III. Gebäude entstand, wie aus den am Gehsteigniveau gefundenen Münzen hervorgeht, im zweiten Viertel des 4. Jhs. Unterhalb des Niveaus des 4. Jhs. kam ein Terrazzofußboden guter Qualität zutage, der zu einem größeren, anders als das III. Gebäude orientierten und sorgfältiger als dieses gemauerten Gebäude gehörte. Auf dem Terrazzofußboden und in den W-lich der Basilika liegenden Räumen des Gebäudes legten wir viele Freskenfragmente frei. Von diesen waren besonders die auf dem Terrazzofußboden in mehreren Schichten aufeinandergestürzten Fragmente bedeutend, mit großen Porträts in Medailloneinfassung und figuralen Szenen. Am Rand des Terrazzofußbodens blieb ein Teil des Freskos in 4 m Länge und 40–60 cm Höhe am ursprünglichen Platz bestehen. Auf dem Niveau lagen Severus-zeitliche Denaren und Antoninianer, doch verweisen auch die Porträts orientalischen Charakters auf diese Zeit. Unterhalb des Niveaus des großen Gebäudes mit Fresken folgt noch eine ca. 3 m dicke Schicht, deren unterer Teil von einer Münze des Domitian datiert ist. In der mächtigen, in mehrere Niveaus gegliederten Kulturschicht ist in den höheren Niveaus ein großer Brand zu beobachten, der auf Grund des Fundmaterials mit den Verwüstungen der Markomannenkriege in Ver-

bindung zu stehen scheint. Die im vorigen Jahr begonnene Freilegung des IV. Gebäudes wurde fortgesetzt, wir versuchten vor allem seine Abmessungen zu bestimmen. In W-O-licher Richtung gelangt das nicht, da der in den 20er Jahren des vergangenen Jahrhunderts gebaute Sárvíz-Kanal das westliche Ende des Gebäudes vernichtete. Die übriggebliebene Länge des Gebäudes beträgt 58 m, es ist 17 m breit. Es besteht aus zwei Reihen von Räumen von je 6 × 6 m, es ist an der Straße, die es von der I. Villa absondert, mit einer Säulenreihe abgeschlossen. An der südlichen Längsseite sind regelmäßig angebrachte Säulenfundamente verblieben. Die Schichten des Gebäudes wurden im Mittelalter stark aufgestöbert, in einem Raum kam eine große mittelalterliche Abfallgrube zutage. Auch die Freilegung des spätrömerzeitlichen Gräberfeldes von Margitta wurde fortgesetzt, wir haben die Gräber 99–192 freigelegt. Die Gräber stammen meist aus dem letzten Drittel des 4. und vom Anfang des 6. Jhs. Mitarbeiter waren Zsuzsa Bánki, Eszter Geszti, Margit Kanozsay, die Restauratorin Judit Perjés; ferner nahmen an der Ausgrabung die Universitätshörer Margit Dax, Tibor Kovács, Vera Lányi und Vera Molnár teil.

Jenő Fitz

Tüskevár (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (57. XLV.). Die mit der Unterstützung des Kreisrates von Devecser ausgeführte Ausgrabung brachte zuerst im Sárréti-Anger eine römerzeitliche Villa zutage: einen Bau von 14 × 25,60 m mit 6 Räumen. Die Mauern wurden mit wenig Ausnahmen alle in den letzten Jahrzehnten ausgehoben. Der Fußboden ist einfacher Terrazzo mit Kanalisation darunter. Das Alter darf auf das 4. Jh. angesetzt werden. Unterhalb und um das Gebäude herum erschienen neolithische Keramik und auch völkerwanderungszeitliche Scherben mit Wellenlinienverzierung. Nahe zur Bahnstation, im Kőhányási-Anger, begannen wir die Freilegung eines größeren Gebäudes, das länger als 32 m ist. Hier konnte man unterhalb des in großen Flächen verbliebenen Terrazzofußbodens teilweise auch die Spuren der Luftheizung beobachten. Die Mauern sind auch hier ausgehoben worden; man darf es ebenfalls auf das 4. Jh. ansetzen. An der Ausgrabung nahm Universitätshörerin Márta Kelemen teil.

Ákos Kiss

Visegrád-Várkertdűlő (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (124. IV., XLVI.). In der Nachbarschaft des mittelalterlichen Basiliterklosters stieß man beim Straßenbau auf Siedlungsspuren. Bei der Rettungsgrabung kam ein römischer Wachturm und eine Siedlung, ferner die Überreste eines Dorfes aus dem 9–11. Jh. zum Vorschein. Der der Donau zu liegende Teil des Wachturmes wurde beim Erdabtragen im Jahre 1938 bereits verwüstet. Der kleine, viereckige Turm dürfte Ende des 2. Jhs. errichtet worden sein und ging in der Mitte des 3. Jhs. zugrunde. Er war von einem Grabensystem umgeben. Aus dem Turm kamen die Stempelziegel der syrischen cohors und der legio II. adiutrix zutage. Um seine Ruinen herum wurden noch im 3. Jh. in die Erde vertiefte Häuser mit Rutengeflecht gebaut. Bisher wurden zwei Häuser ganz freigelegt, in denen ein bzw. zwei Backöfen waren. Aus dem Schutt des einen Hauses kam eine aus Kupferblech hergestellte Frauenmaske zum Vorschein.

Vom Dorf des 9–11. Jhs., das auf die römischen Ruinen gelagert war, haben wir 1955 und 1960 bereits gewisse Teile ausgegraben. Nun legten wir 6 in die Erde vertiefte Häuser (zwei von diesen mit zwei Backöfen), eine Grube und Reste eines Schmelzofens, ferner einen Teil eines eingestürzten langen Stollens frei. Von den Funden sind ein landnahmezeitlicher Anhängerbeschlagn und die im Schmelzofen gefundenen Gußladen der Erwähnung wert. Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft waren Miklós Héjj, Júlia Kovalovszki, Nándor Parádi, Dénes Gábler, Mária Pethő, Zsuzsa Lovag und Miklós Szabó.

Sándor Soproni — István Mért

B) Große Ungarische Tiefebene

Debrecen-Nagyerdő (126. IV.). Wir haben den zum System des Csörsz-Grabens gehörenden, hier »Ördög-árka« genannten Wall in der Mitte des Nagyerdő durchquert. Wir erhielten gute Angaben hinsichtlich der Rekonstruktionsmöglichkeiten des Grabens bzw. des an seiner Westseite errichteten Wall. An der Ausgrabung nahm Sándor Soproni teil.

Pál Patay

Heves (Kom. Heves, Kr. Heves) (92. X.). Am alten Marktplatz, bei der Viehpaßstelle, am Rande einer Sandgrube legten wir ein S-N-lich orientiertes Körpergrab und eine elliptische Wohngrube frei, beide aus der spätsarmatischen Zeit. An zwei Stellen gruben wir auch Gruben mit aus dem 9–10. Jh. stammenden Material aus.

János Szabó

Kál (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (200.). Wir haben den Csörsz-Graben an zwei Stellen durchquert, um seine Abmessungen und Konstruktion zu klären. An der Ausgrabung nahmen Vilmos Balás und Nándor Kalicz teil.

Sándor Soproni

Mezőcsát-Hörscögös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). S. Seite 298.

Nádudvar-LPG Vörös Csillag (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány). S. Seite 298

Petőfiszállás-Gehöfte (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (69. LIII.). Das Forschungsinstitut »Duna-Tiszaközi Kísérleti Intézet« ließ zwecks Obstbaumpflanzung ein Gebiet von etwa 6 Joch tiefpflügen, wobei ein sarmatenzeitliches Gräberfeld und eine Siedlung aufgewühlt wurden. Bei der Rettungsgrabung gelang es, aus einer völlig intakten Schicht des unaufgewühlten Teiles 3 sarmatenzeitliche Gräber freizulegen. Wir fanden auch früheisenzeitliche Spuren.

Béla Bálint

Szabadzállás-Józan (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse). S. Seite 298

C) Ungarisches Hochland

Isaszeg-Katonapallag (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (128. IV.). In einem abgeforsteten Gebiet befinden sich etwa 40 Tumuli, die durchschnittlich 1 m hoch sind. Die dieses Jahr freigelegten, aber ausgeraubten Tumuli stammten ihren Funden zufolge aus der Sarmatenzeit.

Éva Garam

Mogyoród (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (129. IV.). Wir durchquerten den am Grat Somlyóhegy sehr intakten Teil des Csörsz-Grabens. Wir gewannen wertvolle Angaben bezüglich Abmessungen und Konstruktion des Grabens und an dessen S-Seite erhobenen Wall. Mit weiteren 6 Forschungsgräben konnten wir die Spurlinie des Csörsz-Grabens in einem weiteren ca. 1 km langen Abschnitt nachweisen, wo dieser auf der Oberfläche bereits überhaupt nicht mehr erkenntlich ist. An der Ausgrabung nahmen Vilmos Balás und Sándor Soproni teil.

Pál Patay

Szilvásvárad (Kom. Heves, Kr. Eger) (99. X.). An der Stelle der 1959 ausgeführten Probegrabung begannen wir die Freilegung der kaiserzeitlichen Siedlung. Wir gruben zwei Wohnhäuser und eine Abfallgrube aus. Die freigelegten Teile der Siedlung lieferten reiches Material zur Geschichte der in Nordungarn fortlebenden keltischen Einwohnerschaft und ihrer Handelsbeziehungen zu Pannonien. Unterhalb der im Szalajka-Tal sich lang erstreckenden kaiserzeitlichen Siedlung befinden sich Siedlungsspuren der Bükker Kultur.

Agnes Salamon

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

A) Transdanubien

Andocs, Temető u. (Kom. Somogy, Kr. Tab) (25. L.). Bei Erdgewinnungsarbeiten kamen Gräber zutage. Bei der Rettungsgrabung legten wir 15, aus dem 7. Jh. stammende awarische Gräber frei, die die Skelette der zur Mittelschicht der awarischen Gesellschaft gehörenden Menschen beherbergten.

Balázs Draveczky

Balatonfüzjő-Szalmásky telep (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (130. XLV.). In der Fortsetzung der im vergangenen Jahr begonnenen Rettungsgrabung legten wir 25 gefährdete Gräber frei. Sie waren meist Kindergräber; die Gräber der Erwachsenen sind größtenteils ausgeraubt. Die Funde geben als Alter des Gräberfeldes die Wende des 7. Jhs. an. An der Ausgrabung nahmen Universitätshörer Mátyás Szőke, István Torma, Sándor Tóth und Péter Németh teil.

István Éri

Bóly (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (29. XXVI.). In der Fortsetzung der Rettungsgrabungen bzw. Ausgrabung der Jahre 1960–61 legten wir in Bóly-Szibertpuszta weitere 26, z. T. verwüstete Gräber des awarischen Gräberfeldes frei, von denen 3 Reiterbestattungen waren. Es erwies sich, daß das Gräberfeld aus einer größeren und einer kleineren Gruppe von Gräbern besteht, die annehmbarerweise auch im Alter verschieden sind. In einem Grab der größeren Gruppe lag ein Skelett in Hockerstellung mit Kamm und anderen Objekten als Beigaben. Ansonsten ist der Charakter der Gräber mit dem der früher freigelegten identisch.⁵

László Papp

Halimba (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (106. IV.). Die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Halimba wurde 1962 fortgesetzt. Die Gräber 17–100 wurden ausgegraben. Die Fläche von 50×16 m umfaßt den bedeutendsten Teil des Gräberfeldes, hier fanden wir Gräber aus dem 7–9. Jh. Die frühesten Gräber sind größtenteils aufgewühlt, die aus der spätesten Zeit stammenden sind die ärmsten. Einige Gräber entstanden bereits zur Zeit der Landnahme der Ungarn. Im Bereich des awarischen Gräberfeldes fanden wir einige, mit aus dem 11–12. Jh. stammenden Scherben datierte runde Zeltstellen. An der Ausgrabung nahmen Universitätshörerin Sarolta Szatmáry und Anthropologe Dezső Gyula teil.

Gyula Török

Hegykő, Mező u. (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (140. XXIX.). Die Freilegung des langobardischen Gräberfeldes (Mező u. 19.) wurde beendet. Mit den diesjahr zutage gekommenen 5 Gräbern beträgt die Gesamtzahl der Gräber 81. Mitarbeiter war Péter Németh.

István Bóna

Kádárta-Schottergrube (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (108. XLV.). Bei den beim Schottergewinnen zutage kommenden langobardischen Gräbern führten wir zwei Rettungsgrabungen aus. Weitere 4 Bestattungen kamen ans Tageslicht. An der Arbeit nahmen István Torma und Péter Németh teil.

István Bóna

Márfa-Döglút (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (133. XXVI.). Beim Graben des Schindangers wurde ein spätawarenzeitliches Grab vernichtet. Bei der Rettungsgrabung wurden 9 spätawarenzeitliche Gräber freigelegt, von denen eines ein Reitergrab war. Dieses wurde »in situ« ausgehoben.

Attila Kiss

⁵ Erscheint in JPMÉ 1962.

Tüskvár (Kom. Veszprém, Kr. Devecser). S. Seite. 302.

Várpalota (Kom. Veszprém) (135. XLV.). Neben der Landstraße Nr. 7, am westlichen Rand der Stadt kamen beim Fundamentieren des neuen Gymnasiums ca. 60 Gräber zutage aus dem Bereich des bereits früher bekannten, 1938 von László Nagy und 1943 wieder angegrabenen awarischen Gräberfeldes. Aus den von den Arbeitern aufgestöberten ca. 50 Gräbern konnten lediglich die Funde gerettet werden, von denen das Material eines Frauengrabes mit wertvollem Gold- und Silberschmuck und Amulett das hervorragendste ist. Die systematische Rettungsgrabung konnte kaum einige Gräber bergen. An der Arbeit nahmen K. Nagy und Kinga Éry, ferner Universitätshörer István H. Horváth, Attila Kiss und Mátyás Szőke teil.

István Éri

B) Große Ungarische Tiefebene

Fajsz-Garadomb (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (62. I.). In der Sandgrube der LPG Dunagyöngye fanden die Arbeiter 3 Gräber. Das mit Silberplatten bedeckte Schwert, der Dolch und die Pfeilspitzen des mittleren Mannes wurden dem Museum geschenkt. Die Rettungsgrabung zeitigte 5 Gräber mit sehr reichen — in der Umgebung verhältnismäßig seltenen — Beigaben. Die ebenda gefundenen 12 Abfallgruben enthielten bronzezeitliche Scherben.

Mihály Köhegyi

Heves (Kom. Heves, Kr. Heves). S. Seite 303.

Karcag-Bugyogói halom (Kom. Szolnok) (64. XXXVIII.). Im Staatsgut von Karcag-Tilalmas begann man im Oktober 1962 das Hügelgrab von 20 m Radius und 3,5 m Höhe gänzlich abzutragen. Die mechanisierte Arbeit vernichtete in der oberen Schicht des Hügels etwa 15—20 awarische Gräber. Das Material von weiteren 4, N-S-lich orientierten Gräbern rettete István Kovács, der Amtsdieners des Museums von Karcag. Bei der Rettungsgrabung, die nach fast vollständigem Abtragen des Hügels erfolgt war, fanden wir die Grabkammer, in der ein Skelett in Hockerstellung der frühbronzezeitlichen Ockerfarbengräberkultur lag, ohne Beigaben.

Zsolt Csalog

Kenderes-Telekhalom, Fischweiher (Kom. Szolnok, Kr. Kunhegyes) (65. IV.). Die Telekhalomer Produktionseinheit des »Középtiszai« Staatsgutes ließ einen Weiher graben. Bei der Arbeit mit dem Bulldozer stieß man auf Gräber. Bei der Rettungsgrabung legten wir 82 awarische Gräber frei, in denen aus Blech gepreßte und gegossene Gürtelgarnituren mit Rankenmotiv gleichwohl erschienen. Das Allgemeinbild des Gräberfeldes ist auf Grund der Funde ärmlich.

Éva Garam

Madaras-Ziegelei (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (137. I.). Die mehrere Jahre währende Ausgrabung des Gräberfeldes wurde beendet. Dieses Jahr wurden die Gräber 70—92. freigelegt. In Richtung des Nordrandes des Gräberfeldes erschienen immer weniger Beigaben, doch fanden wir in dieser Gruppe das einzige Frauengrab mit Goldohrringen. NW-lich war das Gräberfeld von Bestattungen in Hockerstellung abgeschlossen, das letzte Grab im nördlichen Ende stand ganz senkrecht zu den übrigen und in Hockerstellung. Am Rand der Sandgrube wurde auch ein arpadenzeitlicher Backofen freigelegt.

Mihály Köhegyi

Rákóczi-falva-Kastélydomb (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok). S. Seite. 298.

Tápé-Lebő, Kishomokos (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (79. XXXII.). Im September 1962 wurden beim Sandgewinnen mehrere Gräber, darunter ein Reitergrab vernichtet. Bei der Rettungsgrabung legten wir 16

Gräber frei, von denen 7 aufgestöbert bzw. gänzlich verwittert waren. In 11 Gräbern fanden wir verschiedene Beigaben, die für das Ende der Awarenzeit charakteristisch sind.

Alajos Bálint

C) Ungarisches Hochland

Sajószentpéter (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (95. XVII.). In der Sandgrube beim Treffpunkt der Edelényer Landstraße und der Borsodszirákai Verbindungsstraße fand man seit vielen Jahren Skelette und Urnen. Nach Meldung der Funde wurde eine Ausgrabung ausgeführt, bei der 5 Brandschüttungsgräber, ferner 3 spätskythische Körperbestattungen und eine keltische Körperbestattung zutage kamen.

Tibor Kemenczei

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

A) Transdanubien

Mózs (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (141. XXXIII.). In der »Százardomb« genannten Sandgrube am SO-lichen Rand der Gemeinde, in einem ausgetrockneten Weingarten retteten wir 88, in Reihen angeordnete Gräber eines aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes. In der östlichen Hälfte des Gräberfeldes befanden sich auf die Mitte des Jahrhunderts hinweisende, im westlichen Teil auf die zweite Hälfte des Jhs. hinweisende Gräber.

Gyula Mészáros

Nagyvázsony (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (142.). Der Fundort jener landnahmezeitlicher Gräber, die um die Mitte des Jahrhunderts am Acker von Dániel Szőke zutage gekommen waren, wurde 1958 bereits in großen Zügen bestimmt. Nun haben wir die Lage mit einer Probegrabung geklärt. Der Fundort befand sich NW-lich des Dorfes, am östlichen, d.h. der nach Nagyharaszti führenden Straße zu liegenden Ende des Sönkolyos-Ackers. Die kurze Ausgrabung zeitigte keine Gräber. An der Ausgrabung nahm Péter Németh teil.

István Dienes

Szentendre-Füllhalterfabrik (Kom. Pest) (118. IV.). Die Rettungsgrabung im langobardischen Gräberfeld wurde fortgesetzt. Mit den weiteren 15 Gräbern erreicht die Gesamtzahl der geretteten Bestattungen 80. Die am Rand des Gräberfeldes geborgenen Gräber waren ärmlich. Die Beigaben sind: Ohringe aus Bronze, Perlen, Spinnwirtel, Gefäße. Mitarbeiter war Mátyás Szőke.

István Bóna

Visegrád-Várkert dűlő (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Seite 302.

Zalavár-Récskút (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (145. IV.). Im Laufe der Ausgrabungen des Jahres 1961 haben wir festgestellt, daß dem Bau der steinernen Basilika ein ebenso orientierter, doch aus Holz konstruierter Bau — aller Wahrscheinlichkeit nach eine Kirche — vorausging, die für kurze Zeit auch von einem Kirchhof umgeben war. Während der kurzfristigen Ausgrabung hatten wir keine Gelegenheit, die der Basilika zeitlich vorangehende Kirche im Raum genau zu bestimmen: dazu kam es erst bei den Ausgrabungen des Jahres 1962. Dabei mußten einige diesbezügliche Beobachtungen des Vorjahres und auch die allgemein akzeptierte Datierung der steinernen Basilika modifiziert werden. Die der steinernen Basilika vorangehende Kirche hatte tatsächlich drei Schiffe, war aber im Osten nicht gerade, sondern leicht bogenförmig abgeschlossen. Der westliche Abschluß war nicht klar erkenntlich, da der Boden durch spätere Eingrabungen stark aufgestöbert war, man darf hier aber mit großer Wahrscheinlichkeit mit einer turmartigen Ausbildung der Fassade rechnen. Auch wurde es klar, daß diese große Kirche (alle ihre Wände übertreffen die der steinernen Basilika), die aus Stein und Holz konstruiert war, nicht der erste kirchliche

Bau im Fundort war. Eine kleinere Kirche aus Holz ging ihr voran, auf die neben den Pfostenlöchern auch jene Gräber hinweisen, die eng nebeneinander und aufeinander gedrängt einen zentralen, grabfreien Platz: die Stelle der ersten hölzernen Kirche umgeben. Die Bestattungen, die älter als die steinerne Basilika sind, entsprechen zwei Hauptperioden: ein Teil gehört zur kleinen Holzkirche, der andere zu der zweiten Kirche. Für beide Perioden sind die Bestattungen in Holzsärgen und der Mangel an Beigaben kennzeichnend. Zur Zeit der zweiten Kirche erfolgten die Bestattungen vornehmlich an ihrer westlichen Seite. Den hier zutage gekommenen Ohringen von Traubentypus zufolge erfolgten sie in der zweiten Hälfte bzw. im letzten Drittel des 9. Jhs. Die Datierung der zweiten Kirche und zugleich der dritten Kirche des Bereiches (der steinernen Basilika) war durch das Verhältnis der Schichten in einem, unmittelbar an der Ostmauer der steinernen Basilika erschlossenen Profil möglich. Während in den übrigen Bereichen der Ausgrabung oberhalb der gelben Sandschicht, die die Jungfernerde bedeutet, in der dunkelbraunen lehmigen Schicht, in der auch die Pfostenlöcher der zweiten Kirche erscheinen, nur römische und urzeitliche Scherben zutage kommen, weist diese Schicht des erwähnten Profils starke Brandspuren auf und enthielt sogar versengte Balken: der Untergang des Gebäudes kann mit den zwischen den Balkenresten gefundenen Scherben auf Ende des 8. — Anfang des 9. Jhs. datiert werden. Das im Profil gefundene Grab wurde in die Brandreste vertieft, das Grab selbst wurde von einem Pfostenloch der zweiten Kirche aufgewühlt. Das bedeutet soviel, daß man innerhalb des 9. Jhs. mit zwei Holzkirchen zu rechnen hat; die steinerne Basilika hingegen kann keineswegs aus dem 9. Jh., sondern nur aus der Arpadenzeit stammen. Daß sie nicht jünger als die Regierungszeit der Arpaden ist, beweist der Umstand, daß unterhalb des Gehsteigniveaus, das der südlichen, erhöhten Schwelle entspricht, keine jüngere Scherben als die Regierungszeit der Arpaden zutage kamen. Auch ist es nun klar, daß in diesem Bereich während des Bestehens der steinernen Basilika keine größeren Bestattungen erfolgt waren, es kam kein einziger arpadenzeitlicher Schläfenring zutage, und wir fanden nur einige solche Gräber, die in die Planierungsschicht der zweiten Kirche eingegraben gewesen wären.

Bei der westlichen Seite der zweiten Kirche erschienen Siedlungsspuren, z. T. aus der ihr vorangehenden, z. T. aus der auf sie folgenden, aber der steinernen Basilika noch vorangehenden Periode. Diese müssen noch geklärt werden, ebenso, wie jene Befestigungsreste, die nördlich der steinernen Basilika bzw. der übereinander geschichteten Kirchenbaureste zutage gekommen sind: Reste einer stark zerstörten, z. T. ausgehobenen Steinmauer und Pfostenlöcher.

Die Ausbreitung der Bestattungen muß an einigen Stellen ebenfalls noch geklärt werden. An der Ausgrabung nahmen Universitätshörer Irén Juhász, Dénes Gábler, Károly Mesterházy und Sarolta Szatmáry teil.

Agnes Cs. Sós

B) Große Ungarische Tiefebene

Bihardancsháza (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú) (146. IV.). In der Sandgrube des Halomszer genannten Hügels, der eine Tell-artige Siedlung der frühbronzezeitlichen Tiszapolgärer Kultur ist, wurden die Gräber eines Gräberfeldes des 11. Jhs. verwüstet. Die kurze Rettungsgrabung zeitigte 10 Gräber. Interessant ist Grab 1 mit Pfeil und Bogen.

Pál Patay

Csongrád-Felgyő (Kom. Csongrád), (147. XXXII.). Im Jahre 1962 wurden an der annehmbaren nördlichen Grenze und am westlichen Rand der aus dem 10. Jh. stammenden Siedlung ein 700 m langer, durchschnittlich 120 cm tiefer Graben gegraben, zwecks Legung der Wasserleitung. Unsere erste Aufgabe war, die im Graben

erscheinenden Verfärbungen zu klären, freizulegen und auszumessen. In der Folge erwies es sich, daß die nördliche Grenze der Siedlung tatsächlich dort verläuft, wo sie angenommen wurde und daß diese vom — im folgenden in seiner Ausdehnung zu kontrollierenden — Graben nur stellenweise durchquert worden ist. Aus einer Verfärbung des westlichen Grabens gruben wir eine zweimal erneuerte Wohnhütte aus, aus deren Auffüllungsschicht eine vom Anfang des 11. Jhs. stammende vergoldete Buchschnalle aus Gold zutage kam, die neben den bisherigen einen weiteren Stützpunkt zur Datierung der Siedlung auf das 10. Jh. bot. Neben dem Ürmös-Gehöft setzten wir die Ausgrabung, anschließend an die früheren Profile, fort. Von Bedeutung sind zwei Brandgräber vom Pókaszepteker Typus, die neben der awarischen Ureinwohnerschaft des Gebietes auf das Erscheinen der Slawen hinweist. Neben großen Aschgruben erschien der Grundriß eines Hauses.

Gyula László

Madaras-Ziegelei (Kom. Bács-Kiskun Kr. Baja) S. Seite 304.

Magyarhomorog-Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztés) (66. IV.). In der Fortsetzung der Ausgrabungen des Jahres 1961 legten wir weitere 33 Gräber frei: 17 aus der Zeit der ungarischen Landnahme, 12 O-W-lich orientierte kupferzeitliche (Bodrogresztür Kultur) und 4 N-W-lich orientierte keltische. Zwei komplette Reihen und einige separat liegende Gräber des landnahmezeitlichen Gräberfeldes wurden bisher freigelegt. Auch in der Nachbarschaft der typisch ungarischen Gräber erschienen Schläfenringe. Wir machten wertvolle Beobachtungen bezüglich der Konstruktion der Köcher und der Anwendung der typischen Leichen-tücher. Ein Teil der kupferzeitlichen und der keltischen Gräber war reich an Beigaben. An der Ausgrabung nahmen die Praktikanten Kornél Bakay, László Kovács und András Pálóczi Horváth teil.

István Dienes

Rákóczi-falva-Kastélydomb (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok). S. Seite 298.

Szabadkígyós, Sandgrube der Lehrwirtschaft (Kom. Békés, Kr. Gyula) (148. XII.). In der Nähe des zu Újkígyós gehörenden Bozsó-Gehöftes kamen beim Sandgewinnen landnahmezeitliche Gräber zutage. In einem der Gräber waren auch Pferdeknöchel. Bei der Rettungsgrabung stießen wir auf 3, stark aufgestöberte Gräber mit je einer Beigabe (Drahtreifen, Trense und Eisenmesser).

András Pálóczi Horváth

Tótkomlós-Gyulamező (Kom. Békés, Kr. Orosháza). S. Seite 301.

C) Ungarisches Hochland

Aldebrő-Mocsáros (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (149. X.). An der O-Seite der nach Feldebrő führenden Landstraße wurde in der Hügellehne eine Sandgrube eröffnet. Bei der Rettungsgrabung legten wir 31, W-O-lich orientierte Gräber frei, deren Alter auf die zweite Hälfte des 10. Jhs. anzusetzen ist. Die westliche Hälfte des Gräberfeldes in Gruppensystem ist zugrunde gegangen, die Ränder des übriggebliebenen Teiles erreichten wir in jeder Richtung. Aus dem Nachlaßmaterial ist ein silbernes Scheibenpaar mit Greifendarstellung bemerkenswert; der Träger hatte einen trepanierten Schädel. Nahe zu ihm nördlich lag ein Sklave in Hockerstellung.

János Szabó

Trizs (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Putnok) (150. XVII.). W-lich des Dorfes erschien neben einem kleinen Bach viel Eisenschlacke auf der Erdoberfläche. Mit der Unterstützung des Hüttenbauhistorischen Komitees führten wir eine Ausgrabung aus. Drei Schmelzgruben mit je einem Schmelzofen wurden freigelegt; in

der einen kamen noch zwei, aus einer früheren Periode stammende Ofenspurens zutage. Mit Hilfe eines Probegrabens konnten wir das Vorhandensein von weiteren 6 Werkstätten bestimmen, aus diesen legten wir weitere zwei Öfen frei. Die Öfen sind gleichen Typus. Vorne haben sie eine große Öffnung, ihr innerer Durchmesser ist 30, die bestehen gebliebene Höhe 40—60 cm. Bei den drei freigelegten Werkstättengruben fanden wir 2500 Bläseröhren. Verhältnismäßig viele Scherben, ein Meißel aus Eisen und ein langer Eisenhaken kamen noch zutage. Die Scherben stammen aus dem 9—11. Jh.

Gyula Nováki — Gábor Vastagh

UNGARISCHES MITTELALTER

A) Transdanubien

Bicske-Hösök tere (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (153. XXXVI.). Bei der Rettungsgrabung kamen ein frühmittelalterlicher Friedhof und die Fundamentmauern der in diese eingegrabenen Kirche zutage. Die freigelegten Gräber darf man auf die Zeit zwischen dem Ende des 12. Jhs. und dem Anfang des 14. Jhs. ansetzen. Aus der Kirche wurden bisher der mit zwei Strebeböfeln unterstützte Turm und die Ausgangsmauern des Schiffes freigelegt. Der Bau darf auf die Mitte des 14. Jhs. angesetzt werden.

Gyula Rosner

Bicske-Tóradűlő (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (153. XXXVI.). In der Fortsetzung der 1960 begonnenen Ausgrabung kam eine romanische Kirche zutage mit halbkreisförmigem Sanktuariumabschluß, Triumphbogen, viereckiger Sakristei an der NW-lichen Ecke und einem Turm bei der westlichen Fassade. Im Zentrum der Apsis befinden sich Pfostenlöcher. Das Gebäude wurde im 13. Jh. auf einmal eingerissen, an seiner Stelle beobachteten wir Siedlungsspuren. Der Kirchhof ist noch unerforscht. Am Osthang des Hügels sind Spuren einer aus dem 13—14. Jh. stammenden Siedlung zu sehen.

Alán Kralovánszky

Budapest I., Hess András tér 1 (14. V.). Hier und im Erdgeschoß des Hl. Nikolaus-Turmes des Dominikanerklosters führten wir eine Rettungsgrabung aus. Im Inneren des Turmes legten wir einen Backofen aus dem 17. Jh. frei. Neben dem Turm (im ehemaligen Finanzministerium, Hess András tér 1) legten wir das gotische Schiff der Dominikanerkirche bzw. dessen erstes Gewölbe mit vier Pfeilern und den Resten des ursprünglichen Ziegelfußbodens frei. In einem Forschungsgraben begannen wir die Freilegung der der ersten Bauperiode des Gebäudes entsprechenden (älteren als die Gotik) Mauer- und Bodenreste. Dabei fanden wir viele fragmentierte, mangelhafte Grabsteine aus rotem Marmor und Steinmetzarbeiten.

Katalin H. Gyürky

Budapest I., Színház u. 5—7, vormals Pascha-Palast (15. V.). Die 1961 begonnene Ausgrabung wurde in diesem Jahr fortgesetzt. Es gelang die N-S-liche Ausdehnung des östlichen Traktes des Pascha-Palastes zu bestimmen. Bei der weiteren Erforschung des im S-lichen Teil des östlichen Traktes bereits früher gefundenen mittelalterlichen Wohnhauses fanden wir dessen mit Bodeniegeln ausgelegtes inneres Niveau, ferner klärten wir das in diesen Raum später eingebaute Gebäude aus dem 18. Jh. Ebenfalls im östlichen Trakt, in dessen N-lichen Teil kamen die Reste eines mittelalterlichen überwölbten Raumes zum Vorschein; bei dem Bau des türkischen Palastes wurde dieser verwendet. In der Ö-lichen Abschlußmauer dieses Raumes fanden wir eine Schießcharte. Bei der Freilegung kamen aus den oberen Schichten vornehmlich Keramik aus dem 18. Jh., aus der Verwüstungsschicht türkische Gefäße, chinesisches Porzellan und Eisengegenstände zutage.

Győző Gerő

Budapest I., Burg (19. V.). Unterhalb des südlichen Traktes des heutigen Palastes fanden wir einen 4×4 m großen 5 m tiefen schachtartigen Bau, dessen Ostseite von in Lehm eingebetteten Steinblöcken und zugehauenen Felsen abgeschlossen war, während die übrigen Seiten aus Ziegeln gebaut waren. Wir fanden diesen Bau nicht weit hinter dem István-Turm in 4 m Tiefe unterhalb der umgebenden mittelalterlichen Schichten. Diese Tatsache läßt vermuten, daß der Schacht zu einer der frühesten Bauperioden der mittelalterlichen Burg gehörte.

László Gerevich

Budapest II., Csalogány u. 11. — Medve u. 1—3. und Gyorsköcsi u. 22. (20. V.). Auf diesen drei nebeneinander liegenden Grundstücken setzten wir 1961—62 die Freilegung jener Hl. Peter-Pfarrkirche fort, die Sándor Garády 1942, beim Bau des Hauses Csalogány u. 7 fand. Die bisherigen Ergebnisse sind: die westliche Fassade der — annehmbare Weise im 13. Jh. erbauten — einschiffigen Kirche mit Turm an der westlichen Front und der Turm, die nördliche Seite des im 15. Jh. erweiterten Heiligtums wurden freigelegt. Mit je einem Forschungsgraben an der N- und S-Seite des Schiffes bestimmten wir die Breite der erweiterten dreischiffigen Kirche. Die freigelegten Mauerreste sind kontinuierlich, stark; stellenweise ist auch das aufgehende Mauerwerk vorhanden.

Katalin H. Gyürky

Budapest II. Vöröshadsereg u. 78. — Tárogató-kőz II. (21. V.). Authentisierungsgrabung an der Stelle des in den 30er Jahren von S. Garády freigelegten Dorfes Nyék. — Ziel der kurzen Ausgrabung war, die Spuren der frühen Siedlung in der Umgebung der Kirche zu erforschen. Dabei kam unterhalb der W-Seite der von Garády ausgegrabenen romanischen Kirche eine Abfallgrube mit aus dem 12—13. Jh. stammender Keramik zutage. Aus dem Verhältnis der Mauern der Kirche und der älteren Sakristei gewinnt man den Eindruck, daß die Sakristei früher als die romanische Kirche gebaut wurde; die Ruinen müssen daher weiter durchforscht werden. An der nördlichen Außenseite der Kirche, in der von Kirchen- und Sakristeiwand gebildeten Ecke kamen zwei Skelette ohne Beigaben zutage.

Emese Nagy

Budapest III., Lajos u. 162. (3. V.). Im Rahmen der Verarbeitung der mittelalterlichen Topographie von Óbuda führten wir eine Ausgrabung aus, um den Platz des mittelalterlichen Clarissenklosters festzustellen. Bei der Forschung in der Lajos u. 163, im Hof der Synagoge, fanden wir Mauerreste eines mittelalterlichen Wohnhauses und aus dem 13., 14. und 18. Jh. stammende Niveaus. Vor den Häusern Lajos Str. 166 und 168 fanden wir eine parallel zur heutigen Lajos Str. verlaufende, mit Kiesel ausgelegte mittelalterliche Straße. Der Fahrdamm durchquert die bei den früheren Ausgrabungen gefundene spätrömische Mauer, die aber erst im 18. Jh. planiert wurde.

Herta Bertalan

Budapest XIII., Margaretheninsel, Dominikanerkloster (22. V.). Die Ausgrabung des östlichen Flügels (Wirtschaftsgebäude) wurde 1962 fortgesetzt. Wir legten einen weiteren Teil des Ziegelfußbodens des 1961 ausgegrabenen Raumes mit Kachelofen frei, ferner die nördliche Abschlußwand des Raumes. Ein weiteres Ergebnis der Ausgrabung war die Feststellung der Ausdehnung und der Schichtenverhältnisse des südlich dieses Raumes liegenden Hofes und eines neuen Gebäudeteiles.

Rózsa F. Tóth

Csókakő (Kom. Fejér, Kr. Mór) (156. XXXVI.). Anhand der vom Landesinspektorat für Denkmahlpflege ausgeführten Restaurierungsarbeiten wurde die in den vergangenen Jahren begonnene Ausgrabung fortgesetzt. Dabei fanden wir die in die obere Burg führende Trep-

pe und zwei Räume. Der eine war annehmbarerweise wirtschaftlicher Bestimmung. Darauf verweisen die hier gefundenen vielen Eisengegenstände, die Eisenschlacke und das Fragment eines Gußtiegels. Die äußerst vielen Funde — von denen die Fragmente eines Armreifens aus Glas besonders beachtenswert sind — darf man auf Grund der zutage gekommenen Münzen auf das 15–17. Jh. ansetzen. An der Ausgrabung nahm Universitätshörer Balázs Gémes teil.

Jenő Fitz

Dombóvár-Ziegelfabrik Nr. III. (Kom. Tolna, Kr. Dombóvár) (157. XXXIII.). Aus der Lehmgrube der Ziegelfabrik kommen seit längerer Zeit Gräber zutage. Um ihr Alter zu bestimmen, wurde eine Rettungsgrabung ausgeführt, wobei es zur Freilegung von zwei Gräbern, einem Backofen und einer Rinderbestattung kam. In dieser letzteren fanden wir ein komplettes und sorgfältig bestattetes Skelett eines Rindes. Den Funden zufolge stammen Gräberfeld und Siedlung aus dem 11. Jh.

Mihály Köhegyi

Dunaújváros (Kom. Fejér), (31. XL.). In einem Umkreis von mehreren Hundert m um die Kirche und den Kirchhof des mittelalterlichen Dorfes Csete versuchten wir Häuser zu finden. Wir stießen auf keine Siedlungsspuren, das Dorf wurde wahrscheinlich von der Donau weggeschwemmt. In den Forschungsgräben erschienen weitere 6 Bestattungen. Mitarbeiter waren Béla Horváth und Károly Mesterházy.

István Bóna — Eszter B. Vágó

Érd-Ófalu (Kom. Pest, Kr. Buda) (158. IV.). Bei der Ausgrabung um das Minaret kamen Teile des Grabens der ältesten türkischen Pfostenburg zutage, ferner der W-O-liche Abschnitt des Fundamentes eines Dschamis, das auf diesen aus dem 16. Jh. stammenden Graben gebaut war. Die bisherigen Ergebnisse sprechen für das bereits 17. Jh. als Entstehungszeit des Dschamis. Fachberater der Ausgrabung war István Méri, Teilnehmer Béla Horváth.

Géza Fehér

Esztergom-Bánom dűlő (Kom. Komárom) (33. IV.). Auf der 1756 verfertigten Karte von Frey ist ein türkischer Friedhof angegeben. Bei der an dieser Stelle — am Grundstück Dobózi M. u. 9/a — ausgeführten Ausgrabung fanden wir sehr viele, beim früheren Rigolieren aufgestöberte Menschenknochen, ferner vier Körperbestattungen ohne Beigaben und Särge. Diese darf man auf Grund der Bestattungsart und der Lage der Skelette als türkische Bestattungen betrachten. An der Ausgrabung nahm Béla Horváth teil.

Géza Fehér

Esztergom-Burg (Kom. Komárom) (33. IV.). Die Ausgrabung, die der Restaurierung vorangeht und zugleich die Siedlungsverhältnisse der früheren Epochen erforschen soll, wurde in jenem Gebäude und dessen Keller ausgeführt, das zwischen die arpadenzeitlichen Gebäude der Burg eingeklemt ist und das im 18. Jh. als Kaserne benutzt war. Die mittelalterlichen Mauerreste mußten zwischen den Bauten vom 18. Jh. bis unsere Tage und teilweise sogar unter diesen gesucht werden. Vom heutigen Kellereingang des stehenden Gebäudes stellte sich heraus, daß er bereits früher in Gebrauch war; zugleich kam auch ein anderer Kellereingang zutage, dessen Marmorstufen auf uns verblieben sind. Wir fanden das beim Bau des Gebäudes geplante Niveau. Unter diesem fanden wir eine Siedlungsschicht des 10–11. Jhs., und tiefer römische Mauern. Im Keller unterhalb des Gebäudes kamen Überreste keltischer und bronzezeitlicher Wohnhäuser und Gruben zutage mit verhältnismäßig reicher Keramik. Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft waren Julia Kovalovszki, ferner Universitätshörer Gyula Rosner, Erzsébet Jerem, Zsuzsa Lovag, Anna Szám, István Horváth.

István Méri

Fazekasboda (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (159. XXVI.). Im NNW-lichen Teil der Gemarkung des Dorfes, in etwa 400 m Entfernung von seinem Rand, kamen bei Erdarbeiten zwei irdene Gefäße zutage, in denen 6678 St. Münzen (Denaren und Groschen) aus dem 16. Jh., ferner 2 Goldgulden, eine kleine Silberkette und einige gut erhaltene Stückchen Leinen waren. Die Funde rettete Kálmán Arató, Schuldirektor, und lieferte sie in das Janus-Pannonius-Museum ein. Bei der Terraininspektion konnte aus den Spuren auf der Oberfläche festgestellt werden, daß der Schatzfund aus der Siedlungsstelle eines mittelalterlichen Dorfes zutage kam.

László Papp

Kaposvár-Kaposszentjakab (Kom. Somogy) (36. L.). Bei den im vergangenen Jahr ausgeführten Forschungen wurde die N-lich des Klosters liegende Kapelle mit achteckigem Grundriß, ferner Wohngebäude des Klosters freigelegt. In und bei der Kapelle war ein mehrschichtiger mittelalterlicher Kirchhof, die jüngsten Gräber stammen ca. aus dem 15–16. Jh. Im Großteil der Gräber waren keine Beigaben. S-lich der im vergangenen Jahr freigelegten Kirche des Klosters erschien der Wandelgang des Klosters und die diesen östlich, südlich und westlich umgebenden Gebäudetrakte. Auf der nahe zur Kirche liegenden Seite sind die Mauern bis zu 1,5–2 m Höhe bestehen geblieben, werden aber südlich — dem heutigen Hang entsprechend — immer niedriger, einzelne kleine Mauerstrecken des Südflügels fehlen gänzlich. Der ausgegrabene Klostergrundriß stammt aus einer späteren Periode des Klosters. Verstreut fanden wir auch Spuren der ersten Bauperiode, die genaue Lage der frühen Gebäude wird man aber erst nach vollständiger Beendigung der Freilegung erkennen können. Im Bereich des Wandelganges fanden wir mehrere, z. T. mit dem Kloster gleichaltrige, z. T. ältere Skelette als die Mauern. Ein großer, aus Stein gebauter Mauerblock dürfte der Überrest der römischen Bauten sein. Den Großteil des Fundmaterials machen geschnittene gotische Rippen aus. Die Keramik besteht zu geringerem Teil aus bronze- bzw. römischezeitlichen Fragmenten und solchen aus dem 10–11. Jh., zu größerem Teil ist sie der Nachlaß der Keramik des 14–15. Jhs.

Emese Nagy

Kesztlő (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (163. IV.). Im S-lich des Dorfes liegenden Anger „Magasok“ wurde ein Teil eines mehrschichtigen Kirchhofes — insgesamt 32 Gräber — freigelegt. Die Grabfunde stammen aus jener Zeit, als Géza I (1074–1077) in seiner für die Abtei von Garamszentbenedek ausgestellten Stiftungsurkunde (1075) auch Kesztlő erwähnt. An der Ausgrabung nahm Károly Mesterházy teil.

Nándor Parádi

Kisbucsa (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (164. XLVII.). NO-lich des Dorfes in ca. 1–1,5 km Entfernung, im „Kastélytető“ genannten Hügel fand man beim Pflügen Gebäudereste und Skelette. Im von Pflügen vollständig aufgestöberten Gebiet dürfte annehmbarerweise eine arpadenzeitliche Kirche mit Kirchhof gestanden haben; wie aus dem auf der Lehne findbaren Scherben und Herdspuren hervorgeht, auch eine mittelalterliche Siedlung.

Ilona Valler

Kőszeg-Jurisich-Burg (Kom. Vas) (165. LIV.). Die anhand der Restaurierung ausgeführte Ausgrabung wurde 1962 beendet, in deren Ergebnis wir den Ausbau und die Bauperioden, ferner die Zerstörung des einstigen Nordflügels kennenlernten. Diese Beobachtungen sind umso wichtiger, als in den übrigen — auch heute benutzten — Flügeln keine Möglichkeit zur Ausgrabung war, so daß die Bauperioden größtenteils undefiniert sind. Das Fundmaterial besteht größtenteils aus spätmittelalterlicher Keramik.

Imre Holl

Kőszeg—„Große Bastei“ (Kom. Vas) (165. LIV.). Vor der Renovierung der in der SW-lichen Ecke der mittelalterlichen Stadt stehenden Großen Bastei wurde versucht, mit Hilfe einer kleineren Ausgrabung Angaben über diese Befestigung zu erhalten. Die vier Forschungsgräben in und neben der Bastei gaben vor allem bezüglich der mittelalterlichen Niveaus Aufklärung; auch wurden die Umbauperioden abgesondert. Das wichtigste Forschungsergebnis ist, daß man feststellen konnte: an der Westseite war Kőszeg von einer Doppelmauer und einem Zwinger geschützt.

Imre Holl

Kővágyórs-Ecsérpuszta, Kirchenruine (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (110. XV.). Im Jahre 1962 wurde auf Kosten des Landesinspektorats für Denkmalpflege eine der Renovierung vorangehende archäologische Bergungsarbeit vorgenommen. Eine dreischiffige romanische Kirche mit kleiner, halbkreisförmiger Apsis, mit aus Stein gebauten Nebenaltären, der Treppe zum Sanktuarium und der zum Lettner führenden Treppe wurde freigelegt. An ihre NO-liche Ecke war eine Sakristei, an die SW-liche eine Vorhalle angebaut. An der Nordseite, W-lich der Sakristei kam ein Ossarium zutage. Die den Kirchhof umgebende Mauer wurde freigelegt und außerhalb dieser, vor der Westfront der Kirche, ein mittelalterliches Wohngebäude. Die Kirche wurde Anfang des 12. Jhs. gebaut und in mehreren Etappen bis zum 15. Jh. stets erneuert. Als Ecksteine wurden römische Grabsteine in die Kirche eingebaut (zwei solche waren schon früher bekannt, einen dritten gruben wir jetzt aus). Mitarbeiter waren Tibor Koppány und Ida R. Ratkai.

Ilona Sz. Czeglédy

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (167. XXVI.). In der Fortsetzung der 1959 begonnenen Erforschung des Schlachtfeldes von Mohács als Ergebnis der oftmalsigen Terrainforschungen, unter Anwendung der archivariischen Angaben fanden wir in jenem Gebiet, das 1961 als das annehmbare Schlachtfeld betrachtet wurde, in 1,8 km Entfernung SSW-lich von Majs, 23 Ruinen jenes Dorfes, das Bischof-Kanzler Brodaries in seiner „Descriptio“ erwähnt; er nannte es fälschlich Földvár, es hieß aber annehmbarerweise Merse. Eines dieser Häuser wurde freigelegt, die übrigen sollen 1963 ausgegraben werden. Da die Stelle des Dorfes gefunden wurde, werden wir den Zentralbereich des Schlachtfeldes aus einem fixen Punkt ausgehend bestimmen können, d. h., wir erhielten einen Ausgangspunkt zu den weiteren Forschungen.

László Papp

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (167. XXVI.). Während der Forschung nach dem Schlachtfeld von Mohács stießen wir unerwarteterweise auf ein früharpadenzeitliches Gräberfeld, von dem 13 Gräber freigelegt wurden.

László Papp

Nagykanizsa, Landler Jenő u. (Kom. Zala) (168. XX.). Beim Legen von Gasröhren wurde ein spätmittelalterliches Gräberfeld mit einem schmalen Graben durchquert, von dem 6 Gräber gerettet werden konnten. Sie enthielten keine Beigaben; aus der Auffüllung kamen spätmittelalterliche Scherben und eine türkenzeitliche Pfeife zutage. An der Rettungsgrabung nahm Edit H. Keresényi teil.

Ilona Valter

Pécs-Postzentrale. S. Seite 301.

Pécs, Rákóczi u. 23. (47. XXVI.). Im Laufe einer Ausgrabung, die im Rahmen der topographischen Forschung ausgeführt wurde, fanden wir den O-W-lichen Abschnitt der mittelalterlichen Burgmauer von Pécs und fixierten zum erstenmal das neben der Burgmauer befindliche mittelalterliche Gehsteigniveau. An der Ausgrabung nahm Oberingenieur Kornél Seidl und Universitäts Hörerin Erzsébet Jerem teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

* Erscheint in JPMÉ 1962.

Sárvár-Burg (Kom. Vas, Kr. Sárvár) (170.). Die aus dem 16. Jh. stammende Burg mit einem unregelmäßig-fünfeckigem Grundriß und nach altitalienischen Vorbildern konstruierten Basteien ist gänzlich bestehen geblieben. Vor der Restaurierung kam es zur Erforschung der äußeren Burgmauer. Da der Boden feucht und weich war, wurden die Mauern auf ein Pfostenfundament errichtet, so, daß die vertikalen Pfosten mit Holzumrahmung umgeben waren. Wir fanden auch die Überreste der dieser Burg vorangehenden Pfostenburg und ihre Verbindung zwischen dem Torturm und den Kasematten. Mitarbeiter waren Tamás Dragonits und Ida R. Ratkai.

Nóra Pamer

Somberek (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (171. XXVI.). Die LPG „Béke Óre“ ließ 2 km südwestlich vom Dorf im Öregtemplom-Anger auf dem Erdrücken neben dem Csele-Bach in der Nähe der noch sichtbaren Ruine einer aus dem 15. Jh. stammenden gotischen Kirche 80 cm tief pflügen. Dabei wurden mehr als 100, aus dem 14—16. Jh. stammende Ruinenreste von Häusern des mittelalterlichen Dorfes Doboka vernichtet und ein Teil der Gräber des mittelalterlichen Gräberfeldes aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung waren lediglich verstreute Trümmer von Weidengeflecht-Mauern mit Lehmwurf, ferner Scherben zu finden und wir konnten den Platz einiger Backöfen und offener Feuerstellen feststellen. In einem aufgewühlten Haufen von Lehmziegelresten — annehmbarerweise waren es die Wände des Hauses des Grundbesitzers — kamen Fragmente einer hervorragend schön ausgearbeiteten, gotischen Ofenlade zum Vorschein.

László Papp

Sopron-Burgmauer (Kom. Győr-Sopron) (172. XXIX.). Bei der Innenseite der Burgmauer (Szt. György Str. 15—17) und eines Turmes mit halbkreisförmigem Grundriß versuchten wir, uns mittels eines Forschungsgrabens über die mittelalterlichen Niveaus und Schichten zu orientieren. Wir beobachteten mehrere Umbauperioden der mittleren Linie des Stadtmauersystems.

Imre Holl

Sümege-Burg (Kom. Veszprém, Kr. Sümege) (114. XLV.). Die Bergungsarbeit der Burg nähert sich ihrem Ende. Die Freilegung der Wolfgrube ist beendet; wir stellten das Niveau des äußeren Burghofes vor der Wolfgrube fest. Die in der Nähe stehende kleinere Bastei wurde später an die Burgmauer mit Aufsatz angebaut. Die Freilegung des Schachtes des inneren Torturmes wurde fortgesetzt. Hierher wurde der innere Arm der Zugbrücke beim Aufziehen vertieft.

In der Kapelle legten wir eine aus Ziegeln gebaute Rinne frei, durch die das im Hof der Zitadelle angehäufte Regenwasser unter dem Fußboden der Kapelle in den inneren Burghof geleitet wurde.

Die Erschließung des Ostalles erfolgte bis zum vorgesehenen Niveau mit Ausnahme des Teiles oberhalb der 1. Kanonenstellung. Auf Grund der Angaben bezüglich der Gehsteigniveaus wurde der Ostwall geordnet. In Richtung der Kapelle wurde das Niveau gesenkt, bei der Köves-Bastei ein wenig gehoben, um die abgetragene Schicht etwas aufzufüllen. In der Mitte des Ostalles legten wir die Stockwerkmauern eines kleinen Turmes frei mit einer eingemauerten Türöffnung in der Südseite. Wir öffneten diese Türöffnung und ermöglichten somit einen Verkehr zwischen den den Ostwall umgebenden Mauern und der Köves-Bastei. Den freigelegten Turm identifizierten wir mit dem Csabi-Turm der aus dem 16. Jh. stammen Inventare.

Im Nordwall, der westlich von der Köves-Bastei verläuft, gruben wir mehrere Forschungsgräben, dort wo im 16. Jh. eine hölzerne Mauer stand. Einige Pfostenlöcher, Balkenöffnungen und Balkenneste bewiesen das einstige Vorhandensein dieser hölzernen Bastei. Mit wenig Maurerarbeit wurde das Niveau des Nordalles ausgebildet, das mit dem Stockwerkniveau des im vergangenen Jahr hier freigelegten mittelalterlichen Turmes abgestimmt ist. Hinter dem auf der Westseite

des mittelalterlichen Turmes befindlichen großen Mauerbruches legten wir eine Kanonenstellung frei. Hinter dieser war — in Richtung des Burghofes — das „Kantine“ genannte Gebäude. Bei dessen Freilegung fanden wir die Reste der in den Keller führenden Treppe. Das Fußbodenniveau dieses unteren Raumes ist von den in der SO-lichen Ecke freigelegten abgewetzten Felsen angegeben. Der Raum war einst mit einem Tonnengewölbe überdeckt.

Im Westwall setzten wir die Arbeit um eine vermauerte Kanonenschießscharte herum fort und trugen die oberste, neuestzeitliche Schuttschicht ab. Hier ergab sich ein Zwinger und die verschiedenen Bauperioden wurden sichtbar. Im Südende des Westalles fanden wir einen Abort mit reichem archäologischen Fundmaterial aus dem 17. Jh. Auch dieser Abort gehörte einst gewiß zum Palast. Unter den vielen zusammenstellbaren Gefäßen waren auch schöne habanische Schüsseln, Gläser und Ofenkachelfragmente.

Eine größere Terrainregulierung wurde im NW-lichen Teil des Hofes vorgenommen, in der Umgebung der Zisterne und der „Kantine“. Hier möchten wir die Ausgrabung fortsetzen, weil sich hier bezüglich der Baugeschichte der Burg wichtige Angaben zeigen, wie aus dem Fundmaterial und den Maurresten gleichwohl hervorgeht. Mit dieser geplanten Arbeit möchten wir auch die Frage der Abwasserung des Burghofes fördern, und zwar durch die teilweise Wiederherstellung der Niveaus aus dem 16–17. Jh. Die Arbeit wurde im Auftrag des Landesinspektorates für Denkmalpflege ausgeführt.

Károly Kozák

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Seite. 301.

Szigetvár (Kom. Baranya, Kr. Szigetvár) (173. XXVI.). Die 1960–61 begonnene Bergung des NO-lichen Basteihofes der Burg von Szigetvár wurde fortgesetzt. Die Konstruktion und Bestimmung der mittelalterlichen Holz-, Balken- und Pfostengerüste wurde geklärt. Es wurde festgestellt, daß die waagrecht einander kreuzenden, in mehreren Schichten niedergelegten Balken, ferner die senkrecht eingerammten bzw. eingegrabenen Balken zur Verstärkung des moorigen Bodens des Basteihofes dienten. — Da sich das zutage gekommene Holzgerüst organisch der türkenzeitlichen Mauer der Burg anschließt, betrachten wir es, obwohl keine andere Angabe zur Datierung vorliegt, als türkenzeitlich. Die Konservierung der in der ca. 30 m² Ausgrabungsfläche zutage gekommenen Holzmaterialien zwecks ständiger Ausstellung wurde von der Technologischen Zentralgruppe des Museumswesens vorgenommen. Innerhalb der N-lichen Kasemattenflucht wurde die Erforschung des Holzgerüsts der mittelalterlichen ungarischen Burg fortgesetzt. Die Freilegung des NW-lichen Basteihofes wurde ebenfalls fortgesetzt. Hier kam eine runde Bastion der mittelalterlichen Burg zutage, ferner das Fundament einer mit Strebebeylern unterstützten Burgmauer, ein Brunnen mit Holzkonstruktion und — auf einer größeren Fläche — jener Mauerschutt, der am letzten Tag des Angriffes im Jahre 1566 bei der Explosion herabgestürzt war. Unter dem Schutt kamen Menschen- und Tierknochenreste, mittelalterliche Scherben und viele Kanonenkugeln zum Vorschein. In der NW-Ecke des Bastionhofes begannen wir die Freilegung des Grabensystems der mittelalterlichen Burg. Die Freilegung der bestehend gebliebenen Teile der sog. „Inneren Burg“, die das Zentrum der mittelalterlichen ungarischen Burg war, ist im NW-lichen türkenzeitlichen Bastionhof fast vollständig beendet, die Fortsetzung der Freilegung im Bereich des großen Hofes erfolgt im folgenden Jahr. Die hier zutage gekommenen Ruinen wird das Landesinspektorat für Denkmalpflege 1963 konservieren lassen.

Valéria Kovács

Tata-Burg (Kom. Komárom) (174. XLI.). Als Ausgangspunkt der Ausgrabung diente das Legen von Wasserleitungsröhren quer durch die Burg, wobei 5 Pfeilerruinen aus der Regierungszeit Sigismund des

Lützelburgers zutage kamen. Die Rettungsgrabung wurde auch auf andere Teile der Burg ausgebreitet, um festzustellen, wie weit die aus dem 16. Jh. stammenden Grundrisse der Wahrheit entsprechen. Wir fanden die aus der Regierungszeit Ludwigs von Anjou stammenden Fundamentmauern, die inneren und äußeren Mauern und den Graben des Kastells von Mathias Corvinus, mit beträchtlichem Fundmaterial (geschnittener Türrahmen aus Marmor, figurale Ofenkacheln, Keramik). Der beim Turm gegrabene Forschungsgraben brachte die Apsis der mittelalterlichen Burghapelle zutage.

Endre Biró

Tihany (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (175.). Kirchenruine von Újlak. — Auf dem kleinen Hügel oberhalb des Motels stehen die Ruinen der kleinen Kapelle des bereits verschwundenen mittelalterlichen Dorfes Újlak, von der nur die aufsteigenden Mauern des gerade abgeschlossenen Heiligtums bestehen geblieben sind. Die Ausgrabung klärte den Grundriß der Kirche: sie war einfach, einschiffig, mit dem Eingang im Westen.

Nóra Pámer

Várgesztes (Kom. Komárom, Kr. Tata) (178. XLI.). Wir klärten den Anschluß des türkischen inneren Bollwerkes, das an jenen mittelalterlichen Turm O-lich angebaut ist, der sich der Nordfront der mittelalterlichen Burg anschließt und die westliche Grenze der Bergung bedeutet. Es wurde festgestellt, daß die Westwand der im vergangenen Jahr teilweise bereits freigelegten türkischen Kasematte in die Mauer des mittelalterlichen Turmes eingeschnitten wurde und daß als unterste Stufe jener drei Stufen, die an den W-lichen Abstieg der Kasematte angebaut wurden, die Fundamentmauer des mittelalterlichen Turmes diente. Die weitere O-liche Fortsetzung der Kasematte wurde freigelegt, wobei wir wieder eine aus zwei kleinen Räumen bestehende, mit kleinem Korridor verbundene, stark verwitterte Kasematte fanden, mit Spuren der Schießscharte am östlichen Ende. Den O-lichen Eingang der Kasematte bildet der schmale Korridor zwischen der Ostwand der Wolfgrube und der Ostmauer des Bollwerkes. Zwei Stufen führen aus dem Korridor in die Kasematte. Die mit dem Toreingang organisch verbundene mittelalterliche Wolfgrube wurde freigelegt, dieser schließt sich die S-liche Abschlußmauer des türkischen Bollwerkes teilweise, im bis zum Turm reichenden Abschnitt an; die OW-liche Wand der zwei freigelegten mittelalterlichen Wolfgruben bilden die S-liche Abschlußmauer des Bollwerkes. Aus der Wolfgrube rechts vom Tor kamen mehrere Ofenkachelfragmente aus der Regierungszeit Sigismund des Lützelburgers, ferner hauptsächlich unglasierte, aus dem 16–17. Jh. stammende Keramik und Fragmente einiger gegliederten gotischen Steine. An der Ausgrabung nahmen Győző Gerő und Ida R. Ratkai teil.

Mária G. Sándor

Városlőd (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (180. XLV.). Im Inneren der Gemeinde, im S-lich der röm. kath. Kirche befindlichen Bereich kamen zu Beginn der Bauarbeiten am Kulturheim Mauerreste zutage. Da es festzustellen war, daß die Kirche mittelalterlicher Herkunft ist und zur einstigen Karthäuserklause gehörte, ergab sich die Notwendigkeit, im benachbarten Gebiet, wo man bauen wollte, die Klostermauern zu bergen. — Neben der teilweisen Freilegung von mehreren selbständigen Gebäuden konnte ein Raum von 8,5 × 9 m vollständig freigelegt werden. Der Raum hat einen roten Terrazzo-Fußboden, in NO-licher Richtung stand ein Ofen, in dessen Umgebung glasierte Augenkacheln und Ofenkacheln zutage kamen. Von den auf dem Fußbodenniveau gefundenen Funden muß ein sechseckiger, einen Springbrunnen darstellender Bodenziegelstein hervorgehoben werden. Ferner fanden wir im Ausgrabungsgebiet und in die naheliegenden Häuser eingebaut viele, aus dem 14–15. Jh. stammende Steinmetzarbeiten. In der Folge der Ausgrabungsergebnisse wird dieses Gebäude, die ursprünglichen Pläne des Kulturheimes verändernd, in situ ausgestellt. An der Ausgrabung nahm Universitätslehrer Sándor Tóth teil.

István Éri — Péter Németh

Várpalota (Kom. Veszprém) (135. XLV). In den Binnenräumen der Burg auf der O- und W-Seite wurden Forschungen ausgeführt. Dabei fanden wir unterhalb des Fußbodenniveaus eines barockzeitlichen, mit sechs Gewölben überdeckten Raumes zwei mittelalterliche Räume. In der N-lichen und W-lichen Abschlußmauer erschienen verputzte, geweißelte Mauerflächen, in der letzteren erschienen ein gotischer Fenster- und ein Türrahmen. Die O-liche Abschlußmauer des Raumes ist mit der äußeren Mauerfläche der in der Ostwand der Burg gefundenen gotischen Kapelle identisch. An der Nordseite desselben Raumes kam ein mittelalterlicher Raum zutage, in dessen W-licher Abschlußmauer eine aus einem gotischen Konsole sekundär verarbeitete Türöffnung steht, die wahrscheinlich aus einem türkischen Umbau stammt. Bei den kleineren Forschungen in den übrigen Räumen kam die mittelalterliche Scheidewand zwischen den Räumen unterhalb des heutigen Fußbodenniveaus zum Vorschein. Auf der Innenseite der Westmauer des SO-lichen Raumes fanden wir Spuren der Quaderbemalung; an ihrer Außenseite kam eine Burgmauer mit anschließendem Strebepfeilersystem zutage, die man mit der Vermessung von Turco identifizieren kann. Bei den Forschungen in den W-lichen inneren Räumen fanden wir ebenfalls die mittelalterlichen Scheidewände und stellenweise das an diese sich anschließende Fußbodenniveau. Wir beobachteten, daß die barocken Fenster- und Türöffnungen der mittelalterlichen Burgmauer ausgebildet wurden. Das bestehende Tonnengewölbe in den SW-lichen Räumen erwies sich in der Folge der Mauerforschung und der Ausgrabung als mittelalterlich. Im heutigen klassizistischen Korridor fanden wir unterhalb des heutigen Fußbodenniveaus eine NS-liche Mauer, die annehmbarerweise die Basis eines mittelalterlichen Korridorsystems war. Wir forschten ferner an der äußeren, O-lichen Seite der Burg, um die Ausdehnung der bereits erwähnten Kapelle außerhalb der Burgmauer zu ergründen. Dabei kamen auch die Mauerreste des von Turco erwähnten Bollwerkes zutage. An der Ausgrabung nahmen András Gergelyffy, Frau B. Kajor und Ida R. Rátkai teil.

Nóra Pamer

Vasvár (Kom. Vas, Kr. Vasvár) (177.). ONO-lich des Dorfes, in einem kleinen Tal neben dem Bahngleise, entlang des einstigen Baches fand man viel Eisenschlacke auf der Erdoberfläche. Mit der Unterstützung des Hüttengeschichtlichen Komitees und des Gemeinderates von Vasvár wurde eine Ausgrabung hier ausgeführt. Eine Werkstattgrube zum Eisenschmelzen kam zutage, in der zwei Schmelzöfen nebeneinander waren mit je einem, am ursprünglichen Platz verbliebenen Blasrohr. Die beiden Schmelzöfen wurden in situ gehoben, der eine wurde in das Museum von Vasvár, der andere in das Zentralmuseum für Hüttenwesen in Miskolc gebracht.

Gyula Noráki

Zalavár (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Seite 304.

Zámoly—Kerekszenttamas (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (181. XXXVI.). Die Ausgrabung in den Ruinen der mittelalterlichen Rundkirche brachte die auf der Oberfläche nicht mehr sichtbaren Mauerreste der Kirche zutage. Wir stellten fest, daß der Eingang auf der Südseite gewesen sein mußte. Das ursprüngliche Fußbodenniveau der Kirche kam nur mehr in Spuren zutage. Sie wurde annehmbarerweise im 12. Jh. gebaut und dürfte in der Türkenzeit vernichtet worden sein. An der Ausgrabung nahm Universitätshörerin Vera Molnár teil.

Jenő Fitz

B) Große Ungarische Tiefebene

Baja-Pető (Kom. Bács-Kiskun) (183. I.). Die seit Jahren ausgeführte Rettungsgrabung zeitigte dieses Jahr die Gräber Nr. 167—230. Die wenigen Beigaben bewiesen wieder, daß der Gebrauch des Gräberfeldes im 10. Jh. begonnen und mindestens bis zum 15. Jh. aufrechterhalten wurde. Wir fanden die 104 cm breite Mauer der Kirche.

Mihály Köhegyi

Budapest V., Március 15. tér (23. V.). Hier stand im vergangenen Jahrhundert das Küttelsche Haus Duna u. 2., wo Floris Rómer jene gotische Kapelle entdeckte, von der er annahm, daß sie die Hl. Michaeliskapelle des Kirchhofes der Innenstädtischen Kirche war. Das Küttelsche Haus und die Kapelle wurden beim Bau der Elisabethbrücke um 1900 teilweise eingerissen; eine 3—4 m hohe Auffüllung kam auf die Reste. Diese Erdschicht wurde 1962, bei der Regulierung des Platzes an Hand des Baues der neuen Brücke entfernt, so daß die Mauern der Kapelle beim Eingang der Molnár Str. wieder zum Vorschein kamen. Bei der Rettungsgrabung erwies es sich, daß die Mauern der gotischen Kapelle bis zu Beginn des Gewölbes bestehen. Im Ausgrabungsmaterial fanden wir jene gotischen Rippen, die im vergangenen Jh. noch das Gewölbe trugen. Die Kapelle besteht aus einem Heiligtum mit einem Binnenraum von 2,60 × 5,00 m und geradem Mauerabschluß, das mit einem aus abgeschragten Quadersteinen bestehenden Triumphbogen vom kleinen Schiff abgesondert ist. Unter der mehrschichtigen neuzeitlichen Wandbemalung der Innenseite kam in der Nordmauer eine mittelalterliche, aus weichem Kalkstein geschnitzte Doppelnische mit geradem Sturzbalken zutage. Auf der Nordmauer sind auch die geschnitzten Steine beim Ausgangspunkt des Gewölbes bestehen geblieben. Im Forschungsgraben, der vor der Westfront der Kapelle eröffnet wurde, fanden wir untereinander mehrere Gehsteigniveaus, deren Funde und Schichtenverhältnisse darauf schließen lassen, daß die Kapelle im 15. Jh. erbaut wurde. Diese Annahme wird auch von den Gewölberippen unterstützt. Die Kapelle ist ein organischer Bestandteil jenes mittelalterlichen Gebäudes, das einst Ecke Torony Str. und Duna Str. stand. Sie kann daher keineswegs die aus Urkunden bekannte Michaeliskapelle gewesen sein.

Rózsa F. Tóth

Doboz (Kom. Békés, Kr. Gyula) (187. IV.). SO-lich des heutigen Dorfes, im Hajdúrtás genannten Anger wurde im Bereich eines verwüsteten arpadenzeitlichen Dorfes eine Probegrabung ausgeführt. Das am Ufer des Fekete-Körös liegende kleine Dorf ist von einem in diesen mündenden Gerinnsel in zwei Teile verschiedenen Charakters geteilt. Am Südufer des Gerinnels fanden wir wahrscheinlich die Spuren einer oberflächlichen Siedlung, während am Nordufer ein in die Erde eingegrabenes Haus und in dessen Nähe Teile tiefer und breiter Doppelgräben freigelegt wurden. Auch im Fundmaterial unterscheiden sich die zwei Teile: am Südufer fanden wir Scherben eines Tonkessels, am Nordufer in der Hauptsache Scherben von Töpfen mit Wellenlinienverzierung. Mitarbeiter war István Méri.

Júlia Koralovszki

Gyula, Franziskanerkloster (Kom. Békés) (188.). Die Mauern des aus dem 15. Jh. stammenden, einst sehr großen Klosters sind bereits unter der Erde. Ungebaut blieb lediglich das Gebiet des einstigen Heiligtums der Kirche. Das polygonale Heiligtum der aus Stein gebauten Kirche wurde später aus Ziegeln in derselben Form erweitert. Nach Konservierung der Mauern soll hier ein Ruinengarten zur Ausstellung der zwei Heiligtümer ausgebildet werden.

Nóra Pamer

Gyula, Grundschule Nr. 2 (Kom. Békés) (188. XII.). Beim Umbau der Schule kamen unterhalb des entfernten Fußbodens Grundmauern aus dem 18. Jh. zutage. Nach vollständiger Entfernung der Auffüllung fanden wir den mit Terrazzo verputzten Fußboden eines Raumes des im 17. Jh. hier gestandenen türkischen Bades. Unterhalb des eingestürzten Terrazzoniveaus fanden wir einen Teil der Heizröhre: das türkische Bad war mit Heizung nach römischem Hypocaustum-System versehen.

Győző Gerő

Kelebia-Négyes (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas) (190. I.). Mit dem Traktor wurden Silberscheiben und Knöpfe zutage gebracht, die Fabeltiere darstellen. Bei der Rettungsgrabung fanden wir weitere Teile

des Schatzes; ein weiteres Nest beherbergte Armreifen, Ohringe und Ringe. Der Schatz steht dem in Kiskunhalas gefundenen, mit dem Namen Meister Sinkas bezeichneten Material nahe und stammt aus dem 14. Jh. In der Nähe ist keine Spur eines Gräberfeldes oder einer Siedlung erkenntlich.

Mihály Köhegyi

Mezőcsát-Hörsögös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). S. Seite 298.

Nádudvar-LPG „Vörös-Csillag“ (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány). S. Seite 298.

Téglás—Angolkert (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (80. VIII.). 3 km nördlich des Dorfes ließ die staatliche Forstwirtschaft in einem größeren sandigen Gebiet tiefpflügen. Dabei wurden urzeitliche und mittelalterliche Funde aufgewühlt. Die völlig vernichtete urzeitliche Siedlung enthielt Funde der Kultur von Pécel, ein Fragment widerspiegelt den Einfluß der Schnurkeramik. Bei der Rettungsgrabung hatten wir größeren Erfolg in der Ausgrabung des Fundamentes der mittelalterlichen Kirche und des Kirchhofes, aus welchem mehr als 30, ausgestreckt auf dem Rücken liegende Skelette, größtenteils ohne Beigaben zutage kamen. Als Streufunde kamen ein Schlafenring und ein Armreifen mit Tierköpfen zutage. An der Ausgrabung nahm Historiker György Módy (Debrecen) teil.

Gyula Gazdapusztai

Tiszaeszlár-Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaeszlár) (191. IV.). In der Umgebung der bereits früher freigelegten landnahmezeitlichen Gräberfelder übersuchten wir das Gelände. Wir begannen im Bereich des in der Nähe des Csengöspart bei Bashalom gefundenen arpadenzeitlichen Dorfes eine Ausgrabung. Zwei in die Erde eingegrabene arpadenzeitliche Wohnhäuser legten wir frei. Das eine ist vom bekannten Typus, klein, mit dem Backofen in der einen Ecke. Das andere ist ungewöhnlich groß (4 × 6 m) und hat einen offenen Herd. Auch drei sarmatenzeitliche Wohngruben wurden ausgegraben, alle hatten nahe zur Mitte der einen Wand einen in die Mauer vertieften Backofen, dessen Boden mit Scherben ausgelegt war, und Pfostenlöcher in der Ecke. Außerhalb der Häuser kamen verschiedene Gruben und Teile des Grabensystemes zum Vorschein. Nach Aussage des ärmlichen Fundmaterials — hauptsächlich der Keramik — ging das mittelalterliche Dorf im 13. Jh. zugrunde. Bei der Geländeinspektion war unser Mitarbeiter István Dienes; an der Ausgrabung nahmen Universitätslehrer Viola Dobosi, Zsuzsa Lovag und Irén Juhász teil.

Júlia Kovalovszki

Tiszaavasvári-Keresztfal (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaeszlár). S. Seite 299.

Tótkomlós — Gyulamező (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (83. XXV.). An der Westseite der Orosháza-Tótkomlós Landstraße, auf einer Halbinsel am Nordufer des Szárazér (Tóth Pál — Gehöft Nr. 46) ließ die LPG im Jahre 1961 eine der Ziegelei dienliche Lehmgrube eröffnen. In dieser wurden verschiedene Kulturschichten vernichtet: eine neolithische (Körös-Kultur), eine skythische, eine arpadenzeitliche und eine spätmittelalterliche Siedlungsschicht (Wohnhaus, Backofen, Gruben), ferner auch ein sarmatisches Gräberfeld. Die mittelalterliche Siedlung lag am Nordufer des Szárazér und war laut Aussage der Scherben im 11—12. Jh. bereits bewohnt. Ihr Untergang dürfte eine Folge der Türkenherrschaft gewesen sein (16. Jh.).

Ernö Olasz jr.

C) Ungarisches Hochland

Eger, Dózsa György tér 1., Türkisches Bad (Kom. Heves) (194. X.). Die 1958 begonnene Bergungsarbeit am Valida-Bad in Eger wurde dieses Jahr fortgesetzt.

Bei der Arbeit wurde die Ausdehnung des Grundrisses der Heizkammer vollständig geklärt, sowie auch die Frage der Wasserversorgung des Bades. Ein Teil des N-lich des zentralen Baderaumes befindlichen Verbindungstraktes und die Eingänge beider Teile wurden freigelegt.

Győző Gerő

Eger-Burg (Kom. Heves) (194. X.). Im Jahre 1962 wurde jenes zeitweilige Gebäude O-lich des Bischofspalastes eingerissen, das die Freilegung des vernichteten O-lichen Flügels des mittelalterlichen Palastes bisher verhinderte. Wir fanden die Fundamente weiterer Pfeiler des gotischen Korridors, hinter welchem bedeutende Überreste der S-Mauer des vernichteten Gebäudes zutage kamen. Die Mauern blieben durchschnittlich in 1 m Höhe (zum mittelalterlichen Gehsteigniveau) bestehen. Reste von Eingängen kamen zutage: in der Südwand zweie, in der Nordwand einer. Den freigelegten Ruinen des gotischen Palastes schließen sich die Mauern weiterer Gebäude an.

Vor dem mittelalterlichen Palast wurde die Niveauevertiefungsarbeit fortgesetzt, hinter ihm legten wir den nördlichen Zwinger frei. Hier machten wir bedeutende Fortschritte. Wir näherten uns dem Niveau des 17. Jhs., am W-lichen schmalen Ende erreichten wir das vom Ende des 16. Jhs. stammende Niveau. Somit legten wir auch die O-lichen, unteren Schießscharten der Tömlöc-Bastei von der mehrere m dicken Schuttschicht frei. In der O-lichen Hälfte der Tömlöc-Bastei setzten wir das Einreißen der „zeitweiligen“ Treppe fort, die über den — die Bastei ausfüllenden — Wall in das einstige Stockwerkniveau leitete. Die Treppe war O-lich an eine Steinmauer gelehnt (unter der Erde), die mit einem Mauerverbandbalken befestigt war. Vor dem Bau der Mauer wurden in den Schutt Pfosten eingerammt, die die Mauer halten sollten.

Innerhalb der Burg wurden ferner zwischen der „Schönen“ Bastei und der Gergely-Bastei Bergungsarbeiten ausgeführt, um die nötige Konservierung zu ermöglichen. Wir fanden den unteren Teil jener Mauer, die den Wall der Gergely-Bastei hielt und eine enge Passage in der Gergely-Bastei. Die Arbeit ließ das Landesinspektorat für Denkmalpflege ausführen.

Károly Kozák

Felsőtárkány-Várhegy (Kom. Heves, Kr. Eger). S. Seite 299.

Kisnána-Burg (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (197.). Die heute sichtbare Form erhielt die Burg im 15—16. Jh. 1962 wurde die Kirche freigelegt, deren achteckiger, mit Maßwerk verzierter Turm heute noch steht. Die Kirche hatte ein Schiff in der Form eines unregelmäßigen Vierecks und ein polygonales gotisches Heiligtum. W-lich schloß sich dem Schiff ein hufeisenförmiger, später gebauter Teil an. Der Turm steht auf der Südseite. Bei der Forschung kam unter dieser Kirche eine mit kleinem Sanktuarium versehene Rotunda zutage, deren Bogen die Hochmauern des später auf diese gebauten Schiffes teilweise verfolgen. Die Burg war von einer Doppelmauer umgeben, deren dicker Torturm auch heute noch steht. Die Ausgrabung zeitigte sehr viele geschnitzte gotische Steine. Mitarbeiter waren Frau Kajor und Béla Kovács.

Nóra Pamer

Mátraverebély (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (198. II.). Der Restaurierung der röm. kath. Kirche vorangehend wurde die 1961 begonnene Ausgrabung fortgesetzt. Die Ausgrabung brachte unterhalb des Sanktuariums und des Hauptschiffes der Kirche die Fundamentmauern einer Kirche aus dem 13. Jh. zum Vorschein. Als gemeinsames Ergebnis der Mauernforschung und der Ausgrabung wurde die Baugeschichte der Kirche klar: vom 13. Jh. bis zum 15. Jh. soll man mit vier Umbauten und mehreren Erweiterungen rechnen. Aus dem 13—14. Jh. stammende Fresken und sehr viele schön geschnitzte Steine kamen aus den Mauern

und unterhalb des Bodens in sekundärer Anwendung zutage.⁷ O-lich der Kirche kamen die Fundamentmauern des Glockenturmes zutage. Mitarbeiter waren Tibor Koppány und Ida R. Ratkai.

Ilona Sz. Czeglédy

Sárospatak (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (179. XXVIII.). Bei Kanalisationsarbeiten kamen Gräber zum Vorschein. Der Fundort liegt in der Görbe Str. bei Strecke 104—166 m des neuen Wasserleitungsnetzes, zwischen den Schächten Nr. 5 und 7. Das Gräberfeld ist der Rest eines ungarischen Friedhofes aus dem 17. Jh. Fundmaterial: Metallnägeln zum Verzieren der Särge, Reste von mit Metallfäden durchwoben, mit Perlen und Granat verzierten, Kopfschmücken, eine Tuchmütze und Reste von Stiefeln aus Saffianleder.

Megay Géza

Sárospatak-Rákóczi Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (179. XXVIII.). Bei der Suche nach dem Platz des Einganges zu den Kasematten der Italienischen Bastei fanden wir in Richtung der O-Ecke des Wohnturmes in der inneren Wand der Kasematten, d.h. in der ursprünglichen Burgmauer einen Teil einer Türöffnung mit Steinkonsolen. Auch fanden wir Ruinen des Überganges aus dem Lórántffy-Trakt zu den Kasematten. In der SO-lichen Ecke der Italienischen Bastei legten wir Teile eines 6×12 m großen steinernen Gebäudes frei, in dem wir das Fundament eines großen Backofens fanden. Vom Fußboden des Hauses sammelten wir viel und abwechslungsreich verzierte Ofenkacheln aus dem 17—18. Jh. Es ist bewiesen worden, daß man den Graben um den Donjon nicht im 16., sondern im 18. Jh. auffüllte. Auch die Freilegung der Basteien an den zwei Ecken des SW-lichen Abschnittes der äußeren Burgmauer ist beendet. Im Inneren der vieleckigen, aus dem 17. Jh. stammenden Bastei am Westende der Mauer kam das Fundament der früheren runden Bastei fast zusammenhängend zum Vorschein. Die unter der Erde liegenden Teile der größtenteils noch bestehenden Bastei am S-lichen Ende der Kasematten wurden ebenfalls freigelegt. Die Arbeit ließ das Landesinspektorat für Denkmalfpflege ausführen.

Júlia Kovalovszki

Szob, ehemaliges Eölvédy-Gut (Kom. Pest, Kr. Vác. (77. LII.). Neben bronzezeitlichen Siedlungsspuren fanden wir eine Abfallgrube mit dem Skelett eines Kindes, ein Grab ähnlichen Alters (Kultur von Lengyel) und ein halbwegs auf uns verbliebenes Haus mit Herd aus dem 11. Jh., und neben diesem eine Aschengrube. Seitens des Museums von Szob war Géza Laczus Mitarbeiter.

István Erdélyi

Tereske, röm. kath. Kirche (Kom. Nógrád Kr. Rétság) (138.). Bei der Verbesserung des Fußbodens des Sanktuariums kamen die Mauern eines romanischen Sanktuariums mit geradem Abschluß zutage, das schmaler als das heutige war. In der Mitte vor dem Altar fanden wir auch ein Grab mit vermoderten Sargbrettern (annehmbare Weise aus dem 18—19. Jh.). In Tereske stand im Mittelalter eine Benediktinerabtei.

Károly Kozák

Vác-Burg (Kom. Pest) (192. XLIV.). Im vergangenen Jahr wurde am Géza király Platz in Vác, dort, wo die mittelalterliche „Burg“ von Vác stand, eine Pro-

begrabung ausgeführt. In den Forschungsgräben, die sowohl die neuzeitlichen wie auch die mittelalterlichen Schichten durchquerten, fanden wir neben der typischen Keramik auch geschnittene Steine des romanischen Domes. Der neben der bestehenden Mauerruine eröffnete Forschungsgraben zeigte, daß diese wahrscheinlich nicht die Burgmauer war, sondern die eines früheren, basteiartigen Baues. An der Ausgrabung nahm Nándor Parádi teil.

Frigyes Kőszegi

Herausgegeben von *Alice Sz. Burger*

VERZEICHNIS DER SAMMLUNGEN

- I. Baja, Türr-István-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétény-Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Dorog, Regionalmuseum
- X. Eger, Dobó-István-Museum
- XI. Győr, Xantus-János-Museum
- XII. Gyula, Erkel-Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúbozsórmény, Hajdúszáger Museum
- XIV. Kecskemét, Katona-József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halaszer Museum
- XVII. Miskolc, Herman-Ottó-Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsay-Dorottya-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury-György-Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany-János-Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory-István-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza-András-Museum
- XXV. Orosháza, Szánthó-Kovács-Museum
- XXVI. Pécs, Janus-Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum für Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron, Liszt-Ferenc-Museum
- XXX. Sopron, Montanmuseum
- XXXI. Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum
- XXXII. Szeged, Móra-Ferenc-Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
- XXXV. Szentes, Koszta-József-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István-Király-Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi-Miklós-Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich-János-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros (Sztálinváros), Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny-Domokos-Museum
- XLII. Tápiószécs, Gemeindemuseum
- XLIII. Túrkeve, Museum Turkeve
- XLIV. Vác, Vak-Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás-Király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen Forschungsgemeinschaft der Ung. Akad. d. Wiss. aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
- L. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
- LII. Szob, Börzsöny-Museum
- LIII. Aszód, Gemeindemuseum
- LIV. Kiskunhalas, Thorma-János-Museum
- LV. Kőszeg, Jurisich-Museum

⁷ Erscheint in Műemlékvédelem 1963.

Bóna I.- Dienes I.- Éri I.- Kalicz N., A kisvárdai vár története. Szerk: Éri I. Kisvárdá, 1961. Kiadta a Kisvárdai Járási Tanács VB., a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi és Levéltári osztálya, valamint a Kisvárdai Múzeumbárátok Köre támogatásával. Rotaprint kiadvány 220 lap, 10 kép.

A kötet kiadásával a szerzők célja az volt, hogy a kisvárdai vár barátainak és a helytörténeti kiállítás látogatóinak kezébe útmutatót adjanak. A mondanivaló szerkezeti felosztása ehhez a célhoz igazodik: a bevezető után a város és a vár történetét ismerjük meg, majd magát a várat, utána pedig a kiállítás 3 termében Kisvárdá és környékének emlékeit. A felosztás — ha a gyakorlati célt tartjuk szem előtt — helyesnek mondható. A szerzők azonban a tudomány népszerűsítésének szép feladatát olyan példás lelkiismeretességgel oldották meg, hogy minden fejezetből önálló tanulmány lett, s így a kötet messze túlnő az egyszerű kiállítási vezető követelményein.

A szerkesztő előszavából megtudjuk, hogy ez a kiadvány a „Felső-Szabolcs kutatását végző munkaközösség” nyolcéves munkájának eredményeit foglalja össze és az 1954-ben megjelent „Kisvárdai történetéből” c. kiadvány folytatása. A munkaközösség a középkori mezőváros értékes műemléke, a vár feltárásával kezdte meg munkáját, amelyet annak helyreállítása követett. Az ásatásokon és a várral kapcsolatos levéltári kutatásokon kívül — amint a kötetből kiderül — a munkaközösség tagjai komoly munkát végeztek a korábbi idők emlékeinek vizsgálata terén is. Eredményeiket állandóan sokrétű tudománynépszerűsítő munkával kapcsolták össze.

A Tisza árterületén épült vár és város történetét Éri I. ismerteti. Tanulmányából megtudjuk, hogy a tokaji átkelő szempontjából jelentős helyzetű vár története szorosan összefügg a XIII. századtól itt birtokos Várdyasalád történetével. Az évszázadok során többször átépített és megújított téglá vár — legtöbb középkori műemlékünkhez hasonlóan — a XIX. századra romhalmazzá vált. A „holt műemléket” az 1954-ben meginduló munkálatok újra bekapcsolták az életbe. A vár a város egyik kultúr-központjává vált: a szép parkban helyreállított épület falai között szabadtéri színpadot, környezetben pedig sportpályákat létesítettek, a termekben kiállítást rendeztek.

A kiadvány következő fejezetei a kiállítás régészeti emlékanyagát dolgozzák fel, de ezen túlmenően az egész Felső-Szabolcs régészeti és történeti emlékeivel foglalkoznak. Az őskori és népvándorláskori népek Kisvárdán és környékén előkerült emlékeinek ismertetése során a szerzők (Kalicz N., Bóna I.) kitűnő összefoglalást nyújtanak a társadalom fejlődéséről és történeti eseményekről egyaránt, a helyi emlékanyagot beépítve a nagyobb területi és szélesebb történeti összefüggésekbe.

Felső-Szabolcs gazdag emlékanyagába beágyazva részletes tanulmányban dolgozza fel Dienes I. a helyi honfoglaláskori emlékeket. A nyelvészeti és legújabb történeti kutatások eredményeire támaszkodva a honfoglaláskori tárgyi emlékanyagban is elkülönülni látszó Felső-Tisza vidéki emlékeket a magyar törzsekhez csatlakozó, határvédő kabarok hagyatékának határozza meg. A honfoglaláskori társadalom képének megrajzolását is megkísérli a szerző. Részletesen foglalkozik a törzsi

és nemzetségi arisztokrácia, a közvetlen szolgálatukban álló katonáskodó réteg, valamint a köznép hagyatékával. Eredményeit saját ásatási megfigyelésével is gazdagítja.

Ezután a kötet a város és a vár középkori történetének tárgyi emlékeivel foglalkozik.

A szerzők még gazdagabbá és hitelesebbé teszik értékes munkájukat a várról készült felmérési és rekonstrukciós rajzok bemutatásával, valamint a kiemelkedő régészeti és történeti emlékeket ábrázoló fényképek közlésével.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a szerzők elérték céljukat: olyan útmutatót állítottak össze, amely magas fokú tudományos igényvel, de mindenki előtt érthető nyelven szólaltatja meg a város műemlékeit és a kiállítás tárgyait. A szakemberek számára pedig az új eredmények ismertetése mellett a régebbi kutatások kitűnő összefoglalását és értékelését nyújtja.

Mindezeket figyelembe véve, a kiadvány feltétlenül megérdemelte volna a nyomdai úton való előállítását.

Kovalovszki Júlia

Rust, A. — Steffens, G., Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen. Offa Bücher 17. kötet Neumünster, 1962. Wacholz Verl. 1—80 lap., 11 kép, 78 tábla.

Alig néhány esztendővel ezelőtt írta le A. Rust a heidelbergi kultúrát, amely rövidesen az őskorkutatás egyik legtöbbet vitatott és támadott fogalma lett. Rust szerint a jégkor elején és kezdeti szakaszában, de talán már a harmadkor végén is készített eszközöket a legkezdetlegesebb *Archantropus* — ennek a csoportnak maradványa a „heidelbergi állkapocs” —, amelyek azonban mind azért, mert kristályos kőzetből, s nem kovából készültek, mind pedig azért, mert eszköztípusaik még nem standardizálódtak, elűnnek a megszokott paleolitik eszközöktől. A Rust és mások által közölt tárgyak a legtöbb kutató szerint azonban nem eszközök. Megítélésüket bonyolítja, hogy Afrikában és Ázsiában több *Australopithecus* lelőhelyen is találtak olyan kvarekavics-készítményeket, (pebble tool), amelyek emlékeztetnek a heidelbergi kultúra tárgyaira, részben korban is megegyeznek vele, sőt esetleg idősebbek nála (tudjuk, hogy Oldoway egyik „kultúrszintjét” 1,75 millió évre datálták a fizikusok).

A most közölt altonai leletektől várhatjuk, hogy e vitás kérdéseket közelebb viszik megoldásukhoz.

1938-tól kezdődőleg gyűjtötte Rust és Steffens a Hamburg-Altona-i wittenbergi Elba parton a viszonylag kötőrmelék-mentes márgából kimosott eszközöket. Néhány százat közvetlenül a márgából is kiemeltek. F. Grube geológusnak a kötet második fejezeteként közölt földtani analízise szerint a márga a Saale (risszi) eljegesedés morénája. A benne másodlagos fekvésben levő kovák ennél idősebbek: vagy egy risszi interstadiálisból, vagy a „Holstein-interglaciális”-ból (mindel-risszi) valók.

Az eszközök tipológiailag megegyeznek a heidelbergi csoport kristályos kőzetekből készült tárgyaival, de — első esetben — abból a skandináviai tüzkőből valók, amely az északnémet terület gleccserhordalékjaiban otthonos.

Rust az eddigi technológiai beosztást, amely szerint az őskőkor kovaeszközeit szilánk- és magkőeszközökre, valamint pengeszármarazékokra lehet tagolni, már korábban kibővítette a „citrusgyümölcs ipar” fogalomkörrel. Ennek első képviselője a szíriai jabrud kultúra volt. A „citruseszközök” narancsgerezd alakúak, a bulbus és a leütési pont a gerezd széles, ívelt hátán van. Az altonai szint készítményeinek leválasztási technikája ezen belül emlékeztet a clactonira, de a leütési szögek éppúgy, mint az eszközök mérete és minden egyéb paraméterük széles határok között váltakozik. Legtipikusabb eszköz-alak az orroskaparó, a „keresztgyalu” (Querhobel), a Jabrud-kaparó és egy fűrészszerű eszköz. Valamennyi típus eszközeinek egy része bifaciális peremmegmunkálással készült, azonban mind retusuk, mind körvonalaik esetlegesek. A „Jabrud-kaparónak” nevezett tárgyak pl. csak egy hosszú hasonlósági asszociációsorozat végére helyezve azonosíthatók a Jabrud barlang megfelelő típusaival. Méreteik is változóak: a legnagyobb altonai eszköz súlya meghaladja a 20 kg-grammot.

Rust részletes technológiai tanulmány keretében ismerteti véleményét arról, hogy ezek a tárgyak valóban eszközök voltak; hogy mi lehetett funkciójuk; hogyan viszonyulnak a velük egyidős és a fiatalabb európai „konvencionális” paleolit iparokhoz. Megállapítja, hogy az altonai szint jellegzetes tagja a heidelbergi csoportnak, amely a legrégebb (alsó pliocén?) Cantal-i „eolitokkal” kezdődik, a pleisztocén elejéről származó Sülzfeld leleteivel folytatódik, majd Mauer (Heidelberg), Altona stb. következik a sorban; rokon velük a clactoni kultúra, s a leletcsoport legfiatalabb tagjait a würmi eljegesedés északnémetországi gleccsermorénáiban lehet — változatlan alakban — megtalálni. Valamennyit a „citrus”-körbe foglalja, amelyhez sorolja a prototípus jabrudi kultúrán kívül az európai moustiéri néhány faciesét, így pl. a charentiense (definíciója szerint ide tartoznak a magyarországi Tata is!), egészen a krími-kaukázusi moustiéri leletekig (Sztaroszjelje, Kiik-Koba). A „citrus”-kör moustérioid alakjaiból fejlődtek szerinte a középső-paleolitikum végének levélhegyes megjelenési formái is. Ezek valamennyien a heidelbergi kultúra közvetlen genetikusszármazékai *Rust* hipotézise értelmében. Velük párhuzamosan fejlődtek volna az acheuli-valloisi csoportból néhány moustiéri faciesen át a felső paleolit pengekultúrák.

Elméletét koordinálja az antropológiai jelenségekkel is: a maueri állkapocs, véleménye szerint, egy határozottan neandertáloid koponya tartozéka. Belőle származtak az altonai eszközöket készítő emberfajta közbektetésével a szélsőséges európai neandertáliak. A Steinhelm-i és Swanscomb-i sapientoid koponyák a „konvencionális” alsópaleolit kultúrák hordozóit reprezentálják, és a felsőpaleolit *Homo sapiens* elődei voltak.

Tagadhatatlanul vannak ennek az új, mehökkentően merész, de egyelőre kellőképpen még meg nem alapozott hipotézisnek vonzó vonásai is. Néhány kétes pontja mellett azonban nem lehet szó nélkül elmenni. Legelső sorban is az alapkérdés: valóban eszközök-e azok a Cantal-i, heidelbergi vagy altonai kovák, amelyekre *Rust* az emberréfejlődés teljes időskáláját és a két földrész átfigó elméletét alapozza?

Az előttünk fekvő monográfia szép kivitelű rajzos tábláit vizsgálva határozottan igennel kell válaszolnunk, legalábbis a közölt tárgyak egy részére vonatkozólag. Ugyanilyen határozottan kellett igennel válaszolnunk, amikor *Rust* vendégeként módunkban volt kézben tartani ahrensburgi magánygyűjteményének sok érdekes darabját. De a magunk által kialakított ítéletől függetlenül is megtanultuk becsülni ezekben a kérdésekben *Rust* különlegesen fejlett technikai érzékét és józan ítéletét a gyakorlati kérdésekben. Ugyanakkor azonban nem tagadhatjuk, hogy a holsteini morénák agyagában vagy a Keleti tenger kavicsai között ezerszám lehet látni azokat a kisebb nagyobb kovatöredékeket — néha több mázsás tömböket —, amelyeknél szintén nem hiányzik a „heidelbergi retus”. Közülük az eszközöket *Rust* is tipo-

lógiai alapon — bizonyos fokig tehát szubjektíven — gyűjti ki.

Nem szeretnénk véleményünket ködösen kifejezni: kétségtelen, hogy a standard paleolit eszközök kialakulását meg kellett előznie egy időszaknak, amikor az eszközként használt köveknek csak többé-kevésbé esetleges körvonalaikat tudtak adni készítőik. Ezt is megelőzte egy olyan időszak, amikor csak a kézbeillő, „készen” talált kődarabokat vették fel a földről. A kova egyeduralmát is nyilvánvalóan megelőzte a válogatás nélkül, vagy alig körülhatárolt szempontok szerint gyűjtött eszköz-nyersanyag. Nem tarthatjuk megdöbbentőnek a pliocén (ha nem is éppen pontusi) hominida feltételezését sem az olduwayi példa nyomán. Ebbe a technológiai és időbeli keretbe belefér mind a sülzfeldi, mind a heidelbergi, sőt talán még a cantali lelet is. Majdnem annyira belefér, mint az afrikai pebble-industry-k, amelyek eszközzeljele felett már úgyszólván el is ült a vita. A magunk részéről tehát látunk alapot arra, hogy valóban eszközöknek tekinthessük legalábbis a *Rust* által közölt anyag egy részét. Ami felett kétkedésünket fejezzük ki, az elsősorban a leletek köré épített hipotézis, amely érzésünk szerint túlságosan széles területet ölel fel, ugyanakkor szempontokat hagy figyelmen kívül. Ezek közül legjelentősebbeknek a következőket látjuk:

1. Nyilvánvaló, hogy kialakulása időszakában a genetikusszármazékaitól élesen és sok területen eltérő *Archanthropus* csak kis populációk képviselhették. Ez a véleményünk több feltevésnél: a genetika törvényszerűségei támasztják alá. Logikailag átgondolva is nehéz lenne feltételezni, hogy akár mono-, akár policentrikusan folyt le fejlődésünk, egyszerre sok ezer vagy akár csak sok száz egyént is produkálhatott volna. Az újonnan kialakult emberi faj éppen csak arra volt képes, hogy fennmaradását biztosító minimális adaptációs feltételeknek megfeleljen, ami kezdetben határt szabott számbeli elterjedésének. Ezt mutatja az e korból származó antropológiai leletek ritkasága is. *Rust* szerint viszont — aki a heidelbergi kultúra eszközeinek szinte mérhetetlenül nagy mennyiségére alapozza véleményét — a maueri ember nagy populációkban élt. Az ellentmondást csak az eszközként összegyűjtött anyag objektív szelekciója oldhatja fel.

2. Függetlenül attól, hogy evolúciós vagy más szemlélet értelmében vizsgáljuk-e legkorábbi őstörténetünk mozgásait, számolnunk kell az emberi készítmények egy meghatározott ütemű fejlődésével. Az esetleges alakú eszközök egyre inkább szabványosulnak, s ugyanakkor — az igények növekedése következtében fellépő újabb munkafolyamatoknak megfelelően — tipológiailag is szélesedik az eszközkincs. E fejlődés általános, a „konvencionális” kultúráknál tapasztalt üteme értelmében feltehető ugyan, hogy a „cantali eolitok” és a maueri eszközök között nincs tipológiai különbség, de már csak a nehezen megokolható retardációval lehetne magyarázni a tipológiai-szabványosulási stagnálást a heidelbergi és az altonai szint között és sehogyan a heidelbergi kultúra würmi megjelenését illetően.

Rust elvitathatatlanul nagy érdeme, hogy felismerte a „nem-konvencionális” őskőkori kultúrák létezését és eszközeit. Munkájában az altonai kovaeszközök feldolgozása és részletes tipologizálása újabb lépést jelentett. Korainak véljük azonban átfogó hipotézis felállítását, s az a véleményünk, hogy a soron következő feladat olyan módszer kidolgozása lenne, amelynek segítségével a heidelbergi kultúra valóban emberkézfőrmálta készítményeit objektíven lehetne kiválasztani a kifagyás és más természetes fizikai folyamatok által előidézett pseudo-eszközök és „eolitok” tömegéből. Talán ez esetben a statisztika vezetne célhoz.

A kritikai megfontolások nem állnak ellentmondásban azzal a véleményünkkel, hogy *Rust* és *Steffens* fentiekben ismertetett munkája az őskőkorkutatás történetének egyik jelentős jelzőköve.

Vértes László

Müller-Karpe, H., Die spätneolithische Siedlung von Polling. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, 17. füzet Kallmünz 1961. Michael Lassleben Verlag. 45 lap, 34 tábla (10 fényképes), 3 kép.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a hazai kőkor és rézkor monografikus feldolgozásával egyidőben a Duna felső szakaszán Bajorországban hasonló munka folyik. A bajorországi későneolitikum kultúrái, amelyek a lengyeli időszaktól a péceli korszak végéig párhuzamosak és sokszor rokonok a dunántúli leletcsoportokkal, egymásután feltáruhnak kutatásunk előtt. E folyóirat legutóbbi számában a péceli kultúra nyugati szomszédjáról, az altheimi csoportról írott monográfiát volt alkalmam ismertetni, és remélem, hogy a Lengyellel rokon münchenhofeni kultúráról elkészült monográfia is hamarosan megjelenik. Ez alkalommal egy e két kultúra közé ékelődő érdekes csoport feldolgozásáról számolok be.

A munka címe — mint az előszóban a szerző is kifejti — ellentmondásos. A Dél-Bajorország-i pollingi telepen u.i. eddig még nem sikerült teljes házakat és az emberi élet egyéb közvetlen jelenségeit feltárni. A kisebb-nagyobb gyűjtések és hitelesítő ásatások eredményeként napvilágra került cserepek, köeszközök és állatcsontok publikációja csupán a könyv, amelynek kiadását mégis fontossá teszi az eddigi úgyszólván csak híradásokból ismert jelentős és sajátos leletanyag.

A pollingi őskori telep a Jakob-tó partján húzódik, mintegy 300 m hosszan és 50–80 m szélességben a vízparthoz simulva. Első leletei a 20-as években tufabányászás közben bukkantak elő s azóta gyűlnek. A neolitikus leletek vastag tufarétegbe zárva fekszenek, valósággal ki kell bányászni és vésni őket — ez magyarázza a telepjelenségek előjáróban említett hiányát. W. Krämer 1950 évi ásatásai tisztázták, hogy a tulajdonképpeni telep maradványai két tufaréteg közé zárt 20–30 cm vastag humuszos kultúrreteg alakjában mintegy 2–3 m mélységben vonulnak végig. Véleményét az itt megfigyelt néhány cölöplyuk is megerősíti. A telep rétege felett képződött tufaréteg a kultúrszintet szinte légmentesen lezárta, ami rendkívül nagy jelentőségű időrendi és művelődéstörténeti megítélésében.

H. Müller-Karpe az 1961-ig a pollingi telepről előkerült és különböző múzeumokba szétszóródott leletanyagot foglalja össze. Az edények között két típus uralkodik. Egyik a jellegzetes diszkerámika, amelyet a szerző „szőnyegedényeknek” nevez. Alakjuk ívelt falú csupor, csöbör vagy bögre bütöfkögővel, illetve vízszintesen vagy függőlegesen elhelyezett hurok és szalag fűlekkel. Nevét az edények felületét a nyak díszítetlen sávja kivételével beborító díszítésről nyerte, amely mértani mintákba (három- és négyszögek) komponált pontsorokból és sűrű vonalkázásból áll. A házi-kerámika közt legjelentősebbek az ún. „árkádosedények”. A tölséres szájú edények névadó vezérformája körébe tartozó fazekak ezek, peremük alatt árkádosan kimetszett gallérdisszel. Alakra többnyire ehhez a csoporthoz csatlakozik a következő típus, amelyet ék alakú kimetszésekkel díszített edényeknek nevez a szerző. Fazekakat, összeszűkülő nyakú nagyobb hombáredényeket, különböző alakú csuprokat von itt össze — nem a legszerencsésebb kézzel — a díszítés, vagyis a nyakon körben futó beszúrkált vagy benyomkodott pontsorok egységében. A további formákat azonban már finoman osztályozza vékony falú füleskorsók, fényezett falú bögrék, palack alakú edények, bütöfködiszes fazekak, tálak (többnyire kissé behúzott peremmel), kanalak tartoznak ide s végül két jellegzetes idegen áru: egy talpeső töredéke és egy tipikus harangedény cserepe.

A nagyszámú köeszközökből a késeket, nyíl- és lándzsacsúcsokat mint patintott, a trapéz alakú vésőket pedig mint csiszolt készítményeket emelhetjük ki. Csonthból áruk, agancskapák és balták készültek. Az ékszereket néhány átfúrt vadkan agyar és átfúrt mészkögyöngy képviseli.

A gazdag állatcsontanyagot, összesen 891 db-ot J. Boessneck már korábban feldolgozta. A csontanyagban a vadászott állatok (szarvas, őz, vaddisznó, medve

stb.) uralkodtak, a háziállatok (elsősorban marha és juh) csak mintegy 30%-ot tesznek ki. Ez a pollingi emberek gazdasági élete szempontjából önmagában is döntő adat.

Az anyagközlő részt az 1950, 1952 és 1954 évi ásatások viszonylag kisszámú leleteinek ismertetése zárja le.

A pollingi teleppel kapcsolatos főprobléma a Bajorországban eddig egyedülálló leletanyag időrendi helyzete. Első ismertetője P. Reinecke későneolitikus jellegűnek állapította meg, F. Wagner először állítólagos Schussenried rokonságára hivatkozva a korai bronzkorba sorolta, később altheimi és harangedény rokonságát vélte felismerni. Sokoldalú kapcsolatait igyekezett kimutatni W. Buttler is (Schussenried, Altheim, Münchshöfen stb.) Legutóbb J. Driehaus Altheimnél későbbi, Schussenrieddel egykorú, harangedény hatású csoportként írt róla.

Mindezekkel a véleményekkel szemben, a hiteles ásatásokra támaszkodva, Müller-Karpe leszögezi, hogy a maximálisan 60 cm vastag, alig egy-két nemzedéknyi településre utaló, egységes és légmentesen lezárt réteget nem lehet a fenti hosszú kapcsolatokat sorába iktatni. Való igaz, hogy Pollingon előfordulnak Altheimmel rokon formák (főleg az árkádos peremű fazekak), de a különbségek mégis döntőbbek. Pollingon nem kerültek elő jellegzetes altheimi vezérformák, az altheimi csoport telepeiről pedig teljesen hiányoznak a pollingi szőnyegedények. Nem lehetnek tehát egykorúak. Még inkább áll ez a sajátosan díszített füleskorsókkal jellemzett Schussenried típusra.

Többen kísérleteztek azzal is, hogy — ha már a jellegzetes pollingi kerámika nem jut el máshová — a Pollingon talált idegen áruk segítségével határozzák meg a telep időrendi helyzetét. Ezek azonban vagy azokból a bronzkori cserepekből indultak ki, amelyekről utóbb kiderült, hogy nem is a neolitikus telepről, hanem kissé távolabbról származnak, vagy a telep régi szórványos leleteivel együtt tartott egyetlen harangedény-cserepre építették elgondolásaikat. J. Driehaus pl. egyedül ennek alapján tartja Pollingot későbbinek Altheimnél, Badennél, Schussenriednél. Ennek az egyetlen cserepnek elméleti vetülete mind Wagnernél, mind Driehausnál az az állítólagos „harangedény jelleg”, amit a pollingi szőnyegmintában látni vélnek — Müller-Karpeval egyetérthetünk abban, hogy minden alap nélkül.

A szerző, pozitív támpontok hiányában, kizárásos módszerrel a környék általános kő és bronzkori településviszonyait megvizsgálva igyekszik időben visszafelé haladva (bronzkor, zsinégdiszes edények, harangedények) a telep korát megállapítani. Kétségtelen, hogy mindezeknél korábbi a pollingi telep. A szőnyegmintával kapcsolatban kézenfekvőnek látszik az a megfigyelése, hogy helyi: Rössentől — Münchshöfenig terjedő tradícióban gyökerezik. Mindez nagyjából időrendi helyzetét is meghatározza.

Kevésbé érthetünk egyet a telep abszolút kormeghatározásánál alkalmazott módszerével. Abból indul ugyanis ki, hogy Bernabo Brea legújabb kutatásai szerint a harangedények Szieliában már 2000 körül megjelennek. Ezt a Szieliában nyilván helytálló keltezését minden további nélkül átveszi a harangedények Bajorországi megjelenésére, és ezen az alapon mondja ki azt, amit enélkül is kimondhatott volna: Polling 2000 előtti, illetve III. évezred 2. felébe tartozó telep.

Összefoglaló történeti, gazdaságtörténeti értékelésben Müller-Karpe megállapítja, hogy a földművelés és az állattartás ugyan fontos, de alárendelt szerepet játszott a pollingi emberek életében. Figyelembe véve, hogy a telepen talált köeszközök elsősorban vadászat céljára alkalmasak, továbbá ennek megfelelően a vadászott állatcsontok száma Bajorországban egyedülállóan magas, végül a területen korábbi kőkori életre alig utal nyom, az állandóan lakott vidéktől messze délre nyomult vagy kiszorult népcsoportot lát a pollingi közösségben. Művelődése sajátos, egyedi, archaikus jellegét is ezzel az elzárt, vadászéletmóddal magyarázza. — Mi történt ezzel a vadászközösséggel, nem tudni. Az eddigi ásatások a telep pusztulásának okaiba (ellenséges betörés vagy a tó áradása?) még nem nyújtottak betekintést.

A pollingi telep mintaszerű ismertetését H. Müller-Karpe tollából jelentősnek tartjuk. Az új könyvvvel tovább bővült az a sokoldalú színes kép, ami a Duna felső folyásvidékének neolitikumáról élénk táru. A szép rajz és fényképanyag sokban emeli a könyv értékét, dícséretére válik a kiadónak is. A cserepek nagyobb részét, a modern gyakorlatnak megfelelően, rajzban edényképpel kiegészítve hozza a publikáció. A díszítő-minták bemutatása céljából fényképen is közölt cserepeket általában nem esetleges szabálytalan töredékként fényképezte táblára, hanem négyzetes képecskékké alakjában kivágva sorakoznak egymás mellett, ami az ábraanyag esztétikai megjelenését, de használhatóságát is nagyban fokozza.

Bóna István

Hekler, A., Bildnisse berühmter Griechen. Harmadik bővített kiadás. Átdolgozta: Helga von Heintze Berlin und Mainz 1962. F. Kupferberg. 81 lap, 68 képes tábla.

Harmadik kiadásban jelent meg immár Hekler Antal posztumusz munkája melynek — tragikus hamarsággal bekövetkezett halála miatt — első kiadását sem érte meg a szerző. Hekler e munkájában ismét visszatért első, számára különösen sikert hozó kutatási területére, az antik arcképszobrászat emlékeinek vizsgálatára, és mint a harmadik kiadás is mutatja, ismét nagy sikerrel. Ezt a sikert előrevetítették azok az első kiadásról megjelent elismerő bírálatok, melyek reámutatva a munka egyes vitatható részeire, az egészet, mint az akkori klasszika-archeológiai irodalom egyik sikeres művét regisztrálták. Megvalljuk, nem kevés aggodalommal kezdtünk a harmadik kiadás olvasásához, azonban kellemesen csalódtunk. Az átdolgozó Helga von Heintze az elhunyt szerző iránti teljes tisztelettel oldotta meg feladatát, és ha szabad mondanunk, átdolgozása talán még emelte is a mű értékét. A munka mai beosztása a következő: Az első 48 lap változatlanul adja a Hekler-féle szöveget; utána a 2 oldalas „Nachwort”-ban Helga von Heintze megismerteti átdolgozásának szempontjaival, melyek közül a legjelentősebb az, hogy az első kiadás jegyzetanyagát lényegesen kibővítette, és a tárgyalt portrék reánkmaradt példányainak jegyzékét a lehető teljességgel közli, így a jegyzetanyag, mely az új kiadás következő része, igen jelentősen 23 lapra növekedett; 4—4 lapot foglal el a műben felhasznált vagy jegyzetanyaggal kapcsolatos irodalom összefoglalása és a 68 közötti képes tábla jegyzéke, melyben minden egyes közölt mű helye, leltári száma, mérete, vezetéknév vagy katalógusban való közlése, és azoknak a fotóknak készítői helye is fel van tüntetve, amelyek után a könyvben közölt képes táblák készültek. Így a munka tudományos apparátusa sokkal teljesebb, mint az első kiadásé volt, és mondhatjuk, a legszigorúbb tudományos igényeknek is megfelel. Itt találjuk azoknak a változtatásoknak is magyarázatát, melyet az átdolgozó a képes táblák sorozatában tett.

A képes táblák száma ugyanis ebben az új kiadásban lényegesen megnőtt. Az első kiadás 56 közötti képe helyett ebben a kiadásban a képek száma 68. Ez mindössze 12 képpel való növekedést mutatna, azonban az átdolgozó itt tette munkájában a legmerészebb lépést, mert a képek sorozatában bekövetkezett változás sokkal nagyobb. A kiadás 68 képes táblája közül 26 teljesen új, egyáltalában nem szerepelt az első kiadás képanyagában, így tehát az első kiadás képanyagából 14 képet kihagyott az átdolgozó, és azokat e kiadásban újakkal pótolta. Az átdolgozót e változtatásokban mindenestre az a gondolat vezethette, hogy minden képmásnak a kutatás mai állása mellett a legjobb példányát bocsássa az olvasó elé. A változtatásokat nagyobbik részükben helyeslehetjük, megvalljuk azonban, hogy a budapesti Hermaeosz portré kihagyását semmiképpen nem tartjuk szerencsésnek, mert a helyébe adott kopenhágai példány semmivel sem különb a Szépművészeti Múzeum tulajdonában levő darabnál. Nekünk, akik Heklert közelebbről és jól ismertük, különösen fájdalmas a nápolyi Euripidész portréjának az első kiadásban kétféle nézetben

is közölt bronzírozott gipszmásolatának kihagyása, mert Hekler ezt a saját útmutatása mellett és ellenőrzésével annakidején azért készítette, hogy ezáltal is bizonyíthassa azt a feltevését, hogy a nápolyi Euripidész eredetije bronzból készült. Helyes viszont az, hogy az újabban előkerült görög képmásokat (pl. a Themistoklész ostiai portréját) belevette a képanyagba, és ezáltal kiegészítette azt a kört, amelyet Hekler a művében tárgyalt. Igen helyesnek tartjuk a müncheni Epimenidész-féle Homérosz portréjának felvételét is, mert így a könyv olvasójának igen tanulságos összehasonlításra nyílik alkalmunk ennek és a hellenisztikus Homérosz portréjának egybevetésével.

Egészben véve örülnünk kell kitűnő archeológusunk munkájára ez újabb, gondos kezekkel végzett kiadásának. Örömmel fogadjuk a munka kiállítását, az elegáns kivitel, a többnyire jól sikerült képes táblák, melyek messze felülmúlják az első kiadásnak, igaz a világháborúban készült kivitelét.

Oroszlán Zoltán

Noll R., Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung. Wien 1962. Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 135 lap, 10 kép.

A rotaprintes technikával készült kis füzet a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében található antik feliratos emlékek katalógusát közli. A katalógus a tudományos kutatók és a nagyközönség számára egyaránt kíván tájékoztatást adni.

Előjáróban ismerteteti a négy bécsi gyűjtemény (Museum der Stadt Wien, Niederösterreichisches Landesmuseum, Nationalbibliothek és Kunsthist. Museum) költári anyagának történetét.

A Kunsthistorisches Museum gyűjteményében levő feliratok jelentős része római, mellettük még a görög nyelvű anyag jelentős. A füzet az etruszk és pun feliratokat — melyek külön tanulmányokban jelentek meg —, valamint a római téglá-, edény- és amphora-bélyegeket nem ismerteti. Kenner 1866-ban megjelent összefoglalója után (Die Sammlungen des k.k. Münz- und Antiken-Cabinetes) a gyűjtemény anyagában bekövetkezett változások és a feliratokkal kapcsolatos újabb irodalom tette szükségessé a kiadvány megjelentetését, amihez a múzeum lapidáriumának újjárendezése adta az alkalmat.

A könyv 418 feliratos emléket és 15 egyéb feliratos emléket közöl a katalógusban. Az emlékek felsorolását topográfiai sorrendben végzi, s közli a kövek legfontosabb adatait. A felirat rövid tartalmi kivonatán kívül a leltári szám, az elhelyezés, a hozzávetőleges korhatározás, a lelőhely, a megszerzés ideje, az anyag, a méret és az emlékre vonatkozó legfontosabb irodalom szerepel az emlékek ismertetésében. A katalógus több publikálatlan feliratot is közöl. Tárgymutató és a lelőhelyek indexe zárja le a kis munkát, melyet néhány jelentősebb emlék fényképe egészít ki.

A kis könyv a szakkutatók számára jó összefoglaló tájékoztatást, a nagyközönség számára pedig hasznos ismertetést nyújt a múzeum antik feliratos emlékeiről. A szakkutatók szempontjából helyes lett volna a feliratok teljes szövegének közlése, mely nagyban emelte volna a munka értékét.

Soproni Sándor

Germania Romana. Gymnasium — Beiheft. Szerkesztették: Bömer, Fr. — Voit, L. I. füzet: **Römerstädte in Deutschland.** Munkatársak: Baatz, D., Doppelfeld, O., Hinz, H., Schleiermacher, W., Ulbert, G. Heidelberg, 1960. Carl Winter, Universitätsverlag. 96 lap, 19 szövegközi kép, 16 tábla.

A római birodalom határmenti tartományai között a két Germania és Raetia a legjobban átkutatott területek sorába tartozik. A legérdekesebb problémák egyike e provinciák esetében a limes, illetve a limesmenti városok története, amely a nagy múltú visszatekintő német kutatás révén már régebben is rendszeres

feldolgozásban részesült. A II. világháború után a kutatásokat kedvező új feltételek között lehetett megindítani: a háborús pusztítások és az ezeket követő nagy építőmunkálatok lehetővé tették a korábban hozzáférhetetlen beépített római telepek nagyméretű régészeti feltárását. Ezekről az eredményekről számos tanulmány tájékoztatja az érdeklődőket (ld. főleg Neue Ausgrabungen in Deutschland, hg. von W. Krämer, 1958 és H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945, 1960), és ezt a célt szolgálja a *Gymnasium* c. folyóirat szerkesztői, F. Bömer és L. Voit kezdeményezésére kiadott jelen kötet is, amely a németországi római kori kutatásokat ismertető új monográfiásorozat első száma. A W. Schleiermacher előszavával bevezetett tanulmánykötet ugyan nem tekinteli feladatának az idevágó eredmények teljes összefoglalását, viszont igen jó ismertetést nyújt néhány város, így az alsógermániai Colonia Claudia Agrippina és Colonia Ulpia Traiana, a felsőgermániai Mogontiacum és Ara Flavia, illetve a raetiai Regina Castra és Augusta Vindelicum kutatásának jelenlegi állásáról.

O. Doppelfeld tanulmánya (Das römische Köln als Grundlage für die mittelalterliche Stadt, 11-) a római Köln (Colonia Claudia Agrippina) koraközépkori kontinuitásának kérdésével foglalkozik. A „kontinuitás” problémáját a szerző igen találóan úgy fogalmazza meg, hogy Köln a római uralom megszűnése után továbbra is töretlenül „város” volt-e a szó tényleges értelmében vagy legalábbis átmenetileg pusztán fallal körülvett romterület, városi élet nélkül? Az a körülmény, hogy a középkorra visszamenő mai kölni városcentrum utcarendszere többé-kevésbé megfelel a római város utca-, ill. insularendszerének, még nem döntheti el a kérdést, viszont a koraközépkori írott források és egyes római középületek későbbi leletanyaga alapján kétségtelen, hogy Köln a 450-től számítható frankuralom alatt sem szűnt meg igazi városnak maradni. Különösen a római praetoriumban végzett ásások igazolják ezt a megállapítást: az épület a frank királyok alatt *aula palatii* szerepét töltötte be.

H. Hinz az Augustus alatt létesített veterai légiós tábor mellett kialakult városi település történetét tekinti át (Die Colonia Ulpia Traiana bei Xanten, 29-). Az i. sz. I. században a későbbi kolónia helyén a Rajna jobbpartjáról áttelepített germán *Cugerni* falusias települése állt fenn, amelyet a traianusi kolónia alapításakor elplaníroztak. A kolóniát a korábbi vicus településrendszerétől függetlenül, egységes irányelvek szerint építették ki. A kolónia alapítása Traianus uralkodásának elején, mindenesetre 105 előtt következett be (vö. Poetovio esetét, ahol az alapítás ideje alighanem 100-ra tehető, vö. Acta Arch. Hung. 11 [1959] 137). A település a római kor végén, alighanem az 5. század elején, erőszakos pusztítás áldozata lett.

D. Baatz Felső-Germánia fővárosa, Mogontiacum topográfiájáról tájékoztat (Die Topographie des römischen Mainz, 51-). Mogontiacum a Rajnavidék egyik legkorábbi római települése volt: i. e. 18–13 között itt már tábor épült két légió számára. Elsőrendű katonai fontosságát a hely később is megtartotta: az i. sz. I. században a két légió mellett több segédcsoport és minden bizonnyal flottakülönítmény is állomásozott. Megjegyzendő itt, hogy a CIL XIII 7023 sz. Vespasianus-kori feliraton nem *eq. alae Claud(ianae)*-ről történik említés: a helyes olvasás *eq. ala Claud(ia)* (vö. Acta Arch. Hung. 14 [1962]). A városias telepen, amely a tábor canabaejének számított, a fabarakokat az i. sz. I. század közepétől fogva váltották fel kőépületek. A település városi autonómiát csak a késői császárkorban kapott. Pusztulása 406-ban következett be, miután Stilicho kivonta a városból a római helyőrségeket.

W. Schleiermacher a rottweili római város történetét foglalja össze, elsősorban a feliratok alapján (Municipium Arae Flaviae, 59-). A város Felső-Germánia egyetlen municipiuma volt, Hadrianus alatt kapott autonómiát. A település jogállásának legfontosabb emléke egy Commodus kori fenyőfatáblába vésett felirat, amelynek szövege a felső viaszréteg megsemmisülése után is jól olvasható.

G. Ulbert Castra Regina történetének és topográfiájának kérdéseit elemzi (Das römische Regensburg, 64-). A legkorábbi római település itt a Vespasianus-kori auxiliáris táborhoz kapcsolódik, amely egy diploma tanúsága szerint 166-ban még fennállt. A markomann háborúk során, amikor Raetia igen nehéz helyzetbe került, és határmenti auxiliáris táborai elpusztultak, a legio III. Italica került Regensburgba. A légiótábor építési felirata (*Vallum cum portis et turribus* stb.) 179-ban történt építkezést örökít meg. A tábor méretei (540 × 450 m) megfelelnek a lauriumi tábor méreteinek, amelyet a legio II. Italica épített, a regensburgival egyidejűleg. A 3. és a 4. században a tábor több ellenséges ostromot állt ki, a canabae és a temető leletanyaga azonban a lakosság többé-kevésbé töretlen továbbéléséről tanúskodik. A városi élet valószínűleg az 5. század elején bekövetkezett katonai feladás után sem szűnt meg teljesen.

A kötetet W. Schleiermacher kitűnő munkája zárja le, Ausburg római kori múltjának és történetének rövid bemutatásával (Augusta Vindelicum, 80-). Az itteni római település Tiberius korának elején jött létre, amikor a közeli Oberhausenből a légiótábor Vindonissába helyezték át. Raetia provincia megszerzése után, amely Tiberius uralkodásának végén ment végbe, Augusta Vindelicum a provincia fővárosa lett. A falusias települést ezután rövidesen megszüntették, az I. század közepén és a Flaviusok alatt a város köbe épült át, municipális autonómiát azonban csak a 2. század folyamán kapott. A markomann háborúk idejét követő ellenséges inváziók a várost kétségtelenül több ízben érintették, ezek következményei régészeti szempontból azonban egyelőre még nem állapíthatók meg.

A tanulmánygyűjteményt a bemutatott városok múzeumi intézményeire vonatkozó tájékoztatók, valamint igen célszerűen összeállított képanyag zárják le. Ismertető célkitűzésének a kötet valamennyi tanulmánya messzemenően megfelel, szakemberek és szélesebb körű érdeklődők előtt egyaránt. Mindegyik dolgozat közös értéke, hogy a topográfiai vizsgálatokat megfelelő térképekkel támasztja alá. Amellett az egyes városokat illető részletkérdéseken túl kitekintést kapunk a germániai provinciák és Raetia egész történetének alakulására is, különösen W. Schleiermacher igen széles síkon mozgó két tanulmányában. A bibliográfiai jegyzetekben utalást találunk az összes újabb és a fontosabb régi publikációkra is.

Alföldy Géza

Kádár Z., Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Études Préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain. II.) Közzétette: Vermaseren, M. J. Leiden, 1962. E. J. Brill. 86 lap, 1 előtétel, 9 tábla, 1 térkép.

A kitűnő holland kutató, M. J. Vermaseren kezdeményezésére indított monográfiásorozat, amely a római birodalom keleti kultuszainak elterjedéséről kíván áttekintést nyújtani a teljesség igényével, magyar kutató könyvével indult. Wessetzky Vilmos munkája az egyiptomi kultuszok magyarországi emlékeiről még 1961-ban napvilágot látott, mint a Vermaseren által szerkesztett Études Préliminaires sorozat első kötete. Ismertetését már korábban elvégeztük (ld. Arch. Ért. 90, 1963, 146), és ezzel kapcsolatban már felhívtuk a figyelmet a rendkívül nagyszabásúnak és hasznosnak ígérkező vállalkozás jelentőségére. Öröndetes tényként könyvelhetjük el, hogy a kiadványsorozat második kötete szintén magyar kutató műve: Kádár Zoltán tanulmánya a római kori kisázsiai és szíriai kultuszok magyarországi elterjedéséről. Mint már Wessetzky könyvének ismertetésében utaltunk rá, az Études Préliminaires kötetei nem római kori területi egységek, hanem a mai közigazgatási határok szerint csoportosították a keleti kultuszok forrásanyagát; noha így az egyes provinciák sajátos viszonyai nem ütköznek ki eléggé világosan, kétségtelen, hogy az anyag hiánytalan összeállítását másként aligha lehetne elvégezni.

Kádár Zoltán könyve, akár Wessetzkyé, Pannónia magyarországi részén belül egyes területek szerint tagolva mutatja be a kisázsiai és szíriai kultuszok ránk maradt emlékanagát. A munka igen helyesen nemcsak a kimondottan kisázsiai és szíriai kultuszokkal foglalkozik (Magna Mater, Jupiter Dolichenus, Jupiter Heliopolitanus, Baltis tisztelete, zsidó vallás stb.), hanem bevonja ebbe az összefüggésbe a kétségkívül vagy legalábbis feltehetőleg „interpretált” keleti istenek (Venus, egyes helyeken Silvanus stb.) emlékét is. Előre becsújt-hatjuk, hogy a könyv igen nagy alapossággal és gondnal végzi el az egyes emlékek vallástörténeti, történeti és stílusi elemzését, és végső következtetései feltárják mindazokat az összefüggéseket, amelyek a forrásanyag jelenlegi állapotában az emlékanagából levonhatók.

Az emlékek bemutatása Aquincum leleteinek ismertetésével kezdődik. A szerző először azokat az adatokat állítja össze, amelyek kisázsiai és szíriai személyek jelenlétére utalnak a város lakosságában (ez az eljárás, igen célszerűen, a többi települések és területek emlékeinek vizsgálatánál is megismétlődik). A gellérthegyi Magna Mater-oltárral kapcsolatban helyesen veti fel Nagy Tibor nyomán a gondolatot, hogy az istennő itt helyi eraviszkusz anyaszentével olvadt össze. Hasonló jelenségek a Magna Mater-kultuszban más provinciákban is kimutathatók, pl. Dalmáciában, ahol a Matres Magnae többes számban elképzelt alakja (Bull. Dalm. 32, 1909, 67) csak helyi anyaszentek interpretációjaként értelmezhető. Az Attis alakjával és más, Magna Mater köré utaló ábrázolásokkal díszített síremlékek elemzése után az Adonius- és Baltis-feliratokról olvasunk. Az aquincumi polgárvárosban talált Dea Syria-tábla feliratának kiegészítésével kapcsolatban Kádár eléggé meggyőzően utasítja el az Egger által javasolt *et [Sime]ae* kiegészítést, a felirat problémái azonban teljességgel még mindig nem oldódnak meg. A Kuzsinszky-féle *et [Balti]de]ae* kiegészítés ugyanis, amelyet mint leginkább valószínű lehetőséget Kádár is átvés, aligha megfelelő: az *et* szó után legfeljebb négy betű állhatott, és a *[Balti]de]ae* szöveg ennél mindenképpen hosszabb, még ha A—L és T—I ligatúrákat tételezünk is fel. A magunk részéről a Diana- és Luna-kultuszok a szír vallásosságban játszott nagy szerepe révén, amely Kádár munkájában is igen jól kidomborodik, leginkább *et [Dian]ae* vagy *et [Lun]ae* kiegészítést javasolnánk. A szórványos Jupiter Dolichenus, ill. Jupiter Dolichenus Heliopolitanus-emlékek kapcsán a szerző helyesen utal a Keleten járt katonák szerepére (a 16. lap 3. jegyzetében említett carnuntumi felirat sorszáma helyesen: CIL III 11131).

Az emlékek bemutatása Intereisával folytatódik, ahol különösen a Deus Sol Elagabal-feliratok mutatják világosan a szír vallási befolyások szerepét (a 20. oldalon említett helytartó neve helyesen: Baebius Caecilianus). A Diana Tifatina-feliratot Kádár helyesen hozza Fitz Jenő nyomán a szír kultuszokkal kapcsolatba. Nem kevésbé értékesek azonban a Deus Azizus és a Deus Aeternusként említett Jahve tiszteletére állított feliratok sem; az elsőként említett felirat állítólagos neve egyébként *Iulius [Fir]manus* vagy inkább *[Ger]manus* (az utóbbi cognomen az orientális származású személyek körében mindenütt eléggé elterjedt). A kisplasztikai emlékek bemutatása után a szerző a Iudicio sacramenti cultores-feliratokról és a keleti szimbolikát mutató síremlékekről ír.

A továbbiakban az alsópannoniai limes és a mögötte fekvő területek kultuszemlékei kapnak helyet. A dunakömlödi Jupiter Dolichenus-oltárral kapcsolatban megjegyezzük, hogy a tribus feltüntetése alapján a feliratot nem lehet 211 elé keltezni: ha szórványosan is, olykor későbbi feliratok is említik a tribust (pl. CIL III 2706 = 9724, 245-ből). A kömlödi Dolichenus-háromszögek gondos vizsgálata után a szerző a gorsumi eredetű emlékekkel foglalkozik. A korábban *templu[m] D[ivi] Marci*), majd újabban *D[olicheni]* formában kiegészített felirattal kapcsolatban már másutt említettük, hogy Dolichenus nevére történő kiegészítés nem valószínű (Ant. Tan. 8, 1961, 302, hasonlóképpen R. Egger, *Omaggio lui Constantin Daicoviciu*, Bucuresti 1960, 168); leginkább

D[ianae] kiegészítés jön számításba. A többi Fejér megyei eredetű keleti kultuszemlékek ismertetése után az Aquincum környékén előkerült zsidó vonatkozású feliratokról történetik említés.

Behatóan foglalkozik a szerző a Brigetióban előkerült szíriai és kisázsiai kultuszemlékekkel, amelyek között különösen a Dolichenus-szentély és leletei kiemelkedő fontosságúak. Kimutatható azonban a városban és környékén Magna Mater, Deus Sol Elagabal, Apollon Daphneus és Baltis tisztelete is, és keleti hagyományok élnek tovább Deus Aeternus, Tyche és valószínűleg Silvanus kultuszában is. A *[I]O[M] e[ra]u[dito]ri*) dedikációval kezdődő oltár állítólagos neve helyesen *T. Sere[nius] Diogen[es]*) alakban olvasható. A győri Baltis-oltár olvasása kétségtelenül *BALTI ET ARVIEIABUS*; a szöveget Kádár korábbi publikációk nyomán *Balti et Arvi deabus* alakra javítja, és az *Arvi* szót egy Arvis formájú istennév datívusának fogja fel (vö. *St. Paulovics*, Laur. Aq. 2, 1941, 121-). A magunk részéről inkább az *arum* szóból genitívusára gondolnánk, ugyanakkor nem zárva ki a lehetőségét annak sem, hogy esetleg *Arvieiae* nevű, talán helyi istenségekről van szó.

Az emlékek ismertetése a savariai kultuszemlékekkel zárul. Az Isis-kultuszban ebben a kiemelkedően fontos központjában nagy szerephez jutottak más keleti vallások is, így Jupiter Dolichenus, Sol, Luna, az „interpretált” Venus tisztelete; azonfelül kimutathatók a zsidó vallás nyomai is. A Jupiter Dolichenus-tisztelettel kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni, hogy ez kétségkívül elterjedtebb volt, mint az a jelenleg rendelkezésünkre álló szórványos emlékanagából lemérhető. Savaria ugyanis jelentős szerepet játszott a kultusz Nyugat felé való közvetítésében is: egy Aschaffenburgban előkerült felirat tanúsága szerint savariai születésű katonák is részt vettek a kultusz germániai terjesztésében. A *I.O.M. Dolicheno in honor(em) d(omus) d(ivinae) P. Ferrasius Cl(audia tribu) Arvius Savaria (centurio) leg. VIII Aug. p.f.c. ex aquilifero leg. I adiutricis* stb. szöveget tartalmazó felirat 191-ből való (CIL XIII 6646). Hasonlóképpen közvetítették nyugatra Dolichenus-kultuszát carnuntumi katonák is (ld. CIL XIII 8620).

A könyv befejező része behatóan ismerteti mindazokat az általános tanulságokat, amelyeket a szíriai és kisázsiai kultuszok megvizsgált emlékei alapján látni lehet vonni. Az egyes kultuszok közül Jupiter Dolichenusé játszott a legnagyobb szerepet (megjegyzendő azonban, hogy az emlékek nagy száma elsősorban a katonák aktív részvételéből következik, akiknél a fogadalmi oltárok állításának szokása igen széles körben elterjedt; a látszólag kevésbé jelentős Magna Mater-tisztelet az asszonyok körében minden bizonnyal népszerű volt, de epigráfiai téren nem válhatott eléggé megfoghatóvá). A keleti kultuszok virágkorát a szerző helyesen teszi a Severusok korára, amellel megjegyzi, hogy a dolichei Jupiter tisztelete Carnuntumban már Hadrianus alatt kimutatható. Ezen az alapon eléggé valószínűnek tart-hatjuk, hogy legalábbis a Carnuntummal szorosabb kapcsolatban álló területeken, így Savariában is már viszonylag korán, mindenesetre még a 2. század folyamán otthonossá váltak egyes szír kultuszok, amint itt az egyiptomi istenek tisztelete is már korán gyökeret vert. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Severusok kora után a kisázsiai, szíriai és egyiptomi kultuszok elvesztették népszerűségüket. Valamivel részletesebb vizsgálatot igényelt volna a kultuszokban kifejeződő vallásos elképzelések és szokások jellege és formája; az elképzelésekben mutatkozó szinkretisztikus tendenciák elemzése mindenesetre sikeresen történt meg. A kultuszokat ápoló személyek zömmel valóban idegen, elsősorban keleti származású katonák és telepések voltak, és a kultuszok elterjedése is főleg a keletiek beáramlásával hozható kapcsolatba. A benszüllöttek részvétele a szíriai és kisázsiai kultuszokban csak Magna Mater tisztelete kapcsán tételezhető fel nagyobb mértékben; érdemes azonban megemlítenünk, hogy a dolichei Jupiter katona-tisztelői között benszüllöttek is akadnak, így a lussoniumi P. Aelius Lucilius centurio, a brigetioi P. Aelius Verus centurio, valamint a savariai M. Ulpus Finitianus

beneficiarius (talán noricum?). Az isten tiszteletét azonban ezek a személyek aligha hazulról hozták magukkal, hanem a hadsereg körében vették át.

Kádár Zoltán munkája jól sikerült összefoglalást nyújt a megtárgyalt emlékanyagról, amelyet gondosan állít össze és helyesen eleméz. Különösen kiemelkedőnek tartjuk az ikonográfiai tárgyú vizsgálatokat, főleg az aquincumi Dea Syria-tábla és a lussoniumi Dolichenusháromszögek esetében. Néhány apróbb pontatlanság kiigazítandó, így a 3. és 18. oldalon helytelen a Kolonie szó használata, a 22. oldalon Legion helyett Kohorte értendő, a 24. oldalon helyesen Potaissa in Dazien stb. Az egyiptomi, valamint a kisázsiai és a szíriai kultuszok összefoglaló ismertetése után érdeklődéssel várjuk a Mithras-emlékekről szóló kötet mielőbbi megjelenését.

Alföldy Géza

Kloiber, A., Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld. Anhang: **Thomas, E. B.** Die Gläser des Espelmayrfeldes. Forschung in Lauriacum. VIII. Linz, 1962. Oberösterreichischer Landesverlag, 111 lap, 1 címkép, 46 tábla, 2 színes tábla, 2 térkép és 4 szövegközi kép.

Enns város nyugati részén az Eichberg DK-i lejtője és a Bleicherbach nyugati partja között fekszik Espelmayrfeld. Ezen a területen a római kori Lauriacum i. sz.-i 3–4. szd-i temetőjének egy részét tártá fel A. Kloiber. Az 1952–61 évek között végzett ásatás anyagát adja közre jelen könyvében. Az ásatás részben leletmentés, részben tervásatás volt. A szóban levő területen tulajdonképpen már 200 éve (1750-től) folyt régészeti kutatás. A leletek nagy része azonban elpusztult, feljegyzések és adatok is csak kis számban maradtak fenn, melyeket azonban részletes pontossággal közöl a szerző.

Az 1952 okt. 1-én indult ásatásával 147 sírt tárt fel. Mielőtt igen gondos módszerének és eredményeinek bemutatására térne, ismerteti a terület földrajzi, geológiai, talajtani és hidrológiai viszonyait. A területet lösztakaró borítja; az ennek első rétegét képező termőtalajt már a római korban végbement erózió teljesen megmozgatta és lehordta. Ennek következtében a sírok egyharmada bolygatott állapotban került felszínre, amihez hozzájárultak a mezőgazdasági és műszaki földmunkálatok is. Ugyanacsak az erózióval magyarázható, hogy a római réteg felett későbbi kultúrnívót nem találtak. Erre a talajtani folyamatra a sírmélységek adatainak abszolút értékelése szempontjából különös súlyt helyez az ásató. Egymás fölé temetkezés 11 esetben fordult elő; ezeket a sírokat rajzban kivetítve a mélység-különbség méreteinek feltüntetésével külön tárgyalja még a részletes sírleírás előtt. Megállapítja, hogy az egymásra temetkezés az alsóbb rétegű sírokat nem bolygatta, mindenütt legalább 15–20 cm mélység-differenciát észlelt.

A könyv gerincét az 54 oldal terjedelmű temető-katalógus képezi. Külön csoportosításban kerülnek bemutatásra az 1952. évi leletmentés és tervásatás, az 1954. évi leletmentés és az 1961. évi leletmentés sírjai. A leírás pontos megfigyeléseket tartalmaz a sírpítményekre, a csontváz-elhelyezésre és a mellékletek felsorolására vonatkozóan. Ez a fejezet tükröképe a szerző nagy szakértelemmel végzett ásatási munkájának, gondos ritus-megfigyeléseinek. A kőfalazású, téglas és egyszerű földbe mélyített sírok mellett nagy számban (36 db). talált vasszögletes fakoporsót. Hiányoljuk, hogy a sírleírások mellett nem találjuk a szokásos sematikus csontvázrajzot a leletek helyének jelölésével és különösen érdekes fakoporsók rajzát.

A szerző jelen munkája elsősorban ásatási beszámoló és anyagközlés. A temető területén átmetszett római úttest (1. 23. old.) kérdésével későbbi kötetben szándékozik foglalkozni, valószínűleg ott kapjuk majd a leletanyag részletes datálását és birodalmi analógiákkal történő kapcsolását. E helyen csupán néhány leletet emel ki (8 db. bronz érem i. sz. 268–375 ig, Krisztus monogrammos gyűrű, fibula, csat). A leletanyag rajzban történő rögzítési módja nem kielégítő, miután a síron-

kénti leletegyüttes időnként részletekre bomlik, nem folytatódólag, amit nem pótol a képaláírás egymásra utaló szövege sem.

A temetőbe temetkezettek nem szerinti megoszlása: férfi, nő: 2 : 1, polgári vagy veterán telep elhunyt romanizált germán lakossága. Néhány sír a temetőterület közepe táján a kereszténység lauricum jelenlétét bizonyítja a leletek tükrében.

A 147 sírban talált 149 csontvázból 141 antropológiailag vizsgálható megtartású volt. A részletes antropológiai feldolgozás későbbi időpontban történik.

Függeléként *B. Thomas Edit* a temető üvegegyanyagát értékeli a vonatkozó sírok egyéb leleteinek felsorolásával. A felszínre került 24 db üvegedényből 18 jó-megtartású, melyeket típusokba sorol. Az üvegek gyártási ideje analógiák és kísérő leletek együttesének figyelembevételével az i. sz.-i 3.–4. szd. Megállapítása szerint az egyszerűbb típusok: hengeres és töleseres nyakú palackok, valamint a poharak a Duna menti (Carnuntum, Arrabona, Brigetio) üvegekészítő műhelyekből származnak, míg a többi edények itáliai és Rajna menti készítmények.

A. Kloiber könyvében megismert leletanyag és pontosan megfigyelt temető leírása a római régészeti kutatás számára fontos eredményeket tartalmaz munkát a szerző 1957-ben megjelent első — ugyancsak lauricum (Ziegelfeld-i) temető — publikációját követően.

Kaba Melinda

Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы. Москва—Ленинград 1962. — A hunok kultúrája és a noinulai kurgánok. 124 lap, 73 tábla (4 színes).

A noinulai, immár legklasszikusabbnak mondható hun lelőhelyet, mint általában a rendkívüli jelentőségű leletek jelentős részét a véletlen, és nem a céltudatos régészeti kutatás derítette fel 1912-ben, amikor J. Ballod geológus aranyat kutatott Észak-Mongólia hegyeiben. A régészek azonban csak akkor szereztek róla tudomást, amikor 1924-ben az A. P. Kozlov által vezetett földrajzi expedíció zenetörténész munkatársa Sz. A. Kondratyev, aki a régészetbe is igen jól beledolgozta magát, megkezdte a halomsírok rendszeres feltárását. A 24. sz. kurgánt, amelynek feltárása a legszakoszerűbb volt, Sz. A. Tyeplohov régész ásta ki.

A régészeti tudományos világ azonban igen hosszú ideig várt a leletek publikálására, amely különféle okok miatt közel 32 esztendőig késlett. A Kozlov-expedíció régészeti munkálatairól csak rövid jelentést adtak közre 1925-ben, a Mongol-Tibeti Expedíció egyéb jelentéseit is tartalmazó kötetben ((Теплоухов, С. А.: Раскопки курганов в горах Ноин Ула), amellyel egy sorban G. I. Borovka már megpróbálkozott a leletek kultúrtörténeti jelentőségének felvázolásával is. Németül 1927-ben az Archeologische Anzeiger-ben számolt be róluk. Nem pótolta a publikációt K. Trever igen szép kiállítású munkája, amely nem tartalmazta a leletek egy részét, de annál inkább feleségázta az oroszul nem tudók figyelmét is (Excavations in Northern Mongolia. Leningrad 1932.), akik eddig csak az Ébert-féle Realexikonból (VIII. kötet 544.) vagy P. Yetts cikkéből kaphattak belőlük ízelítőt. (The Burlington Magazine. April 1926. Discoveries of the Kozlov Expedition.)

A leletek feldolgozását elsősorban Tyeplohov (1933.) és Borovka korai halála akadályozta. A publikálás nemes feladata végül a most ismertett könyv írójára, Szergej Ivanovics Rugyenkora, Szibéria ősi történetének neves kutatójára és kiváló ismerőjére szállt. Kozlov naplójában (melyet halála után végül felesége adott ki 1949-ben: Путешествие в Монголию) megemlékezett már arról az agilis fiatalemberről, aki feltű gondnal és nagy szeretettel vette át az expedíció világhíró régészeti leleteit Leningrádban. Időközben, 1928-ban és 1930-ban S. Umehara japán régész is tanulmányozta a leleteket publikáció céljából. Az ő munkája, amely korántsem olyan teljes, mint Rugyenkoé, szintén közel 30 év múlva került kinyomtatásra. (Studies of Noin Ula finds in Northern Mongolia. Tokyo 1960.)

A könyv bevezetése (3—5 o.) a hunok ázsiai történetének rövid áttekintését tartalmazza. Ez a rövid történeti áttekintés kielégítő, alig 2 évvel korábban jelent meg L.N. Gumiljov alapvető történeti munkája az ázsiai hunokról. (Хунну. Ленинград, 1960.)

Az első fejezet (6—23. o.) eleje a bajkálontúli hunkori sírokat tekinti át (értékes pl. az a megjegyzése, hogy a szudzsik s az ilmovaja-pagyi temető azonos), majd a noinulai temető sírjaira tér át. Megemlíti, hogy valójában csak a 24. halomsír leleteit publikálták részletesen. Itt nyilván nem vett tudomást Dordzsüren C. csak mongol nyelven megjelent könyvéről, amely a Kozlov expedíció munkálatai után feltárt több sírt is röviden leír. (Умард хунну. Улаанбаатар 1961.) Álljunk meg a lelőhely nevének kérdésénél. Noin Ula néven gyökeresedett már be az irodalomban a hegység valójában Noin Úlnak hangzó neve. Rugyenko szerint a hely neve tulajdonképpen Dzun-mode. Véleményünk szerint ez azonban a hegység északi, a Hara folyóhoz közelebb eső részének, az aranybányák vidékének neve. Miután pontosan megadja a nagy kiterjedésű lelőhely földrajzi fekvését és a műtűtől, valamint a fővárostól való távolságát, említést tesz arról a lengyel származású geológusról, aki 1924-ben felhívta Kozlov figyelmét az akkor már halott Ballod leleteire. (Neve Rugyenkonál O. Ja. Jenszo, Dordzsürennél I. I. Jozso.)

A lelőhely bemutatásakor közli a Kozlov-expedíció helyszínen felmért térképvázlatait is (1, 2 és 3. rajz), amelyek már ismeretesek voltak az említett rövid ásatási jelentésből, valamint Dordzsüren könyvéből. Nem utal azonban a 2. és 3. rajz között meglevő lényeges méretbeli eltérésekre, amelyek különösen a Szudzsik folyócska két jobboldali mellékága között tűnnek erősen a szemünkbe. A térképeket a helyszínen kellene helyesbíteni.

A Noinula-i hegyek 3 kis folyóvölgye, amely örök pihenőt adott a hun vezéreknek: Szudzsik, Dzuram és Hudzsirt. Völgyeikben Kozlovék 212 sírt számláltak össze. Rugyenko az expedíció rövid jelentése nyomán megismétli a két folyóvölgy nevének orosz fordítását, ezek azonban késői mongol nevek, és belőlük még erőszakosan sem lehet valami ősi összefüggésre következtetni. Ezek után következik a feltárt kurgánok szabatos leírása, sorban: a 24. számú, az ú. n. „Ballod-kurgán” (az eddig feltárt legnagyobb), az Andrejev, a Mokrij (Nedves) vagy 1. sz., Verchnij (Felső) vagy 6. sz., a 23. sz. és végül a 25. sz.

Külső formájukra nézve azt következteti, hogy a halomsírok eredetileg szögletesek voltak. Oldalaikkal a fő égtájak irányába tájolva, a déli oldalon dromosszal.

Mélységük 6—13,5 m-ig ingadozott. A belső és külső sírkamrák, amelyek a koporsót rejtették, egységes, kínai jellegű ácsmunkáról tanúskodnak.

A második fejezet a hunok gazdaságáról szól (23—30. o.). Itt nemcsak a gazdaság általános fővonásairól beszél a szerző, hanem a leletekre: az egyben termelő-eszköz jellegű fegyverekre, valamint a gazdasági eszközökre is kitér. Ismerteti, hogy a noinulai temetőben eltemetett hunok 140 cm hosszú, keskeny végű csontlemez reflexíjakat használtak, harcban és vadászaton. Részletesen elemzi a vadászatok gazdasági jelentőségét, bő mongol néprajzi és írott forrásanyag bevonásával. Itt sorolja fel a hunkori földművelésre vonatkozó adatokat is, említi a sírokban talált kölest, az ivolgai telepen talált vas ekepapucsokat, megemlítve azt is, hogy a köles és rizs nagy részét a hunok Kínából importálták. (A XXV. t-ra. való utalás téves, azon nincsenek edények.)

A harmadik fejezet tartalmazza a szerzőnek (30—38. o.) a hunkori lakásokra és a háziesszűkre vonatkozó fejtegetéseit. Ezen a vidéken a hunkorban jurtákban, téglas és boronaházakban laktak. A noinulai temető leleteiből jól ismeretesek a hunkori háztartásokban használt alacsony kis asztalok, faedények, lakkozott kínai facsészék, evőpálcikák, bronzedények stb. A hun bronzüstöket húsfőző üstöknek tartja, és három mongóliai és egy ordoszi párhuzamot hoz fel (az utóbbit csak rajzban). Az agyagedényekre részletesen a hatodik fejezet tér ki.

A negyedik fejezet a ruházat és az ékszerek értékelő leírását adja (38—48. o.). Kiemeli, hogy pl. ing nincs a különben igen jól megmaradt ruházati leletek között. Jellegzetes hun ruhadarabok voltak a széles, alul behúzott nadrágok, a nadrággal egybeszabott harisnyacipők (ezek felett voltak a nemezcipők), a kaftánszerű felsőruha stb. A fejviselet nem egységes, a fülesapokák hol hegyes—tetejűek, hol pedig laposak.

Az ötödik fejezet a közlekedési eszközöknek van szentelve (48—51. o.). A legfőbb közlekedési eszköz a ló, ennek felszerelése igen gyakori a leletek között (vas és csontpálcás zablák stb.). Jellegzetes, hogy sem fanyereg, sem kengyel nincs a leletek között. Valószínűleg párnázott bőnyergük lehetett, a kengyel pedig talán szíj-kengyel volt.

A hatodik fejezetben az egyes nyersanyagok technikai megmunkálására tér rá a szerző (51—62. o.). Itt ismerteti a hunkorban is alkalmazott tűzfűrészt, a megmunkáló szerszámokat: szekerce, balta, fűrés, fűrő, gyalu, amelyekre nagyrészt a fán hagyott nyomukból lehet következtetni. A leletek fejlett csontfaragásról, timármunkáról, hímzett és rátétes díszű textilekről vallanak. A.V. Davidova ivolgai leletei nyomán írja le a kerámikakészítés módját. Megemlíti, hogy a vastárgyak helyi készítésűek lehetnek. (Ivolgán vasolvastó is volt.) A bronztárgyak kémiai elemzése (23 db tárgy) egyforma eredményt adott (Noin Ulából és a Bajkálon túlról.), míg más kétségtelenül kínai eredetű tárgyaknak (pl. tűkőr) eltérő az összetételük. Itt beszél a trébelt aranytárgyakról is, úgy véli, hogy a hunok között is lehettek aranyművesek.

A hetedik fejezet a fegyverzetéről és a hadügyről szól (63—66. o.). A fegyverzet leletekkel is jól képviselt darabjai a már említett reflexíjak, a páncéllemezek, a karpáncél, a „buzogány”. A hunok is alkalmazták csatában színlelt megfutamodást, csatarendbe pedig lószínek szerint álltak fel.

A nyolcadik fejezet a hunok társadalmi szervezetével foglalkozik (67—71. o.). Az ázsiai hunok akik az i.e. a III. sz.-ban egyesültek egységes steppei hatalommá (24 nemzetségből), 2—2 keleti és nyugati vezér alá tartoztak, akik alá még 3—3 kisebb rangú vezér volt beosztva. Ezek a vezérek mind a fejedelem fiai vagy testvérei voltak. Szigorú renddel osztották fel a legelőket, melyek uruk halála után másra szálltak át. Az állatállomány az egyes családok birtokában volt. A fejedelem uralkodását az öregek tanácsa segítette. A szerző szembeszáll Ma Csan-sou véleményével, aki szerint az ázsiai hunok társadalma rabszolgatartó társadalom volt. (1954.) Említi Harmatta J. véleményét, aki szerint a hun társadalom osztály-társadalom volt, de ő maga erről nem nyilvánít véleményt. Néhány sorral előbb a hunok társadalmát katonai demokráciaként jellemezte. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Harmatta J. véleménye az európai hun társadalomra vonatkozik.

A kilencedik fejezet az ábrázoló művészetről szól (71—87. o.). Ezt a lényeges fejezetet az a fontos megállapítás vezeti be, hogy a hunok nem éltek elszigetelten művészeti szempontból sem nagy kiterjedésű országukban. Először a hunok anyaterületén az Ordosz-vidéken előkerült és onnan elterjedt bronzleleteket vizsgálja. Megállapítja, hogy ezekre elsősorban az altáji szkíta művészet hatott. Az ordosziak párhuzamai a Bajkál vidéki telepeken (Ivolga, Dureni) és a temetőkben is megtalálhatók (Noin Ula, Deresztuj). Nagy részüket hun készítménynek tartja. Ennek a bronzművészetnek a gyökerei a „szaka-jücsi” művészetben találhatók meg. A legtávolabbi kapcsolatok Mezopotámia felé keresi, így pl. a hasított körmű állatok állatküzdélműveinek és az életfa ábrázolása esetében. A magyar kutatás által is többször érintett jakot ábrázoló ezüstlemez (XXXVI. t.) stílusára nézve megállapítja, hogy az egészen más mint az öntött bronzoké, de részletesen nem elemzi azt. Alföldi András elképzeléseit itt most nem veszi kritika alá, csak a következő fejezetben tér ki rá. Gyórfy György munkáját (Tanulmányok a magyar állam eredetéről, 1959.) pedig nem ismeri.

A tizedik fejezetben tér rá a kultusz és a hitvilág kérdéseire (87—93. o.). Itt tér ki Alföldi András elemzé-

sére is a „bikát” ábrázoló lemezzel kapcsolatban. Megállapítja, hogy ezen tulajdonképpen jakot ábrázoltak. Hasonló totémábrázolást nem ismer az eurázsiai nomádoknál, ezért az ábrázolás ilyen irányú magyarázatát véleménye szerint el kell vetni.

Ugyanebben a fejezetben tér ki a sírokból talált hajfonatokra is. A hajfonatok mind női hajból származnak, a női sírokból azonban nem találtak ilyeneket. A. N. Bernstam magyarázatát, mely szerint a farkoscsos szien-pik adták volna ezeket be adóként, mintegy leigázottságuk jeleként, teljesen alaptalannak tartja. A hajfonatok mellett egyébként kis zacskókat is találtak, bennük levágott körmökkel. A hajfonatokat a nők gyászuk jeleként tették a sírokba.

Az utolsó, vagyis a *tizenegyedik fejezet* a hunok nemzetközi kapcsolatait tárgyalja. Ez a könyv leghosszabb fejezete (93—110. o.). A hunoknak Kínával való politikai kapcsolatai rövid jellemzése után a kereskedelmi kapcsolatokra tér rá részletesebben. Ebből a témakörből különösen érdekesek azok a nyugati kapcsolatok, amelyekről egyes szövegleletek tanúskodnak: a Trever által grekobaktriának tartott lovasábrázolások, melyeket Rugyenko görög munkának vél, miközben az ábrázolt személyeket szkítáknak tartja. Analógiáik a Krímben és a Taman-félszigeten is megvannak. A két férfiportrét közép-ázsiai eredetűnek határozza meg. Felveti annak a lehetőségét is, hogy az ezeket készítő mesterek esetleg a hunok között is élhettek.

A könyv tizenegy fejezetre osztott értékelő részét az általános következtetések zárják le (110—116 o.). Rámutat arra, hogy régészetileg a hunokról az i.e. III—II. sz. fordulójáig semmit sem tudunk, kultúrájukat a bronzkori költősi sírok kultúrája előzi meg. Az utolsó rész végén találjuk meg S. Umehara könyvének rövid értékelését is.

Végeredményben megállapíthatjuk azt, hogy Rugyenko könyve, amelyre oly régen várt a tudományos világ, feladatát igen jól oldotta meg, mintaszerűen végezte el a noinali leletek közzétételét. Reméljük, hogy hamarosan követni fogja a többi, már nem a Kozlov expedíció munkájából származó lelet hasonló publikációja a mongol régészek tollából.

A leletek részletes katalógusát, melyben a sírszámon a leletek síron belüli helyének említésén és jelenlegi elhelyezésén kívül, azok rövid jellemzését is megtaláljuk, a táblák, majd a táblaalírások, valamint egy rövid bibliográfia követik. Az utóbbi mindössze 51 munkát tartalmaz, melyek közül csak 11 a külföldi. Igaz az is, hogy lábjegyzetben még ezen felül is van említve munka (pl. Alföldi), de az irodalomjegyzéket mégis igen szerénynek találjuk. Nem lett volna helytelen sok fontos munkával kiegészíteni azt (Jisl. L., Fettich N. stb. tanulmányai), törekedve a szöveghez hasonló teljességre. Azonban a könyv a maga célját e nélkül is elérte. A szerző nemcsak a szovjet régészek adósságát törlesztette vele, hanem méltán vívta ki ezzel is mint több más munkájával, az összes hasonló problémával foglalkozó régész fokozott megbecsülését, és a pontos munkáért pedig különös háláját. Nekem mint a noinali ásatások 1961. évi folytatása résztvevőjének még külön örömet is szerzett.

Erdélyi István

Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии. Труды Археологической Экспедиции 1953—1957 гг. Материалы по Археологии и Древней Истории Северной Осетии. I. Орджоникидзе, 1961. 134 lap, 43 kép, 14 tábla.

E. I. Krupnov legutóbbi művének ismertetésekor céloztunk a Zmejszkaja falu mellett feltárt kobáni kultúra lakótelep jelentőségére és arra, hogy a feltárások eredményeinek részletes ismertetése híján a szerző jónéhány következtetését sem teljes egészében elfogadni, sem pedig bírálni — nem tarthatjuk indokoltnak.¹ A tár-

¹ Крупнов, Е. И., Древняя История Северного Кавказа (Москва, 1960). Ismertetve az Arch. Ért. 1960. évi I. füzetében.

gyalásra kerülő kiadvány egyik cikke éppen ezt a hiányt igyekszik pótolni, míg a többi munkák, a hasonlóan fontos és érdekes alán kérdéssel foglalkoznak. Az Oszét-föld történeti és régészeti anyagát bemutató sorozat első kötete az alábbi cikkeket tartalmazza: 1. Deopik, D. V. — Krupnov, E. I.: A kobáni kultúra telepe Zmejszkaja mellett (36 o., 10 kép); 2. Deopik, V. B.: A zmejszkajai középkori telep (15 o., 8 kép); 3. Kusszajeva, Sz. Sz.: XI—XIII. sz.-i alán katakomba temető Zmejszkaja mellett (az 1953. évi ásatások), (10 o.); Kuznyecov, V. A.: A zmejszkajai katakomba temető (1957. évi ásatások), (53 o. 25 kép, 14 tábla).

A bemutatott leletek tehát különböző korúak, de a területi egység mellett fontosságukat hangsúlyozza az a körülmény is, hogy az Észak-Kaukázus történetének két fontos és napjainkig sem kielégítően tisztázott korszakára (a bronzkor végére és az alán periódusra) igyekeznek az új anyag megvilágításában fényt deríteni.

A kobáni típusú lakótelep, amely a maga nemében első, a Terek harmadik teraszán, magasan kiemelkedő helyen, természetes erőd benyomását keltve helyezkedik el. A halmot a terasz többi részétől természetes eredetű bevágások választják el, bár a helyszíni vizsgálatok alapján arra is gondolhatunk, hogy a lakosság (különösen a kiemelkedés DK-i, D-i oldalán) maga is hozzájárult lakóhelyének elkülönítéséhez.²

A telepet 1957-ben találták meg, amikor is a moszkvai Történeti Múzeum, a Régészeti Intézet és a helyi Tudományos Kutatóintézet közös expedíciója középkori telep ásatásához keresett alkalmas helyet. A feltárások arról győzték meg a kutatókat, hogy itt az alánok által meglehetősen tönkretett bronzkori telep is van. A későbbi beásások miatt tehát, a feltárt 1500 négyzetméternyi terület meglehetősen bonyolult rétegtani feladat elé állította az ásatások vezetőit. A feltárásokat nagy felületekkel végezték, és az anyagot ásonyomok szerint különítették el. A települést teljes egészében feltárták. Éppen a lelőhely fontosságára való tekintettel eljárásukat nem tarthatjuk teljes egészében indokoltnak, hiszen így elvezték az utólagos rétegtani ellenőrzés lehetőségét.

1957-ben 12 tűzhelyet, 24 hulladékgödört tártak fel és ezenkívül épületmaradványokat is. A kobáni kultúra hordozói házuk alapzatát agyagból készítették, amelybe folyami hordalékkavicsot keverték. A középkori dúlás miatt a háznak csak kis részét tárták fel, alakjára vonatkozó következtetésekhez a megmaradt rész nem volt elegendő. A háznak sajátságos alakú, földbe mélyített, tapasztott kemencét is találtak.

A gazdag kerámiai anyag mellett néhány bronztárgy (sarló, lapos véső, kobáni típusú nyílhegy és apró tárgyak), valamint változatos esont- és kőanyag képviseli a régészeti hagyatékot. A telepet tűzvész pusztította el.

Az említett középkori dúlások okozta bonyolult rétegtani helyzet miatt, úgy látszik nem sikerült tisztázni a telep belső kronológiájának egy fontos kérdését. Nevezetesen azt, hogy a szerzők által alsó rétegnek nevezett, az észak-kaukázusi középbronzkori kultúrával képviselt szint és a kobáni típusú leletek között volt-e steril réteg. Így az észak-kaukázusi és a kobáni kultúrák egymásmellettségének, vagy egymásutánjának kérdése — eldöntetlen maradt.³ A közölt rétegrajzok nem adnak útmutatást a kérdés megközelítéséhez sem. A kobáni típusú leletanyagot a szerzők az i.e. IX—VIII. sz.-ba sorolják, esetleg számításba vehető még szerintük a X. sz. vége.

² Az 1961. évi észak-kaukázusi ásatások eredményeiről készülő dolgozatunkban számolunk be.

³ Az északkaukázusi kultúra és a késői bronzkori műveltség érintkezéséről vallott nézeteinket kéziratos munkánkban fejtettük ki (Газдапустаи Д., Связи Северного Кавказа с Центральной Европой и Передней Азией в эпоху перехода от бронзы к железу. с. кандид. д.т.с. értekezés és annak tézisei, amelyek hasonló címmel a Leningrádi Állami Zsdánov Egyetem Kiadójánál jelentek meg).

A soron következő tanulmányok az alán telep, illetve a katakomba temető ismertetését tartalmazzák. A középkori telep egyrétegű, számos hulladékgödört és épületmaradványt tartalmaz. A kerámiai anyag egyrészt a katakomba temető (1. a továbbiakban), másrészt a korábbi és részben egyidős adigej telepekkel mutat kapcsolatot. A leletanyag néhány szállal köthető még Szarkelj szaltovomajacki jellegű leleteihez, valamint a jóval korábbi Donyec-vidéki katakomba sírok anyagához. Érdekes a leletanyag bizonyos rokonjellege a későkobáni és a szarmatakorai észak-kaukázusi kerámiával is. A telepet a katakomba temető analógiájára az i.sz. X–XII. sz.-ra keltezi Deopik, V. B.

Sz. Sz. Kusszajeva röviden ismerteti az 1953-ban, a moszkva-tbiliszi országút építésein felszínre került katakomba temetőrészt és a temetkezések formáját, valamint az alánok társadalmára és életmódjára vonatkozó irodalmi anyagot.

V. A. Kuznyecov kötetzáró tanulmánya nemcsak a legnagyobb terjedelmű valamennyi között, de módszerességében, a jelenségek leírásának pontosságában is a legsikerültebbnek tartható. 28 katakomba-sír leletanyagát ismerteti, amelyek az 1953. évi feltárás helyétől kissé távolabb, a zmejszkajai téglagyár területéről kerültek elő. 7 gödörsírt is feltártak a területen, amelyek közül kettőben a csontváz szigorítva volt és mellékletei alapján szkítakori lehet.

A katakomba-sírok alapvető temetkezési formája, a nyújtott, hátontekvő, csontvázaz temetkezés. Csak néhány esetben – elsősorban nőknél – figyelhetünk meg zsugorítást. A halottak gyakran faszénre téve fekvőek (ez a szokás az Észak-Kaukázusban a XIV–XVI. sz.-ig él tovább).

A kerámiai, kő, csont, vas és üvegtárgyak ismertetése foglalja el a tanulmány többi részét. A leletanyagból kétségtelenül legérdekesebbnek mondható a 13 vas-szabla, amelyek között akadnak igen gazdagon díszítettek is (3., 9., 14. katakomba-sírok szablyái). Számos és jól rekonstruálható lőszerszám-lelet (kengyelek, zab-lák, nyergek fémveretek, szíjmaradványok) került elő. Gazdag a temető viselettörténeti anyaga is, amelyet bő-övek, ékszerek, ruhamaradványok (ing féle), bőrsapkák és lábbelik képviselnek.

Kuznyecov véleménye szerint a temető datálására elsősorban az importtárgyak (üvegkarperecek, függesztethető mellkeresztek, szablyák) szolgáltatnak alapot. Figyelembe vehető még a kerámia is. Mindezek alapján a temető hozzávetőleges időrendje a XI–XII., de legfeljebb a X–XII. sz. lehet. Etnikai szempontból az alánokhoz köti az anyagot. Az egyes díszítőmotívumok előzetes elemzése alapján a szerző úgy véli, hogy ezekben a közismert osztét hősének, a Nart-eposz korai megelevenítését lehet látni.

A gazdag illusztrációs anyag, a színes táblák jól egészítik ki a könyvet, amelynek anyaga nyilvánvalóan igényt tarthat a hazai kutatók érdeklődésére is.

Gazdapusztai Gyula

Wagner, E. - Drobná, Z. - Durdik, J., Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters. 2. kiadás. Praha 1960. Artia. 73 lap, 383 tábla.

A neves cseh kiadó reprezentatív kiállítású, jórészt színes táblákat is tartalmazó albuma szerencsés témaválasztásával tűnik ki: az 1350-től 1450-ig terjedő változatos korszak csehországi viselet- és fegyvertörténet anyagának bemutatására vállalkozott. E mellett az általános európai fejlődést nem téveszti szem elől, és jelentős mértékben bővíti saját anyagát a párhuzamok vagy éppen az ellentétek kiemelésére a külföldi anyaggal. A munka három részre oszlik: Z. Drobná a csehországi viselet említett korszakáról ad rövid áttekintést, mely a nyugat-európai divat hazait befolyásoló változásait és főbb jellegzetességeit is érinti. J. Durdik több fejezetre tagolt feldolgozása a tágabb értelemben vett fegyverzet alakulását tárgyalja, és témáját az ostromgépek, zászlók, lófelszerelés (nyereg, zablá, hám, kengyel, sarkantyú)

rövid áttekintésével is bővíti. Ezt követi E. Wagner gyűjtésének eredményeként az a hatalmas képanyag, a szerző rajzai alapján, olyan részletekből, gazdag felsorolással, amelyet csak több kötetes monográfiák anyaggyűjtése múlhat felül. A kiválasztott korszak a középkor európai feudális társadalom fejlődésének fontos szakasza, melyben a német-római császárság hatalmi súlypontja kelet felé tolódik, egyben pedig a huszita mozgalmak kora. A polgárság és a parasztság differenciálódása, magas szintű kézművesipar és a művészetek virágzása jellemzi ekkor Közép-Európát. Így viselet- és fegyvertörténeti szempontból is az egyik legjelentősebb kor ez.

A mű célja az elsőszó szerint elsősorban az, hogy a cseh történelem egyik legfontosabb szakaszának tágak vett viselet- és fegyvertörténeti anyagát közrebocsássa a színház és film rendezői és jelmeztervezői számára. Meg kell jegyeznünk, hogy evvel a megfogalmazással nem értünk egyet. A gazdag kiállítású album már készülésekor is ezen a célon túlmenő feladatot vállalt – s ezt bizonyítja az is, hogy rövid idő alatt egy angol és két német nyelvű kiadása jelenhetett meg. Nyilvánvaló, hogy a szakfolyóiratokban és jórészt régi összefoglaló könyvekben szétszórta feldolgozások már nem elégítik ki azt a külföldi olvasótábor, melynek legnagyobb hányadát művészettörténészek, néprajzosok, régészek adják. Bármilyen gyakran készüljenek is huszita tárgyú filmek vagy e korban játszódó színdarabok, viselet- és színpadképtervezők sohasem lesznek oly számosan, hogy egy ilyen kiállítású mű – lényegében egy évszázadot tárgyaló anyaggal – megjelenhessen. Ha ezt elismerjük, úgy felmerül néhány észrevétel, mely az említett szélesebb körű olvasótábor szempontjából alapvető.

Elsősorban a feldolgozás módszereiről kell megjegyzéseinket megtennünk. Nem dicsérhető eléggé az a tény, hogy alapvető forrásként használták fel az eredeti képes ábrázolásokat. Nemcsak a viseletnél, ahol elengedhetetlen, de a fegyvertörténeti anyagnál is főleg innen merítettek. A jórészt kiadatlan, kisért kiadott, de sokszor nehezen összekereshető képes ábrázolások, miniatűrök, falfestmények, táblaképek a szóban forgó anyag egy gazdag tárházát jelentik, hogy kiaknázásuk örömmel kell üdvözlőnk. Véleményünk szerint ennek közrebocsátása képezi a könyv igazi jelentőségét.

Természetesnek tartjuk azt, hogy a tárgyi anyagot a cseh múzeumokból közölt darabok mellett a külföldi irodalomban megjelent darabokkal gazdagították, hisz ezek nélkül sokszor csak hiányos áttekintést kapnánk. Az azonban kétséges, hogy az anyag arányait helyesen válogatták-e meg? Néhány példát véve a következő képet kapjuk: A gazdagon bemutatott sisakanyag 19 tábla 112 képét tölti ki; ebből 20 csehországi képes ábrázolásokról, 3 külföldi mesterek képeiről, 73 külföldi múzeumok publikált tárgyi anyagából, de csehországi múzeumokból csupán 1 példány szerepel. Töröket 7 táblán 35 képen mutatnak be; ebből 12 hazai képes ábrázolásról, 1 külföldi képzőművészeti ábrázolás alapján, 21 külföldi múzeum publikált tárgyi anyagából, csehországi múzeumból 1 db. Nem hisszük, hogy a csehszlovák gyűjteményekben tárgyi anyag csak így elenyésző számban volna található. A kiadványban, akármilyen olvasóköri szempontjából nézzük, jóval jelentősebb mértékben szerepelhetne a csehszlovák anyag, mert ez lett volna az elsőrendű forrás. Itt nemcsak a fegyverzet feldolgozására gondolunk, de a viselettörténet lehetőségeire is. A szövegben Z. Drobná utal arra, hogy több helyi gyűjteményben találhatók pl. középkori textil és bőrányag, de ezt nem aknázzák ki. Képzőművészeti ábrázolások (6) mellett zömben külföldi viselettörténeti művekből vették át a képanyagot (14) a lábbelik esetében, ahelyett, hogy a csehszlovák múzeumok középkori bőr-cipőinek képét, szabásmintáját közlőnk.

Amint ebből is kitűnik, az illusztrációk összeállításában jelentős helyet foglal el a külföldi publikációkból átvett anyag. A közölt bibliográfia is mutatja, hogy milyen nagy munkát végzett E. Wagner e tekintetben. (A bibliográfia egyébként hiányos, több műről csak a képaláírások tájékoztatnak, néha pontatlanul.) Sajnos a publikációk értékét tekintve, a válogatás meglehetősen

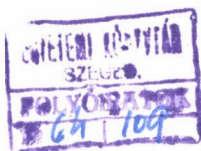
vegyes. Jócskán akad olyan felhasznált mű is, mely a megjelenése óta eltelt 50—80 év alatt sokat veszített használhatóságából, éppen képanyagát és kormeghatározásait tekintve.

Az album teljes egészében rajzos illusztrációkat hoz, legtöbbször nem is eredeti tárgyakról vagy fotóikról, hanem rajzos kiadványok újrarájzolásával. A kötet megjelenése így egységesebb, de csökkent értékű. A miniált kódexek és táblaképek esetében átrajzolással sok részletet tisztábban lehet visszaadni — de azért örültünk volna, ha a cseh kiadványoknál megszokott magas színvonalú reprodukáló eljárásokkal néhány fontosabb kép vagy miniatúra részlete elevenedne meg előttünk. Ami a régi rajzos illusztrációk átrajzolását illeti, helyesebb lett volna az ilyen anyag nagymértékű szelektálása és néhány hiánypótló kép fotomechanikus reprodukálása. A múlt századi kiadványok vonalas metszetei részletgazdag kivi-

telükkel sok esetben többet mondanak a közölt új rajzoknál. Így például Viollet le Duc két fő munkája alapján jelentős képanyagot rajzoltak újra, de a magyar ezredéves kiállítás hadtörténeti anyagával kapcsolatban is kár volt Szendrei egyes jó illusztrációit átrajzolni. Példaként csupán két kengyelt (IX. rész, 35. tábla 1,3.) említünk, melyek eldurvított és téves részletformákkal szerepelnek (Szendrei 804. és 833.).

A hibái ellenére is jelentős cseh kiadvány figyelmeztetés kutatóinknak is: nem rendelkezünk korszerű hazai összefoglaló kézikönyvvel e tárgykörben. Bár az utolsó 10 évben sorra jelentek meg egy-egy jelentős emlékek vagy tárgycsoporttal foglalkozó cikkek, az anyag zöme ma is csak az 1896-ban (Szendrei J.), illetve 1900-ban (Nemes M. — Nagy G.) megjelent művek alapján használható.

Holl Imre

IRODALOM

<i>Korolovszki Júlia</i> : Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N.: A kisvárdai vár története	313
<i>Vértes László</i> : A. Rust—G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
<i>Bóna István</i> : H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
<i>Oroszlán Zoltán</i> : A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
<i>Soproni Sándor</i> : R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
<i>Alföldy Géza</i> : Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
<i>Alföldy Géza</i> : Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
<i>Kaba Melinda</i> : Á. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
<i>Erdélyi István</i> : Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы	319
<i>Gazdapusztai Gyula</i> : Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
<i>Holl Imre</i> : E. Wagner—Z. Drobná—J. Durdik: Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Кеменцеи</i> : Данные к истории поздней бронзовой эпохи в Северной Венгрии	169
<i>Дь. Я. Силади</i> : Замечания по поводу надписи в стихах, недавно обнаруженной в г. Сентэндрэ	189
<i>М. Задор</i> : О так называемой капители Адама и Евы Печского собора	195
<i>Н. Паради</i> : Средневековые керамические сосуды, содержащие монеты, найденные на территории Венгрии	205

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Можолитч</i> — <i>З. Хегедюш</i> : Два клада из Надькалло и анализ клада бронзовых вещей из Телеколдала	252
<i>Т. П. Буоц</i> : Топография построек Саварии	263
<i>И. Мери</i> : Печи открытого типа эпохи Арпадов	273
<i>И. Вальтер</i> : Раскопки реформатской церкви в Аче	282

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Отчет о VI-ом Международном Конгрессе по древней истории	290
<i>Т. Надь</i> : IV-ый Венский Международный конгресс по греко-латинской эпиграфике, состоявшийся в 1962 г.	291
<i>Д. Радочаи</i> : Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1962 г.	293
<i>Л. Б.</i> : Деятельность Венгерского Археологического Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1962 г.	294
<i>Э. Б. Томас</i> : Зарубежные археологические вести	294
Археологические исследования в 1962 году	295

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Ю. Коваловски</i> : Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., A kisvárdai vár története (И. Бона—И. Диенеш—И. Ери—Н. Калиц, История замка в Кишварде)	313
<i>Л. Вертеш</i> : A. Rust—G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
<i>И. Бона</i> : H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
<i>З. Орослан</i> : A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
<i>Ш. Шопрони</i> : R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
<i>Г. Алфёльди</i> : Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
<i>Г. Алфёльди</i> : Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
<i>М. Каба</i> : Á. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
<i>И. Эрдейи</i> : Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы	319
<i>Дь. Газдапустаи</i> : Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
<i>И. Холл</i> : E. Wagner—Z. Drobná—J. Durdik, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>T. Kemenczei</i> : Données relatives à l'histoire du Bronze final du Nord de la Hongrie	169
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : Réflexions sur la nouvelle inscription en vers de Szentendre	189
<i>M. Zádor</i> : Sur le chapiteau dit d'Adam et Eve de la cathédrale de Pécs	195
<i>N. Parádi</i> : Poteries médiévales hongroises contenant des monnaies	205

NOTES ET DOCUMENTS

<i>A. Mozsolics—Z. Hegedűs</i> : Deux dépôts de Nagykálló de bronze et l'analyse des objets de bronze de Telekoldal ..	252
<i>T. P. Buocz</i> : La topographie des édifices de Savaria	263
<i>I. Méri</i> : Fourneaux en plein air de l'époque arpadienne	273
<i>I. Valter</i> : Le dégagement de l'église protestante d'Ács	282

CHRONIQUE

<i>J. Korek</i> : Compte rendu du IV ^e Congrès International de Préhistoire et de Protohistoire	290
<i>T. Nagy</i> : Le IV ^e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, organisé à Vienne en 1962	291
<i>D. Radocsay</i> : Compte rendu de l'activité en 1962 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'art et de Numismatique	293
<i>L. B.</i> : L'activité archéologique en 1962 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	294
<i>E. B. Thomas</i> : Nouvelles archéologiques de l'étranger	294
Archäologische Forschungen im Jahre 1962	295

LIVRES

<i>J. Kovalovszky</i> : Bóna I.—Dienes, I.—Éri, I.—Kalicz, N., A kiskvárdai vár története (Histoire du château fort de Kiskvárda)	313
<i>L. Vértés</i> : A. Rust—G. Steffens, Die Artefakte der Altonaer Stufe von Wittenbergen	313
<i>I. Bóna</i> : H. Müller-Karpe, Die spätneolithische Siedlung von Polling	315
<i>Z. Oroszlán</i> : A. Hekler, Bildnisse berühmter Griechen	316
<i>S. Soproni</i> : R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung	316
<i>G. Alföldy</i> : Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland	316
<i>G. Alföldy</i> : Z. Kádár, Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn	317
<i>M. Kaba</i> : Á. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld	319
<i>I. Erdélyi</i> : Руденко, С. И., Культура хуннов и ноинулинские курганы	319
<i>Gy. Gazdapusztai</i> : Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии	321
<i>I. Holl</i> : E. Wagner—Z. Drobná—J. Durdik, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters	322